

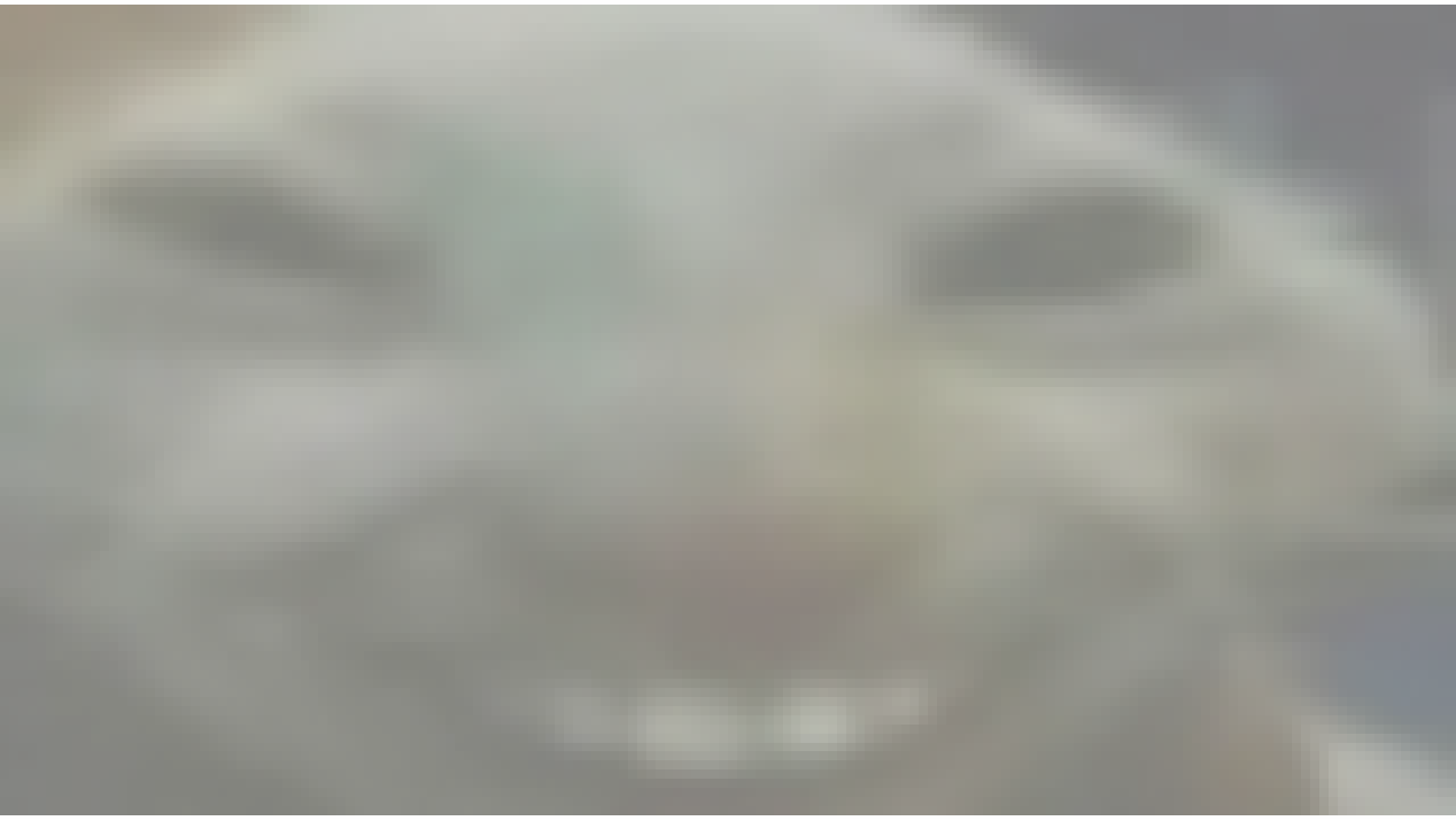
DLA ABSOLWENTÓW SZKÓŁ PODSTAWOWYCH

Zrozumieć przeszłość 3

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres rozszerzony

nowa era

Tomasz Krzemiński
Aneta Niewęgłowska

Zrozumieć przeszłość

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

3

Zakres rozszerzony

nowa era Twoje mocne strony

Zrozumieć przeszłość

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii, na podstawie opinii rzeczoznawców:
dr. hab. Krzysztofa Sychowicza, ks. dr. hab. Dominika Zamiatały, prof. dr. hab. Józefa Porayskiego-Pomsty.

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum
Rok dopuszczenia: 2021

Numer ewidencyjny w wykazie MEiN: 1019/3/2021

Podręcznik został opracowany na podstawie *Programu nauczania historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum w zakresie rozszerzonym – Zrozumieć przeszłość.*

Autor zadań powtórzeniowych: Robert Śniegocki.

Nabyta przez Ciebie publikacja jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy o przestrzeganie praw, jakie im przysługują. Zawartość publikacji możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie umieszczaj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, to nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Możesz skopiować część publikacji jedynie na własny użytek.

Szanujmy cudzą własność i prawo. Więcej na **www.legalnakultura.pl**

© Copyright by Nowa Era Sp. z o.o. 2021
ISBN 978-83-267-4149-4

Koordynacja prac i redakcja merytoryczna: Stefan Horak.
Współpraca redakcyjna: Paweł Kowalczyk, Pamela Sierla-Próchnicka, Agnieszka Wróblewska.
Redakcja językowa: Aleksandra Bednarska.
Nadzór koncepcyjno-redakcyjny: Anna Pietrzak.
Nadzór artystyczny: Kaia Pichler. **Opieka graficzna:** Ewa Kaletyn.
Projekt okładki: Maciej Galiński, wykorzystano elementy autorstwa Wojtka Urbanka.
Projekt graficzny: Marek Błoszko.
Opracowanie graficzne: Marek Błoszko, Katarzyna Gołąb, Marcin Kołacz, Marcin Oleksak, Zuzanna Sri.
Ilustracje: Wioleta Herczyńska, Marta Długokęcka, Ewelina Baran, Elżbieta Buczkowska, Rafał Buczkowski, Laura Maziewska, Paulina Podolska, Adam Król, same_rus, tom_fsx, fly123.
Mapy: Jarosław Jakubiak.
Fotoserwis: Paulina Łukaszewska.
Realizacja projektu graficznego: Tomasz Włodarczyk.

Wydawnictwo dołożyło wszelkich starań, aby odnaleźć posiadaczy praw autorskich do wszystkich utworów zamieszczonych w podręczniku. Pozostałe osoby prosimy o kontakt z Wydawnictwem.

Nowa Era Sp. z o.o.
Aleje Jerozolimskie 146 D, 02-305 Warszawa
www.nowaera.pl, e-mail: nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 801 88 10 10, 58 721 48 00

Druk i oprawa: ArtDruk Kobylka

O czym jest podręcznik?

W podręczniku *Zrozumieć przeszłość 3* znajdziesz informacje dotyczące epoki nowożytnej. Omówiono w nim m.in. zmiany cywilizacyjne, do jakich doszło w XIX w., dzieje Polaków w okresie zaborów oraz I wojnę światową i jej skutki dla Polski i świata. Dzięki tym wiadomościom odpowiesz na wiele pytań dotyczących przeszłości.

Czemu służą poszczególne elementy podręcznika?

PRZYPOMNIJ SOBIE

Ćwiczenia wprowadzające pomogą Ci w przypomnieniu sobie wcześniej zdobytej wiedzy i przyswojeniu nowego materiału.

POSTAĆ HISTORYCZNA

Biogramy dostarczą Ci wiedzy o postaciach historycznych, które miały wpływ na najważniejsze wydarzenia w dziejach świata.

WARTO WIEDZIEĆ

Ten element zawiera dodatkowe informacje uzupełniające materiał z lekcji, co pozwoli Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

***To budzi* kontrowersje**

Eseje dotyczące różnych koncepcji na temat danego zagadnienia wprowadzą Cię w świat badań historycznych.

CIEKAWOSTKA

Dzięki ciekawostkom poznasz dodatkowe interesujące informacje związane z lekcją.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Więcej informacji o omawianych zagadnieniach znajdziesz w polecanej literaturze.

SŁOWNICZEK

W słowniczku znajdziesz wyjaśnienie trudniejszych pojęć i terminów, oznaczonych w podręczniku czerwonym kolorem.

ĆWICZENIA

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę.

WIESZ, UMIESZ, ZDASZ

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz **syntetyczne zestawienie kluczowych wiadomości** z każdego rozdziału.

Tablice chronologiczne

Tablice chronologiczne z najważniejszymi datami z danego rozdziału pomogą Ci w uporządkowaniu i utrwaleniu omówionych wydarzeń.

Sposób na zadania

Szczegółowe wskazówki i podpowiedzi pozwolą Ci wykształcić umiejętność rozwiązywania różnorodnych typów zadań.

Zadania powtórzeniowe

Te **zadania** umożliwiają Ci sprawdzenie wiedzy z danego działu oraz wykształcenie umiejętności rozwiązywania różnorodnych typów zadań.

SPIS TREŚCI

Co było wcześniej? ... 6

I. SYSTEM WIEDEŃSKI

1. Kongres wiedeński ... 8
2. System wiedeński i jego funkcjonowanie ... 17
3. Europa w pierwszej połowie XIX w. ... 25
4. Rewolucja przemysłowa ... 32
5. Nowe idee ... 42
6. Kultura w pierwszej połowie XIX w. ... 50
7. Ameryka w pierwszej połowie XIX w. ... 59
8. Wiosna Ludów ... 68
9. Wojna krymska i jej skutki ... 68

Podsumowanie ... 86

II. ZIEMIE POLSKIE W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX W.

1. Sprawa polska na kongresie wiedeńskim ... 94
2. Ziemie polskie w latach 1815–1830 ... 101
3. Geneza powstania listopadowego ... 108
4. Powstanie listopadowe ... 115
5. Wielka Emigracja ... 126
6. Ziemie polskie po powstaniu listopadowym ... 134
7. Polacy w czasie Wiosny Ludów ... 142
8. Kultura polska w pierwszej połowie XIX w. ... 151
9. Odwilż posewastopolska i geneza powstania ... 159
10. Powstanie styczniowe ... 166

Podsumowanie ... 174

III. ŚWIAT W EPOCE WĘGLA I STALI

1. Stany Zjednoczone w drugiej połowie XIX w. ... 182
2. Zjednoczenie Włoch ... 192
3. Zjednoczenie Niemiec i powstanie Austro-Węgier ... 199
4. Kolonializm ... 207
5. Epoka węgla i stali ... 218
6. Zmiany cywilizacyjno-społeczne w XIX w. ... 226
7. Przemiany polityczne i nowe ideologie ... 233
8. Nowy podział polityczny świata ... 240
9. Piękna epoka ... 249

Podsumowanie ... 258

IV. ZIEMIE POLSKIE NA PRZEŁOMIE XIX I XX W.

1. Skutki powstania styczniowego ... 266
2. Walka o polską kulturę i szkolnictwo ... 273
3. Przemiany społeczno-gospodarcze ... 280
4. Powstanie polskiego ruchu socjalistycznego ... 290
5. Ruch narodowy i ludowy ... 297
6. Rewolucja 1905 r. ... 304
7. Kultura i nauka polska na przełomie XIX i XX w. ... 313

Podsumowanie ... 322

V. I WOJNA ŚWIATOWA

1. Geneza I wojny światowej 330
2. Wielka Wojna 340
3. Rewolucje w Rosji 352
4. Klęska państw centralnych 361
5. Sprawa polska podczas I wojny światowej 374
Podsumowanie 384

VI. DWUDZIESTOLECIE MIĘDZYWOJENNE

1. Ład wersalski 392
2. Kryzys demokracji 402
3. Wielki Kryzys 410
4. Narodziny III Rzeszy 418
5. Totalitaryzm stalinowski 427
6. Świat w okresie międzywojennym 436
7. Kultura i nauka w latach 20. i 30. 444
8. Na drodze ku wojnie 454
Podsumowanie 464

VII. II RZECZPOSPOLITA

1. Odzyskanie niepodległości 472
2. Ustalenie granic na zachodzie i południu 479
3. Walki o granicę na wschodzie 486
4. Pierwsze lata II Rzeczypospolitej 494
5. Zamach majowy i rządy sanacji 501
6. Społeczeństwo II Rzeczypospolitej 511
7. Gospodarka polska w okresie międzywojennym 520
8. Kultura i nauka międzywojennej Polski 528
9. Ostatnie lata II Rzeczypospolitej 537
Podsumowanie 544

Słowniczek 551
Indeks 556

CO BYŁO WCZEŚNIEJ?

Między końcem XV a początkiem XIX w. w Europie zaszło wiele zmian społecznych i politycznych. Osłabieniu uległa pozycja Kościoła katolickiego, a rewolucja francuska i wojny napoleońskie zburzyły dotychczasowy porządek na kontynencie.

ŚWIAT

W XV w. z powodu rosnącego zapotrzebowania na srebro i złoto oraz przyprawy Europejczycy podjęli poszukiwania drogi morskiej do Indii. Tak rozpoczął się okres wielkich odkryć geograficznych. W 1492 r. Krzysztof Kolumb odkrył Amerykę i Europejczycy zaczęli kolonizować ten kontynent. W 1775 r. w brytyjskich koloniach w Ameryce Północnej doszło do wybuchu konfliktu między kolonistami a metropolią, który zakończył się powstaniem Stanów Zjednoczonych.

Na przełomie XV i XVI w. osłabienie autorytetu Kościoła katolickiego doprowadziło do reformacji. W 1517 r. w Wittenberdze Marcin Luter ogłosił 95 tez krytykujących sprzedaż odpustów. W Europie powstały i upowszechniły się wówczas wyznania protestanckie, m.in. luteranizm, kalwinizm oraz anglikanizm.

Narastający konflikt między katolikami a protestantami w krajach niemieckich był jedną z głównych przyczyn wybuchu wojny trzydziestoletniej. Walki trwające w latach 1618–1648 zakończył pokój westfalski, który zapewnił częściową wolność wyznania na terenie I Rzeszy i osłabił pozycję Habsburgów.

Długotrwały kryzys ekonomiczny w XVIII w. we Francji doprowadził 14 lipca 1789 r. do wybuchu rewolucji. Dwa lata później rewolucjoniści uchwalili konstytucję, a w 1792 r. ogłosili państwo republiką. Podczas przewrotu termidoriańskiego politycy burżuazyjni odsunęli od władzy Robespierre'a i pozostałych jakobinów. 18 brumaire'a 1799 r. we Francji doszło do kolejnego zamachu stanu, w którego wyniku władzę przejął Napoleon Bonaparte. Dążył on do ekspansji w Europie. Ostatecznie jego wojska poniosły klęskę w bitwie pod Waterloo w czerwcu 1815 r.

POLSKA

W 1569 r., za panowania Zygmunta II Augusta, doszło do zawarcia unii realnej Polski i Litwy w Lublinie i utworzenia Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Jej władca był wybierany przez szlachtę polską i litewską podczas wolnej elekcji. Ustanowiono wspólny sejm, jednolity system monetarny i politykę zagraniczną.

W 1655 r. Szwecja zaatakowała Rzeczpospolitą w celu uzyskania całkowitej kontroli nad Morzem Bałtyckim. Skutkiem potopu szwedzkiego oraz wcześniejszych wojen z Kozakami i Rosją było osłabienie Rzeczypospolitej, która pogrążyła się w wojnie domowej. Zniszczenia wojenne z połowy XVII w. doprowadziły do kryzysu społecznego i ekonomicznego.

W XVIII w. w sprawy wewnętrzne osłabionej Rzeczypospolitej zaczęły ingerować państwa sąsiednie. Pod ich naciskiem w 1772 r. doszło do I rozbioru. Podczas obrad Sejmu Wielkiego (1788–1792) uchwalono Konstytucję 3 maja, ogłoszono państwo monarchią konstytucyjną i wprowadzono trójpodział władzy. Przeciwnicy reform zawiązali konfederację w Targowicy i poprosili o pomoc Rosję, która podjęła interwencję zbrojną. W 1793 r. nastąpił II rozbiór Polski. Kilka miesięcy później wybuchło powstanie kościuszkowskie, mające na celu przywrócenie pełnej suwerenności. Upadek insurekcji doprowadził do III rozbioru Polski w 1795 r.

Na początku XIX w. Polacy walczyli u boku Napoleona w nadziei, iż jego zwycięstwo nad zaborcami pomoże im odzyskać niepodległość. Na mocy pokoju w Tylży, podpisanego między Francją a Rosją i Prusami w 1807 r., z ziem zaboru pruskiego utworzono Księstwo Warszawskie. Klęska Napoleona w Rosji spowodowała koniec marzeń Polaków o niepodległości, a do Księstwa Warszawskiego wkroczyła rosyjska armia.

▪ *Potyczka między wojskami austriackimi a Wenecjanami przed Albergo alla Campana* [czyt.: kampana] *w Mestre* – obraz Vincenza Giacomellego [czyt.: winczenca dżiakomellego] z 1848 r.

I
SYSTEM WIEDEŃSKI

1 Kongres wiedeński
2 System wiedeński i jego funkcjonowanie
3 Europa w pierwszej połowie XIX w.
4 Rewolucja przemysłowa
5 Nowe idee
6 Kultura w pierwszej połowie XIX w.
7 Ameryka w pierwszej połowie XIX w.
8 Wiosna Ludów
9 Wojna krymska i jej skutki

1 KONGRES WIEDEŃSKI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które państwa europejskie miały największy udział w pokonaniu Napoleona?
2. Do jakich zmian politycznych doszło w Europie w okresie wojen napoleońskich?

EUROPA PO WOJNACH NAPOLEOŃSKICH

Wiosną 1814 r. wojska VI koalicji wkroczyły na terytorium Francji i zajęły Paryż. Królem Francuzów został ogłoszony **Ludwik XVIII**, brat straconego podczas rewolucji monarchy Ludwika XVI. Napoleon podpisał ugodę, na mocy której zachował tytuł, roczną pensję oraz otrzymał w dożywotnie posiadanie wyspę Elbę na Morzu Śródziemnym. W ten sposób zakończyły się wojny trwające niemal od wybuchu Wielkiej Rewolucji Francuskiej w 1789 r. Przyniosły one ze sobą daleko idące konsekwencje i zmiany dla całej Europy:

- doszło do przesunięć granic państw i powstania nowych,
- osłabieniu uległy stare, feudalne i absolutnie rządzone monarchie,
- nastąpiła liberalizacja ustrojów, ponieważ w nowo tworzonych przez cesarza państwach wprowadzano konstytucje, reformowano kodeksy prawne,
- rozpoczął się proces likwidacji feudalnych struktur społeczno-ekonomicznych, czego wynikiem były pierwsze kroki w stronę uwłaszczenia chłopów,
- nastąpiło ożywienie świadomości narodowej i ambicji narodowych poszczególnych ludów (m.in. Włochów),
- w poszczególnych krajach rozbudowano i unowocześniono aparat biurokratyczny,
- materialnemu i ideologicznemu osłabieniu uległa rola Kościoła katolickiego, na znaczeniu straciły też Kościoły protestanckie,
- wskutek działań wojennych i walk zginęło ok. 1,4–2 mln Francuzów oraz od 2 do 3 mln ich przeciwników,
- doszło także do rozwoju sztuki wojennej i zmian w samym charakterze wojen, podczas których szeroko zaczęto korzystać z poboru rekruta i nowoczesnych form szkolenia.

ZWOŁANIE KONGRESU

Przeobrażenia w okresie wojen napoleońskich sprawiły, że państwa wchodzące w skład koalicji antynapoleońskiej były zgodne w kwestii konieczności zwołania kongresu, który miał unormować sytuację w Europie. Ich celem było przede wszystkim przywrócenie starego porządku (fr. *ancien régime*; czyt.: ą**sję** re**żim**). Spotkanie władców zwycięskich mocarstw, tj. Rosji, Austrii, Wielkiej Brytanii i Prus, oraz

Bitwa pod Lipskiem, nazywana też „bitwą narodów", rozegrała się w dniach 16–19 października 1813 r. i zakończyła się przegraną Francuzów oraz ich sojuszników. Klęska ta przesądziła o ostatecznej porażce Napoleona.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

GŁÓWNI UCZESTNICY KONGRESU

Zdaniem znakomitego badacza, sir Charlesa Kingsleya Webstera [czyt.: czarlsa kingsleja łebstera], pod pojęciem kongresu wiedeńskiego należy rozumieć *obrady tzw. Dyrektoriatu, czyli Komitetu Czterech (Anglii, Rosji, Austrii i Prus)*, do którego w styczniu 1815 r. dołączyła Francja Ludwika XVIII, w wyniku czego powstał Komitet Pięciu. Komitet zebrał się aż 41 razy. Komitet Ośmiu, w którego skład – oprócz wymienionych już państw – wchodziły dodatkowo Hiszpania, Portugalia i Szwecja, spotkał się jedynie 10 razy. Jego zadaniem była w zasadzie tylko aprobata decyzji podjętych przez Komitet Pięciu. Wobec takiego układu sił podczas obrad największe znaczenie miało zdanie cara Aleksandra I i jego doradców oraz szefa brytyjskiej dyplomacji Roberta Stewarta Castlereagh [czyt.: stjuarta kaslre].

Uczestnicy kongresu wiedeńskiego ukazani przez malarza Jeana-Baptiste'a Isabeya [czyt.: żana batista izabeja] podczas jednego ze spotkań. Wśród obradujących osób są m.in. minister spraw zagranicznych Austrii Klemens von Metternich 1, Robert Stewart Castlereagh 2, pogromca Napoleona spod Waterloo Arthur Wellesley [czyt.: artu łelzli], pierwszy książę Wellington [czyt.: łelington] 3, minister spraw zagranicznych Francji Charles de Talleyrand [czyt.: szarl de talerą] 4 oraz doradca cara Karl Robert Nesselrode 5.

- *rycina, Francja, XIX w.*

? Dlaczego najważniejsze decyzje podczas kongresu zapadały w gronie państw wchodzących w skład Komitetu Pięciu?

ich najważniejszych sojuszników: Portugalii, Szwecji i Hiszpanii miało na celu ustalenie nowego ładu europejskiego. Z czasem do obrad dopuszczono także Francję, co było dowodem na uznanie roli politycznej dynastii Burbonów. Wybór miejsca obrad – Wiednia – nie był przypadkowy, gdyż to Austria była państwem najczęściej występującym przeciw Francji Napoleona.

Kongres miał się rozpocząć w ciągu dwóch miesięcy od zawarcia pokoju paryskiego (30 maja 1814 r.). Jednak dopiero we wrześniu przedstawiciele 16 zaproszonych państw zaczęli nadciągać do Wiednia. Wśród uczestników kongresu znaleźli się dwaj cesarze, czterej królowie, kilkudziesięciu kandydatów do tronów, książęta oraz setki towarzyszących im dyplomatów i wojskowych. Wielu przybywało do Wiednia z żonami i liczną świtą. Szacuje się, że do stolicy państwa Habsburgów zjechało wówczas ok. 100 tys. gości. W dniu 25 września zjawili się tam wspólnie car Aleksander I oraz król Prus Fryderyk Wilhelm III. Zdecydowali się oni na ścisłą współpracę przeciwko

pozostałym mocarstwom w celu uzyskania dla swoich państw jak największych korzyści. Sprawiło to, że w opozycji do nich znalazły się Wielka Brytania i Austria, które nie chciały, aby dominację Francji na kontynencie zastąpił sojusz rosyjsko-pruski.

PRZEBIEG OBRAD

Kongres wiedeński nigdy nie został formalnie otwarty ani zamknięty, co było wynikiem braku porozumienia reprezentantów uczestniczących państw co do formy tych uroczystości. Za jego początek uważa się dzień **2 października 1814 r.**, w którym odbył się inauguracyjny bal maskowy. Zakończenie obrad przypadło zaś na **9 czerwca 1815 r.**, czyli moment podpisania Aktu końcowego kongresu wiedeńskiego. Liczący 120 artykułów dokument został podpisany przez 8 państw. Bez problemu ustalono język obrad, którym został francuski, jako że od XVII w. miał on status języka dyplomacji.

W wyniku wielogodzinnych obrad i negocjacji ustalono trzy zasady, na których miał się opierać przyszły porządek polityczny: restauracji, legitymizmu oraz równowagi europejskiej. **Zasada restauracji** zakładała przywrócenie porządku sprzed 1789 r. Większość uczestników wiedziała, że powrót do tego stanu rzeczy jest już jednak niemożliwy, dlatego też niektóre zdobycze rewolucji zostały utrzymane (dzięki temu w wielu krajach zachowano kodeks cywilny wprowadzony przez Napoleona). Z zasadą restauracji wiązała się bezpośrednio kolejna z zasad – **zasada legitymizmu** (z łac. *legitimus* – prawowity, słuszny), w myśl której władza królewska pochodzi z nadania boskiego, a nie woli ludu. Z tego powodu uważano, że monarchowie pozbawieni tronu przez rewolucję i Bonapartego muszą wrócić do władzy. Tak stało się we Francji, w Hiszpanii, Portugalii, Neapolu, na Sardynii. Tronów nie odzyskali jednak obaleni przez

WARTO WIEDZIEĆ

Tańczący kongres

Kongres w Wiedniu, zwołany w celu rewizji zmian terytorialnych i ustrojowych z czasów epoki napoleońskiej, był doskonałą okazją do fetowania. Z tego powodu stał się największym zjazdem arystokracji europejskiej w dziejach. Dla wielu jej przedstawicieli to wydarzenie stało się okazją np. do sprzedaży majątków czy zawierania umów handlowych, a także poszukiwania żon i mężów. W jego trakcie spotykano się na balach, przyjęciach, widowiskach teatralnych oraz rewiach wojskowych. Stąd też kongres wiedeński bywa określany mianem tańczącego kongresu. Jeden z polityków austriackich zauważył, komentując postęp prac, że kongres *nie posuwa się idąc, lecz tańcząc*.

Na balach podczas kongresu w Wiedniu rozpoczęła się światowa kariera nowego tańca – walca wiedeńskiego. Choć wywoływał głosy oburzenia wynikające ze zbytniej bliskości partnerów oraz obawy przed ewentualnymi chorobami spowodowanymi wirowaniem w tańcu, już w połowie stulecia na stałe zagościł on na dworach europejskich.

▪ *rycina, Austria, XIX w.*

? Czym był kongres wiedeński dla szlachty i arystokracji z początku XIX w.?

POSTAĆ HISTORYCZNA

KLEMENS VON METTERNICH (1773–1859)

Austriacki dyplomata, minister spraw zagranicznych, kanclerz, jeden z najwybitniejszych polityków epoki. Urodził się w Koblencji. Studiował prawo na uniwersytetach w Strasburgu i Moguncji. Od 1797 r. był związany z dyplomacją. W 1809 r. został ministrem spraw zagranicznych Austrii. Stał się jednym z głównych architektów systemu wiedeńskiego, określanego też jako system metternichowski. Jako rzecznik bezwzględnej walki z ruchami narodowowyzwoleńczymi, nie cieszył się popularnością. Za jego rządów (1821–1848) wprowadzono ścisłą kontrolę policyjną, cenzurę oraz liczne zarządzenia hamujące rozwój przemysłu, handlu i miast. Ten okres przeszedł do historii pod nazwą epoki metternichowskiej. Władzę utracił po wybuchu Wiosny Ludów w 1848 r. Wyjechał wówczas z Wiednia, gdzie powrócił dopiero w 1851 r.

Napoleona władcy małych książtewek niemieckich, ponieważ obawiano się ponownego rozdrobnienia kraju. Uznanie legitymizmu za jedną z zasad tworzących podstawy nowego, trwałego porządku politycznego jednoznacznie wykluczało uznanie dla idei suwerenności ludu czy prawa narodów do samostanowienia.

Zgodnie z zasadą **równowagi sił** (ang. *balance of power*; czyt.: balans of pałer) żadne z mocarstw europejskich nie powinno uzyskać hegemonii nad pozostałymi. Przewaga jednego z nich nad innymi mogłaby ponownie doprowadzić do wojny, której za wszelką cenę chciano uniknąć. Państwem, dla którego priorytet stanowiło zachowanie tej zasady, była Wielka Brytania, dążąca przede wszystkim do umacniania swojej pozycji jako światowego mocarstwa. Z dążenia do równowagi sił wynikały też doraźne sojusze. To właśnie z obawy przed wzrostem pozycji Rosji, pozostającej w sojuszu z Prusami, Wielka Brytania wraz z Austrią i Francją postanowiły zawrzeć tajny traktat, do którego podpisania doszło 3 stycznia 1815 r. w Wiedniu. Każdy z sygnatariuszy zobowiązał się do wystawienia 150-tysięcznej armii i udzielenia sobie wzajemnej pomocy w razie napaści innego mocarstwa. Wiadomość o zawarciu sojuszu szybko dotarła do Aleksandra I. Mimo iż bardzo go wzburzyła, wpłynęła raczej na wzmocnienie przekonania o konieczności pokojowego rozstrzygnięcia wszelkich kwestii spornych.

CIEKAWOSTKA

„Opieka" Metternicha

Chęć poznania planów poszczególnych dyplomacji była przyczyną wzmożonej działalności austriackiej tajnej policji, na której usługach pozostawały niezliczone rzesze lokai, pokojówek, dam do towarzystwa czy ludzi półświatka. Nie liczono się z tajemnicą korespondencji. Pieczętowane lakiem lub opłatkiem listy otwierano i skrupulatnie czytano bez zwracania uwagi na nazwisko adresata. Otwierano więc listy przychodzące zarówno do żony cesarza czy arcyksiążąt, jak i ministrów austriackich. Podsłuchiwano również prywatne rozmowy. Dzięki tym zabiegom nic nie było w stanie umknąć uwadze Metternicha i cesarza Franciszka I.

GŁÓWNE DECYZJE KONGRESU

Najważniejszymi problemami, którymi zajęto się na kongresie, były sprawy: Księstwa Warszawskiego, Saksonii, Niemiec, Włoch, Szwajcarii oraz Niderlandów. Szczególnie trudne okazały się kwestie związane z przyszłością Księstwa Warszawskiego i Saksonii. Prusy chciały zatrzymać całą Saksonię oraz terytoria nad Renem, a Rosja całe Księstwo Warszawskie. Żądania tych mocarstw były nie do przyjęcia dla pozostałych uczestników. Kompromis osiągnięto dopiero w wyniku długich i trudnych negocjacji, kosztem Saksonii i Księstwa.

EUROPA PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM

? 1. Wymień państwa, które zniknęły z mapy Europy na skutek decyzji kongresu wiedeńskiego.

2. Wskaż nabytki terytorialne mocarstw europejskich uzyskane w wyniku obrad w Wiedniu.

Dzięki długotrwałym dyskusjom postanowienia kongresu wiedeńskiego były zadowalające dla wszystkich czołowych mocarstw. Rosja, Prusy i Austria uzyskały duże zdobycze terytorialne i umocniły swoją pozycję na kontynencie. Wprawdzie Austria nie zajęła Szwajcarii, o co mocno zabiegał Metternich, ale nabytki we Włoszech i uzyskane tam wpływy rekompensowały tę stratę. Sukcesy święciła także dyplomacja Londynu, dzięki której Wielka Brytania stała się największą potęgą na morzach i oceanach. Spowodowało to całkowite zniszczenie podczas wojen flot Holandii, Danii, Hiszpanii oraz Francji, co uczyniło flotę brytyjską największą i jedyną liczącą się siłą na świecie.

Decyzje kongresu wiedeńskiego dotyczące głównych mocarstw

Kraj	Postanowienia kongresu
Rosja	• Otrzymała Finlandię, Besarabię oraz większość ziem Księstwa Warszawskiego, gdzie utworzono Królestwo Polskie związane z Rosją unią personalną. • Wraz z Prusami i Austrią miała sprawować kontrolę nad neutralnym Wolnym Miastem Krakowem.
Prusy	• Dostały Gdańsk i Toruń oraz departamenty poznański i bydgoski, z których utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie. • Jako rekompensatę za tereny utracone na wschodzie Prusom przekazano ⅖ terytorium Saksonii, a także Pomorze Szwedzkie z Rugią, Westfalię i Nadrenię.
Austria	• Odzyskała utracone w 1809 r. okręg tarnopolski, saliny wielickie oraz Tyrol i Salzburg. • Otrzymała również Dalmację z Istrią, Lombardię i Wenecję, dzięki czemu zostały wzmocnione wpływy Austrii we Włoszech. • Ponadto pozostałe części północnych Włoch – Toskania i Parma – dostały się ponownie pod dynastyczne wpływy austriackie.
Wielka Brytania	• Otrzymała Maltę, Mauritius, Cejlon, Kolonię Przylądkową w południowej Afryce, należącą wcześniej do Holandii, a także leżącą u wybrzeża Niemiec duńską wyspę Helgoland.
Francja	• Powróciła do granic z 1790 r. • Utraciła okręg Saary, który w przyszłości stał się przedmiotem sporów niemiecko-francuskich. • Musiała zapłacić wysoką kontrybucję. • Zmuszono ją do zwrotu dzieł sztuki zagrabionych w czasie wojen napoleońskich.

Z kolei dla Francji postanowienia kongresu okazały się mniej dotkliwe, niż można to było oczekiwać po przegranej wojnie. Przyczyniła się do tego zręczna polityka ministra spraw zagranicznych **Charles'a Talleyranda** (zob. też s. 14), który zadbał o włączenie monarchii Burbonów do grona państw podejmujących najważniejsze decyzje. Jego działania spotkały się z aprobatą Austrii i Wielkiej Brytanii, dla których utrzymanie mocarstwowej pozycji Francji było gwarantem zachowania równowagi sił na kontynencie. Początkowo ten kraj miał powrócić do granic z 1792 r., jednak masowe poparcie udzielone przez Francuzów wracającemu z Elby Napoleonowi wpłynęło na zmianę tej decyzji przez zwycięskie mocarstwa. W wyniku postanowień drugiego pokoju paryskiego z 20 listopada 1815 r. granice Francji miały wrócić do stanu z 1790 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Najtrwalsze dzieło kongresu

Najtrwalszym dziełem kongresu był regulamin o rangach przedstawicieli dyplomatycznych. Celem uchwalonego z inicjatywy Talleyranda regulaminu było zapobieganie problemom wynikającym z braku przepisów normujących problem pierwszeństwa pomiędzy poszczególnymi dyplomatami. Do tego czasu kwestia ta nie była uregulowana, co niejednokrotnie prowadziło do sporów pomiędzy europejskimi dworami. Regulamin ten, z niewielkimi zmianami, jest uznawany po dziś dzień.

? Znajdź informacje o tym, jakie inne postanowienie kongresu wiedeńskiego obowiązuje do dziś.

POZOSTAŁE POSTANOWIENIA KONGRESU

Mocarstwa na kongresie zadecydowały także o losie wielu innych państw. Kierując się zasadą równowagi sił, odtworzono **Konfederację Szwajcarską**, czyli federację składającą się z 22 suwerennych kantonów. Ważnym postanowieniem było przyjęcie zasady o wieczystej neutralności Szwajcarii, co pozwoliło temu państwu na szybką odbudowę zniszczeń wojennych oraz modernizację. Ponieważ Szwecja utraciła na rzecz Rosji Finlandię, podporządkowano jej Norwegię, należącą wcześniej do Danii. Jednocześnie do Danii przyłączono

KONGRES WIEDEŃSKI NA KARYKATURACH

Pomimo ścisłego nadzoru policji i niedopuszczaniu do otwartej krytyki działań kongresu wiedeńskiego stał się on tematem licznych karykatur. Wyśmiewano za ich pomocą przede wszystkim sposób działania mocarstw. Wielu Europejczykom nie podobało się, że o losie licznych państw i narodów decydowano bez konsultacji z zainteresowanymi. Dlatego na różne sposoby starano się ośmieszyć głównych decydentów kongresu.

? W jaki sposób na karykaturach wyśmiewano uczestników kongresu wiedeńskiego?

Polityka równowagi sił, która była jedną z zasad kongresu wiedeńskiego, ukazana na karykaturze. Mocarstwa próbują ją osiągnąć za pomocą pieniędzy (Wielka Brytania) bądź bezceremonialnie dzieląc między siebie inne kraje, które zostały tu przedstawione jako paczki z towarem.

▪ *rycina, Paryż, 1815 r.*

Wyspy Owcze, które wcześniej posiadała Norwegia. Zmiany te, wprowadzane w imię równowagi sił, podejmowano bez zgody ich mieszkańców.

Z inicjatywy Brytyjczyków powstało **Królestwo Niderlandów**, utworzone z terytoriów Niderlandów Południowych (czyli Belgii), Holandii oraz Wielkiego Księstwa Luksemburga, które miało odgrywać rolę państwa buforowego w stosunku do Francji. Był to twór całkowicie sztuczny, łączący państwa o nierównym poziomie rozwoju gospodarczego, a ponadto różne pod względem narodowościowym, językowym i wyznaniowym.

Tematem obrad kongresu był również podział i ustrój Niemiec. Większość książąt niemieckich oraz opinia publiczna opowiadały się za przywróceniem cesarzowi Austrii tytułu cesarza rzymskiego, lecz zdaniem Metternicha sprowadziłoby to na Austrię jedynie kłopoty. W związku z czym w miejsce „napoleońskiego" Związku Reńskiego utworzono **Związek Niemiecki**, w którego skład wchodziły 34 państwa i 4 wolne miasta. Na jego czele formalnie stanął cesarz Austrii. Organem

Człowiek o sześciu głowach to karykatura z 1815 r. przedstawiająca Talleyranda. Wieloletni francuski minister spraw zagranicznych dzięki cynicznemu podejściu do polityki i zabiegom politycznym zdołał utrzymać się na tym stanowisku od czasów dyrektoriatu aż do 1830 r.

▪ *karykatura, Francja, 1815 r.*

stanowiącym miał być Sejm Związkowy (**Bundestag**), który ze względu na procedurę podejmowania decyzji, wymagającą jednomyślności wszystkich państw, nie odegrał powierzonej mu roli i stał się jedynie miejscem rozgrywek politycznych. Był to jednak pierwszy krok ku zjednoczeniu Niemiec.

Równie skomplikowaną sprawą była kwestia włoska. Powołane przez Napoleona Królestwo Włoch zostało zlikwidowane. Na tym obszarze utworzono trzy niepodległe państwa: **Królestwo Obojga Sycylii** (pod rządami Burbonów), **Królestwo Sardynii**, inaczej **Piemont** (pod rządami rodzimej dynastii sabaudzkiej) oraz **Państwo Kościelne**. We Włoszech znacznie wzrosła pozycja Austrii, co stanowiło rekompensatę m.in. za utraconą Belgię. Integralną częścią Austrii stały się ponownie Lombardia, Wenecja i Dalmacja, a wiele państewek w północnych i środkowych Włoszech dostało się pod wpływy dynastii habsburskiej. Włochy, podobnie jak i Niemcy, nadal były tylko pojęciem geograficznym.

Z inicjatywy Wielkiej Brytanii podczas kongresu wiedeńskiego podjęto także dyskusję nad problemem zniesienia handlu niewolnikami. Jednak stanowczy sprzeciw Francji, Hiszpanii oraz Portugalii – państw, których kolonie opierały się na systemie pracy niewolniczej, negatywnie wpłynął na ostateczne regulacje dotyczące tego problemu. Jedynie osiem państw podpisało deklarację o zniesieniu handlu niewolnikami. Jej mankamentem był jednak brak m.in. wskazania daty, od kiedy miałaby ona obowiązywać, jak również brak zapisu o całkowitym zakazie posiadania niewolników. Mimo to deklaracja zapoczątkowała proces, który w następnych dziesięcioleciach doprowadził do uregulowania tej kwestii.

POWSTANIE ŚWIĘTEGO PRZYMIERZA

Kongres wiedeński nadał Europie nowy kształt polityczny. W jego wyniku jedne państwa zostały zlikwidowane, natomiast inne – stworzone na nowo. Z obawy przed wybuchem kolejnych wojen ściśle przestrzegano zasady

Założyciele Świętego Przymierza, władcy Rosji, Austrii i Prus – Aleksander I [1], Franciszek I Habsburg [2] oraz Fryderyk Wilhelm III [3], ukazani razem na obrazie.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

równowagi sił. Pozbawienie poszczególnych narodów wpływu na decyzje dotyczące ich państw stanowiło jednak zarzewie przyszłych problemów, z którymi sygnatariusze aktu końcowego musieli się w niedalekiej przyszłości zmierzyć. Utrzymanie porządku wymagało ścisłej współpracy głównych mocarstw europejskich. Rosja, Wielka Brytania, Austria, Prusy (akt czwórprzymierza z 20 listopada 1815 r.) oraz od 1818 r. Francja tworzyły tzw. **koncert mocarstw**, stojący na straży ustanowionego w Wiedniu nowego ładu europejskiego. Obawa przed wszelkimi ruchami rewolucyjnymi sprzeciwiającymi się *ancien régime*'owi dyktowała daleko idącą współpracę wielkich mocarstw. Ten system *kolektywnego bezpieczeństwa i współpracy* nazwano **systemem kongresowym** lub **ładem wiedeńskim**.

Uzupełnieniem koncertu mocarstw było **Święte Przymierze**, zawarte z inicjatywy cara Aleksandra I i Klemensa von Metternicha, ministra spraw zagranicznych Austrii. **26 września 1815 r.** Rosja, Austria i Prusy zawarły sojusz, na mocy którego zobowiązały się do udzielania sobie pomocy w celu tłumienia wszelkich działań rewolucyjno-powstańczych mogących zagrozić ładowi wiedeńskiemu. Do Świętego Przymierza przyłączyła się większość państw europejskich, w tym także Francja. Z zaproszenia nie skorzystały

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT ŚWIĘTEGO PRZYMIERZA

W podpisanym przez monarchów dokumencie, który dał początek Świętemu Przymierzu, określono cele i zasady współpracy między mocarstwami.

W imię Świętej i Niepodzielnej Trójcy!
Pod wpływem wielkich wydarzeń lat ostatnich, które znamionowały dzieje Europy, a w szczególności wobec dobrodziejstw, jakimi Opatrzność Boska raczyła obdarzyć państwa, których rządy ufność i nadzieję w niej pokładały, doszły ich Cesarskie i Królewskie Wysokości: Cesarz Austrii, król Prus i Cesarz Rosji, do konieczności oparcia stosunków wzajemnych na wzniosłych prawdach, które głosi nauka boskiego Zbawiciela. Dlatego oświadczają uroczyście, że celem niniejszego aktu jest wyłącznie obwieszczenie całemu światu, że odtąd zarówno w sprawach wewnętrznych, jak i w stosunkach z innymi państwami, drogowskazem ich postępowania będą przepisy tej świętej religii, zasady sprawiedliwości, miłości i zgody, których stosowanie nie powinno być ograniczone do samego życia prywatnego, ale przeciwnie, powinni się nimi kierować w swych postępowaniach książęta panujący, jako że stanowią one jedyny środek utrwalania ludzkich instytucji i naprawy ich niedoskonałości. Dlatego też, wszystko to mając na względzie, monarchowie zgodzili się na następujące artykuły przymierza:
Art. 1. Zgodnie ze słowami Pisma Świętego, nakazującymi wszystkim ludziom, by byli sobie wzajemnie jak bracia, trzej monarchowie wiążą się węzłami prawdziwego, nierozerwalnego braterstwa i uważając się za współrodaków, będą zawsze i wszędzie okazywali sobie poparcie i pomoc. W stosunku do swych poddanych uważać siebie będą za ojców rodziny i będą nimi kierować w tym samym duchu braterstwa, które ich ożywia w imię obrony wiary, pokoju i sprawiedliwości.
Art. 2. Dlatego też jedyną zasadą obowiązującą pomiędzy tymi rządami, jak i ich poddanymi, będzie wyświadczanie sobie wzajemnych usług, okazywanie niezmiernej życzliwości i przywiązania oraz poczuwanie się do przynależności do jednego narodu chrześcijańskiego, przy czym trzej sprzymierzeni monarchowie sami uważają się za wyznaczonych przez Opatrzność do rządzenia trzema gałęziami tej samej rodziny, a mianowicie Austrią, Prusami i Rosją [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 75–76.

? 1. Wyjaśnij, na jakim systemie wartości miał się opierać powyższy dokument.
2. Wskaż, w jakim celu powołano Święte Przymierze.

ani Wielka Brytania, która w Świętym Przymierzu widziała ewentualne zagrożenie dla równowagi sił, ani Państwo Kościelne. Papież Pius VII odmowę argumentował uczestnictwem w przymierzu państw protestanckich oraz prawosławnych. Ze względu na system, na którym oparto przymierze, nie zaproszono do niego niechrześcijańskiej Turcji.

ĆWICZENIA

1. Wymień państwa i głównych polityków, którzy podejmowali najważniejsze decyzje na kongresie wiedeńskim.
2. Scharakteryzuj zasady stanowiące podstawę porządku wiedeńskiego.
3. Przedstaw najważniejsze decyzje kongresu wiedeńskiego.
4. Wyjaśnij, czym było Święte Przymierze i w jakim celu powstało.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Dobrzycki, *Epoka Kongresu Wiedeńskiego i Świętego Przymierza 1815–1870*, Warszawa 2009.
A. Zamoyski, *1815. Upadek Napoleona i kongres wiedeński*, Kraków 2010.

2 SYSTEM WIEDEŃSKI I JEGO FUNKCJONOWANIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie zasady stały się podstawą ładu wiedeńskiego?
2. W jakim celu powstało Święte Przymierze?

POCZĄTKI SYSTEMU WIEDEŃSKIEGO

Ustalony w Wiedniu ład, zakładający powrót do feudalnego porządku społecznego, nie został dobrze przyjęty przez poddanych władców europejskich. Czasy napoleońskie, które przyniosły liczne przeobrażenia polityczne, społeczne i kulturalne, na trwałe zmieniły ich postrzeganie świata. Przywrócenie sytuacji sprzed rewolucji wydawało się większości niemożliwe. Przeciw nowemu porządkowi opowiedziało się przede wszystkim mieszczaństwo,

NIEPOKOJE W HISZPANII

W 1814 r. na tron hiszpański powrócił król Ferdynand VII Burbon, który restytuował system sprzed okresu napoleońskiego. Doprowadziło to w 1820 r. do przewrotu politycznego, na czele którego stanęli młodzi oficerowie pod dowództwem płk. Rafaela del Riego y Núñeza [czyt.: i nunjeza]. W obliczu wojny domowej Ferdynand VII zgodził się na przywrócenie liberalnej konstytucji z 1812 r. i zwołanie parlamentu (Kortezów). Okres, w którym w Hiszpanii obowiązywała konstytucja, trwał trzy lata. W 1823 r., w związku z interwencją Świętego Przymierza, nastąpił powrót rządów absolutnych. Jednocześnie w Hiszpanii na problemy polityczne nakładał się konflikt dynastyczny. Niemający syna Ferdynand VII postanowił przekazać tron najstarszej córce, Izabeli. Sprzeciw wobec takiego rozwiązania wyraził książę Carlos [czyt.: karlos] Burbon, brat króla i, zgodnie z tradycją, prawowity następca tronu. Po śmierci Ferdynanda VII w 1833 r. obwołał się on bezprawnie królem Hiszpanii. Doprowadziło to do wojny między zwolennikami Carlosa, czyli karlistami – konserwatystami i tradycjonalistami, a popierającymi Izabelę – demokratami i liberałami. Konflikt trwał do 1839 r., kiedy to dzięki ingerencji Francji i Wielkiej Brytanii karliści zostali pokonani.

Walki na ulicach Kadyksu między zwolennikami konstytucji a obrońcami absolutyzmu w marcu 1820 r.

▪ *rycina, Hiszpania, 1820 r.*

? Jakie były przyczyny interwencji Świętego Przymierza w Hiszpanii?

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONGRES W WERONIE

Depesza okólna Austrii, Rosji i Prus o celach i wynikach kongresu w Weronie z 14 grudnia 1822 r., wysłana do rządów pozostałych państw wchodzących w skład Świętego Przymierza.

Zadanie kongresu w Weronie, zakreślone poprzednio drogą specjalnego porozumienia, zostało wypełnione przez postanowienia, mające na celu ulżenie Włochom: atoli uwaga zjednoczonych monarchów i gabinetów zwrócić się musiała ku dwóm faktom poważnego powikłania, absorbujących ich od zjazdu w Lublanie. Przed końcem otóż owego spotkania zaszedł fakt wielkiej wagi. To, co duch rewolucji wszczął był na zachodnim półwyspie, usiłował wzniecić we Włoszech, zostało dokonane na wschodnim krańcu Europy. W chwili, w której rokosze wojskowe w Neapolu i Turynie zamarły wobec zbliżenia się władzy prawej, rzucone zostało zarzewie buntu w państwo otomańskie. Równoczesność tych wydarzeń nie pozostawiała wątpliwości co do wspólnego ich źródła. Pojawienie się tego samego zła w tak różnych punktach i, jakkolwiek pod różnymi pozorami, toć przecież na odgłos jednakich haseł i w podobnych do siebie przejawach i formach zewnętrznych, świadczyły bezsprzecznie o wspólnym ognisku, z którego pochodziło. Prowodyrzy ruchu tuszyli sobie [mieli nadzieję], *że zdołają wywołać, przy pomocy jego, rozdwojenie wśród obradujących, siłę armii zaś zneutralizować, przy konieczności skierowania jej do różnych punktów Europy. Nadzieje te zawiodły. Monarchowie zdecydowani do stłumienia i zduszenia zasady buntu, gdziekolwiek i w jakiejkolwiek postaci rokosz by się ujawnił, wypowiedzieli natychmiast jednogłośnie swój wyrok potępienia.* [...] *Hiszpania pada dzisiaj ofiarą losu, który staje się udziałem wszystkich państw nieszczęśliwych, szukających dobra na drodze, na której ono nigdy znaleźć się nie da. Kraj ten wije się w fatalnym kole swojej rewolucji, rewolucji, którą ludzie zaślepieni lub źli chętnie przedstawiają jako dobrodziejstwo, a nawet jako triumf oświeconego stulecia.* [...] *Wszystkie rządy mogą świadczyć, z jakim zapałem ludzie ci starali się przekonać swych współczesnych o tym, że owa rewolucja była koniecznym i zbawiennym wynikiem postępu cywilizacji, ośrodek, który zaś ją wywołał i wspierał – najszlachetniejszym przejawem wzniosłej miłości ojczyzny.* [...] *Rzeczywistość jednak zadała kłam tym błędnym twierdzeniom; Hiszpania, kosztem swego szczęścia i swej sławy, dostarczyła tylko nowego przykładu nieuniknionych skutków, wynikających z zuchwałego przeciwstawienia się odwiecznym prawom moralnego porządku świata.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 92–93.

? 1. Przedstaw wydarzenia, które były przedmiotem obrad państw Świętego Przymierza w Weronie.
2. Wskaż argumenty, jakimi posługiwało się Święte Przymierze w celu uzasadnienia konieczności interwencji w Hiszpanii.

które zaczęło odgrywać coraz większą rolę w życiu gospodarczym i politycznym Europy. Powrót do władzy arystokracji i cofnięcie się do czasów, w których o pozycji społecznej decydowało pochodzenie, a nie majątek, było dla tej grupy nie do przyjęcia. Z przywracaniem *ancien régime*'u nie zgadzali się także zwolennicy coraz bardziej popularnych, a przez to intensywnie zwalczanych, idei liberalno-demokratycznych. Ponadto przeciw porządkowi wiedeńskiemu buntowały się narody, których aspiracje do stworzenia własnych państw zostały rozbudzone przez Napoleona. Decyzje kongresu pozbawiły je tych możliwości. Tak było zarówno w przypadku dążących do zjednoczenia Włochów i Niemców, jak i marzących o niepodległości Polaków czy Węgrów.

Solidarność mocarstw w zwalczaniu ruchów narodowowyzwoleńczych w pierwszych latach po kongresie wiedeńskim przyczyniła się do skutecznego, przynajmniej na pewien czas, zahamowania tych procesów. Twórcy nowego

porządku do walki z jego przeciwnikami zyskali ważnego sojusznika – Kościół rzymskokatolicki, który w pełni opowiedział się za restauracją. Nastały czasy sojuszu „ołtarza z tronem".

Strażnikiem ustalonego w Wiedniu porządku było powstałe we wrześniu 1815 r. Święte Przymierze (więcej o nim na s. 15). Począwszy od 1818 r. jego członkowie spotykali się na corocznie urządzanych kongresach (pierwszy odbył się w Akwizgranie). Zjazdów zaniechano w 1823 r. z powodu narastającej niechęci cara Aleksandra I do Metternicha oraz objęcia funkcji ministra spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii przez George'a Canninga [czyt.: dżordża keninga] (w 1822 r.), który był zagorzałym przeciwnikiem wszelkich interwencji państw Świętego Przymierza w innych krajach. Na kongresie w Opawie w 1820 r. ostatecznie sformułowano **zasadę wspólnej odpowiedzialności** państw Świętego Przymierza *za utrzymanie pokoju w Europie*, które tym samym przyznały sobie prawo do interwencji i korzystały z niego w latach 20. XIX w.

BUNTY W PAŃSTWACH WŁOSKICH

Kongres wiedeński zlikwidował utworzone przez Napoleona Królestwo Włoch i utrzymał rozbicie polityczne Italii. Wszędzie też nastąpił powrót do władzy absolutnej. Jednocześnie likwidowano wszelkie ślady wprowadzonych zmian – przywrócono przywileje dla kleru i arystokracji, zniesiono kodeks cywilny Napoleona, powrócono do różnych systemów pieniężnych, miar, wag i ceł. W Piemoncie zakazano nawet szczepień przeciwko ospie i zlikwidowano oświetlenie ulic, tylko dlatego, że wprowadzono je przed 1815 r.

Złe nastroje wśród ludności i napięta sytuacja w państwach Półwyspu Apenińskiego sprzyjały protestom. Ich inicjatorami byli członkowie ruchu **karbonariuszy**, inaczej nazywani **węglarzami** (nazwa pochodzi od wypalaczy węgla drzewnego, u których, w głębi lasu, spotykali się członkowie ruchu). To oni jako pierwsi wystąpili na terenie Italii przeciw porządkowi ustalonemu w Wiedniu. Do ruchu

WARTO WIEDZIEĆ

Karbonariusze

Ruch karbonariuszy narodził się pod koniec XVIII w., podczas wojen napoleońskich. Swoim zasięgiem objął nie tylko państwa włoskie, lecz także zdobył popularność w Hiszpanii, we Francji i w Niemczech. Z czasem zyskał też zwolenników na ziemiach polskich. Spiskowcy byli zorganizowani na wzór wywodzących się jeszcze ze średniowiecza związków, które skupiały wypalaczy węgla drzewnego, drwali oraz przemytników. Od masonów przejęli strukturę, tworząc „namioty", „prowincje" oraz cały system *kolejnych wtajemniczeń, sekretnych znaków i przysiąg*. Do ruchu należało wielu przedstawicieli rodzącej się w tych czasach inteligencji zarówno pochodzenia szlacheckiego, jak i mieszczańskiego. Głosili oni hasła wyzwolenia narodu i ludu, choć w rzeczywistości kontaktów „z ludem" nie mieli. Ich postawa i radykalne cele budziły zainteresowanie przeważnie miejskiej biedoty, skłonnej do udziału w każdych rozruchach i zamieszkach ulicznych.

Inicjacja nowych członków ruchu karbonariuszy przeprowadzana według wzorców wolnomularzy podczas tajnego spotkania.

▪ *rycina, Włochy, ok. 1820 r.*

? Przypomnij sobie, jakie były cele działania masonerii.

EUROPA W LATACH 1815–1830

?

1. Wymień kraje, w których doszło do wystąpień rewolucyjnych w latach 20. XIX w.
2. Wskaż państwa Świętego Przymierza, które podjęły interwencje w innych krajach w celu utrzymania starego porządku.

należeli głównie studenci i przedstawiciele wolnych zawodów, często wyznający idee romantyczne. Osiągnięcie celu, czyli obalenie absolutyzmu i likwidacja wszelkich struktur feudalnych, w opinii karbonariuszy możliwe było tylko dzięki stosowaniu metod rewolucyjnych. Wierzyli także w **terror indywidualny**, czyli zamachy na elitę władzy.

Działalność karbonariuszy doprowadziła do wybuchu kilku rewolucji we Włoszech. W 1820 r. na wieść o przewrocie w Hiszpanii węglarze podjęli decyzję o wznieceniu powstania w Królestwie Obojga Sycylii. Kierował nim ksiądz **Luigi Minichini** [czyt.: luidżi

minikini]. Król Ferdynand I Burbon, przerażony możliwością wybuchu rewolucji społecznej, zaprzysiągł konstytucję, oddającą władzę ustawodawczą parlamentowi. Jednak z pomocą przybyły mu wojska austriackie, które rozbiły powstańców. Interwencja Austriaków pomogła też Wiktorowi Emanuelowi I zgnieść w zarodku rewolucję w Piemoncie.

Na kilka lat działalność karbonariuszy przygasła. Dopiero wydarzenia rewolucyjne w Europie z lat 1830–1831 ponownie pobudziły ich do aktywności. W lutym 1831 r. spiskowcy wywołali powstania w księstwach Parmy i Modeny oraz Państwie Kościelnym. Tak jak poprzednio i tym razem interweniowała Austria, która szybko położyła kres rewolucji. Ciągłe niepowodzenia, aresztowania, a także śmierć głównego przywódcy węglarzy **Filippa Buonarrotiego** przyczyniły się do klęski idei karbonarskiej.

Włoski ruch narodowy skupił się wówczas wokół powstałej w 1831 r. organizacji **Młode Włochy**, na której czele stanął **Giuseppe Mazzini** [czyt.: dżiuzeppe maccini], były karbonariusz, zwany ojcem ojczyzny czy rewolucjonistą doskonałym. Nadrzędnym celem tej organizacji było zjednoczenie Włoch jako republiki. W **1834 r.** pod przewodnictwem Mazziniego powstała **Młoda Europa**. Należeli do niej spiskowcy z wielu krajów, w tym Włosi, Polacy, Niemcy i Francuzi, walczący o niepodległość bądź zjednoczenie. Marzeniem Mazziniego była rewolucja europejska, w której wyniku powstałaby Europa skonfederowanych narodów. Plany te pozostały jednak w sferze marzeń. Pod koniec lat 30. XIX w. popularność i wpływy przywódcy Młodej Europy osłabły.

PAŃSTWA NIEMIECKIE PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM

Utworzenie na kongresie wiedeńskim **Związku Niemieckiego** przyniosło utrzymanie rozbicia ustrojowego, politycznego i ekonomicznego kraju. Spowodowało to rozczarowanie wśród tamtejszych liberalnych środowisk, liczących na powstanie jednolitego państwa niemieckiego. Niezadowolenie potęgował brak reform politycznych. Dwa najważniejsze państwa Związku Niemieckiego: Austria i Prusy nadal pozostawały monarchiami absolutnymi. Sprzeciw wobec zaistniałej sytuacji jako pierwsze wyraziły niemieckie środowiska studenckie. Ruch narodowy znalazł oparcie w powstających od 1811 r. stowarzyszeniach gimnastycznych oraz związkach studenckich zwanych **burszowskimi** (z niem. *Burschenschaft*; czyt.: burszenszaft). Wzorem był **Związek Studentów** założony na uniwersytecie w Jenie. Burszowie, cieszący się znacznym poparciem kadry profesorskiej, krytykowali absolutyzm oraz działalność Świętego Przymierza, dławiącą

WARTO WIEDZIEĆ

Austria w dobie rządów Metternicha

Lata 1815–1848 w historii Austrii nazwano erą Metternicha. Państwo Habsburgów pozostało monarchią absolutną, a cesarz Ferdynand I był przeciwnikiem jakichkolwiek zmian w duchu liberalnym. Klemens von Metternich, od 1821 r. Kanclerz Domu, Dworu i Cesarstwa, uczynił z monarchii habsburskiej głównego gwaranta utrzymania porządku ustalonego na kongresie. W polityce wewnętrznej był zwolennikiem ścisłej kontroli życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego. Porządku w kraju pilnowała policja, a obowiązująca cenzura, ingerująca w treści publikacji czy w tematykę sztuk wystawianych na deskach teatrów, nie pozwalała na krytykę czy działania niezgodne z linią władzy. Prowadzono także kontrolę prasy zagranicznej i książek. Do kraju nie wpuszczano osób uznanych, z różnych powodów, za „nieprawomyślne". Austria pod jego rządami zmieniła się w państwo policyjne. Zbyt odważne poglądy polityczne stawały się niejednokrotnie przyczyną złamania kariery. Szkoły, poddane ścisłemu nadzorowi, miały na celu wychowanie posłusznych poddanych. Potwierdzają to słowa wypowiedziane przez cesarza Franciszka I na jednym ze spotkań z nauczycielami: *Nie potrzeba mi uczonych, potrzebni mi są tylko dobrzy, uczciwi poddani.*

? Scharakteryzuj politykę wewnętrzną prowadzoną przez Klemensa von Metternicha.

Hambacher Fest odbył się w dniach 27–30 maja 1832 r. Była to demonstracja na zamku Hambach, który znajduje się w bawarskim Palatynacie. Udział w niej wzięło ok. 30 tys. ludzi z różnych opcji politycznych i stanów społecznych. Manifestowali oni swoje poparcie dla idei zjednoczenia Niemiec oraz solidarność z Polakami, którzy emigrowali po powstaniu listopadowym.

▪ *rycina, Niemcy, XIX w.*

wszelkie ruchy narodowe. Domagali się zjednoczenia krajów niemieckich, poszanowania wolności słowa i druku oraz reform w duchu liberalnym. Był to ruch pokojowy, ograniczający się do manifestacji, wieców i zjazdów. W dniu 18 października 1817 r., w trzechsetną rocznicę wystąpienia Marcina Lutra oraz trzecią rocznicę bitwy pod Lipskiem, na Górze Wartburskiej koło Jeny urządzono wiec, w którym brało udział kilkuset studentów z 12 uniwersytetów niemieckich. W trakcie tego spotkania wygłoszono kilka przemówień oraz spalono na stosie przedmioty, w tym książki, które w opinii zebranych symbolizowały starą epokę. Wśród spalonych rzeczy znalazł się gorset ułański, peruka heska, austriacki kij kapralski oraz Kodeks Napoleona, będący symbolem znienawidzonej przez Niemców Francji. Wydarzenia te wywołały niepokój na niemieckich dworach i spowodowały wprowadzenie represji. W sierpniu 1819 r. rządy niemieckie na **zjeździe w Karlsbadzie** (dzisiejsze Karlowe Wary w Czechach) postanowiły poddać uniwersytety ścisłemu nadzorowi policyjnemu, zdelegalizować związki studenckie, wprowadzić cenzurę, a profesorów głoszących hasła liberalne zwolnić.

Działania władz spowodowały osłabienie jawnego niemieckiego ruchu narodowego. Dopiero rewolucja lipcowa we Francji i powstanie listopadowe w Królestwie Polskim ponownie ożywiły nastroje na niemieckich ziemiach, czego dowodem były wystąpienia w księstwie Brunszwiku, w Dreźnie i Lipsku. Ogłoszenie w niektórych państwach niemieckich konstytucji (m.in. w Saksonii, Hesji, Brunszwiku i Hanowerze) nie uspokoiło sytuacji, w wyniku czego decyzją Związku Niemieckiego zakazano zgromadzeń publicznych i wprowadzono cenzurę polityczną.

FRANCJA W DOBIE RESTAURACJI

W 1814 r., po przegranej Napoleona i jego wyjeździe na Elbę, władzę we Francji objął **Ludwik XVIII**, brat zgilotynowanego Ludwika XVI. Powrót na tron dynastii Burbonów był zgodny z wolą mocarstw europejskich, hołdujących zasadzie restauracji i legitymizmu oraz odtrącających zarówno koncepcję pochodzenia władzy z woli ludu, jak i ideę jego suwerenności. Najbliższe otoczenie Ludwika XVIII, w tym jego brat Karol, namawiało go do powrotu do rządów absolutnych, jednak zdecydowany sprzeciw Wielkiej Brytanii oraz Rosji wpłynął na odrzucenie przez króla tej drogi. W czerwcu 1814 r. król odgórnie nadał (oktrojował) **Kartę konstytucyjną**, która była kompromisem między starym a nowym porządkiem. Na jej mocy wpro-

wadzono we Francji dwuizbowy parlament. Izbę niższą tworzyła pochodząca z wyborów **Izba Deputowanych**. Ordynacja wyborcza, opierająca się na wysokim cenzusie majątkowym, spowodowała, że czynne prawo wyborcze w 30-milionowym kraju otrzymało tylko ok. 100 tys. obywateli. Izbę wyższą stanowiła **Izba Parów**. Jej członkowie byli mianowani zgodnie z wolą króla. Inicjatywa ustawodawcza należała do stojącego na czele państwa dziedzicznego monarchy, który powoływał również radę ministrów. Wyznaczany przez władcę rząd mogła odwołać Izba Deputowanych. Na mocy Karty konstytucyjnej król otrzymał prawo wydawania w wyjątkowych okolicznościach dekretów – ordonansów. Nie obowiązywała wówczas procedura ustawodawcza. Karta konstytucyjna pozwoliła też na utrzymanie kodeksu cywilnego Napoleona, gwarantując równość wobec prawa, wolność osobistą oraz wyznania, z uznaniem religii katolickiej za panującą. Ustawa Ludwika XVIII nie spełniła oczekiwań wielu środowisk, w tym **rojalistów**, czyli zwolenników monarchii, domagających się przywrócenia wszelkich praw i majątków odebranych im podczas rewolucji. Szczególnie radykalne było środowisko skupione wokół brata Ludwika XVIII – Karola, zwane **ultrasami** (od łac. *ultra* – 'skrajny'). Ich działalność wzmogła się po klęsce „stu dni" Napoleona. Nastąpił wówczas okres **białego terroru**, czyli prześladowań zwolenników Napoleona. Śmierć Karola Ferdynanda, syna następcy tronu, który zginął w wyniku zamachu przeprowadzonego przez robotnika-republikanina, tylko pogorszyła nastroje we Francji. Stan ten pogłębiło przejęcie w 1824 r. władzy przez **Karola X Burbona**, nazywanego królem-ultrasem. Ten zagorzały przeciwnik konstytucji i liberalizmu porzucił realizowaną przez Ludwika XVIII politykę kompromisu i zaostrzył represje wobec bonapartystów. Dlatego w okresie restauracji (1814–1830) we Francji narastała opozycja wobec rządzącej dynastii Burbonów.

Zabójstwo burmistrza Brune [czyt.: brin] przez zwolenników Burbonów było jednym z przykładów białego terroru, który rozpętał się po ostatecznym pokonaniu Napoleona i restauracji monarchii.

▪ *rycina, Francja, 1815 r.*

POWSTANIE DEKABRYSTÓW W ROSJI

Rządzona twardą ręką carów Rosja także stała się miejscem, w którym starły się siły starego porządku ze zwolennikami reform w duchu liberalnym. Nadzieje na zmiany dawał sam car Aleksander I. Jednak próby przeprowadzenia reform wewnętrznych, podjęte przez niego jeszcze w okresie wojen napoleońskich, zostały w 1812 r. zarzucone. Po 1815 r. polityka cara była dwutorowa. O ile Królestwo Polskie połączone unią personalną z Rosją otrzymało liberalną konstytucję, o tyle w Rosji car całkowicie zrezygnował z przeprowadzenia jakichkolwiek reform ustrojowych. Symbolem zmian stały się wszechwładne rządy gen. Aleksieja Arakczejewa, określane mianem **arakczejewszczyzny**.

Pierwsze tajne organizacje dążące do likwidacji samodzierżawia (carskiego absolutyzmu) w Rosji zaczęły tworzyć się już w 1816 r. Wśród ich członków przeważali młodzi oficerowie, uczestnicy wojen napoleońskich, którzy na własne oczy mogli zobaczyć, jak bardzo ich ojczyzna różni się od innych państw europejskich. Szeregi tajnych związków zasilali także zafascynowani wolnościowymi ideami romantycznymi literaci, urzędnicy oraz przedstawiciele młodego pokolenia szlachty i arystokracji. Utworzony w 1816 r. tajny **Związek Ocalenia Publicznego** dwa lata później przekształcił się w **Związek Dobra Publicznego**. W wyniku rozwiązania tej organizacji w 1821 r.

Dekabryści na placu Senackim 26 grudnia 1825 r. zgromadzili ok. 3 tys. żołnierzy. Wojsko stało jednak bezczynnie, nie podejmując żadnych działań, co pozwoliło Mikołajowi I na sprowadzenie oddziałów, które rozprawiły się z buntownikami.

▪ *obraz, Rosja, XIX w.*

powstały dwie nowe – republikański **Związek Południowy w Tulczynie**, z płk. **Pawłem Pastelem** na czele, oraz **Związek Północny w Petersburgu**. Członkowie Związku Północnego postulowali przekształcenie Rosji w monarchię konstytucyjną. Oba związki opowiadały się za zniesieniem poddaństwa chłopów i likwidacją carskiego absolutyzmu.

Okazja nadarzyła się w 1825 r. W listopadzie tego roku zmarł Aleksander I, a tron po nim miał objąć jego brat, wielki książę Mikołaj. Spiskowcy ze Związku Północnego postanowili wzniecić powstanie, którego wybuch zaplanowano na **14 (25) grudnia 1825 r.** w Petersburgu, w dzień przysięgi na wierność nowemu carowi. Od rosyjskiego słowa *diekabr* – grudzień, powstańców nazwano **dekabrystami**. Jednak wskutek zdrady, ale i złego dowodzenia powstańcy zostali rozbici. Rozpoczął się okres aresztowań. Na karę śmierci skazano powstańczych przywódców, a setki spiskowców zesłano na Syberię. Powstanie dekabrystów w Rosji było pierwszym w tym państwie publicznym wystąpieniem przeciw absolutyzmowi i poddaństwu. Po rozprawieniu się z powstańcami nastąpił okres rozbudowy aparatu represji. W celu zwalczania ruchów opozycyjnych powołano do życia III Oddział Kancelarii Osobistej cara, rodzaj tajnej policji dysponującej nadzwyczajnymi uprawnieniami. Nadzorem policyjnym objęto szkolnictwo, na porządku dziennym była cenzura.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego porządek ustalony na kongresie wiedeńskim spotkał się z tak dużym sprzeciwem w państwach europejskich.
2. Omów działalność niemieckich związków studenckich.
3. Przedstaw sytuację, jaka zapanowała we Włoszech i Francji po kongresie wiedeńskim.
4. Wskaż przyczyny wybuchu powstania dekabrystów w Rosji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Bartyzel, *Umierać, ale powoli! O monarchistycznej i katolickiej kontrrewolucji w krajach romańskich 1815–2000*, Kraków 2000.

J. Wąsicki, *Związek Niemiecki i państwa niemieckie 1815–1848*, Poznań 1986.

3 EUROPA W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były reakcje społeczeństw europejskich na decyzje kongresu wiedeńskiego i działania Świętego Przymierza?
2. Jak przedstawiała się sytuacja we Francji po restauracji Burbonów?

REWOLUCJA LIPCOWA

Objęcie w 1824 r. władzy we Francji przez Karola X oznaczało wzrost pozycji ultrasów, a tym samym było przyczyną tworzenia się coraz większej opozycji wobec władzy Burbonów. W wyniku konfliktu z Izbą Deputowanych w lipcu 1830 r. Karol X ogłosił cztery **ordonanse**, czyli nadzwyczajne rozporządzenia królewskie, na mocy których:

- rozwiązano Izbę Deputowanych,
- wprowadzono cenzurę prewencyjną,
- zniesiono odpowiedzialność rządu przed parlamentem,
- ograniczono liczbę osób uprawnionych do głosowania poprzez wprowadzenie nowego prawa wyborczego.

Przeciw decyzjom króla wystąpili zarówno bonapartyści, jak i liberałowie oraz rewolucjoniści. W Paryżu dzień później rozpoczęły się publiczne protesty, które następnie przekształciły się w manifestacje i walki uliczne. Na czele powołanej Gwardii Narodowej stanął **Marie Joseph de La Fayette**, uczestnik wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych oraz rewolucji francuskiej. W wyniku trzydniowej **rewolucji lipcowej (27–29 lipca 1830 r.)** Karol X abdykował, a władzę w kraju przejęła opozycja, która nie była jednak zgodna co do nowego ustroju Francji. Liberałowie dążyli do utrzymania monarchii konstytucyjnej, a radykalni działacze domagali się wprowadzenia rządów republikańskich. Strach przed republiką, powodowany pamięcią o wszechobecnym wówczas terrorze, zadecydował o sukcesie zwolenników monarchii konstytucyjnej. Królem został pochodzący z orleańskiej linii Burbonów **Ludwik Filip I**. Znowelizowano Kartę konstytucyjną z 1814 r., wprowadzając do niej zapis

POSTAĆ HISTORYCZNA

LUDWIK FILIP I (1773–1850)

Król Francuzów w latach 1830–1848, ostatni władca Francji z dynastii Burbonów. Był synem księcia-jakobina Ludwika Filipa Józefa, który podczas rewolucji francuskiej wyparł się swojego królewskiego pochodzenia i przyjął imię Philippe Égalité (czyt.: filip egalite; fr. Filip Równość). Ludwik Filip w czasie rewolucji był związany z klubem jakobinów i utrzymywał przyjacielskie stosunki m.in. z Dantonem i La Fayette'em. Wstąpił do armii rewolucyjnej, jednak po radykalizacji nastrojów udał się na emigrację. Do czasu powrotu do Francji w 1814 r. przebywał w Stanach Zjednoczonych, na Kubie oraz w Wielkiej Brytanii. W 1830 r. uzyskał francuską koronę po abdykacji Karola X. Okres panowania Ludwika Filipa I to czas intensywnych zmian gospodarczych we Francji, z których skorzystała przede wszystkim burżuazja. Kryzys gospodarczy, który ogarnął kraj po 1846 r., doprowadził dwa lata później do rewolucji. W jej wyniku król abdykował i uciekł na Wyspy Brytyjskie.

Wolność wiodąca lud na barykady to obraz Eugène'a Delacroix [czyt.: eżena dela**krła**], który osobiście uczestniczył w rewolucji lipcowej, walcząc w szeregach Gwardii Narodowej. Przeżycia z tego okresu zainspirowały go do namalowania tego dzieła. Na pierwszym planie artysta przedstawił kobietę, uosobienie Wolności, która w jednym ręku ma trójkolorową flagę, w drugim muszkiet z bagnetem, a na głowie symbol rewolucji francuskiej – frygijską czapkę. Towarzyszące jej postacie stanowią przekrój klas społecznych – od przedstawicieli klasy średniej (mężczyzna w cylindrze – autoportret Delacroix) po robotników (chłopiec z pistoletem).

▪ *obraz, Francja, 1830 r.*

o suwerenności ludu, z którego woli pochodzi wszelka władza, a wykreślając ustęp o boskim pochodzeniu władzy królewskiej. Ludwik Filip I nie był zatem już tytułowany *królem Francji z łaski bożej*, lecz *królem Francuzów z łaski bożej i woli narodu*. Przywrócono również trójkolorowy sztandar, a na skutek nieznacznego obniżenia cenzusu majątkowego i cenzusu wieku prawa wyborcze otrzymało ok. 200 tys. mieszkańców Francji. Wprowadzono również jawność obrad parlamentarnych, zaś inicjatywę ustawodawczą przyznano obu izbom. Zmiany te jednak nie zadowoliły radykalnych środowisk demokratycznych i republikańskich.

Nowy monarcha odsunął od władzy w kraju arystokrację, a swoje rządy oparł na bogatym mieszczaństwie i z tego powodu był nazywany „królem mieszczańskim" lub „królem

WARTO WIEDZIEĆ

Położenie francuskich robotników

Sytuacja tej grupy społecznej na początku XIX w. była bardzo trudna. Robotnicy pracowali bowiem od 14 do 17 godzin dziennie, a wysokość ich płac ustalali przedsiębiorcy według swojego uznania. Do pracy w fabrykach zatrudniano także kobiety oraz dzieci powyżej 6. roku życia. Wypłacane im wynagrodzenia były o wiele niższe niż mężczyzn, dlatego ich zatrudnianie było korzystne z punktu widzenia pracodawcy. Ponadto robotnicy zazwyczaj mieszkali w fatalnych warunkach, co skutkowało chorobami i szerzącymi się często epidemiami. Brak poprawy sytuacji tej grupy społecznej, mimo zmiany władzy w 1830 r., popchnął jej przedstawicieli do regularnych strajków i buntów. W ich wyniku w 1841 r. parlament francuski uchwalił prawo, na mocy którego w fabrykach, górnictwie, hutnictwie zakazano pracy dzieci poniżej 8. roku życia, a jednocześnie starszym skrócono czas pracy. Dzieci w wieku od 8 do 12 lat mogły pracować do 8 godzin na dobę, młodzież w wieku od 12 do 17 lat – do 12 godzin. Mimo to nowych przepisów nie przestrzegano, do czego przyczyniał się brak nadzoru oraz kar za ich niestosowanie.

Powstanie tkaczy w Lyonie w 1831 r. zakończyło się przejęciem miasta przez robotników. Zostali jednak pokonani przez przysłane oddziały wojska.

▪ *rycina, Francja, 1831 r.*

? Jak wyglądała sytuacja robotników we Francji w pierwszej połowie XIX w.?

bankierów". Dzięki niemu bogata burżuazja uzyskała w końcu wpływy polityczne odpowiadające jej głównej roli w życiu gospodarczym. W tym okresie Francja wkroczyła bowiem na drogę dynamicznej industrializacji i urbanizacji. Sprawiło to, że rosły majątki właścicieli banków i fabryk. Jednocześnie w szybkim tempie zwiększała się liczba robotników, którzy przeważnie znajdowali się w bardzo trudnej sytuacji ekonomicznej. Aby ją poprawić, zaczęli organizować strajki i manifestacje.

W 1831 r. robotnicy doprowadzili do wybuchu powstania w Lyonie, które wkrótce zostało krwawo stłumione. Mimo to podejmowali kolejne próby walki o swoje prawa. W ramach represji władze wprowadziły ograniczenie wolności druku oraz zakaz tworzenia organizacji związkowych i politycznych. Dlatego pierwsze we Francji organizacje robotnicze miały charakter tajny bądź półjawny.

POWSTANIE KRÓLESTWA BELGII

Powstałe w wyniku decyzji kongresu wiedeńskiego **Królestwo Niderlandów** obejmowało terytoria Niderlandów Południowych (czyli Belgii), Holandii oraz Wielkiego Księstwa Luksemburga. Jego władcą został syn ostatniego namiestnika Zjednoczonych Prowincji Niderlandów, **Wilhelm I**. Różnice o podłożu gospodarczym, etnicznym i religijnym między germańską i **protestancką Holandią** a **katolicką Belgią**, zamieszkaną przez romańskich Walonów i germańskich Flamandów, z czasem stały się przyczyną licznych konfliktów i napięć wewnętrznych. Ogłoszona w 1815 r. konstytucja dyskryminowała Belgów. Ponadto władze państwowe wspierały przede wszystkim przemysł i handel holenderski. Znosząc cło na import żywności, władze przyczyniły się do pogorszenia położenia flamandzkich rolników.

Mimo wielu różnic między walońskimi **liberałami** i flamandzkimi **klerykałami** doszło do zawarcia w 1828 r. swoistej unii, której celem była wspólna, początkowo jedynie parlamentarna, walka z rządami holenderskich

Epizod belgijskiej rewolucji 1830 to obraz czołowego belgijskiego malarza romantycznego Gustave'a [czyt.: gustawa] Wappersa, który ukazał tu powstańców na Wielkim Placu w Brukseli.

▪ *obraz, Belgia, 1834 r.*

protestantów. Wybuch rewolucji lipcowej we Francji wpłynął na radykalizację nastrojów w Belgii. Do pierwszych rozruchów antyrządowych doszło w Brukseli 25 sierpnia 1830 r. Z czasem przekształciły się one w powstanie, które zakończyło się ogłoszeniem w październiku 1830 r. niepodległości Belgii.

Holenderski król nie pogodził się z tymi wydarzeniami i wystąpił z prośbą o pomoc w opanowaniu sytuacji do Świętego Przymierza. Sprzeciw wyraziła jednak Francja, co groziło wybuchem wojny na kontynencie. Angażowaniem się w konflikt nie była także zainteresowana Austria, skoncentrowana na wydarzeniach we Włoszech. Z kolei ewentualnej interwencji rosyjskiej przeszkodził wybuch powstania listopadowego (więcej zob. na s. 115–125). W grudniu 1830 r., z inicjatywy dyplomacji brytyjskiej, doszło do zwołania w Londynie konferencji pięciu mocarstw. W dniu **20 stycznia 1831** r., na kolejnej konferencji mocarstw w Londynie, ustalono zasady podziału Zjednoczonego Królestwa Niderlandów na dwa odrębne państwa. Niepodległa Belgia została uznana za **wieczyście neutralną**, co miało zapobiec dostaniu się jej pod wpływy francuskie. Na tronie nowo utworzonego królestwa zasiadł **Leopold I** z dynastii sasko-koburskiej. W dniu **7 lutego 1831** r. uchwalono konstytucję, która – mimo wielu zmian – obowiązuje do dzisiaj.

EUROPA W LATACH 1830–1847

? 1. Wymień kraje, w których doszło do wystąpień rewolucyjnych w latach 30. XIX w.

2. Wskaż państwa, które powstały w Europie w latach 1830–1847.

BAŁKANY NA POCZĄTKU XIX W.

Wojny Turcji z Rosją w XVIII w. doprowadziły do znacznego osłabienia imperium osmańskiego. Na początku XIX stulecia dodatkowym elementem destabilizującym stały się dążenia niepodległościowe narodów bałkańskich z europejskich regionów Turcji. Z racji, że wyznawały one chrześcijaństwo były przez Turków wyzyskiwane ekonomicznie i pozbawione części praw. Dlatego w epoce napoleońskiej doszło wśród nich do rozwoju ruchów narodowowyzwoleńczych.

Jako pierwsi do walki o swoją niezależność przystąpili Serbowie. W 1804 r. rozpoczęło się powstanie, którego wodzem naczelnym był **Jerzy Czarny** (Karadziordziewić), zwany tak

z powodu *czarnych włosów, mrocznego spojrzenia i reputacji*. Trwało ono z przerwami aż do 1813 r. Wpływ na to miała sytuacja międzynarodowa związana z wojnami napoleońskimi. Gdy w wyniku inwazji Napoleona Rosja musiała zawrzeć pokój z Turcją, pozwoliło to Turkom rozprawić się z Serbami. Jednak represje po powstaniu wywołały w 1815 r. kolejny bunt. Na jego czele stanął serbski kneź **Miłosz Obrenowić**. Mimo niewielkich sił, dzięki wsparciu dyplomatycznemu Rosji, zmusił Turków do uznania autonomii Serbii.

W 1821 r. przeciw władzy tureckiej wystąpili również Mołdawianie. Po pięciu latach na mocy konwencji akermańskiej, będącej ponownie wynikiem działania rosyjskiej dyplomacji, Turcja zobowiązała się do przestrzegania autonomii Serbii, Mołdawii i Wołoszczyzny.

WOJNA O NIEPODLEGŁOŚĆ GREKÓW

Położenie Greków w państwie tureckim było nieco lepsze niż pozostałych chrześcijan. Spośród nich bowiem rekrutowano urzędników niższego szczebla, funkcjonariuszy państwowej administracji oraz dyplomatów czy tłumaczy. W ich rękach znajdowała się także znaczna część handlu tureckiego. Wprowadzenie blokady kontynentalnej przez Napoleona wzmocniło pozycję gospodarczą Greków, którzy stali się głównymi pośrednikami handlowymi między Europą Zachodnią a Wschodem. Mimo iż Grecy byli w pewnym stopniu uprzywilejowaną grupą, to i tak doświadczali ekonomicznego, społecznego i politycznego ucisku ze strony Turków.

Częste kontakty z Zachodem oraz pamięć o antycznej i bizantyjskiej przeszłości zadecydowały o narodzinach greckiego ruchu narodowego, którego celem było uniezależnienie się od Turcji. Już na przełomie XVIII/XIX w. poza granicami Grecji zaczęły powstawać pierwsze tajne organizacje głoszące hasła walki wyzwoleńczej. W 1820 r. na czele jednej z takich organizacji stanął **Aleksander Ipsilantis**, carski oficer, syn mołdawskiego hospodara, który postanowił rozpocząć walkę o niepodległość Grecji. W marcu 1821 r. wraz ze swoim oddziałem wkroczył do Mołdawii. Jednak lokalna ludność, niechętna Grekom jako administratorom prowincji, nie przyłączyła się do niego. W czerwcu, po przegranej bitwie z Turkami pod Drăgăşani [czyt.: dragaszani], powstanie upadło, a Ipsilantis ratował się ucieczką do Austrii. Mimo to wola walki wśród Greków nie zanikła. Niebawem powstanie ogarnęło tereny kontynentalnej Grecji. W 1822 r. w Epidauros na Peloponezie zebrało się greckie Zgromadzenie Narodowe, które ogłosiło niepodległość Grecji i przyjęło konstytucję wzorowaną na amerykańskiej. Odpowiedzią Turcji były masowe rzezie ludności greckiej. Sytuacja Greków z roku na rok się pogarszała. W **1826 r.** turecka armia zdobyła bohatersko bronioną twierdzę **Missolungi**.

Mimo ponoszonych porażek walka o niepodległość Grecji, kolebki europejskiej cywilizacji, zyskiwała wśród Europejczyków coraz więcej sympatyków. Narodził się ruch miłośników Grecji, zwany **filhellenizmem**.

Masakra na Chios [czyt.: chijos] to obraz Francuza Eugène'a Delacroix, którego inspiracją były prawdziwe wydarzenia z walk o niepodległość Grecji. W 1822 r. Turcy zajęli wyspę Chios i rozpoczęli trwającą niemal miesiąc rzeź jej mieszkańców. Zabito ok. 20 tys. osób, a kolejne 50–60 tys. sprzedano w niewolę. Wydarzenie to poruszyło i oburzyło Europejczyków. W rezultacie stało się przyczyną dołączenia do walk w Grecji licznych ochotników, którzy pragnęli wziąć udział w zmaganiach z barbarzyńskimi rządami sułtańskimi. Rzeź miała też wpływ na rządy mocarstw, które usprawiedliwiały w ten sposób poparcie dla greckich powstańców.

▪ *obraz, Francja, 1824 r.*

BAŁKANY W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX W.

1. Wymień obszary, gdzie toczyły się walki rosyjsko-tureckie w latach 1828–1829.
2. Wskaż państwa, które na mocy pokoju w Adrianopolu utrzymały swoją autonomię.

Jego członkowie pomagali Grekom, wysyłając pieniądze, organizując manifestacje, a niektórzy z nich sami wyjeżdżali do tego kraju, aby wstąpić w szeregi powstańców. Jednym z takich ochotników był angielski poeta **George Byron** [czyt.: dżordż bajron], który jednak, tuż po przybyciu do Grecji w 1824 r., zmarł na febrę.

W pierwszych latach walk w Grecji mocarstwa europejskie, w obawie o naruszenie porządku ustalonego w Wiedniu, były przeciwne powstaniu i udzieleniu jakiejkolwiek pomocy walczącym Grekom. Sytuacja uległa zmianie w 1827 r., kiedy decyzję o wsparciu powstańców podjął car Mikołaj I. Chciał on nie tylko wzmocnić pozycję Rosji na Bałkanach, lecz także wspomóc rosyjski handel czarnomorski, który miał problemy z powodu wprowadzenia przez Turcję blokady cieśnin. Zarówno w interesie Wielkiej Brytanii, jak i Francji było niedopuszczenie do samodzielnej interwencji rosyjskiej, co doprowadziło do wspólnej akcji przeciw Turkom. **20 października 1827 r.** flota turecko-egipska została zniszczona przez państwa koalicji w **bitwie pod Navarino**. Niedługo potem wojska brytyjskie i francuskie wylądowały w Grecji, a w 1828 r. amia rosyjska zaatakowała Turków w Armenii i na Bałkanach. Rok później wojska rosyjskie dowodzone przez **feldmarszałka Iwana Dybicza** zdobyły Adrianopol, co przesądziło o dalszych losach wojny. Na mocy pokoju podpisanego **w Adrianopolu 14 września 1829 r.**:

- uznano niepodległość Grecji,
- potwierdzono autonomię Serbii, Mołdawii i Wołoszczyzny,
- Rosja otrzymała wybrzeże czarnomorskie Kaukazu oraz część Armenii; zyskała także pewne przywileje handlowe.

Ostateczne potwierdzenie powstania niepodległego państwa greckiego, wraz z okre-

TEKST ŹRÓDŁOWY

WEZWANIE DO WALKI O NIEPODLEGŁOŚĆ

Odezwa księcia Aleksandra Ipsilantisa, wzywająca Greków do powstania przeciw Turcji, wydana w Jassach 24 lutego (według kalendarza juliańskiego), czyli 8 marca 1821 r.

Do broni, do broni! Za wiarę i Ojczyznę! Wybiła godzina, Grecy! Od dawna już walczą ludy Europy o wolność i ojczyznę własną; one to wzywają Was, byście za ich poszli przykładem, wyzwolone ludy ze wszystkich sił bronią odzyskanej wolności, w której widzą najwyższe dobro swoje. Przyjaciele nasi i bracia Serbowie, Sulioci [chrześcijańska ludność gminy Souli, w regionie Epiru] *oraz Bośniacy stoją w pogotowi bojowym, cały Epir, w którym również wznieciliśmy zapał, czeka na nas uzbrojony. Europa z niechęcią przygląda się naszej długo przeciągającej się bezczynności; niechaj tedy cała Grecja zjednoczy się w jednej woli.* [...] *Na głos haseł bojowych zerwą się do walki mieszkańcy Jonii i Morza Egejskiego; statki braci Waszych, trudniących się handlem, staną do walki, szerząc śmierć i zniszczenie we wszystkich portach tyranów. Któryż Grek pozostanie bezczynnie na wezwanie Ojczyźnie?* [...] *Zwróćcie wzrok Wasz, Towarzysze, ku ziemi ojczystej. Spójrzcie na pożałowania godne położenie Wasze, oddane na pastwę rozpusty barbarzyńców, na obrabowane domostwa Wasze i spustoszałe pola, na Was samych, nieszczęśni niewolnicy! Czyż nie czas nareszcie zrzucić nieznośne jarzmo, oswobodzić Ojczyznę? Odrzućcie precz wszystko, co nie jest greckie, rozwińcie sztandary, wznieście krzyż, a zwyciężycie wszędzie, ratując Ojczyznę i Wiarę od zniewag bezbożników.* [...] *Niechaj lud gromadzi się i jedna bojowników dla tej świętej sprawy. Przede wszystkim atoli musi zapanować jedność. Bogaci winni ofiarować część swego majątku, kapłani dobrym słowem i przykładem dodawać ludowi otuchy, zaś urzędnicy cywilni i wojskowi, będący na służbie u dworów zagranicznych, winni spłacić w ten sposób dług, zaciągnięty względem ojczyzny.* [...] *Przykładem dla walk Waszych będzie Hiszpania, która sama i pierwsza pokonała największą armię tyrana.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2012, s. 90–91.

? 1. Wymień argumenty, jakich używał Ipsilantis, wzywając Greków do walki o niepodległość.
2. Wyjaśnij, dlaczego książę podał przykład Hiszpanii jako kraju, który miałby stanowić inspirację dla Greków.

śleniem jego obszaru, który objął Grecję Środkową, Peloponez, część Tesalii oraz kilka wysp, nastąpiło na mocy **traktatu londyńskiego podpisanego w lutym 1830 r.** Początkowo Grecja była republiką. Na jej czele stanął prezydent, były minister spraw zagranicznych cara Aleksandra I, Joanis Kapodistrias, który jednak zginął w zamachu we wrześniu 1831 r. Wskutek interwencji politycznej Wielkiej Brytanii, Francji i Rosji w 1832 r. królem Grecji został Otton Wittelsbach, syn króla Bawarii Ludwika I.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij przyczyny wybuchu rewolucji lipcowej we Francji.
2. Wymień przyczyny powstania Królestwa Belgii.
3. Omów sytuację polityczną na Bałkanach na początku XIX stulecia.
4. Przedstaw drogę Greków do niepodległości. Jak myślisz, co zadecydowało o jej uzyskaniu?

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XVIII i XX*, Kraków 2005.
M. Wąsowicz, *Między tronem, giełdą a barykadą. Francja 1830–1848*, Warszawa 1994.

4 REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA

PRZYPOMNIJ SOBIE

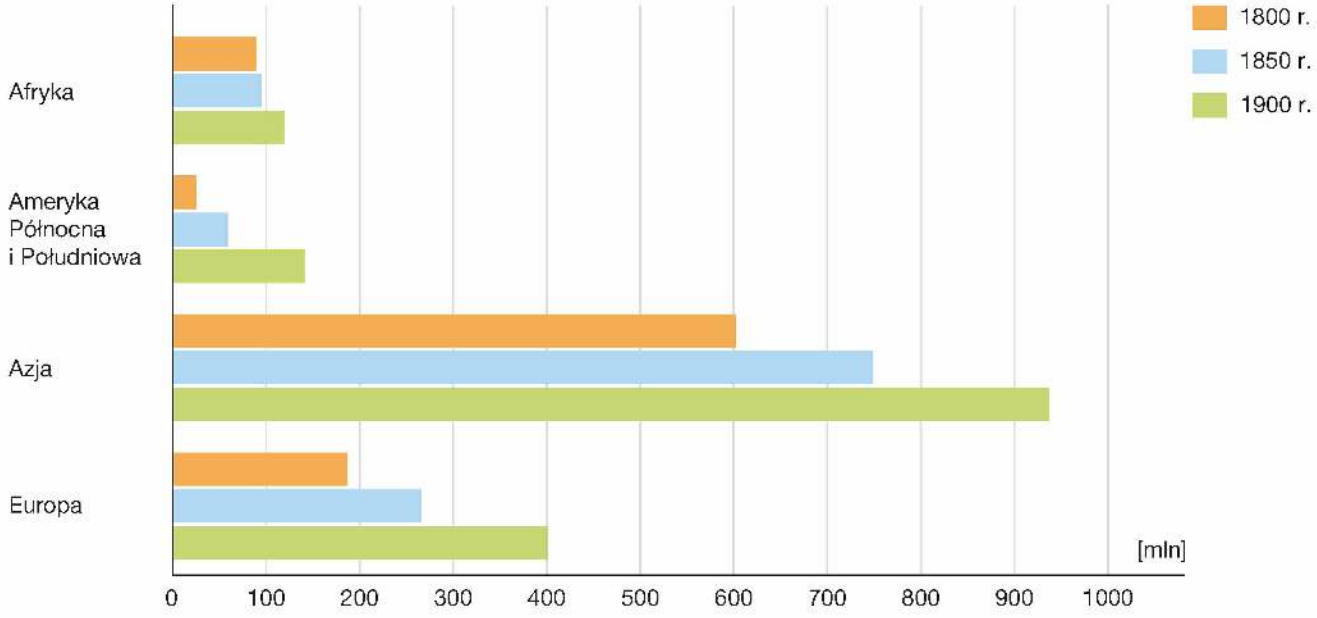
1. Do jakich zmian gospodarczych doszło w Wielkiej Brytanii w XVIII w.?
2. Jakie wynalazki okazały się kluczowe dla rozwoju XVIII-wiecznego przemysłu?

PRZYCZYNY REWOLUCJI PRZEMYSŁOWEJ

W drugiej połowie XVIII w. w dziejach Europy Zachodniej, a przede wszystkim Wielkiej Brytanii, doszło do zmian społeczno-ekonomicznych określanych mianem **rewolucji przemysłowej**. Złożyły się na nią trzy równolegle zachodzące zjawiska: **przełom naukowo-technologiczny**, polegający na zastąpieniu pracy ręcznej przez maszyny, **przełom ekonomiczny**, przejawiający się zmianami organizacji produkcji, oraz **przełom demograficzny**, wywołany szybkim przyrostem naturalnym i przenoszeniem się ludności wiejskiej do miast. Co więcej, zastosowane w przemyśle innowacje techniczne zdecydowały o jego dynamicznym rozwoju, czyli **industrializacji**.

Kolebką rewolucji przemysłowej była Wielka Brytania. Zachodzącym zmianom sprzyjała panująca w tym kraju stabilizacja polityczna, polityka podatkowo-celna oraz obowiązujące tam już od XVII w. prawo patentowe, które chroniło wynalazców. Ponadto liczne kolonie zapewniały dostęp do surowców i stanowiły znakomity rynek zbytu dla produktów przemysłowych. Na przełomie XVII i XVIII w. Wielka Brytania wkroczyła również na drogę intensywnych zmian w rolnictwie, nazywanych **rewolucją agrarną**. Trójpolówkę zastępowano płodozmianem, wprowadzano nowe uprawy, w tym roślin przemysłowych, takich jak tytoń czy rzepak, oraz pastewnych (np. koniczyny). Zmodernizowano także technikę siewu, zbioru, orki czy młócki. W tym okresie nastąpiło ponadto przyspieszenie procesu ogradzania, czyli odbierania dzierżawcom ziemi przez wielkich właścicieli. Pozbawieni ziemi chłopi migrowali do miast, zasilając tym samym

Ludność świata i wybranych krajów w latach 1800–1900 (w mln)

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 150.

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsze powszechne spisy ludności

Szczegółowa wiedza na temat dziewiętnastowiecznej dynamiki demograficznej jest dostępna dzięki przeprowadzanym wówczas spisom powszechnym. Pierwszy narodowy spis ludności zorganizowano w Szwecji w 1755 r. Kolejnym państwem europejskim, w którym taki spis się odbył, była Hiszpania w 1787 r. W 1801 r. do grona państw, które postanowiły policzyć swoją ludność, dołączyły Francja oraz Wielka Brytania. Opisaniem otaczającego świata za pomocą liczb zajęła się statystyka, która w XIX stuleciu wkroczyła w erę nowoczesności. Przy ministerstwach spraw wewnętrznych tworzono urzędy statystyczne, których celem było gromadzenie, analiza oraz publikacja zebranych danych. W 1853 r. w Brukseli odbył się pierwszy Międzynarodowy Kongres Statystyczny. Opracowano na nim m.in. wytyczne dotyczące ujednolicenia procedury przeprowadzania spisów powszechnych. W latach 70. XIX w. już w każdym państwie europejskim funkcjonowały nowoczesne urzędy statystyczne. W 1885 r. w Londynie powołano Międzynarodowy Instytut Statystyczny. Wśród jego założycieli znalazł się również Polak – Tadeusz Pilat (1844–1923), prawnik, profesor Uniwersytetu Lwowskiego, członek Krakowskiej Akademii Umiejętności, poseł na galicyjski Sejm Krajowy.

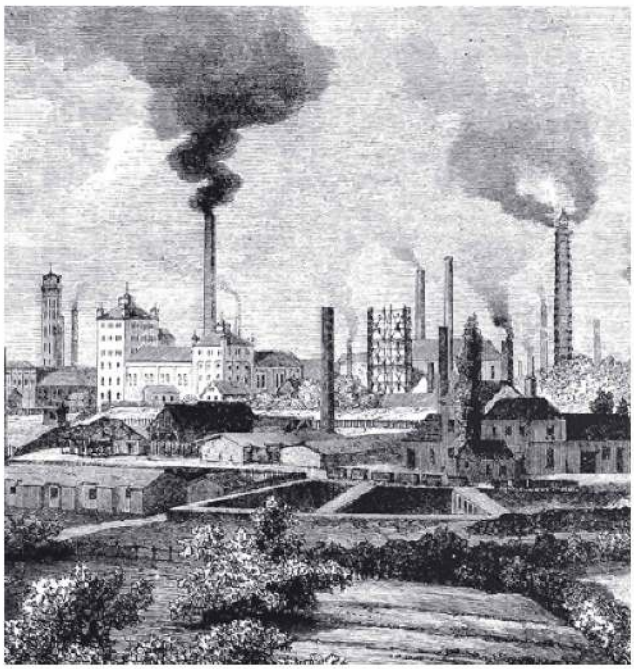
Przeciętne trwanie życia ludzkiego w niektórych państwach Europy w latach 1750–1850

Kraj	Około roku		
	1750	1800	1850
Wielka Brytania	32	34	40
Szwecja	32	35	40
Holandia	brak danych	32	38
Francja	27	28	41
Niemcy	brak danych	brak danych	36
Włochy	brak danych	brak danych	34

? Korzystając z dostępnych źródeł, dowiedz się, w jakim celu przeprowadzono pierwsze spisy ludności.

szeregi kształtującej się wówczas w Wielkiej Brytanii klasy robotniczej. Zaczęły powstawać duże farmy, których celem było zwiększenie wydajności produkcji oraz sprzedaż uzyskanych plonów. Zgromadzony w ten sposób **kapitał** zaczęto inwestować w przemysł, rzemiosło i handel, co przyniosło rozwój, który legł u podstaw szybko postępującej **urbanizacji**, czyli powstawania dużych miast przemysłowych.

Należy również pamiętać, że ⅓ mieszkańców Wielkiej Brytanii w połowie XVIII w. stanowili rzemieślnicy i pracownicy najemni, co było wówczas ewenementem, ponieważ zarówno w Europie, jak i w innych częściach świata w strukturze zawodowej ludności przeważali rolnicy. Królestwo dysponowało kapitałem, rynkami zbytu, wykwalifikowaną siłą roboczą oraz surowcami, co zdecydowało o tym, że właśnie ono jako pierwsze wkroczyło na drogę rewolucyjnych zmian.

Fabryki wraz z ich nieustannie dymiącymi kominami w wyniku industrializacji stały się nieodłącznym elementem krajobrazu miast.

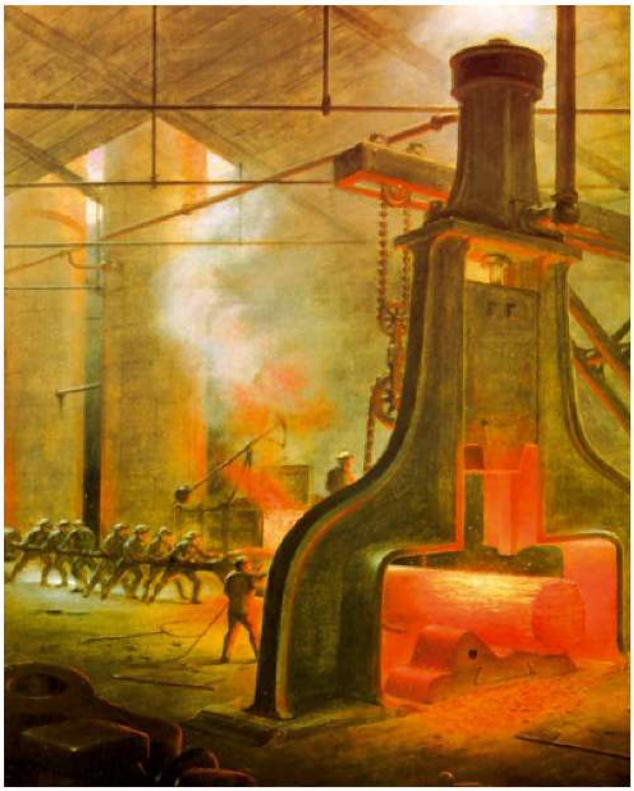
▪ *ilustracja, Essen, XIX w.*

POSTĘP TECHNICZNY I ROZWÓJ PRZEMYSŁU

Początki brytyjskiej rewolucji przemysłowej, sięgające drugiej połowy XVIII w., rozpoczęły się od zmian w przemyśle włókienniczym. Wzrost popytu na tkaniny sprawił, że zaczęto pracować nad przyspieszeniem procesu tkania. Wynikiem tego było skonstruowanie mechanicznego czółenka tkackiego (1733 r.), maszyny przędzalniczej, przędzarki wielowrzecionowej (1767 r.) i w końcu mechanicznego krosna tkackiego (1785 r.). Zastosowanie tych innowacji przyniosło zwiększenie produkcji, a tym samym obniżenie cen tekstyliów. Negatywnym skutkiem zastąpienia pracy ręcznej pracą maszyn było pozbawienie wielu ludzi pracy, a tym samym podstawowego źródła utrzymania. Dlatego też innowacje techniczne budziły wśród chałupników zdecydowany sprzeciw. Do połowy lat 20. XIX w. Anglicy, widząc, jak duże korzyści przynosi mechanizacja przemysłu włókienniczego, zabraniali zarówno wykwalifikowanym robotnikom, jak i inżynierom podejmowania pracy poza granicami państwa. Zabroniony był również eksport angielskich maszyn tkackich. Tych zakazów jednak w dużej mierze nie przestrzegano.

Wraz z rozwojem przemysłu włókienniczego nastąpił przełom w hutnictwie i narodził się przemysł obróbki metalu. Coraz więcej zastosowań miała, ciągle modernizowana, maszyna parowa. Wykorzystywano ją do napędzania urządzeń w hutach, młynach oraz przemyśle tekstylnym. Była również głównym źródłem napędu wind i pomp w kopalniach. Do lat 30. XIX w. Wielka Brytania była jedynym eksporterem tego typu maszyn. Wzrostowi produkcji żelaza sprzyjało użycie, jeszcze w pierwszej połowie XVIII w., koksu wytwarzanego z węgla kamiennego, w wyniku czego rozwinął się w Wielkiej Brytanii przemysł wydobywczy. Wpływ na jego rozwój miały posiadane przez państwo znaczne zasoby złóż węgla i rud żelaza, co w konsekwencji umożliwiło szybki rozwój przemysłu maszynowego. Nową metodę wytapiania surówki żelaza z wykorzystaniem koksu opracowali angielscy przedsiębiorcy i wynalazcy: **Abraham Darby I** wraz z synem **Abrahamem II**. Surówka, czyli stop żelaza o wysokiej zawartości węgla, była półproduktem wykorzystywanym do produkcji żeliwa i stali. Momentem przełomowym w hutnictwie stało się wynalezienie specjalnej metody oczyszczania surówki, tzw. **pudlingowania**. Opracował ją w 1783 r. **Henry Cort** [czyt.: kort], który również w tym samym roku wdrożył technikę **walcowania**. Powszechne wykorzystanie żeliwa, z którego wykonywano nie tylko sprzęty gospodarstwa domowego, jak np. garnki, lecz także szyny kolejowe, mosty, lokomotywy czy inne elementy techniczne i maszyny, przyczyniło się do nazwania okresu do 1870 r. epoką żeliwną.

W połowie XIX w. Wielka Brytania była niekwestionowanym liderem w produkcji przemysłowej świata. Dynamiczny rozwój przemysłu wełnianego, bawełnianego, hutnictwa, górnictwa i komunikacji, a przede wszystkim kolei żelaznej, był wynikiem powszechnego

Młot mechaniczny ukazany na obrazie Jamesa Nasmytha [czyt.: dżejmsa nasmysa] jako pochwała wielkiej produkcji przemysłowej. Autor dzieła był także astronomem i inżynierem, który w 1839 r. wynalazł młot parowo-powietrzny.

▪ *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

MEDYCYNA W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX W.

Edward Jenner dzięki swoim działaniom otworzył drogę do szczepień ochronnych.
▪ *ilustracja, Wielka Brytania, XIX w.*

Jednym z najistotniejszych czynników mających wpływ na wydłużenie się średniej długości życia w XIX w. był rozwój medycyny. Za moment przełomowy uznaje się rok 1796, w którym to Anglik Edward Jenner [czyt.: dżenner] wynalazł szczepienie przeciw ospie. Wywołało ono wiele kontrowersji, ponieważ w początkowym okresie wstrzykiwano ludziom preparat z ropy chorych krów przechodzących krowiankę, czyli krowią ospę. Nie mniej przełomowe było odkrycie węgierskiego lekarza położnika Ignaza Philippa Semmelweisa [czyt.: ignaca filipa zemelwajsa]. W 1847 r. ogłosił, że gorączka popołogowa, najczęstsza ówcześnie przyczyna śmiertelności wśród kobiet, jest niczym innym jak zakażeniem krwi, do którego dochodzi w związku z brakiem odpowiedniej higieny. Mycie rąk i dezynfekcja instrumentów medycznych chlorowaną wodą zapoczątkowały narodziny nowoczesnej antyseptyki. Pierwsza połowa XIX w. to również początki anestezjologii. W 1846 r. wprowadzono narkozę eterową. Wcześniej najczęściej stosowanym środkiem znieczulającym był alkohol. Od 1805 r. do uśmierzania bólu wykorzystywano także morfinę. Lepsze diagnozowanie chorych stało się możliwe dzięki wynalezieniu w 1855 r. stetoskopu, czyli słuchawek lekarskich. Swój wkład w rozwój medycyny wnieśli również Polacy. Lekarz i wykładowca Uniwersytetu Warszawskiego Jakub Fryderyk Hoffmann skonstruował narzędzie chirurgiczne do usuwania kul z ran postrzałowych. Był również wynalazcą koła ratunkowego i autorem projektu łodzi podwodnej.

? Jakich przełomowych odkryć dokonano w dziedzinie medycyny w pierwszej połowie XIX w.?

stosowania maszyny parowej. To państwo było również liderem w handlu zagranicznym, o czym świadczy wzrost wartości brytyjskich obrotów handlowych z ok. 7,5 mln funtów w 1700 r. do 60 mln funtów sto lat później.

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA W EUROPIE

Rewolucja przemysłowa z Wielkiej Brytanii szybko dotarła do Belgii, gdzie zmiany rozpoczęły się jeszcze przed 1830 r. Najbardziej uprzemysłowionym obszarem była tam Walonia. Przed ogłoszeniem niepodległości Belgii, w której granicach się później znalazła, leżała w południowej części Królestwa Niderlandów. Przemysł wydobywczy i hutniczy rozwinął się również w okolicach miast Liége [czyt.: ljeż] oraz Charleroi [czyt.: szarle**rła**]. Gwałtowne przemiany objęły również przemysł zbrojeniowy, maszynowy, szklarski oraz włókienniczy.

Olbrzymie zmiany ekonomiczne zaszły także w państwach niemieckich. Przełomowym momentem było dla nich utworzenie pod przewodnictwem Prus w 1834 r. **Niemieckiego Związku Celnego**, skupiającego 18 państw niemieckich. Rozwojowi gospodarczemu sprzyjała również likwidacja wewnętrznych ceł i myt oraz wolność żeglugi na Łabie i Renie. Integracja ekonomiczna była niezwykle ważnym etapem na drodze

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA W EUROPIE

granice państw w 1878 r.
ważniejsze koleje
ważniejsze rejony przemysłu ciężkiego
rejony związane z rolnictwem i hodowlą
wydobycie węgla kamiennego
wydobycie rud żelaza
produkcja maszynowa i hutnictwo żelaza
ośrodki produkcji włókienniczej

Miasta:
- powyżej 1 000 000 mieszkańców
- 500 000–1 000 000 mieszkańców
- poniżej 500 000 mieszkańców

? 1. Wskaż regiony Europy, w których w pierwszej połowie XIX w. najintensywniej rozwijał się przemysł.

2. Wymień czynniki, które zdecydowały o szybkim rozwoju przemysłowym Niemiec, Francji i Belgii.

politycznego zjednoczenia Niemiec. Industrializacji sprzyjały także przemiany dokonujące się w rolnictwie. W Prusach zostały zapoczątkowane w 1807 r., kiedy to na mocy edyktu październikowego chłopi otrzymali wolność osobistą oraz prawo swobodnego opuszczenia wsi, po uprzedniej regulacji wszelkich obciążeń. Niezwykle ważnym wydarzeniem stało się wprowadzenie swobodnego obrotu ziemią. **„Pruska droga do kapitalizmu"** była oparta na znacznym udziale kapitału państwowego w wielkich inwestycjach.

Do rejonów o najszybszym tempie rozwoju przemysłowego w krajach niemieckich należały Nadrenia i Westfalia. W **Zagłębiu Ruhry** [czyt.: rury] wydobywano węgiel kamienny, rudy cynku i ołowiu oraz sól kamienną, a w **Zagłębiu Saary** – rudę żelaza i węgiel brunatny. W Prusach przemysł wydobywczy koncentrował się na **Górnym Śląsku** i to właśnie śląskie kopalnie do połowy XIX w. były najbardziej eksploatowane. Przemysł niemiecki stanowił najszybciej rozwijający się przemysł kontynentalnej Europy, co było poważnym zagrożeniem dla brytyjskiej hegemonii gospodarczej.

PRZEMIANY EKONOMICZNE W STANACH ZJEDNOCZONYCH

W pierwszej połowie XIX w. rewolucję ekonomiczną przeżywały Stany Zjednoczone. O szybkim wkroczeniu na drogę przemian tego państwa zadecydowało kilka czynników, w tym: bogactwa naturalne, ekspansja terytorialna, wzrost liczby ludności, a co za tym idzie – rozwój rynku wewnętrznego – czy brak pozostałości feudalizmu. Istotne znaczenie dla amerykańskiej gospodarki miał przełom w dziedzinie komunikacji, szczególnie w obszarze transportu morskiego i kolei. W czasie wojny z Wielką Brytanią, w latach 1812–1814, powołano Narodowy System Bankowy, a w 1812 r. utworzono City Bank of New York, co także sprzyjało rozkwitowi gospodarczemu państwa. Najlepiej prosperowała w tym okresie północno-wschodnia część kraju, gdzie rozwijały się górnictwo, hutnictwo oraz przemysł przetwórczy.

Siedziba City Bank of New York [czyt.: siti bank of nju jork], największego w XIX w. banku amerykańskiego, znajdującego się przy skrzyżowaniu William Street [czyt.: ŭiliam strit] i Wall Street [czyt.: ŭol strit] w Nowym Jorku.

▪ *obraz, USA, ok. 1798 r.*

? Jakie czynniki wpływały na rozwój przemysłowy Stanów Zjednoczonych w XIX w.?

W połowie XVIII w. państwem na niemal takim samym poziomie rozwoju gospodarczego co Wielka Brytania była Francja. Jednak wybuch rewolucji znacznie zahamował postęp. Równie negatywnie na francuskiej gospodarce odbiła się wprowadzona przez Napoleona w 1806 r. blokada kontynentalna. W pierwszej połowie XIX w. Francja koncentrowała się przede wszystkim na produkcji wyrobów wysoko przetworzonych i luksusowych, takich jak perfumy i kosmetyki, biżuteria, kryształy czy wyroby ze skóry. W rejonie Miluzy, zwanej „francuskim Manchesterem", rozwinął się przemysł tkacki. Na północy kraju, w rejonie Lille [czyt.: lil], bogatym w złoża węgla kamiennego, koncentrował się francuski przemysł ciężki. Powstało tam **Zagłębie Północne** (Nord-Pas-de-Calais; czyt.: nor pad kale) oraz **Zagłębie Loary**. Mimo intensywnego rozwoju przemysłowego Francja nadal w połowie XIX w. była przede wszystkim krajem rolniczym, ze znaczną przewagą drobnego przemysłu.

Przemysł hutniczy, włókienniczy i szklarski rozwinął się także w północnych Włoszech (Lombardia, Piemont, Wenecja). Mimo to większość państw włoskich w pierwszej połowie XIX w. cechowało zacofanie gospodarcze. W latach 30. XIX w. na drogę rozwoju gospodarczego wkroczyła także monarchia Habsburgów.

Udział państw w światowej produkcji przemysłowej (w %)

Kraj	Rok		
	1800	1860	1900
Europa (całość)	23,2	53,2	62,0
Wielka Brytania	4,3	19,9	18,5
Austria	3,2	4,2	4,7
Francja	4,2	7,9	6,8
Niemcy	3,5	4,9	13,2
Włochy	2,5	2,5	2,5
Rosja	5,6	7,0	8,8
Chiny	32,8	19,7	6,2
Japonia	3,8	2,6	2,4
Indie	24,5	8,6	1,7
USA	0,8	7,2	23,6

Cyt. za: A. Chwalba, *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2011, s. 81.

ROZWÓJ TRANSPORTU

Rozwój przemysłu wywołał potrzebę zorganizowania sprawnego transportu. W 1807 r. Robert Fulton [czyt.: fulten], amerykański wynalazca, skonstruował parowiec The Clermont [czyt.: ze klermont]. W 1819 r. odbył się pierwszy rejs parowca przez Atlantyk, a w latach 40. XIX w. rejsy transatlantyckie stały się już regularne. W 1804 r. Richard Trevithick [czyt.: trewisyk] skonstruował pierwszą lokomotywę. Jednak przełom w pracach nad parowozem stanowiła dopiero zbudowana w 1814 r. przez George'a Stephensona [czyt.: dżordża stiwensona] lokomotywa Milord. Pierwsza linia kolejowa została otwarta w 1825 r. w Wielkiej Brytanii i połączyła miasta Stockton [czyt.: stokton] i Darlington.

Czas podróży statkami żaglowymi i parowymi w XIX w.

Liverpool – Nowy Jork	ok. 40–45 dni	19–20 dni
Wielka Brytania – Rio de Janeiro	ok. 57 dni	19 dni
Wielka Brytania – Przylądek Dobrej Nadziei	ok. 3 miesięcy	22–28 dni

Statki parowe w pierwszym okresie nie były najbezpieczniejszym środkiem transportu, gdyż podczas rejsów często zdarzały się wybuchy niezbyt wytrzymałych kotłów ogrzewanych węglem lub drewnem.

Żagle wykorzystywano do napędzania pierwszych parowców i używano ich w razie awarii napędu parowego.

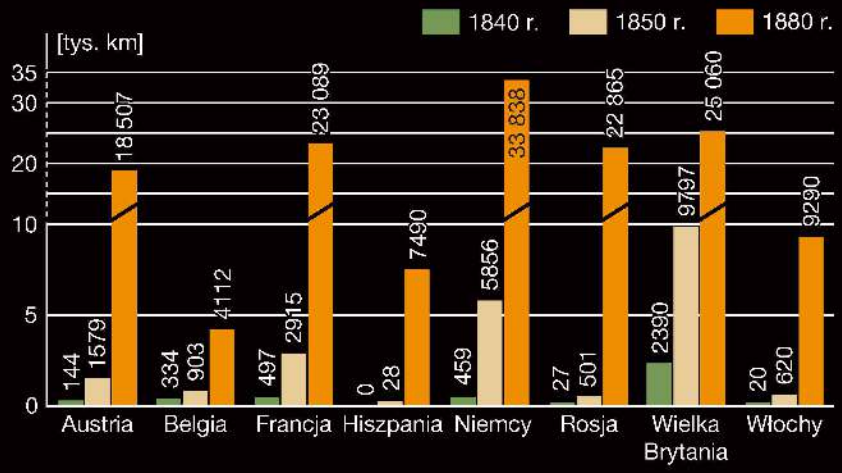
Kadłub okrętu początkowo nadal był drewniany, co ograniczało ładowność parowca, gdyż oprócz towarów musiał on zabrać na pokład także opał potrzebny w czasie rejsu.

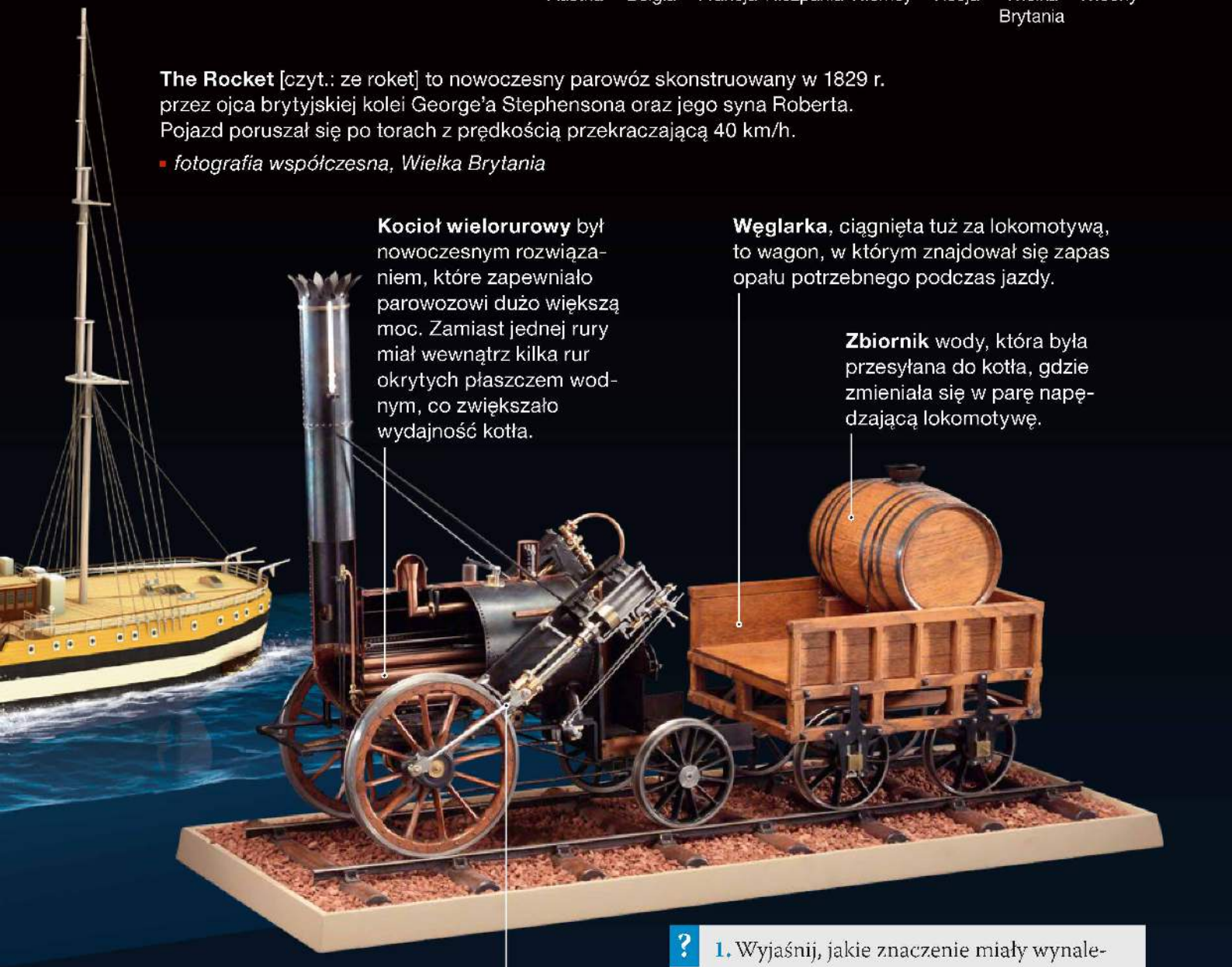
Napęd łopatkowy znajdował się po bokach okrętu. Dopiero z czasem zastąpiła go śruba na jego rufie.

Rozwój kolei

Z początkiem lat 30. XIX w. linie kolejowe zaczęto budować w następnych państwach europejskich, w tym w Belgii, Austrii, Hiszpanii, Danii, jak również w Królestwie Polskim. Na znaczeniu zaczęły zyskiwać miasta, w których powstawały stacje kolejowe. Podróż lądowa z Paryża do Petersburga trwająca w 1800 r. 25 dni, w 1900 r. – dzięki rozwojowi kolei – zajmowała już tylko 36 godzin.

Sieć kolejowa w państwach europejskich w XIX w. (długość linii w kilometrach)

The Rocket [czyt.: ze roket] to nowoczesny parowóz skonstruowany w 1829 r. przez ojca brytyjskiej kolei George'a Stephensona oraz jego syna Roberta. Pojazd poruszał się po torach z prędkością przekraczającą 40 km/h.

- *fotografia współczesna, Wielka Brytania*

Kocioł wielorurowy był nowoczesnym rozwiązaniem, które zapewniało parowozowi dużo większą moc. Zamiast jednej rury miał wewnątrz kilka rur okrytych płaszczem wodnym, co zwiększało wydajność kotła.

Węglarka, ciągnięta tuż za lokomotywą, to wagon, w którym znajdował się zapas opału potrzebnego podczas jazdy.

Zbiornik wody, która była przesyłana do kotła, gdzie zmieniała się w parę napędzającą lokomotywę.

Korbowód, czyli stalowe ramię, które zmieniało poziomy ruch tłoka maszyny parowej w ruch obrotowy napędzający koła.

? 1. Wyjaśnij, jakie znaczenie miały wynalezienie parowców oraz rozwój kolejnictwa.

2. Wskaż państwa europejskie, w których doszło do największego rozwoju kolei.

Miał on jednak charakter wyspowy i objął jedynie wschodnią Austrię oraz południowe części Śląska z Ostrawą i Cieszynem. Proces industrializacji państwa nabrał tempa dopiero po przeprowadzonym w 1848 r. uwłaszczeniu chłopów. Wyspowy charakter rozwoju gospodarczego był widoczny także w Hiszpanii (z jednej strony zacofana Kastylia, z drugiej – uprzemysłowiona Katalonia, Walencja i Kraj Basków). Do państw zacofanych pod względem gospodarczym w pierwszej połowie XIX w. należała także Rosja. Miało to swoje przyczyny w utrzymywaniu aż do 1861 r. poddaństwa chłopów oraz pańszczyzny, jak również w powszechnie panującej biedzie.

PRZEMIANY SPOŁECZNE

Zmiany wywołane rewolucją przemysłową dotknęły niemal każdą dziedzinę życia. Stanowe społeczeństwo feudalne przestało istnieć, a jego miejsce zajęło nowe, złożone z ludzi wolnych, mogących decydować o swoim miejscu zamieszkania czy pracy. Likwidacji uległ także system cechowy, co było następstwem dążenia do pełnej swobody działalności gospodarczej. Jednocześnie wraz z powstawaniem nowych fabryk ugruntowywała się pozycja ich właścicieli, czyli burżuazji przemysłowej. Rozwój fabryk prowadził jednak do upadku działalności rzemieślniczej i chałupniczej. To właśnie drobni wytwórcy w bardzo bolesny sposób odczuli skutki taniej produkcji maszynowej. Pozbawieni pracy, wraz z migrującymi ze wsi chłopami tworzyli nową grupę społeczną, nieposiadającą żadnych praw politycznych ani socjalnych: **klasę robotniczą**. Wśród tej grupy duży odsetek stanowili także niewykwalifikowani robotnicy zatrudniani do prac okresowych przy budowie kanałów, dróg czy linii kolejowych. Do klasy robotniczej należeli ponadto mechanicy oraz technicy, z racji swojej wiedzy i umiejętności cieszący się szacunkiem pracodawców i lepiej opłacani niż zwykli robotnicy. Pierwsza połowa XIX w. to również okres kształtowania się **drobnomieszczaństwa**, które tworzyli drobni przedsiębiorcy, oraz **inteligencji** – przedstawicieli wolnych zawodów.

Mechanizacja przemysłu pozwoliła na zatrudnianie rzeszy niewykwalifikowanych robotników, w tym kobiet i dzieci, których płace były o wiele niższe niż mężczyzn. Utrzymywanie płac na niskim poziomie wynikało z wysokiej podaży rąk do pracy. Pracodawca nie obawiał się sprzeciwu, ponieważ wiedział, że przyjdą kolejni chętni do zatrudnienia. Chroniło go też prawo, które zabraniało tworzenia organizacji robotniczych oraz organizacji strajków.

Warunki pracy były niezwykle ciężkie. Zawierane wówczas umowy regulowały jedynie obowiązki pracownika i jego wynagrodzenie, często przyjmujące formę kuponów

Wybrane wynalazki pierwszej połowy XIX w.

Rok wynalezienia	Innowacja techniczna	Twórca
1800	ogniwo galwaniczne	Alessandro Volta (Włoch)
1802	palnik wodorowo-tlenowy	Robert Hare (USA) [czyt.: he]
1805	pierwsze zapałki	T.F.K. Chancel (Francja) [czyt.: szansel]
1810	pierwsze konserwy „apertzowane" (gotowane w szczelnie zamkniętych pojemnikach)	Nicolas F. Appert (Francja) [czyt.: aper]
1824–1840	pismo dla niewidomych	Louis Braille (Francja) [czyt.: lui braj]
1831	zjawisko indukcji elektrycznej	Michael Faraday (Wielka Brytania) [czyt.: majkel faradaj]
1845–1846	maszyna do szycia	Elias Howe (USA) [czyt.: elajas hał]
1853	lampa naftowa	Ignacy Łukasiewicz

TEKST ŹRÓDŁOWY

UBOŻENIE ROBOTNIKÓW

Proces pauperyzacji, czyli ubożenia, środowisk robotniczych w Europie w pierwszej połowie XIX w. został opisany w wydanym w 1835 r. w Paryżu *Słowniku ekonomii politycznej*.

Powody, dla których nowoczesna pauperyzacja staje się prawdziwym problemem, to, co powoduje, że staje się niebezpieczna, to sposób, w jaki traktuje jednostkę ludzką. Najważniejsza jest praca, zaś warunki bytu tej wielkiej robotniczej społeczności nie obchodzą nikogo. Potężna ludzka masa ściśnięta na niewielkiej przestrzeni i skazana na anonimowy byt zatraca powoli swą przynależność do ludzkiego gatunku, jedyną i nadrzędną wartością staje się pieniądz. Niebezpieczną tendencję można zaobserwować w robotniczych dzielnicach, to jest tworzenie się pewnych małych, zamkniętych społeczności, które miast pomagać sobie w tych trudnych czasach, odizolowują się, licząc tylko na siebie. Przykładem jest wiele dzielnic, gdzie mieszka niewielka grupa etniczna: np. irlandzcy robotnicy na przedmieściach Londynu. Można łatwo więc zrozumieć, jaką presję wywiera społeczność na każdym z osobna. Człowiek zatraca swój honor i godność tylko po to, by lepiej dostosować się do panujących norm. Niestety, nie ma odwrotu, pogrąża się coraz głębiej wśród sobie podobnych. Zapomina szybko o moralnych i intelektualnych potrzebach, które nijak mają się do jego poziomu życia. Obniża swoje potrzeby do niezbędnego minimum, które pozwala podtrzymywać podstawowe funkcje życiowe, stacza się nieuchronnie ku zezwierzęceniu. Czasami aż do tego stopnia, że zapomina o całym poniżeniu, które go spotkało. Tacy są, liczący prawie półtora miliona irlandzcy chłopi, tacy są robotnicy z przedmieść Londynu, Manchesteru, Leeds czy francuskich miast takich jak Rouen, Lille czy Lyon.
Nawarstwienie się ubóstwa, duża przestępczość i utrata podstawowych wartości to cechy charakterystyczne nowożytnej pauperyzacji.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 138.

? 1. Przedstaw życie robotników w miastach w pierwszej połowie XIX w. ukazane w dokumencie.
2. Wyjaśnij, jakie zagrożenia niosła za sobą postępująca pauperyzacja środowisk robotniczych.

do zrealizowania tylko w sklepach przedsiębiorcy, u którego byli zatrudnieni. Pracowano po kilkanaście godzin dziennie. Praca przy obsłudze często jeszcze awaryjnych maszyn nie była w żaden sposób zabezpieczana ani ubezpieczona, co w razie wypadku kończyło się zwolnieniem poszkodowanego robotnika bez jakiejkolwiek odprawy. Negatywnym skutkiem rewolucji przemysłowej była pauperyzacja (ubożenie) klasy robotniczej.

ĆWICZENIA

1. Wskaż czynniki, które zadecydowały o tym, że to właśnie Wielka Brytania była kolebką rewolucji przemysłowej.
2. Przedstaw zmiany, które nastąpiły w dziedzinie komunikacji i transporcie w pierwszej połowie XIX w.
3. Omów przebieg rewolucji przemysłowej w pozostałych krajach Europy.
4. Wymień najważniejsze, Twoim zdaniem, wynalazki i odkrycia naukowe pierwszej połowy XIX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Kemp, *Industrializacja w XIX-wiecznej Europie*, tłum. L. Garczyński, Wrocław 1998.
M. Kopczyński, *Ludzie i technika. Szkice z dziejów cywilizacji przemysłowej*, Warszawa 2009.

5 NOWE IDEE

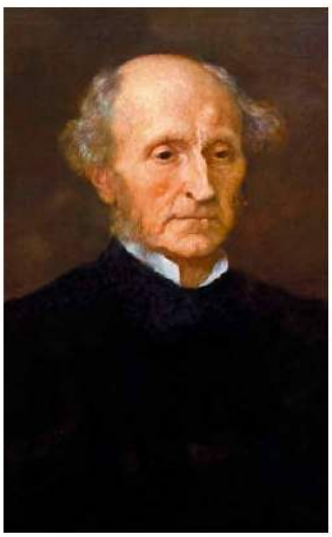
PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Do jakich zmian społecznych doszło w wyniku rewolucji przemysłowej?
2. Na czym polegał liberalizm gospodarczy głoszony przez Adama Smitha?

LIBERALIZM

U źródeł narodzin nowych idei politycznych i ekonomicznych leżały wydarzenia z XVIII i początków XIX w., które doprowadziły do zasadniczych zmian społecznych.

Z krytyki starego porządku społeczno-prawnego wyłoniła się doktryna **liberalizmu** (łac. *libertas* – 'wolność'), której początków należy szukać w epoce oświecenia. Do czołowych przedstawicieli XIX-wiecznej myśli liberalnej należeli Francuzi **Benjamin Constant** [czyt.: bężamę kąstą] i **Alexis de Tocqueville** [czyt.: aleksi de tokewil] oraz Brytyjczyk **John Stuart Mill** [czyt.: dżon stjuart mill]. Liberalizm nie był jednorodny, ale element wspólny wszystkich koncepcji liberalnych stanowiła idea wolności jako nadrzędnej wartości, którą może ograniczyć jedynie wolność drugiego człowieka. Z ideą wolności nierozerwalnie łączył się indywidualizm jednostki. Dla liberałów człowiek jako istota rozumna potrafi sam podjąć właściwe decyzje dotyczące swojego życia.

John Stuart Mill został wychowany przez ojca w duchu utylitaryzmu (zwanego też postawą zdrowego rozsądku), przez co niemal zupełnie odseparowano go w dzieciństwie od otoczenia. Spowodowało to załamanie nerwowe filozofa w wieku 20 lat, z którego pomogła mu się podźwignąć późniejsza żona Harriet Taylor Mill.

▪ *obraz, Wielka Brytania, 1873 r.*

CIEKAWOSTKA

Termin „liberalizm"

Sformułowanie „idee liberalne" po raz pierwszy zostało użyte przez Napoleona w jego proklamacji z 10 listopada 1799 r., wydanej po przewrocie 18 brumaire'a, w wyniku którego został konsulem Francji. Pierwszym ugrupowaniem politycznym, które określiło się jako liberalne, byli hiszpańscy *Liberales*. Ta partia, powstała w 1812 r., domagała się wówczas uchwalenia konstytucji oraz wolności słowa. Idee liberalne głosili również brytyjscy wigowie. Ich przeciwnicy, skupieni w partii torysów, w latach 30. XIX w. zyskali miano partii konserwatywnej.

Liberałowie popierali wolność słowa, sumienia, zrzeszania się oraz swobodę religijną i tolerancję. Zgodnie z zasadą **leseferyzmu** (fr. *laissez faire*; czyt.: lese fer – pozwólcie [ludziom] czynić [co im się podoba]) **liberalizm gospodarczy** miał się opierać na swobodzie gospodarczej, wolności handlu i wolnej konkurencji. Trudna sytuacja robotników w przekonaniu liberałów była zjawiskiem naturalnym, wynikającym z prawideł, jakimi rządziła się gospodarka wolnorynkowa. Można jej było przeciwdziałać dzięki działalności charytatywnej. Natomiast państwo nie powinno ingerować w sprawy gospodarcze, a jedynie egzekwować prawo i stać na straży bezpieczeństwa obywateli. Realizacja powyższych założeń nie była możliwa w państwie o ustroju absolutnym, z feudalnym porządkiem społecznym, stąd też liberałowie byli przeciwni monarchii absolutnej i wychodzili z założenia, że najwłaściwszy jest ustrój monarchii konstytucyjnej, oparty na

trójpodziale władzy. Ponieważ Kościół twardo popierał stare porządki, zmierzali do **laicyzacji** państwa i za konieczne uważali rozdział między nim a Kościołami. Liberałowie nie byli jednak zgodni co do skutków demokratyzacji społeczeństwa, czyli przyznania praw politycznych warstwom uboższym. Mimo to w latach 30. XIX w., wskutek masowych wystąpień robotniczych i chłopskich, część z nich zaczęła postulować konieczność wprowadzenia równych praw politycznych dla wszystkich obywateli (liberalizm radykalny – tzw. demokraci). Z kolei liberałowie umiarkowani uważali, że pełnią praw politycznych powinny się cieszyć się tylko osoby niezależne ekonomicznie oraz wykształcone.

KONSERWATYZM

Terminu „konserwatyzm" na określenie idei politycznej użył po raz pierwszy w 1820 r. François René de Chateaubriand [czyt.: fran**sła** re**ne** de szato**brią**], francuski polityk i pisarz, wydawca pisma „Le Conservateur" [czyt.: kąserwa**ter**]. Źródeł **konserwatyzmu** (łac. *conservare* – zachowywać, utrzymywać bez zmian) należy szukać w wydarzeniach rewolucji francuskiej, która zachwiała dotychczasowym porządkiem społeczno-politycznym. Konserwatyści, wśród których prym wiedli przedstawiciele arystokracji i szlachty, byli zagorzałymi przeciwnikami liberałów. Ponieważ opowiadali się za koniecznością zachowania bądź przywrócenia przedrewolucyjnego porządku, często byli nazywani **reakcjonistami** (łac. *reactio* – przeciwdziałanie). Według konserwatystów ład społeczno-polityczny miał być niezmienny, gdyż pochodził z nadania boskiego. Dlatego potępiali działania rewolucyjne, które niosły za sobą terror, przelew krwi i burzyły dotychczasowy porządek. Akceptowali zmiany, ale tylko zachodzące w wyniku ewolucji. Opowiadali się za „sojuszem ołtarza z tronem", czyli współdziałaniem państwa z Kościołem.

Twórcą podstaw konserwatyzmu jako idei politycznej był Irlandczyk **Edmund Burke** [czyt.: berk]. W 1790 r. opublikował on dzieło *Rozważania o rewolucji francuskiej*, w którym potępił to wydarzenie. Był zwolennikiem

Edmund Burke był zdania, że każda rewolucja prowadzi do przerwania ciągłości historycznej narodu, na którą pracowały poprzednie pokolenia. Dlatego uważał takie wystąpienia za niedopuszczalne i otwarcie się im sprzeciwiał.

▪ *obraz, Irlandia, XIX w.*

zmian, ale dokonujących się w sposób ewolucyjny, a nie rewolucyjny. Kolejnym przedstawicielem myśli konserwatywnej był Francuz **Joseph de Maistre** [czyt.: ż**ozef** de mestr]. Rewolucję francuską uważał za karę Opatrzności, jaka spadła na grzeszne społeczeństwo. Był autorem eseju *Portret kata*, w którym przyznawał władzy prawo do stosowania kary śmierci za wystąpienia przeciw porządkowi moralno-politycznemu.

KWESTIA ROBOTNICZA

Zmiany w organizacji pracy, jakie były następstwem rewolucji przemysłowej, w decydujący sposób wpłynęły na warunki życia klasy robotniczej. Powszechnie panująca nędza była przyczyną coraz częstszych strajków pracowników fabrycznych, które zostały zapoczątkowane w Wielkiej Brytanii. Winą za pogorszenie swojej sytuacji robotnicy obarczali w dużym stopniu maszyny, dlatego też często dochodziło do ich niszczenia. Ruch ten od nazwiska jego legendarnego przywódcy, robotnika **Neda Ludda**, nazwano **luddyzmem**. Szczyt działalności luddystów przypadł na 1812 r. Wówczas w celu zabezpieczenia urządzeń fabrycznych

RUCHY NARODOWE

Wydarzenia rewolucji francuskiej i czasy napoleońskie wpłynęły na kształtowanie się **myśli narodowej**. Walka z francuskimi najeźdźcami w wielu krajach obudziła **świadomość narodową**, czyli poczucie przynależności do grupy definiowanej jako naród. Niemiecki filozof Johann Gottfried [czyt.: gotfrid] Herder, uważany za teoretyka narodowości, rozumiał naród jako wspólnotę etniczną powstałą w wyniku procesu historycznego, spajaną przez wspólny język, kulturę, historię, obyczaje i religię. Podczas rewolucji francuskiej popularność zdobywała też koncepcja narodu jako wspólnoty politycznej powstałej na mocy dobrowolnej umowy jednostek. Sam Napoleon odwoływał się do uczuć narodowych, m.in. Polaków, wzywając ich do walki przeciwko Prusom, Austrii i Rosji. Z kolei utworzenie przez niego Królestwa Włoch dało impuls Włochom do walki o zjednoczenie całego Półwyspu Apenińskiego. Kres politycznemu rozdrobnieniu chcieli położyć również Niemcy. Odrodzenie narodowe ludów, które nigdy nie posiadały państwa (np. Słowacy, Ukraińcy) albo też dawno utraciły swój byt państwowy (np. Bułgarzy, Chorwaci, Czesi, Serbowie) przebiegało w dwóch fazach. Pierwsza była związana z odrodzeniem kulturalnym, polegającym na zainteresowaniu tradycją ludową, językiem czy historią, a druga z walką o swoją niezależność.

Wiosna Ludów w Pradze była jednym z pierwszych przykładów przebudzenia świadomości narodowej Czechów.

▪ *ilustracja, Czechy, XIX w.*

? Jakie czynniki wpłynęły na kształtowanie się świadomości narodowej w XIX w.?

w zakładach przemysłowych wykorzystywano policję, a niejednokrotnie wojsko. Wystąpienia zaczęły przebierać na sile po kongresie wiedeńskim, kiedy dał o sobie znać powojenny kryzys.

Nie tylko brytyjscy robotnicy upominali się o swoje prawa. Do wystąpień robotniczych doszło także w Lyonie (1831 i 1834 r.) oraz na Śląsku (1844 r.). Zarówno władze francuskie, jak i pruskie krwawo stłumiły strajki przy pomocy policji i wojska. W latach 1846–1848 rozruchy objęły też Nadrenię.

Mimo iż pierwsze strajki nie przyniosły poprawy położenia robotników, to były wyraźnym sygnałem, który świadczył o konieczności opracowania przez władze państwowe ustaw regulujących zasady pracy najemnej. W latach 20. XIX w. wprowadzano w Wielkiej Brytanii pierwsze regulacje z dziedziny prawa pracy. Dotyczyły one zakazu pracy nieletnich w kopalniach. W 1833 r. określono maksymalny czas pracy dzieci i młodocianych. Zabroniono też zatrudniania pracowników do lat 9. Do 8 godzin na dobę ograniczono czas pracy dzieci poniżej 13. roku życia. Duże znaczenie dla poprawy warunków pracy miało powołanie, również w 1833 r., pierwszych inspekcji fabrycznych stojących na straży przestrzegania podstawowych zasad bezpieczeństwa pracy oraz kontrolujących stan sanitarno-higieniczny zakładów.

Od końca XVIII w. w Wielkiej Brytanii zwalczano wszelkie próby zrzeszania się przez robotników. Zmiana nastąpiła w 1824 r., gdy mocą ustawy uchylono zakaz i zalegalizowano ich organizacje. Z kolei w 1832 r. po reformie prawa wyborczego powstał ruch, którego celem była walka o prawa polityczne dla robotników. W 1833 r. **Robert Owen** [czyt.: ołen] (jego biogram na s. 46) powołał do życia **Organizację Związków Zawodowych** (ang. National Trade Union; czyt.: **na**szional trejd junion). Zrzesza-

jąca niemal pół miliona robotników organizacja uznała za konieczne wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego dla wszystkich mężczyzn, którzy ukończyli 21. rok życia. Domagała się także corocznych wyborów oraz skrócenia dnia pracy. O realizację tych postulatów walczyło również utworzone w 1836 r. **Londyńskie Stowarzyszenie Robotników**, którego działalność z czasem zaczęła przynosić rezultaty.

SOCJALIZM UTOPIJNY

Rozwój gospodarki kapitalistycznej, pogłębiającej nierówności społeczne i leżącej u podstaw tragicznego położenia robotników, doprowadził do powstania **socjalizmu** (łac. *societas* – 'wspólnota'), nurtu ideowego dążącego do zmiany w ówczesnym układzie społecznym. Nowy ład miał się opierać na zasadach wspólnoty, równości i sprawiedliwości społecznej.

Pierwsze koncepcje społeczeństwa idealnego, wolnego od wszelkiego przymusu i wyzysku, bez jakichkolwiek podziałów, zaczęły pojawiać się na przełomie XVIII i XIX w. Z racji nierealistycznych założeń zostały one nazwane **socjalizmem utopijnym**, w nawiązaniu do renesansowego traktatu społecznego Thomasa More'a *Utopia*, aby podkreślić

RUCH CZARTYSTÓW

Czartyzm był radykalnym ruchem politycznym w Wielkiej Brytanii, którego celem było wprowadzenie demokratycznych zmian w systemie wyborczym oraz walka o poprawę bytu robotników. Nazwa ruchu nawiązuje do Karty praw ludu (ang. *The People's Charter*; czyt.: ze pipls czarter) – dokumentu programowego Londyńskiego Stowarzyszenia Robotników, opracowanego w 1837 r., który jako petycja został przedstawiony Izbie Gmin. Czartyści żądali w nim powszechnego prawa wyborczego, corocznych tajnych wyborów do parlamentu i wprowadzenia diet poselskich (umożliwiłoby to objęcie tych funkcji przez osoby niezamożne). Izba Gmin odrzuciła petycję. Ogromną rolę w propagowaniu idei czartystowskich odegrała wydawana przez nich prasa, m.in. wychodząca od 1837 r. gazeta „Północna Gwiazda" (ang. „The Northern Star"; czyt.: zc nozen star). W 1840 r. ruch czartystów podzielił się, a spór dotyczył metod walki o prawa robotników. William Lovett [czyt.: liliam lowet] opowiadał się za rozwiązaniami pokojowymi, natomiast Ferguson O'Connor [czyt.: okonor] był zwolennikiem działań siłowych. Założył on Ogólnokrajowe Stowarzyszenie Czartystów, będące w istocie pierwszą partią robotniczą. Ruch czartystowski miał charakter masowy (petycję w 1842 r. podpisało niemal 3 mln ludzi), a poparcie dla niego sprawiło, że władze zaczęły stopniowo rozszerzać dotyczące robotników ustawodawstwo, m.in. objęto ich podstawową opieką medyczną, zaczęto rozwijać szkolnictwo powszechne i skrócono dzień pracy do 10,5 godziny. Ruch czartystowski wygasł powoli po 1848 r.

Walki uliczne z udziałem czartystów były dość częstym zjawiskiem w okresie ich działalności. Najskrajniejsi członkowie tej organizacji domagali się nawet wybuchu powstania i zbrojnego marszu na Londyn.

▪ *ilustracja, Wielka Brytania, XIX w.*

? Jakie cele przyświecały działalności czartystów?

POSTAĆ HISTORYCZNA

ROBERT OWEN (1771–1858)

Brytyjski działacz socjalistyczny, uważany za ojca spółdzielczości. Urodził się w Newton [czyt.: njuton] w Walii w rodzinie sprzedawcy w sklepie żelaznym. Swój pierwszy biznes założył w 1789 r. Sukcesy w prowadzeniu interesów sprawiły, że w wieku 20 lat objął kierownictwo dużej fabryki. Po przejęciu części udziałów w fabryce w New Lanark [czyt.: nju lanark] zaczął tam wprowadzać swoje pierwsze reformy społeczne. Był zwolennikiem radykalnej przebudowy społeczeństwa – potępiał własność prywatną, zalecał państwową edukację i wychowanie dzieci. Stworzył ideę wzorowej osady socjalistycznej. Jako poseł do parlamentu angażował się w prace nad ustawodawstwem robotniczym. Po śmierci żony w 1831 r. żył ze skromnej renty zaoferowanej mu przez synów.

niemożność urzeczywistnienia prezentowanych poglądów. Utopiści tworzyli wizje społeczeństwa idealnego, które czasem starali się wcielić w życie, zakładając eksperymentalne wspólnoty. Wierzyli, że zmiany można zrealizować metodami pokojowymi, stąd byli przeciwnikami rewolucji. Żywili przekonanie, iż ludzie są w stanie zrezygnować z dóbr prywatnych na korzyść wspólnoty.

Jednym z najwybitniejszych przedstawicieli socjalizmu utopijnego był **Claude Henri de Saint-Simon** [czyt.: klod ąri de są simą], francuski arystokrata, który swoje poglądy wyłożył m.in. w pracy z 1822 r. *O systemie industrialnym*. Uważał, że monarcha powinien pełnić jedynie funkcje reprezentacyjne, władza ustawodawcza miałaby zostać przejęta przez radę przemysłową, do której wchodzi-

WARTO WIEDZIEĆ

Socjalizm utopijny a kobiety

Hasła zniesienia nierówności społecznych głoszone przez socjalistów utopijnych odnosiły się również do nierówności pomiędzy płciami. Dlatego zmiany postulowane przez nich miały też objąć organizację gospodarstwa domowego oraz samo małżeństwo. We Francji w 1832 r. zwolenniczki Saint-Simona rozpoczęły wydawanie „La femme libre" [czyt.: la fam libr] („Wolna Kobieta"), gazety, której motto brzmiało: *Wolność dla kobiet, wolność dla ludu*. Publikowano tam artykuły tylko autorstwa kobiet. Autorki odrzucały męskie nazwiska rodowe i podpisywały się wyłącznie imieniem. Jedną z najbardziej znanych francuskich socjalistek pierwszej połowy XIX w. była Flora Tristan [czyt.: tristą], autorka publikacji *Jedność robotnicza* (*L'Union ouvrière*, czyt.: ljunją uwrjer, 1843 r.), w której przedstawiła swoją wizję społeczeństwa idealnego i drogę do jego stworzenia. Na jej koncepcje największy wpływ wywarły poglądy Roberta Owena, dla którego równość kobiet i mężczyzn stanowiła jeden z filarów idealnego społeczeństwa. Tristan podkreślała, że emancypacja kobiet jest elementem składowym ogólnej emancypacji robotników. Książka tej autorki doczekała się aż czterech wydań, co świadczy o popularności głoszonych w niej idei.

Flora Tristan jest uważana za jedną z pierwszych francuskich feministek.

▪ *ilustracja, Francja, XIX w.*

? Z jakich przyczyn walka o równouprawnienie kobiet była łączona z walką o prawa robotników?

liby fabrykanci, rolnicy i kupcy, a wykonawczą sprawowaliby bankierzy. W przeciwieństwie do wielu utopistów nie postulował zniesienia własności prywatnej, dostrzegając pewne zalety wynikające z jej funkcjonowania, do których zaliczał pracowitość, gospodarność czy przedsiębiorczość. Pod koniec życia napisał dzieło zatytułowane *Nowe chrześcijaństwo*, w którym uzupełnił swoją teorię socjalizmu o wątki religijne. Radykalne poglądy Saint-Simona nie cieszyły się dużą popularnością, stąd też po jego śmierci szybko o nich zapomniano.

Z Francji pochodził również kolejny przedstawiciel socjalizmu utopijnego – **Charles Fourier** [czyt.: szarl fur**je**]. Ten myśliciel wyróżnił w dziejach cztery etapy: doskonałości pierwotnej, dzikości, patriarchatu oraz rozpoczętej w XVI w. cywilizacji niosącej ze sobą koniec dobrobytu, a tym samym będącej okresem powszechnego ubóstwa. Remedium na problemy klasy robotniczej miało być stworzenie nowego społeczeństwa, podzielonego na samowystarczalne zrzeszenia produkcyjne, **falanstery**.

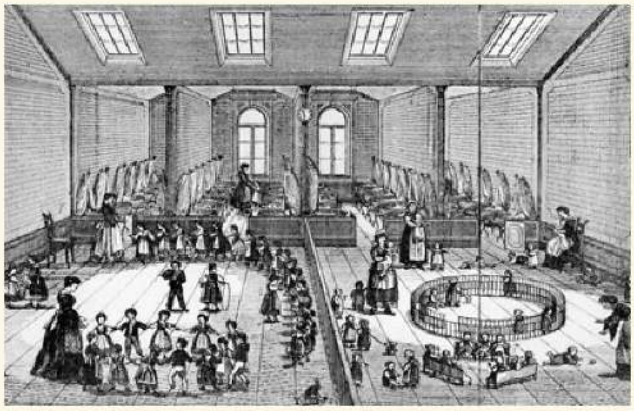
Szkoła dla dzieci pracowników zorganizowana przez Roberta Owena przy jego fabryce w New Lanark.

▪ *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

Do grona prekursorów socjalizmu utopijnego należał również Brytyjczyk **Robert Owen**, przemysłowiec i propagator ruchu związkowego. Swoje przekonania wcielał w życie w zakładach włókienniczych w Szkocji, których był

FALANSTERY

Fourier, który opracował podstawy funkcjonowania falansterów, uważał, że praca w nich powinna wykorzystywać naturalne talenty i skłonności ludzi. Każdy miał wykonywać to, co najbardziej lubi. Podczas swoich rozważań myśliciel doszedł do wniosku, że istnieje 12 głównych rodzajów zamiłowań. Z kolei te miały dzielić się na 810 odmian charakterów. Zgodnie z tymi wyliczeniami założył, że liczba mieszkańców falansteru powinna wynosić dokładnie 1620 osób (po 1 kobiecie i 1 mężczyźnie danego charakteru). W osadzie miała być szanowana własność prywatna, jednak większość potrzeb ludzi miała zaspakajać wspólnota. Oprócz wspólnej pracy przewidział też wspólne spożywanie posiłków oraz wspólne mieszkania. Fourierowi nie udało się utworzyć falansteru, choć przed śmiercią podjął taką próbę. Już po jego śmierci, w latach 1843–1856, funkcjonował falanster w Colts Neck [czyt.: kolts nek] w stanie New Jersey [czyt.: nju dżersej] (USA). Nie przynosił on jednak pożądanych wyników ekonomicznych, a gdy jego część zniszczył pożar, został przez skłóconych mieszkańców rozwiązany.

Przedszkole w falansterze, które miało zapewnić opiekę dzieciom, podczas gdy ich rodzice przebywali w pracy. W planowanych kompleksach oprócz zakładów pracy i domów mieszkalnych miały znajdować się także obiekty kulturalne i placówki edukacyjne.

▪ *rycina, Francja, XIX w.*

? Dlaczego, Twoim zdaniem, próba budowy idealnej socjalistycznej osady zakończyła się porażką?

TEKST ŹRÓDŁOWY

WOLNOŚĆ

Victor Considerant [czyt.: wik**tor** kąside**rą**] był popularyzatorem teorii Charles'a Fouriera. W swoich pismach przedstawił sposób, w jaki rozumiał wolność.

Wolność będzie słowem pozbawionym sensu dopóty, dopóki lud nie zdobędzie dobrobytu. Cóż to jest wolność biedaka, proletariusza, człowieka bez kultury intelektualnej i majątku, człowieka w potrzebie, człowieka zmuszonego wynajmować co dzień jakiemuś panu swe ręce, swoją pracę, swe umiejętności, zmuszonego oddawać co dzień kontrakt sprzedaży swej osoby, to znaczy kontrakt swego niewolnictwa? Dajcie biedakowi wszystkie polityczne wolności świata, dajcie mu prawo głosowania, czynne i bierne prawo wyborcze – nie będzie ani na moment bardziej wolny niż bez nich, będzie nadal zmuszony zabiegać o względy jakiegoś pana, aby zdobyć swój chleb powszedni. Co mu po wolności politycznej, skoro odmawiacie mu wolności socjalnej?
Dopóki nie ma dobrobytu socjalnego, dopóki człowiek z ludu nie ma społecznie zagwarantowanych środków egzystencji lub jest tylko wielkim stadem biednych stworzeń, ciemnych i nieokrzesanych, zawsze wyzyskiwanych, nazywających się proletariusze, chłopi, słudzy pańszczyźniani lub niewolnicy, w zależności od klasy mającej własność i narzędzia pracy – słowem, stadem często obdzieranym ze skóry, zawsze biednym. To wszystko jest niezaprzeczalne.

Źródło: V. Considerant, *O wolności*, [w:] I. Rusinowa, T. Wituch, *Między rewolucją francuską a rewolucją październikową. Teksty źródłowe*, Warszawa 1980, s. 207.

? 1. Wskaż nurt polityczny, który reprezentuje autor powyższego tekstu.
2. Wyjaśnij, dlaczego uważał on, że wolność polityczna jest bez znaczenia dla ludzi biednych.

właścicielem. Był przekonany, że złe warunki pracy i życia negatywnie wpływają na ludzi, a ich poprawa sprawia, że stają się dobrzy. Dlatego w swoich zakładach ograniczył zatrudnianie dzieci i skrócił czas ich pracy. Ponadto podniósł pensje robotnikom, zapewnił im podstawową opiekę zdrowotną i społeczną, zorganizował też stołówkę pracowniczą i szkoły dla ich dzieci. Z jego inicjatywy w 1833 r. doszło do utworzenia Wielkiego Zjednoczonego Narodowego Związku Zawodowego.

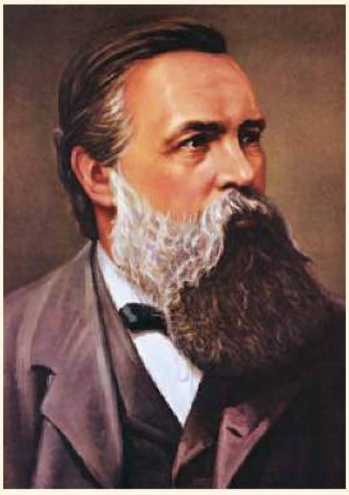
NARODZINY SOCJALIZMU NAUKOWEGO

Największy wpływ na XIX-wieczną myśl socjalistyczną wywarli **Karol Marks** (1818–1883) i **Fryderyk Engels** (1820–1895), twórcy **komunizmu**, radykalnego odłamu socjalizmu. Swoją teorię nazwali **socjalizmem naukowym**, ponieważ miał się opierać na *faktach i ogólnych prawach rozwoju społecznego*. Wykładnią poglądów Marksa i Engelsa był *Manifest partii komunistycznej*, opublikowany w Londynie w 1848 r. Skróconego tytułu – *Manifest komunistyczny* – po raz pierwszy użyto w wydaniu z 1872 r. Autorzy *Manifestu* wychodzili z założenia, że odwieczną przyczyną konfliktów społecznych jest **walka klas** tocząca się między uciskającymi – posiadaczami środków produkcji, czyli właścicielami fabryk, ziemi, kapitału, narzędzi pracy, a uciskanymi, nieposiadającymi żadnej własności. W ówczesnym społeczeństwie klasą wyzyskiwaną był **proletariat**. Jego ciągle pogarszająca się sytuacja życiowa nieuchronnie miała prowadzić do **rewolucji**, w wyniku której nastąpi uspołecznienie własności prywatnej, władzę przejmie proletariat, a następnie stworzy komunistyczne społeczeństwo bezklasowe. Nieuchronność rewolucji, zdaniem Marksa, była z jednej strony następstwem prawidłowości procesu dziejowego, z drugiej – konsekwencją coraz większej świadomości klasy uciskanej, czyli proletariatu.

Duży wpływ na poglądy Marksa i Engelsa wywarła filozofia **Georga Wilhelma Friedricha**

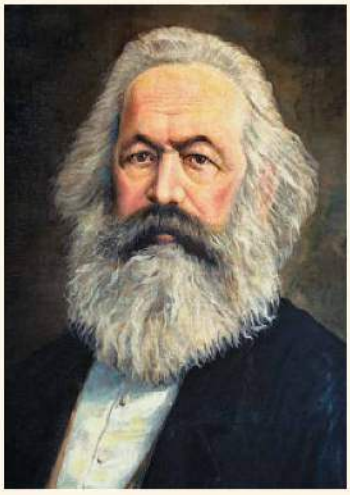
OJCOWIE KOMUNIZMU

Karol Marks i Fryderyk Engels poznali się w 1844 r. w Paryżu, gdzie obaj aktywnie działali w organizacjach robotniczych i rozwijali ideę komunizmu. W kolejnych latach stali się najbliższymi współpracownikami i przyjaciółmi. Engels pomagał swojemu towarzyszowi finansowo oraz utrzymywał jego rodzinę. Ponadto jego pisma były poświęcone głównie obronie oraz wyjaśnianiu filozofii i dzieł przyjaciela. To dzięki jego wsparciu, już po śmierci Marksa, udało się wydać najważniejsze dzieło tego myśliciela – *Kapitał*. W 1847 r. Marks zaangażował się w tworzenie Związku Komunistów i wraz z Engelsem wydał *Manifest partii komunistycznej*. Po klęsce ruchów rewolucyjnych obaj działacze udali się do Wielkiej Brytanii, gdzie Marks kontynuował prace nad rozwijaniem idei socjalizmu naukowego, Engels natomiast na prawie 20 lat porzucił aktywizm społeczny i polityczny na rzecz pracy w rodzinnej firmie.

Fryderyk Engels był synem zamożnego przemysłowca, w którego zakładach w Anglii pracował przed wyjazdem do Paryża.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

Karol Marks pochodził z rodziny inteligenckiej i w młodości był jednym z uczniów Hegla.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

? Jak przebiegała współpraca Marksa i Engelsa?

[czyt.: fridrisia] **Hegla** (1770–1831), którego **dialektyczna metoda** wyjaśnienia rzeczywistości legła u podstaw koncepcji marksistowskiej. Według filozofii Hegla motorem rozwoju świata, wręcz jego koniecznym warunkiem, jest ścieranie się przeciwstawieństw, w wyniku których zachodzą wszelkie przemiany społeczne. W koncepcji Marksa dialektycznym przeciwnikiem burżuazji był właśnie proletariat – „produkt" rozwoju kapitalistycznego systemu ekonomicznego. Zwolenników koncepcji Marksa nazwano **marksistami**. *Manifest* Marksa i Engelsa w chwili publikacji nie spotkał się ze zbyt szerokim odzewem wśród organizacji robotniczych. Fascynacja nim przyszła dopiero w drugiej połowie XIX w.

ĆWICZENIA

1. Omów główne założenia liberalizmu.
2. Wymień najważniejsze założenia konserwatyzmu.
3. Przedstaw osiągnięcia XIX-wiecznego ruchu robotniczego.
4. Wskaż różnice między socjalizmem utopijnym a komunizmem.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Gray, *Liberalizm*, tłum. R. Dziubecka, Kraków 1994.
A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996.
A. Wielomski, *Konserwatyzm. Główne idee, nurty i postacie*, Warszawa 2007.

6 KULTURA W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie wartości były upowszechniane w literaturze i sztuce oświecenia?
2. Do jakiej wcześniejszej epoki nawiązywały dzieła tworzone w oświeceniu?

LITERATURA I SZTUKA KLASYCYSTYCZNA

Na przełomie XVIII i XIX w. dominującym kierunkiem w literaturze i sztuce był **klasycyzm**, czerpiący inspiracje z antyku i myśli filozoficznej oświecenia. Dzieła twórców tego stylu cechowała prostota, umiar, harmonia, a także alegoryzm, dydaktyzm i umiłowanie klasycznego piękna. Do głównych przedstawicieli klasycyzmu w literaturze końca XVIII w. należą niemieccy twórcy **Friedrich Schiller** [czyt.: fridriś szyler] (*Maria Stuart*, *Wilhelm Tell*) i **Johann Wolfgang Goethe** [czyt.: gete]. Uznaje się ich także za prekursorów romantyzmu – kierunku powstałego w opozycji do klasycyzmu – dlatego czasy ich twórczości w literaturze niemieckiej określane są jako okres burzy i naporu. Był to czas literackiego sprzeciwu wobec rozbicia politycznego kraju, uścisku mieszczan i chłopów oraz zacofania ekonomicznego. Artyści zaczęli przedkładać ponad rozum swoje uczucia, a w utworach nawiązywać do źródeł ludowych i historycznych.

Najwybitniejszym malarzem klasycystycznym tego czasu był Francuz **Jacques-Louis David** [czyt.: żak lui dawid], nadworny malarz Napoleona Bonapartego. Obrazy Davida odzwierciedlały jego poglądy polityczne. Początkowo uważał się za artystę „w służbie rewolucji", wielką sławę i pieniądze przyniosły mu jednak dopiero dzieła poświęcone cesarzowi Francuzów: *Napoleon przekraczający Przełęcz św. Bernarda w 1800 r.* czy *Koronacja Napoleona*. Po upadku swojego mecenasa musiał opuścić Francję i aż do śmierci w 1825 r. przebywał w Belgii. Znanym i cenionym malarzem klasycystycznym był także **Jean-Auguste-Dominique Ingres** [czyt.: żą ogist dominik ęgr], uczeń Davida, autor licznych aktów kobiecych, portretów i obrazów inspirowanych mitologią.

Johann Wolfgang Goethe jest uważany za jednego z najwybitniejszych poetów niemieckich i światowych. Zajmował się także polityką i należał do masonerii. Po ukończeniu studiów prawniczych w Strasburgu zamieszkał w Weimarze [czyt.: wajmarze] w 1775 r., gdzie kierował teatrem na dworze księcia sasko-weimarskiego. Spędził tam niemal całe życie.

▪ *obraz, Niemcy, XVIII w.*

W rzeźbie styl klasycystyczny reprezentował **Antonio Canova** [czyt.: kanowa], zwany Michałem Aniołem swoich czasów. Spod dłuta tego wybitnego włoskiego artysty wyszły takie prace, jak nagrobek księżnej Marii Krystyny w kościele Augustianów w Wiedniu, *Trzy Gracje*, *Amor i Psyche*, *Hebe* oraz wizerunek siostry Napoleona I Pauliny Borghese [czyt.: borgeze] – *Wenus zwycięska*. Równie dużym uznaniem cieszył się tworzący posągi, pomniki i popiersia Duńczyk **Bertel Thorvaldsen** [czyt.: **tor**waldsen]. Były to zarówno rzeźby o tematyce historycznej (*Wjazd Aleksandra Wielkiego do Babilonu*), religijnej (posąg Chrystusa w katedrze w Kopenhadze), jak i mitologicznej (*Ganimedes i orzeł*). Jego talent można podziwiać także w Warszawie przed Pałacem Prezydenckim jako twórcy pomnika księcia Józefa Poniatowskiego. Jakub Tatarkiewicz, uczeń Thorvaldsena, wykonał popiersie pianistki i kompozytorki Marii Szymanowskiej według projektu swojego mistrza.

ROMANTYZM

Przemiany polityczno-społeczne, jakie dokonały się wskutek rewolucji francuskiej, wpłynęły również na kulturę. Narodził się wówczas **romantyzm**, pod którego pojęciem kryje się nie tylko epoka literacka czy styl w sztukach plastycznych i muzyce, ale także zespół poglądów filozoficznych oraz styl życia. Ten powstały w opozycji do racjonalizmu oświeceniowego prąd intelektualny stawiał w swoim centrum człowieka jako jednostkę targaną silnymi emocjami, przeżywającą rozterki duchowe i religijne, często bezskutecznie poszukującą zrozumienia w otaczającym ją świecie. Rozum ustępował miejsca uczuciom. Szukano duchowości i mistycznych przeżyć. Romantyków pociągała tajemniczość, zjawiska nadprzyrodzone, dynamizm zmian, fascynowała przeszłość i świat natury oraz kultura Wschodu (orientalizm). Myśli romantycznej bliskie były hasła rewolucji francuskiej: wolność, równość i braterstwo. Wolność odnoszono nie tylko do

ARCHITEKTURA KARLA FRIEDRICHA SCHINKLA

W pierwszej połowie XIX w. klasycyzm w architekturze był obecny w twórczości **Karla Friedricha Schinkla** [czyt.: fridrisia szinkla]. Ten wybitny pruski architekt wzorował się zarówno na budowlach starożytnych Greków i Rzymian, jak i średniowiecznych. Do jego najbardziej znanych projektów należą: Atlas Museum [czyt.: muzeum] na Wyspie Muzeów w Berlinie, Nowy Odwach czy budynek teatru przy Gendarmenmarkt. Był on także autorem projektów w zachodniej Polsce, m.in. zamku w Kórniku, pałacu myśliwskiego w Antoninie czy neogotyckiego ratusza w Kołobrzegu. W stylu neogotyckim powstał również berliński Friedrichswerdersche Kirche [czyt.: fridriśswerdersze kirsie]. Schyłek klasycyzmu w sztuce przypada na lata 30. XIX w., choć jeszcze w latach 40. gdzieniegdzie wznoszono budowle w tym stylu.

Friedrichswerdersche Kirche to zaprojektowany przez Karla Friedricha Schinkla neogotycki kościół w Berlinie. Wznosząc go, ten wybitny architekt wyprzedził późniejszy nurt historycyzmu.

- *fotografia współczesna, Berlin*

? Jakie budowle na ziemiach polskich zaprojektował Karl Friedrich Schinkel?

wolności osobistej, ale także narodowej, wierząc, że każdy naród ma własnego „ducha", którego źródeł należy szukać wśród „ludu" i w wykształconych w średniowieczu narodowych tradycjach. Kultura ludowa i czasy średniowiecza stanowiły dla romantyków niewyczerpane źródło inspiracji. To właśnie romantyzm przyniósł nową definicję narodu pojmowanego jako wspólnota duchowa. Wpłynął też na umocnienie myśli narodowej i w rezultacie na dążenia narodowowyzwoleńcze bądź zjednoczeniowe. Pod znakiem romantyzmu upłynęła Wiosna Ludów, często określana mianem *rewolucji romantycznych intelektualistów*, którzy w wydarzeniach lat 1848–1849 odgrywali nieraz znaczącą rolę.

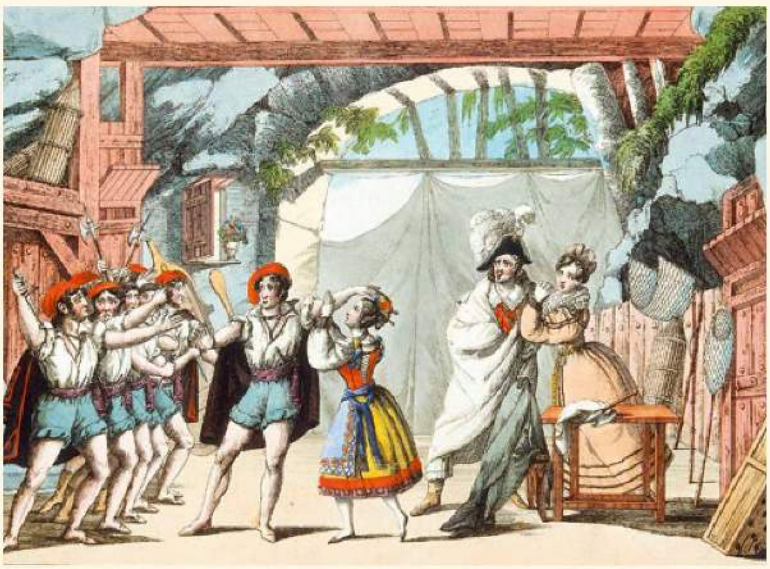
Fenomen romantyzmu był pochodną uniwersalności jego postulatów. Wśród romantyków byli przedstawiciele różnych klas społecznych, reprezentujących poglądy od liberalnych, poprzez demokratyczne, kończąc na konserwatywnych. W każdym z państw romantyzm przybierał inny, specyficzny charakter i podlegał ciągłym zmianom. Był on bowiem odpowiedzią na aktualne wydarzenia, oddając w pełni specyfikę tamtego okresu – kryzys związany z przekształcaniem się ustroju feudalnego w burżuazyjny, sprzeciwem wobec starego porządku i budzącą się świadomością narodową.

LITERATURA ROMANTYCZNA I JEJ TWÓRCY

Styl romantyczny najwcześniej pojawił się w literaturze. Jego zapowiedzią były *Cierpienia młodego Wertera* (1774 r.) autorstwa Johanna Wolfganga Goethego, dramaturga i poety

ROMANTYZM W TEATRZE

Teatr doby romantyzmu miał na celu wywarcie na widzu niczapomnianego wrażenia z zastosowaniem iluzji dla oddania aury tajemniczości. Był sprzężony z romantyczną wizją poetów i dramatem romantycznym. Rozwój sztuki teatralnej sprzyjał tworzeniu w tym stylu. W roli scenografów niejednokrotnie występowali znani artyści, wśród których znalazł się wybitny francuski malarz Eugène Delacroix. Wynalazca i malarz panoram Louis Jacques Daguerre [czyt.: lu**i** żak da**ger**] wprowadził do teatru obrotowe mechanizmy. Poza tym dzięki zastosowaniu przeźroczy i „ruchomych wycinanek" możliwe było oddanie przedstawianych wydarzeń z większym realizmem. Malowane na płótnie, napięte na ramach obrazy służyły za tło i można było zmienić je bez potrzeby opuszczania kurtyny. Ogromne wrażenie robiły na widzach lampy gazowe, pozwalające na zaznaczenie czasu akcji (dzień – noc). Nastąpiła też komercjalizacja sztuki teatralnej, która przestała być tylko sztuką dla elit. Widowiska teatralne stały się inspiracją do działania dla ludności.

Ilustracja z opery *Niema z Portici* [czyt.: porticzi] autorstwa Daniela Aubera [czyt.: obera]. Jej wystawienie w Brukseli w 1831 r. stało się bezpośrednim impulsem do wybuchu powstania, które przyniosło niepodległość Belgii.

▪ *ilustracja, Francja, ok. 1830 r.*

? Do jakich zmian doszło w teatrze epoki romantyzmu?

tworzącego na styku dwóch epok. Był on również uczonym i politykiem. Stworzył typ bohatera określanego mianem werterowskiego, samotnika i wrażliwca, nieszczęśliwie zakochanego, który ostatecznie decyduje się na samobójstwo. *Cierpienia* cieszyły się wielką popularnością. Młodzi nie tylko ubierali się jak Werter (niebieski frak, żółta kamizelka, pantofle), lecz także niejednokrotnie samobójczo ginęli.

W dobie romantyzmu triumfy święciły poezja oraz dramat. W gronie najwybitniejszych poetów i dramatopisarzy znaleźli się: Niemiec **Heinrich Heine** [czyt.: hajnriś hajne], Francuz **Victor Hugo** [czyt.: wiktor i**go**], Anglik **George Byron** [czyt.: dżordż bajron], autor powieści poetyckich *Giaur, Korsarz* i poematu *Don Juan* [czyt.: don żuan], Rosjanie **Michaił Lermontow** i **Aleksander Puszkin**, a także węgierski liryk **Sándor Petőfi** [czyt.: szandor petofi]. Dzieła tych twórców stanowią istotną część narodowych kanonów literatury w ich krajach.

Zmiany w ówczesnej edukacji, idące w kierunku wprowadzania obowiązku szkolnego, a tym samym skutkujące alfabetyzacją społeczeństwa, zaważyły na wzroście czytelnictwa. Coraz częściej sięgano po powieść, której rozkwit nastąpił właśnie w XIX w. Uznaniem cieszyły się powieści historyczne (np. *Rob Roy* **Waltera Scotta**; czyt.: łoltera skota), gotyckie (**Horace'a Walpole'a**; czyt.: horasa łolpola) oraz realistyczne. Realizm charakteryzował pisarstwo **Honoré de Balzaca** [czyt.: ono**re** de balzaka] (*Ojciec Goriot*; czyt.: go**rio**), **Stendhala** [czyt.: stendala] (właśc. Henri Beyle; czyt.: ą**ri** bel, *Czerwone i czarne*) i **Charlesa Dickensa** [czyt.: czarlsa dikensa], uchodzących za ojców powieści realistycznej. Szczególnym uznaniem czytelników cieszył się Dickens. Zainteresowanie jego twórczością nie słabnie także współcześnie, o czym świadczą liczne ekranizacje *Opowieści wigilijnej* czy *Olivera Twista* [czyt.: tłista].

WARTO WIEDZIEĆ

Powieść gotycka – początki literatury grozy

Powieść gotycka była przesycona atmosferą lęku, a nawet wszechogarniającej grozy. Często toczyła się w średniowiecznych zamkach gotyckich (stąd nazwa gatunku) czy innych miejscach uchodzących za nawiedzone. Jej bohaterami czyniono wynaturzone istoty. Ta irracjonalna, emocjonalna twórczość narodziła się jako reakcja na racjonalizm oświecenia. Za pierwszą tego typu powieść uważa się *Zamek w Otranto* z 1764 r. autorstwa Horace'a Walpole'a. Popularność gatunku rozpoczęła się wraz z twórczością Ann Radcliffe [czyt.: en radklyf] oraz Mary Shelley [czyt.: mery szelej] (*Frankenstein*; czyt.: frankensztajn). Powieść gotycka inspirowała również Edgara Allana Poego, jednego z głównych przedstawicieli romantyzmu w literaturze amerykańskiej, uchodzącego za twórcę noweli detektywistycznej. Powieść gotycka dała początek późniejszym horrorom.

? Jakie były przyczyny powstania literatury grozy?

Ilustracja z powieści *Zamek w Otranto*, której fabuła rozgrywa się w starym zamku, bezprawnie zajmowanym przez księcia Manfreda z rodziną.

▪ *ilustracja, Wielka Brytania, XIX w.*

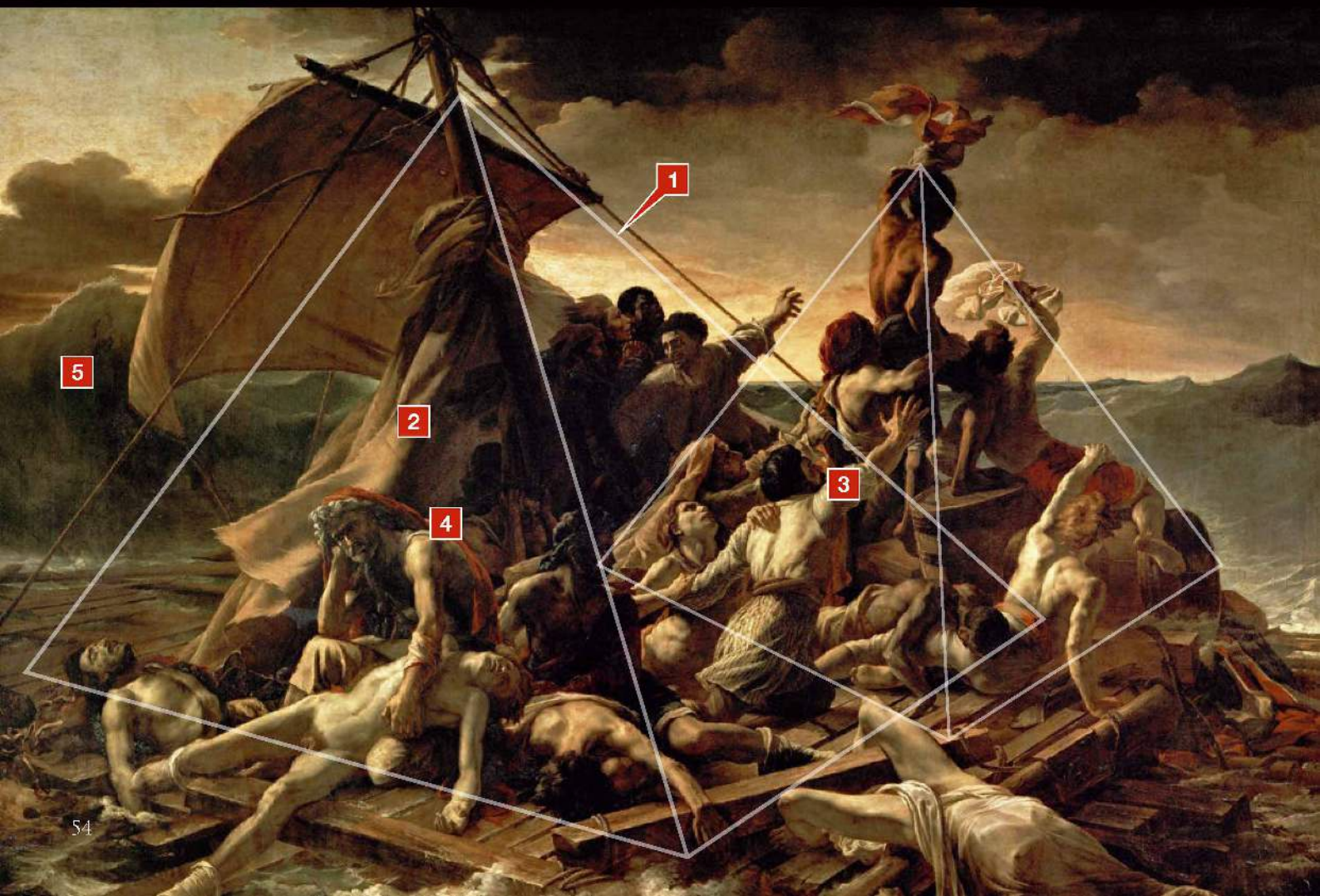
MALARSTWO ROMANTYCZNE

Malarstwo epoki romantyzmu było bardzo różnorodne. Szczególną popularnością cieszyły się dzieła o tematyce historycznej i społeczno-politycznej oraz pejzaże. Artyści wyrażali swoją fascynację przyrodą, przeszłością i Orientem, przydając im aury tajemniczości. Nie stronili od ukazywania ciemnych stron ludzkiej psychiki. Istotnym kryterium wartości tych obrazów były oryginalność i siła emocjonalna.

Tematyka społeczno-polityczna: *Tratwa Meduzy*

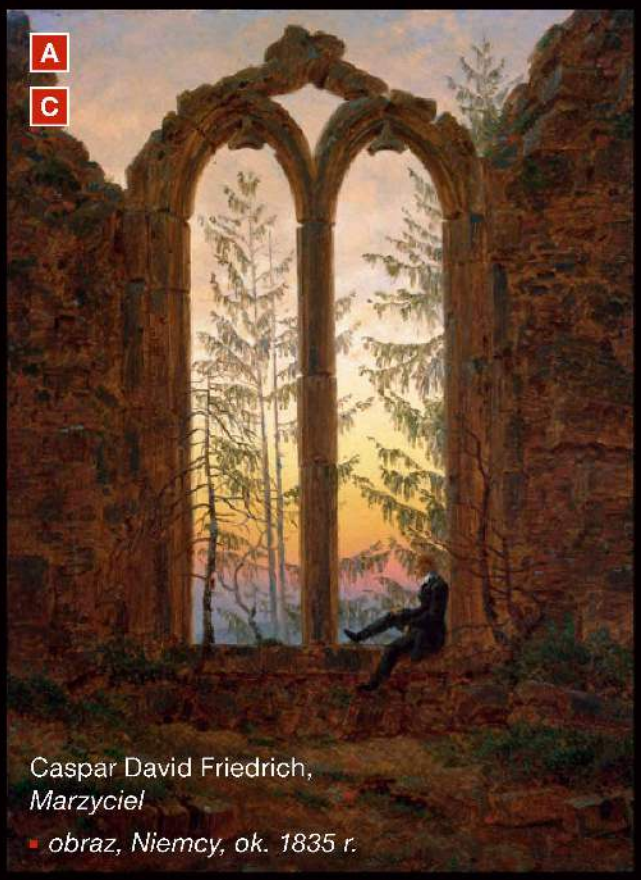
Ten obraz z 1819 r. autorstwa Théodore'a Géricault [czyt.: teodora żeri**ko**] zapoczątkował odwrót od klasycyzmu i zwrot ku romantyzmowi w malarstwie. Płótno ukazuje autentyczne wydarzenie z 1816 r. – katastrofę morską, podczas której fregata Meduza rozbiła się u wybrzeży Afryki. Oficerowie uratowali się na szalupach, porzucając pasażerów na pastwę losu. Dryfowali oni na prowizorycznej tratwie przez dwa tygodnie, pozbawieni słodkiej wody i żywności. Z blisko 150 osób przeżyło tylko 15. Artysta przedstawił moment, w którym rozbitkowie dostrzegli na horyzoncie statek. Tragedia Meduzy skompromitowała monarchię francuską w oczach opinii publicznej. Francuzi winą za tragedię obarczyli niekompetentnego kapitana, a obraz *Tratwa Meduzy* uznali za symbol społecznej niesprawiedliwości. Dzieło znalazło licznych naśladowców. Na jego przykładzie można wskazać cechy charakterystyczne dla malarstwa romantycznego, takie jak:

1. **dynamiczna kompozycja**, oparta na liniach ukośnych, w tym wypadku tworzących dwie piramidy,
2. **silny światłocień i wyraziste kolory**, podkreślające dramatyzm sytuacji,
3. **gwałtowne ruchy postaci**, nadające dziełu ogromną siłę ekspresji,
4. **przedstawianie zwyczajnych ludzi**, a nie herosów, jako bohaterów zmagań,
5. **ukazywanie potęgi przyrody**, niekiedy triumfującej nad człowiekiem.

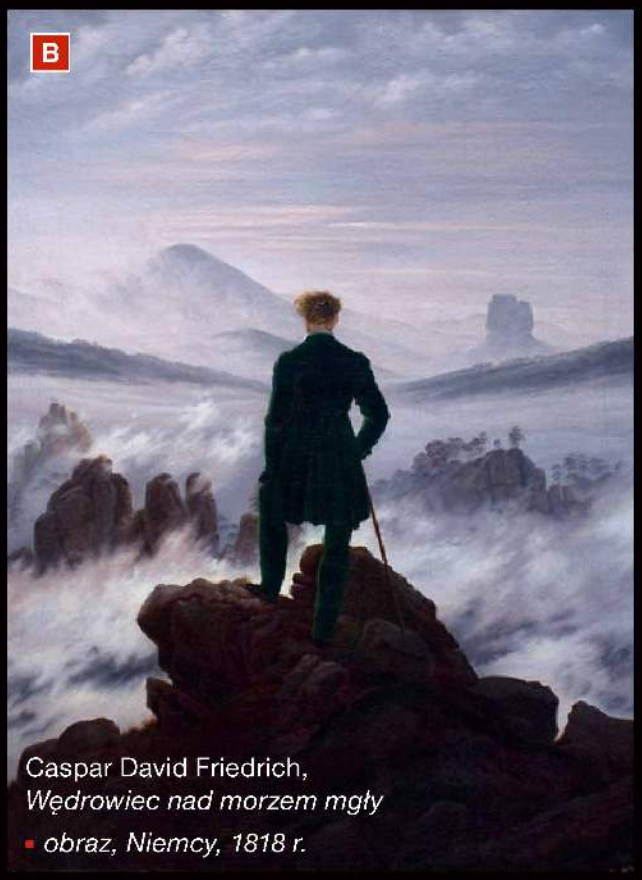

Człowiek wobec potęgi natury: pejzaże Caspara Davida Friedricha

W XIX w. malarstwo krajobrazowe zyskało szczególne uznanie. Romantycy nadali mu nowe znaczenie w wymiarze duchowym, uważali bowiem, że Bóg objawia się w naturze. Artyści kontemplowali potęgę przyrody, a jednocześnie dążyli do tego, aby pejzaż stanowił odzwierciedlenie ich przeżyć wewnętrznych. Pejzaże niemieckiego malarza Caspara Davida Friedricha [czyt.: kaspara dawida fridrisia] cechuje wzniosłość, budzą one podziw i zarazem grozę. Nastrój niesamowitości tych dzieł tworzą elementy naturalne, takie jak światło A, mgła i góry B, oraz wkomponowane w nie dzieła ludzkie – krzyże i gotyckie ruiny C o wymowie symbolicznej. Postać przedstawiona na słynnym obrazie *Wędrowiec nad morzem mgły* uosabia cechy bohatera romantycznego: indywidualizm, odwagę, marzycielstwo.

Caspar David Friedrich,
Marzyciel
- *obraz, Niemcy, ok. 1835 r.*

Caspar David Friedrich,
Wędrowiec nad morzem mgły
- *obraz, Niemcy, 1818 r.*

Caspar David Friedrich,
Opactwo w dąbrowie
- *obraz, Niemcy, 1809–1810*

? 1. Wymień główne cechy malarstwa romantycznego.

2. Na podstawie zaprezentowanych dzieł omów stosunek romantyków do przyrody.

W okresie romantyzmu ze względu na zainteresowanie kulturą ludową i dawnymi czasami doszło do rozwoju historii jako jednej z nauk humanistycznych. Niektórzy szukali w niej ucieczki od otaczającej rzeczywistości, inni dokonywali porównań między teraźniejszością a przeszłością, dla innych była skarbnicą ciekawych „egzotycznych" tematów. W pracach łączono elementy naukowe z fikcyjnymi. W tej konwencji tworzyli m.in. Brytyjczycy Thomas Carlyle [czyt.: tomas ka**laj**] i Thomas Macaulay [czyt.: tomas mokoli] oraz Francuzi Augustin Thierry [czyt.: ogi**stin** tie**ri**] i Jules Michelet [czyt.: żil misz**le**]. Niemiec Karl Stein [czyt.: sztajn] głosił potrzebę krytyki źródeł oraz ich publikowania, co przyczyniło się do powstania historiografii jako nauki. Z inicjatywy Steina zaczęto wydawać w Prusach najcenniejsze dla tego państwa źródła historyczne. W 1819 r. podjęto publikację wielotomowego dzieła *Monumenta Germaniae Historica* [czyt.: germanie historika]. Za przykładem Prus poszły też inne państwa.

LITERATKI

Postępująca emancypacja sprawiła, że w pierwszej połowie XIX w. kobiety coraz częściej były już nie tylko odbiorczyniami kultury, ale także jej twórczyniami. Pisarki uważnie śledziły otaczającą je rzeczywistość, by potem przenieść ją na karty swoich powieści. Pisały o położeniu kobiet, ich roli i pozycji w małżeństwie oraz prawie do miłości i samorealizacji. Niektóre zyskały popularność w skali międzynarodowej, jak Angielka Mary Ann Evans [czyt.: mery en ewens], autorka znakomitych powieści obyczajowych, tworząca pod pseudonimem George Eliot [czyt.: dżordż eliot]. Pod męskimi pseudonimami ukrywały się również siostry Brontë [czyt.: bronti]: Charlotte [czyt.: szarlot], Emily Jane [czyt.: **e**mili dżejn] i Anne [czyt.: an]. W 1847 r. ukazały się *Dziwne dzieje Jane Eyre* [czyt.: dżejn er] autorstwa Charlotty, która uchodzi za prekursorkę feminizmu w literaturze pięknej. Spod pióra Emily Jane wyszły, cieszące się do dziś dnia niezwykłą poczytnością, *Wichrowe wzgórza*. Licznych ekranizacji filmowych doczekały się cenione od momentu wydania powieści Jane Austin [czyt.: dżejn osten], autorki *Dumy i uprzedzenia*, *Emmy* czy *Rozważnej i romantycznej*. Sławę zdobyła również francuska pisarka George Sand (czyt.: żorż są; właśc. Aurore Dupin; czyt.: o**ror** dju**pą**, baronowa Dudevant; czyt.: djude**wą**), autorka powieści o tematyce feministycznej, poruszających m.in. problem wolnej miłości. Twórczość kobiet, choć cieszyła się popularnością, wielokrotnie stawała się też przedmiotem krytyki. Według ówczesnych autorytetów działalność artystyczna miała je odciągać od przypisywanego im zajmowania się wyłącznie domem i dziećmi.

Siostry Brontë, Charlotte, Emily i Anne, ukazane na portrecie namalowanym przez ich brata Patricka Branwella Brontë [czyt.: patrika branfela bronti]. Plama pośrodku ukrywa podobiznę tego młodego mężczyzny, która została zamalowana przez niego jakiś czas po powstaniu dzieła.

▪ *obraz, Anglia, 1834 r.*

? Jakie tematy poruszały w swoich utworach XIX-wieczne pisarki?

MUZYKA I SZTUKI PLASTYCZNE

Muzyka romantyczna była pełna ekspresji i uczuć, często inspirowana folklorem i dźwiękami natury, nawiązywała do literatury oraz aktualnych wydarzeń. Jej charakter najpełniej oddawały opery, symfonie, pieśni i miniatury instrumentalne. Do najbardziej popularnych instrumentów należały fortepian lub pianino. Równie często sięgano po gitarę oraz instrumenty smyczkowe. Za prekursora muzyki romantycznej jest uznawany **Ludwik van Beethoven** [czyt.: wan **be**towen], znakomity kompozytor z pogranicza epok. Oprócz niego w okresie tym tworzyli m.in. **Franz Schubert** [czyt.: franc szubert], **Fryderyk Chopin** [czyt.: szopen], **Ferenc Liszt** [czyt.: list] i **Robert Schumann** [czyt.: szuman].

Nurt romantyczny w sztukach plastycznych pojawił się stosunkowo późno. Było to konsekwencją silnych wpływów klasycyzmu. Rzeźby romantyczne to dzieła pełne emocji, dynamizmu i ekspresji, często symboliczne, podejmujące wątki rewolucyjno-wolnościowe. Najpełniej ów dynamizm i symbolizm został uwidoczniony w twórczości **François Rude'a** [czyt.: fransła rida], autora płaskorzeźby umieszczonej na Łuku Triumfalnym w Paryżu *Wymarsz ochotników z Marsylii w 1792 r.* (*Marsylianka*). Dużą sławą cieszył się **Pierre-Jean David d'Angers** [czyt.: pjer żą da**wid** dą**żer**], autor licznych pomników bohaterów narodowych Francji, płaskorzeźb, popiersi i medalionów.

Malarstwo romantyczne, w pełni oddające indywidualizm artysty i jego niepowtarzalny styl, wymyka się jednoznacznym klasyfikacjom. Najczęstszym motywem obrazów jest natura i jej tajemniczość oraz zjawiska nadprzyrodzone. Równie często sięgano do tematyki Orientu. Przedstawiano człowieka, jego emocje, samotność czy potrzebę kontemplacji. Obrazy były również swoistą dokumentacją aktualnych wydarzeń społeczno-politycznych. Pełne okrucieństwa dzieła ukazywały dramat walk o wolność i niepodległość. Takimi „dokumentami historycznymi" były obrazy pędzla największego malarza hiszpańskiego i zarazem najwybitniejszego malarza romantycznego **Francisca** [czyt.: fransiska] **Goi** (*Rozstrzelanie powstańców madryckich, 3 maja 1808*, cykl rycin *Okropności wojny*). Do aktualnych wydarzeń nawiązywał w swojej twórczości także Francuz **Eugène Delacroix**. Obraz *Masakra na Chios* (zob. s. 29) upamiętnia tragiczne wydarzenia z 1822 r., gdy wojska tureckie dokonały rzezi mieszkającej tam greckiej ludności. Z kolei *Wolność wiodąca lud na barykady* (zob. s. 26) to apoteoza rewolucji lipcowej. We Francji tworzył również **Théodore Géricault**, zwany „malarzem koni i wariatów", z racji przewagi wymienionych motywów na jego obrazach (zob. też s. 54).

W architekturze tego okresu wyraźnie uwidoczniło się zainteresowanie twórców gotykiem. Wpłynęło to na powstanie nowego stylu – **neogotyku**, występującego przede wszystkim w Wielkiej Brytanii, Niemczech i Austrii. Wznoszono w nim kościoły, zamki, wille, a także budynki użyteczności publicznej. Również w architekturze zaznaczyła się ówczesna fascynacja Orientem. Przykładem połączenia neogotyku z architekturą Wschodu jest rezydencja królewska w Brighton [czyt.: brajton]. Nowym stylem był **neoromanizm**.

Mleczarka z Bordeaux [czyt.: bor**do**] to jedno z późniejszych dzieł Francisca Goi, które powstało na rok przed jego śmiercią. Malarz przebywał wówczas na emigracji we Francji, niemal ogłuchł i niedowidział.

▪ *obraz, Francja, 1827 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Moda pierwszej połowy XIX w.

Aktualne wydarzenia polityczne miały znaczący wpływ na panującą modę zarówno damską, jak i męską. W latach 20. XIX w. w modzie kobiecej zaznaczył się już styl romantyczny. Panie ponownie zaczęły nosić gorsety, do tego obszerne spódnice oraz bufiaste rękawy. W sposobie ubierania odzwierciedlenie znalazła także popularność gotyku, uwidaczniana poprzez nawiązujące do tego okresu fryzury, kroje sukni oraz biżuterię. W modzie męskiej początków XIX w. trendy dyktował Londyn. Początkowo noszono dopasowane fraki, obcisłe spodnie, długie buty z wywiniętymi cholewami oraz kapelusze. Jednak strój ulegał szybkim zmianom, m.in. fraki zostały zastąpione przez surduty. Ciekawym zjawiskiem w modzie męskiej pierwszej połowy XIX w. był **dandyzm** (ang. *dandy* – młody próżniak, trwoniący majątek na modne stroje). Dandys to mężczyzna o nienagannym wyglądzie, często uchodzący za ekstrawaganckiego. Dandyzm był jednak nie tylko wyrazem mody, lecz również znakiem protestu wobec mieszczańskiej rzeczywistości. Do grona znanych przedstawicieli tej postawy życiowej należeli: angielski poeta George Byron, a spośród Polaków Zygmunt Krasiński i Juliusz Słowacki.

Ubiór męski noszony w pierwszej połowie XIX w. był złożony z surduta z wysokim kołnierzem i luźniejszych spodni. Do tego noszono zawiązane na szyi fularowe apaszki, a na głowie cylindry.

Strój damski tego okresu na nowo akcentował talię za pomocą gorsetu, powróciły też głębsze dekolty. Spódnice były obszerne, a rękawy bufiaste. Strój uzupełniały szale i kapelusze w kształcie budki.

? Jakie stroje damskie były popularne w pierwszej połowie XIX w.?

Jego największy rozkwit nastąpił w zjednoczonych Niemczech (berliński kościół Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche; czyt.: kajzer wilhelm gedechtniskirsie). Nie tylko czasy średniowiecza stanowiły inspirację dla ówczesnych twórców. Równie często sięgano do epoki renesansu i baroku bądź łączono formy różnych stylów (**eklektyzm**). Przykładem słynnej budowli eklektycznej jest zamek króla Bawarii, Ludwika II w Neuschwanstein [czyt.: nojszfansztajn], wzniesiony w latach 1869–1886. Łączy on w sobie elementy charakterystyczne dla neogotyku, neobaroku, stylu bizantyjskiego i mauretańskiego.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw naczelnych twórców klasycyzmu.
2. Omów główne założenia romantyzmu i jego znaczenie dla dziejów Europy.
3. Wymień najważniejszych pisarzy epoki romantyzmu.
4. Wskaż cechy charakterystyczne malarstwa romantycznego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Bietoletti, *Klasycyzm i romantyzm 1770–1840*, tłum. T. Łozińska, Warszawa 2006.
A. Witkowska, R. Przybylski, *Romantyzm*, Warszawa 2000.

7 AMERYKA W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które państwa miały kolonie w Ameryce Południowej pod koniec XVIII w.?
2. Jak doszło do uzyskania niepodległości przez Stany Zjednoczone Ameryki?

AMERYKA ŁACIŃSKA NA POCZĄTKU XIX W.

Od XVI w. terytorium niemal całej Ameryki Środkowej i Południowej należało do Hiszpanii, której panowanie rozciągało się również na część Ameryki Północnej. W skład hiszpańskiego imperium kolonialnego nie wchodziła jedynie podległa Portugalii Brazylia oraz kilka wysp będących w posiadaniu Francji i Wielkiej Brytanii. Ziemie podporządkowane Hiszpanii były podzielone na **cztery wicekrólestwa**: Nową Hiszpanię, Nową Grenadę, La Platę, Peru oraz **cztery kapitanie generalne**: Gwatemalę, Chile [czyt.: czile], Kubę i Wenezuelę. Zarówno Hiszpania, jak i pozostałe państwa kolonialne nie dbały o rozwój gospodarczy swoich posiadłości. Nastawiały się przede wszystkim na ich eksploatację, importując towary, takie jak tytoń, bawełna i trzcina cukrowa oraz kruszce: złoto i srebro.

Społeczeństwo hiszpańskiej Ameryki było mocno podzielone. Elitę stanowili mianowani przez króla wicekrólowie oraz najwyżsi urzędnicy świeccy i kościelni pochodzący ze Starego Kontynentu. Stanowiska w najwyższej administracji były niedostępne dla

NIEPODLEGŁOŚĆ HAITI

Drugim po Stanach Zjednoczonych niepodległym państwem Ameryki, a pierwszym, w którym władzę objęli potomkowie afrykańskich niewolników, było Haiti (San Domingo). Od końca XVII w. wyspa była podzielona między Francję i Hiszpanię. W sierpniu 1791 r. we francuskiej jej części wybuchło zwycięskie powstanie, na którego czele stanął François-Dominique Toussaint Louverture [czyt.: fran**sła** domi**nik** tu**są** luwer**tir**], zwany Czarnym Mesjaszem. Władze rewolucyjnej Francji zgodziły się na ustępstwa, które jednak nie zadowoliły Louverture'a, dążącego do pełnej suwerenności. W 1801 r. proklamował powstanie niezawisłego państwa i ogłosił konstytucję. Napoleon nie zamierzał pogodzić się z sytuacją na San Domingo, dlatego też wysłał tam 30-tysięczny korpus, w którego skład wchodzili także Polacy. Schwytanie Louverture'a nie przesądziło o zwycięstwie Francuzów, pokonanych ostatecznie przez tropikalny klimat i choroby. W dniu 1 stycznia 1804 r. ogłoszono powstanie niepodległego państwa – Haiti. Cesarzem został Jean-Jacques Dessalines [czyt.: żą żak desa**lin**], przywódca powstania, przybierając imię Jakub I.

? W jakich okolicznościach wśród walczących na Haiti znaleźli się Polacy?

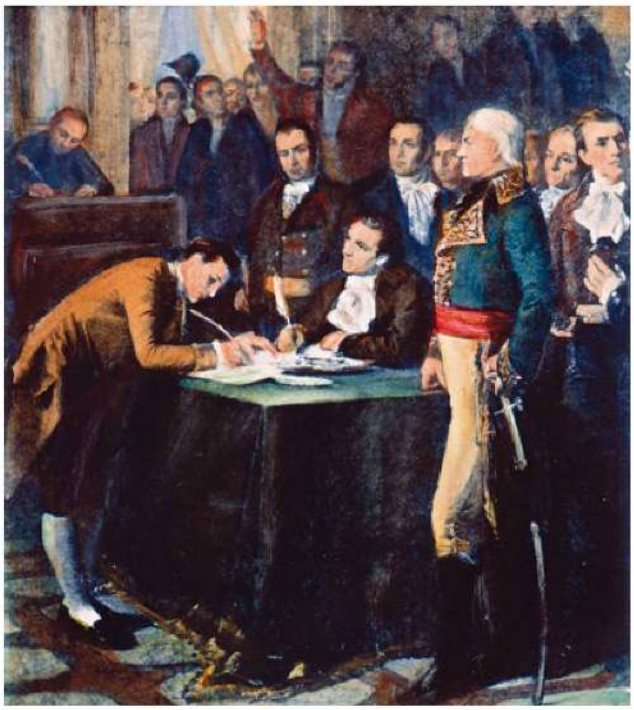

Toussaint Louverture urodził się jako niewolnik i stał się wolnym człowiekiem dopiero w wieku 33 lat. Podczas walk z Francuzami został podstępnie schwytany i wywieziony do Francji, gdzie zmarł na zapalenie płuc.

- *rycina, Ameryka Południowa, XIX w.*

Kreolów, czyli urodzonych już w Nowym Świecie białych potomków hiszpańskich osadników. Byli to majętni plantatorzy, kupcy, przedstawiciele wolnych zawodów oraz urzędnicy niższego szczebla, którzy już w XVIII w. występowali przeciwko systemowi kolonialnemu. Ich działania były jednak skierowane głównie przeciwko nadużyciom władzy, korupcji, monopolowi kolonialnemu (wyłączność metropolii na zakup i sprzedaż pewnych towarów) oraz dyskryminacji politycznej.

Wpływu na życie publiczne zarówno w koloniach portugalskich, jak i hiszpańskich nie mieli, poza nielicznymi wyjątkami, ani **Metysi** (potomkowie Indian i białych), trudniący się zazwyczaj drobnym handlem i rzemiosłem oraz zasilający szeregi najniższego szczebla administracji, ani – mocno zróżnicowani zarówno pod względem kulturalnym, językowym i ekonomicznym – **Indianie**. Najniżej w hierarchii społecznej stali niewolnicy pochodzenia afrykańskiego.

Podpisanie aktu niepodległości Wenezueli w 1811 r., które dało początek pierwszemu, krótkiemu okresowi niezależności tego kraju.

▪ *rycina, Ameryka Południowa, XIX w.*

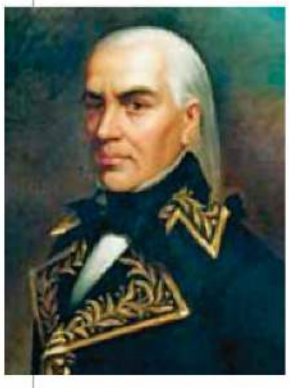
DEKOLONIZACJA AMERYKI POŁUDNIOWEJ

Wojna o niepodległość Stanów Zjednoczonych oraz echa rewolucji francuskiej wpłynęły na postawę Kreoli, którzy coraz mocniej pragnęli zmiany aktualnego stanu rzeczy. Pierwsze próby wzniecenia powstania przeciw Hiszpanom w Wenezueli, Chile i Peru podjął w 1806 r. **Francisco** [czyt.: francisko] **de Miranda**. Inicjatywa ta jednak się nie powiodła.

Do kolejnych buntów doszło po zajęciu Hiszpanii przez Napoleona, który pozbawił tronu Ferdynanda VII Burbona. Tymczasową władzę w tym kraju zaczęły wówczas przejmować **junty** [czyt.: hunty], czyli rady prowincjonalne. Chaos w Hiszpanii postanowili wykorzystać koloniści amerykańscy. Na wzór Korony zaczęto tworzyć rady prowincjonalne (junty) oraz rady miejskie (*cabildo*; czyt.: kabildo), w których zasiadali Kreole. Sprzeciw metro-

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANCISCO DE MIRANDA (1750–1816)

Wenezuelski rewolucjonista nazwany Prekursorem Niepodległości Ameryki Łacińskiej (*El Precursor*; czyt.: el prekursor). W latach 70. XVIII w. wstąpił do hiszpańskiego wojska. Brał udział w walkach o niepodległość brytyjskich kolonii w Ameryce Północnej. Tam narodziło się jego marzenie o wyzwoleniu Ameryki Południowej spod hiszpańskiego panowania. Podróżował po Europie. W grudniu 1791 r. przybył do Francji, gdzie poparł rewolucję i został jednym z dowódców wojsk francuskich. Po powrocie do ojczyzny w 1806 r. starał się wznieść nieudane powstanie. Po ogłoszeniu przez Wenezuelę niepodległości w 1811 r. i proklamowaniu I Republiki Miranda stanął na czele wojsk powstańczych. Pokonany przez Hiszpanów w 1812 r., został osadzony w więzieniu w Kadyksie, w którym cztery lata później zmarł.

polii wywołało powstanie skierowane przeciw hiszpańskiej arystokracji, które w latach 1810–1811 rozlało się na niemal całą hiszpańską Amerykę (poza Peru). Zwoływane przez junty Kongresy Narodowe zaczęły ogłaszać niepodległość poszczególnych krajów – Chile, Ekwadoru, Paragwaju, Kolumbii, Argentyny i Wenezueli. Jednak brak wewnętrznej zgody i poparcia ze strony Indian i Metysów pozwolił w 1812 r. przejść hiszpańskiej arystokracji do kontrofensywy. Ruchy rewolucyjne poniosły porażkę, lecz nie wygasły całkowicie, tym bardziej że po powrocie do władzy w Hiszpanii Ferdynanda VII w systemie zarządzania koloniami nic się nie zmieniło. Król, mając wsparcie Świętego Przymierza, wysłał do Ameryki wojska, które szybko zajęły Wenezuelę oraz stolicę Nowej Grenady – Bogotę (1816 r.). Działania te nie zakończyły wojny narodowo-wyzwoleńczej, która wręcz przybrała na sile. Powstańców wspierała zarówno finansowo, jak i kadrowo Wielka Brytania.

W Ameryce Południowej ruchem niepodległościowym kierował oficer **José de San Martín** [czyt.: ho**se** de san mar**tin**]. Dzięki jego umiejętnościom przywódczym i zwycięstwom nad Hiszpanami w 1816 r. suwerenność ogłosiła Argentyna, a dwa lata później proklamowało ją Chile. W trakcie walk o niepodległość Chile decydujące znaczenie miały zwycięstwa San Martína w bitwach pod **Chacabuco** [czyt.: cakabuko] (1817 r.) i **Maipú** [czyt.: maj**pu**] (1818 r.). W Peru, którego wicekról stworzył sprawną armię, niepodległość została ogłoszona w 1821 r. Mimo to walki na terenie tego kraju trwały nadal. W grudniu 1824 r. wojska hiszpańskie zostały pokonane w **bitwie pod Ayacucho** [czyt.: asiakucio], która ostatecznie przesądziła o niepodległości tego kraju. W 1825 r. od Peru odłączyła się jego wschodnia część, tzw. Górne Peru. Powstałą republikę nazwano **Boliwarem**, a później – **Boliwią**. Najpóźniej suwerenność uzyskał Urugwaj, o który walczyły Argentyna i Brazylia.

WARTO WIEDZIEĆ

Libertadorzy

Za głównych bohaterów walk o niepodległość kolonii hiszpańskich w Ameryce Południowej uznano Simóna Bolívara [czyt.: boliłara] i José [czyt.: ho**se**] de San Martína, których nazwano **libertadorami**, czyli wyzwolicielami. Na początku XIX w. przyszli przywódcy powstania przebywali w Europie. Arystokrata Bolívar studiował tam filozofię oświeceniową, a San Martín służył w hiszpańskiej armii i walczył w Afryce z Portugalczykami oraz na Półwyspie Iberyjskim z wojskami Napoleona.

Po powrocie do Ameryki obydwaj podjęli walkę o wolność kolonii. Gdy stali się bohaterami niepodległości, na ich cześć zaczęto stawiać pomniki, pisać poematy i wiersze oraz nadawać nazwy miastom i szkołom. Szczególne miejsce na kontynencie południowoamerykańskim zyskał Bolívar. W swojej nazwie uczciła go Boliwia. Był on również inspiracją dla Wenezueli, której pełna nazwa brzmi: Boliwariańska Republika Wenezueli, a jej walutą są boliwary. Na jego cześć nazwano także najwyższy szczyt Wenezueli: Pico Bolívar [czyt.: piko boli**łar**].

Simón Bolivar z San Martínem spotkał się 22 lipca 1822 r. Nikt nie zna treści ich rozmowy, jednak niedługo potem San Martín przekazał dowództwo Bolívarowi, a sam wycofał się z życia politycznego i dwa lata później wyjechał do Europy, gdzie zmarł w 1850 r.

- *rycina, Ameryka Południowa, XIX w.*

? W jaki sposób kraje południowoamerykańskie uczciły bohaterów walki o niepodległość?

NIEPODLEGŁOŚĆ BRAZYLII

Droga do niepodległości Brazylii była inna niż hiszpańskich kolonii – bo pokojowa. Momentem przełomowym stał się rok 1808, kiedy do Brazylii, wraz z całym dworem i licznymi urzędnikami (ok. 10 tys. osób), przybył uciekający przed Napoleonem książę regent Jan Bragança [czyt.: bragansa]. W 1815 r. ogłosił Brazylię królestwem, które z Portugalią łączyła unia realna. Wybuch liberalnej rewolucji w Portugalii w 1820 r. zaważył na decyzji Jana VI (król od 1816 r.) o powrocie do metropolii. W Brazylii pozostawił syna Piotra. Kiedy we wrześniu 1821 r. portugalski parlament wypowiedział się przeciw niezależności swojej kolonii, ogłaszając wcielenie Brazylii do Portugalii, Piotr sprzeciwił się tej decyzji. Wypowiadając posłuszeństwo Portugalii, 7 września 1822 r. ogłosił niepodległość Brazylii, a sam przyjął tytuł cesarza. W 1824 r. młode państwo otrzymało konstytucję. W 1825 r. Portugalia uznała niepodległość Brazylii, a dwa lata później jej wojska opuściły na zawsze byłą już kolonię.

? Jakie wydarzenia zaważyły na pokojowym uzyskaniu niepodległości przez Brazylię?

Piotr I deklarujący niepodległość Brazylii został przedstawiony na XIX-wiecznym obrazie. Podczas tego wydarzenia władca miał krzyknąć *Niepodległość albo śmierć!*

▪ *obraz, Brazylia, 1844 r.*

Ogłoszona przez ten kraj w 1825 r. niepodległość została przez Argentynę i Brazylię uznana dopiero trzy lata później.

Na północy kontynentu na czele walk wyzwoleńczych stał **Simón Bolívar**. Od 1817 r. zmagania te przyjęły tam charakter regularnej wojny. Przełomem okazało się zwycięstwo Bolívara w **bitwie pod Boyacá** [czyt.: boja**ka**] w sierpniu 1819 r., dzięki któremu możliwe stało się opanowanie Wenezueli i Kolumbii. Powstała wówczas Wielka Kolumbia. Prezydentem kraju, powiększonego o Panamę (1821 r.) i Ekwador (1822 r.), został Bolívar. Nowo powstałe państwa zostały uznane przez Stany Zjednoczone w 1823 r., a dwa lata później przez Wielką Brytanię.

Zamiarem Bolívara było przekształcenie nowo powstałych republik w federację. Plany utworzenia Stanów Zjednoczonych Południa się nie powiodły. Ogromne ambicje polityczne Kreolów i konflikty między nimi prowadziły do rozłamów, w wyniku których w 1830 r. Wielka Kolumbia rozpadła się na republiki: Kolumbię, Wenezuelę i Ekwador, a Bolívar złożył urząd prezydenta.

MEKSYK I AMERYKA ŚRODKOWA

Pierwsze spiski skierowane przeciwko absolutnej hiszpańskiej władzy w Meksyku zawiązywały się już w latach 90. XVIII w. Zorganizowane powstanie wybuchło jednak dopiero we wrześniu 1810 r. Armią powstańczą dowodził ksiądz **Miguel Hidalgo y Costilla** [czyt.: mi**gel** hidalgo i kostija], który hasła narodowe łączył z żądaniami poprawy położenia wszystkich chłopów. Rebelia Hidalgo ze względu na swój radykalny charakter społeczny nie miała poparcia Kreolów i została stłumiona w lipcu 1811 r. Trzy lata później wybuchło kolejne powstanie, pod wodzą księdza **José Maríi** [czyt.: ho**se** mariji] **Morelosa**. Buntownicy ogłosili 6 listopada 1814 r. niepodległość Meksyku, lecz ponownie zostali rozbici przez wojska hiszpańskie.

Meksykańscy Kreole ruszyli do walki dopiero w 1820 r., gdy dotarły do nich wieści o rewolucji w Hiszpanii i Ameryce Południowej. Powstańców poprowadził płk **Agustín** [czyt.: augu**stin**] **de Iturbide**, autor ogłoszonego w lutym 1821 r. **Planu z Iguala**, zwanego inaczej Trzema

AMERYKA POŁUDNIOWA W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX W.

1. Wskaż państwa Ameryki Południowej, które uzyskały niepodległość najwcześniej, i te, które wywalczyły ją najpóźniej.
2. Wymień państwa europejskie, które zachowały swoje kolonie w Ameryce Łacińskiej w XIX w.

Gwarancjami. Zakładał on równouprawnienie Hiszpanów i Kreolów, wolność Kościoła katolickiego oraz niepodległość Meksyku. To ostatnie stało się faktem w sierpniu 1821 r. Rok później Agustín de Iturbide ogłosił się cesarzem Augustynem I. Jednak po 11 miesiącach rządów został zmuszony do abdykacji i opuścił kraj. Meksyk został wówczas republiką.

W ślad za Meksykiem i Kolumbią niezależność w 1821 r. ogłosiły kraje kapitanii Gwatemala, nie zrywając jednocześnie więzi z Hiszpanią. Dwa lata później, w 1823 r., Kongres kapitanii ogłosił powstanie niepodległej republiki Zjednoczonych Prowincji Ameryki Środkowej. Ten sztuczny twór przetrwał do końca lat 30. XIX w. Najpierw federację opuściła Nikaragua (1838 r.), za której przykładem poszły Kostaryka, Honduras, Gwatemala i Salwador, tworząc odrębne nowe państwa.

STANY ZJEDNOCZONE NA POCZĄTKU XIX W.

Pierwsze dziesięciolecia funkcjonowania Stanów Zjednoczonych upłynęły pod kątem organizacji państwa i kształtowania się systemu politycznego. W tym okresie uformował się również system dwupartyjny. Jego podłożem był spór pomiędzy ojcami założycielami, **Thomasem Jeffersonem** [czyt.: tomasem dżefersonem] i **Alexandrem Hamiltonem**, dotyczący ustroju państwowego. Jefferson opowiadał się za szeroką autonomią poszczególnych stanów (koncepcja antyfederalistyczna), zaś Hamilton był zwolennikiem federalizmu

ROZWÓJ TERYTORIALNY STANÓW ZJEDNOCZONYCH

W chwili powstania Stany Zjednoczone składały się z 13 stanów założycielskich. Były to dawne kolonie brytyjskie położone pomiędzy Appalachami i Atlantykiem. Na mocy pokoju wersalskiego młode państwo otrzymało tereny aż do rzeki Missisipi, które szybko stały się celem kolonizacji. Z początkiem XIX w. rozpoczął się dalszy intensywny rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych. Drogą zakupu lub umów z innymi państwami przejmowano kolejne obszary kontynentu. Ziemie te były jednak zamieszkane przez rdzenne plemiona Indian. Koloniści systematycznie ich wyniszczali, a pozostałych zamykali w rezerwatach.

Walki z Indianami

Rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych i napływ osadników prowadził do konfliktu z ludnością autochtoniczną, czyli Indianami. Żyli oni na co dzień we wspólnotach plemiennych, zajmując się łowiectwem, zbieractwem, rybołówstwem i rolnictwem. Ludy te nie były w stanie oprzeć się ekspansji Amerykanów. W 1830 r. zaczęto usuwać wszystkie plemiona zamieszkujące ziemie na wschód od Missisipi. W kolejnych latach walki przeniosły się na zachód i często przybierały charakter czystek etnicznych, a Indianie byli tępieni w okrutny sposób. Ten długi i krwawy konflikt w niektórych stanach trwał do początku XX w. Przyznanie pełni praw obywatelskich Indianom nastąpiło dopiero w 1924 r.

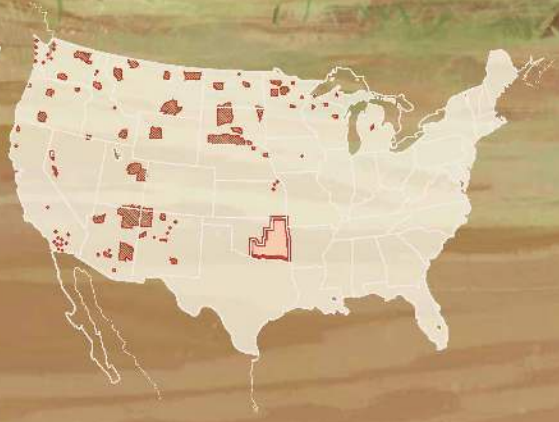

Geronimo 1 [czyt.: dżeronimo], wódz z plemienia Apaczów, który przez wiele lat prowadził walki z wojskami amerykańskimi i osadnikami. Poddał się jako jeden z ostatnich w 1886 r. wraz z grupą swoich 38 wojowników.

Żołnierz kawalerii Stanów Zjednoczonych, uzbrojony w karabin, rewolwer oraz szablę. Przewaga cywilizacyjna sprawiała, że Indianie nie mieli żadnych szans w walce z wojskami amerykańskimi. Mimo to z determinacją bronili swoich ziem.

Wojownik indiański, uzbrojony we włócznię, w skórzaną tarczę oraz łuk. Plemiona zamieszkujące prerię przejęły od Europejczyków konie, które nie występowały w Ameryce, i w krótkim czasie nauczyły się znakomicie je wykorzystywać do walki.

? 1. Wymień państwa, do których należały wcześniej tereny zajęte w XIX w. przez Stany Zjednoczone.

2. Omów etapy rozwoju terytorialnego Stanów Zjednoczonych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DOKTRYNA MONROEGO

Faktycznym autorem doktryny, którą w 1823 r. przedstawił prezydent James Monroe, był sekretarz stanu John Quincy [czyt.: dżon kłinzi] Adams.

Ze względu na nasze sumienie oraz na przyjacielskie stosunki istniejące między mocarstwami a Stanami Zjednoczonymi oświadczamy, że będziemy uważać wszelkie próby rozszerzenia ich systemu na drugą część tej półkuli za niebezpieczną dla naszego spokoju i naszego bezpieczeństwa.

[...] *Polityka, jaką prowadzimy w stosunku do Europy, od początku wojen, które zaprzątały tę część globu, pozostała ta sama: polega ona na niewtrącaniu się w sprawy wewnętrzne jakiegokolwiek państwa, nie uważam rządu* de facto *za rząd prawowity względem nas.* [...] *Jednakże, w sprawach dotyczących tych kontynentów amerykańskich zmieniają się okoliczności. Jest niemożliwe, aby mocarstwa sprzymierzone chciały narzucić swój system polityczny jakiejś części tych kontynentów bez zagrożenia naszemu szczęściu i naszemu pokojowi, i nie przypuszczamy, aby nasi bracia z południa* [Ameryki Południowej] *chcieliby przyjąć go z własnej woli. Nie byłoby też możliwe przez nas pozostanie w pozycji obojętnych widzów wobec interwencji, niezależnie od jej formy. Obecnie jeżeli patrzymy na siły i środki posiadane przez Hiszpanię i nowe rządy w Ameryce Południowej, jak również na odległość, która jest między nami, widoczne jest, że Hiszpania nie zdoła ich nigdy zmusić do podporządkowania się. Prawdziwa polityka Stanów Zjednoczonych polega na pozostawieniu stron samych w nadziei, że i inne państwa obiorą ten sam kierunek polityki zagranicznej.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 93–94.

? 1. Opisz, na jakich zasadach miała opierać się polityka zagraniczna Stanów Zjednoczonych.
2. Wyjaśnij, czym argumentował swoje stanowisko prezydent Monroe.

i silnej władzy centralnej. Obaj mieli także odmienne poglądy co do kierunku rozwoju kraju. Jefferson kładł duży nacisk na rozwój rolnictwa, z kolei Hamilton był zdania, że to przemysł powinien być główną osią gospodarki Stanów Zjednoczonych. Z czasem z tych sporów wyłoniła się **Partia Demokratyczna**, strzegąca przede wszystkim interesów rolniczych stanów południowych, oraz opozycyjna do niej **Partia Republikańska**, broniąca pozycji stanów północnych. Przyjęła się również niepisana zasada, że prezydentem zostawał przywódca jednej z dwóch partii, która wygrała wybory. Za czasów prezydentury **Andrew Jacksona** [czyt.: endrju dżeksona] (1829–1837) obniżono **cenzus** wyborczy, co spotkało się z wielkim poparciem społecznym.

Młode państwo stopniowo wypracowywało także swoją politykę zagraniczną, opartą na **zasadzie izolacjonizmu**, czyli nieinterwencji w sprawy Europy. Stany Zjednoczone nie zaangażowały się w wojny między mocarstwami europejskimi a rewolucyjną Francją, mimo iż ta nakłaniała je do tego. Neutralność zachowały także podczas wojen napoleońskich. W 1823 r. prezydent **James Monroe** [czyt.: dżejms monroł], w odpowiedzi na planowaną przez państwa europejskie interwencję zbrojną mającą przywrócić porządek w krajach Ameryki Południowej i Środkowej, wygłosił w Kongresie przemówienie, w którym sformułował zasadę nazwaną **doktryną Monroego**. Zakładała ona, że Stany Zjednoczone nie będą mieszały się do polityki państw europejskich, w zamian oczekując tego samego od Europejczyków. Monroe uznał, że każda próba ingerencji Europy w politykę Stanów Zjednoczonych bądź europejskie próby nabywania nowych terytoriów w Ameryce zostaną poczytane za akt wrogości. Zasada ta potocznie nazywana była „Ameryką dla Amerykanów".

Bitwa pod Palo Alto, jak większość starć wojny amerykańsko-meksykańskiej, zakończyła się zwycięstwem armii Stanów Zjednoczonych.

- *obraz, Stany Zjednoczone, XIX w.*

WALKI Z INDIANAMI I MEKSYKIEM

Z początkiem XIX w. rozpoczął się intensywny rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych (zob. infografika na s. 64–65). Sukcesywne nabytki terytorialne powodowały konieczność tworzenia nowych stanów. Konflikty na podłożu legalizacji na danym obszarze niewolnictwa zadecydowały o wejściu w życie tzw. **kompromisu z Missouri** [czyt.: mizuri] (1820–1821), ustalającego granice między stanami wolnymi a niewolniczymi na 36°30' szerokości geograficznej północnej. W ten sposób coraz mocniej zarysowywał się podział na przemysłową północ i rolnicze południe. U podstaw ekspansji terytorialnej Stanów Zjednoczonych leżały rozwój gospodarczy i modernizacja cywilizacyjna. Równie istotny był wzrost demograficzny, będący następstwem dużego przyrostu naturalnego oraz wzmożonej imigracji.

Głównymi ofiarami rozwoju Stanów Zjednoczonych byli Indianie, którym odbierano ziemię. W XIX w. doszło do ich masowej eksterminacji, czyli planowego wyniszczenia, i osadzenia pozostałych przy życiu Indian w rezerwatach.

Wraz z posuwaniem się osadnictwa amerykańskiego na zachód doszło do wkroczenia na tereny formalnie należące do Meksyku. Od początku lat 20. nastąpił stały napływ amerykańskich osadników do meksykańskiego Teksasu. W 1835 r., wykorzystując problemy wewnętrzne, z jakimi borykało się młode państwo meksykańskie, koloniści ogłosili niepodległość Teksasu. Podjęta wówczas przez Meksyk interwencja zbrojna, choć początkowo przynosiła sukcesy (zdobycie fortu Alamo w pobliżu miasta San Antonio w marcu 1836 r.), zakończyła się porażką. Oddziały meksykańskie zostały pokonane w bitwie pod San Jacinto [czyt.: san hasinto], a gen. Antonio Lopez de Santa Anna, prezydent Meksyku, został wzięty do niewoli. Kiedy w 1845 r. Teksas przyłączono do Unii, Meksyk zaprotestował. Doszło do wojny. Armia amerykańska dowodzona przez gen. Zachary'ego Taylora [czyt.: zakarego tejlora] od samego początku miała zdecydowaną przewagę nad oddziałami meksykańskimi. Zajęcie we wrześniu 1847 r. stolicy kraju ostatecznie przesądziło o sukcesie Amerykanów. Na mocy podpisanego w 1848 r. traktatu pokojowego w Guadelupe-Hidalgo do Stanów Zjednoczonych przyłączono dużą część północnego Meksyku (ok. 1,35 mln km²). Ustalono również stałą granicę pomiędzy obydwoma państwami na rzece Rio Grande.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację polityczną panującą w koloniach hiszpańskich w Ameryce Łacińskiej w przededniu wojny wyzwoleńczej.
2. Scharakteryzuj przebieg walk o niepodległość w Ameryce Południowej.
3. Opisz przebieg dekolonizacji Ameryki Środkowej.
4. Przedstaw proces kształtowania się amerykańskiego systemu dwupartyjnego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Łepkowski, *Dwie biografie amerykańskie. Bolívar i Juarez*, Warszawa 1970.
E. Nowicka, I. Rusinowa, *Indianie w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 1991.

8 WIOSNA LUDÓW

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które decyzje kongresu wiedeńskiego budziły największy sprzeciw pośród narodów Europy?
2. W których krajach doszło do wybuchu rewolucji po wprowadzeniu ładu wiedeńskiego?

GENEZA WIOSNY LUDÓW

Z początkiem 1848 r. rozpoczęły się w dziejach Europy wydarzenia, które zarówno ze względu na zasięg działań rewolucyjnych, jak i ich rozmiar noszą w historiografii miano **Wiosny Ludów**. Rewolucja dotarła wówczas do większości państw europejskich, choć w Hiszpanii, Belgii, Holandii i Skandynawii wystąpiła w mniejszym zakresie. Ominęła natomiast całkowicie Rosję, co było wynikiem bezwzględnej polityki cara Mikołaja I oraz zacofania społeczno-ekonomicznego tego państwa. Nie objęła także Wielkiej Brytanii, w której już od wielu lat starano się stopniowo rozwiązywać istniejące problemy społeczne.

Wprawdzie kongres wiedeński przywrócił stary porządek, jednak społeczeństwa europejskie nie godziły się już na rządy absolutne i odgórne ustalanie granic. Święte Przymierze, stojące na straży ładu wiedeńskiego, nie było w stanie poradzić sobie z jego utrzymaniem,

Irlandzka rodzina w czasie klęski głodu, która nawiedziła ich kraj w latach 1845–1849. W jej wyniku do końca 1854 r. na wyspie zmarło ok. 1 mln ludzi, a blisko 3 mln wyemigrowało do USA.

▪ *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

o czym świadczyła zakończona sukcesem walka o niepodległość Greków i Belgów. Innym narodom dążącym do niezależności (np. Polacy), zjednoczenia (Niemcy, Włosi) czy dopiero odkrywających swoją tożsamość (Bułgarzy, Ukraińcy) dawało to nadzieję na powodzenie ich sprawy. Dążenia do zmiany ustroju państwa, porządku społecznego, uzyskania wolności gospodarczych, uznania praw poszczególnych narodów leżały u podstaw narodzin ruchów liberalno-demokratycznych oraz narodowych. Konstytucji ograniczającej władzę króla i przyznania obywatelom praw politycznych domagano się w państwach nadal rządzonych absolutnie (Austria, Prusy). W krajach, w których obowiązywała konstytucja (Francja), dążono do poszerzenia praw obywatelskich i swobód politycznych z wprowadzeniem nowego, bardziej demokratycznego prawa wyborczego. Tam, gdzie nie rozwiązano jeszcze kwestii chłopskiej, walczono o ich uwłaszczenie. O swoje prawa zaczęli również coraz głośniej upominać się robotnicy. W każdym z państw ogarniętych gorączką rewolucyjną jej przyczyny były różne – od ustrojowych, poprzez społeczne, kończąc na narodowych – stąd różny był też jej przebieg.

I tak już napiętą sytuację w Europie zaostrzyły kryzys ekonomiczny i głód z lat 1845–1849. Jego przyczyną była zaraza ziemniaczana, która spustoszyła uprawę ziemniaka, podstawowego pożywienia najbiedniejszych warstw społecznych w tamtym czasie. Pierwsi skutki zarazy odczuli Irlandczycy. Do Europy zaraza dotarła później, ale i na kontynencie przyniosła głód, choroby, podwyżki cen, a tym samym wzrost bezrobocia.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROKLAMACJA RZĄDU TYMCZASOWEGO

Tuż po abdykacji króla i jego wyjeździe z kraju Rząd Tymczasowy ogłosił 25 lutego 1848 r. Francję republiką i zwrócił się do narodu francuskiego z odezwą.

Bohaterstwo ludu Paryża obaliło oto rząd wsteczny i oligarchiczny. Rząd ten zbiegł, pozostawiając po sobie krwawy ślad, na zawsze uniemożliwiający mu powrót. Polała się krew ludu, jak w lipcu; ale tym razem krew szlachetna nie pójdzie na marne. Zdobyła ona rząd narodowy i ludowy, odpowiadający woli, prawom i postępowym dążeniom tego ludu, wielkiego i wielkodusznego. Rząd Tymczasowy pod naporem okoliczności powołany z woli ludu, drogą aklamacji [jednogłośnej zgody], *przez posłów do parlamentu na posiedzeniu w dniu 24 lutego, zajęty jest w chwili obecnej troską o zorganizowanie i utrwalenie zwycięstwa ludowego.* [...] *Gdy krew się przelewa, a stolica Francji stoi w płomieniach, wówczas opanowanie niebezpieczeństwa i ochrona dobra publicznego jest głównym nakazem dla Rządu Tymczasowego. Pod rządami ludowymi, które Rząd Tymczasowy ogłasza, każdy obywatel współsprawuje władzę. Francuzi! Dajcie światu przykład podobny temu, jaki Paryż dał całej Francji; przygotujcie się, przez zachowanie porządku i zaufania w siły własne, do korzystania z tych potężnych instytucji, do stworzenia których będziecie powołani. Rząd Tymczasowy chce Rzeczypospolitej [republiki], z zastrzeżeniem uznania jej przez lud francuski, który natychmiast będzie wezwany do wypowiedzenia swego zdania. Ani lud Paryża, ani Rząd Tymczasowy nie rości sobie pretensji do tego, aby pogląd swój narzucić ogółowi obywateli w sprawie ostatecznej formy rządu, która ogłosi zwierzchnictwo ludu.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 110–111.

? 1. Wyjaśnij, do jakich wydarzeń historycznych nawiązano w proklamacji Rządu Tymczasowego.
2. Wymień zadania stojące przed Rządem Tymczasowym.

REWOLUCJA LUTOWA WE FRANCJI

W przededniu wybuchu Wiosny Ludów Francja przeżywała liczne kryzysy. Niezadowolenie budził sposób sprawowania władzy przez „króla mieszczanina", który swoje rządy oparł na wąskiej elicie bankierów. Ponadto niekorzystny system wyborczy pozbawiał prawa głosu większość poddanych. Opozycja, wśród której główną rolę odgrywali zwolennicy rozwiązań republikańskich i monarchicznych (bonapartyści), domagała się dalszej liberalizacji i demokratyzacji życia publicznego. Na problemy natury politycznej nałożył się kryzys gospodarczy, będący wynikiem nadprodukcji i nieurodzaju lat 1846–1847. Masowe bankructwa fabryk i manufaktur oznaczały wzrost bezrobocia.

Władca nie podjął żadnych działań, które mogłyby zaradzić kryzysowi, dlatego opozycja rozpoczęła organizowanie **bankietów**. Podczas nich pod pretekstem toastów były wygłaszane polityczne przemówienia. Pierwszy odbył się w lipcu 1847 r. Od tego momentu organizowano je w całej Francji. Władze, widząc, jak wielką popularnością cieszą się te spotkania, na początku 1848 r. nie wyraziły zgody na organizację bankietu w Paryżu. Skutkiem zakazu były, rozpoczęte w dniu planowanego bankietu, tj. **22 lutego 1848 r.**, manifestacje antyrządowe, które po dwóch dniach przerodziły się w rewolucję. W wyniku przyłączenia się części wojska do powstańców król podjął decyzję o abdykacji i w pośpiechu opuścił ogarnięty rewolucyjną gorączką Paryż. Powołano **Rząd Tymczasowy**, który **25 lutego** proklamował republikę (II Republika Francuska). Decyzjami Rządy Tymczasowego:

- wprowadzono powszechne prawo wyborcze dla wszystkich dorosłych mężczyzn,

Lamartine przed ratuszem w Paryżu odrzuca czerwoną flagę to obraz nawiązujący do wydarzeń rewolucji lutowej. Ukazany na nim jeden z przywódców powstania, poeta Alphonse de Lamartine [czyt.: al**fons** de lamar**tin**], odmówił przyjęcia za symbol rewolucji czerwonej flagi, mówiąc zebranemu tłumowi, że reprezentuje ona jedynie krew, terror i „republikę partii".

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

- zniesiono niewolnictwo w koloniach,
- ogłoszono wolność prasy i zgromadzeń,
- powołano **Komisję Luksemburską** (nazwa pochodzi od Pałacu Luksemburskiego – miejsca siedziby Komisji), zajmującą się sprawami robotników. Wprowadziła ona 10–11-godzinny dzień pracy, a rodziny ubogie objęła pomocą lekarską i żywnościową;
- utworzono **warsztaty narodowe**, których celem była pomoc bezrobotnym. Zostali oni w nich zatrudnieni i byli opłacani z podatków obywateli. Często jednak z racji braku surowców i narzędzi nie mieli żadnego zajęcia, dlatego całe przedsięwzięcie okazało się porażką ekonomiczną.

W dniu 23 kwietnia 1848 r. zostały przeprowadzone pierwsze demokratyczne wybory do francuskiego Zgromadzenia Konstytucyjnego. Niekwestionowane zwycięstwo odnieśli liberalni republikanie, wprowadzając do Zgromadzenia 500 deputowanych. W opozycji znaleźli się monarchiści z 300 mandatami. Wybrano też kilku socjalistów. Pierwsze decyzje nowego rządu dotyczyły rozwiązania Komisji Luksemburskiej. Ponadto **22 czerwca 1848 r.** zlikwidowano warsztaty narodowe i ogłoszono, że robotnicy w wieku od 18 do 25 lat powinni wstąpić do wojska bądź udać się na prowincję i tam zasilić szeregi budowniczych dróg i mostów czy zająć się osuszaniem bagien. Wywołało to oburzenie wśród robotników i doprowadziło **23 czerwca** do wybuchu walk w robotniczej części Paryża. Powstańcy nie mieli poparcia większości uczestników rewolucji lutowej i po zaciętej walce ulegli siłom wojska i Gwardii Narodowej. Wydarzenia te, znane pod nazwą **powstania czerwcowego**, uwidoczniły osamotnienie robotników. Środowiska republikańsko-demokratyczne, zadowalając się zmianą ustroju, nie przyłączyły się do walki o poprawę sytuacji proletariatu miejskiego.

4 listopada 1848 r. we Francji uchwalono nową konstytucję, na mocy której:

- głową państwa miał być prezydent, a jego wybór następował w wyniku plebiscytu przeprowadzanego raz na cztery lata; w obawie przed dyktaturą zdecydowano, że nie będzie możliwości reelekcji;
- powołano jednoizbowy parlament, co wynikało z obawy o konflikty w razie funkcjo-

Barykada na Rue Soufflot [czyt.: ri su**flo**] to obraz Horace'a Verneta [czyt.: horasa werneta], ukazujący walki na ulicach Paryża podczas powstania czerwcowego.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Upadek II Republiki Francuskiej

Pierwsze wybory prezydenckie we Francji przeprowadzono 10 grudnia 1848 r. W ich wyniku głową państwa został bratanek cesarza Napoleona, Ludwik Napoleon Bonaparte. Głos na niego oddało ok. 70% uprawnionych do głosowania. Nowy prezydent szybko przystąpił do umacniania swojej pozycji w państwie. Jednak niebawem prawa wyborczego pozbawiono ok. ⅓ uprawnionych, wprowadzając dodatkowy cenzus stałego zamieszkania. W Zgromadzeniu Narodowym większość zdobyli zwolennicy monarchii i Kościoła, którzy przeforsowali zwiększenie wpływu duchowieństwa na szkolnictwo, zakazali strajków i ograniczyli wolność prasy. Tym sposobem starano się zmusić do milczenia opozycję. Aby zachować władzę, Ludwik Napoleon Bonaparte zażądał od Zgromadzenia Prawodawczego rewizji konstytucji. Po odmowie w nocy z 2 na 3 grudnia 1851 r. dokonał zamachu stanu i rozwiązał Zgromadzenie Prawodawcze. W styczniu 1852 r. ogłoszono nową konstytucję, która dawała wybieranemu na 10 lat prezydentowi ogromną władzę. W 48. rocznicę koronacji swojego stryja na cesarza, 2 grudnia 1852 r., Ludwik Napoleon Bonaparte ogłosił się cesarzem Francuzów, przyjmując imię Napoleona III. W ten sposób II Republika Francuska (1848–1852) została zastąpiona przez II Cesarstwo.

? W jaki sposób władzę w państwie francuskim przejął Ludwik Napoleon Bonaparte?

Ludwik Napoleon Bonaparte młodość spędził poza Francją, gdyż w 1816 r. Ludwik XVIII wydał specjalny edykt, którym wypędził wszystkich członków rodziny Bonapartów z kraju. Bratanek cesarza w 1836 i 1840 r. podejmował próby przejęcia władzy w Paryżu, organizując nieudane zamachy stanu.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

nowania dwóch izb; wybory do parlamentu miały odbywać się raz na trzy lata;
- utrzymano zasadę powszechnego prawa wyborczego obejmującego tylko mężczyzn;
- wprowadzono *pewne formy opieki społecznej i ochrony pracy, ale bez gwarancji zatrudnienia.*

WIOSNA LUDÓW W KRAJACH NIEMIECKICH

Impuls do zrywu w krajach niemieckich dały wydarzenia lutowe we Francji. Marzec 1848 r. w Związku Niemieckim upłynął pod znakiem licznych wystąpień określanych w historiografii mianem **rewolucji marcowej**. Liberalni działacze żądali:

- ogłoszenia liberalnej konstytucji,
- wprowadzenia wolności prasy i sumienia,
- swobody wyboru zawodu,
- prawa do organizacji zebrań,
- utworzenia sądów przysięgłych i gwardii narodowej,
- zwołania parlamentu ogólnoniemieckiego.

Już 5 marca 1848 r. odbył się w **Heidelbergu** [czyt.: hajdelbergu] zjazd liberałów z Badenii, Hesji, Wirtembergii, Nassau, Bawarii i Prus. W trakcie jego obrad uznano za konieczne zwołanie ogólnoniemieckiego parlamentu, a następnie zwrócono się do Rady Związku, aby ta wyraziła na to zgodę. Rada przychyliła się do postulatu liberałów i zgodnie z ich wskazaniem wyznaczyła **Frankfurt nad Menem**

PARLAMENT FRANKFURCKI

Obrady parlamentu frankfurckiego odbywały się w protestanckim kościele św. Pawła. Wzięło w nich udział 573 deputowanych, reprezentujących wszystkie środowiska społeczne i różne poglądy polityczne.

▪ *rycina, Niemcy, XIX w.*

18 maja 1848 r. we Frankfurcie obrady rozpoczął pierwszy w dziejach ogólnoniemiecki parlament. Brak regulaminu oraz doświadczenia większości posłów wpływał na chaotyczność tego posiedzenia. W jego trakcie poruszono m.in. sprawę zjednoczenia Niemiec. Debatowano, czy ma się to odbyć bez Austrii, z hegemonią Prus (koncepcja małoniemiecka), czy ze wsparciem monarchii Habsburgów (koncepcja wielkoniemiecka). Dyskutowano też nad tym, czy przyszłe państwo ma być monarchią, czy też republiką. Podjęto również temat mniejszości narodowych i zgodnie odmówiono Polakom, Czechom i Włochom prawa do niepodległości. Ogłoszona w marcu 1849 r. konstytucja określała wspólne państwo jako cesarstwo ze wspólnym rządem i dwuizbowym parlamentem. Na cesarza wybrano króla Prus Fryderyka Wilhelma IV, który odmówił przyjęcia korony. Nie uznał również konstytucji frankfurckiej, a sejm pruski, który wyraził dla niej uznanie, został przez niego rozwiązany (kwiecień 1849 r.). Następnie wysłał wojska do Frankfurtu. W obawie przed nimi parlament przeniósł się do Stuttgartu [czyt.: sztutgartu]. Jego ostatnie posiedzenie odbyło się 19 lipca 1849 r.

? Jakie były przyczyny porażki próby zjednoczenia Niemiec podjętej w okresie Wiosny Ludów?

na miejsce jego posiedzeń. Buntować zaczęli się także chłopi, domagający się uwłaszczenia oraz zniesienia obowiązujących nadal obciążeń feudalnych. Skala wystąpień przeraziła władców niemieckich państw, którzy zaczęli ogłaszać konstytucje i powoływać do rządów zwolenników reform. Wprowadzano również wolność prasy.

Rozruchy objęły też Berlin. Początkowo król Prus **Fryderyk Wilhelm IV** nie zamierzał iść na żadne ustępstwa. Ostatecznie wieści z ogarniętego rewolucją Wiednia przekonały go do pewnych zmian. 18 marca ogłosił zniesienie cenzury oraz zapowiedział zwołanie sejmu. Dzień później w odezwie ***Do moich kochanych berlińczyków*** wyraził zgodę na uwolnienie więźniów politycznych, wśród których znaleźli się również Polacy – Ludwik Mierosławski i Karol Libelt. W zamian za spokój w mieście obiecał wycofać z niego wojsko. W kolejnym manifeście, *Do narodu niemieckiego*, ogłoszonym 21 marca, zapowiedział nadanie państwu konstytucji. Zwołany na początku kwietnia pruski Landtag (sejm pruski) zatwierdził najważniejsze wolności obywatelskie, w tym wolność prasy, stowarzyszeń, zebrań i sumienia. Liberałowie pruscy, zdając sobie sprawę z roli, jaką odgrywali w państwie dwór i junkrzy (pruscy obszarnicy), nie podjęli dalszej walki. Taki stan rzeczy nie zadowolił demokratów, którzy nie tylko w Prusach, ale i w innych krajach niemieckich inicjowali walki uliczne i powstania. Jednak lokalni władcy przy wsparciu wojsk pruskich szybko poradzili sobie z buntownikami.

Z początkiem listopada 1848 r. nowy rząd pruski nakazał rozwiązanie klubów oraz gwardii narodowej, zawieszono również wydawanie prasy demokratycznej. 5 grudnia 1848 r. król rozwiązał pruski parlament, a w styczniu 1850 r. ogłoszono konstytucję, zapowiedzianą manifestem z 21 marca. Pruska ustawa zasadnicza:

- wprowadzała dwuizbowy parlament składający się z Izby Posłów i Izby Panów, przed którym odpowiedzialny był rząd. Parlament zachował prawo *veta* dla władcy;
- dawała królowi prawo do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy;
- gwarantowała wolność prasy i stowarzyszeń;
- obowiązywała nieprzerwanie do 1918 r.

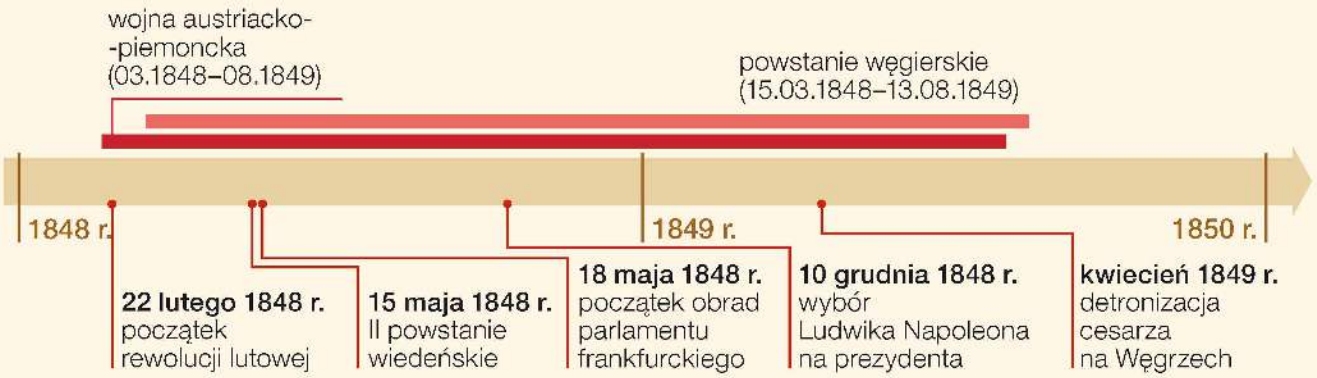
Kres rewolucji demokratycznej nadszedł **23 lipca 1849 r.**, kiedy to padł ostatni punkt oporu rewolucjonistów, twierdza Rastatt [czyt.: rasztat] w Badenii. Skutkiem Wiosny Ludów w Prusach było zniesienie w 1850 r. sądownictwa szlacheckiego na wsi oraz likwidacja szlacheckich przywilejów podatkowych i politycznych. Decyzje te ostatecznie zamykały regulację, czyli uwłaszczenie chłopów.

REWOLUCJA W WIEDNIU

W 1848 r. rewolucja ogarnęła także Cesarstwo Austriackie. Jej przyczyny leżały zarówno w problemach społecznych, jak i narodowych. Chłopi byli coraz bardziej niezadowoleni, gdyż oczekiwali od państwa zniesienia pańszczyzny, likwidacji obciążeń feudalnych i uwłaszczenia. Panujący powszechnie kryzys gospodarczy i wydarzenia w Galicji z 1846 r. (więcej zob. s. 139–141) popychały ich do masowych wystąpień przeciwko feudałom. Wrogo do władzy nastawieni byli także mieszczanie, chcący udziału w rządach, którego byli pozbawieni. Środowiska liberalne i demokratyczne żądały zmiany ustroju i wprowadzenia swobód obywatelskich. Problemem okazała się również wielonarodowa struktura państwa austriackiego. Silne dążenia narodowe wystąpiły szczególnie u tych narodów, które już wcześniej cieszyły się własną państwowością, tak jak Czesi, Polacy, Węgrzy i Włosi. Pozostali (Słoweńcy, Ukraińcy i Rumuni) dopiero budowali swoją odrębność narodową. Poszczególne grupy etniczne były również skłócone między sobą (np. antagonizm polsko-ukraiński w Galicji; włosko-niemiecki w Tyrolu, Lombardii i Wenecji, czesko-niemiecki w Czechach). Często konflikty narodowe nakładały się na konflikty społeczne, kiedy poddani byli innej narodowości niż szlachta. Wszystkie te czynniki zaważyły na różnorodności ruchów rewolucyjnych w Austrii.

Pierwsi wystąpili Węgrzy i Czesi, domagając się wprowadzenia konstytucji (Węgry), wolności słowa, druku i stowarzyszeń, zniesienia pańszczyzny, a Czesi ponadto autonomii i zwołania czeskiego sejmu. Równocześnie wrzenie rewolucyjne ogarniało Wiedeń. 13 marca doszło w mieście do rozruchów ulicznych, a protestujący zażądali od cesarza odwołania znienawidzonego kanclerza Metternicha i wprowadzenia liberalnych reform. Cesarz **Ferdynand I**, aby nie dopuścić do rozlewu krwi, odwołał kanclerza i zapowiedział liberalizację ustroju oraz wprowadzenie praw obywatelskich.

WIOSNA LUDÓW W EUROPIE

? W których krajach wydarzenia Wiosny Ludów trwały do 1849 r.?

EUROPA W OKRESIE WIOSNY LUDÓW

? 1. Wymień kraje, w których w 1848 r. interweniowały siły kontrrewolucyjne.

2. Wskaż kraje, w których doszło do wystąpień o podłożu społecznym, oraz rewolucji narodowowyzwoleńczych.

Pod koniec kwietnia władca ogłosił konstytucję (tzw. konstytucja **oktrojowana**, czyli narzucona przez panującego). Nie spełniła ona pokładanych nadziei, gdyż wprowadzała i wysoki cenzus majątkowy, i wykształcenia, co oznaczało, że prawa wyborcze będzie miała garstka ludzi. **15 maja** rozpoczęło się **drugie powstanie wiedeńskie**. Rząd, aby zapanować nad sytuacją, wyraził zgodę na zmiany w konstytucji, uznając ją za tymczasową. Ferdynand I opuścił Wiedeń, w którym władzę objął **Komitet Bezpieczeństwa**, złożony z liberałów i demokratów. W trakcie lipcowych obrad nowego parlamentu (Reichstag; czyt.: rajsstag), wybranego zgodnie z kwietniową konstytucją, dyskutowano przede wszystkim o rozwiązaniu kwestii włościańskiej. 7 września cesarz podpisał przyjętą przez parlament ustawę uwłaszczeniową. Dawała ona chłopom ziemię na własność, ale za odszkodowaniem. Jednocześnie trwały prace nad projektem nowej konstytucji, które zakładały zmiany w monarchii idące w kierunku federacji. W grudniu 1848 r. Ferdynand I abdykował. Nowym cesarzem został 18-letni **Franciszek Józef I**, bratanek Ferdynanda I, który szybko podjął intensywne działania w celu zdławienia ruchów rewolucyjnych. W marcu 1849 r. nowy władca oktrojował

Sándor Petőfi wygłaszający swój poemat do żołnierzy węgierskich podczas rewolucji w 1848 r. Twórczość poety rozbudzała patriotyzm Węgrów i zagrzewała ich do walki o niezależność.

▪ *obraz, Węgry, XIX w.*

konstytucję, która w przeciwieństwie do proponowanych rozwiązań zakładała scentralizowany charakter państwa. Obowiązywała do 1851 r. Po jej zniesieniu w Austrii ponownie wprowadzono centralistyczną monarchię absolutną.

POWSTANIE WĘGIERSKIE

Węgrzy byli pierwszym narodem Cesarstwa Austriackiego, który wystąpił do cesarza z żądaniem nadania im konstytucji, powołania odrębnego rządu oraz przeprowadzenia reform. Na czele opozycji stali liberalny dziennikarz i prawnik **Lajos Kossuth** [czyt.: lajosz koszut] oraz poeta romantyczny **Sándor Petöfi**. Parlament węgierski, nie czekając na odpowiedź Wiednia, już w marcu 1848 r. uchwalił konstytucję. Gwarantowała ona trójpodział władzy, funkcjonowanie dwuizbowego parlamentu, wolność prasy oraz zniesienie obciążeń feudalnych (pańszczyzna, dziesięcina). Nie wprowadzono jednak powszechnego prawa wyborczego. Ograniczał je cenzus wykształcenia, tym samym pozbawiając prawa głosu rzesze ubogich, których nie stać było na odpowiednią edukację. 8 kwietnia konstytucja węgierska została zatwierdzona przez cesarza.

Królestwo Węgier zamieszkiwało wiele narodowości, które rozpoczęły proces kształtowania własnej odrębności narodowej (np. Chorwaci i Serbowie). Węgrzy nie akceptowali żądań niepodległościowych mniejszości, co doprowadziło do konfliktu. Walkę rozpoczęli Chorwaci, którzy zyskali poparcie Habsburgów, chcących wykorzystać antagonizmy węgiersko-chorwackie dla swoich celów. Przeciw Węgrom zaczęli występować również Rumuni i Niemcy z Siedmiogrodu. Wówczas cesarz w celu opanowania sytuacji podjął decyzję o interwencji zbrojnej.

Działania wojenne rozpoczęły się we wrześniu. Walczących Węgrów licznie wsparli ochotnicy z zagranicy, w tym Polacy (gen. Józef Bem, gen. Henryk Dembiński). Ich wojska ponosiły jednak kolejne porażki i traciły miasta, w tym Peszt i Budę. Jednocześnie konstytucja nadana przez cesarza Franciszka Józefa I włączyła Węgry w granice cesarstwa. Rząd i sejm węgierski nie uznały tej decyzji. W kwietniu 1849 r. ogłoszono akt detronizacji Habsburgów oraz Deklarację niepodległości, która głową państwa czyniła Kossutha (naczelny gubernator). Austria zwróciła się o pomoc do Mikołaja I. Armia rosyjska, dowodzona przez feldmarszałka Iwana Paskiewicza, w maju 1849 r. przekroczyła granice Węgier. Kapitulacja wojsk węgierskich nastąpiła w sierpniu, a 9 października Rosjanie zdobyli ostatnią twierdzę – Komarno. Nastały czasy terroru. Wielu oficerów i polityków węgierskich rozstrzelano. Kossuthowi udało się uciec.

WIOSNA LUDÓW WE WŁOSZECH

W 1848 r. także Włosi podjęli walkę o swoje zjednoczenie i zrzucenie jarzma austriackiego. W styczniu wybuchło, skierowane przeciwko Ferdynandowi II Burbonowi, powstanie w Palermo, a w marcu w Mediolanie, stolicy Lombardii, znajdującej się pod rządami Austrii. Działania rewolucjonistów objęły niemal całą Lombardię, Wenecję, Parmę i Modenę i doprowadziły do opanowania większości terytoriów włoskich należących do Cesarstwa Austriackiego. Włosi liczyli, że do wyzwolenia północy spod panowania austriackiego doprowadzi **Karol Albert**, król Sardynii. Już w marcu rozpoczęła się wojna Sardynii z Austrią, nazwana przez Włochów „świętą wojną". Jednak w lipcu zakończyła się sromotną klęską powstańców.

REWOLUCJA W PAŃSTWIE KOŚCIELNYM

Giuseppe [czyt.: dżiuzeppe] **Garibaldi**, późniejszy bohater walk o zjednoczenie Włoch w 1849 r., bronił Rzymu przed wojskami francuskimi. Po klęsce opuścił miasto i wraz z ok. 250 towarzyszami schronił się w San Marino. Po drodze zmarła jego ciężarna żona Anita, która wspólnie z nim walczyła przeciwko Francuzom.

▪ *grawerunek, Londyn, 1849 r.*

Rewolucyjne nastroje we Włoszech sprawiły, że początkowo papież Pius IX zapowiedział przeprowadzenie reform społeczno-gospodarczych. Nie zostały one jednak zrealizowane z powodu konfliktu między konserwatywnymi a liberalnymi kardynałami. Wywołało to manifestacje, w wyniku których Pius IX w listopadzie 1848 r. uciekł z Rzymu. Schronił się w Królestwie Neapolu, skąd w grudniu zwrócił się do państw europejskich o pomoc w przywróceniu porządku. Pod naciskiem francuskich katolików i w obawie przed interwencją austriacką Ludwik Napoleon (mimo sprzeciwu republikanów) ostatecznie wysłał do Rzymu korpus dowodzony przez gen. Nicolasa Oudinota [czyt.: nikolasa udinota]. Po miesięcznym oblężeniu 3 lipca 1849 r. Francuzi zdobyli Rzym. Mimo iż rząd francuski zabiegał o uzyskanie od papieża obietnicy zreformowania systemu władzy, ten się nie ugiął.

? Jakie były przyczyny interwencji francuskiej we Włoszech?

W dużym stopniu wynikało to z nieudolności Karola Alberta, którego wojska zostały rozbite w **bitwie pod Custozą** [czyt.: kustocą] (23–27 lipca 1848 r.) przez siły **feldmarszałka Josepha Radetzky'ego** [czyt.: jozefa radeckiego]. Niebawem Austriacy zajęli Mediolan i wkroczyli do Piemontu, co doprowadziło do zawieszenia broni.

Niepowodzenia spowodowały wzrost nastrojów radykalnych i dążeń republikańskich. Wystąpienia objęły także Państwo Kościelne. Papież został zmuszony do ucieczki, a zebrane w Rzymie Zgromadzenie Konstytucyjne Państwa Kościelnego 9 lutego 1849 r. pozbawiło go władzy i powołało do istnienia Republikę Rzymską. W marcu tego samego roku Karol Albert pod naciskiem włoskich liberałów ponownie rozpoczął walki z Austriakami. Poniósł jednak klęskę w **bitwie pod Novarą**, co przesądziło o losach całej wojny. Król Sardynii abdykował, a na tronie zasiadł jego syn **Wiktor Emanuel II**. Niebawem wojska austriackie opanowały Parmę, Modenę i Toskanię.

Do 22 sierpnia 1849 r. broniła się jeszcze Wenecja, a po jej upadku Wiosna Ludów we Włoszech dobiegła końca.

BILANS WIOSNY LUDÓW

Klęska ruchu rewolucyjnego lat 1848–1849 nie oznaczała całkowitego powrotu do stanu sprzed 1848 r. Porażkę ponieśli Włosi i Niemcy, którym nie udało się doprowadzić do zjednoczenia swoich państw, ale ten czas zaowocował umocnieniem tam poczucia wspólnoty narodowej, co dla późniejszych procesów zjednoczeniowych miało ogromne znaczenie. Wiosna Ludów pozostawiła po sobie trwałe ślady. W wielu państwach utrzymały się wprowadzone liberalne konstytucje (Sardynia, Holandia, Dania). Król Prus, w obawie przed reakcją społeczną, nie zniósł konstytucji, znacznie ją ograniczył, ale nie mniej ważne było to, że nadal obowiązywała. Wprowadzenie praw obywatelskich oraz politycznych było dużym krokiem w stronę utworzenia demokratycznego społeczeństwa obywatelskiego. Wiosna Ludów

przyniosła w całej Europie, z wyjątkiem Rosji, uwłaszczenie chłopów. O swoje prawa zaczęli głośno upominać się robotnicy, nowa i coraz silniejsza grupa społeczna. Wspólna walka liberałów i demokratów odeszła w zapomnienie. Liberałowie, otrzymawszy w mniejszym lub większym stopniu to, do czego dążyli, odsunęli się zarówno od działaczy demokratycznych, jak i socjalistów. Za tronem opowiedziała się armia, co dobitnie pokazało, że *zanikła w niej konspiracja wolnościowa*. Wiosna Ludów *zachwiała autorytetem warstw panujących*. W pamięci potomnych zostały obrazy uciekających władców czy wymykającego się w przebraniu papieża. Nie zapomniano o bohaterach, którym w sprzyjającej sytuacji politycznej budowano pomniki i stawiano tablice pamiątkowe.

Wiosna Ludów dobitnie pokazała, że utrzymanie ładu wiedeńskiego nie jest już możliwe. Stojące na jego straży Święte Przymierze interweniowało po raz ostatni.

Władcy europejscy w 1848 r. ukazani na brytyjskiej karykaturze, jak dryfują na małej i kruchej łódce po wzburzonym morzu, atakowani przez rewolucjonistów przedstawionych jako wąż morski we frygijskiej czapce.

- *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Kobiety podczas Wiosny Ludów

W wydarzeniach Wiosny Ludów brały udział także kobiety. Angażując się w ruchy rewolucyjne, liczyły one przede wszystkim na zmianę swojego statusu społeczno-prawnego. Domagały się prawa do edukacji, wykonywania pracy zawodowej oraz, jeszcze nieśmiało, praw politycznych. W Związku Niemieckim zakładały „demokratyczne związki kobiet", popierające ideę zjednoczenia Niemiec, liberalizacji i demokratyzacji życia publicznego. Niejednokrotnie ramię w ramię z mężczyznami walczyły na barykadach i organizowały demonstracje. W jednej z wiedeńskich gazet („Der Freimüthige"; czyt.: frajmitige) o zaangażowaniu kobiet w wydarzenia rewolucyjne pisano następująco: *W budowie barykad uczestniczyły kobiety z wyższych sfer. Z płomieniem w oczach wzywały mężczyzn do przyłożenia rąk do tego dzieła. Z niewyobrażalną siłą przynosiły i układały najcięższe kamienie.* [...] *Szły od barykady do barykady, dzieliły proch, naboje lub samodzielnie wytapiane kule. Zaopatrywały robotników w artykuły żywnościowe, rozdzielały pieniądze i utkane przez siebie sztandary. Wiele kobiet zbroiło się, by dołączyć do walczących mężczyzn lub tworzyć tzw. korpusy amazonek. Dla prześladowanych demokratów i ich rodzin założyły kasy poparcia. Zaczęły także organizować towarzystwa kobiece i dobroczynne* (cyt. za: *Kronika kobiet*, Warszawa 1993, s. 338). Rodzący się dopiero stowarzyszeniowy ruch kobiecy został jednak zdławiony w zarodku, gdyż wraz z upadkiem rewolucji zakazano zakładania takich ugrupowań.

? Jakie cele przyświecały kobietom biorącym udział w wydarzeniach rewolucyjnych w latach 1848–1849?

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację panującą w Europie w przeddzień wybuchu Wiosny Ludów.
2. Omów przebieg rewolucji we Francji oraz oceń jej wpływ na wydarzenia w pozostałych krajach Europy.
3. Przedstaw skutki Wiosny Ludów w państwach niemieckich.
4. Oceń bezpośrednie i długofalowe skutki Wiosny Ludów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Kalembka, *Wiosna Ludów w Europie*, Warszawa 1991.
H. Wereszycki, *Historia Austrii*, Wrocław 1972.

9 WOJNA KRYMSKA I JEJ SKUTKI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Do jakich zmian doszło na Bałkanach w pierwszej połowie XIX w.?
2. Jak kształtowały się stosunki między państwami Świętego Przymierza po kongresie wiedeńskim?

TURCJA – „CHORY CZŁOWIEK EUROPY"

Zawarty w 1829 r. pokój w Adrianopolu, w którego wyniku przyznano Grecji niepodległość oraz uznano autonomię Serbii, Mołdawii i Wołoszczyzny, świadczył o pogłębiającej się słabości politycznej imperium osmańskiego. Trawione problemami wewnętrznymi, które wynikały z aspiracji niepodległościowych zamieszkujących je narodów, rozkładu feudalizmu i braku reform, zostało nazwane przez cara Mikołaja I „chorym człowiekiem Europy".

W latach 30. XIX w. stabilności Turcji zagroził Egipt. Tamtejszy władca, pasza Muhammad Ali, chciał utworzyć państwo w pełni niezależne od sułtana. Od klęski w walkach z wojskami egipskimi imperium osmańskie zostało uratowane dzięki pomocy mocarstw europejskich. Kolejne porażki Turcji świadczyły o potrzebie reform, które zapoczątkował sułtan **Mahmud II**. W 1826 r. zniósł on korpus janczarów, czym otworzył drogę do zmian w armii tureckiej. Udało mu się też zmodernizować flotę i artylerię. Rozpoczął ponadto reformę administracji, polegającą na stworzeniu grupy zdyscyplinowanych i dobrze wykształconych urzędników, którzy byli jednocześnie ściśle kontrolowani przez rząd centralny. Po śmierci Mahmuda II w 1839 r. reformy kontynuował **Abdülmecid I** [czyt.: abdilmedżit]. Okres reform tego ostatniego sułtana i jego następcy (1839–1876) nosi nazwę ***tanzimat***, czyli „reorganizacja".

Sułtan Abdülmecid I (1823–1861, sułtan od 1839 r.) za swojego panowania przeprowadził reformy administracji, szkolnictwa, wojska, finansów i systemu władzy.

▪ *obraz, Turcja, XIX w.*

ROSJA W PRZEDEDNIU WOJNY KRYMSKIEJ

Po zdławieniu powstania dekabrystów (więcej na s. 23–24) konspiracja wśród członków warstw wyższych w Rosji niemal całkowicie zanikła. Car **Mikołaj I**, który był przeciwnikiem jakichkolwiek liberalnych reform, przystąpił wówczas do umacniania swojej władzy. Jego celem było utrzymanie w Rosji **samowładztwa**. Pełna kontrola życia poddanych miała zostać osiągnięta dzięki sprawnie działającej administracji, powszechnej cenzurze oraz scentralizowanym, podległym władzy urzędom.

Aparat represji w Rosji stanowił III Oddział Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości, który zajmował się wykrywaniem wszelkich spisków oraz inwigilowaniem zarówno Rosjan, jak i cudzoziemców. Zminimalizowaniu zagrożenia wywrotowymi działaniami rewolucyjnymi miała służyć wprowadzana już od 1826 r. cenzura. W 1828 r. szkolnictwo rosyjskie zostało zorganizowane według ścisłych zasad stanowych. Każdy mógł ukończyć jedynie szkołę przeznaczoną dla stanu, z którego pochodził. Prawomyślność i porządek w szkołach utrzymywano za pomocą surowej

dyscypliny i kar cielesnych. Za szczególnie niebezpiecznych uważano studentów i intelektualistów, stąd też środowiska te były pod ścisłą kontrolą policji.

Mimo represyjnej polityki i tak dochodziło w Rosji do zawiązywania się kółek rewolucyjnych i kształtowania opozycji. Były to jednak odosobnione działania.

W okresie panowania Mikołaja I dochodziło też do licznych buntów wśród chłopów, traktowanych niemal jak niewolnicy. Nasiliły się one szczególnie w latach 1851–1855 (474 bunty). Car zdecydował się wówczas na pewne ustępstwa (ograniczono możliwość zsyłania chłopów na Sybir i płacenia nimi długów karcianych), lecz poddaństwo zostało utrzymane.

WOJNA KRYMSKA

Półwysep Bałkański w XIX stuleciu stał się miejscem rywalizacji mocarstw europejskich. Jednak słabość panującej tam Turcji i procesy narodowowyzwoleńcze narodów bałkańskich uwidoczniły sprzeczności politycznych i ekonomicznych interesów Wielkiej Brytanii,

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna krymska na fotografii

Wojna krymska była pierwszym konfliktem zbrojnym, który został utrwalony na fotografii. Już w marcu 1854 r. na froncie pojawił się rumuński fotograf węgierskiego pochodzenia Carol Szathmari [czyt.: karol satmari]. Jako jedyny uzyskał pozwolenie na robienie zdjęć po obu stronach frontu. Wykonał ich ok. dwustu. Przedstawiały głównie wizerunki oficerów, oddziały żołnierzy różnych formacji zbrojnych, obozowiska oraz pola bitewne pod Oltenitzą [czyt.: oltenicą] i Silistrą. Oficjalnym fotografem brytyjskiego dworu został Roger [czyt.: rodżer] Fenton, który spędził w rejonie Sewastopola cztery miesiące. Jego najbardziej znane zdjęcie to *The Valley of the Shadow of Death* (czyt.: ze walej of ze szadoł of des; *Dolina śmierci*), uznane w późniejszym okresie za arcydzieło ukazujące grozę wojny. Sfotografował też miejsce będące symbolem brytyjskiego bohaterstwa. W dniu 25 października 1854 r. w dolinie pod Bałakławą doszło do szarży lekkiej brygady brytyjskiej kawalerii na rosyjskie pozycje, podczas której większość żołnierzy poniosła śmierć.

Wóz-pracownia Fentona, powożony przez jego asystenta Marcusa [czyt.: markusa] Sparlinga. W wozie mieściło się wyposażenie fotografa, ciemnia oraz laboratorium. Fenton przywiózł z Wielkiej Brytanii 36 skrzyń, w których znajdowały się produkty potrzebne do wykonania zdjęć najnowszą wówczas metodą negatywowo-pozytywową.

▪ *fotografia, Krym, 1854 r.*

Dolina śmierci to fotografia Rogera Fentona ukazująca dolinę w pobliżu oblężonego Sewastopola usłaną kulami armatnimi.

▪ *fotografia, Krym, 1855 r.*

? Jakie znaczenie miało publikowanie fotografii ukazujących tragiczne skutki wojny?

Francji, Austrii i Rosji. Dla tej ostatniej popularna wówczas idea **panslawizmu**, zakładająca zjednoczenie wszystkich Słowian pod rządami cara, była doskonałym pretekstem uzasadniającym zaangażowanie na tym obszarze. Rzeczywistym celem Rosji było jednak opanowanie dawnego Konstantynopola i cieśnin czarnomorskich, które otworzyłyby jej drogę na Morze Śródziemne. Nie chciała do tego dopuścić Wielka Brytania, także zainteresowana kontrolą nad cieśninami. Przejęcie ich przez Rosjan zagrażałoby nie tylko brytyjskiej, ale i francuskiej bliskowschodniej strefie wpływów. Również dla monarchii habsburskiej ekspansja rosyjska w tym rejonie stanowiła poważne niebezpieczeństwo, gdyż Austria obawiała się o swoje posiadłości na Bałkanach.

Po 1849 r. car Mikołaj I był przekonany, że w razie wojny z Turcją będzie mógł liczyć na neutralność bądź wsparcie Austrii, wdzięcznej za pomoc w zdławieniu powstania węgierskiego (więcej zob. s. 75). Ponadto sądził, że Wielka Brytania, której obiecał udział w rozbiorze Turcji, także poprze rosyjskie działania. Tak się jednak nie stało. Żadne z mocarstw, stojąc na straży swoich interesów w basenie Morza Śródziemnego, nie chciało dopuścić do wzmocnienia pozycji Rosji na Półwyspie Bałkańskim.

ARMIE WOJNY KRYMSKIEJ

W trakcie wojny krymskiej ujawniły się olbrzymie różnice w jakości sprzętu i taktyce walki między siłami mocarstw zachodnich i armią rosyjską. Ta ostatnia była dowodzona przez niekompetentnych generałów, źle wyposażona i słabo zaopatrzona. Poza tym w administracji cywilnej i wojskowej na porządku dziennym były kradzieże i korupcja. Z kolei siły alianckie miały sprawną aprowizację i dysponowały najnowszymi osiągnięciami techniki wojskowej. Także w zakresie taktyki walki na Krymie różniły się nieco od starć z czasów napoleońskich. Wojska francuskie i brytyjskie polegały przede wszystkim na swojej przewadze technicznej oraz sile ognia artylerii i piechoty. Natomiast Rosjanie, wyposażeni w gorsze i mniej celne karabiny, preferowali atak na bagnety w zwartych kolumnach.

Piechur rosyjski z połowy XIX w., uzbrojony w stary karabin skałkowy, którego konstrukcja sprawiała, że podczas deszczu na 1000 wystrzałów zdarzało się aż 411 niewypałów (w broni kapiszonowej tylko 45). Maksymalny zasięg tej broni wynosił 200 m, a zasięg celnego strzału tylko 80–100 m.

Żołnierz piechoty brytyjskiej z pułku szkockich górali z okresu wojny krymskiej. Jego uzbrojenie składało się z nowoczesnego karabinu kapiszonowego z gwintowaną lufą, która zapewniała większą celność. Maksymalny zasięg karabinu wynosił 1000 m, a celnego strzału 450 m.

? Jaką przewagę dawało armii sprzymierzonych państw zachodnich nowoczesne uzbrojenie?

Pretekstu do wojny z Turcją dostarczyła Mikołajowi I sprawa miejsc świętych w Palestynie. W maju 1853 r. car wystosował do sułtana ultimatum, w którym żądał przyznania Rosji wyłącznego prawa do opieki nad nimi oraz wszystkimi wyznawcami prawosławia zamieszkującymi imperium osmańskie. Przedstawione warunki były nie do zaakceptowania dla Turcji, a ich przyjęcie byłoby jednoznaczne z utratą suwerenności. Wojska carskie wkroczyły na teren Mołdawii i Wołoszczyzny, co stało się bezpośrednią przyczyną wypowiedzenia przez Turcję wojny Rosji w październiku 1853 r. Już 30 listopada w **bitwie pod Synopą** rosyjska flota czarnomorska zniszczyła znaczną część floty tureckiej. Sukcesy odnosiła też armia rosyjska na lądzie. Zaniepokoiło to Francję i Wielką Brytanię, które z początkiem 1854 r. sprzymierzyły się z Turcją i wypowiedziały wojnę Rosji. Przeciwko carowi planowała także wystąpić Austria, jednak Prusy, które obawiały się całkowitego zachwiania równowagi w Europie, zdołały odwieść ją od tego pomysłu. W konflikt z Rosją, który z lokalnego przerodził się w międzynarodowy, zaangażowało się poza tym Królestwo Sardynii, licząc na to, że walka u boku Francji i Wielkiej Brytanii wpłynie na wzrost jego znaczenia na arenie międzynarodowej i przyniesie korzyści dla procesu zjednoczenia Włoch.

Jego główne działania toczyły się na **Półwyspie Krymskim**, stąd też został on nazwany **wojną krymską**. We wrześniu 1854 r. wylądował tam 60-tysięczny korpus francusko-brytyjski. Przewaga technologiczna i jakościowa wojsk sprzymierzonych nad Rosją wpłynęła na przebieg konfliktu. Koalicjanci szybko zajęli półwysep i oblegli Sewastopol.

Ogrom klęsk popchnął cara Mikołaja I do samobójstwa (marzec 1855 r.). Władzę w Rosji przejął jego syn **Aleksander II**. Po 11 miesiącach oblężenia, w dniach 8–9 września 1855 r., wielka rosyjska twierdza w Sewastopolu została zdobyta. Straty po obu stronach okazały się ogromne. Był to jeden z najkrwawszych konfliktów europejskich połowy XIX w. Wojna pochłonęła ok. 300 tys. ofiar (najwięcej po stronie Rosji). Żołnierze umierali nie tylko na polu walki, lecz także wskutek braku odpowiedniej opieki medycznej oraz szalejącej cholery. Dlatego obie strony konfliktu dążyły do jak najszybszego zakończenia wojny.

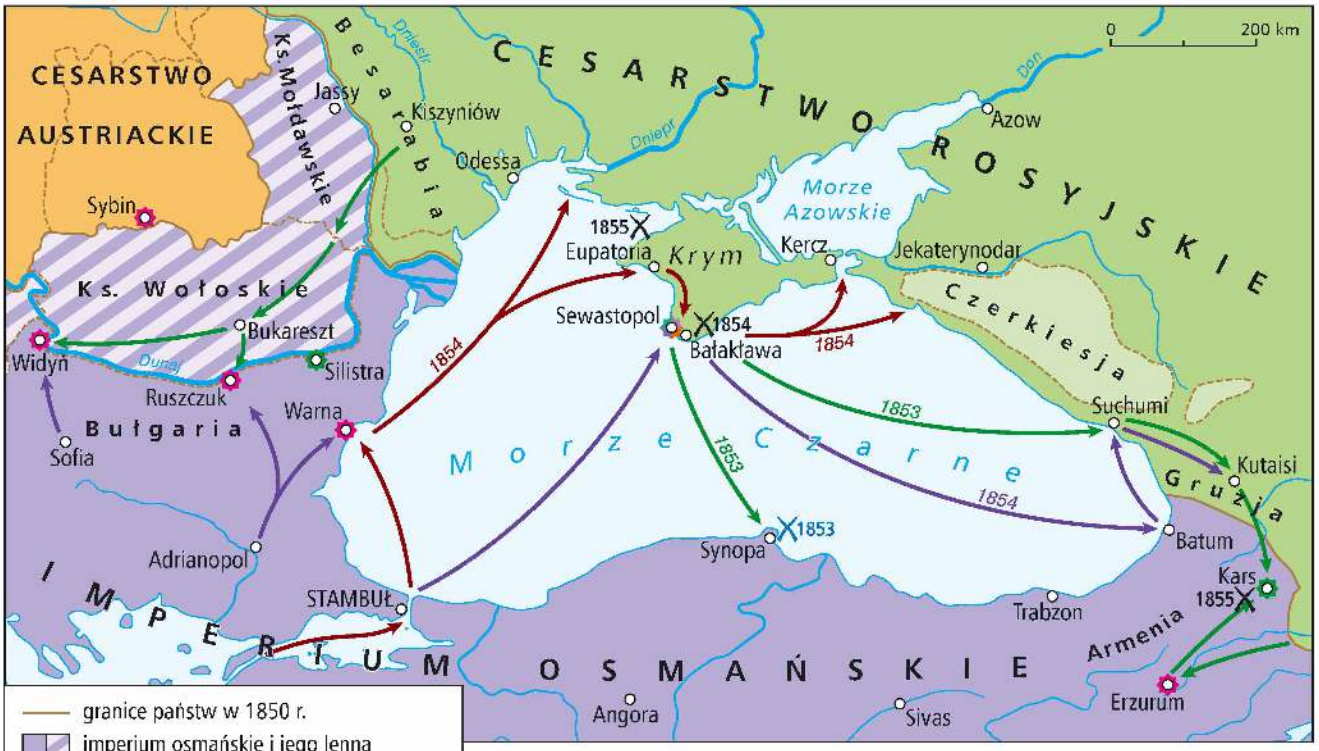
Kongres pokojowy odbył się w **Paryżu**. W obradach, toczących się od 25 stycznia do 30 marca 1856 r., wzięli udział przedstawiciele

„**Cienka czerwona linia**" to określenie, które powstało w okresie wojny krymskiej w związku z wydarzeniami bitwy pod Bałakławą. Wówczas to dwuszereg utworzony przez żołnierzy brytyjskiego 93 Pułku Górali Szkockich odparł szarżę rosyjskiej kawalerii, dzięki czemu uratował przed zajęciem główny obóz Brytyjczyków na Krymie. Starcie to widział i opisał korespondent wojenny William Russel [czyt.: ŧiliam rasel]. On też użył po raz pierwszy sformułowania „cienka czerwona wstęga" w nawiązaniu do koloru mundurów pułku szkockich górali. Niedługo potem zastąpiono je określeniem „cienka czerwona linia". Zaczęto je także utożsamiać z całą brytyjską armią, co metaforycznie miało oznaczać stosunkowo niewielkie siły broniące przed wrogiem potężne imperium.

▪ *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

WOJNA KRYMSKA

1. Wymień najważniejsze bitwy stoczone podczas wojny krymskiej.
2. Wskaż obszary, na których były prowadzone działania wojenne podczas wojny krymskiej.

stron konfliktu, a także Prus i Austrii. Negocjacjom przewodniczył ówczesny minister spraw zagranicznych Francji, naturalny syn Napoleona I, **Aleksander Colonna-Walewski**. Na mocy podpisanego traktatu pokojowego:

- Rosja musiała zrzec się zdobyczy terytorialnych na Kaukazie na rzecz Turcji (miasto Kars), oddać część Besarabii Mołdawii i rozwiązać flotę czarnomorską;
- ogłoszono demilitaryzację basenu Morza Czarnego, która miała gwarantować bezpieczeństwo Turcji; zdemilitaryzowano również Wyspy Alandzkie na Bałtyku;
- ustanowiono wolność żeglugi na Dunaju;
- Serbia, Mołdawia i Wołoszczyzna otrzymały szeroką autonomię pod tureckim protektoratem;
- mocarstwa uznały nienaruszalność terytorialną Turcji;
- prawa chrześcijan i muzułmanów zamieszkujących imperium osmańskie, zgodnie z obietnicą sułtana, miały zostać zrównane.

Wskutek poniesionej klęski i postanowień traktatu paryskiego prestiż Rosji jako mocarstwa mocno ucierpiał. Jednak równowaga sił na kontynencie została zachowana. Było to wielkim sukcesem dyplomacji brytyjskiej. Wojna krymska oznaczała też koniec Świętego Przymierza, gdyż po raz pierwszy jego sygnatariusze znaleźli się po dwóch stronach frontu.

ODWILŻ POSEWASTOPOLSKA W ROSJI

Po przegranej Rosji w wojnie krymskiej nowy car zrozumiał, że jego państwo potrzebuje modernizacji. Dlatego zezwolił na szereg reform, które miały usprawnić funkcjonowanie kraju. Okres ten nosi w historii nazwę **odwilży**

FLORENCE NIGHTINGALE

Florence Nightingale [czyt.: florens najtingel] przyszła na świat w 1820 r. w rodzinie arystokratycznej. Jej pragnienie zastania pielęgniarką nie spotkało się z akceptacją bliskich, gdyż w owych czasach ten zawód wykonywały głównie kobiety z marginesu społecznego (więźniarki, alkoholiczki, prostytutki). Florence pozostała jednak nieugięta i spełniła swoje marzenie. Jako wykształcona pielęgniarka niosła pomoc brytyjskim żołnierzom w czasie wojny krymskiej. Ogromna śmiertelność wśród rannych skłoniła ją do szczegółowej analizy przyczyn zgonów. Sumiennie je notowała i przedstawiła za pomocą diagramu. Dzięki temu udowodniła, że najczęstszą przyczyną zgonów żołnierzy są zaniedbania higieniczne w trakcie leczenia rannych oraz niedożywienie, a nie śmierć na polu walki. Jej działalność została szybko dostrzeżona. W 1859 r. została pierwszą kobietą należącą do Królewskiego Stowarzyszenia Statystycznego.

Florence Nightingale jako pierwsza kobieta w dziejach Wielkiej Brytanii otrzymała w 1907 r. brytyjski Order Zasługi. Na jej cześć Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża ustanowił także Medal Florence Nightingale, przyznawany zasłużonym pielęgniarkom, a w dniu jej urodzin jest obchodzony Międzynarodowy Dzień Pielęgniarek.

- *fotografia, Wielka Brytania, XIX w.*

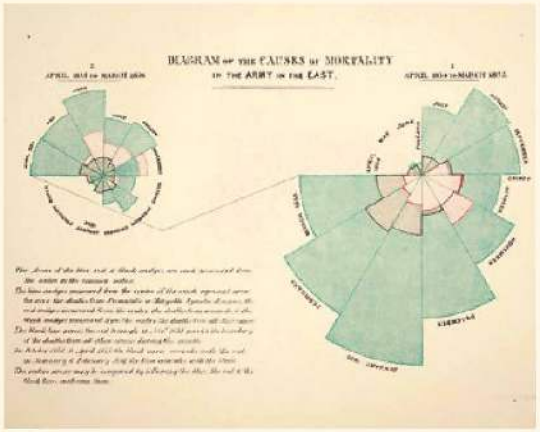

Diagram Nightingale, nazwany później różą, składał się z dwunastu równych części, odpowiadających kolejnym miesiącom roku. Wykorzystano na nim trzy kolory na oznaczenie przyczyn zgonu: niebieski – złe warunki sanitarne szpitala polowego, czerwony – od ran wojennych, czarny – inne.

- *diagram, Wielka Brytania, XIX w.*

? Jakie znaczenie miała działalność Florence Nightingale podczas wojny krymskiej?

posewastopolskiej. Zmiany, które wprowadzano w tym czasie, pewien postęp gospodarczy oraz cywilizacyjny miał doprowadzić do zmniejszenia przepaści między Rosją a pozostałymi mocarstwami europejskimi.

Przede wszystkim złagodzono cenzurę i ograniczono działalność tajnej policji. Ponadto w marcu 1861 r. Aleksander II wydał manifest zapowiadający przeprowadzenie **reformy włościańskiej**. Zniesiono poddaństwo osobiste chłopów oraz rozpoczęto proces uwłaszczenia, który z racji stopniowego wykupu ziemi przez włościan trwał niemal pół wieku. Reforma ta miała ograniczony zasięg terytorialny, gdyż nie objęła zachodnich guberni państwa, tzn. ziem dawnej Rzeczypospolitej.

W 1864 r. powołano organy samorządu terytorialnego, czyli **ziemstwa** powiatowe i gubernialne. Zakres kompetencji samorządu nie był szeroki i ograniczał się do kwestii szkolnych, opieki szpitalnej, budowy dróg i gospodarki regionu. Ponadto gubernator mógł zawiesić wykonanie każdej uchwały ziemstwa. Mimo to reforma samorządowa dawała lokalnej społeczności choć ograniczoną, to realną możliwość decydowania o rozwoju swojego regionu. Nie obowiązywała ona jednak

Obrady kongresu paryskiego w 1856 r. trwały od 25 lutego do 30 marca. Zakończyły się podpisaniem traktatu o pokoju i przyjaźni. Jego sygnatariuszami byli: dyplomata rosyjski Aleksiej Orłow [1], minister minister spraw zagranicznych Francji Aleksander Colonna-Walewski (syn cesarza Napoleona I i Polki Marii Walewskiej) [2], minister spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii lord Clarendon [czyt.: klerenden] [3] oraz wielki wezyr Ali Pasza [4].

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

w Królestwie Polskim, na Ukrainie Prawobrzeżnej oraz w guberniach bałtyckich, litewskich, białoruskich.

Reforma sądownictwa wprowadzała nieusuwalność sędziów oraz jawność obrad sądowych, w których mieli brać udział też ławnicy. Oskarżonym przyznano prawo do obrony (powstała instytucja adwokatury) i zniesiono kary cielesne. W sprawach karnych wyrok mogli wydać tylko sędziowie przysięgli, od których decyzji nie było już odwołania.

W połowie 1870 r. ogłoszono **ustawę miejską** powołującą do życia **dumy**, czyli rady miejskie. Ich uprawnienia były jednak ograniczone i dotyczyły jedynie spraw podatkowych, szkolnych, szpitalnictwa, zarządzania majątkiem miasta oraz organizacji targów i rynków. Zreformowano też szkolnictwo, tworząc nowe szkoły, przyznając uniwersytetom większą autonomię oraz otwierając ich bramy przed dziećmi z rodzin mieszczańskich i chłopskich.

Zmiany w armii należały do ostatnich, które przeprowadzono w okresie odwilży posewastopolskiej. Odpowiadał za nie gen. **Dymitr Milutin**, w latach 1861–1881 rosyjski minister wojny. Na mocy ustawy z 1 stycznia 1874 r. obowiązek służby wojskowej został rozciągnięty na wszystkich mężczyzn, którzy ukończyli dwudziesty rok życia, bez różnicy stanu. Jednocześnie skrócono czas trwania służby wojskowej z 25 do lat 6 w armii lądowej i 7 w marynarce wojennej. Ponadto wyższe wykształcenie dawało możliwość znacznego skrócenia służby (nawet do dwóch lat). Zaczęto z niej także zwalniać jedynych żywicieli rodziny.

Wśród podjętych reform zabrakło tej najważniejszej – reformy ustroju państwa. W Rosji zostało utrzymane samodzierżawie, czyli system rządów absolutnych monarchy. Ponadto rozpoczęta wówczas modernizacja państwa

Car Aleksander II wprowadził w Rosji szereg liberalnych reform, jednak tragiczna śmierć władcy sprawiła, że jego syn część z nich cofnął.

▪ *obraz, Rosja, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

UWŁASZCZENIE CHŁOPÓW W ROSJI

Ustawa o włościanach zwolnionych z zależności pańszczyźnianej weszła w życie w 1861 r.

1. Prawo pańszczyźniane względem włościan osiadłych na obszarach dworskich oraz względem czeladzi dworskiej zostaje na zawsze zniesione.
2. Na mocy ustawy niniejszej oraz praw ogólnych włościanom oraz czeladzi dworskiej wyzwolonym z zależności pańszczyźnianej nadane zostają prawa wolnych obywateli wiejskich, zarówno osobiste, jak i majątkowe.
3. Obywatele ziemscy, zachowując prawo własności do wszystkich należących do nich gruntów, oddają włościanom, za oczynszowaniem ustawowo określonym, na stałe korzystanie, zagrodę mieszkalną, a oprócz tego, celem zabezpieczenia ich bytu oraz celem umożliwienia wypełniania obowiązków względem Państwa i obywateli ziemskich, taki obszar gruntu uprawnego i innych użytkowych, jaki wypada na mocy zasad wyłożonych w lokalnych ustawach o włościanach.
4. Włościanie, za oddany im na mocy artykułu poprzedniego nadział [ziemia uzyskana z podziału], *obowiązani są czynić na rzecz obywateli ziemskich oznaczone w ustawach lokalnych świadczenia w naturze [pracą] bądź pieniędzmi.* [...]
17. Włościanie wyzwoleni z zależności pańszczyźnianej tworzą, dla załatwienia wspólnych spraw gospodarczych, gromady wiejskie, zaś dla celów administracji lokalnej i sądowych łączą się w gminy [wołost']. *W każdej gromadzie wiejskiej oraz w każdej gminie zarząd sprawami publicznymi sprawuje zgromadzenie [mir] bądź osoby przez nie wybrane, na zasadach wyłożonych w niniejszej ustawie.* [...]
21. Włościanie wyzwoleni z zależności pańszczyźnianej objęci zostają ogólnymi postanowieniami prawa cywilnego o prawach i obowiązkach rodzinnych. Na tej to podstawie nie jest wymagane zezwolenie dziedzica przy zawieraniu małżeństwa oraz we wszystkich sprawach familijnych.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 306.

? 1. Przedstaw prawa nadane chłopom przez ustawę uwłaszczeniową w Rosji.
2. Porównaj uwłaszczenie chłopów w Rosji z takimi reformami w Prusach i Austrii.

często natrafiała na liczne przeszkody wynikające zarówno z konserwatyzmu administracji, jak i odwiecznych przyzwyczajeń. Połowiczność rozwiązań nie zadowoliła poddanych cara. Wynikiem rozczarowań było zawiązywanie spisków i przeprowadzanie zamachów na carskich urzędników. W 1879 r. została utworzona **Narodna Wola** (z ros. 'wola ludu'), organizacja, która swoim celem uczyniła obalenie caratu. To z rąk zamachowca należącego do Narodnej Woli w 1881 r. zginął sam car Aleksander II (więcej zob. s. 291). Wraz z objęciem tronu przez **Aleksandra III** (1881–1894) czas reform dobiegł końca. Symbolem nowej władzy była Ochrana, utworzona w 1881 r. tajna policja polityczna, która miała służyć do wykrywania wszelkich spisków. Wróciły aresztowania, terror i ograniczanie zasięgu reform.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację panującą w Turcji w pierwszej połowie XIX w.
2. Omów politykę wewnętrzną Rosji prowadzoną przez cara Mikołaja I.
3. Wskaż przyczyny wybuchu wojny krymskiej.
4. Omów przebieg i skutki wojny krymskiej dla Europy i Rosji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Klimecki, *Krym 1854–1855*, Warszawa 2006.
M. Tanty, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982.

Podsumowanie rozdziału I
System wiedeński

1 Kongres wiedeński

1. W październiku 1814 r. rozpoczął się kongres wiedeński. Jego celem było przywrócenie starego porządku oraz uzyskanie wymiernych korzyści terytorialnych przez mocarstwa. Główną rolę odegrali na nim przedstawiciele Rosji, Prus, Austrii i Wielkiej Brytanii.
2. Obrady kongresu zakłóciło „sto dni" Napoleona. W marcu 1815 r. cesarz powrócił z wygnania i zajął Paryż. Przeciw niemu skierowano siły VII koalicji, która ostatecznie pokonała go w bitwie pod Waterloo. Po tym wydarzeniu został zesłany na Wyspę św. Heleny.
3. W wyniku negocjacji prowadzonych na kongresie w Wiedniu ustalono trzy zasady porządku politycznego w Europie: restauracji, legitymizmu oraz równowagi sił.
4. W celu utrzymania postanowień kongresu Rosja, Austria i Prusy zawarły Święte Przymierze, w którym zobowiązywały się do udzielania sobie wzajemnej pomocy w tłumieniu ewentualnych wystąpień rewolucyjno-powstańczych.

2 System wiedeński i jego funkcjonowanie

1. Postanowienia kongresu wywołały niezadowolenie ludności, która sprzeciwiała się powrotowi do systemów opartych na zależnościach feudalnych. Kongres skutecznie stłumił dążenia zjednoczeniowe w Niemczech i Włoszech oraz niepodległościowe w Polsce i na Węgrzech.
2. We Włoszech przeciw postanowieniom kongresu wystąpili karbonariusze. Dążyli do likwidacji zależności feudalnych w drodze rewolucji i stosowali terror indywidualny wymierzony w przedstawicieli władzy. Ich działalność była krwawo tłumiona przez Święte Przymierze.
3. We Francji władzę objął Ludwik XVIII z dynastii Burbonów. Wprowadził on kompromisową Kartę konstytucyjną, która przywracała władzę królewską i powoływała dwuizbowy parlament. Kolejny władca – Karol X, wycofał się z reform i prześladował bonapartystów. Wywołało to niepokoje w kraju.
4. W Rosji car zrezygnował z podjęcia jakichkolwiek reform ustrojowych, co spowodowało powstawanie organizacji spiskowych. W grudniu 1825 r. doszło do krwawo stłumionego powstania dekabrystów. Wdrożono cenzurę oraz utworzono tajną policję o szerokich uprawnieniach.

3 Europa w pierwszej połowie XIX w.

1. Król Francji Karol X rozwiązał Izbę Deputowanych, wprowadził cenzurę i ograniczył liczbę uprawnionych do głosowania. W 1830 r. wybuchła rewolucja lipcowa, która zmusiła go do abdykacji. Rządy objął Ludwik Filip I, który kontynuował republikańskie reformy.
2. W 1830 r. doszło do powstania w Belgii. Uzyskała ona pełną niepodległość w styczniu 1831 r. i ogłosiła się krajem neutralnym.
3. Zła sytuacja ludności chrześcijańskiej w europejskiej części imperium osmańskiego doprowadziła do rozpoczęcia walk o niezależność. Pierwsi wystąpili Serbowie, którzy ostatecznie uzyskali autonomię, a następnie zdobyły ją Mołdawia i Wołoszczyzna.
4. W 1820 r. o niepodległość zaczęli walczyć Grecy. Kolejne powstania ciągnęły się przez wiele lat i zdobyły międzynarodową sympatię. Turcja ostatecznie uznała niepodległość Grecji w 1830 r.

4 Rewolucja przemysłowa

1. Gwałtowny rozwój technologiczny doprowadził na początku XIX w. do industrializacji, nowej organizacji produkcji i uprzemysłowienia miast oraz do rewolucji agrarnej, czyli usprawnienia produkcji żywności. Spowodowało to wzrost demograficzny oraz napływ ludności ze wsi do miast.
2. Zmiany rozpoczęły się od przemysłu włókienniczego – wynalezienia mechanicznych maszyn tkackich. Coraz więcej zastosowań maszyny parowej oraz budowa kolei żelaznej wymusiły zwiększenie wydobycia węgla i żelaza. W powszechnym użyciu było żeliwo. Opracowano nowe metody oczyszczania i obróbki metali.
3. Rewolucja przemysłowa z Wielkiej Brytanii rozprzestrzeniła się na inne kraje Europy i świata. Najszybszy rozwój nastąpił w krajach niemieckich, np. w Zagłębiu Saary oraz Górnym Śląsku, we Francji oraz w USA.
4. W wyniku zmian w produkcji stopniowo rozpadało się społeczeństwo feudalne. Wykształciła się nieposiadająca praw politycznych ani socjalnych klasa robotnicza. Z racji niskich dochodów jej przedstawiciele żyli często w trudnych warunkach, pozbawieni zabezpieczeń w razie utraty zdrowia.

5 Nowe idee

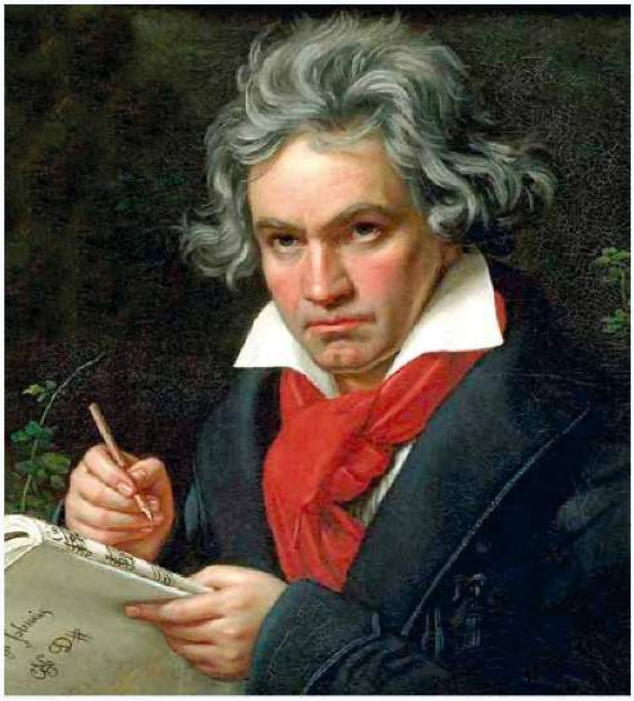
1. W wyniku krytyki starego porządku wykształcił się liberalizm. Według jego założeń nadrzędną wartość stanowiła wolność jednostki, w tym swoboda działalności gospodarczej. Państwo powinno jedynie zapewnić bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne.
2. W opozycji do liberalizmu pozostawali konserwatyści, którzy byli zwolennikami zachowania dotychczasowego porządku. Postulowali utrzymanie monarchii, sojusz władzy z Kościołem, sprzeciwiali się ideom i ruchom rewolucyjnym.
3. Podboje Napoleona rozbudziły w wielu Europejczykach poczucie świadomości narodowej. Ludy, które nie miały własnego państwa lub utraciły niepodległość, starały się ją odzyskać. Rozbudzeniu uczuć narodowych sprzyjało upowszechnienie edukacji.
4. Trudne warunki pracy i życia doprowadziły do powstania ruchu robotniczego. Przedstawiciele proletariatu zaczęli łączyć się w związki zawodowe, które walczyły o polepszenie bytu robotników oraz uzyskania przez nich praw wyborczych.
5. Nierówności społeczne były krytykowane przez socjalistów, którzy dążyli do likwidacji różnic klasowych i poprawy warunków życia robotników drogą pokojową. Skrajną formą socjalizmu był rewolucyjny komunizm.

6 Kultura w pierwszej połowie XIX w.

1. Na przełomie XVIII i XIX w. w literaturze dominował klasycyzm, czerpiący inspiracje z antyku i myśli filozoficznej oświecenia. W sztuce i architekturze przejawiał się umiarem, prostotą i harmonią.
2. W opozycji do klasycyzmu stał romantyzm. Ten prąd kulturowo-literacki stawiał w centrum emocje człowieka, intuicję, duchowość i mistycyzm. Romantycy nawiązywali również do zdobyczy rewolucji francuskiej. Wybitnymi twórcami romantycznymi byli m.in. Johann Wolfgang Goethe, Victor Hugo i Aleksander Puszkin.
3. W malarstwie romantycznym artyści kładli nacisk na indywidualny styl. Często przedstawiano tajemniczość natury, zjawiska nadprzyrodzone, oddawano fascynację Orientem oraz gwałtowne emocje i podkreślano kruchość ludzkiego życia. Tematyka dzieł nierzadko poruszała walkę narodów o wolność i niepodległość.
4. Również w architekturze uwidoczniły się nawiązania do historii – w budownictwie wystąpił eklektyzm, w którym inspirowano się stylami z przeszłości, głównie ze średniowiecza (neoromanizm i neogotycyzm).

7 Ameryka w pierwszej połowie XIX w.

1. W Ameryce Południowej władzę sprawowali Kreole, czyli Hiszpanie urodzeni w Nowym Świecie. Nadużycia lokalnych gubernatorów i gospodarcza eksploatacja przez metropolie prowadziły do licznych buntów.
2. Osłabienie Hiszpanii spowodowało liczne wystąpienia narodowowyzwoleńcze. Pod przywództwem libertadorów w wyniku wojen powstały Chile, Peru, Boliwia, Wielka Kolumbia. W pokojowy sposób niepodległość od Portugalii uzyskała Brazylia.
3. W Ameryce Środkowej Agustín de Iturbide wywołał powstanie przeciwko Hiszpanom. Meksykanie wywalczyli niepodległość w 1821 r.
4. W Stanach Zjednoczonych ścierały się koncepcje federalistyczne i antyfederalistyczne. Powstał tam system dwupartyjny (Partia Republikańska i Partia Demokratyczna).
5. W 1823 r. prezydent USA James Monroe zapoczątkował doktrynę izolacjonizmu. Według niej Stany Zjednoczone powinny skupić się na obu Amerykach, nie ingerując w sprawy europejskie. Według niego oddziaływanie Europy w strefie wpływów USA miało być aktem wrogości.

Ludwik van Beethoven był pianistą i kompozytorem niemieckim uznawanym zarówno za ostatniego klasyka wiedeńskiego, jak i prekursora romantyzmu w muzyce. Urodził się w Niemczech, lecz w młodości przeniósł się do Wiednia. W wieku 25 lat zaczął tracić słuch, lecz nadal tworzył i wykonywał swoje dzieła, nawet gdy stał się całkiem głuchy.

▪ *obraz, Austria, XIX w.*

8 Wiosna Ludów

1. Mimo prób przywrócenia starego porządku zdobycze rewolucji nie zostały w Europie zapomniane. Społeczeństwa nie godziły się na absolutystyczne rządy i domagały się udziału w życiu publicznym lub niepodległości. Doprowadziło to do licznych wystąpień w całej Europie w 1848 r., które nazwano Wiosną Ludów.
2. W lutym 1848 r. manifestacje antyrządowe we Francji przekształciły się w rewolucję, a król Ludwik Filip abdykował. W grudniu pierwszym prezydentem został Ludwik Napoleon Bonaparte, a w 1852 r. ogłosił się cesarzem.
3. W marcu rewolucję rozpoczęli Niemcy. Na krótko powołano ogólnoniemiecki parlament frankfurcki. W Prusach konstytucję wprowadzono w 1850 r.
4. W Austrii po powstaniu w Wiedniu zgodzono się na uchwalenie konstytucji. Walkę o niepodległość rozpoczęli Węgrzy. Ich wojska zostały rozbite w 1849 r. przez wojska cesarskie ze wsparciem Rosjan.
5. We Włoszech nadzieje na zjednoczenie pogrzebała porażka Sardynii w wojnie z Austrią. Władzę objął Wiktor Emanuel II, a Państwo Kościelne zajęli Francuzi.

9 Wojna krymska i jej skutki

1. W XIX w. Półwysep Bałkański był w centrum zainteresowania mocarstw europejskich. Rosja dążyła do opanowania należących do Turcji Konstantynopola i cieśnin czarnomorskich. W 1853 r. car wystosował do sułtana ultimatum, a wojska carskie wkroczyły do Mołdawii i Wołoszczyzny.
2. Po stronie tureckiej do wojny dołączyła Francja i Wielka Brytania, które obawiały się zachwiania równowagi sił i zbytniego wzrostu potęgi rosyjskiej. Główne działania toczyły się na Półwyspie Krymskim, na którym armia rosyjska poniosła całkowitą porażkę.
3. Wojnę zakończył kongres pokojowy w Paryżu, na którym ustalono m.in. zrzeczenie się przez Rosję zdobyczy terytorialnych, które nabyła kosztem Turcji, zdemilitaryzowano Morze Czarne, zapewniono autonomię Serbii, Mołdawii i Wołoszczyźnie oraz zagwarantowano nienaruszalność terytorium Turcji.
4. Po wojnie doszło w Rosji do odwilży posewastopolskiej. Car Aleksander II złagodził cenzurę, ograniczył działalność tajnej policji, przeprowadził reformy na wzór zachodni.
5. Wojna oznaczała koniec Świętego Przymierza, upokorzyła Rosję oraz pokazała rozbieżność interesów mocarstw europejskich.

Data	Wydarzenie
2 X 1814 r.	początek kongresu wiedeńskiego
VI 1814 r.	wprowadzenie Karty konstytucyjnej we Francji
1815–1848	„era Metternicha" w Austrii
VI 1815 r.	utworzenie Związku Niemieckiego
9 VI 1815 r.	zakończenie kongresu wiedeńskiego
18 VI 1815 r.	klęska Napoleona pod Waterloo
26 IX 1815 r.	zawarcie Świętego Przymierza
1820 r.	kompromis z Missouri
VIII 1821 r.	niepodległość Meksyku
7 IX 1822 r.	niepodległość Brazylii
1823 r.	ogłoszenie doktryny Monroego
XII 1824 r.	zwycięska bitwa rewolucjonistów z Hiszpanami pod Ayacucho
25 XII 1825 r.	powstanie dekabrystów w Rosji
II 1830	traktat londyński, niepodległość Grecji
27–29 VII 1830 r.	rewolucja lipcowa we Francji
1831 r.	odkrycie zjawiska indukcji elektromagnetycznej
20 I 1831 r.	niepodległość Belgii
1833 r.	powołanie Organizacji Związków Zawodowych w Wielkiej Brytanii
1 I 1834 r.	utworzenie Niemieckiego Związku Celnego
1846–1848	wojna amerykańsko-meksykańska
1848 r.	opublikowanie *Manifestu komunistycznego*
1848–1849	Wiosna Ludów w Europie
22 II 1848 r.	początek rewolucji lutowej we Francji
III 1848–X 1849 r.	powstanie węgierskie
21 III 1848 r.	manifest *Do narodu niemieckiego*
15 V 1848 r.	początek drugiego powstania wiedeńskiego
V 1848–VII 1849 r.	obrady parlamentu frankfurckiego
20 XII 1848 r.	Ludwik Napoleon Bonaparte prezydentem Francji
2 XII 1852 r.	Ludwik Napoleon cesarzem Francuzów jako Napoleon III
1853–1856	wojna krymska

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło 1. Fragment deklaracji politycznej z epoki

Rewolucja, jak Szatan, przybiera postać anioła światła i sprawiedliwości: prawi wiele o oświacie i prawie, aczkolwiek nienawidzi wszelkiej gruntownej wiedzy [...], dobre – złem, złe – dobrem nazywa [...]. Jej zwolennicy są opętani przez jakąś straszną nienawiść do Boga, którego potęga jest najbardziej dobroczynna, którego zaś prawo jest najłagodniejsze; opanowani są oni nie mniejszą zajadłością względem sług i przyjaciół [Boga]. Słowem, duch czasu, dziecię Szatana, przedstawia nam w zwycięskim swym pochodzie i jako pomnik swej mądrości świat ruin i gruzów; tworzenie zaś i utrzymywanie nigdy nie będzie jego udziałem [...]. Nic nie jest trwałe, wszystko się nie udaje i wciąż musi być na nowo rozpoczynane: konstytucje, prawa itd. Wszystko to ulega ciągłej zmianie i każda późniejsza próba daje zazwyczaj jeszcze gorsze wyniki od poczynań wcześniejszych.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 103–104.

Źródło 2. Fragment deklaracji politycznej z epoki

Prawa polityczne polegają na tym, że jest się członkiem rozmaitych władz narodowych, członkiem władz lokalnych departamentów i współuczestniczy się w wybieraniu tych do rozmaitych władz [...]. Zasadą to jest oczywiście, że aby być członkiem jakiegoś zrzeszenia, należy posiadać pewien stopień oświecenia i wspólny interes z pozostałymi członkami tego zrzeszenia. Ludzie poniżej wieku prawnego nie są uważani za posiadających ów stopień oświecenia; cudzoziemcy nie są uważani za kierujących się owym wspólnym interesem. Dowodzi tego, że pierwsi z nich, osiągając wiek określony prawem, stają się członkami zrzeszenia politycznego; drudzy zaś stają się nimi poprzez swe miejsce zamieszkania, swoje własności lub swoje stosunki. Mniema się, że rzeczy te dają jednym oświecenie, drugim wymagany interes. [...] Ci, których ubóstwo utrzymuje w wiecznej zależności i skazuje na prace najemne, nie są ani bardziej oświeceni niż dzieci w kwestii spraw publicznych [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 110.

Rozstrzygnij, który z tekstów prezentuje myślenie charakterystyczne dla XIX-wiecznej ideologii konserwatywnej. Uzasadnij swoją odpowiedź, odwołując się do obu źródeł.

Wskazówki

a) Przypomnij sobie, jakie wartości wyznawali dziewiętnastowieczni konserwatyści. Ideologia ta sprzeciwiała się zmianom politycznym, społecznym czy kulturowym. Odrzucała zasadę suwerenności ludu, wspierała władców rządzących „z woli Boga". Krytykowała także hasła oświeceniowe i idee rewolucyjne. Zastanów się, jakie wartości pochwalają lub krytykują autorzy obu tekstów.

b) W odpowiedzi wskaż odpowiedni tekst i uzasadnij swój wybór. Wymień również wartości z tekstu drugiego, które stanowią przeciwieństwo cech konserwatyzmu (nie cytuj).

Odpowiedź

Źródło 1.

Konserwatyzm odrzucał szybkie przemiany polityczne i społeczne, a szczególnie rewolucję. Podkreślał z kolei rolę monarchii i religii w społeczeństwie. Widać to w źródle 1. Natomiast źródło 2. pochwala udział społeczeństwa we władzach w drodze wyborów, podczas gdy konserwatyści byli zwolennikami absolutyzmu, w którym władza pochodzi od Boga. Ten pogląd oraz hasła o przyznawaniu praw politycznych ludziom wykształconym i zamożnym sugeruje, że autor źródła 2. był zwolennikiem ideologii liberalnej.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Mapy

Mapa 1.

Mapa 2.

Rozstrzygnij, która mapa ukazuje bezpośrednie skutki postanowień kongresu wiedeńskiego. Odpowiedź uzasadnij.

2 Źródło. Fragment dokumentu

W imię Przenajświętszej i Nierozdzielnej Trójcy!
Pod wpływem wielkich wydarzeń lat ostatnich, a zwłaszcza pod wpływem dobrodziejstw wyświadczonych przez Opatrzność Boską tym państwom, które z ufnością nadzieje swe jedynie w niej pokładały, doszli ich Cesarskie i Królewskie Mości: Cesarz Austrii, Król Pruski i Cesarz Rosji, do przekonania o konieczności oparcia stosunków wzajemnych na wzniosłych prawdach, które głosi nauka Boskiego Zbawiciela.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 75–76.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę tego dokumentu oraz datę roczną jego powstania.

b) Wyjaśnij formalne i rzeczywiste cele powstania tego układu.

3 Źródło. Fragment mowy króla Prus Fryderyka Wilhelma IV

Poselstwo, z którym do mnie przyszliście, wzruszyło mnie głęboko. Zwróciło ono moje spojrzenie na [...] święte i nienaruszalne obowiązki, które spoczywają na mnie jako na królu mojego ludu i jednym z najpotężniejszych książąt niemieckich. [...]
W [uchwale Niemieckiego] Zgromadzenia Narodowego, które mi przekazujecie, rozpoznaję głos przedstawicieli ludu niemieckiego. [...]. Niemieckie Zgromadzenie Narodowe liczyło przede wszystkim na mnie, gdy chodziło o to, by stworzyć podwaliny jedności i siły Niemiec. [...]
Ale nie usprawiedliwiałbym waszego zaufania, [...] nie ustanowiłbym jedności Niemiec, gdybym z naruszeniem świętych praw [...], bez wolnej zgody głów koronowanych, książąt i wolnych miast Niemiec powziął decyzję, która może mieć najbardziej rozstrzygające następstwa dla nich i dla rządzonych przez nich plemion niemieckich.

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Rzeszów 1997, s. 55.

Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Tekst powstał w czasie wydarzeń zwanych w historiografii Wiosną Ludów.	P	F
Z tekstu wynika, że król Prus Fryderyk Wilhelm IV był przeciwnikiem zasady legitymizmu.	P	F
Wspomniane w tekście Zgromadzenie Narodowe oferowało koronę zjednoczonych Niemiec władcy Prus.	P	F

4 Źródło. Obraz

Wskaż elementy graficzne obrazu odwołujące się do symboliki rewolucyjnej.

5 Źródło. Fragment współczesnego opracowania

Naród francuski w powszechnym głosowaniu miał [...] dokonać wyboru człowieka, który zgodnie z konstytucją w ciągu lat czterech rządziłby Francją [...]. O wyborze [...] rozstrzygali głównie chłopi (65% wyborców). Jakie więc wśród nich panowały nastroje? Nie należy przede wszystkim zapomnieć, jak wielu w tej masie było analfabetów i półanalfabetów. Ich zainteresowanie przeszłością ograniczało się do legendy napoleońskiej, którą poznawali w długie wieczory zimowe z podkoloryzowanych opowieści weteranów Wielkiej Armii. To właśnie na wsi przetrwała najdłużej magia wielkiego imienia. Słysząc je, przeciętny chłop francuski nie odróżniał – choć brzmi to nieprawdopodobnie – Napoleona od Ludwika Napoleona. Poza tym wieś poniosła w znacznej mierze koszty rewolucji lutowej, która odbijała się ujemnie na interesach chłopskich, zakłócając wymianę z miastem. Nic dziwnego, że wśród chłopstwa zapanowała niechęć do miast jako ognisk szkodliwego zamętu, niechęć do wszystkiego, co utrudniało ciułanie grosz do grosza i bogacenie się ludności wiejskiej [...]. Ludwik Napoleon uzyskał niemal ¾ głosów (ponad 5,5 mln), Cavaignac [czyt.: kawe**niak**; jeden z liderów rewolucji] niespełna 1,5 mln.

Źródło: A. Liebfeld, *Napoleon III*, Warszawa 1979, s. 105–106, 108.

a) Zaznacz poprawne dokończenie zdania i uzasadnij swój wybór, podając dwa argumenty.

Tekst opisuje wydarzenia z roku

A. 1815. B. 1824. C. 1830. D. 1848.

b) Wyjaśnij, odwołując się do źródła, jakie były przyczyny poparcia chłopów dla Ludwika Napoleona.

6 **Źródło 1. Fragment programu politycznego z epoki**

Trzeba będzie, by gospodarka zrzeszeniowa, celem nabrania atrakcyjności, spełniła siedem następujących warunków:

1. Aby każdy pracownik był zrzeszony, wynagradzany dywidendą;
2. Aby każda osoba – mężczyzna, kobieta czy dziecko – była wynagradzana w stosunku do trzech właściwości: kapitału, pracy i talentu;
3. Aby rodzaje prac gospodarczych zmieniały się około ośmiu razy dziennie, ponieważ zapał nie może trwać dłużej niż półtorej godziny lub dwie godziny przy wykonywaniu jednej i tej samej funkcji na roli czy w przemyśle;
4. Aby praca była wykonywana w zespołach przyjacielskich, spontanicznie zebranych, wzajemnie zainteresowanych i pobudzonych najaktywniejszymi rywalizacjami;
5. Aby warsztaty pracy i obszary rolne pociągały robotnika estetycznym wyglądem i czystością;
6. Aby podział pracy doprowadzony został do najwyższego stopnia, celem przydzielenia każdej płci i każdemu wiekowi funkcji, które im odpowiadają;
7. Aby przy tym podziale każdy – mężczyzna, kobieta, czy dziecko – korzystał w pełni z prawa do pracy [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 148.

Źródło 2. Fragment deklaracji politycznej z epoki

Historia wszelkiego społeczeństwa dotychczasowego jest historią walk klasowych. Wolny i niewolnik, patrycjusz i plebejusz, pan feudalny i chłop-poddany, majster cechowy i czeladnik, krótko mówiąc, ciemiężyciele i uciemiężeni pozostawali w stałym do siebie przeciwieństwie, prowadzili nieustanną, to ukrytą, to jawną walkę – walkę, która za każdym razem kończyła się rewolucyjnym przekształceniem całego społeczeństwa lub też wspólną zagładą walczących klas. [...]
Wyrosłe z upadku społeczeństwa feudalnego nowoczesne społeczeństwo burżuazyjne nie zniosło przeciwieństw klasowych. Zastąpiło ono jedynie dawne klasy, dawne warunki ucisku, dawne formy walki przez nowe. Nasza epoka, epoka burżuazji, wyróżnia się jednakże tym, że uprościła przeciwieństwa klasowe. Całe społeczeństwo rozszczepia się coraz bardziej i bardziej na dwa wielkie wrogie obozy, na dwie wielkie, wręcz przeciwstawne sobie klasy: burżuazję i proletariat.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 148.

Rozstrzygnij, który z tekstów prezentuje myślenie charakterystyczne dla XIX-wiecznego socjalizmu utopijnego. Uzasadnij swoją odpowiedź, odwołując się do obu źródeł.

7 **Źródło. Przeciętna długość życia w Wielkiej Brytanii w 1840 r.**

Grupa społeczna	Okręgi wiejskie		Miasta przemysłowe		
	Rutland	Wiltshire	Leeds	Manchester	Liverpool
Warstwy zamożne	52	50	45	38	36
Rolnicy	42	48	–	–	–
Robotnicy	38	33	19	17	15

Źródło: E. Kuczyńska, K. Piesowicz, *Wykłady z powszechnej historii gospodarczej*, Warszawa 1977, s. 373.

Wyjaśnij przyczyny przedstawionych w tabeli różnic długości lat życia wśród warstw zamożnych i robotników żyjących w okręgach wiejskich i miastach przemysłowych.

▪ *Bitwa pod Stoczkiem* – obraz Jana Rosena z 1890 r.

II

ZIEMIE POLSKIE W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX W.

1 Sprawa polska na kongresie wiedeńskim

2 Ziemie polskie w latach 1815–1830

3 Geneza powstania listopadowego

4 Powstanie listopadowe

5 Wielka Emigracja

6 Ziemie polskie po powstaniu listopadowym

7 Polacy w czasie Wiosny Ludów

8 Kultura polska w pierwszej połowie XIX w.

9 Odwilż posewastopolska i geneza powstania

10 Powstanie styczniowe

1 SPRAWA POLSKA NA KONGRESIE WIEDEŃSKIM

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jakim celu został zwołany kongres wiedeński?
2. Na jakich zasadach miał się opierać porządek polityczny stworzony podczas kongresu w Wiedniu?

DECYZJE KONGRESU WIEDEŃSKIEGO

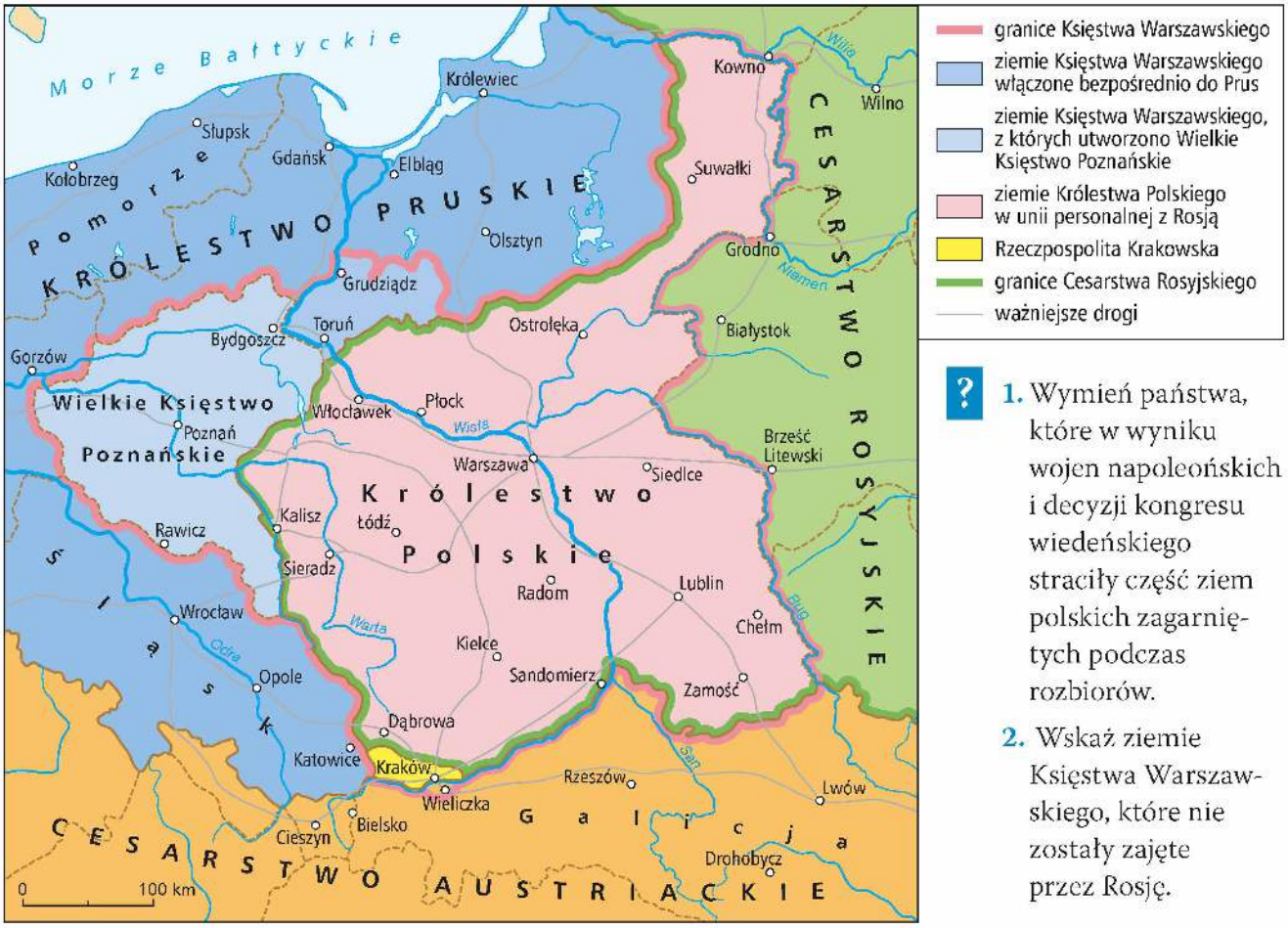
Przegrana Napoleona oznaczała katastrofę dla Księstwa Warszawskiego. To powstałe z inicjatywy cesarza Francuzów państwo było dla Polaków namiastką wieloletnich marzeń o odzyskaniu utraconej ojczyzny. Wojska rosyjskie zajęły Księstwo Warszawskie oraz Gdańsk na początku 1813 r. Powołano wówczas Radę Najwyższą Tymczasową, instytucję, której zadaniem było zarządzanie Księstwem do momentu podjęcia decyzji na temat jego przyszłości przez zwycięskie mocarstwa. W skład tego gremium wchodziło dwóch Polaków, dwóch Rosjan oraz Niemiec.

Jako że większość terenów dawnej Rzeczypospolitej znalazła się pod panowaniem Rosji, wiadomo było, że to car będzie miał najwięcej do powiedzenia w kwestii ich przyszłości. Jeszcze w 1813 r. książę **Adam Jerzy Czartoryski** opublikował tekst *Niektóre myśli do ogólnych rysów planu Stowarzyszenia Prawdziwych Miłośników Ojczyzny*, w którym za jedynego sojusznika Polaków uznał cara Aleksandra I i to w nim upatrywał „wskrzesiciela" Polski. Sam car uważał, że Księstwo Warszawskie powinno przypaść w udziale Rosji jako odszkodowanie za wkład w zwycięstwo nad Napoleonem. Jego opinii nie podzielały jednak Austria i Prusy. Sprzeciwiły się również Wielka Brytania oraz Francja w obawie przed znacznym wzrostem pozycji Rosji na arenie międzynarodowej. Dopiero 3 maja 1815 r. zawarto ostateczny kompromis i podpisano w Wiedniu dwa traktaty:

Podział ziem polskich na kongresie wiedeńskim

Państwo	Powierzchnia (w tys. km^2)	Odsetek ziem przedrozbiorowych (w %)	Liczba ludności (w mln)	Szacunkowy skład narodowościowy
Cesarstwo Rosyjskie	590,5	80,5	9	
w tym:	**w tym:**		**w tym:**	
Królestwo Polskie	128,5		3,5	Polacy 76%, Żydzi 13%, Niemcy 5%, Ukraińcy 3%, Rosjanie 3%
ziemie zabrane	462		5,5	Ukraińcy 37%, Białorusini 22%, Polacy 15%, Żydzi 15%, Litwini 7%, Rosjanie 4%
Cesarstwo Austriackie: Królestwo Galicji i Lodomerii (Galicja)	83	11,35	4	Polacy 46%, Ukraińcy 43%, Żydzi 11%
Królestwo Pruskie	58,5	8	1,5	
w tym:	**w tym:**		**w tym:**	
Wielkie Księstwo Poznańskie	29		0,8	Polacy 73%, Niemcy 25%, Żydzi 2%
pozostałe ziemie	29,5		0,7	Polacy (łącznie z Kaszubami) 50%, Niemcy 50%
Wolne Miasto Kraków	1,2	0,15	0,1	Polacy, Żydzi

ZIEMIE POLSKIE PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM

?

1. Wymień państwa, które w wyniku wojen napoleońskich i decyzji kongresu wiedeńskiego straciły część ziem polskich zagarniętych podczas rozbiorów.
2. Wskaż ziemie Księstwa Warszawskiego, które nie zostały zajęte przez Rosję.

rosyjsko-pruski oraz rosyjsko-austriacki, na których mocy dokonano podziału ziem Księstwa Warszawskiego.

- Z większości terenów Księstwa utworzono Królestwo Polskie, ściśle związane z Rosją osobą władcy i konstytucją. W jego skład nie weszły pozostałe ziemie zagarnięte przez Rosję podczas rozbiorów, które stały się integralną częścią imperium (**ziemie zabrane**).
- Z dawnych departamentów Księstwa, bydgoskiego i poznańskiego, utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie, które zostało włączone do Prus, ale zachowało pewną autonomię.
- Kraków i okolice przekształcono w Wolne Miasto Kraków, nazywane także Rzecząpospolitą Krakowską, nad którym nadzór sprawowali wspólnie trzej zaborcy.

KRÓLESTWO POLSKIE

Z większości ziem Księstwa Warszawskiego utworzono **Królestwo Polskie**, zwane również **Królestwem Kongresowym** lub **Kongresówką**. Było ono połączone z Rosją **unią personalną**. Na jej mocy królem Polski został car Aleksander I. Głównym autorem konstytucji nadanej Polakom przez cara 27 listopada 1815 r. był książę Adam Jerzy Czartoryski, doradca Aleksandra I w sprawach polskich. Ustawa zasadnicza Królestwa była **oktrojowana**, czyli narzucona przez władcę, który mógł ją zarówno odwołać, jak i zmienić. Konstytucja Królestwa Polskiego była najbardziej liberalną ustawą zasadniczą w ówczesnej Europie. Zapewniała Polakom własny sejm, niezawisłe sądownictwo (aczkolwiek sprawy za zbrodnie stanu rozstrzygać miał sąd sejmowy), odrębne od rosyjskich organy władz i instytucje administracyjne oraz własną armię. Zawierała także szeroki katalog praw obywatelskich. Gwarantowała wolność osobistą, nienaruszalność własności oraz wolność druku. Równość wobec prawa dotyczyła jedynie wyznawców religii chrześcijańskiej, a więc wykluczono Żydów. Językiem urzędowym był język polski.

TEKST ŹRÓDŁOWY

UPRAWNIENIA MONARCHY

Konstytucja Królestwa Polskiego w znacznym stopniu opierała się na założeniach Konstytucji 3 maja oraz na ustawie zasadniczej Księstwa Warszawskiego. Aleksander I wniósł do projektu wiele poprawek, które sankcjonowały silną władzę monarchy.

O Królu.

Artykuł 35. Rząd jest w Osobie Króla. Król sprawuje Władzę wykonawczą w całej swojej rozciągłości.

Wszelka Władza wykonawcza lub administracyjna od Niego tylko pochodzić może.

Artykuł 36. Osoba Królewska jest święta i nietykalna.

Artykuł 37. Wszystkie akta publiczne Sądów, Trybunałów i Magistratur jakich bądź pod Królewskim wydane będą Imieniem. Monety i stemple nosić będą oznakę przez Niego wskazaną.

Artykuł 38. Kierunek siły zbrojnej w pokoju i wojnie, jako też mianowanie Dowódców i Oficerów, należą wyłącznie do Króla.

Artykuł 39. Król rozrządza dochodami Państwa stosownie do ułożonego Budżetu, a przez siebie potwierdzonego.

Artykuł 40. Prawo wydawania wojny i zawierania Traktatów i Umów wszelakich zachowane jest Królowi.

Artykuł 41. Król mianuje senatorów, ministrów, radców stanu, referendarzy, prezesów Komisji Wojewódzkich, prezesów i sędziów różnych sądownictw do nominacji królewskiej zachowanych, agentów dyplomatycznych i handlowych, tudzież wszystkich innych urzędników administracyjnych bądź przez siebie bezpośrednio, bądź przez upoważnione do tego od siebie władze.

Artykuł 42. Król mianuje arcybiskupów i biskupów różnych wyznań, sufraganów, prałatów, kanoników.

Artykuł 43. Prawo ułaskawienia zachowane jest wyłącznie Królowi, który jest mocen darować lub zmienić karę. [...]

Artykuł 45. Wszyscy nasi Następcy do Królestwa Polskiego powinni się koronować jako królowie polscy w stolicy, według obrządku, jaki ustanowimy, i wykonując następującą przysięgę: „Przysięgam i przyrzekam przed Bogiem i na Ewangelię, iż Ustawę konstytucyjną zachowywać i zachowanie jej wszelkimi siłami przestrzegać będę".

Źródło: *Wiek XIX. Teksty źródłowe. Tematy lekcji i zagadnienia do historii w szkole średniej*, red. G. Chomicki, L. Śliwa, Kraków 2001, s. 164–165.

? 1. Przedstaw uprawnienia, jakie dawała królowi polskiemu konstytucja.

2. Wyjaśnij, dlaczego carowi zależało na tym, by silną pozycję króla sankcjonowała konstytucja.

Pełnia władzy wykonawczej należała do króla polskiego, czyli rosyjskiego cara. W konstytucji przewidziano odrębną koronację cara na króla polskiego w Warszawie, który był również zobowiązany do złożenia przysięgi dotyczącej zachowania konstytucji. Aleksander I nie wypełnił tego zapisu, a jego następca Mikołaj I uczynił to w 1829 r., gdy koronował się na króla polskiego w Warszawie.

W imieniu monarchy władza wykonawcza w Królestwie Polskim była sprawowana przez **namiestnika**, którym został **gen. Józef Zajączek**, oraz **Radę Administracyjną**. W skład Rady wchodziło pięciu ministrów, czyli naczelników wydziałów rządowych. **Rada Stanu** kontrolowała administrację, oddając pod sąd urzędników, którzy dopuścili się np. korupcji. Nowym uprawnieniem Rady Stanu było przyjmowanie corocznych sprawozdań z prac komisji rządowych i na ich podstawie sporządzanie dla króla raportów o sytuacji w kraju.

Sejm, składający się z króla, senatu i izby poselskiej, zbierający się co dwa lata na 30 dni w myśl konstytucji z 1815 r., miał zdecydowanie szersze kompetencje niż sejm Księstwa Warszawskiego. Do niego należało ustawodawstwo w zakresie prawa cywilnego oraz

WARTO WIEDZIEĆ

Ziemie zabrane

Obszary dawnej Rzeczypospolitej, które na skutek zaborów weszły w skład państwa rosyjskiego, oraz obwód białostocki, przyznany Rosji w wyniku pokoju w Tylży (1807 r.), były nazywane **ziemiami zabranymi** lub prowincjami zabranymi. Terytoria te pozostały poza granicami utworzonego w 1815 r. Królestwa Polskiego. Przez wielu Rosjan były traktowane jako „odzyskane". Stanowiły gubernie zachodnie Cesarstwa Rosyjskiego i miały zostać w pełni z nim zintegrowane. Mimo to w administracji w większości służyli Polacy. Z terenów tych także rekrutowano żołnierzy Korpusu Litewskiego, którego żołnierze byli umundurowani na wzór polskiego wojska z Królestwa Kongresowego. Na ziemiach zabranych po 1815 r. nadal funkcjonował szlachecki samorząd, obowiązywały statuty litewskie, a szlachta wciąż posiadała liczne przywileje. Po nadaniu konstytucji Królestwu wielu Polakom zależało na ustępstwach cara także wobec ziem zabranych. Ostatecznie żadnych nie udzielono, a te obszary z upływem lat były coraz bardziej zespalane z cesarstwem. Do lat 40. XIX w. można było jeszcze spotkać się z nazwami: gubernie litewskie, białoruskie czy ruskie. Jednak z czasem zaczęto unikać tych nazw, ponieważ sugerowały ich nierosyjski charakter. Po upadku powstania styczniowego dla ziem zabranych zaczęto używać określenia: Rosja Zachodnia.

Wilno było jednym z głównych ośrodków polskiej kultury na ziemiach zabranych. Na początku XIX w. dobrze rozwijała się tam oświata, co wynikało m.in. z objęcia w 1803 r. funkcji kuratora wileńskiego okręgu naukowego przez księcia Adama Jerzego Czartoryskiego.

▪ *rysunek, Polska, XIX w.*

? Dlaczego władze rosyjskie nie zgodziły się na przyłączenie ziem zabranych do Królestwa Polskiego?

karnego, organizacja systemu menniczego, uchwalanie podatków i budżetu oraz decydowanie (o ile nie zrobił tego król) o zaciągu do wojska. Szybko się okazało, że w praktyce uprawnienia sejmu nie były tak rozległe.

Kraj podzielono na 8 województw, nad którymi zarząd sprawowały komisje wojewódzkie kierowane przez prezesów będących właścicielami gruntów.

POWSTANIE WIELKIEGO KSIĘSTWA POZNAŃSKIEGO

Ziemie polskie, które na mocy decyzji kongresowych weszły pod pruskie panowanie, nie miały jednolitego statusu prawnego. Pomorze Gdańskie wraz z Gdańskiem i ziemią chełmińską weszły w skład prowincji **Prusy Zachodnie**, a Warmia stała się częścią **Prus Wschodnich**. Brak odrębnego statusu dla tych ziem oznaczał ich podporządkowanie pruskiej administracji i pełną germanizację. W 1824 r. doszło do połączenia Prus Zachodnich z Wschodnimi w jedną prowincję pod nazwą **Prusy** i stan ten utrzymał się do 1878 r.

Z pozostałej części ziem polskich przekazanych Prusom utworzono **Wielkie Księstwo Poznańskie**, składające się z rejencji poznańskiej i bydgoskiej (w znacznym stopniu pokrywające się z departamentami z czasów Księstwa Warszawskiego). Fryderyk Wilhelm III wystosował do mieszkańców Wielkiego Księstwa Poznańskiego odezwę, w której omówił zasady autonomii. Zgodnie z nią język polski, obok języka niemieckiego, uzyskał status urzędowego, w nim także mogły odbywać się lekcje w szkołach. W wersji dwujęzycznej publikowano również obwieszczenia i zarządzenia władz. Zasadniczym jednak elementem

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODEZWA KRÓLA FRYDERYKA WILHELMA III

W odezwie do mieszkańców Wielkiego Księstwa Poznańskiego, wydanej jeszcze w trakcie kongresu wiedeńskiego 15 maja 1815 r., władca pruski zawarł ogólne zasady autonomii tych ziem.

Mieszkańcy Wielkiego Księstwa Poznańskiego! Gdy przez dzisiejszy patent objęcia kraju wprowadziłem na nowo w starożytny związek części wróconych mojemu państwu powiatów dotychczasowego Księstwa Warszawskiego, które pierwotnie do Prus należały, umyśliłem ustalić również i wasze stosunki. I wy także otrzymaliście ojczyznę, a z nią razem i dowód, jak wysoko cenię wasze do niej przywiązanie. Będziecie wcieleni do mojej monarchii bez potrzeby zaparcia się waszej narodowości. Będziecie uczestnikami konstytucji, którą wiernym moim poddanym udzielić zamyślam, i otrzymacie równie jak inne prowincje mojego państwa rząd prowincjonalny.

Wasza religia zostanie zachowaną i przedsięwzięte będą środki dla wyposażenia duchownych w miarę ich dostojeństw. Wasze osobiste prawa i wasza własność wracają pod opiekę ustaw, względem których w przyszłości przyzwani będziecie do naradzenia się.

Wasz język ma być używanym obok niemieckiego we wszystkich publicznych sprawach, a każdemu z was, w miarę zdolności jego, otwartym zostanie przystęp do publicznych urzędów Wielkiego Księstwa, równie jak i do wszelkich urzędów i dostojeństw mojego państwa.

Zrodzony między wami Namiestnik mój wśród was ma rezydować. Będzie on mnie uwiadamiał o waszych życzeniach i potrzebach, a was nawzajem o zamiarach mojego rządu.

Wasz współobywatel, mój naczelny prezes, organizować będzie Wielkie Księstwo podług odebranych ode mnie instrukcji i nim zarządzać we wszystkich gałęziach resortowych, aż do ukończenia organizacji. Będzie on przy tej sposobności wzywać mężów między wami ukształconych, ile do tego uzdolnią ich wiadomości ich i zaufanie wasze.

Po ukończeniu organizacji wejdą w życie urządzenia resortowe powszechnie przepisane. Mocą i stałą jest wolą moją, aby nad przeszłością zapadła zasłona zupełnego zapomnienia.

Moje starania zupełnie do przyszłości należą. W niej spodziewam się znaleźć środki, aby ten kraj nad swoją możność wysilony i głęboko wyczerpany wprowadzić raz jeszcze na drogę do dobrobytu.

Wasze doświadczenia pozwoliły Wam dojrzeć. Mam nadzieję, że będę mógł liczyć na wasze uznanie.

Źródło: *Historia ustroju i prawa w Polsce. 1772/1795–1918. Wybór źródeł*, oprac. M. Kallas, M. Krzymkowski, Warszawa 2006, s. 203–204.

? 1. Wymień swobody narodowe, które Fryderyk Wilhelm III zagwarantował Polakom.
2. Przedstaw zakres obowiązków namiestnika oraz naczelnego prezesa.

odrębności tego autonomicznego obszaru było utworzenie stanowiska **namiestnika**, które nie występowało w innych prowincjach pruskich. Pierwszym i jedynym namiestnikiem Wielkiego Księstwa Poznańskiego został książę **Antoni Henryk Radziwiłł**. Zakres jego władzy był ograniczony. Nie stanowił prawa, nie miał też żadnych kompetencji w zakresie administracji. Jego rola ograniczała się do przekazywania królowi zażaleń i próśb mieszkańców Wielkopolski czy wręczania aktów nominacyjnych. Ponadto przyjął on do swojej tytulatury tytuł „wielkiego księcia poznańskiego". Rzeczywistą władzę na tym obszarze pełnił pruski urzędnik z tytułem **naczelnego prezesa (nadprezydenta)**.

RZECZPOSPOLITA KRAKOWSKA

Na mocy postanowień kongresowych powstała także **Rzeczpospolita Krakowska**. Utworzenie z Krakowa wolnego miasta było wynikiem kompromisu zawartego między państwami zaborczymi. Car Aleksander I planował zacho-

POSTAĆ HISTORYCZNA

ANTONI HENRYK RADZIWIŁŁ (1775–1833)

Pochodził z osiadłej w Wielkopolsce linii Radziwiłłów. Był pierwszym i jedynym namiestnikiem Wielkiego Księstwa Poznańskiego w latach 1815–1831 oraz pruskim generałem-lejtnantem, a także pianistą i kompozytorem (np. muzyki do opery według *Fausta* J.W. Goethego). Jako jeden z nielicznych polskich polityków był rzecznikiem porozumienia prusko-polskiego. Poprzez żonę, księżniczkę pruską Fryderykę Dorotę Luizę Hohenzollern, bratanicę króla Prus Fryderyka II Wielkiego, był skoligacony z dworem pruskim. Jako namiestnik nie miał dużego wpływu na kurs polityki pruskiej wobec Polaków. Odegrał jednak dużą rolę jako mecenas kultury. W swoich posiadłościach gościł najznakomitszych muzyków epoki, w tym Fryderyka Chopina. Jego żona, przychylna Polakom, ufundowała Szpital Przemienienia Pańskiego w Poznaniu oraz tzw. Szkołę Ludwiki.

wać Kraków w swoich granicach, jednak zdecydowany sprzeciw Prus i Austrii, niegodzących się na zostawienie dwóch stolic Polski w rosyjskich rękach, wpłynął na zmianę tych planów. Miasto królów w granicach Austrii było nie do zaakceptowania przez Rosję. Każde z mocarstw w posiadaniu dawnej stolicy widziało znaczne korzyści handlowe, dlatego też w związku z brakiem porozumienia zaakceptowano plan Aleksandra I, zakładający utworzenie z Krakowa i jego okolic *wolnego, niepodległego i ściśle neutralnego* państwa pod opieką Rosji, Austrii i Prus. Formalną datą ogłoszenia nowej republiki był 18 października 1815 r.

Do aktu końcowego kongresu została dołączona konstytucja Rzeczypospolitej Krakowskiej autorstwa księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. Podstawę prawa cywilnego nadal stanowił Kodeks Napoleona. Na mocy konstytucji władza ustawodawcza należała do Zgromadzenia Reprezentantów. Czterdziestu deputowanym przewodniczył marszałek wybrany spośród członków senatu. Zgodnie z konstytucją Zgromadzenie miało zbierać się raz w roku na cztery tygodnie, w rzeczywistości zwołanie posiedzenia uzależnione było od decyzji **rezydentów**, czyli przedstawicieli państw zaborczych, pełniących w imieniu swoich władców nadzór nad całością życia w mieście.

Władzę wykonawczą sprawował senat kierowany przez prezesa. Pierwszym prezesem został **Stanisław Wodzicki**. Konstytucja z 1815 r. została znowelizowana trzy lata później, lecz najważniejszych zmian w ustawie zasadniczej dokonano w 1833 r., w wyniku represji po powstaniu listopadowym. Utworzono wówczas **Konferencję Rezydentów**, organ nadrzędny w stosunku do senatu oraz Zgromadzenia Reprezentantów. Zawieszono jawność obrad i tajność głosowania w Zgromadzeniu.

Językiem urzędowym oraz wykładowym w Rzeczypospolitej Krakowskiej był język polski. W mieście, dzięki Uniwersytetowi Jagiellońskiemu oraz powstałemu w 1815 r. Towarzystwu Naukowemu, rozwijało się życie naukowe. Kraków cieszył się także znacznymi swobodami gospodarczymi, w tym wolnością żeglugi na Wiśle. Na towary wwożone do miasta nie nakładano żadnych ceł. Obowiązek uiszczenia opłaty w komorze celnej jednego z zaborców dotyczył wyłącznie eksportu.

Stanisław Wodzicki był polskim konserwatywnym politykiem, prawnikiem, senatorem, wojewodą Królestwa Polskiego, botanikiem i pomysłodawcą krakowskich Plant. W Rzeczypospolitej Krakowskiej pełnił funkcję prezesa senatu (1815–1831). Był zwolennikiem ścisłej współpracy z carem Aleksandrem I.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Kraków – narodowe sanktuarium

W 1817 r. z Warszawy do Krakowa, za zgodą cara Aleksandra I, sprowadzono zwłoki księcia Józefa Poniatowskiego. W lipcu tego roku zostały uroczyście złożone w katedrze na Wawelu. Rok później na Wawelu spoczął Tadeusz Kościuszko. W celu upamiętnienia naczelnika powstania na Wzgórzu błogosławionej Bronisławy w latach 1820–1823 usypano kopiec, który dla Polaków z pozostałych zaborów stał się celem pielgrzymek. Dawna stolica przyciągała licznych odwiedzających, którzy mogli tu podziwiać minioną świetność Rzeczypospolitej.

? Jakie znaczenie w czasach zaborów miało upamiętnianie w Krakowie wybitnych Polaków?

Kopiec Kościuszki w Krakowie współcześnie, widok od strony południowej. Na pierwszym planie kaplica błogosławionej Bronisławy.

▪ *fotografia współczesna, Kraków*

ZABÓR AUSTRIACKI

Mimo iż na kongresie wiedeńskim władcy państw zaborczych zagwarantowali polskiemu społeczeństwu przestrzeganie swobód narodowych, nie zawsze się z tego wywiązywali. Polacy zamieszkujący ziemie, które wchodziły w skład zaboru austriackiego, funkcjonujące pod nazwą: **Królestwo Galicji i Lodomerii**, nie otrzymali niemal żadnych praw narodowych. Życie w państwie absolutnym, jakim była Austria, oznaczało pełne podporządkowanie się ściśle scentralizowanej władzy. Tylko cesarz stanowił prawo. Mianował gubernatorów zarządzających w jego imieniu powierzoną im prowincją. Siedzibą gubernatora **Galicji** był Lwów. Gubernator, wraz z grupą urzędników tworzących tzw. Gubernium, administrował tym obszarem. Wśród urzędników przeważali Niemcy oraz Czesi. Polacy z racji nikłej znajomości języka niemieckiego pełnili funkcje niższego szczebla, co z upływem czasu uległo zmianie. Na porządku dziennym były kontrole policyjne oraz cenzura polityczna. Na polskie społeczeństwo nałożono także wysokie podatki. Z pełną skrupulatnością pilnowano poboru polskiego rekruta do wojska.

Ponadto w pierwszych latach po kongresie wiedeńskim pojawiły się symptomy konfliktu między Polakami a Rusinami (Ukraińcami), stanowiącymi blisko połowę mieszkańców Galicji. Utworzenie w 1817 r. **Galicyjskiego Sejmu Stanowego** (zwoływanego corocznie), którego siedzibą był Lwów, nieznacznie zmieniło sytuację Polaków. Władze austriackie zezwoliły na prowadzenie dyskusji w języku polskim. Jednak w języku niemieckim utrzymano wszelką korespondencję oraz kontakty z władzami. Sejm miał prawo składać wnioski i opinie do cesarza, lecz jego realny wpływ na życie prowincji był mocno ograniczony. Popularne wówczas stało się powiedzenie: *Stany prosiły o to, czego nie otrzymały, a dziękowały za to, o co nie prosiły.*

ĆWICZENIA

1. Przedstaw postanowienia kongresu wiedeńskiego w sprawie polskiej.
2. Opisz ustrój Królestwa Polskiego i jego główne instytucje.
3. Scharakteryzuj ustrój Wielkiego Księstwa Poznańskiego.
4. Wyjaśnij przyczyny powstania Rzeczypospolitej Krakowskiej i przedstaw panujący na jej terenie system władzy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Grodziski, *W Królestwie Galicji i Lodomerii*, Kraków 1976.
J. Kozłowski, *Wielkopolska pod pruskim zaborem*, Poznań 2006.

2 ZIEMIE POLSKIE W LATACH 1815–1830

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie decyzje wobec ziem polskich podjęto na kongresie wiedeńskim?
2. Który z zaborów cieszył się największą swobodą?

KRÓLESTWO POLSKIE ZA ALEKSANDRA I

Zarówno nadana konstytucja, jak i mowa wygłoszona przez cara Aleksandra I podczas pierwszych obrad sejmu, na które ten władca przybył w polskim mundurze z Orderem Orła Białego na piersi, dawały Polakom nadzieję na rzeczywistą autonomię. Szybko okazało się, że były to jedynie złudzenia.

Konstytucja Królestwa Polskiego była jedną z najbardziej liberalnych w ówczesnej Europie. Gwarantowała szereg praw obywatelskich, powoływała do życia armię polską, polskie szkolnictwo, a język polski ustanowiła językiem urzędowym. Jednak szybko się okazało, że władze rosyjskie nie przestrzegają zapisów ustawy zasadniczej. Jednym z przejawów łamania konstytucji było powołanie brata cara, **wielkiego księcia Konstantego**, na stanowisko naczelnego wodza wojska polskiego. Funkcja ta nie była przewidziana konstytucją. Wojsko polskie miało charakter narodowy, o czym świadczyło m.in. zachowanie polskiej komendy czy umundurowania, ale nie było suwerenne, ponieważ rząd nie podejmował w jego sprawie żadnych decyzji, a mógł to czynić jedynie monarcha. Obawy Polaków budziły także stacjonujące w Królestwie Polskim wojska rosyjskie, które nie podlegały rządowi. Oprócz księcia Konstantego władza w Królestwie należała do **senatora Nikołaja Nowosilcowa**, pozakonstytucyjnego pełnomocnika carskiego do spraw polskich. Obaj nie zgadzali się z linią polityki cara Aleksandra I,

WARTO WIEDZIEĆ

Tajna policja Nowosilcowa

Nikołaj Nowosilcow od początku pobytu w Warszawie starał się przekonać cara Aleksandra I o konieczności roztoczenia nad Polakami ścisłego nadzoru policyjnego. Jego działania przyniosły oczekiwane efekty. Jeszcze w 1813 r. utworzono Komitet Nadzoru Policyjnego, a z czasem powołano do życia Wyższą Wojskową Policję Sekretną. Nowosilcow misternie budował sieć szpiegów, wśród których znaleźli się także Polacy. Byli wśród nich tacy, którzy otwarcie decydowali się na współpracę z rosyjską władzą. Przykładowo Aleksander Linowski, bliski współpracownik Kołłątaja, zwolennik Konstytucji 3 maja, uczestnik insurekcji kościuszkowskiej, został Naczelnikiem Wydziału Policji i Poczt w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Policji. Na bieżąco informowano Nowosilcowa nie tylko o nastrojach panujących w Królestwie Polskim, lecz także na Litwie, Białorusi, Ukrainie, w zaborze pruskim czy austriackim.

? W jaki sposób funkcjonowała tajna policja Nowosilcowa?

Nikołaj Nowosilcow przybył do Warszawy w 1813 r. i od początku nie zgadzał się z liberalną polityką cara wobec Królestwa Kongresowego.

▪ *obraz, Rosja, XIX w.*

który traktował Królestwo Polskie jako swoisty poligon do sprawdzenia ewentualnej przydatności nowych zachodnich idei.

Działania senatora Nikołaja Nowosilcowa doprowadziły do wdrożenia w 1819 r. **cenzury prewencyjnej**, co oznaczało pełną kontrolę rynku wydawniczego w Królestwie Polskim. Wiele osób poddano inwigilacji, do aresztu trafiali ci, którzy głośno mówili o łamaniu praw konstytucyjnych. W 1825 r. zlikwidowano jawność obrad sejmowych. Nadzieje Polaków na przyłączenie ziem zabranych do Królestwa Polskiego także się nie ziściły. Administracja rosyjska sukcesywnie przejmowała tam kontrolę i nad polskim szkolnictwem, i nad samorządem szlacheckim.

Popularne było wówczas powiedzenie ministra sprawiedliwości Marcina Badeniego *Konstytucja na stole, a bat pod stołem.* Taki stan rzeczy utrzymał się do początku lat 20. XIX w., lecz z czasem *bat znalazł się na stole, a konstytucja pod stołem.*

NAUKA I OŚWIATA W KRÓLESTWIE POLSKIM

W latach 1815–1820 pracami Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia kierował **Stanisław Kostka Potocki**, znany działacz polityczny z czasów Sejmu Wielkiego. Był to okres znacznego rozwoju polskiego szkolnictwa. Zakładano szkoły elementarne, średnie (najznakomitsze gimnazja istniały w Lublinie, Płocku, Kaliszu i Kielcach) oraz zawodowe. Były to przede wszystkim szkoły świeckie. Zdecydowanie najsłabiej rozwijały się szkoły elementarne, uzależnione w znaczny sposób od decyzji mieszkającego na danym obszarze dziedzica i proboszcza. Nie wprowadzono przymusu szkolnego, ale dbano o powstawanie szkółek niedzielnych, do których mogli uczęszczać zarówno chłopcy, jak i dziewczęta.

W 1816 r. z połączenia Szkoły Prawa, założonej w 1808 r., i powstałej rok później Szkoły Lekarskiej utworzono **Uniwersytet Warszawski**. W jego skład, oprócz wydziału prawnego i lekarskiego, weszły wydziały filozofii, nauki i sztuk pięknych. W 1829 r. car

Nadanie dyplomu erekcyjnego Uniwersytetowi Warszawskiemu przez cara Aleksandra I
to obraz z epoki ukazujący to wydarzenie.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Mikołaj I na cześć swojego brata Aleksandra I przemianował go na Uniwersytet Królewsko-Aleksandrowski. Największą popularnością cieszył się wydział prawa, z którego pochodziła większość dyplomów wydanych do 1830 r. Powstały w 1816 r. Uniwersytet Warszawski stał się głównym ośrodkiem polskiej oświaty i nauki. Pięć lat później, w 1821 r., otwarto w Warszawie **Konserwatorium Muzyczne**.

W celu wzmocnienia gospodarki i pozyskania wykształconej w tym kierunku kadry zaczęto tworzyć szkoły techniczne. Powstała szkoła górnicza, leśna oraz inżynierii cywilnej dróg i mostów. W 1830 r. w wyniku ich połączenia rozpoczął działalność pierwszy na ziemiach polskich **Instytut Politechniczny**.

Dobry czas dla szkolnictwa polskiego zakończył się wraz z odwołaniem Stanisława Kostki Potockiego z funkcji kierownika resortu wyznań i oświecenia. Jego następcą został **Stanisław Grabowski**, syn ostatniego króla Polski Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Liczba uczniów i szkół w Królestwie Polskim w latach 1816–1830

Rok	Liczba szkół	Liczba uczniów
1816	720	23 101
1818	969	32 355
1821	1222	37 623
1830	329	ok. 8000

KLEMENTYNA Z TAŃSKICH HOFFMANOWA

Klementyna Hoffmanowa była pierwszą Polką, która utrzymywała się z własnej pracy pedagogicznej i twórczej. Kiedy w 1826 r. utworzono Instytut Rządowy Wychowania Płci Żeńskiej, tzw. Instytut Guwernantek, otrzymała tam jako jedyna kobieta posadę nauczycielki. Również jako jedyna kobieta pracowała i miała udziały w spółce wydawniczo-drukarskiej pod nazwą „Gałęzowski i Spółka". Nie stroniła też od działalności patriotyczno-charytatywnej, m.in. prowadzonej w Związku Dobroczynności Patriotycznej Warszawianek. Udzielała się także w Komitecie Polskim w Dreźnie oraz Towarzystwie Dobroczynności Dam Polskich w Paryżu. Po upadku powstania listopadowego wraz z mężem udała się na emigrację do Paryża. Szczególną popularność przyniosły jej publikacje *Pamiątka po dobrej matce* oraz *O powinnościach kobiet*, w których zawarła ideał wychowawczy oraz program naukowy dla płci żeńskiej. Uważała, że przeznaczeniem kobiety jest bycie żoną i matką, ale była też przekonana o konieczności zdobycia przez nią pewnej wiedzy m.in. z zakresu historii, geografii czy literatury. Program stworzony przez Hoffmanową nie był szeroki, ale należy pamiętać, że były to czasy, w których zastanawiano się, czy dziewczęta powinny uczyć się czegokolwiek poza prowadzeniem domu.

Klementyna z Tańskich Hoffmanowa była pisarką, działaczką społeczną, nauczycielką i prekursorką literatury dla dzieci i młodzieży.

▪ *litografia, Polska, XIX w.*

? Jakie znaczenie miała działalność Klementyny Hoffmanowej?

Stanowisko to piastował do 1830 r. Okres ten charakteryzował się zarówno wprowadzaniem ściślejszego nadzoru nad młodzieżą dla szybkiego wyeliminowania zagrożeń rewolucyjnych, jak i zmianami w celach nauczania. Szczególny nacisk położono na nauczanie w duchu religijno-moralnym, co było wynikiem znacznego wzrostu wpływów Kościoła katolickiego na programy szkolne. Zaczęto także likwidować szkoły. Stanisław Grabowski jeszcze za czasów swoich rządów w resorcie oświaty był nazywany „ministrem ociemnienia publicznego".

Życie naukowe w Królestwie Polskim koncentrowało się przede wszystkim wokół warszawskiego **Towarzystwa Przyjaciół Nauk** (**TPN**). Do utworzonego w 1800 r. towarzystwa należeli m.in.: Stanisław Staszic, Julian Ursyn Niemcewicz, Adam Mickiewicz, Aleksander Fredro, Stanisław Kostka Potocki czy Joachim Lelewel. Konieczność ratowania spuścizny narodowej wpłynęła na zakres prac tej organizacji, które dotyczyły wówczas przede wszystkim historii i literatury polskiej. Inicjowano również badania ważne dla modernizacji kraju, jak badania geologiczne. W szeregach TPN znalazł się ponadto założyciel Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie (1827 r.), Józef Maksymilian Ossoliński (1748–1826). Działała utworzona przy Uniwersytecie Warszawskim biblioteka publiczna. Swoje zbiory udostępniło także Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

PRZEMIANY SPOŁECZNO-GOSPODARCZE

Gospodarka Królestwa Polskiego opierała się na rolnictwie, którego stan wskutek wojen napoleońskich znacznie się pogorszył. Wpływ na to miała wprowadzona przez Napoleona blokada kontynentalna, brytyjskie cła na import zboża oraz wzrost sprzedaży zboża rosyjskiego na rynkach europejskich. Kryzys ekonomiczny w pierwszych latach funkcjonowania Królestwa Polskiego w znacznym

stopniu uniemożliwił modernizację folwarków. Jednak w wyniku kryzysu ich właściciele zostali zmuszeni do wprowadzania nowych rozwiązań, których zastosowanie wpłynęło na modernizację rolnictwa. Przede wszystkim z powodu chęci pozyskania gotówki chętniej zamieniali pańszczyznę na oczynszowanie gospodarstw chłopskich. Ponadto powszechnie zaczęto wykorzystywać nowe, żelazne narzędzia rolnicze. Użycie żelaznych kos było już na porządku dziennym, choć żelazne pługi wykorzystywano jeszcze w nielicznych gospodarstwach. Rezygnowano z tradycyjnej trójpolówki na rzecz **płodozmianu**, czyli metody polegającej na obsiewaniu kolejnych części pola różnymi gatunkami roślin. Wprowadzano uprawy nowych, bardziej wydajnych roślin, takich jak ziemniaki, rzepak czy buraki cukrowe. Zaczęto uprawiać także nowe rośliny pastewne – koniczynę i wykę. W celu intensyfikacji produkcji stosowano nowoczesne metody nawożenia.

Przemysł w Królestwie Polskim po epoce napoleońskiej opierał się głównie na surowcach, takich jak wydobywane w kraju węgiel i ruda żelaza. Jego dynamiczny rozwój rozpoczął się dopiero w 1822 r., po zniesieniu ceł pomiędzy Królestwem Polskim a Rosją. Wówczas w okolicach Zgierza, Pabianic i Łodzi rozwinął się m.in. **Łódzki Okręg Przemysłowy**, znany z produkcji włókienniczej. Duże zasługi dla rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim miał Stanisław Staszic. Jako dyrektor Wydziału Przemysłu opracował on plan rozbudowy **Staropolskiego Okręgu Przemysłowego**. Doprowadził też do rozpoczęcia działalności pierwszych w Królestwie Polskim hut cynku.

Jednak chyba największy wpływ na rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego miało objęcie w 1821 r. przez **Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego** funkcji ministra skarbu Królestwa Polskiego. Jego działania przyczyniły się do ożywienia handlu zagranicznego. Dzięki jego decyzjom doszło m.in. do:

- zrównoważenia budżetu,
- zawarcia układu celnego z Prusami korzystnego dla Królestwa Polskiego,
- wprowadzenia programu oszczędnościowego, co było widoczne np. w administracji,
- usprawnienia systemu podatkowego,
- założenia w 1825 r. **Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego**, udzielającego kredytów na unowocześnienie gospodarki,
- utworzenia w 1828 r. **Banku Polskiego**.

Polityka Druckiego-Lubeckiego doprowadziła do likwidacji deficytu budżetowego oraz wzrostu dochodów państwa. Ponadto ożywiła rozwój przemysłu krajowego, skoncentrowanego w okręgach przemysłowych: Łódzkim, Dąbrowskim (górnictwo cynku, ołowiu, węgla kamiennego) i Staropolskim (wydobycie rudy żelaza, zob. mapa s. 106). Rozwój handlu

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANCISZEK KSAWERY DRUCKI-LUBECKI (1778–1846)

Polski polityk i działacz gospodarczy Królestwa Polskiego, zwolennik orientacji prorosyjskiej. Pochodził z zubożałej rodziny magnackiej i od 7. roku życia kształcił się w Petersburgu. W 1797 r. ukończył elitarny Korpus Kadetów ze stopniem podchorążego. Później służył w armii carskiej i uczestniczył w kampanii gen. Suworowa przeciw Francji. W wyniku odniesionych ran opuścił szeregi wojska i osiadł w 1800 r. na Litwie. W latach 1813–1815 był członkiem Rady Najwyższej Tymczasowej Księstwa Warszawskiego. Jako minister skarbu w Królestwie Polskim doprowadził do ożywienia gospodarki. Realizowana przez niego polityka wzmocnienia przemysłu krajowego odbywała się w znacznym stopniu kosztem rolnictwa, co w praktyce oznaczało nałożenie na rolników dużych podatków. Jego działalność przerwał wybuch powstania listopadowego, którego był przeciwnikiem.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POWOŁANIE BANKU POLSKIEGO

Ustawa o powołaniu Banku Polskiego w Królestwie Polskim z 1828 r.

Tytuł I. Ustanowienie Banku i jego uposażenie
art. 1. W mieście Naszym stołecznym Warszawie ustanawiamy Bank pod nazwiskiem Banku Polskiego, którego celem ma być:
zaspokojenie długu polskiego: tudzież rozszerzenie handlu, kredytu i przemysłu narodowego. [...]
art. 3. Dla postanowienia Banku w możliwości przykładania się do rozszerzenia kredytu, handlu i przemysłu narodowego przeznaczamy dziesięć milionów złotych polskich monetą brzęczącą z zapasów skarbowych. Dziesięć milionów złotych polskich w listach zastawnych[1] Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, a zaciągniętych na dobra narodowe stosownie do Prawa Sejmowego z dnia 13 czerwca 1825 r., tudzież postanowienia Naszego z dnia 24 stycznia roku 1826 [...]. *Sumy te, natychmiast po otwarciu Banku, zaliczone mu zostaną.* [...]
Tytuł II. Czynności banku
art. 6. Główne czynności Banku mają być:
wypłata dochodu stałego i jego umorzenie;
przyjmowanie depozytów, tudzież sum dla przekazów lub na procent od Rządu, instytutów i osób prywatnych;
obroty funduszy bankowych na wzrost handlu, ustalenie kredytu i rozkrzewienie przemysłu narodowego. [...]
art. 11. Bank przyjmować będzie depozyty, opieczętowane wszelkiego rodzaju, nieopieczętowane zaś tylko pieniężne.
Rozdział III. Obroty funduszami
art. 17. Przedmiotem obrotu funduszy być ma:
pożyczka dla Dyrekcji Głównej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego,
nabywanie i zbieranie papierów publicznych[2], skupywanie weksli,
pożyczka na zastaw papierów publicznych, płodów, wyrobów i rozmaitych kosztowności, tudzież pożyczka zakładom przemysłowym w kraju, przedsięwzięcia zmierzające ku rozszerzeniu handlu, kredytu i przemysłu narodowego. [...]

[1] List zastawny – papier wartościowy wydawany przez instytucję udzielającą długoterminowej pożyczki pod zastaw nieruchomości.
[2] Papiery publiczne – akcje, obligacje, weksle, listy zastawne, papiery bankowe, kredytowe.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 153–154.

? 1. Wyjaśnij, kto i w jakim celu utworzył Bank Polski w Warszawie.
2. Przedstaw główne zadania Banku Polskiego.

i poprawa sytuacji finansowej państwa pozwoliły na znaczne inwestycje wewnętrzne. Budowano drogi bite i wodne. Powstał także **Kanał Augustowski**, umożliwiający transport towarów Wisłą nad Bałtyk poprzez Narew, Biebrzę i Niemen. Poza tym w kraju rozpoczęła się urbanizacja. W wyniku intensywnego rozwoju liczba mieszkańców Warszawy wzrosła z ok. 80 tys. w 1815 r. do ok. 140 tys. w 1830 r.

ZABÓR PRUSKI PO 1815 R.

Wprawdzie zgodnie z nadaną autonomią władzę w imieniu króla w Wielkim Księstwie Poznańskim miał sprawować namiestnik, jednak w rzeczywistości należała ona do **nadprezydenta prowincji** (naczelnego prezesa), czyli pochodzącego z nominacji królewskiej pruskiego urzędnika. Pierwszym nadprezydentem został **Joseph Zerboni di Sposetti** [czyt.: jozef zerboni di spozetti]. Jego wybór nie był przypadkowy, gdyż urzędnik ten, pochodzący ze zniemczałej rodziny włoskiej, płynnie mówił po polsku i był pełen życzliwości wobec Polaków.

Na początku lat 20. XIX w. każda prowincja pruska otrzymała prawo regularnego (co 3 lata) zwoływania tzw. **sejmu prowincjonalnego**, w którego skład wchodzili szlachcice (24 przedstawicieli), mieszczanie (16 przedstawicieli) oraz chłopi (8 przedstawicieli). Z racji obowiązującego podczas wyborów wysokiego cenzusu majątkowego Polacy przeważali jedynie w reprezentacji stanu szlacheckiego.

ROZWÓJ GOSPODARCZY ZIEM POLSKICH PO 1815 R.

? 1. Wymień rodzaje przemysłu, które rozwijały się na ziemiach Królestwa Polskiego.
2. Wskaż zabór, którego przemysł opierał się głównie na górnictwie.

Pierwszy sejm prowincjonalny w Wielkim Księstwie Poznańskim odbył się w 1827 r., ostatni w 1845 r. Zakres jego kompetencji był niezwykle ubogi, ograniczał się jedynie do funkcji opiniodawczych i doradczych. Sejm mógł także składać do króla zażalenia oraz prośby.

Polacy wielokrotnie występowali w obronie używania języka polskiego i domagali się autonomii, jednak prośby te nigdy nie zostały wysłuchane.

UWŁASZCZENIE CHŁOPÓW W WIELKOPOLSCE

Porażka Prus w wojnie z Francją w 1806 r. zaowocowała w tym kraju szeregiem reform, które miały usprawnić jego funkcjonowanie. W 1807 r. został wydany edykt, który znosił poddaństwo osobiste chłopów w Królestwie Pruskim, nie zdecydowano się jednak na uchylenie pańszczyzny, co w konsekwencji doprowadziło do licznych powstań chłopskich. Kolejne zmiany miała przynieść regulacja z 1811 r., lecz sprzeciw szlachty i toczące się wojny przesądziły o jej zarzuceniu.

Ponownie do rozwiązania kwestii chłopskiej powrócono po zakończeniu kongresu wiedeńskiego. **29 maja 1816 r.** wydano edykt, który zapoczątkował w Prusach proces uwłaszczenia chłopów, zwany **regulacją**. Określono kategorie chłopów, którzy mieli być nim objęci. Tylko posiadacze tzw. sprzężaju, czyli pary wołów i sprzętu do orki, mogli przystąpić do procesu regulacji realizowanej przez rząd w drodze zarządzeń odgórnych. Przeprowadzenie reformy etapami było podyktowane chęcią stworzenia ziemianom odpowiednich warunków do przystąpienia do uwłaszczenia w odpowiednim dla nich momencie. Regulacja z 1816 r. nie objęła

GOSPODARKA POD ZABOREM AUSTRIACKIM

Władze austriackie nie były zainteresowane rozwojem przemysłu w Galicji poza wydobyciem soli w kopalniach w Bochni i Wieliczce, które należały do państwa. Dlatego miejscowi właściciele, wobec braku odpowiednich środków, nawet w drobnym przetwórstwie prowadzonym przy folwarkach, takim jak gorzelnie, cukrownie czy papiernie, nadal korzystali z pracy chłopów pańszczyźnianych. Galicyjska wieś była bardzo rozdrobniona i biedna. Jednocześnie przywiązanie chłopów do ziemi oraz brak przemysłu uniemożliwiały im poszukiwanie zajęcia poza rolnictwem. Władze austriackie nie uregulowały sprawy uwłaszczenia, a sami właściciele ziemscy nie byli nim zainteresowani.

Rozdawanie posiłków w Sanoku przeznaczonych dla najbiedniejszych przedstawione na obrazie z 1847 r. Głód był częstym zjawiskiem wśród mieszkańców Galicji.

▪ *obraz, Sanok, 1847 r.*

Nieco inaczej przedstawiała się sytuacja w **Rzeczypospolitej Krakowskiej**. Tamtejsze władze odgórnie zlikwidowały pańszczyznę i przeprowadziły oczynszowanie chłopów w dobrach państwowych i kościelnych. W późniejszym okresie przemiany te objęły także majątki prywatne. Ponadto Kraków stanowił ważny ośrodek handlu i rzemiosła. Pierwsza połowa XIX w. przyniosła również ożywienie tamtejszego przemysłu oraz podkrakowskiego górnictwa i hutnictwa.

? Jaka była sytuacja gospodarcza na ziemiach znajdujących się pod zaborem austriackim?

Wielkopolski. Do **1823 r.**, czyli do chwili ogłoszenia odrębnej ustawy dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego, w tej kwestii obowiązywało prawo z czasów Księstwa Warszawskiego. Zasięg społeczny uwłaszczenia w Wielkim Księstwie Poznańskim był zdecydowanie szerszy niż w Prusach. O regulację mogli ubiegać się także chłopi nieposiadający sprzężaju. Konieczność wykupowania przez włościan wszelkich powinności, w tym czynszu pieniężnego, pańszczyzny czy naturaliów, spowalniało ten proces, a poza tym wykluczyło z niego co biedniejszych chłopów. W związku z tym małorolni pozostali ekonomicznie zależni od pana. W celu pomocy ziemianom i chłopom w 1821 r. utworzono w Poznaniu **Ziemstwo Kredytowe dla Księstwa Poznańskiego**, które wspierało finansowo modernizację gospodarstw. Skutkiem reform uwłaszczeniowych w Prusach było powstanie wielkiej własności ziemskiej. Majątki powyżej 500 ha stanowiły w Poznańskiem zaledwie 2,5% gospodarstw, lecz obejmowały 57% ziemi.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw położenie Polaków w Królestwie Polskim za panowania Aleksandra I.
2. Scharakteryzuj stan szkolnictwa polskiego w Królestwie Polskim w latach 1815–1830.
3. Omów sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Szczepański, *Książę Ksawery Drucki-Lubecki (1778–1846)*, Warszawa 2008.
Szkolnictwo, opieka i wychowanie w Królestwie Polskim. Od jego ustanowienia do odzyskania przez Polskę niepodległości, red. H. Markiewicz, I. Czarnecka, Warszawa 2016.

3 GENEZA POWSTANIA LISTOPADOWEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie prawa otrzymali Polacy w konstytucji nadanej przez Aleksandra I?
2. W jaki sposób władca Rosji łamał ustawę zasadniczą Królestwa Polskiego?

RZĄDY WIELKIEGO KSIĘCIA KONSTANTEGO

Rządy **wielkiego księcia Konstantego**, naczelnego wodza wojska polskiego, oraz Nikołaja Nowosilcowa były prowadzone z myślą o ograniczeniu samodzielności Królestwa Polskiego. Książę nie miał zamiaru współpracować z parlamentem czy przestrzegać zapisów ustawy zasadniczej, a wszelką opozycję traktował jako zdradę. Stworzona przez niego forma rządów opierała się na działaniach tajnej policji i donosicielstwie. Samodzielnością nie wykazywał się także carski namiestnik, gen. Józef Zajączek, który z pokorą wypełniał rozkazy cara i jego przedstawicieli. Sam zresztą nie miał dobrego zdania o rządach parlamentarnych. Wydanie przez Zajączka w 1819 r. dekretu wprowadzającego **cenzurę prasową** było pierwszym sygnałem zmiany stosunku Rosji do Królestwa Polskiego. Niepokój wzbu-

WARTO WIEDZIEĆ

Wielki książę Konstanty

Wielki książę Konstanty Pawłowicz Romanow, wnuk carycy Katarzyny II i młodszy brat cara Aleksandra I, w latach 1815–1831 pełnił funkcję głównodowodzącego armią Królestwa Polskiego, a od 1817 r. także Korpusu Litewskiego. Otrzymał te funkcje jako zadośćuczynienie za zrzeczenie się praw do carskiego tronu po Aleksandrze I. Postąpił tak, aby wziąć ślub z Polką, hrabiną Joanną Grudzińską, pochodzącą spoza kręgu wyższej arystokracji. Wybuchowy charakter księcia Konstantego, nieprzewidywalność, żołdacka gburowatość i stosowanie poniżających kar prowadziły do licznych dezercji oraz samobójstw wśród żołnierzy i oficerów. Książę Konstanty dbał jednak o wyszkolenie i wyposażenie armii. Życie w Warszawie z biegiem czasu wpłynęło na jego stosunek do Polaków. Z tego powodu nie wyraził zgody na wysłanie polskich żołnierzy na wojnę z Turcją. Po wybuchu powstania listopadowego próbował nawet wstawić się za Polakami u cara Mikołaja I. Zmarł w 1831 r. w wyniku cholery.

Wielki książę Konstanty i księżna łowicka Joanna Grudzińska zawarli małżeństwo, które miało charakter morganatyczny, czyli był to związek między członkiem rodziny panującej a osobą niższego stanu. Oznaczało to dla Konstantego rezygnację z tronu.

▪ *obraz, Polska–Rosja, XIX w.*

? Oceń stosunek wielkiego księcia Konstantego do Polaków. W jaki sposób zmienił się on na przestrzeni lat?

dziły także aresztowania podejrzanych o działania wymierzone przeciw władzy.

Już na początku istnienia Królestwa Kongresowego wśród zaangażowanej politycznie części społeczeństwa wykształciły się różne postawy wobec nowej rzeczywistości. Część polityków, w tym m.in. gen. Zajączek, minister oświecenia Stanisław Grabowski czy stojący na czele urzędu do spraw cenzury Józef K. Szaniawski, przyjęła postawę lojalnościową. Inni postawili na aktywność dla dobra narodu w ramach istniejącego porządku, co często wiązało się z pójściem na ugodę polityczną. Taką opcję wybrał m.in. minister skarbu książę Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki. Z kolei bliski współpracownik cara, książę Adam Jerzy Czartoryski, zawiedziony polityką Aleksandra I, na początku lat 20. XIX w. zaczął ograniczać swoją aktywność polityczną. Inną postawę przyjęli młodzi, w tym studenci i młodzież gimnazjalna czy podchorążowie, którzy najczęściej decydowali się na działalność spiskową.

OPOZYCJA LEGALNA

Zarówno wprowadzenie w 1819 r. cenzury, jak i zamknięcie liberalnych czasopism wpłynęło na życie polityczne Królestwa Polskiego. W sejmie ujawniła się działalność liberalnej opozycji parlamentarnej, skupionej wokół posłów z województwa kaliskiego, stąd też powszechnie nazywano ich **kaliszanami**. Na czele opozycji stali doświadczeni parlamentarzyści, bracia **Wincenty** i **Bonawentura Niemojowscy**. Byli oni przeciwni wszelkim działaniom nielegalnym, konspiracyjnym i rewolucyjnym. Ich celem była obrona konstytucji oraz w miarę możliwości zwiększanie wolnościowego charakteru ustroju, który panował w Królestwie Kongresowym. Kaliszanie:

- popierali monarchię konstytucyjną,
- uznawali prawa jednostki do wolności osobistej, wolności słowa i wyznania,
- propagowali swobodę działalności gospodarczej zgodnie z zasadami liberalizmu,
- dążyli do unowocześnienia gospodarki m.in. poprzez zintensyfikowanie procesu czynszowania chłopów.

Na sejmie 1820 r., w obecności cara Aleksandra I, przedstawiciele opozycji kaliskiej ostro skrytykowali wprowadzenie cenzury, co było równoznaczne z oskarżeniem rządu o łamanie konstytucji. Wystąpili również z żądaniem rozszerzenia praw i swobód obywatelskich. Mowa Wincentego Niemojewskiego, w której wykazał niezgodny z konstytucją charakter projektów rządowych, spowodowała ich odrzucenie. Odpowiedzią cara na zarzuty kaliszan było przerwanie sejmowych obrad, które po raz kolejny zostały zwołane dopiero w 1825 r. Było to niezgodne z konstytucją, na której mocy sejm zbierać się miał co dwa lata. Zawieszono także działanie samorządu kaliskiego, a na braci Niemojowskich nałożono areszt domowy. Nie zostali oni wpuszczeni na kolejne obrady sejmowe (i w 1825 r., i 1830 r.). W 1825 r. zniesiono także jawność obrad sejmowych. Na porządku dziennym było fałszowanie wyników wyborów. Represje, jakie zastosowano w stosunku do kaliszan, nie doprowadziły do całkowitego wycofania się głównych przywódców legalnej opozycji z życia politycznego. O ile w latach 20. XIX w. ich aktywność została ograniczona, o tyle wraz z wybuchem powstania listopadowego ponownie włączyli się w walkę o Królestwo Polskie.

Bracia Wincenty 1 i **Bonawentura** 2 **Niemojowscy** zasłynęli z walki o poszanowanie konstytucyjnych praw Królestwa Polskiego. Po powstaniu listopadowym Wincenty został skazany na katorgę i zmarł w drodze na Syberię. Natomiast Bonawentura udał się na emigrację.

▪ *rysunki, Niemcy, XIX w.*

TAJNE ZWIĄZKI

Równolegle do organizacji studentów rozwijały się tajne związki tworzone przez młodą kadrę oficerską i podoficerską. W **1819 r.** z inicjatywy mjr. Waleriana Łukasińskiego powstało **Wolnomularstwo Narodowe**, które swoim zasięgiem objęło nie tylko Królestwo Polskie, lecz także Litwę i Poznańskie. Celem członków organizacji było dążenie do umocnienia więzi narodowych we wszystkich trzech zaborach oraz krzewienie postaw patriotycznych. Brak porozumienia co do niektórych kwestii oraz zagrożenie dekonspiracją zmusiły Łukasińskiego w 1820 r. do podjęcia decyzji o rozwiązaniu Wolnomularstwa Narodowego. Jednak już w październiku **1821 r.**, także z inicjatywy majora, doszło do utworzenia tajnego **Towarzystwa Patriotycznego**, pierwszej na ziemiach polskich po 1815 r. organizacji niepodległościowej. W jej skład wchodzili w głównej mierze wojskowi, urzędnicy i ziemianie. Struktura organizacji opierała się na wzorach karbonarskich. Swoim zasięgiem Towarzystwo objęło nie tylko Królestwo Polskie, ale również Wielkie Księstwo Poznańskie, Litwę, Podole, Wołyń i Ukrainę. Pracami Towarzystwa kierował Komitet Centralny. Jego program był umiarkowany, a spiskowcy nie sprecyzowali dokładnie swoich celów. Uznali, że należy dążyć do odbudowy Polski w granicach przedrozbiorowych, jednak nie określili, kiedy i w jaki sposób miałoby do tego dojść. Podkreślali, że dopiero wtedy, kiedy sytuacja międzynarodowa zacznie sprzyjać sprawie polskiej, będzie można zacząć zastanawiać się nad ewentualnymi działaniami zbrojnymi. Ustalili jedynie, że trzeba domagać się od władz przestrzegania konstytucji, przyłączenia

WARTO WIEDZIEĆ

Działalność spiskowa

Brak możliwości funkcjonowania legalnej opozycji wpłynął na rozwój tajnych organizacji spiskowych, do których należeli przeważnie ludzie młodzi oraz młodsza kadra oficerska, pozostająca pod silnym wpływem ruchu wolnomularskiego oraz karbonarskiego. W latach 1818–1821 w Królestwie Polskim, przede wszystkim w Warszawie, funkcjonowało 14 związków i kółek młodzieżowych. W 1817 r. studenci Uniwersytetu Warszawskiego założyli Związek Przyjaciół „Panta Koina" (z gr. 'wszystko wspólne'). W 1819 r. powstał Związek Wolnych Polaków. Oprócz Warszawy ważnym ośrodkiem działalności spiskowej było Wilno, gdzie z inicjatywy studentów, w tym Adama Mickiewicza i Tomasza Zana, powstało Towarzystwo Filomatów (z gr. 'przyjaciele nauk'). Początkowo towarzystwo prowadziło działalność jawną, jednak sprzeciw władz uczelni przyczynił się do jego zawieszenia i utworzenia tajnego Zgromadzenia Filaretów (z gr. 'miłośników cnoty'), którego celem była przede wszystkim działalność oświatowa w duchu patriotycznym. W 1821 r. władze rosyjskie zakazały wszelkich stowarzyszeń, uczt i spotkań pod jakimkolwiek pozorem zarówno w miejscach publicznych, jak i prywatnych. W wyniku przeprowadzonego przez Nowosilcowa w 1823 r. śledztwa wielu członków organizacji filomacko-filareckiej zostało aresztowanych. Działania te położyły kres organizacjom młodzieżowym.

? Dlaczego zaczęły powstawać młodzieżowe organizacje spiskowe?

Tomasz Zan był poetą i przyrodnikiem, a prywatnie przyjacielem Adama Mickiewicza. Za działalność spiskową skazano go na rok więzienia w Orenburgu oraz zesłanie. W trakcie zsyłki został asystentem Aleksandra von Humboldta [czyt.: fon humbolta], znanego niemieckiego podróżnika, z którym prowadził badania meteorologiczne.

▪ *ilustracja, Polska, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

DZIAŁALNOŚĆ SPISKOWA W WILNIE

Maurycy Mochnacki, polski publicysta, uczestnik i kronikarz powstania listopadowego, opisał w swoich dziełach także działalność organizacji młodzieżowych na Uniwersytecie Wileńskim.

W 1819 na 20 założył Zan między uczniami uniwersytetu towarzystwo moralne, patriotyczne i naukowe, którego członkom nadał tytuł Promienistych. Siedem klas towarzystwa wyobrażało siedem promieni składających się na światło słoneczne. Taki jest początek rewolucji nie tylko w obyczajach, charakterze i naturze koleżeństwa młodzieży Uniwersytetu Wileńskiego, lecz i w nowszej literaturze polskiej [...].

Braterstwo, zamiłowanie nauki, równość, uczynność: te obowiązki zaciągał każdy wpisujący się do ich wielkiej księgi [...]. *Zan, widoma głowa Promienistych, nie był bez tajnej rady. Miał ją w osobach Filaretów, których związek, składający tajemny wydział Promienistych, ekscytował już, jak mówiono, w 1818 r., lecz właściwie dopiero w 1819–20 działać zaczął* [...].

W roku 1822 Wyrwicz, profesor matematyki w Uniwersytecie Wileńskim, doniósł był księciu Adamowi Czartoryskiemu, przejeżdżającemu przez Wilno, że w stowarzyszeniu Promienistych, o którym wszyscy wiedzieli, mającym tylko na celu naukę i moralność, zawiązał się wydział tajny polityczny pod tytułem Filaretów [...]. *Ponieważ Wyrwicz doniósł o tym kuratorowi, musiał przeto Czartoryski wyznaczyć komisję do sprawdzenia denuncjacji; wszakże śledztwo poruczył zacnemu profesorowi Bojanusowi, który po krótkim badaniu całą rzecz uznał za niegodną dalszych poszukiwań. Wtedy Filareci i Filomaci dobrowolnie rozwiązać się postanowili, aby nie nastręczać rządowi pobudek do prześladowania szkolnej młodzieży.* [...]

Nowosilcow, chcąc koniecznie rozetrzeć [tu: rozdmuchać] *tę sprawę, użył gwałtu i wymusił na Jankowskim tyle nowych zeznań, iż dnia 1 i 2 grudnia wszyscy prawie uczniowie Uniwersytetu Wileńskiego byli uwięzieni i badani* [...]. *Sześć miesięcy trwała inkwizycja, z której rząd nic pewnego dociec nie mógł, gdy Zan, poruszony losem tylu kolegów, postanowił wziąć na siebie samego całą odpowiedzialność i poświęcić się za wszystkich.* [...] *Ten czyn był tylko nowym dowodem szlachetnego charakteru Zana, lecz nie ocalił jego kolegów. Ukazem Aleksandra z 14 września roku 1824 złożył z urzędu czterech profesorów* [...], *posłał w głąb cesarstwa albo na Syberię jedenastu Filomatów i dziewięciu Filaretów* [...]. *Wielu innych uczniów niewymienionych w ukazie wzięto do wojska na prostych sołdatów* [z ros. 'żołnierzy']; *wielu za wolność opłacić się musiało Nowosilcowowi* [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 169–170.

? **1.** Korzystając z tekstu źródłowego, przedstaw program Towarzystwa Filomatów.

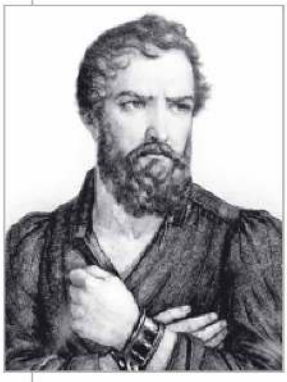
2. Wyjaśnij, w jaki sposób władze rosyjskie rozprawiły się z młodymi konspiratorami.

ziem zabranych do Królestwa Polskiego i prowadzić działania mające na celu wzmacnianie w społeczeństwie idei niepodległościowej. Ważnym celem organizacji miało być wywieranie nacisku na opinię publiczną, która w obronie swoich praw powinna kierować do monarchy liczne petycje. W 1822 r. Walerian Łukasiński wraz z kilkoma działaczami został zdekonspirowany i aresztowany. Stanął przed sądem wojennym, który skazał go na dziewięć lat więzienia.

Po aresztowaniu Łukasińskiego nowym przywódcą Towarzystwa Patriotycznego został podpułkownik **Seweryn Krzyżanowski**. Podjęto wówczas rozmowy z tajnymi związkami rosyjskimi, późniejszymi dekabrystami. Mimo to wzajemna nieufność, różnice w programach oraz brak porozumienia co do przyszłości zachodnich guberni cesarstwa utrudniały nawiązanie owocnej współpracy. Kiedy po śmierci Aleksandra I doszło do powstania dekabrystów i jego szybkiego zdławienia, w wyniku

POSTAĆ HISTORYCZNA

WALERIAN ŁUKASIŃSKI (1786–1868)

Polski działacz polityczny i wojskowy. Jego matka była spokrewniona z Joanną Grudzińską, żoną księcia Konstantego. Służbę wojskową rozpoczął w armii Księstwa Warszawskiego. Brał udział w kampanii 1807 r. oraz w walkach w 1809 r. W 1813 r. walczył pod Lipskiem oraz brał udział w obronie Drezna, w wyniku czego został wzięty do austriackiej niewoli, z której niebawem został zwolniony, i w czerwcu 1814 r. osiadł w Warszawie. W kolejnym roku wstąpił do armii Królestwa Polskiego, gdzie dosłużył się stopnia majora. Należał do masonerii, na której wzór w 1819 r. założył Wolnomularstwo Narodowe. Po jego rozwiązaniu zainicjował utworzenie Towarzystwa Patriotycznego. Jego działalność w tej organizacji przerwało aresztowanie. W 1822 r. skazano go na dziewięć lat twierdzy. W 1830 r. znajdował się w Warszawie, ale nie został uwolniony przez powstańców. Na początku stycznia 1831 r. przewieziono go do twierdzy szlisselburskiej koło Petersburga. W więzieniu spędził resztę życia. Zmarł w 1868 r., już po upadku powstania styczniowego.

prowadzonego dochodzenia natychmiast odkryto powiązania rosyjskich spiskowców z polskimi. Rozpoczęły się aresztowania członków Towarzystwa Patriotycznego. Od czerwca 1827 r. działał, powołany zgodnie z konstytucją, **sąd sejmowy**. Jego funkcję pełnił senat pod prezesurą wojewody Piotra Bielińskiego. Prowadzono śledztwo w sprawie powiązań członków Towarzystwa Patriotycznego z dekabrystami. Senatorzy uznali, iż oskarżanie polskich konspiratorów o zdradę stanu jest bezpodstawne. Zostali oni skazani jedynie za nieprzekazanie władzom informacji o rosyjskich działaniach spiskowych. Na wieść o decyzji sądu sejmowego Mikołaj I powiedział: *Nieszczęśni, ocalili winnych, lecz zgubili ojczyznę*. Jednak w związku z wojną toczącą się z Turcją wyrok sądu zatwierdził.

Seweryn Krzyżanowski po aresztowaniu mjr. Łukasińskiego stanął na czele Towarzystwa Patriotycznego. Aresztowany w 1826 r., po stłumieniu powstania dekabrystów w Rosji. Na mocy wyroku sądu sejmowego skazano go na trzy lata i trzy miesiące aresztu. W 1830 r. Mikołaj I zmienił mu wyrok na bezterminowe osadzenie w twierdzy. Ostatnie lata swojego życia spędził na Syberii. Zmarł w 1839 r.

▪ *obraz, Polska, 1839 r.*

KRÓLESTWO POLSKIE W PRZEDEDNIU POWSTANIA

Odkrycie przez władze rosyjskie działalności Towarzystwa Patriotycznego i jego likwidacja tylko na moment zahamowały działalność konspiracyjną w kraju. Jeszcze w trakcie aktywności sądu sejmowego w 1828 r. w warszawskiej Szkole Podchorążych Piechoty porucznik **Piotr Wysocki** zawiązał sprzysiężenie, do którego poza oficerami dołączyli studenci Uniwersytetu Warszawskiego oraz młodzi inteligenci warszawscy. Polacy z wielką nadzieją oczekiwali na przegraną Rosji w wojnie z Turcją. Liczono, że porażka zaborcy znacznie osłabi jego pozycję, co zwiększy

możliwości polskiego społeczeństwa w walce o niepodległość. Wstępny projekt, zakładający wybuch powstania w 1829 r., został odrzucony ze względu na widoczne sukcesy Rosji. W tym czasie Mikołaj I, uwikłany w wojnę z Turcją, postanowił zadbać o poprawne stosunki z Polakami. W 1829 r. koronował się w Warszawie na polskiego króla, a w następnym roku zwołał sejm. Zabiegi te nie ostudziły zapału młodych wojskowych, którzy czekali na rozwój wypadków we Francji.

Wybuch rewolucji lipcowej i pozbawienie tronu Karola X wywołało ogromne poruszenie wśród członków sprzysiężenia. Niedługo potem, w sierpniu 1830 r., belgijskie prowincje Królestwa Zjednoczonych Niderlandów wystąpiły przeciwko holenderskiej władzy, a w październiku Belgia proklamowała niepodległość (więcej zob. s. 25–27). W prasie warszawskiej pojawiły się informacje o mobilizacji części armii rosyjskiej i całej armii polskiej, co dla wielu oznaczało, że jednostki te zostaną użyte do przeprowadzenia interwencji w Belgii (której zwolennikiem był car Mikołaj I). W tym samym czasie policja księcia Konstantego trafiła na trop sprzysiężenia podchorążych. Rozpoczęły się aresztowania,

Koronacja cesarzowej i królowej Aleksandry przez Mikołaja I w Zamku Królewskim w Warszawie 24 maja 1829 roku to obraz namalowany najprawdopodobniej przez Antoniego Brodowskiego. Koronacja była pustym gestem ze strony cara, który w ten sposób chciał pozyskać względy Polaków, aby wykorzystać polskie wojsko w wojnie z Turcją.

▪ *obraz, Polska, 1829 r.*

co przyspieszyło decyzję o wybuchu powstania. W zamyśle młodych spiskowców ich celem miało być jedynie zapoczątkowanie zrywu. Kolejne działania miały zostać podjęte już przez doświadczonych i cieszących się społecznym zaufaniem polskich polityków.

Odprawa posyłek na placu Saskim to grafika ukazująca wielkiego księcia Konstantego podczas codziennego przeglądu armii Królestwa Polskiego. Przegląd ten polegał na prezentacji różnego typu oddziałów wojskowych. Później książę założył w północno-zachodniej części miasta Pola Marsowe, na które przeniesiono musztry i wizytowanie jednostek.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

ARMIA KRÓLESTWA POLSKIEGO

Wielkość i charakter armii Królestwa Polskiego określała konstytucja. Zarówno swoim umundurowaniem, jak i sztandarami oraz chorągwiami wojsko miało nawiązywać do polskich wzorów i tradycji. Komendy były wydawane w języku polskim, a całe siły miały pozostawać pod zwierzchnictwem Komisji (ministerstwa) Wojny. Jednak wkrótce okazało się, że ministerstwo miało ograniczony wpływ na sytuację w armii, w której faktyczną władzę sprawował naczelny wódz, książę Konstanty. Poza tym żołnierze przysięgali wierność nie ojczyźnie, lecz królowi (carowi). Wyższa kadra armii Królestwa rekrutowała się spośród zaprawionych w bojach oficerów Księstwa Warszawskiego. Żołnierze z kolei pochodzili zarówno z poboru, jak i z zaciągu ochotniczego.

Całe siły polskie składały się z gwardii i oddziałów liniowych. Te ostatnie dzieliły się na korpus piechoty, korpus kawalerii, artylerię, wojska inżynieryjne oraz korpus taborów. Przed wybuchem powstania armia Królestwa Polskiego liczyła ok. 25 tys. żołnierzy piechoty, 7 tys. kawalerzystów, ponad 3 tys. artylerzystów oraz 96 dział. Stanowiło to ponad 35 tys. dobrze wyszkolonych i uzbrojonych żołnierzy. Dzięki działaniom wielkiego księcia Konstantego, który dążył do perfekcyjnego wyszkolenia swoich oddziałów, żołnierze wojska polskiego górowali nad jednostkami carskimi poziomem umiejętności posługiwania się bronią, bitnością oraz karnością.

Żołnierze 1 Pułku Piechoty Liniowej Królestwa Kongresowego, uzbrojeni w karabiny skałkowe francuskiej produkcji z okresu Księstwa Warszawskiego. Dopiero z czasem ich uzbrojenie wymieniono na produkowane w rosyjskich fabrykach. Mundury składały się z granatowych kurtek oraz spodni – latem białych, a zimą granatowych. Noszone na głowach kaszkiety z białymi sznurami w kompaniach fizylierskich miały dodatkowo pompony, a w grenadierskich – kity.

▪ *obraz, Warszawa, 1823 r.*

? Jakie czynniki zdecydowały o wysokiej jakości armii Królestwa Polskiego?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw program polityczny kaliszan.
2. Omów rozwój ruchu spiskowego w Królestwie Polskim.
3. Wskaż pośrednie i bezpośrednie przyczyny wybuchu powstania listopadowego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

H. Dylągowa, *Towarzystwo Patriotyczne i Sąd Sejmowy 1821–1829*, Warszawa 1970.
A. Lenkiewicz, *Walerian Łukasiński*, Wrocław 2001.
B. Szyndler, *Mikołaj Nowosilcow (1762–1838): portret carskiego inkwizytora*, Warszawa 2004.

4 POWSTANIE LISTOPADOWE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie organizacje spiskowe działały w Królestwie Polskim?
2. Jak wyglądała sytuacja w Kongresówce w przededniu wybuchu powstania listopadowego?

WYBUCH POWSTANIA LISTOPADOWEGO

Duży wpływ na decyzję o wybuchu powstania w Królestwie Polskim miały rewolucyjne wydarzenia we Francji i w Belgii. Spiskowcy z rosnącym niepokojem obserwowali działania władz rosyjskich. Kiedy 20 listopada 1830 r. ogłoszono stan gotowości bojowej armii rosyjskiej i polskiej, rozpoczęli przygotowania do powstania. Konspiratorzy byli przekonani, że car użyje polskich oddziałów do tłumienia rewolucji w Belgii. W rzeczywistości mobilizacja miała na celu zwiększenie liczby wojsk rosyjskich w Królestwie, co w znacznym stopniu umożliwiłoby Mikołajowi I pacyfikację kraju.

Początek powstania zaplanowano na 29 listopada, kiedy to straż przed Belwederem miał pełnić 4 Pułk Piechoty Liniowej (czwartacy), którego znaczna część kadry należała do sprzysiężenia. W dzień wybuchu zrywu odbyła się ostatnia narada wojskowych przywódców związku, w tym **Piotra Wysockiego** i **Józefa Zaliwskiego**. Spiskowcy nie mieli dokładnego planu działania i nie wyznaczyli przywódcy wystąpienia. Wierzyli, że w chwili rozpoczęcia walki społeczeństwo, niesione miłością do utraconej ojczyzny, przyłączy się do powstańców. W Warszawie stacjonowało wówczas ok. 10 tys. polskich żołnierzy, więc gdyby większość z nich poparła wystąpienie, szanse na szybkie opanowanie miasta znacznie by wzrosły.

29 listopada o godzinie 19 nastąpił atak na Belweder. Jego celem było wzięcie do niewoli lub zabicie wielkiego księcia Konstantego. Przeprowadzili go cywilni spiskowcy (wojskowi uznali, że udział w nim byłby złamaniem przysięgi składanej naczelnemu wodzowi), wśród których byli m.in. poeci **Ludwik Nabielak** i **Seweryn Goszczyński**. Ich plan się jednak nie powiódł. Wielki książę zdołał uciec

POSTAĆ HISTORYCZNA

PIOTR WYSOCKI (1797–1875)

Pułkownik wojska polskiego, działacz niepodległościowy, przywódca sprzysiężenia podchorążych i inicjator powstania listopadowego. Pochodził ze zubożałej rodziny szlacheckiej. Na jego patriotyczną postawę wpływ miała nauka w szkole pijarów. W 1818 r. został przyjęty do Szkoły Podchorążych Piechoty. To tam w 1828 r., już jako podporucznik, utworzył organizację konspiracyjną znaną jako Sprzysiężenie Wysockiego. 29 listopada 1830 r. z jego inicjatywy rozpoczęła się listopadowa insurekcja. Walczył m.in. pod Wawrem, Grochowem i Dobrem. Uczestniczył też w wyprawie na Litwę. Za zasługi został odznaczony Krzyżem Złotym Orderu Virtuti Militari. 6 września 1831 r., podczas obrony Woli, dostał się w ręce Rosjan. Zasądzoną karę śmierci poprzez powieszenie zmieniono mu na 20 lat ciężkich robót na Syberii. Do kraju wrócił dopiero w 1857 r. Osiadł w Warce, gdzie spędził resztę swojego życia, poświęcając się pracy historycznej. Zmarł w 1875 r. jako bohater narodowy.

i przedostać się do obozu wojsk rosyjskich stacjonujących pod Warszawą. W tym samym czasie Piotr Wysocki z grupą 161 podchorążych ruszył do walki z rosyjskimi patrolami, zmierzając w kierunku magazynu uzbrojenia – Arsenału. Nadzieje spiskowców na przyłączenie się do powstania generalicji także się nie spełniły, ponieważ wielu wyższych oficerów działania powstańców uznało za młodzieńczą awanturę. Ich nawoływania do złożenia broni spotkały się z ostrą reakcją podchorążych, a stolica stała się świadkiem bratobójczych walk, w których rezultacie z rąk spiskowców śmierć poniosło sześciu generałów i kilku wyższych oficerów.

O przebiegu **nocy listopadowej** zadecydował warszawski lud (rzemieślnicy, drobni kupcy, handlarze, służba, robotnicy najemni). To dzięki ich poparciu zdobyto Arsenał i znajdujące się tam zapasy broni, a później opanowano całe miasto. Wielki książę Konstanty wraz z siłami rosyjskimi i wiernymi pułkami polskimi nie zdecydował się zaatakować powstańców. Uważał, że Polacy powinni sami rozprawić się ze spiskowcami i tego właśnie kategorycznie zażądał.

PRÓBY POROZUMIENIA Z CAREM

Żaden z szanowanych i cieszących się autorytetem działaczy politycznych nie chciał przyłączyć się do powstania i objąć nad nim kierownictwa, co rozczarowało spiskowców. Sam Wysocki także nie ogłosił się przywódcą. Bierność tę przerwała grupa polityków związanych z Radą Administracyjną (m.in. książę Adam Jerzy Czartoryski, książę Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki oraz Julian Ursyn Niemcewicz), którzy dążyli do ugody z carem, a wydarzenia z nocy z 29 na 30 listopada uważali za nieodpowiedzialną awanturę. Postanowili oni w celu uspokojenia nastrojów w stolicy dołączyć do Rady Administracyjnej cieszących się autorytetem spiskowców: **gen. Józefa Chłopickiego** oraz polityka **Joachima Lelewela**. Ponadto zdecydowali, że należy nawiązać kontakt z wielkim księciem Konstantym oraz wydać odezwy do ludności Warszawy, w których wezwano do zachowania porządku i spokoju. Utworzono również straż bezpieczeństwa, złożoną z zamożnej burżuazji, oraz zaczęto odbierać broń uzbrojonemu ludowi. W wyniku porozumienia z księciem Konstantym pozwolono rosyjskim wojskom opuścić Królestwo Polskie, w zamian za obietnicę pozostawienia w kraju wiernych mu dotychczas pułków polskich.

Antypowstańcza postawa polityków spotkała się ze sprzeciwem inicjatorów nocy listopadowej. Dlatego 1 grudnia powołali oni do życia **Towarzystwo Patriotyczne**, którego pracami, mimo formalnego przywództwa Joachima Lelewela, kierował **Maurycy Mochnacki**. Celem tego klubu politycznego było niedopuszczenie do zdławienia dopiero co rozpoczętego powstania. Domagano się utworzenia nowego rządu, zerwania rozmów z Konstantym oraz podjęcia działań zmierzających do rozciągnięcia powsta-

Wzięcie Arsenału to obraz pokazujący przełomowy moment nocy listopadowej. Zdobycie magazynów broni w Warszawie pozwoliło spiskowcom uzbroić ludność, która przyłączyła się do powstania, i dzięki temu wyprzeć z miasta oddziały rosyjskie.

▪ *obraz, Polska, 1830 r.*

nia na cały kraj. W wyniku nacisków Towarzystwa oraz radykalizacji nastrojów w stolicy Rada Administracyjna 3 grudnia przekształciła się w **Rząd Tymczasowy** pod kierownictwem księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. Do ustąpienia zmuszono zwolennika ugody z carem, księcia Druckiego-Lubeckiego, a władzę wojskową przekazano gen. Józefowi Chłopickiemu, który **5 grudnia 1830 r.** ogłosił się **dyktatorem**. Należał on do wielkich patriotów i cieszył się popularnością wśród warszawiaków, lecz był zdecydowanym przeciwnikiem powstania. Dlatego też podjął decyzję o wysłaniu do króla-cara delegacji (10 grudnia) w celu przedstawienia mu petycji. Polacy domagali się w niej przestrzegania konstytucji, wycofania wojsk rosyjskich z Królestwa Polskiego oraz przyłączenia ziem zabranych. Delegacja z księciem Druckim-Lubeckim na czele miała nadzieję na zawarcie kompromisu. W tym czasie naciskany przez powstańców Chłopicki niechętnie przystąpił do rozbudowy polskiej armii.

W dniu 17 grudnia Mikołaj I w manifeście wystosowanym do Polaków zażądał ich kapitulacji. Następnego dnia rozpoczęły się w Warszawie obrady sejmu, który uznał powstanie za narodowe. W takiej sytuacji gen. Chłopicki podjął decyzję o złożeniu urzędu. Członkowie Towarzystwa Patriotycznego zaczęli nawoływać do detronizacji króla-cara. Do radykalizacji nastrojów przyczyniło się również obraźliwe dla Polaków oświadczenie wodza armii rosyjskiej, Iwana Dybicza. W dniu **25 stycznia 1831 r.** sejm uchwalił **detronizację Mikołaja I**. Cztery dni później powołano pięcioosobowy Rząd Narodowy, którego prezesem został książę Adam Jerzy Czartoryski. Zasiadali w nim konserwatyści (Adam Jerzy Czartoryski i Stanisław Barzykowski), liberałowie (Teodor Morawski i Wincenty Niemojowski) oraz radykałowie (Joachim Lelewel).

Powrót wojsk polskich z Wierzbna 3 grudnia 1830 r. to obraz, który pokazuje przybycie do stolicy jednostek polskich wiernych w momencie wybuchu powstania wielkiemu księciu Konstantemu.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

WOJNA POLSKO-ROSYJSKA

Detronizacja Mikołaja I oznaczała wybuch wojny polsko-rosyjskiej. Na początku lutego do Królestwa Polskiego wkroczyła armia rosyjska dowodzona przez feldmarszałka **Iwana Dybicza**. Wodzem naczelnym wojsk polskich został książę **Michał Radziwiłł**, choć

WARTO WIEDZIEĆ

Sprawa chłopska podczas powstania

Od początku powstania zdawano sobie sprawę z konieczności przyciągnięcia do niego chłopów, którzy stanowili bazę rekrutacyjną dla armii i których udział w walkach mógł zadecydować o powodzeniu całej sprawy. Wyłoniło się wówczas kilka pomysłów rozwiązania kwestii chłopskiej. Liberałowie stali na stanowisku stopniowego oczynszowania chłopów, z zachowaniem wszelkich zasad ochrony własności. Członkowie Towarzystwa Patriotycznego przychylali się do projektu liberałów, choć w szeregach klubu pojawiły się również głosy radykalne, domagające się natychmiastowego oczynszowania i zniesienia pańszczyzny. Projekt reform włościańskich przygotowali również liberałowie kaliscy. Ich propozycja zakładała rozłożone na okres 10 lat znoszenie pańszczyzny oraz oczynszowanie chłopów, ale tylko w dobrach narodowych, z wykluczeniem z tego procesu majątków prywatnych. Ostatecznie, ze względu na tak duże rozbieżności między projektami polityków różnych opcji, sejm nie podjął w tej kwestii żadnej decyzji.

? Dlaczego polskim politykom nie udało się rozwiązać kwestii chłopskiej?

TEKST ŹRÓDŁOWY

DETRONIZACJA CARA MIKOŁAJA I

Debata w sejmie na temat pozbawienia cara polskiej korony odbyła się 25 stycznia 1831 r. Na wniosek posła Romana Sołtyka parlamentarzyści podjęli decyzję o detronizacji władcy.

Działo się na Posiedzeniu połączonych Izb Sejmowych dnia 25 stycznia 1831 r. w Warszawie.
Najświętsze, najuroczystsze umowy tyle tylko są nienaruszonymi, ile wiernie dotrzymanymi ze stron obydwóch. Długie cierpienia Nasze znane światu całemu, przysięgą zaręczone przez dwóch panujących, a pogwałcone tylekroć swobody, nawzajem i Naród Polski od wierności dziś Panującemu uwalniają. Wyrzeczone na koniec przez samego Cesarza Mikołaja słowa, że pierwszy ze strony naszej wystrzał stanie się na zawsze zatracenia Polski hasłem, odejmując nam wszelką sprostowania krzywd naszych nadzieję, nie zostawiają jak rozpacz szlachetną.
Naród zatem Polski na Sejm zebrany oświadcza: iż jest niepodległym Ludem i że ma prawo temu Koronę Polską oddać, którego godnym jej uzna, po którym z pewnością będzie się mógł spodziewać, iż mu zaprzysiężonej wiary i zaprzysiężonych swobód święcie i bez uszczerbku dochowa.

Detronizacja Mikołaja I przez polski sejm oznaczała zerwanie więzów Królestwa Polskiego z Rosją.
▪ *rycina, Francja, XIX w*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 181.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób polscy parlamentarzyści uzasadniali detronizację cara Mikołaja I.
2. Na podstawie dostępnych Ci informacji odpowiedz, do jakich tradycji odwoływali się autorzy uchwały.

faktycznym dowódcą był gen. Chłopicki. Podobnie jak większość wyższych oficerów, nie wierzył on w sukces Polaków, jednak postanowił wydać Rosjanom bitwę i w razie porażki ogłosić kapitulację. Dybicz chciał jak najszybciej zdobyć Warszawę. Po kilku drobniejszych potyczkach 25 lutego doszło do bitwy **pod Grochowem**. Pozostała ona nierozstrzygnięta, lecz straty Rosjan uniemożliwiły ich dalszą ofensywę. Ponadto wkrótce rosyjską armię zaczęła dziesiątkować epidemia cholery.

Nowym wodzem naczelnym wojsk polskich został **gen. Jan Skrzynecki**, który także nie wierzył w zwycięstwo. Zgodził się jednak na śmiały plan ofensywny opracowany przez **gen. Ignacego Prądzyńskiego**, który zakładał zdobycie rosyjskich magazynów w Siedlcach. Zaskoczeni atakiem Rosjanie ponieśli znaczne straty w bitwach, m.in. **pod Wawrem** i **Dębem Wielkim** oraz w decydującym starciu **pod Iganiami**. Mimo to Skrzynecki wstrzymał ofensywę i unikał decydującego starcia.

W tym samym czasie gen. Dwernicki wyruszył z pomocą dla ogarniętego powstaniem Wołynia. Rosjanie skierowali jednak przeciwko niemu przeważające siły i zmusili go do przekroczenia granicy z Austrią i złożenia broni. Powstanie na Wołyniu upadło. Większy rozmiar miały walki powstańcze na Litwie. Oprócz szlachty stanęli do nich tam młodzi mieszczanie, a na Żmudzi chłopi. Oddziały partyzanckie, choć słabo uzbrojone, odnosiły znaczne sukcesy. Klęską zakończyła się jednak próba zdobycia Wilna. Pomoc z Królestwa Polskiego nadeszła dopiero w czerwcu, wraz z przybyciem oddziałów gen. Antoniego Giełguda,

KRÓLESTWO POLSKIE W LATACH 1830–1831

? 1. Wymień tereny poza Królestwem Polskim, na których doszło do powstania w latach 1830–1831.

2. Wyjaśnij, dlaczego wydarzenia na Litwie mogły mieć duży wpływ na przebieg całego zrywu.

gen. Henryka Dembińskiego i Dezyderego Chłapowskiego. Mimo to w lipcu oddziały polskie zostały zmuszone przez Rosjan do przekroczenia granicy pruskiej i złożenia broni.

Tymczasem wiosną gen. Prądzyński opracował nowy plan ofensywy. Zakładał on atak na rosyjski Korpus Gwardii stacjonujący w okolicach Łomży i Ostrołęki. Jednak nieudolność gen. Skrzyneckiego sprawiła, że Rosjanie zdołali się wycofać i po połączeniu się z armią Dybicza uderzyli na Polaków. Stoczona 26 maja bitwa **pod Ostrołęką** nie przyniosła wprawdzie klęski armii polskiej, lecz wykrwawiła jej najlepsze jednostki i podkopała morale żołnierzy, którzy przestali wierzyć w zwycięstwo.

EUROPA WOBEC POWSTANIA

Opinia publiczna w ogarniętej ruchami rewolucyjnymi Europie z pełnym entuzjazmem przyjęła wieści o wybuchu powstania w Królestwie Polskim. Mimo to rzeczywiste działania mogły podjąć tylko rządy europejskich państw, a te jednoznacznie odmówiły zaangażowania się w konflikt polsko-rosyjski. W grudniu 1830 r. z misją dyplomatyczną do Londynu został wysłany Aleksander Wielopolski. Minister brytyjski Henry John [czyt.: dżon] Palmerston oznajmił, że jego kraj nie będzie mieszać się w spór między monarchą a jego poddanymi. Również Francja nie wystąpiła w obronie sprawy polskiej.

WALKI PODCZAS POWSTANIA LISTOPADOWEGO

Ponieważ w polskim zrywie narodowym brały udział regularne jednostki wojskowe, toczone wówczas walki miały charakter regularnej wojny. Rosjanie do stłumienia powstania skierowali ponad 200 tys. żołnierzy, czyli niemal połowę swojej armii. Polacy początkowo dysponowali tylko nieco ponad 50 tys. żołnierzy, jednak z czasem armia została rozbudowana do ok. 150 tys. Z racji liczebności zaangażowanych sił niektóre z bitew, do których wówczas doszło, należały do największych stoczonych w Europie od czasów wojen napoleońskich.

Bitwa pod Ostrołęką była wynikiem kolejnej próby ofensywy wojsk polskich. Nieudolne dowodzenie gen. Skrzyneckiego, który w ostatniej chwili zmienił plan opracowany przez gen. Prądzyńskiego, doprowadziło do poważnych strat w szeregach armii powstańczej.

Bitwa o Olszynkę Grochowską była najkrwawszym starciem powstania listopadowego. Dzięki waleczności polskich oddziałów udało się zatrzymać marsz wojsk rosyjskich na stolicę.

Obrona Warszawy była ostatnim starciem powstania listopadowego. Potężne uderzenie Rosjan, którzy mieli wielką przewagę w artylerii, przerwało polskie linie obrony i zmusiło stolicę do kapitulacji.

Bitwa pod Stoczkiem została rozegrana przez oddział gen. Józefa Dwernickiego. Zwycięstwo to nie miało dużego znaczenia strategicznego, ale korzystnie wpłynęło na nastroje armii polskiej.

Bitwa pod Iganiami rozegrała się podczas wiosennej ofensywy wojsk polskich, której celem było zajęcie magazynów armii rosyjskiej w Siedlcach. Pomimo zwycięstwa nie udało się osiągnąć zakładanych celów.

Bitwy pod Grochowem i Ostrołęką

Do największych i najkrwawszych starć wojny polsko-rosyjskiej w 1831 r. doszło pod Grochowem i Ostrołęką. Obydwa wykazały znakomite wyszkolenie polskich żołnierzy i części oficerów. Jednocześnie odsłoniły słabości kadry dowódczej, która nie podzielała zapału swoich podwładnych do walki i obawiała się podejmowania odważnych decyzji. Uważa się, że większość wyższych oficerów jako weterani wojen napoleońskich pamiętała, że to Rosjanie zwyciężyli cesarza Francuzów, co sprawiało, że nie wierzyli w możliwość pokonania ich armii.

Czwartak, czyli żołnierz 4 Pułku Piechoty Liniowej, jednostki, która walczyła zarówno pod Olszynką Grochowską, jak i Ostrołęką.

Olszynka Grochowska to obraz, na którym Wojciech Kossak przedstawił miejsce najcięższych walk toczonych podczas bitwy w 1831 r. Postawa żołnierzy broniących tej pozycji sprawiła, że gen. Chłopicki uwierzył w możliwość pokonania Rosjan. Zaczął sprawować dowództwo z większą energią i przygotowywać kontratak, który mógł przesądzić o zwycięstwie. Niestety, został wówczas ciężko ranny, a naczelny wódz Michał Radziwiłł nie potrafił dowodzić armią.

- *obraz, Polska, 1886 r.*

? 1. Wyjaśnij, jakie skutki dla powstania listopadowego miała postawa polskich naczelnych dowódców.

2. Omów znaczenie bitew pod Grochowem i Ostrołęką dla zrywu narodowego w 1831 r.

Różne postawy przyjęli także pozostali zaborcy. Prusy w obawie przed wybuchem powstania u siebie szybko podjęły kroki, aby zdławić jakąkolwiek aktywność polskich poddanych. Ponadto na granicy z Królestwem Polskim skoncentrowały swoją armię gotową pójść z pomocą Rosjanom. Mimo tych działań w powstaniu listopadowym wzięło udział ok. 3 tys. ochotników z Wielkopolski. Austria natomiast przyjęła postawę neutralną. Nie przekazała Rosji powstańców, którzy przedostali się do Galicji, ani nie przeszkodziła w ich wyjeździe do Francji, ale nie zamierzała też otwarcie wystąpić przeciw Rosji.

UPADEK POWSTANIA

Po śmierci Dybicza nowy rosyjski dowódca, **feldmarszałek Iwan Paskiewicz**, postanowił przeprowadzić atak na Warszawę od strony zachodniej. W lipcu rosyjska armia przeprawiła się przez Wisłę nieopodal Torunia i powoli rozpoczęła marsz w kierunku stolicy. Skrzynecki zwlekał z przygotowaniami do decydującego starcia, co spotkało się z ostrą krytyką sejmu, który pozbawił go dowództwa, a na wodza naczelnego wybrał **gen. Henryka Dembińskiego**. Nie był to trafny wybór, gdyż Dembiński okazał się kontynuatorem działań Skrzyneckiego. W obliczu coraz trudniejszej sytuacji i radykalizacji nastrojów **15 sierpnia** doszło do rozruchów w stolicy, które zakończyły się samosądami na domniemanych winowajcach klęski wojennej. Życie straciło wówczas ok. 30 osób. Rząd Narodowy podał się do dymisji, a **gen. Jan Krukowiecki** został gubernatorem Warszawy oraz naczelnym dowódcą polskiej armii. Nie zamierzał jednak prowadzić walki z Rosjanami, a zajął się wprowadzaniem porządku w mieście. Ukarał winnych rozruchów i rozwiązał Towarzystwo Patriotyczne. Rozpoczął również próby negocjacji z Paskiewiczem, ale feldmarszałek nie podjął z nim żadnych rozmów.

Rosjanie rozpoczęli atak na polską stolicę 6 września 1831 r. Ich siły liczyły ok. 80 tys. żołnierzy, którym strona polska mogła przeciwstawić armię w sile ok. 40 tys. żołnierzy. Szturm przeprowadzono od strony Woli, której obroną dowodził **gen. Józef Sowiński**. Brak jakiegokolwiek wsparcia i zbyt późno podjęte przygotowania do odparcia szturmu przesądziły o klęsce Polaków. W dniu **8 września** sejm podjął decyzję o kapitulacji Warszawy. Pozbawił dowództwa Krukowieckiego oraz zdymisjonował

Sowiński na szańcach Woli to obraz Wojciecha Kossaka, ukazujący artystyczną wizję śmierci generała. Według badań historyków dowódca reduty na Woli chciał się poddać. Gdy kapitulował, padły strzały, co Rosjanie wzięli za podstęp i bagnetami zabili Polaków, w tym prawdopodobnie także Sowińskiego.

▪ *obraz, Polska, 1922 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Kobiety w powstaniu listopadowym

Zryw niepodległościowy, jakim było powstanie listopadowe, przyciągnął w swoje szeregi także kobiety. Niektóre walczyły z bronią w ręku, tak jak powszechnie znana Emilia Plater, ale większość angażowała się w działalność charytatywno-opiekuńczą, pomagając np. rodzinom wojskowych. Polki organizowały również zaplecze medyczne dla powstańców i zbiórki potrzebnych rzeczy. W celu zdobycia pieniędzy dla najbiedniejszych sprzedawały np. obrączki ślubne. W Warszawie funkcjonował Związek Dobroczynności Patriotycznej Warszawianek, założony przez Klementynę z Tańskich Hoffmanową. Cecylia Chłędowska oraz Marianna Dębińska zaangażowały się w prace Towarzystwa Patriotycznego. W powstaniu listopadowym uczestniczyły też markietanki, czyli wędrowne handlarki, które oprócz handlu zajmowały się naprawą mundurów, praniem i pielęgnowaniem chorych, za co otrzymywały zapłatę.

? W jakie działania podczas powstania listopadowego angażowały się kobiety?

Hrabianka Emilia Plater walczyła podczas całej kampanii na Litwie. Trudy wojenne sprawiły jednak, że tuż po upadku powstania zmarła z wyczerpania. Dzięki swojej postawie stała się bohaterką narodową i uosobieniem patriotyzmu kresowych Polek.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

prezesa Rządu Narodowego. Nowym prezesem został Bonawentura Niemojowski, który wraz z sejmem i rządem opuścił stolicę. Iwan Paskiewicz w nagrodę za zdobycie stolicy Królestwa Polskiego został przez cara Mikołaja I nagrodzony tytułem księcia warszawskiego. **23 września 1831 r.** odbyło się ostatnie posiedzenie sejmu. Podjęto wówczas decyzję o „zawieszeniu" powstania. W obawie przed represjami wielu polityków i wojskowych wyjechało z kraju. 9 października skapitulował Modlin, a 21 października – Zamość. Wraz z upadkiem tych dwóch twierdz upadło również powstanie.

Zryw niepodległościowy zakończył się całkowitą klęską polityczną i militarną, miał jednak ogromne znaczenie dla budowania tożsamości narodowej Polaków. Dla następnych pokoleń noc listopadowa i bohaterska postawa powstańców stały się symbolem miłości do ojczyzny. Niedługo po upadku powstania ówcześni politycy zaczęli oceniać jego szanse i możliwości (więcej zob. s. 124–125). Niezależnie od ocen należy pamiętać, że dzięki niemu przez niemal cały rok istniało niepodległe państwo polskie mające własny rząd, sejm oraz wojsko.

ĆWICZENIA

1. Oceń przygotowanie spiskowców do rozpoczęcia powstania.
2. Omów stosunek głównych polskich polityków i generałów do działań powstańczych.
3. Omów przebieg walk polsko-rosyjskich w 1831 r.
4. Wskaż przyczyny upadku powstania listopadowego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Łojek, *Szanse powstania listopadowego*, Warszawa 1986.
Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje – historiografia – pamięć, red. T. Skoczek, Warszawa 2015.

Czy powstanie listopadowe miało szanse powodzenia?

Czy słusznie podjęto decyzję o wybuchu powstania listopadowego? Czy biorąc pod uwagę wszystkie okoliczności, mogło się ono zakończyć zwycięstwem? Są to pytania, które od wielu lat wzbudzają burzliwe dyskusje wśród polskich historyków.

Przyczyny klęski listopadowej

Pierwsze oceny i pytania dotyczące przyczyn upadku powstania listopadowego oraz niewykorzystanych szans na zwycięstwo pojawiły się już w ostatnich dniach zrywu niepodległościowego, aby z całą ostrością ujrzeć światło dzienne w publicystyce z okresu Wielkiej Emigracji. W ciągu pierwszych trzech lat po klęsce powstania ukazało się na emigracji ok. 60 publikacji z zakresu tzw. literatury rozrachunkowej. Przyczyn klęski szukano w złej woli generałów i polityków, a także w braku narodowej jedności. Niejednokrotnie zwracano uwagę na niewłaściwy moment rozpoczęcia powstania (niekorzystna dla Polski sytuacja międzynarodowa i brak poparcia państw zachodnich) oraz złą organizację (brak przywódców i ustalonego planu działania władz wojskowych i cywilnych). Nigdy jednak nie zakwestionowano samej słuszności decyzji o wybuchu walk. Przekonanie, iż powstanie listopadowe można było wygrać, mocno zakorzeniło się w świadomości historycznej Polaków żyjących w drugiej połowie XIX w. i początkach XX w. Do jego ugruntowania przyczyniły się opublikowane pod koniec XIX w. pamiętniki gen. Ignacego Prądzyńskiego. Autor dokonał w nich druzgocącej krytyki działań gen. Jana Skrzyneckiego, który za wszelką cenę dążył do ugody z carem. Źródło to umocniło przekonanie, iż przyczyną klęski listopadowej były błędy naczelnego wodza powstania.

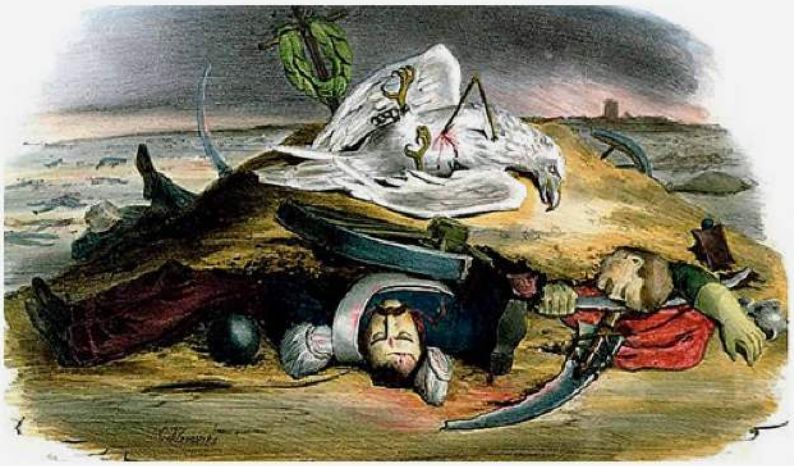

Finis Poloniae 1831 (czyt.: polonie; z łac. 'koniec Polski') to obraz niemieckiego malarza Dietricha [czyt.: ditrisia] Montena. Artysta w symboliczny sposób ukazał przekroczenie granicy pruskiej przez polskie oddziały po klęsce powstania listopadowego. W centrum znajduje się na białym koniu oficer oddający ostatni pokłon ojczyźnie, otoczony przez zrozpaczonych żołnierzy, którzy mijają słup graniczny z napisem *Finis Poloniae* – przekroczenie granicy symbolizuje koniec państwa polskiego.

▪ *obraz, Niemcy, 1832 r.*

W 1966 r. ukazał się esej Jerzego Łojka *Szanse powstania listopadowego*. Zdaniem autora zryw mógłby zakończyć się zwycięstwem, *gdyby radykalne i postępowe siły powstania ożywiły się* [...], *zmuszając rząd do forsowania za wszelką cenę generalnej ofensywy przeciw wojskom carskim*. Zdaniem historyka działania te doprowadziłyby do wypchnięcia wojsk rosyjskich z Królestwa Polskiego i części Litwy, co z kolei przyczyniłoby się zapewne do poparcia sprawy polskiej przez Wielką Brytanię i Francję. Według wielu badaczy powstanie listopadowe miałoby zdecydowanie większe szanse powodzenia, gdyby na kongresie wiedeńskim nie podjęto decyzji o podziale Księstwa Warszawskiego. Znakomity historyk Szymon Askenazy pisał: *Krzywda skurczeniem Królestwa wyrządzona Polsce przez Europę kongresową odbiła się na rewolucji listopadowej 1830. Szala wojny polsko-rosyjskiej, tak długo chwiejna, byłaby się pewnie na polską przechyliła stronę, gdyby Królestwo Polskie o Poznańskie z Krakowem, to jest o jedną czwartą, okrojone nie było.*

Analizując przyczyny upadku zrywu, niejednokrotnie zwracano uwagę na ograniczony potencjał wojenny Królestwa Polskiego. Pozbawieni możliwości importu broni i amunicji z mocarstw zachodnich, które nie chciały działać na niekorzyść potężnej Rosji, Polacy nie mogli dobrze uzbroić żołnierzy. Klęski powstania upatrywano również w dysproporcjach między siłami zbrojnymi obu państw. Jak wskazuje prof. Łojek, Rosja mogła skierować przeciwko Polakom

Spokój panuje w Warszawie to satyryczny rysunek odnoszący się do upadku powstania listopadowego. Ciała pokonanych polskich żołnierzy, zniszczone działa, porwane sztandary i martwy biały orzeł symbolizują „spokój" w kraju wprowadzony przez Rosjan.

- *rysunek, Polska, XIX w.*

ok. 180 tys. żołnierzy, zaś armia Królestwa Polskiego w chwili wybuchu powstania liczyła zaledwie 30 tys. Należy jednak pamiętać, że powstańców wsparło również 20 tys. ochotników z ziem zabranych oraz zaboru pruskiego i austriackiego. Co więcej, szacuje się, iż Królestwo Polskie mogło zmobilizować jeszcze ok. 140 tys. poborowych. Dane te wyraźnie wskazują, iż Polacy mieli duże szanse na stworzenie armii zbliżonej liczebnie do dziesiątkowanych przez cholerę sił rosyjskich.

Znaczenie powstania

Nie da się jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, czy powstanie listopadowe miało szansę powodzenia. Czy wiara w zwycięstwo oraz trafne decyzje rządu i sejmu mogły zmienić ostateczny wynik walk? Czy bardziej odpowiedni dowódca poprowadziłby Polaków do zwycięstwa? Być może przedłużyłoby to zmagania, ale czy przyniosłoby wygraną w wojnie polsko-rosyjskiej? Losy powstania zależały od tak wielu czynników zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych (np. sytuacji międzynarodowej), że wszelkie rozważania i spekulacje na ten temat są czystą *political fiction*.

Niezależnie od oceny zrywu, zdaniem Władysława Zajewskiego, autora licznych publikacji na temat tego zagadnienia: *noc 29 listopada uchroniła naród polski przed niewolą duchową, przed złożeniem broni, przed zjednoczeniem politycznym z Rosją, co nieuchronnie zgotowaliby następcy Nowosilcowa, przed aprobatą niewoli*. Według profesora nie była to walka od samego początku skazana na klęskę. Wielu zagranicznych obserwatorów uważało, że po zwycięskiej ofensywie wiosennej Polska stoi u progu niepodległości. Choć przegraliśmy powstanie, nie przegraliśmy sprawy narodowej ani nie straciliśmy honoru. W historii walk o niepodległość po III rozbiorze Polski bunt listopadowy, mimo licznych potknięć militarnych i politycznych, zajmuje miejsce wyjątkowe, bo jak pisze cudzoziemski obserwator heroicznych walk nad Wisłą: *Nie ma nic bardziej wielkiego i godnego podziwu w annałach nowożytnej historii* (cyt. z http://journals.pan.pl/Content/92738/mainfile.pdf).

Mimo niepowodzeń polskie zrywy niepodległościowe odegrały ważną rolę w umacnianiu świadomości narodowej Polaków. W 1930 r., czyli w setną rocznicę wybuchu powstania listopadowego, Artur Śliwiński wyraził przekonanie, iż *dla narodu naszego insurekcja listopadowa była niewyczerpanym źródłem tradycji, z której następne pokolenia czerpały moc do walki o prawo do życia. Naród, który sam nie tworzy swojej historii – przestaje być narodem. Naród, którego dzieje zlewają się z dziejami zaborczego państwa, przestaje żyć w świadomości świata. Powstanie listopadowe od takiej śmierci uratowało Polskę.*

Polski Prometeusz to alegoria upadku powstania listopadowego ukazana przez francuskiego malarza Horace'a Verneta. Nad martwym mężczyzną uosabiającym Polskę dominuje orzeł z zakrwawionymi szponami symbolizujący Rosję.

- *obraz, Francja, XIX w.*

5 WIELKA EMIGRACJA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były przyczyny upadku powstania listopadowego?
2. W których krajach zryw narodowy Polaków cieszył się przychylnością opinii publicznej?

EMIGRACJA POPOWSTANIOWA

Wraz z upadkiem powstania listopadowego na ziemiach polskich carskie władze rozpoczęły represje wobec jego uczestników. Osądzeniem inicjatorów oraz przywódców zrywu miały się zająć Stała Komisja Wojenno-Śledcza i specjalnie powołany w tym celu Najwyższy Sąd Kryminalny. Ponieważ większość powstańców opuściła kraj, wytoczono im procesy zaocznie i skazano na karę śmierci. Byli wśród nich m.in. książę Adam Jerzy Czartoryski i Joachim Lelewel. Tym, którzy zostali schwytani, car w drodze łaski zamienił najwyższy wymiar kary na **zsyłkę** na Syberię i ciężkie roboty w kajdanach, czyli **katorgę**. Ponadto wszystkim uczestnikom powstania oraz emigrantom politycznym skonfiskowano majątki, oddając je w ręce rosyjskich urzędników oraz osób lojalnych wobec władz.

Wywożenie polskich dzieci przez rosyjskich żołnierzy na placu Zamkowym w Warszawie. Po powstaniu w głąb Rosji wywieziono grupę sierot po polskich żołnierzach, mimo że chcieli się nimi zająć członkowie rodzin. Umieszczono je w specjalnych szkołach wojskowych i poddano rusyfikacji.

▪ *ilustracja, Polska, XIX w.*

Klęska powstania listopadowego i obawa przed represjami władz carskich spowodowały masową emigrację z Polski. Około 50 tys. osób, zarówno żołnierzy, jak i cywili, udało się w poszukiwaniu schronienia do Austrii i Prus. Tamtejsze rządy, zobowiązane prawem międzynarodowym, udzieliły wsparcia internowanym, ale godne warunki zapewniono tylko oficerom. Mimo to tuż po ogłoszeniu amnestii przez cara (1 listopada 1831 r.) zwykli żołnierze byli zmuszani do powrotu do Królestwa Polskiego. Szczególnie bezwzględni okazali się Prusacy, którzy eskortowali grupy Polaków do samej granicy, a następnie pilnowali jej przekroczenia. Ci, którzy nie poddali się pruskim naciskom, zostali uwięzieni w twierdzach (m.in. w Gdańsku i Grudziądzu), w których spędzili kilka lat. Władze austriackie nie prowadziły tak restrykcyjnej polityki, w wyniku czego znaczna liczba Polaków pozostała na terenie Wolnego Miasta Krakowa oraz Galicji.

Wobec zaistniałej sytuacji wielu zasłużonych dla kraju działaczy zaangażowanych w walkę o niepodległość podjęło decyzję o wyjeździe do Europy Zachodniej. Na emigrację zdecydowali się przede wszystkim politycy, oficerowie, uczeni, literaci, artyści, a więc przedstawiciele ówczesnej elity intelektualnej i politycznej polskiego społeczeństwa. Grupa ta liczyła ok. 10 tys. osób. Najwięcej spośród nich udało się do Francji (do 1839 r. przybyło tam ok. 5700 powstańców). Polacy wyjeżdżali również do Wielkiej Brytanii, Belgii, Hiszpanii, Szwajcarii i Stanów Zjednoczonych. Emigracja polistopadowa znacznie różniła się od innych fal wyjazdów z kraju. Rola, jaką to

EMIGRACJA PO POWSTANIU LISTOPADOWYM

? 1. Wymień państwa, przez które wiodły trasy emigracji powstańców listopadowych.

2. Wyjaśnij, dlaczego główne ośrodki emigracji zostały zlokalizowane we Francji.

środowisko odegrało w polskim życiu polityczno-kulturalnym, zadecydowała o nazwaniu jej **Wielką Emigracją**.

Wydarzenia z lat 1830–1831 w Królestwie Polskim spotkały się z życzliwym przyjęciem większości europejskiej opinii publicznej. Dlatego zwolennicy walki ze starym porządkiem z przychylnością witali polskich emigrantów. Na ich cześć pisano wiersze, układano piosenki. Z takim przyjęciem spotkali się Polacy w większości krajów niemieckich z wyjątkiem Prus. W Saksonii utworzono Związek Wsparcia dla Potrzebujących Polaków. Ten przyjazny okres w stosunkach polsko-niemieckich przez pewnego historyka został nazwany *miesiącem miodowym*. Mimo to władze, w obawie przed pogorszeniem relacji z Rosją, nie popierały działań Polaków.

Państwem, które jako jedno z pierwszych udzieliło powstańcom schronienia, była Francja. Już w 1831 r. rząd francuski podjął decyzję o przyznaniu polskim emigrantom niewielkich zasiłków, tzw. żołdu. W styczniu tego roku

zaczął działać **Komitet Francusko-Polski**, który zajął się zbiórką funduszy na potrzeby przyszłych emigrantów. Władze francuskie zdecydowały jednak o zakazie osiedlania się Polaków w Paryżu, uzasadniając to obawą o spokój publiczny. Uchodźców kierowano więc na prowincję, gdzie umieszczano ich początkowo w specjalnie tworzonych zakładach, które z czasem rozwiązano, a mieszkańców ulokowano w ośrodkach prowincjonalnych.

DZIAŁALNOŚĆ POLITYCZNA EMIGRACJI

Pierwsze działania Polaków na emigracji zmierzały do utworzenia naczelnej władzy nad wszystkimi emigrantami polistopadowymi. Mimo świadomości konieczności współdziałania bardzo szybko wśród działaczy emigracyjnych ujawniły się dawne podziały polityczne. W listopadzie 1831 r. Bonawentura Niemojowski utworzył **Komitet Tymczasowy Emigracji**, który – krytykowany za zbytnią apolityczność – został niebawem rozwiązany. Kolejną próbę powołania reprezentacji politycznej polskiej emigracji podjęli działacze Towarzystwa Patriotycznego, powołując w grudniu 1831 r. **Komitet Narodowy Polski** (KNP) z **Joachimem Lelewelem** na czele. Ponieważ Lelewel dążył do zjednoczenia całej emigracji, stworzył program umiarkowany i kompromisowy, a w gruncie rzeczy ogólnikowy, który zakładał wiarę w odzyskanie przez Polaków niepodległości przy zaangażowaniu wszystkich warstw społecznych (solidaryzm narodowy). Unikał poruszania kwestii konfliktowych, takich jak np. sprawa włościańska. Już w 1832 r. wysłał do kraju swojego emisariusza – specjalnego wysłannika, Walentego Zwierkowskiego, któremu jednak nie udało się nawiązać żadnego

Powitanie powstańca listopadowego przez ludność francuską to ilustracja ukazująca prawdziwą serdeczność, z jaką weterani walk w Królestwie byli witani we Francji i krajach niemieckich.

▪ *rycina, Polska, XIX w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

JOACHIM LELEWEL (1786–1861)

Polski działacz polityczny, numizmatyk, historyk oraz członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Przyszedł na świat w Warszawie, w spolonizowanej rodzinie pruskiej. Po ukończeniu studiów pedagogicznych w Wilnie przez kilka miesięcy wykładał historię w Liceum Krzemienieckim. W 1824 r. w związku z procesem filaretów został wydalony z Litwy. Przeniósł się wówczas do Warszawy, gdzie szybko zaangażował się w działalność polityczną. Podczas powstania listopadowego był członkiem Rady Administracyjnej. Następnie wszedł w skład Rządu Narodowego. Przewodził też Towarzystwu Patriotycznemu. Po upadku powstania wyemigrował do Francji, gdzie powołał do życia Komitet Narodowy Polski. Zaangażował się jeszcze w działalność Młodej Polski, a w 1837 r. założył Zjednoczenie Emigracji Polskiej. Z życia politycznego wycofał się po upadku Wiosny Ludów. Od tego momentu aż do śmierci w 1861 r. zajmował się działalnością naukową.

TEKST ŹRÓDŁOWY

WIELKI MANIFEST TDP

Wydany 4 grudnia 1836 r. w Poitiers dokument był wykładnią ideologii TDP. Pracą nad założeniami manifestu kierował Wiktor Heltman, który po opuszczeniu towarzystwa przez Krępowieckiego stanął na jego czele.

Bez równości nie ma wolności, bo tam, gdzie jednym nie wolno czynić, co drudzy czynić mogą, musi być z jednej strony niewola, z drugiej despotyzm, a w całym społeczeństwie anarchia.
Bez równości nie ma braterstwa, bo tam, gdzie jedni zrzucają z siebie powinności i przenoszą je na drugich, musi być z jednej strony egoizm, z drugiej umysłowe i moralne znikczemnienie, a w całym społeczeństwie wzajemna między członkami nienawiść. [...]
Wszystko dla ludu, przez lud: oto najogólniejsza zasada demokracji, cel i formę zarazem obejmująca. Wszystko dla ludu, dla wszystkich – jest celem, wszystko przez lud, przez wszystkich – jest formą. [...]
Polska więc niepodległa i Polska demokratyczna – oto cel stowarzyszenia naszego. [...] *Odrodzona, niepodległa Polska demokratyczną będzie. Wszyscy bez różnicy wyznań i rodu odbiorą w niej umysłowe, polityczne i socjalne usamowolnienie, nowy porządek obejmujący własność, pracę, przemysł, wychowanie i wszystkie stosunki towarzyskie, na zasadach równości oparty, zajmie miejsce bezrządu, któremu przywłaszczyciele nazwisko praw dotąd nadają.* [...]
Dla odzyskania niepodległości bytu Polska ma w łonie własnym olbrzymie siły, których dotąd żaden głos sumienny i szczery nie wywołał jeszcze. Nietknięta to prawie, równie zewnętrznym, jak i wewnętrznym nieprzyjaciołom straszna potęga. Nią Polska powstanie. [...]
W Polsce więc są wszystkie warunki odzyskania niepodległego i demokratycznego bytu. Ona sama zdolną jest własnymi siłami powstać, najezdników zniszczyć, jarzmo wewnętrzne złamać i na trwałych zasadach demokracji istnienie swoje ugruntować. Lecz Polska oprócz sił własnych ma naturalnych sprzymierzeńców. [...] *Z nieśmiertelnym duchem Polski sprzymierzyły się ludy, i na tej samej mogile, na których absolutyzm piekielny zawarł związek, bratnie podały sobie ręce.*

Źródło: *Wielka Emigracja. Teksty źródłowe do nauki historii*, nr 31, oprac. M. Żychowski, Warszawa 1962, s. 34–37.

? **1.** Przedstaw zasady, na których miał opierać się ustrój przyszłej niepodległej Polski.
2. Wyjaśnij, jak twórcy Wielkiego Manifestu pojmowali w nim „lud".

kontaktu. W 1833 r. Komitet został rozwiązany przez władze francuskie, a jego członkowie wydaleni z Paryża. Pretekstem do tej decyzji było oskarżenie Lelewela o współdziałanie z francuską lewicą.

Brak porozumienia wśród działaczy emigracyjnych co do sposobów odzyskania niepodległości, ustroju przyszłego państwa polskiego i odpowiedzialności za klęskę powstania listopadowego zaważył na powstaniu dwóch głównych ośrodków emigracyjnych: utworzonego w **1832 r. Towarzystwa Demokratycznego Polskiego** (TDP) oraz środowiska skupionego wokół **księcia Adama Jerzego Czartoryskiego**, tzw. **Hôtel Lambert** [czyt.: o**tel** l**ą**ber] (od nazwy paryskiej rezydencji Czartoryskiego; fr. *hôtel* – 'pałac').

Towarzystwo Demokratyczne Polskie, najważniejsza demokratyczna organizacja emigracji, zostało utworzone przez radykalnych działaczy, którzy opuścili KNP. Była to najliczniejsza organizacja emigracyjna, która w 1848 r. liczyła ponad 2100 członków. Na jej czele stali **Tadeusz Krępowiecki**, **Wiktor Heltman** i **Tomasz Malinowski**. **17 marca 1832 r.** wydano ***Mały manifest***, pierwszy program TDP, w którym:

- oskarżono szlachtę o klęskę powstania listopadowego, uznając ją również winną upadku Rzeczypospolitej i rozbiorów,

- szansę na odzyskanie przez Polaków niepodległości widziano w ogólnoeuropejskiej rewolucji,
- odzyskanie niepodległości połączono z koniecznością reform społecznych, znoszących przywileje szlacheckie i wszelkie nierówności społeczne,
- uznano, że najwłaściwszym rozwiązaniem kwestii chłopskiej będzie uwłaszczenie bez odszkodowania dla szlachty,
- przyszła Polska miała być *demokratyczną ojczyzną wolnych obywateli*.

W łonie TDP wykształciły się dwa nurty: rewolucyjny i liberalny. Zwolennicy pierwszego z nich dążyli do wzniecenia ogólnoeuropejskiej rewolucji. Ich działania nie przyniosły jednak pożądanego efektu, dlatego w 1835 r. opuścili szeregi organizacji (m.in. razem z Tadeuszem Krępowieckim). W **1836 r.** w Poitiers [czyt.: płat**je**] TDP ogłosiło kolejny dokument programowy, tzw. ***Wielki manifest***. W dokumencie odcięto się od koncepcji ogólnoeuropejskich działań rewolucyjnych i uznano, że niepodległość przynieść może tylko ogólnonarodowe, trójzaborowe powstanie przy udziale całego społeczeństwa. Odbudowana Polska w granicach sprzed 1772 r. miała być w pełni demokratyczną, sprawiedliwą i ludową republiką parlamentarną.

Towarzystwo Demokratyczne Polskie należy uznać za pierwszą polską nowoczesną organizację polityczną, która posiadała statut, program, własny organ prasowy („**Demokrata Polski**") oraz strukturę organizacyjną. Od 1837 r. organem kierowniczym była corocznie wybierana **Centralizacja**. Działania TDP koncentrowały się nie tylko na aktywności emigracyjnej. Poprzez **emisariuszy** utrzymywano stały kontakt z krajem oraz współorganizowano spiski krajowe. Współpracowano zarówno z Centralizacją Poznańską, jak i Związkiem Plebejuszy. W latach 40. XIX w. Jan Wincenty Mazurkiewicz, emisariusz TDP, założył w Warszawie Związek Narodu Polskiego.

DZIAŁALNOŚĆ KSIĘCIA CZARTORYSKIEGO

Działacze skupieni wokół **księcia Adama Jerzego Czartoryskiego** nigdy nie stworzyli formalnej organizacji ani nie zredagowali w jednym dokumencie całościowego programu. W opinii Czartoryskiego odzyskanie niepodległości było możliwe tylko przy poparciu i interwencji rządów europejskich, w tym przede wszystkim brytyjskiego i francuskiego, dlatego

POSTAĆ HISTORYCZNA

ADAM JERZY CZARTORYSKI (1770–1861)

Polski polityk, uczestnik powstania listopadowego, minister spraw zagranicznych Imperium Rosyjskiego oraz przywódca Hôtel Lambert. W młodości otrzymał staranne domowe wykształcenie. Po powrocie z podróży po Europie wziął udział jako ochotnik w wojnie polsko-rosyjskiej w 1792 r. (służył w kawalerii). W czasie insurekcji kościuszkowskiej przebywał za granicą, a po III rozbiorze trafił na dwór carski, wysłany tam przez rodziców, aby uchronić od konfiskaty rodzinny majątek. W Petersburgu zaprzyjaźnił się z przyszłym carem Aleksandrem I i stał się jego doradcą. W 1803 r. został kuratorem wileńskim i przysłużył się dla rozwoju oświaty na ziemiach zabranych. Sprzeciwiał się współpracy Polaków z Francją. Jako doradca cara wziął udział w kongresie wiedeńskim, a potem współtworzył liberalną konstytucję Królestwa Polskiego. Po aresztowaniach filaretów złożył dymisję, czym zyskał popularność w Królestwie Polskim. Podczas powstania listopadowego uznano go za jednego z przywódców narodu. Po klęsce zrywu udał się na emigrację i osiadł w Paryżu. Stanął na czele Hôtel Lambert i do końca życia cieszył się dużym autorytetem wśród Polaków.

WARTO WIEDZIEĆ

Księżna Czartoryska i jej działalność

Równie aktywną rolę jak książę Czartoryski odgrywała jego żona, księżna Anna Zofia Czartoryska. Z jej inicjatywy w 1844 r. w Hôtel Lambert utworzono Instytut Panien Polskich. Językiem wykładowym był język francuski, po polsku odbywały się lekcje historii i języka polskiego. W marcu 1834 r. pod jej kierownictwem działalność rozpoczęło również Towarzystwo Dam Polskich. Celem jego powstania było pozyskiwanie funduszy dla potrzebujących emigrantów. Organizowane w tym celu loterie nie podobały się TDP, które wydało nawet *protestację przeciw żebractwu*. Księżna Czartoryska przyczyniła się także do założenia Zakładu św. Kazimierza, który następnie prowadziły siostry miłosierdzia (1846–1919). Początkowo opiekowano się tam sierotami po emigrantach, a potem również weteranami. W Zakładzie tym w 1883 r. zmarł Cyprian Norwid.

? Jaką działalność prowadziła księżna Czartoryska?

Księżna Anna Zofia Czartoryska z książąt Sapiehów na emigracji zajmowała się działalnością społeczną.

▪ *obraz, Polska, 1825 r.*

też tak dużą wagę przywiązywał do działalności dyplomatycznej. Publikacje prasowe, liczne spotkania z przedstawicielami rządów, głównie Wielkiej Brytanii i Francji, miały na celu zainteresowanie opinii publicznej sprawą polską. Aby doprowadzić do pogłębienia relacji z Wielką Brytanią, Francją i Belgią, opracował projekt utworzenia w tych państwach legionów polskich. Plan ten nigdy nie został jednak zrealizowany. Książę był też przeciwny przedwczesnemu wybuchowi powstania. Zmieniało się także jego zdanie co do sprawy chłopów. Początkowo opowiadał się za ich oczynszowaniem i stopniowym uwłaszczeniem. W latach 40. XIX w. uznał, że najwłaściwszym rozwiązaniem byłoby przeprowadzenie uwłaszczenia za odszkodowaniem, którego koszty poniosłoby państwo. Czartoryski zabrał również głos w sprawie oceny powstania listopadowego. Uważał, że odpowiedzialność za jego klęskę ponoszą radykalni organizatorzy zrywu, którzy podważali jedność narodu wobec wroga.

Mocarstwa zachodnie miały być, zgodnie z założeniami księcia Czartoryskiego, sojusznikami w walce z Rosją, dlatego z uwagą śledził on aktualne relacje brytyjsko-rosyjskie, a szczególnie rozbieżności obu państw w polityce bałkańskiej. Z racji napięć między Rosją i Austrią uznał, że również Wiedeń mógłby wystąpić przeciw państwu carów. Odwiecznym wrogiem Rosji na Bałkanach była Turcja, dlatego też Hôtel Lambert założył w Stambule placówkę dyplomatyczną. Kierował nią Michał Czajkowski (Sadyk Pasza). Podczas wojny krymskiej dowodził on oddziałem polskich Kozaków. Liczni agenci Czartoryskiego działali także wśród Rumunów, Bułgarów i Serbów, podsycając ich dążenia narodowościowe oraz niechęć do Rosji.

Aktywność środowiska skupionego wokół księcia Adama Jerzego Czartoryskiego była mocno widoczna do śmierci przywódcy Hôtel Lambert w 1861 r. Kiedy w 1878 r. syn Czartoryskiego, Władysław, przeniósł się na stałe do Krakowa, została całkowicie zawieszona. Dla wielu historyków rok 1861 jest symbolem końca Wielkiej Emigracji. Zmarł wtedy nie tylko Adam Jerzy Czartoryski, ale również Joachim Lelewel, czyli dwaj wielcy działacze emigracyjni.

POZOSTAŁE UGRUPOWANIA EMIGRACYJNE

Znaczna część polskich emigrantów polistopadowych, przede wszystkim młodzi, dążący do podjęcia szybkich działań zbrojnych w kraju, związała swoje nadzieje z **węglarstwem** (wł. *carbonari*; czyt.: karbonari) – międzynarodowym

Polonez Chopina to obraz, na którym malarz Teofil Antoni Kwiatkowski przedstawił najważniejsze postacie Wielkiej Emigracji związane z Hôtel Lambert. Obok grającego na fortepianie Chopina 1 stoi Adam Mickiewicz 2, a nieopodal – książę Adam Jerzy Czartoryski 3.

▪ *obraz, Polska, 1849–1860*

ruchem rewolucyjnym. Już z końcem 1832 r. utworzono **Namiot Polski**, który został podporządkowany **Najwyższemu Namiotowi Powszechnemu**. Celem organizacji było doprowadzenie do powszechnego wyzwolenia narodów wskutek pozbawienia władzy monarchów. Fiasko tych planów (nieudany przewrót we Frankfurcie nad Menem i zakończona klęską próba wywołania powstania we włoskiej Sabaudii) nie powstrzymały polskich konspiratorów od dalszych działań. W **1834 r.** w Bernie emigranci włoscy, niemieccy i polscy powołali nową tajną organizację, która przyjęła nazwę **Młoda Europa**. Jej celem była wspólna walka o wprowadzenie rządów republikańskich we wszystkich państwach kontynentu. W tym samym roku Joachim Lelewel utworzył **Młodą Polskę (1834–1836)**. Jej działania skupiały się na organizowaniu konspiracji w kraju oraz przygotowywaniu się do walki. W 1835 r. grupa emisariuszy z Szymonem Konarskim na czele wyruszyła do kraju, gdzie przez kilka lat kierowała konspiracją.

W 1836 r. gen. Józef Dwernicki podjął kolejną próbę zjednoczenia emigracji, tworząc **Konfederację Narodu Polskiego**. Nie odegrała ona większej roli. Była krytykowana zarówno przez obóz Czartoryskiego, jak i TDP, którzy widzieli w niej *organizację rozbijacką i targowicę*. Zdecydowanie większą popularnością cieszyło się **Zjednoczenie Emigracji Polskiej**, założone w 1837. Jednym z jego przywódców był Joachim Lelewel. Organizacja przetrwała do 1846 r., skupiając w swoich szeregach ok. 2 tys. osób. Należeli do niej przeciwnicy radykalizmu TDP i ci, którzy stronili od ugrupowań o charakterze konserwatywnym. Mimo znacznej liczby członków, z powodu konfliktów wewnętrznych i zbyt ogólnikowego programu, Zjednoczenie nie odegrało większej roli.

Najbardziej radykalną organizacją emigracyjną były **Gromady Ludu Polskiego**. Jej założycielami zostali osiadli w Portsmouth [czyt.: portsmes] żołnierze powstania listopadowego, którzy w latach 1831–1834, w związku z odmową powrotu do Królestwa Polskiego, byli przetrzymywani w pruskich twierdzach w Gdańsku, Grudziądzu oraz Kwidzynie. Rząd pruski zwolnił ich i zamierzał wywieźć do Stanów Zjednoczonych na trzech małych żaglowcach, z których jeden zawinął do brytyjskiego portu w Portsmouth. Żołnierze zostali zakwaterowani w starym budynku koszar i otrzymali prawo pobytu oraz niewielkie wsparcie finansowe. Grupa znalazła się w kręgu zainteresowań TDP. W niedługim czasie, w 1835 r., sekcja z Tadeuszem Krępowieckim i Stanisławem Worcellem wystąpiła z TDP. Założono dwie nowe organizacje: **Gromadę Grudziąż** (nazwa od miejsca, w którym byli więzieni jej założyciele, czyli twierdzy w Grudziądzu) ze Stanisławem Worcellem na czele, oraz **Gromadę Humań** (nazwa nawiązywała do powstania chłopów

Stronnictwa emigracyjne i ich programy

	Hôtel Lambert	Towarzystwo Demokratyczne Polskie	„Młoda Polska”	Gromady Ludu Polskiego
Rok i miejsce założenia	ok. 1831 r., Paryż	1832 r., Paryż	1834 r., Berno	1835 r., Wielka Brytania
Przywódcy	książę Adam Jerzy Czartoryski, Władysław Zamoyski	Tadeusz Krępowiecki, Wiktor Heltman	Joachim Lelewel	Stanisław Worcell, Tadeusz Krępowiecki
Koncepcje odzyskania niepodległości	unikanie przedwczesnej walki w kraju, działalność dyplomatyczna i informacyjna, mająca na celu umiędzynarodowienie sprawy polskiej i uzyskanie pomocy Francji oraz Wielkiej Brytanii, poprawa sytuacji ekonomicznej i oświatowej na ziemiach polskich	powstanie trójzaborowe z udziałem całego społeczeństwa, pomoc rewolucjonistów europejskich, w tym także rosyjskich	powstanie przy ścisłej współpracy z rewolucjonistami z całej Europy	powstanie narodowowyzwoleńcze ludu połączone z rewolucją społeczną, likwidacja warstw zamożnych, głównie szlachty
Ustrój przyszłego państwa polskiego	monarchia konstytucyjna (oparta na Konstytucji 3 maja)	republika demokratyczna (równe prawa dla wszystkich obywateli)	republika demokratyczna	demokratyczna „republika ludowa”, oparta na założeniach socjalizmu utopijnego
Reformy społeczne	brak propozycji reform społecznych, szlachta nadal miała pozostać dominującą grupą społeczną; po 1846 r. – likwidacja pańszczyzny i uwłaszczenie chłopów przy pełnej odpłatności za ziemię	zniesienie przywilejów stanowych, uwłaszczenie chłopów bez odszkodowania dla szlachty	uwłaszczenie chłopów	likwidacja własności prywatnej

ukraińskich z 1768 r.). W Londynie powstała jeszcze Gromada Praga. Wszystkie te związki uważały się za jedyną na wychodźstwie reprezentację ludu polskiego, stąd też przyjęły wspólną nazwę **Gromady Ludu Polskiego**.

Socjalistyczno-utopijny program Gromad wpływał na ich odosobnienie wśród ugrupowań emigracyjnych, co ostatecznie, w 1846 r., doprowadziło do zaprzestania przez nie działalności.

ĆWICZENIA

1. Omów represje, które spotkały powstańców oraz mieszkańców Królestwa Polskiego po upadku powstania listopadowego.
2. Wskaż przyczyny emigracji polistopadowej.
3. Wyjaśnij, dlaczego wychodźstwo polistopadowe nazwano Wielką Emigracją.
4. Wymień główne ugrupowania emigracyjne i przedstaw ich programy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Marchlewicz, *Wielka Emigracja na Wyspach Brytyjskich (1831–1863)*, Poznań 2008.
J. Zdrada, *Wielka Emigracja po Powstaniu Listopadowym*, Warszawa 1987.

6 ZIEMIE POLSKIE PO POWSTANIU LISTOPADOWYM

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakimi swobodami cieszyło się Królestwo Polskie przed powstaniem listopadowym?
2. Na czym polegało zjawisko zwane Wielką Emigracją?

KRÓLESTWO POLSKIE PO POWSTANIU LISTOPADOWYM

Po upadku powstania listopadowego polityka cara Mikołaja I zaczęła zmierzać w kierunku likwidacji odrębności Królestwa Polskiego. W 1832 r. namiestnikiem został zdobywca Warszawy, feldmarszałek **Iwan Paskiewicz**. Rok później wprowadzono **stan wojenny**, na którego czas władzę w kraju przekazano w jego ręce jako komendanta wojsk okupacyjnych. Podczas rządów Paskiewicza (1832–1856) nastąpiły **rusyfikacja** oraz nasilenie represji politycznych i sankcji gospodarczych w stosunku do mieszkańców Królestwa. Okres ten jest nazywany **„nocą paskiewiczowską"**. Nadana w 1815 r. konstytucja została przez cara unieważniona. Na jej miejsce w 1832 r. ogłoszono **Statut Organiczny**, na mocy którego:

- Królestwo Polskie zostało włączone do Rosji jako jej nierozerwalna część;
- zlikwidowano armię polską, jej żołnierzy bezpośrednio wcielono do oddziałów rosyjskich w głębi państwa, a tych, którzy odmówili złożenia przysięgi – stracono;

REPRESJE POPOWSTANIOWE NA ZIEMIACH ZABRANYCH

Represje popowstaniowe na ziemiach zabranych miały na celu pełną unifikację tych obszarów z Rosją oraz likwidację drobnej i zaściankowej szlachty, którą uznawano za ostoję polskości. Uczestników powstania karano śmiercią bądź zsyłką na Sybir. Wielu ziemianom skonfiskowano majątki, a ok. 50 tys. rodzin drobnoszlacheckich przesiedlono w głąb Rosji. Szlachta zaściankowa została pozbawiona praw szlacheckich. Jeszcze w trakcie trwania powstania utworzono Komitet Guberni Zachodnich, który koordynował przebieg procesu wcielania ziem zabranych do Cesarstwa Rosyjskiego. Nadzorował program ujednolicania w kwestiach ustroju administracyjnego, prawodawstwa oraz wprowadzenia języka rosyjskiego w szkolnictwie, które zostało poddane rusyfikacji. Zamknięto Uniwersytet Wileński i Liceum Krzemienieckie. Represje nie ominęły również Kościoła. Nastąpiła masowa konfiskata klasztorów katolickich, a w 1839 r. zlikwidowano Kościół unicki (greckokatolicki) w guberniach zachodnich.

Budynek dawnego Liceum Krzemienieckiego (dzisiejsza Ukraina), które istniało w latach 1805–1831. Szkoła ta, nazywana także Atenami Wołyńskimi, była jedną z najlepszych na terenach dawnej Rzeczypospolitej.

▪ *fotografia współczesna, Ukraina*

? Jakie represje zastosowano na ziemiach zabranych po powstaniu listopadowym?

- zaczęto co roku powoływać 10 tys. rekrutów z Królestwa do służby w armii carskiej;
- zniesiono rząd i sejm, na którego miejsce zapowiedziano powołanie Zgromadzenia Sejmów Prowincjonalnych, do czego nigdy nie doszło;
- car zatrzymał tytuł króla polskiego, rezygnując z oddzielnej koronacji w Warszawie;
- wprowadzono cenzurę prewencyjną;
- zagwarantowano wolność wyznania oraz wolność osobistą, ograniczono nietykalność własności, która mogła zostać naruszona poprzez konfiskatę w wyniku popełnienia zbrodni stanu;
- utrzymano odrębny skarb, Bank Polski, Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, urząd namiestnika, Radę Stanu (zlikwidowana w 1841 r.) i Radę Administracyjną, jednak zakres kompetencji wymienionych instytucji został w znaczny sposób ograniczony.

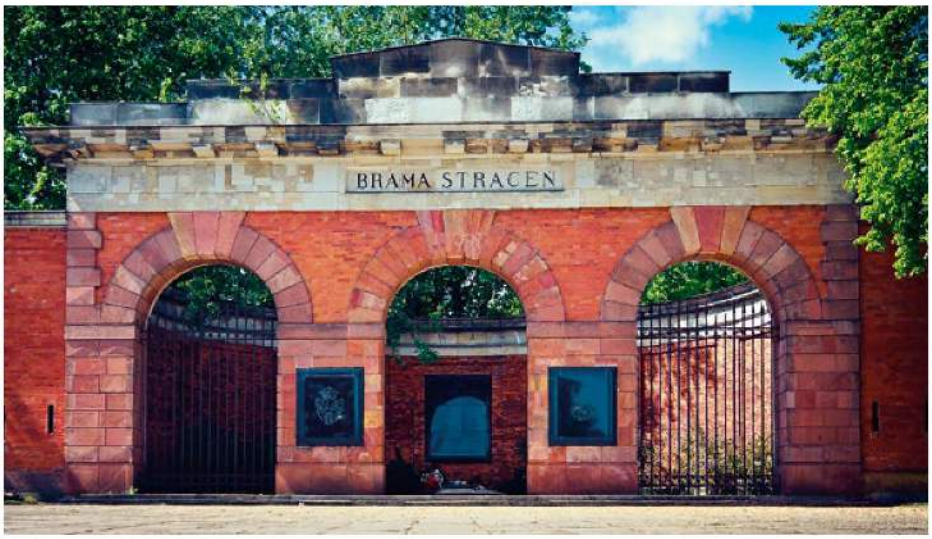
Ogłoszenie przez cara Statutu Organicznego wynikało z konieczności wypełnienia zobowiązań, jakie narzucał akt końcowy kongresu wiedeńskiego. W rzeczywistości chciał on pełnej unifikacji Królestwa Polskiego z Rosją. Od 1837 r. obowiązywał nowy podział administracyjny, zgodnie z którym województwa zostały przemianowane na **gubernie**. Ponadto w 1839 r. w administracji rządowej wprowadzono język rosyjski, a w latach 40. zaczęły obowiązywać w Królestwie rosyjski system monetarny, kodeks karny oraz kodeks miar i wag. Znacznie ograniczono również funkcjonowanie polskiego szkolnictwa poprzez ustanowienie w 1839 r. warszawskiego okręgu naukowego z kuratorem podlegającym rosyjskiemu ministerstwu oświaty. Nie zezwolono na działalność ani Uniwersytetu Warszawskiego czy Instytutu Politechnicznego, ani Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wywieziono w głąb Rosji wiele cennych zbiorów, które nigdy do Polski już nie wróciły.

WARTO WIEDZIEĆ

Międzynarodowy stosunek do powstania listopadowego

W 1832 r. papież Grzegorz XVI w encyklice *Cum primum* [czyt.: kum primum] potępił powstanie. Jako zwolennik ładu pokongresowego, zdecydowanie krytykował działania wymierzone w prawowitą władzę państwową. Powstanie miało także wpływ na politykę Prus i Austrii, które zaczęły ograniczać prawa polskiego społeczeństwa na terenie swoich zaborów. Zaborcy uznali też, że konieczna jest ścisła współpraca w zwalczaniu wszelkich ruchów rewolucyjnych. Dlatego w 1833 r. w Münschengrätz (czyt.: minszengrec; obecnie Mnichowo Hradiště w Czechach; czyt.: hradiszte) zawarły układ, w którym zobowiązały się do wymiany informacji na temat ewentualnych zagrożeń oraz ustaliły zasady współpracy trzech policji.

? Jakie były międzynarodowe skutki powstania listopadowego?

Brama Straceń stanowi część warszawskiej Cytadeli. Zbudowana w latach 1833–1835, swoją nazwę wzięła od tego, że od 1886 r. władze carskie w jej pobliżu dokonywały egzekucji więźniów politycznych.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

Represje dotknęły także gospodarkę Królestwa. Wprowadzenie w 1831 r. w Rosji wysokich ceł (utrzymanych przez 20 lat) na towary sprowadzane z Królestwa przy jednoczesnych niskich cłach na eksport do Kongresówki spowodowało bankructwa licznych przedsiębiorstw. Ponadto Polacy musieli utrzymać 100 tys. wojsk okupacyjnych oraz wypłacić kontrybucję w kwocie 22 mln rubli. Mieszkańcy Warszawy musieli również pokryć koszty związane z budową Cytadeli, którą na cześć cara Aleksandra I nazwano **Cytadelą Aleksandrowską**. W **X Pawilonie Cytadeli** funkcjonowała Stała Komisja Wojenno-Śledcza. Tam także urządzono cele dla więźniów politycznych. W Królestwie Polskim rozbudowano system fortyfikacji, poprzez modernizację twierdzy w Modlinie i budowę nowej w Dęblinie. Miało to na celu odpowiednie rozlokowanie wojsk rosyjskich, które w nagłej sytuacji mogły przystąpić do natychmiastowego tłumienia wystąpień.

POCZĄTKI PRACY ORGANICZNEJ

Represje popowstaniowe objęły także Polaków zamieszkujących zabór pruski. Ci, którzy wzięli udział w powstaniu bądź też angażowali się w pomoc materialną i medyczną dla powstańców, zostali skazani na karę więzienia i konfiskatę dóbr. Władze pruskie postanowiły również ograniczyć autonomię Wielkiego Księstwa Poznańskiego. W lutym 1831 r. książę Antoni Henryk Radziwiłł, namiestnik Wielkiego Księstwa Poznańskiego, został zawieszony w pełnieniu swoich obowiązków.

W 1830 r. nadprezydentem prowincji został **Edward Flotwell**. Okres jego rządów charakteryzował się znacznym ograniczaniem praw Polaków. Stopniowa **germanizacja** administracji, sądownictwa i szkolnictwa miała na celu większą integrację tych ziem z państwem pruskim. W 1832 r. językiem urzędowym został język niemiecki. Na sile przybrał proces depolonizacji (usuwania z nich Polaków) służb publicznych. Postępowała również kasata klasztorów. W celu ograniczenia wpływów polskiej szlachty przyspieszono uwłaszczenie chłopów i prowadzono akcje zwiększające osadnictwo niemieckie w Wielkopolsce. Wzmożona polityka germanizacyjna uległa zahamowaniu z chwilą objęcia tronu pruskiego przez Fryderyka Wilhelma IV (1840–1861), który odwołał Edwarda Flottwella ze stanowiska nadprezydenta prowincji.

Po upadku powstania listopadowego środowiska patriotyczne w Wielkopolsce poświęciły się promowaniu pracy społeczno-gospodarczej, która miała wzmocnić społeczeństwo polskie. **Jan Koźmian**, jeden z propagatorów ruchu, nazwał ten rodzaj aktywności **pracą organiczną**.

W 1835 r. z inicjatywy Gustawa Potworowskiego powstało w Gostyniu **Kasyno**, rodzaj

ORGANICZNICY W GALICJI I KRÓLESTWIE POLSKIM

Mimo niesprzyjającej sytuacji politycznej pracę organiczną podjęto też w Królestwie Polskim i Galicji. W Królestwie dużą aktywnością odznaczyła się grupa bogatego ziemiaństwa skupiona wokół hrabiego Andrzeja Zamoyskiego, zwana klemensowczykami. Nazwa powstała od rezydencji Zamoyskiego w Klemensowie, gdzie regularnie odbywały się spotkania ziemian, podczas których dyskutowano o aktualnych problemach społecznych. W swoich dobrach Zamoyski zniósł pańszczyznę i oczynszował chłopów, zrezygnował z trójpolówki na rzecz płodozmianu, wprowadzał nowe uprawy i wykorzystywał nowoczesne narzędzia oraz maszyny. Z jego inicjatywy w 1842 r. zaczęło wychodzić pismo „Roczniki Gospodarstwa Krajowego". W Galicji propagatorem pracy na rzecz modernizacji gospodarki był książę Leon Sapieha. Dzięki jego staraniom powstało Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, Galicyjska Kasa Oszczędności, Galicyjskie Towarzystwo Gospodarcze oraz Akademia Techniczna we Lwowie.

? Jakie działania w ramach pracy organicznej podjęto w zaborze rosyjskim i austriackim?

Budynek Bazaru w Poznaniu został wzniesiony w latach 1838–1841. Mieściły się tu sklepy, magazyny, hotel oraz kluby, które były miejscem spotkań towarzyskich i kulturalnych.

▪ *fotografia, Poznań, XIX w.*

klubu towarzyskiego skupiającego ziemian dążących do unowocześnienia swoich majątków. Zorganizowano sieć bibliotek wiejskich, zaczęto wydawać czasopismo „Przewodnik Rolniczo-Przemysłowy". Do członków Kasyna należał **gen. Dezydery Chłapowski**, adiutant Napoleona, uczestnik powstania listopadowego, właściciel nowoczesnego majątku w Turwi. Prowadził dla szlachty kursy, podczas których dzielił się z uczestnikami swoją wiedzą i doświadczeniem na tematy gospodarcze. W stolicy Wielkopolski działał **Karol Marcinkowski**, pomysłodawca **Bazaru**, centrum polskiego życia gospodarczego, politycznego i kulturalnego. Dzięki zaangażowaniu Marcinkowskiego w 1841 r. powstało w Poznaniu **Towarzystwo Pomocy Naukowej dla Młodzieży**.

Do grona prekursorów pracy organicznej w Wielkopolsce należał także **Hipolit Cegielski**. Kiedy w 1846 r. został zwolniony z pracy w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu, otworzył w Bazarze sklepik z narzędziami rolniczymi, a następnie niewielki warsztat naprawczy, który z biegiem lat przekształcił w fabrykę maszyn rolniczych. Udzielał się też w Towarzystwie Pomocy Naukowej czy utworzonym w 1857 r. poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk. Ponadto był wydawcą polskich gazet, w tym „Gazety Polskiej" oraz „Dziennika Poznańskiego".

WARTO WIEDZIEĆ

Entuzjastki

Narcyza Żmichowska należała do grona pierwszych polskich feministek, dążących do emancypacji edukacyjnej i niezależności finansowej kobiet. Była twórczynią nieformalnej grupy Entuzjastek (1830–1850), która jest obecnie uznawana za pierwszą na ziemiach polskich grupę feministyczną. Entuzjastki wzbudzały wiele kontrowersji i to nie tylko dlatego, że paliły cygara i jeździły konno. Przede wszystkim pisały, redagowały i kolportowały polską literaturę, prowadziły salony literackie i szkoły, angażowały się w działalność konspiracyjną. Pomagały też rodzinom więźniów politycznych, przemycały zakazane książki i różnego rodzaju pisma polityczne, były łączniczkami pomiędzy spiskowcami. Działalność Entuzjastek została dostrzeżona przez władze, które w 1849 r. aresztowały Żmichowską. Spędziła ona kilka lat w więzieniu w Lublinie, a od 1852 r. przebywała w areszcie domowym. Wraz z zakończeniem kary przeniosła się do Warszawy (1855 r.).

? Jaką działalność prowadziły Entuzjastki?

Narcyza Żmichowska w latach 1844–1845 przebywała w zaborze pruskim, gdzie prowadziła działalność konspiracyjną, m.in. kolportując nielegalną prasę z ramienia TDP.

▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

DZIAŁALNOŚĆ SPISKOWA W LATACH 1831–1846

Represje popowstaniowe tylko na krótki czas zahamowały niepodległościową działalność spiskową, która szybko zaczęła odradzać się wśród młodych. Dużą aktywność wykazywali emisariusze Młodej Polski, w tym **Szymon Konarski**. Z jego inicjatywy w 1835 r. w Krakowie została założona trójzaborowa organizacja **Stowarzyszenie Ludu Polskiego** (SLP), której pracami kierował **Seweryn Goszczyński**. Jego celem była demokratyczna Polska, z pełnią praw wyborczych i swobód obywatelskich dla wszystkich warstw społecznych, powstała w wyniku czynu zbrojnego. Jako organizacja trójzaborowa, stowarzyszenie miało swoje komórki w Galicji, Wielkopolsce, na Górnym Śląsku, na Pomorzu Gdańskim i w Królestwie Polskim. W stowarzyszeniu zaznaczył się wyraźny rozdźwięk między działaczami demokratycznymi, dążącymi do agitacji wśród ludu, a nurtem liberalnym, którego celem była praca z tzw. warstwami oświeconymi. Rozbieżności te doprowadziły do odłączenia się (secesji) działaczy demokratycznych, którzy w 1837 r. założyli w Galicji **Konfederację Powszechną Narodu Polskiego**. Brak powszechnego poparcia, szczególnie wśród chłopów, oraz rozpoczęte w 1840 r. aresztowania zakończyły funkcjonowanie Konfederacji.

Niepodległościowa działalność spiskowa była również inspirowana przez emisariuszy Towarzystwa Demokratycznego Polskiego (TDP). W 1839 r. przybył do Królestwa Polskiego Wincenty Mazurkiewicz, czego efektem było założenie w Warszawie **Związku Narodu Polskiego**, skupiającego aktywistów z różnych środowisk o różnych poglądach, co wpłynęło na brak jednolitego i spójnego planu działania. Nurt radykalny tej organizacji reprezentował **Henryk Kamieński**, opowiadający się za szybkim wybuchem powstania, z którym wiązał natychmiastowe uwłaszczenie chłopów. Jeszcze większy radykalizm cechował poglądy **Edwarda Dembowskiego**, z racji arystokratycznego pochodzenia powszechnie zwanego „czerwonym kasztelanicem". Uważał on za konieczne zniesienie własności prywatnej, która była dla niego przyczyną wszelkiego zła i niesprawiedliwości społecznej. Chłopską organizację spiskową w Królestwie Polskim próbował utworzyć ksiądz **Piotr Ściegienny**.

Konspiracja została podjęta również w Wielkopolsce. W 1839 r. z inicjatywy reprezentantów TDP założono w Poznaniu tajny komitet, w późniejszym okresie zwany **Centralizacją Poznańską**, którego pracami kierowali przedstawiciele ruchu liberalnego: **Karol Libelt** i **Jędrzej Moraczewski**. Początkowo objął swoim zasięgiem jedynie zabór pruski, z czasem nadzorował ruch konspiracyjny we wszystkich zaborach. Przygotowywano trójzaborowe powstanie, którego wybuch wyznaczono na 22 lutego 1846 r. Aresztowanie 70 członków

WARTO WIEDZIEĆ

Partyzantka Zaliwskiego

Pierwszą po klęsce powstania listopadowego próbę wywołania ponownego zrywu na ziemiach polskich zorganizował już w 1832 r. Joachim Lelewel. Podjął się tego płk Józef Zaliwski. Miał on objąć dowództwo nad wysyłanymi do zaboru pruskiego i Galicji grupami ochotników i przyciągnąć do walki chłopów deklaracją nadania ziemi. Zaliwski wkroczył do Królestwa Polskiego w marcu 1833 r., jednak nie uzyskał spodziewanego poparcia i po miesiącu wrócił do Galicji, gdzie odwołał całą akcję. Został schwytany przez Austriaków i do 1848 r. przebywał w więzieniu.

Józef Zaliwski w grudniu 1832 r. był inicjatorem założenia organizacji Zemsta Ludu. Po zwolnieniu w 1848 r. z więzienia wyjechał do Paryża, gdzie pozostał do śmierci.

- *litografia, Polska, XIX w.*

? Jakie były przyczyny niepowodzenia wyprawy płk. Zaliwskiego?

ZIEMIE POLSKIE W LATACH 1831–1847

1. Wyjaśnij, dlaczego rozruchy chłopskie w 1846 r. wybuchły tylko w Galicji.
2. Wymień miasta, w których doszło w 1846 r. do rozruchów.

organizacji spowodowało jej rozbicie. W Poznaniu działał również **Związek Plebejuszy**. Założony w 1842 r. przez Walentego Stefańskiego, był jedną z nielicznych organizacji konspiracyjnych skupiających rzemieślników i czeladników.

POWSTANIE KRAKOWSKIE

Klęska powstania listopadowego oznaczała również ograniczenie autonomii Wolnego Miasta Krakowa. Na mocy umowy z **Münschengrätz**, podpisanej w **1833 r.** pomiędzy Rosją a Austrią, Austria zyskała prawo do interwencji w Rzeczypospolitej Krakowskiej oraz aneksji tego terytorium. W tym czasie Kraków stał się schronieniem wielu uciekinierów z Królestwa Polskiego oraz miejscem działalności konspiratorów. W 1836 r. „państwa opiekuńcze" wystąpiły z żądaniem usunięcia z Krakowa imigrantów, którzy ich zdaniem zagrażali porządkowi. Po odmowie do miasta wkroczyły wojska austriackie.

Konspiratorzy współpracujący ze środowiskami emigracyjnymi przygotowywali trójzaborowe powstanie, które planowali rozpocząć w nocy z 21 na 22 lutego 1846 r. Aresztowanie Ludwika Mierosławskiego w Wielkopolsce, emisariusza TDP, który miał zostać dowódcą powstania, oraz grupy jego współpracowników, udaremniło bunt w zaborze pruskim. Nie powiodła się też próba wzniecenia powstania w Królestwie. Po wkroczeniu do Krakowa wojsk austriackich 18 lutego 1846 r. przywódcy spisku (**Ludwik Gorzkowski** i **Jan Tyssowski**) postanowili odwołać także powstanie w Galicji. Jednak podjęcie walki przez spiskowców z okolic Tarnowa sprawiło, że nocą z 20 na 21 lutego ostrzelano wojska austriackie w Krakowie,

które po tym wycofały się z miasta. **22 lutego 1846 r.** utworzono **Rząd Narodowy Rzeczypospolitej Polskiej**. W jego skład weszli: Jan Tyssowski, Ludwik Gorzkowski oraz Aleksander Grzegorzewski. Jeszcze tego samego dnia ogłoszono ***Manifest do Narodu Polskiego***, w którym:

- wezwano do walki z zaborcami,
- zapowiedziano zniesienie przywilejów szlacheckich i wszelkich różnic stanowych,
- chłopom obiecano likwidację pańszczyzny bez odszkodowania,
- ubogim – zarówno z terenów wiejskich, jak i miejskich – pomoc społeczną,
- ludności bezrolnej za udział w powstaniu – nadanie ziemi z dóbr narodowych.

Tak sformułowany program spotkał się z pozytywnym odbiorem społecznym. Do wojska powstańczego zgłosiło się ok. 6 tys. ochotników. 24 lutego Jan Tyssowski ogłosił się dyktatorem powstania, a jego sekretarzem został Edward Dembowski. „Czerwony kasztelanic" był przekonany, że o powodzeniu powstania zadecyduje poparcie, jakiego udzieli mu społeczność chłopska, dlatego też 27 lutego zorganizował wielką procesję, która wyruszyła na spotkanie zbliżających się do Krakowa chłopów. Uczestnicy procesji, mimo że nieuzbrojeni, zostali ostrzelani przez Austriaków. W wyniku odniesionych ran śmierć poniósł też Edward Dembowski. Tyssowski **4 marca 1846 r.** poddał Kraków bez walki

RABACJA GALICYJSKA

Kiedy ważyły się losy powstania krakowskiego, w okręgu tarnowskim rozpoczęła się rabacja (od niem. *rauben* – 'grabić', 'rabować'), której przywódcą został Jakub Szela, chłop ze wsi Smarzowa. Objęła swoim zasięgiem sześć okręgów Galicji, a zwłaszcza Tarnowskie i Sądeckie. Ruch chłopski przeciw szlachcie przyjął niezwykle brutalną formę. Uzbrojeni w cepy, kosy i siekiery chłopi szli od dworu do dworu, gdzie torturowali i mordowali mieszkańców oraz podpalali posiadłości. Wskutek rabacji zniszczeniu uległo ok. 500 dworów, śmierć poniosło blisko 1000 osób. Rabacja była wynikiem nasilającego się od początku lat 40. XIX w. konfliktu między szlachtą a chłopami, domagającymi się m.in. likwidacji pańszczyzny. Konflikt ten został wykorzystany przez władze austriackie, które – wiedząc o konspiracji niepodległościowej – postanowiły rozpuścić wśród chłopów pogłoskę o sprzeciwie szlachty wobec planowanego przez cesarza zniesienia pańszczyzny. Bezpośrednim skutkiem rabacji był upadek powstania krakowskiego. Wbrew składanym wcześniej obietnicom władze austriackie nie zniosły pańszczyzny, a sprzeciwiających się jej karano aresztem i chłostą. Rzeź galicyjska pokazała, że utrzymanie starego systemu, opartego na pracy chłopa pańszczyźnianego, jest już niemożliwe.

Rzeź galicyjska to obraz Jana Nepomucena Lewickiego, ukazujący proceder płacenia przez Austriaków chłopom nagród za zabicie ziemian. Cena za ich głowy była większa niż za osoby żywe, co wpłynęło na zwiększenie fali okrucieństwa.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

? Jakie były przyczyny rabacji galicyjskiej?

TEKST ŹRÓDŁOWY

LIKWIDACJA WOLNEGO MIASTA KRAKOWA

Oficjalne pismo, w którym przedstawiono przyczyny aneksji Wolnego Miasta Krakowa przez Austrię, zostało wydane przez cesarza Ferdynanda I dnia 11 listopada 1846 r.

My, Ferdynand I, z łaski Bożej Cesarz Austrii etc. etc. etc. Gdy [...] *na skutek wydarzeń wojennych roku 1812 zdobyte przez cesarsko-rosyjskie wojska, postanowił* [...] *Pan Ojciec ś.p. Cesarz Franciszek I,* [...] *że na przyszłość, na mocy układu z dnia 3 maja (21 kwietnia) 1815 r., Kraków z dodanym mu obszarem tworzyć będzie wolne, niezawisłe miasto, pod ochroną i opieką trzech tych mocarstw pozostające. Wyraźnym warunkiem tego zarządzenia, jego nieodzownym zastrzeżeniem, była zarówno ścisła neutralność tego wolnego miasta, jako też nałożone na nie zobowiązanie, aby nie dawało ono schronienia i nie udzielało prawa pobytu zbiegom, będącym poddanym jednego z trzech państw opiekuńczych* [...]. *Smutne doświadczenie lat szesnastu wykazało jednak, że Kraków nie dotrzymał warunków utrzymania jego niezawisłego bytu, lecz przeciwnie, był od roku 1830 ogniskiem nieustannych wrogich knowań wymierzonym przeciw trzem państwom opiekuńczym, aż w końcu, w miesiącu lutym roku bieżącego, stał się widownią zajść bardziej gwałtownych i niebezpiecznych aniżeli kiedykolwiek dotąd. Po rozwiązaniu rządu i zniesieniu prawnego ustroju konstytucyjnego losy wolnego miasta dostały się w ręce pewnej liczby spiskowców, którzy nazwali siebie rządem rewolucyjnym Polski i, którzy nawołując do broni mieszkańców wszystkich dawnych dzielnic polskich, zmierzali do obalenia istniejących rządów oraz doprowadzili w końcu do wtargnięcia uzbrojonych hufców z terytorium Krakowa w granice państw naszych. Miasto tedy Kraków, wskutek tego musiały ponownie zająć wojska państw opiekuńczych* [...]. *Nie mogąc, z powodu tych wypadków, przywrócić podstawy wolności i niezawisłości Krakowa* [...], *postanowiliśmy* [...], *powziąć wspólnie postanowienie co do przyszłego losu Krakowa.* [...] *Wynikiem* [...] *rokowań jest porozumienie z dnia 6 listopada b. r.* [bieżącego roku] *zawarte w Wiedniu, mocą którego trzy państwa opiekuńcze odwołują i znoszą przedtem względem miasta Krakowa zawarte układy z dnia 3 maja 1815 r., wskutek czego miasto to wraz z przyległym obszarem powraca znowu pod nasze berło* [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 223–224.

? 1. Wyjaśnij, czym Ferdynand I argumentował likwidację Wolnego Miasta Krakowa.
2. Przedstaw rolę, jaką – zdaniem Ferdynanda I – odgrywał Kraków w życiu politycznym Polaków.

i z niewielkim oddziałem przekroczył pruską granicę. Tego samego dnia do miasta wkroczyły wojska rosyjskie i austriackie. Bezpośrednią konsekwencją trwającego dziewięć dni powstania krakowskiego była likwidacja Wolnego Miasta Krakowa.

ĆWICZENIA

1. Omów zmiany, jakie nastąpiły w Królestwie Polskim po upadku powstania listopadowego.
2. Scharakteryzuj założenia pracy organicznej i przedstaw pierwsze inicjatywy.
3. Przedstaw programy społeczno-polityczne głównych organizacji spiskowych, działających na terenie zaborów w latach 1831–1836.
4. Omów przyczyny i skutki powstania krakowskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Kowalczyk, *Praca organiczna i etos regionalny Wielkopolan. Szkice politologiczno-regionalistyczne*, Poznań 2018.

Ksiądz Piotr Ściegienny – epoka, dzieło, pokłosie, red. W. Caban, Kielce 1996.

7 POLACY W CZASIE WIOSNY LUDÓW

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były przyczyny wybuchu Wiosny Ludów w Europie?
2. Jakie cele przyświecały rewolucjonistom w poszczególnych krajach europejskich?

ZIEMIE POLSKIE PRZED WIOSNĄ LUDÓW

Upadek powstania krakowskiego przyniósł kolejne fale represji we wszystkich zaborach. Wielu uczestników wydarzeń 1846 r. aresztowano, niektórych skazano na śmierć, a setki patriotów z Królestwa Polskiego zesłano na Syberię. W 1847 r. w Berlinie odbył się proces 254 Polaków oskarżonych o zdradę stanu. Wśród oskarżonych byli **Ludwik Mierosławski** oraz znany i ceniony działacz narodowy z Kaszub **Florian Ceynowa** [czyt.: cejnowa]. Osiem osób, w tym Mierosławskiego i Ceynowę, skazano na śmierć, pozostałym wymierzono karę długoletniego więzienia. Na sile przybrała także antypolska polityka władz pruskich. Z kolei w zaborze austriackim głównym skutkiem powstania była likwidacja Rzeczypospolitej Krakowskiej. Jednocześnie, wbrew zapewnieniom cesarza, rozpoczął się tam proces germanizacji, który w pierwszej kolejności objął administrację i sądownictwo.

Tymczasem w Europie zaczęła wzmagać się fala niezadowolenia społecznego i kolejne grupy zaczęły domagać się swoich praw. Sprawa polska miała wielu zwolenników wśród europejskich rewolucjonistów, dlatego polscy emigranci szybko podjęli działania na rzecz wznowienia kontaktu z krajem. Już w 1847 r. emisariusz TDP nawiązał współpracę ze spiskowcami z Poznania, Warszawy i Krakowa. Rewolucja lutowa we Francji oraz marcowe wypadki w Wiedniu (13–15 marca) i Berlinie (18–19 marca) ponownie dały Polakom nadzieję na zmianę ich położenia.

Florian Ceynowa był pierwszym kaszubskim działaczem narodowym i społecznym, dlatego jest także nazywany „budzicielem Kaszub". Opracował kaszubską pisownię oraz stworzył pierwsze utwory literackie w tym języku.

▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

WYBUCH WALK W WIELKOPOLSCE

Na mocy amnestii ogłoszonej 20 marca 1848 r. przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV uwolniono więźniów politycznych z berlińskiego Moabitu, w tym Ludwika Mierosławskiego i Karola Libelta. Tego samego dnia utworzono w Poznaniu **Komitet Narodowy**, w którym znaleźli się zarówno reprezentanci szlachty, jak i rzemieślników oraz chłopów. Gremium to dążyło do porozumienia z rządem pruskim w nadziei na przyznanie autonomii Wielkiemu Księstwu Poznańskiemu. Rząd pruski, przekonany wówczas o nieuchronnej wojnie z Rosją, uznał, że Polacy będą dobrym sprzymierzeńcem w tym konflikcie, dlatego też zgodził się na pewne ustępstwa. 23 marca Fryderyk Wilhelm IV spotkał się z polską delegacją i wyraził zgodę na przywrócenie polskiej administracji, a także zalecił wycofanie wojsk pruskich do koszar. Polacy natychmiast przystąpili do tworzenia lokalnych komitetów polskich i oddziałów kosynierów. W powiatach o znacznym odsetku Niemców władze polskie funkcjonowały obok pruskich.

28 marca do Poznania przybył zwolniony z berlińskiego aresztu Ludwik Mierosławski i stanął na czele Wydziału Wojennego Komitetu Narodowego. Rozpoczęły się przygotowania do stworzenia armii polskiej, która u boku Prus miała walczyć z Rosją. Jednak stacjonujące w Wielkopolsce wojska pruskie hamowały rozbudowę polskich oddziałów, a gdy król pruski zyskał pewność, że Rosja nie dąży do konfrontacji, zmienił swoją politykę w stosunku do Polaków. Za konieczne uznano rozbrojenie polskich oddziałów kosynierów zgrupowanych w Środzie Wielkopolskiej. **11 kwietnia 1848 r.** Komitet Narodowy doprowadził do zawarcia z pruskim generałem **Karlem Wilhelmem von Willisenem ugody**, którą podpisano **w Jarosławcu**. W zamian za przyznanie części Wielkopolski autonomii zgodził się na zmniejszenie liczby wojsk polskich do niespełna 3 tys. Miały one stacjonować w czterech obozach (w Książu, Miłosławiu, Pleszewie i Wrześni), a w każdym z nich miało przebywać nie więcej niż ok. 700 osób. Zawarcie ugody z pruskim generałem wywołało oburzenie chłopów, dlatego też Komitet obiecał im

Bitwa pod Miłosławiem była jednym z nielicznych starć powstania wielkopolskiego w 1848 r. zakończonych zwycięstwem Polaków.

▪ *rycina, Polska, XIX w.*

POLACY NA POMORZU, MAZURACH I ŚLĄSKU

Rok 1848 przyczynił się do wzrostu polskiej świadomości narodowej na Pomorzu Gdańskim i Śląsku. Mieszkający tam Polacy wiosną 1848 r. wzięli udział w przeprowadzonych w tych regionach wyborach do sejmu pruskiego. Z Pomorza wybrano 5 polskich posłów z Ignacym Łyskowskim na czele, a z Górnego Śląska – 11. W dobie Wiosny Ludów zaczęto też wydawać polskie gazety. Na Pomorzu, w Chełmnie, wychodziła „Szkółka Narodowa", a w Toruniu – „Biedaczek". W 1848 r. założono Towarzystwo Pomocy Naukowej dla Młodzieży Prus Zachodnich, prowadzące akcję stypendialną dla ubogiej młodzieży z prowincji.
Na Mazurach dużą aktywnością odznaczał się pastor Gustaw Gizewiusz, obrońca języka i kultury polskiej.

Rozbudzenie polskiego ducha narodowego nastąpiło także na Śląsku. Jednym z reprezentantów Śląska w berlińskim Zgromadzeniu Narodowym był proboszcz bytomski Józef Szafranek, który wielokrotnie występował z wnioskami o równouprawnienie języka polskiego w szkołach, administracji i sądach. Przedmiotem jego starań była również kwestia poprawy warunków życia śląskich robotników. Wraz z Józefem Lompą, znanym śląskim działaczem narodowym, doprowadził do założenia „Dziennika Górnośląskiego", czasopisma, którego naczelnym hasłem była polskość Śląska.

Józef Lompa jako działacz społeczny współtworzył wiele pism ludowych, był autorem podręczników szkolnych oraz poetą i prozaikiem. Swoje utwory kierował głównie do ludności Śląska.

▪ *rycina, Polska, XIX w.*

? W jaki sposób objawiał się wzrost świadomości narodowej Polaków na Pomorzu i Śląsku?

ZIEMIE POLSKIE PODCZAS WIOSNY LUDÓW

1. Wskaż miasta, w których doszło do wystąpień rewolucyjnych w 1848 r.
2. Wyjaśnij, dlaczego wydarzenia Wiosny Ludów nie objęły zaboru rosyjskiego.

przydział trzymorgowych działek zaraz po zakończeniu konfliktu z Rosją.

Władze pruskie nie dotrzymały jednak warunków ugody. Zamiast obiecanej autonomii zdecydowały o podziale kraju na część niemiecką, do której miał też należeć Poznań, oraz polską, obejmującą głównie wschodnie powiaty. Jednocześnie wojska pruskie prowadziły systematyczną likwidację polskich obozów wojskowych. Działania te przyczyniły się do wybuchu powstania wielkopolskiego. 29 kwietnia 1848 r. Prusacy zaatakowali i zdobyli obóz w Książu, łamiąc tym samym postanowienia ugody zawartej w Jarosławcu. Ich szturm na obóz w Miłosławiu został odparty przez siły Mierosławskiego, który wygrał także starcie pod Sokołowem (2 maja). Jednak przewaga wojsk pruskich z czasem zaczęła wpływać negatywnie na morale Polaków. Oddziały Mierosławskiego, składające się głównie z chłopstwa i biedoty miejskiej, zaczęły topnieć. Po dwóch tygodniach walk w obliczu klęski Mierosławski podpisał **9 maja w Bardzie kapitulację**. W wielu miejscach starcia jeszcze trwały. Jako ostatni poddali się powstańcy, którzy starli się z Prusakami 17 maja pod Żninem. Bezpośrednią konsekwencją powstania wielkopolskiego była likwidacja ostatnich odrębności prawnych Wielkiego Księstwa Poznańskiego, które przekształcono w **Prowincję Poznańską**.

WIOSNA LUDÓW W GALICJI

Wydarzenia wiedeńskie, które spowodowały rezygnację z urzędu kanclerza Klemensa Metternicha, pobudziły do działania również polskich patriotów z Galicji. W dniach **17 i 19 marca** w Krakowie i Lwowie odbyły się masowe demonstracje, w których uczestniczyło przede wszystkim mieszczaństwo. Wskutek tych działań władze austriackie uwolniły

TEKST ŹRÓDŁOWY

MANIFEST KOMITETU NARODOWEGO

Przebieg swojej działalności oraz przyczyny rozwiązania Komitet Narodowy przedstawił w manifeście z 30 kwietnia 1848 r.

Kiedy głos wolności przechodząc i ożywiając ludy Europy odbił się i o nasze granice, Polacy Wielkiego Księstwa Poznańskiego sądzili, że i dla nich chwila wolności i niepodległości nadeszła. [...] *Wolnych ludów sympatie podniosły gorący Polaków zapał do najwyższego stopnia. Wśród takiego zapału narodowego obrano Komitet Narodowy.* [...]

Ze stanowiska braterstwa i okazanych już sympatii ludów, a mianowicie Niemców i tych nawet, którzy wśród nas zamieszkują, nie mógł Komitet Narodowy chcieć i nie chciał wojny z Niemcami o Polskę, ale chciał ich przymierza i przyjaźni. Za pomocą tej sympatii miał rozwinąć siły narodowe. To było jego obowiązkiem przez lud nań włożonym.

W tym celu Komitet Narodowy traktował z rządem przez pięć tygodni, nie mogąc aż do tej chwili ani jednego z tych praw uzyskać, które nam nawet traktatem z 1815 r. zaręczone, a przez narodową reorganizację Wielkiego Księstwa Poznańskiego rozkazem królewskim wyrzeczoną, wykonane być miały.

Natomiast co się stało? [...]

Aby nie dopuścić między dwiema narodowościami krwi rozlewu, którego Polacy nigdy na myśli nie mieli, Komitet Narodowy skłonił się do zawarcia konwencji pod uciążliwym warunkiem rozpuszczenia około 2000 uzbrojonego ludu, który się gromadził, aby utworzyć wojsko narodowe polskie nie przeciw Prusakom, ale przeciw wspólnemu nieprzyjacielowi [...].

Bóg i historia osądzi, kto konwencje złamał, kto ten rozlew krwi wywołał, co się już wytoczyła i kto daleko większy i krwawszy bój sprowadzi. [...]

Komitet Narodowy czynił, co mógł. Gdy wstawienie się jego u władz tutejszych było nadaremne, wysłał deputację po deputacjach do Berlina, prosząc o cofnięcie wojska i rozpoczęcie reorganizacji. [...]

Komitet Narodowy nie chciał rozlewu krwi i póty widział podobieństwo, że go jest w stanie powstrzymać, dziś tego podobieństwa już nie widzi. Komitet Narodowy rozwiązuje się w nadziei, że przyrzeczenia ludowi dane dotrzymane zostaną, ile że komisja do tego wyznaczona działać nie przestanie.

Protestując więc jak najuroczyściej w obliczu całej Europy przeciw wszelkim dotychczasowym gwałtom, składa niniejszym mandat, który mu był od ludu poruczony do prowadzenia sprawy naszej drogą sprawiedliwości, nie zaś gwałtu. Przemoc skruszyła pełnomocnictwo nasze.

Źródło: *Historia ustroju i prawa w Polsce 1772/1795–1918. Wybór źródeł*, oprac. M. Kallas, M. Krzymkowski, Warszawa 2006, s. 205.

? 1. Wskaż przyczyny zawarcia przez Komitet Narodowy ugody w Jarosławcu.
2. Wyjaśnij, jakie wydarzenia skłoniły Komitet do samorozwiązania.

więźniów politycznych. W Krakowie utworzono **Komitet Narodowy**, w którego skład wszedł m.in. **Wiktor Heltman**. Niebawem zaczęto organizować także oddziały **Gwardii Narodowej**. Tymczasem liberałowie lwowscy, którym przewodził **Franciszek Smolka**, zredagowali do cesarza **adres**, domagając się w nim:

- zwołania sejmu,
- swobód politycznych i religijnych, przy równoczesnym równouprawnieniu wszystkich stanów,
- języka polskiego w administracji, sądownictwie i szkolnictwie,
- likwidacji pańszczyzny i poddaństwa,
- zniesienia cenzury,
- powszechnej amnestii politycznej.

Adres przekazano gubernatorowi Galicji, hrabiemu **Franciszkowi Stadionowi**. W celu dostarczenia pisma do cesarza zezwolił on na wysłanie delegacji do Wiednia, która 6 kwietnia spotkała się z Ferdynandem I. W czasie oczekiwania na decyzję cesarza we Lwowie

POLACY W EUROPEJSKIEJ WIOŚNIE LUDÓW

Polacy z pełnym poświęceniem i zaangażowaniem uczestniczyli w wydarzeniach europejskiej Wiosny Ludów, kierując się hasłem *Za naszą i waszą wolność*. Sami z kolei liczyli na szerokie poparcie sprawy polskiej na arenie międzynarodowej. W szeregach rewolucjonistów znaleźli się zarówno doświadczeni żołnierze, niejednokrotnie oficerowie powstania listopadowego, jak i ochotnicy. W te działania zaangażował się nawet wielki przeciwnik walk rewolucyjnych, książę Adam Jerzy Czartoryski, który dążył do utworzenia w Państwie Kościelnym polskich oddziałów. Polacy szczególnie mocno wierzyli, że zmiany na Węgrzech doprowadzą do zachwiania ładu politycznego w tej części Europy, co będzie dla nich ogromną szansą na niepodległość.

Generał Ludwik Mierosławski został naczelnym wodzem rewolucyjnej armii badeńskiej. Dowodzone przez niego siły zostały jednak rozbite przez wojska pruskie, a on sam wrócił do Paryża.

Generał Wojciech Chrzanowski dowodził wojskami Piemontu w wojnie z Austriakami. Jego siły poniosły jednak klęskę w bitwie pod Novarą.

Legion Polski, nazywany także Zastępem Polskim, został utworzony w Rzymie przez Adama Mickiewicza. Wziął udział w walkach we Włoszech, ale próba udania się na Węgry zakończyła się rozbiciem jednostki w Grecji.

Zdobycie Sybinu, miasta w Siedmiogrodzie, przez armię powstańczą dowodzoną przez gen. Józefa Bema, stało się tematem *Panoramy siedmiogrodzkiej* namalowanej pod kierunkiem malarza Jana Styki pod koniec XIX w. Obraz pierwotnie miał 120 m obwodu i 15 m wysokości. Został jednak pocięty na 60 fragmentów i sprzedany w kawałkach.

- *obraz, Polska, 1897 r.*

Generał Henryk Dembiński wiosną 1849 r. został naczelnym dowódcą wojsk węgierskich. Jednak po jednej z porażek zrezygnował z tej funkcji. Po przegranej Węgrów wyjechał do Turcji.

Generał Józef Bem brał udział w walkach rewolucyjnych w Wiedniu, a potem przedostał się na Węgry. Odniósł tam szereg zwycięstw i miał duże zasługi w organizacji armii węgierskiej. Został bohaterem narodowym Węgier.

MORZE PÓŁNOCNE
M. BAŁTYCKIE
CESARSTWO ROSYJSKIE
KRÓL. PRUSKIE
Hamburg
Berlin
Poznań
Warszawa
Królestwo Polskie
Ren
Drezno
Frankfurt
Wisła
Kraków
Lwów
Galicja
Preszów
Paryż
KRÓLESTWO FRANCJI
Strasburg
CESARSTWO AUSTRIACKIE
Miszkolc
Wiedeń
Buda
Peszt
Koloszwar
Loara
Lyon
Braszów
Szeged
Temeszwar
Bukareszt
Turyn
Mediolan
Bolonia
Bośnia
Dunaj
gen. J. Bem
Livorno
Florencja
M. CZARNE
Stambuł
PAŃSTWO KOŚCIELNE
M. ADRIATYCKIE
Rzym
KRÓL. SARDYNII
MORZE TYRREŃSKIE
Sycylia
Katania
Legion Mickiewicza 1849
GRECJA

obszary objęte wystąpieniami rewolucyjnymi Wiosny Ludów
obszary objęte wydarzeniami Wiosny Ludów na ziemiach polskich
miejsca organizacji polskich oddziałów zbrojnych
miejsca wystąpień rewolucyjnych z udziałem Polaków
działania Legionu Polskiego
odwrót polskich oddziałów z Węgier

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Polacy tak licznie wspierali wystąpienia rewolucyjne Wiosny Ludów w innych krajach.

2. Wskaż powody, dla których polscy wojskowi często stawali na czele rewolucyjnych armii w innych krajach.

utworzono **Radę Narodową**. Niemal jednocześnie krakowski Komitet Narodowy i lwowska Rada Narodowa wystosowały do szlachty odezwę, wzywając ją do *publicznego darowania pańszczyzny w dzień Wielkanocy*, tj. 23 kwietnia. Gubernator Galicji Franciszek Stadion, w obawie przed udziałem uwłaszczonych chłopów w rewolucji, postanowił bez wcześniejszej zgody Wiednia ogłosić samodzielnie (22 kwietnia), w imieniu cesarza, **zniesienie pańszczyzny** z dniem 15 maja. Chłopi otrzymali uprawianą ziemię na własność. Nie zostali obarczeni odszkodowaniami, które wzięło na siebie państwo. Utrzymano **serwituty**, na mocy których chłopi mogli korzystać z dworskich pastwisk i łąk. Ferdynand I nie zakwestionował decyzji gubernatora, przyznając mu rację co do konieczności takiego posunięcia. Dokument antydatowano na 17 kwietnia.

Teatr Skarbkowski we Lwowie mieścił się w gmachu, który wzniesiono dzięki funduszom hrabiego Stanisława Skarbka. Podczas Wiosny Ludów w tym budynku obradowała centralna Rada Narodowa.

▪ *ilustracja, Lwów, XIX w.*

Zagwarantowawszy sobie poparcie wsi, władze austriackie rozpoczęły rozbrajanie demonstrantów w Krakowie. Mimo oporu mieszkańców nie udało się powstrzymać Austriaków przed zajęciem miasta, które 26 kwietnia zostało zbombardowane, co w konsekwencji

WARTO WIEDZIEĆ

Ukraiński ruch narodowy

Wschodnia część Galicji, gdzie ludność ruska (przeważnie wyznania greckokatolickiego) górowała liczebnie nad Polakami, stała się ośrodkiem ukraińskiego ruchu narodowego. Rozwijał się on w opozycji zarówno do polskiego, jak i rosyjskiego moskalofilskiego ruchu narodowego od lat 30. XIX w. Polacy w tej części Galicji stanowili mniejszość (poza Lwowem), która była jednak faworyzowana przez władze. W ich rękach pozostawała własność ziemska, administracja i szkolnictwo, co zagrażało rodzącemu się ukraińskiemu ruchowi narodowemu. Przyczyną sporu polsko-ukraińskiego był też Lwów, z jednej strony należący do najważniejszych ośrodków polskiej kultury, a z drugiej – stanowiący kolebkę ukraińskiej myśli narodowej. W tym okresie coraz powszechniej zaczęto też używać określenia „Ukraińcy" w stosunku do ruskiej i greckokatolickiej ludności Galicji, w opozycji do dotychczas używanego terminu „Rusini", który zbyt silnie kojarzył się z Rosją. **Moskalofile** nazywali ludność Galicji Małorusami i traktowali jako część wielkiego narodu rosyjskiego. W tej sytuacji podstawą identyfikacji Rusinów-Ukraińców stały się odrębny język oraz wyznanie greckokatolickie.

Katedra św. Jura we Lwowie oraz zbudowany obok niej pałac w XIX w. stały się siedzibą arcybiskupów greckokatolickich, którzy byli duchowymi przywódcami ukraińskiej ludności.

▪ *fotografia współczesna, Lwów*

? Jakie były przyczyny konfliktu polskiego i ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji?

doprowadziło do jego kapitulacji, rozwiązania Komitetu Narodowego oraz wydania nakazu wyjazdu z kraju emigrantom.

Rewolucyjne nastroje w Galicji rozbudziły także dążenia emancypacyjne Rusinów (Ukraińców), które w dużym stopniu były wymierzone w społeczność polską. W drugiej połowie kwietnia 1848 r. greckokatolicki biskup przemyski **Grzegorz Jachimowicz**, pozostając pod znacznym wpływem gubernatora Stadiona, wystosował do władz austriackich petycję, w której m.in.: zapewnił o lojalności Rusinów wobec cesarza, potępił wystąpienia Polaków, prosił o wprowadzenie do szkół wszystkich szczebli języka ruskiego oraz uznania go za jeden z języków urzędowych. Ponadto 2 maja w katedrze św. Jura we Lwowie zawiązała się **Główna Rada Ruska**, na której czele stanął wymieniony biskup. Wysuwane przez Radę żądania dotyczące emancypacji Rusinów, a także podziału Galicji na dwie części: polską i ruską nie spotkały się z aprobatą Polaków i doprowadziły do ostrego konfliktu z polską Radą Narodową.

Wskutek czerwcowych wyborów (więcej na ten temat na s. 73–74) do parlamentu wiedeńskiego dostało się 96 posłów z Galicji, w tym 17 chłopów polskich i 14 ukraińskich, którzy zazwyczaj pozostawali w opozycji do demokratów z **Franciszkiem Smolką** na czele. Nowym gubernatorem Galicji po raz pierwszy został Polak **Wacław Zaleski**. Mimo to obecność w Galicji cesarskiego komendanta wojskowego znacznie ograniczała samodzielność polskiego gubernatora. W odpowiedzi na uliczne zamieszki we Lwowie 1 listopada 1848 r. komendant zbombardował miasto oraz rozbroił Gwardię Narodową. W Galicji wprowadzono stan oblężenia, który nieprzerwanie trwał do 1854 r. Rada Narodowa musiała zawiesić swoją działalność. Zakazem działalności zostały również objęte polskie organizacje i stowarzyszenia, a prasa polska została zamknięta. Nowy cesarz, **Franciszek Józef I**, już w marcu 1849 r. doprowadził do rozwiązania parlamentu wiedeńskiego. Symbolem centralistycznej władzy były dziesięcioletnie rządy (1848–1859)

Grzegorz Jachimowicz był działaczem ukraińskiego ruchu narodowego i inicjatorem powstania Głównej Rady Ruskiej. W okresie Wiosny Ludów był on greckokatolickim biskupem przemyskim, a w 1860 r. został arcybiskupem i metropolitą lwowskim – zwierzchnikiem całego Kościoła greckokatolickiego.

▪ *obraz, Lwów, XIX w.*

ministra spraw wewnętrznych **Aleksandra Bacha**, określane mianem **„ery Bacha"**. Dla Galicji oznaczały one wzmożoną germanizację, a także represje wobec osób uznanych za wrogów państwa. W 1849 r. namiestnikiem Galicji został **Agenor Gołuchowski**, konserwatysta oraz zwolennik działań legalnych i ugodowych, mających doprowadzić do zmiany położenia Polaków w Cesarstwie Austriackim.

SKUTKI WIOSNY LUDÓW DLA SPRAWY POLSKIEJ

Wiosna Ludów na ziemiach polskich pogrzebała nadzieje Polaków na szybkie odzyskanie niepodległości. Po raz kolejny dało się zauważyć wyraźny brak porozumienia między różnymi środowiskami politycznymi, grupami społecznymi, a także ruchami niepodległościowymi w trzech zaborach. Dla Polaków w zaborze pruskim rok 1848 stanowił ważną cezurę. W obliczu kolejnego niepowodzenia uznano, że należy zerwać z działaniami zbrojnymi, które nie przynoszą realizacji celów narodowych, a prowadzą jedynie do zaostrzenia antypolskiej polityki. Tym samym w dziejach zaboru pruskiego rozpoczął się okres legalnej pracy na rzecz modernizacji tych ziem. W czerwcu 1848 r. podjęła działalność **Liga Polska**, czyli organizacja polityczno-kulturalna głosząca hasła solidaryzmu społecznego. Stłumienie rewolucji w Niemczech przyniosło w 1850 r. zdelegalizowanie Ligi. Wraz ze wzrostem niemieckiego nacjonalizmu, będącego skutkiem przybierającego na sile ruchu

Polscy i węgierscy weterani z okresu Wiosny Ludów, nad którymi powiewa sztandar w obydwu językach z napisem: *Za waszą i naszą wolność*. Ilustracja powstała w 40. rocznicę utworzenia Legionu Polskiego na Węgrzech.

▪ *ilustracja, Polska, XIX w.*

zjednoczeniowego, nastąpiły dalsze ograniczenia swobód społeczności polskiej, czego wyrazem było m.in. zaostrzenie cenzury. Do 1852 r. władze pruskie doprowadziły do zamknięcia niemal wszystkich stowarzyszeń oraz tytułów prasowych, które powstały w okresie Wiosny Ludów. Do korzystnych skutków rewolucji 1848 r. w Prusach należało zakończenie procesu uwłaszczenia chłopów oraz utrzymanie polskiego przedstawicielstwa w sejmie, w którym posłowie utworzyli Koło Polskie.

Wiosna Ludów w zaborze austriackim, podobnie jak w pruskim, przyniosła rozwiązanie kwestii włościańskiej. Sposób przeprowadzenia uwłaszczenia umocnił pozycję rządu wśród chłopów, a tym samym pogłębił antagonizmy między wsią a dworem. Na scenie politycznej na stałe zagościły, pobudzone do działania w czasie Wiosny Ludów, polskie środowiska inteligenckie i mieszczańskie. Wraz z rewolucją 1848 r. narodził się ukraiński ruch narodowy. Klęska rewolucji 1848 r. ponownie zaważyła na wzmocnieniu systemów reakcyjnych, tym samym przesądzając o niepowodzeniu sprawy polskiej.

ECHA WIOSNY LUDÓW W KRÓLESTWIE POLSKIM

Pod wpływem rewolucji europejskiej, a przede wszystkim wydarzeń w zaborze pruskim i austriackim, także w Królestwie Polskim rozpoczęły się przygotowania do powstania, którego wybuch zaplanowano na wiosnę 1848 r. Koordynowała je **Organizacja 1848 roku**, założona w Warszawie przez Edwarda Domaszewskiego w 1847 r. i współpracująca z TDP. W swoim programie zawarła hasła odbudowy Polski republikańskiej, powstałej w wyniku działań zbrojnych. Prowadziła akcje samokształceniowe, utrzymywała kontakty z Poznańskiem, do którego wielokrotnie jeździła należąca do Organizacji liderka grupy Entuzjastek – Narcyza Żmichowska. Rozbicie spisku w kwietniu 1848 r. położyło kres rewolucyjnym działaniom. Wielu konspiratorów w obawie przed aresztowaniami uciekło do Galicji bądź Wielkopolski.

? Jakimi działaniami zajmowała się Organizacja 1848 roku?

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację panującą na ziemiach polskich w przededniu Wiosny Ludów.
2. Przedstaw przebieg Wiosny Ludów w Wielkopolsce oraz Galicji.
3. Omów skutki Wiosny Ludów na ziemiach polskich.
4. Wyjaśnij przyczyny zaangażowania Polaków w działania rewolucyjne licznych państw europejskich.

DLA ZAINTERESOWANYCH

I. Kovács, *Nieznani polscy bohaterowie powstania węgierskiego 1848–1849*, Warszawa 2010.
Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji. Zbiór studiów, pod red. W. Wica, Kraków 1999.

8 KULTURA POLSKA W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak rozwijała się kultura w ostatnich latach istnienia I Rzeczypospolitej?
2. Jakie były główne założenia romantyzmu?

ROZWÓJ KULTURY POLSKIEJ POD ZABORAMI

W pierwszych latach po rozbiorach polskie życie kulturalne koncentrowało się w Warszawie, Krakowie, Poznaniu, Wilnie oraz Krzemieńcu. Szczególną rolę odgrywała Warszawa, w której w **1800 r.** z inicjatywy Stanisława Sołtyka powstało **Towarzystwo Przyjaciół Nauk**. Wieloletnim prezesem tej instytucji był Stanisław Staszic, fundator jej siedziby na Krakowskim Przedmieściu (Pałac Staszica, 1823 r.). Po jego śmierci funkcję objął Julian Ursyn Niemcewicz. Głównym celem twórców tego gremium było stanie na straży polskiego dziedzictwa kulturowego oraz organizacja polskiej nauki. Należeli do niego zarówno polscy uczeni, lekarze, prawnicy, politycy, jak i przedstawiciele elit intelektualnych Europy.

Członkowie Towarzystwa spotykali się na dyskusjach naukowych organizowanych w ramach dwóch wydziałów: Umiejętności (nauk ścisłych) oraz Nauk (humanistyki), inicjowali prace badawcze oraz wydawnicze. W latach 1806–1814 wydano wielotomowy ***Słownik języka polskiego***, opracowany przez **Samuela Bogumiła Lindego**. Od 1802 r. wydawano

WARTO WIEDZIEĆ

Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Lwowie

Zakład Narodowy im. Ossolińskich został powołany w 1817 r. przez działacza oświeceniowego, pisarza, historyka literatury i bibliofila Józefa Maksymiliana Ossolińskiego. Gromadzenie swoich potężnych zbiorów nie tylko bibliotecznych, ale także numizmatycznych, graficznych i malarskich rozpoczął on podczas pracy w Wiedniu, gdzie był zwierzchnikiem biblioteki cesarskiej. Celem założonej przez niego instytucji, która była niezależna od władz zaborczych, było zbieranie, opracowywanie i udostępnianie dóbr kultury polskiej, szczególnie w zakresie rękopisów, kartografii, zbiorów sztuki, numizmatyki. Siedzibą Ossolineum, jak w skrócie nazywa się Zakład Narodowy im. Ossolińskich, był Lwów.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Lwowie aż do 1945 r. mieścił się w gmachu kościoła i klasztoru Karmelitanek Trzewiczkowych, który został zakupiony przez fundatora Józefa Maksymiliana Ossolińskiego.

▪ *obraz, Lwów, XIX w.*

? Jakie znaczenie dla kultury polskiej miało powstanie Ossolineum?

także „Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk". Do 1830 r. ukazało się 21 tomów. Towarzystwo dysponowało biblioteką, która od 1811 r. została udostępniona czytelnikom z zewnątrz. Ważną płaszczyzną działalności tej pierwszej pod zaborami instytucji naukowej było utrzymywanie stałych kontaktów z innymi placówkami naukowymi, w tym z Liceum Krzemienieckim, Wolnym Stowarzyszeniem Przyjaciół Literatury Rosyjskiej w Petersburgu czy Kopenhaskim Towarzystwem Weterynaryjnym.

Polskie życie naukowo-kulturalne w początkach XIX w. koncentrowało się także na wyższych uczelniach. W 1804 r. powstało Liceum Krzemienieckie w Krzemieńcu na Ukrainie, rozwijał się Uniwersytet Wileński. W 1808 r. w Warszawie otwarto Szkołę Praw, a rok później Szkołę Lekarską, które to następnie weszły w skład powstałego w 1816 r. Uniwersytetu Warszawskiego. W 1817 r. Józef Maksymilian hrabia Ossoliński (1748–1826) ufundował **Zakład Narodowy im. Ossolińskich** z siedzibą we Lwowie. W Poznaniu od 1829 r. funkcjonowała Biblioteka Raczyńskich.

KLASYCYZM POCZĄTKU XIX W.

Na początku XIX w. w kulturze polskiej nadal dominował **klasycyzm**, odwołujący się do sztuki antycznej. W literaturze reprezentowali go m.in. **Franciszek Wężyk** i **Ludwik Osiński**.

ARCHITEKTURA KLASYCYSTYCZNA

Drugi okres rozwoju polskiej architektury klasycystycznej przypada na lata 1795–1815. Z racji trudnej sytuacji politycznej, a także braku państwowego mecenatu artystycznego rozwijało się jedynie budownictwo na prowincji. W okresie trzecim, obejmującym lata 1815–1830, przy wsparciu władz Królestwa Polskiego oraz arystokracji, zaczęły powstawać liczne budowle miejskie, m.in. kościoły, urzędy, domy handlowe czy kamienice. Przebudowie uległa Warszawa, w której zburzono mury obronne i baszty. Wykształcił się wówczas nurt zwany **neoklasyczną szkołą warszawską**, którego przykładem są prace **Antonia Corazziego** [czyt.: koracciego], autora wielu projektów budynków użyteczności publicznej, m.in. **Teatru Narodowego**, **Pałacu Staszica** czy **gmachu Komisji Przychodów i Skarbu**. Do grona czołowych warszawskich architektów należeli **Jakub Kubicki** oraz **Chrystian Piotr Aigner** [czyt.: ajgner]. Malarstwo klasycystyczne reprezentował **Antoni Brodowski**, który malował sceny mitologiczne, biblijne i historyczne. Wybuch powstania listopadowego jest uznawany za koniec klasycyzmu na ziemiach polskich. Jednak w późniejszym okresie, mimo przewagi romantyzmu, nadal powstawały prace w tym stylu.

Pałac Ministra Skarbu został wzniesiony w latach 1825–1830 według projektu Antonia Corazziego, jako rezydencja księcia Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

? Podaj przykłady budynków zaprojektowanych w stylu klasycystycznym w latach 1795–1830.

Stałymi motywami w polskiej literaturze pierwszych lat tego stulecia były patriotyzm i walka narodowowyzwoleńcza. Do tych tematów nawiązuje twórczość **Cypriana Godebskiego**, poety legionowego, prozaika, wybitnego działacza niepodległościowego, współtwórcy 2 Legii Polskiej we Włoszech i Legii Naddunajskiej, żołnierza armii Księstwa Warszawskiego. Dzięki jego pracom ówcześni czytelnicy mogli zapoznać się z dziejami Legionów Polskich oraz losem żołnierza-patrioty, opisanymi m.in. w autobiograficznej powieści *Grenadier-filozof* czy *Pamiętniku oblężenia Mantui*. W tym nurcie tworzył również **Julian Ursyn Niemcewicz**.

Gatunkiem cieszącym się w tym czasie coraz większą popularnością była powieść poruszająca wątki historyczno-patriotyczno-obyczajowe (m.in. J.U. Niemcewicz, *Dwaj panowie Sieciechowie*), moralizująca (I. Czartoryska, *Pielgrzym w Dobromilu*), a niekiedy sentymentalna (M. Wirtemberska, *Malwina, czyli domyślność serca*). Do najlepszych dzieł literackich tego czasu zalicza się napisany po francusku *Rękopis znaleziony w Saragossie* autorstwa **Jana Potockiego**.

NARODZINY I ROZWÓJ POLSKIEGO ROMANTYZMU

W drugim dziesięcioleciu XIX w. na ziemiach polskich młodzi twórcy z coraz większym zainteresowaniem zaczęli sięgać do prac czołowych przedstawicieli europejskiego **romantyzmu**. Na podatny grunt trafiły szczególnie hasła wiary w siłę uczucia, przede wszystkim miłości, oraz intuicji i wyobraźni, którym hołdowali romantyczni twórcy, odrzucając oświeceniowy racjonalizm. Szukali inspiracji w tym, co odrębne i niepowtarzalne, m.in. w kulturze ludowej i narodowej. Inspirowała ich także

ROZWÓJ NAUK HISTORYCZNYCH

W pierwszej połowie XIX w. nastąpił znaczny rozwój nauk historycznych, uznanych za narzędzie, dzięki któremu zostanie ocalona pamięć narodu. Szczególną rolę odegrał w tej dziedzinie działacz emigracyjny i ceniony historyk Joachim Lelewel. To właśnie on był autorem pierwszego naukowego opracowania historii Polski (*Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane*). Na ten czas przypadł również początek polskiego muzealnictwa. Popularne stało się gromadzenie zbiorów dotyczących historii narodowej. Stanisław Staszic, prezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk, pisał: *Bohaterów czyny znikomymi są w narodach bez światła, bez nauki*. Stąd też podejmowano wszelkie działania mające na celu pielęgnowanie polskiej historii, języka i tradycji narodowej.

? Jaką rolę przypisywano naukom historycznym w okresie zaborów?

POSTAĆ HISTORYCZNA

JULIUSZ SŁOWACKI (1809–1849)

Był jednym z najwybitniejszych przedstawicieli polskiego romantyzmu, obok Mickiewicza i Krasińskiego określany mianem wieszcza narodowego. W latach 1825–1828 studiował prawo na uniwersytecie w Wilnie. W lutym 1829 r. przybył do Warszawy, gdzie rozpoczął pracę jako aplikant w Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu. Literacko zadebiutował w 1830 r. powieścią poetycką *Hugo*. W czasie powstania listopadowego, w 1831 r., jako kurier Rządu Narodowego wyjechał za granicę. Później pozostał na emigracji i wiele podróżował. Był m.in. w Rzymie, Egipcie i Palestynie. Na emigracji powstały jego największe dzieła: *Kordian* (1834), *Balladyna* (1835), *Horsztyński* (1839). Juliusz Słowacki zmarł w Paryżu w 1849 r. Jego prochy zostały sprowadzone do Polski w 1927 r. i złożone obok sarkofagu Adama Mickiewicza na Wawelu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ROMANTYZM

Wpływ romantyzmu na postawy Polaków był bardzo duży i miał znaczenie jeszcze długo po zakończeniu tej epoki. Należy jednak podkreślić, że oprócz umocnienia postawy patriotycznej spowodował także utrwalenie wielu negatywnych wzorców postępowania.

24. [...] Anarchiczny charakter romantyzmu angielskiego i francuskiego został przez Mickiewicza i jego następców zmieniony na wariant polski, nie bez wpływu myślicieli niemieckich. Tu anarchię ogólną zastąpiono wiernością wobec idei niepodległości kraju [...]. Pojawiła się jednak [...] pogarda dla racjonalizmu i kult uczucia niekontrolowanego przez najbardziej bodaj elementarną logikę. Co więcej, niechęć do racjonalizmu pociągnęła za sobą niechęć do nauk ścisłych, a więc do najważniejszej broni w postępie ludzkości [...]. Romantyzm polski jako najwyższym osiągnięciem chlubił się porywającym przyznaniem: „Rozumni szałem!". [...]

25. Walory, jakie romantyzm typu polskiego wniósł do naszej psychiki narodowej, były jednak i są jeszcze dotąd ogromne. Wytworzył poczucie spójni narodowej i gotowości do ofiar dla niej o takiej potędze, o jakiej nie śmiał marzyć Staszic, gdy jej narzędzie widział w racjonalizmie i naukach ścisłych. [...] Każdy przyjmował niepodległość kraju jako cel najwyższy swoich marzeń i gotów był dla tego celu do wszelkich ofiar. Tę spójnię narodową spotęgowała wiara w odbudowę państwa. Wiara ta i obowiązek poświęceń dla jej realizacji były postawą ponaddyskusyjną, niedopuszczającą zwątpienia. Wielką rolę w niej grało poczucie wysokiej godności narodowej, płynące z kultu historii i tych ludzi, którzy umieli poświęcić życie w walce o wolność i przyszłość narodu. [...]

27. Jeszcze jednym plusem tej ukształtowanej przez romantyzm psychiki inteligencji polskiej, a potem całego narodu polskiego, była [...] aktywność. [...]

29. Minusy tej postawy patriotycznej [...] były wielorakie. Jednym z nich była trudność stworzenia kapitalizmu, z chwilą gdy powszechnie potępiano interesowość. [...] Polski model człowieka wykształconego tworzyło nie życie, lecz literatura. Pogardzał on nie tylko interesowością, bogaceniem się, oszczędnością, lekceważył też nauki ścisłe, [...] lekceważył znaczenie przemysłu. Zjawisko dlatego tak groźne, że w tym punkcie zgodne z postawą dawnej szlachty. Pogarda romantyzmu dla „mędrca szkiełka i oka" stała się przykazaniem dla wielu pokoleń. Aktywność [...] nie kierowała się w stronę działalności gospodarczej i technicznej. Godną rzeczą było tylko walczyć albo pisać.

Źródło: A. Bocheński, *Rzecz o psychice narodu polskiego*, Warszawa 1986, s. 162–166.

? **1.** Wyjaśnij, jakie negatywne postawy Polaków wypływały ze specyfiki polskiego romantyzmu.

2. Wymień pozytywny wpływ romantyzmu na kształtowanie się postaw Polaków.

historia średniowiecznego rycerstwa. Głosili kult wolności i buntowali się przeciw ówczesnemu porządkowi polityczno-społecznemu, co w znaczny sposób wpływało na aktywność europejskich rewolucjonistów.

Spór klasyków z romantykami toczył się w latach 1818–1830. Za jego początek uznaje się rozprawy Kazimierza Brodzińskiego *O klasyczności i romantyczności tudzież o duchu poezji polskiej* (1818 r.) oraz Jana Śniadeckiego *O pismach klasycznych i romantycznych* (1819 r.). Odwołujący się do sztuki antycznej klasycy hołdowali takim wartościom jak racjonalność, umiar i harmonia, cenili też uniwersalizm i kulturę starożytnych. Dlatego starli się z romantykami – młodymi twórcami nowego prądu ideowo-artystyczno-literackiego. Spór objął również architekturę, sztukę, filozofię, a nawet politykę czy obyczaje i postawy życiowe. Zakończył się wraz z wybuchem powstania listopadowego.

Początek polskiego romantyzmu datuje się na rok 1822, w którym opublikowano *Ballady i romanse* Adama Mickiewicza, kończy zaś wybuch powstania styczniowego. Głównymi ośrodkami

WARTO WIEDZIEĆ

Adam Mickiewicz na emigracji

Adam Mickiewicz zasłynął jako wybitny polski pisarz oraz zaangażowany działacz emigracyjny. W *Księgach narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* (1832) wzywał polskich emigrantów do jedności i zgody. W Lozannie wykładał literaturę łacińską, a w paryskim Collège de France [czyt.: kolež de frąs] – literaturę słowiańską. Był założycielem i redaktorem „Trybuny Ludów", międzynarodowego dziennika politycznego wychodzącego z przerwami w 1849 r. w Paryżu. Na jego łamach nawiązywano do haseł solidaryzmu międzynarodowego w walce o wyzwolenie narodowe i prawa demokratyczne. Zaangażował się w walkę o zjednoczenie Włoch. W 1848 r. zorganizował w Rzymie legion liczący ok. 200 żołnierzy, który wziął udział w kilku bitwach, m.in. w Lombardii, w Genui czy Rzymie. Wybuch wojny krymskiej dał wielu Polakom nadzieję na ponowne umiędzynarodowienie sprawy polskiej. W 1855 r. Mickiewicz udał się do Stambułu z zamiarem załagodzenia sporu między polskimi dowódcami oddziałów kozaków, tworzonych wówczas przy armii osmańskiej, jednak wkrótce po przybyciu zmarł na cholerę.

? Jakie działania na emigracji prowadził Adam Mickiewicz?

Adam Mickiewicz zmarł w 1855 r. w Stambule i jeszcze w tym samym roku jego ciało przewieziono do Paryża, gdzie został pochowany. Dopiero w 1890 r. spoczął na Wawelu.

▪ *fotografia, Francja, XIX w.*

były **Wilno** i **Warszawa**, a po upadku powstania listopadowego i emigracji wielu ludzi kultury i sztuki – **Paryż**. Represje popowstaniowe ograniczyły rozwój kultury w Królestwie Polskim, stąd rolę centrum kulturalnego zaczął w tym czasie pełnić ponownie **Kraków**. Znacznie ożywiła się również Wielkopolska.

Najwybitniejszym polskim twórcą doby romantyzmu był **Adam Mickiewicz**. W trakcie studiów na Uniwersytecie Wileńskim młody poeta należał do grona założycieli m.in. Towarzystwa Filomatów. Za udział w tajnych młodzieżowych organizacjach został przez władze rosyjskie aresztowany i zesłany do Rosji. W 1829 r. udał się na emigrację i to tam powstały jego największe dzieła. Do grona wieszczów narodowych zaliczano także **Juliusza Słowackiego** oraz **Zygmunta Krasińskiego**, autora dramatu *Nie-Boska komedia*, w którym przedstawił walkę między arystokracją a ludem zdobywającym władzę w wyniku rewolucji. Był on nie tylko dramaturgiem, ale również poetą i powieściopisarzem.

ROMANTYZM W KULTURZE

Idee romantyczne przeniknęły również do świata muzyki, sztuki i architektury. Cechą charakterystyczną budowli w stylu romantycznym był **eklektyzm**, czyli łączenie wielu stylów, m.in. gotyckiego, renesansowego czy barokowego. Ponadto chętnie stosowano elementy z architektury orientalnej. Rezydencje były otaczane przez parki o charakterze naturalnym, w których stawiano sztuczne ruiny, np. „domki gotyckie", mające budzić zadumę nad przeszłością. Z czasem przyjął się **styl neogotycki**, a budowle w nim wznoszone przypominały te z czasów średniowiecza. Przykładem rezydencji w tym stylu jest przebudowany w latach 1845–1860 zamek w Kórniku.

Szczególnego wyrazu nabrało polskie malarstwo romantyczne. Często podejmowanym w nim tematem były wątki narodowowyzwoleńcze. Wiele obrazów przedstawiało sceny z powstania kościuszkowskiego czy kampanii napoleońskiej. Dzieje Polaków u boku Napoleona utrwalił w swoich szkicach znakomity

WARTO WIEDZIEĆ

Żołnierz Napoleona najwybitniejszym polskim komediopisarzem

Mając niespełna 16 lat, Aleksander Fredro (1793–1876) wstąpił do armii Księstwa Warszawskiego, a później służył w wojskach napoleońskich. Za udział w wyprawie na Moskwę otrzymał Złoty Krzyż Virtuti Militari. Podczas kampanii napoleońskiej z lat 1813–1814 służył w sztabie cesarza. Kiedy w 1815 r. Napoleon abdykował, Fredro powrócił do rodzinnego majątku w Beńkowskiej Wiszni (Galicja). Służbę u boku cesarza opisał w pamiętniku *Trzy po trzy*. Otrzymał za nią w 1857 r. francuski Medal Świętej Heleny, ustanowiony przez Napoleona III. Był nie tylko znanym komediopisarzem, ale również pamiętnikarzem, bajkopisarzem (np. *Małpa w kąpieli*, *Paweł i Gaweł*) i poetą. Do jego cieszących się największą popularnością komedii wystawianych na scenie należą: *Śluby panieńskie*, *Zemsta*, *Pan Jowialski*.

? W jakich wojnach brał udział Aleksander Fredro?

Aleksander Fredro do kraju powrócił po zesłaniu Napoleona na Elbę. Żegnając się z Paryżem, napisał: *Wyjechaliśmy razem, z odmiennych pobudek, Napoleon na Elbę, ja prosto do Rudek.*

▪ *rysunek, Polska, XIX w.*

rysownik i karykaturzysta **Aleksander Orłowski**. Około 1837 r. **Piotr Michałowski** namalował słynną polską szarżę w wąwozie Somosierra. Równie popularne było malarstwo historyczne. **Władysław Anycz** stworzył *Dzieje Polski w 24 obrazach*. Z kolei **Artur Grottger**, uważany za jednego z głównych przedstawicieli polskiego romantyzmu w malarstwie, podejmował w swojej twórczości tematykę walki narodowowyzwoleńczej. Zasłynął dwoma cyklami rysunków z okresu powstania styczniowego: *Polonia* i *Lituania* [czyt.: lituania].

Pożegnanie powstańca Artura Grottgera to jeden z jego najbardziej znanych obrazów, który powstał w latach 1865–1866 i bezpośrednio odnosi się do zakończonego wówczas powstania styczniowego.

▪ *obraz, Polska, 1865–1866*

Wydźwięk patriotyczny miała również ówczesna muzyka. Na emigracji tworzył wybitnie uzdolniony **Fryderyk Chopin**, a w kraju – **Stanisław Moniuszko**, twórca **opery narodowej**. Skomponował ***Halkę***, której motywem przewodnim była krzywda chłopska, oraz *Straszny dwór*. Muzyka, tak jak literatura, miała pobudzać ducha narodowego i być pokrzepieniem dla żyjących pod zaborami Polaków. W takim duchu tworzył **Władysław Żeleński**, autor oper *Konrad Wallenrod*, *Stara baśń*, *Goplana*.

Kultura stała się narzędziem obrony przed wynarodowieniem. Powstająca wówczas literatura patriotyczna, poruszająca wątki związane z historią Polski, a także martyrologią Polaków, była postrzegana przez władze zaborcze jako wyjątkowo niebezpieczna. Uważano, że służy do kształtowania nastrojów patriotycz-

MESJANIZM POLSKI

Mesjanizm polski był prądem religijno-społecznym, który narodził się po upadku powstania listopadowego. Wierzono, że to polski naród, na wzór Mesjasza, poprzez swoją nieustającą walkę i cierpienie odegra decydującą rolę w pokonaniu wszelkiego zła i obejmie nad ludzkością duchowe przywództwo. W polskiej filozofii ta idea znalazła wyraz w twórczości Augusta Cieszkowskiego czy Andrzeja Towiańskiego, dla którego Polska była „Izraelem epoki" i jako „Chrystus narodów" poprzez swoje męczeństwo miała przynieść światu moralne odrodzenie. Koncepcje te wywarły duży wpływ na twórczość polskich romantyków, a szczególnie Adama Mickiewicza (III część *Dziadów*, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*) i Juliusza Słowackiego (*Król-Duch*). Mesjanizm, dotyczący wyjątkowej roli własnego narodu, był popularny także m.in. wśród Żydów, Rosjan czy Serbów. Podobnie jak inne idee romantyczne, budzi w polskim społeczeństwie żywy oddźwięk też współcześnie i nierzadko staje się źródłem polemik.

? Na czym polegała idea mesjanizmu Polski?

Andrzej Towiański pochodził z Wileńszczyzny i był ziemianinem, przywódcą religijnym i mesjanistą. Objawienie, którego doznał w 1828 r., utwierdziło go w przekonaniu, że walcząc zbrojnie z nienawiści do drugiego człowieka, nie da się zmienić rzeczywistości na lepszą.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

nych wśród polskiego społeczeństwa. Dlatego, zwłaszcza po upadku powstania listopadowego, została poddana pełnej cenzurze. Na liście pisarzy zabronionych znaleźli się m.in. Adam Mickiewicz, Zygmunt Krasiński, Juliusz Słowacki czy Maurycy Mochnacki. Cenzorzy nie dopuszczali do druku tekstów, w których

Fryderyk Chopin był jednym z najwybitniejszych kompozytorów romantycznych i najsłynniejszym pianistą swoich czasów. Pierwszy wydany drukiem utwór Chopina ukazał się w 1817 r., gdy kompozytor miał 7 lat.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

CIEKAWOSTKA

Armaty ukryte w kwiatach

Car Mikołaj I osobiście zakazał wykonywania publicznie muzyki Chopina, ale zakaz dotyczył jedynie Warszawy i ziem zaboru rosyjskiego. W Rosji natomiast utwory Chopina były nie tylko dozwolone, ale i często grywane w salach koncertowych, a nawet w carskich pałacach w Petersburgu i Moskwie. Co więcej – rzekomo sam Mikołaj I uznał i docenił muzykę Fryderyka Chopina tak bardzo, że uważał ją za niebezpieczną, mówił, że utwory polskiego kompozytora są jak *armaty ukryte w kwiatach*. Ta metafora cara dotyczyła konkretnie *Etiudy c-moll op. 10 nr 12*, znanej jako *Etiuda rewolucyjna*. Chopin skomponował ją na wieść o krwawym szturmie armii rosyjskiej na Warszawę i upadku powstania listopadowego. Ta muzyka musiała być zakazana w zaborze rosyjskim, rozbudzała bowiem nastroje patriotyczne Polaków.

KULTURA POLSKA NA EMIGRACJI

Znaczenie Wielkiej Emigracji dla narodu polskiego polegało nie tylko na prowadzeniu aktywnej działalności politycznej mającej na celu wskrzeszenie niepodległej Polski, ale również na organizacji życia kulturalnego, które w wyniku represji popowstaniowych nie mogło rozwijać się w kraju. Zdaniem prof. Sławomira Kalembki, znakomitego badacza dziejów wychodźstwa polistopadowego, działacze Wielkiej Emigracji *zarówno w polityce, jak i kulturze, w dużym stopniu wypełniali zadania nieistniejącego państwa polskiego*. Powstało wówczas wiele instytucji, towarzystw naukowych, oświatowych, artystycznych i kulturalnych. W 1832 r., z inicjatywy Czartoryskiego, powołano w Paryżu Towarzystwo Literackie Polskie, które w latach 50. XIX w. przekształciło się w Towarzystwo Historyczno-Literackie. O znaczeniu tej organizacji dla rozwoju polskiej kultury i nauki świadczy to, że istnieje ono do dzisiaj, podobnie jak utworzona w 1839 r. w Paryżu Biblioteka Polska. Przy Bibliotece powstały m.in. Muzeum Adama Mickiewicza oraz sala Fryderyka Chopina. Duże znaczenie dla polskiej edukacji na emigracji miało utworzenie przez Czartoryskiego w 1832 r. Towarzystwa Naukowej Pomocy, udzielającego stypendiów dla młodzieży. Czartoryski założył też szkołę w paryskiej dzielnicy Batignolles [czyt.: bati**njol**], która działała do 1950 r. Na emigracji tworzyli wybitni przedstawiciele kultury polskiej, m.in.: Adam Mickiewicz, Zygmunt Krasiński, Juliusz Słowacki czy Fryderyk Chopin.

Wnętrze Muzeum Adama Mickiewicza w Bibliotece Polskiej w Paryżu, która – podobnie jak Towarzystwo Historyczno-Literackie – funkcjonuje we Francji do dziś.

▪ *fotografia, Paryż, XX w.*

? Jakie znaczenie miała działalność kulturalna emigrantów w XIX w.?

były słowa-klucze, takie jak: „lud", „ojczyzna", „tyran", „Polak", „Moskal", „patriota", „wolność" czy „demokracja". Zwracano również uwagę na nastrój utworu i zawarte w nim aluzje.

W tym trudnym dla Polaków czasie to właśnie literatura i sztuka stanowiły wyraz ich niezłomności w dążeniu do niepodległości, nie pozwalały zapomnieć o historii, wskrzeszały narodowych bohaterów i zagrzewały do walki. Dzieła romantyczne były zaangażowane politycznie, a ich twórcy postrzegali swoją działalność jako misję – służbę narodowi.

ĆWICZENIA

1. Omów rozwój kultury polskiej w pierwszych latach pod zaborami.
2. Wyjaśnij, na czym polegał spór między klasykami a romantykami.
3. Oceń rolę romantyzmu dla ówczesnych dziejów Polski.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Janion, *Gorączka romantyczna*, Warszawa 1976.
M. Janion, *Życie pośmiertne Konrada Wallenroda*, Warszawa 1990.

9 ODWILŻ POSEWASTOPOLSKA I GENEZA POWSTANIA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie kraje brały udział w wojnie krymskiej?
2. Do jakich zmian doszło w Rosji po porażce w wojnie z Turcją i jej sojusznikami?

ODWILŻ POSEWASTOPOLSKA NA ZIEMIACH POLSKICH

Przegrana Rosji w wojnie krymskiej (więcej na ten temat zob. s. 78–85) oraz zmiany na tronie carskim i śmierć Iwana Paskiewicza przyniosły Polakom złagodzenie represji. Nowy władca, widząc słabości swojego państwa, przystąpił do jego reformy, która w literaturze historycznej jest określana mianem **odwilży posewastopolskiej**. Przemiany tego okresu objęły także Królestwo Polskie.

Nowym namiestnikiem został **Michaił Gorczakow**, zwolennik porozumienia z polską arystokracją. Pierwszym wyraźnym sygnałem zmiany polityki cara wobec Polaków było ogłoszenie – już po pokoju paryskim – amnestii, dzięki której do kraju powróciły tysiące zesłańców. W maju 1856 r. do Warszawy przybył sam car **Aleksander II**, który jednak bardzo szybko pozbawił Polaków złudzeń na temat możliwości rozszerzenia autonomii Królestwa Polskiego, zwracając się do witających go słowami: ***Panowie, żadnych marzeń, żadnych marzeń***. Mimo to car zgodził się na pewne niewielkie ustępstwa. Złagodzono cenzurę i wypuszczono więźniów warszawskiej Cytadeli. Ponadto w Warszawie utworzono **Akademię Sztuk Pięknych** oraz **Akademię Medyko-Chirurgiczną**. W 1858 r. władze rosyjskie wyraziły też zgodę na założenie **Towarzystwa Rolniczego**. Organizacja kierowana przez hrabiego **Andrzeja Zamoyskiego** skupiała ziemiaństwo i realizowała hasła pracy organicznej. W szczytowym okresie działalności należało do niej ok. 4 tys. członków. Dyskutowali oni nad sposobami podniesienia poziomu gospodarczego kraju, jak i nad koniecznością uwłaszczenia chłopów. Kwestii politycznych nie poruszano. Członkowie Towarzystwa Rolniczego byli przeciwni działaniom niezgodnym z polityką władz, jednak przed otwartą współpracą z caratem

POSTAĆ HISTORYCZNA

LEOPOLD KRONENBERG (1812–1878)

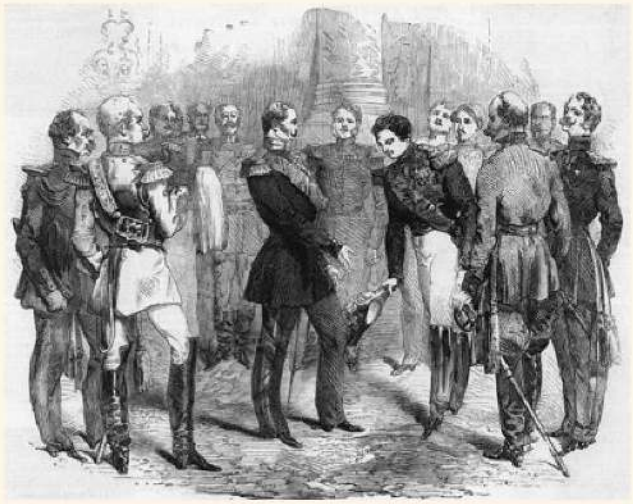
Polski finansista i bankier, działacz społeczno-gospodarczy, jeden z przywódców „białych" podczas powstania styczniowego. Pochodził ze znanej rodziny żydowskiej, a jego ojciec był właścicielem jednego z banków warszawskich. Odebrał staranne wykształcenie, studiował m.in. w Hamburgu na Akademii Praktyczno-Technicznej oraz na uniwersytecie berlińskim. Osiadł w Warszawie, gdzie zajmował się prowadzeniem fabryki tytoniu oraz działalnością bankową. Od 1859 r. był wydawcą warszawskiej „Gazety Codziennej", od 1861 r. wychodzącej pod tytułem „Gazeta Polska". Angażował się w działania mające na celu modernizację polskiego rolnictwa. Był inicjatorem powołania Delegacji Miejskiej. Po powstaniu styczniowym wycofał się z życia politycznego i poświęcił działalności społeczno-charytatywnej. Trzy lata przed śmiercią, w 1875 r., założył w Warszawie Szkołę Handlową. Zmarł w 1878 r. w Nicei.

TEKST ŹRÓDŁOWY

MOWA CARA ALEKSANDRA II

Złagodzenie polityki wobec Polaków przez Aleksandra II dało nadzieje na szersze zmiany w Królestwie Polskim. Jednak mowa wygłoszona przez cara podczas wizyty w Warszawie 23 maja 1856 r. pozbawiła zebranych złudzeń.

Przybywam do was z zapomnieniem przeszłości, pełen najlepszych zamiarów w stosunku do kraju. Waszą jest rzeczą pomóc mi w ich urzeczywistnieniu. Ale przede wszystkim muszę wam powiedzieć, że nasze stosunki wzajemnie należy określić. Jesteście bliscy sercu mojemu równie, jak Finlandczycy i inni moi poddani rosyjscy; lecz żądam, aby porządek, ustalony przez mego ojca, w niczym nie został naruszony. Dlatego też panowie, przede wszystkim porzućcie marzenia! Potrafię bowiem poskromić porywy tych, co zechcą żyć nimi dalej, potrafię przeszkodzić temu, aby ich marzenia nie wykraczały poza granice ich wyobraźni. Pomyślność Polski zawisła od jej zupełnego zjednoczenia się z innymi narodami mojego cesarstwa. To, co zrobił mój ojciec, dobrze zrobił, i ja to utrzymam. W ostatniej wojnie wschodniej wasi bili się na równi z innymi; obecny tu książę Michał Gorczakow był tego świadkiem i oddaje im sprawiedliwość, że dzielnie przelewali swą krew w obronie ojczyzny. Finlandia i Polska są równie drogie sercu memu, jak i inne części mojego państwa. Trzeba jednak, abyście wiedzieli, dla dobra samych Polaków, że Polska powinna pozostać na zawsze złączona z wielką rodziną cesarzy rosyjskich. Wierzcie, panowie, że jestem ożywiony najlepszymi chęciami, ale waszą jest rzeczą ułatwić mi moje zadanie

Aleksander II w Warszawie na spotkaniu z marszałkami, senatorami, szlachtą i duchowieństwem, podczas którego wygłosił mowę do Polaków.

▪ *rycina, Polska, XIX w.*

i dlatego raz jeszcze powtarzam to wam, panowie, żadnych marzeń, żadnych marzeń!
Co do was, panowie senatorowie, postępujcie według wskazówek, jakich udzielać wam będzie obecny tu mój zastępca, książę Gorczakow; wy zaś, arcypasterze, nie spuszczajcie tedy nigdy z uwagi, że podstawą wszelkiej moralności jest religia, i waszym jest obowiązkiem wpajać w Polaków przekonanie, że ich pomyślność zawisła jedynie od całkowitego ich zlania się z Rosją.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 228–229.

? 1. Wyjaśnij, co władca miał na myśli, mówiąc do zebranych o porzuceniu marzeń.
2. Wskaż warunki, jakie według cara miały zapewnić Polakom pomyślność.

powstrzymywało ich oczekiwanie na ustępstwa Rosji w kwestii autonomii Królestwa.

Złagodzenie polityki wobec Polaków zachęciły do działania także mieszczan, widzących konieczność przeprowadzenia w kraju reform, takich jak:

- uwłaszczenie chłopów,
- równouprawnienie Żydów,
- zmiany w systemie oświaty polskiej,
- utworzenie samorządów miejskich.

Głównym przedstawicielem tego nurtu był bankier i finansista **Leopold Kronenberg**. Warszawska inteligencja skupiła się wokół **Edwarda Jurgensa**, urzędnika pracującego w Komisji Spraw Wewnętrznych. Grupa ta, wzorując się na wielkopolskich organicznikach, kładła nacisk na pracę organiczną, czyli działania mające na celu poprawę sytuacji gospodarczej ziem

polskich. Sprzeciwiali się oni wszelkiej działalności spiskowej, wychodząc z założenia, że najpierw trzeba doprowadzić do modernizacji kraju, a dopiero potem rozpocząć walkę o niepodległość. Zwolennicy działań radykalnych określili jurgenszczyków mianem **„millenerów"**, czyli tych, którzy walkę o niepodległość odkładają na tysiąc lat.

WZROST UCZUĆ PATRIOTYCZNYCH

Oprócz działań związanych z realizacją haseł pracy organicznej w drugiej połowie XIX w. rozwijał się także ruch spiskowy. Tworzyli go przede wszystkim młodzi – polscy studenci uniwersytetów w Kijowie, Moskwie i Petersburgu. Inspiratorem utworzenia jednej z organizacji spiskowych był student Akademii Sztabu Generalnego w Petersburgu **Zygmunt Sierakowski**. Należało do niej kilkudziesięciu oficerów i to nie tylko Polaków, ale także Rosjan i Ukraińców. Jej celem było doprowadzenie do zawarcia sojuszu między narodami pozostającymi pod carskim uciskiem. W działania konspiracyjne zaangażowali się również uczniowie warszawskich szkół średnich oraz studenci.

Aktywność młodych postanowiła wykorzystać emigracja. Ludwik Mierosławski, który krytykował działania w nurcie pracy organicznej, wzywał młodzież Królestwa Polskiego do podjęcia działań zbrojnych. Pierwszy tajny komitet, którego celem było przygotowanie powstania, zawiązał się w Warszawie w czerwcu 1859 r. Mimo iż działał tylko kilka miesięcy,

POLACY W CZASIE WOJNY KRYMSKIEJ

Wybuch wojny krymskiej wywołał wśród emigrantów nadzieję na odzyskanie przez Polskę niepodległości. Londyńska Centralizacja TDP wydała odezwę do Rosjan, wzywając ich do wspólnej walki z carem, jednak nie poparła dążeń księcia Adama Jerzego Czartoryskiego do utworzenia w Turcji polskich sił zbrojnych. Dawny agent Hôtel Lambert, Michał Czajkowski – Sadyk Pasza, od 1841 r. przebywający w Stambule, zorganizował tam I Pułk Kozaków Sułtańskich, w którego skład wchodziło ok. 700 żołnierzy. W tym czasie również związany z Hôtel Lambert gen. Władysław Zamoyski rozpoczął tworzenie oddziału Dywizji Kozaków Sułtańskich. W organizację sił polskich przy boku Turcji zaangażował się też Adam Mickiewicz. Mimo iż mocarstwa zachodnie uznawały księcia Adama Jerzego Czartoryskiego za przywódcę Polaków i z akceptacją patrzyły na tworzone w Turcji polskie legie, nie były jednak zainteresowane angażowaniem się w walkę o niepodległe państwo polskie. Dla Anglików Polacy byli mięsem armatnim, a dla Francuzów kartą przetargową w rozmowach z Austrią, którą namawiano do przyłączenia się do walk przeciw Rosji. Na kończącym wojnę krymską kongresie paryskim nie podjęto rozmów na temat sprawy polskiej.

Adam Mickiewicz z Sadykiem Paszą w Turcji, gdzie poeta przybył, aby podczas wojny krymskiej utworzyć Legion Polski przeznaczony do walk z Rosjanami.

▪ *obraz, Polska, 1890 r.*

? Jakie działania podjęła polska emigracja w czasie wojny krymskiej?

udało mu się nawiązać luźne kontakty z kołami młodzieżowymi funkcjonującymi na uczelniach rosyjskich, w Poznańskiem i Galicji.

W czerwcu 1860 r. pogrzeb wdowy po gen. Józefie Sowińskim stał się okazją do zorganizowania wielkiej **patriotycznej demonstracji**. Do ulicznych wystąpień przeciw zaborcom doszło także w październiku 1860 r., podczas spotkania w Warszawie cara Aleksandra II z cesarzem Franciszkiem Józefem i regentem pruskim Wilhelmem. Trzydziesta rocznica wybuchu powstania listopadowego była kolejną okazją do manifestacji w duchu religijno-patriotycznym.

Obradujące w lutym 1861 r. Towarzystwo Rolnicze postawiło sobie za cel podjęcie konkretnych działań w kwestii chłopskiej, aby tym samym uprzedzić władze rosyjskie. W trzydziestą rocznicę bitwy pod Olszynką Grochowską, 25 lutego, zorganizowano w Warszawie demonstrację uliczną, pod której naciskiem Towarzystwo Rolnicze podjęło decyzję o natychmiastowym oczynszowaniu wszystkich chłopów, a także o przeprowadzeniu w późniejszym czasie uwłaszczenia. Tymczasem zapał demonstrantów nie słabł. Kiedy 27 lutego odbyła się kolejna wielka demonstracja, władze rosyjskie postanowiły użyć siły i ostrzelały bezbronny tłum. Zginęło wówczas pięć osób, co w znaczący sposób wpłynęło na wzrost napięcia w Warszawie. Aby uspokoić nastroje, Michaił Gorczakow, namiestnik Królestwa Polskiego, zezwolił na powołanie **Delegacji Miejskiej** (rodzaj cywilnego samorządu), na której czele stanął Kronenberg. Z kolei utworzona **Straż Ochotnicza**, namiastka polskiej policji, miała dbać o porządek w mieście. W zamian za uspokojenie Warszawy Gorczakow wyraził zgodę na wycofanie wojsk rosyjskich do koszar oraz na przekazanie carowi adresu, w którym autorzy „upraszali" Aleksandra II o przyznanie Królestwu autonomii. Sytuacja została opanowana. Pogrzeb pięciu poległych odbył się w spokoju, co trochę rozładowało sytuację w Warszawie. Nastały **„czasy polskie"**, czyli okres pozyskiwania ustępstw za pomocą legalnych i pokojowych metod. Był to początek procesu formowania się dwóch orientacji politycznych:

- **przyszłych „białych"** – do tej grupy należeli członkowie Towarzystwa Rolniczego, millenerzy, przeciwni powstaniu, którzy wierzyli, że dzięki tzw. **rewolucji moralnej**, czyli pokojowym manifestacjom i negocjacjom z carem, uda się uzyskać państwową autonomię;
- **przyszłych „czerwonych"** – zwolenników konspiracyjnych metod działania, których celem było wywołanie powstania (studenci, członkowie tajnych organizacji, oficerowie).

Rozpędzenie pokojowej demonstracji 27 lutego 1861 r. w Warszawie przez oddziały kozaków. Był to najczęstszy sposób „zaprowadzania porządku" przez władze carskie.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

PRÓBA KOMPROMISU

Car Aleksander II, zajęty reformami w Rosji, dążył do zawarcia porozumienia z polskimi elitami, ale nie za wszelką cenę. Szukano zatem zbliżenia ze zwolennikami ugody. Takim politykiem okazał się margrabia **Aleksander Wielopolski** (1803–1877). W marcu 1861 r. został on dyrektorem reaktywowanej **Komisji Wyznań i Oświecenia Publicznego**. Zapowiedziano również powołanie Rady Stanu jako organu doradczego funkcjonującego przy namiestniku oraz utworzenie, pochodzących z wyboru, rad samorządowych – wiejskich i miejskich. Oczekiwania Rosjan w sprawie uspokojenia nastrojów się nie spełniły.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ALEKSANDER WIELOPOLSKI (1803–1877)

Polityk i ziemianin, zwolennik ugodowej polityki wobec Rosji. W młodości uczęszczał do Liceum Warszawskiego, a potem podjął studia na Królewskim Uniwersytecie Warszawskim. Podczas powstania listopadowego był posłem na sejm i brał udział w nieudanej misji dyplomatycznej do Londynu. Po upadku powstania osiadł w Galicji i zaangażował się w działalność tamtejszych konserwatystów. Po wydarzeniach z 1846 r. zaczął propagować politykę prorosyjską i wziął udział w Kongresie Słowiańskim w Pradze. W 1862 r. został naczelnikiem rządu cywilnego Królestwa. Zreorganizował i spolonizował wówczas administrację oraz zreformował szkolnictwo. Zarządził brankę do carskiego wojska, czym przyspieszył wybuch powstania. Fiasko polityki ugodowej sprawiło, że latem 1863 r. został przez Rosjan zwolniony. Opuścił wówczas Warszawę. Resztę życia spędził w Dreźnie, gdzie zmarł po ciężkiej chorobie.

W kraju ogłoszono żałobę narodową, a demonstracje patriotyczne, w których uczestniczyła również społeczność żydowska w nadziei na równouprawnienie, rozciągnęły się już na prowincję. Gorczakow, nie czekając na dalszy rozwój wypadków, podjął – zgodną z wolą Wielopolskiego – decyzję o rozwiązaniu Towarzystwa Rolniczego i Delegacji Miejskiej. Protestujący w obliczu tego postanowienia mieszkańcy Warszawy **8 kwietnia 1861 r.** zostali krwawo spacyfikowani. Sytuacja stawała się coraz bardziej napięta. Na wieś dotarły informacje o uwłaszczeniu przeprowadzonym w Rosji na początku marca 1861 r. Wywołało to wielkie poruszenie wśród polskiego chłopstwa. Chłopi nie chcieli odrabiać pańszczyzny, a bezrolni wołali o nadział gruntów. Władze rosyjskie, widząc coraz większe niepokoje wśród Polaków, 13 października 1861 r. wprowadziły mocą ustawy w Królestwie Polskim **stan oblężenia**. Została ona ogłoszona dzień później, kiedy w kościołach trwały uroczystości związane z 44. rocznicą śmierci Tadeusza Kościuszki. Powołując się na łamanie prawa w stanie oblężenia, wojsko rosyjskie otoczyło katedrę warszawską oraz kościół Bernardynów, a modlących się tam wiernych aresztowało. Tysiące ludzi trafiły do Cytadeli. Na znak protestu kuria warszawska zamknęła wszystkie kościoły w diecezji. To samo uczyniły również synagogi i zbory protestanckie. W tej sytuacji Aleksander Wielopolski podjął decyzję o podaniu się do dymisji.

Ostrzelanie przez rosyjskie wojsko bezbronnych manifestantów w Warszawie na placu Zamkowym nastąpiło 8 kwietnia 1861 r. Śmierć poniosło wówczas około stu osób, a kilkaset innych zostało rannych.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

KSZTAŁTOWANIE SIĘ OBOZÓW POLITYCZNYCH

Wprowadzenie stanu oblężenia i nasilenie represji zamknęło okres patriotycznych manifestacji. Brak możliwości publicznego sprzeciwu wobec władzy carskiej oznaczał przeniesienie działań do konspiracji. Coraz bardziej widoczne stawały się podziały wśród środowisk patriotycznych. Nastąpiła krystalizacja dwóch głównych obozów politycznych – „czerwonych" i „białych".

W październiku 1861 r. „czerwoni" powołali do życia tajny **Komitet Miejski**, na którego czele stanął **Ignacy Chmieleński**. W tym samym czasie oficerowie 1 Armii cesarskiej, stacjonującej w Królestwie, na Litwie i Ukrainie, doprowadzili do zawiązania sprzysiężenia. Przywódcami konspiracji wojskowej byli: **Zygmunt Sierakowski**, **Jarosław Dąbrowski** oraz Rosjanin **Wasilij Kaplinskij**. Swoje działania zintensyfikowali również „biali", którzy w grudniu 1861 r. powołali **Dyrekcję Krajową**. Tworzyli ją trzej przedstawiciele ziemiaństwa oraz mieszczaństwa, w tym Kronenberg, Jurgens oraz Karol Majewski. Oba obozy łączyła idea niepodległości. Zasadnicze różnice dotyczyły stosunku do powstania

WARTO WIEDZIEĆ

Żałoba narodowa

Nie tylko uliczne manifestacje były wyrazem patriotyzmu Polaków. Kiedy w lutym 1861 r. władze carskie w celu rozpędzenia demonstrantów użyły broni, ogłoszono żałobę narodową. Odpowiedni strój, zarówno męski, jak i damski, oraz biżuteria patriotyczna stały się symbolami oddania sprawie narodowej. Noszono bransoletki przypominające swoim wyglądem kajdany, klamry z różnego rodzaju motywami polskimi, takimi jak skrzyżowane kosy czy orzeł w cierniowej koronie. Na pierścieniach grawerowano skróty. Jednym z najpopularniejszych był skrót R.O.M.O – „Rozniecaj Ogień Miłości Ojczyzny". Władze carskie nie przeszły obojętnie wobec widocznej żałoby Polaków. Za chodzenie w czarnej sukni bez specjalnego zezwolenia groziły określone kary. Namiestnik Fiodor Berg wydał nawet w 1863 r. specjalny ukaz, który określał, w jakiej kolorystyce powinien być utrzymany strój kobiecy i z jakich elementów powinien się składać: *Kapelusz powinien być kolorowy, jeżeli zaś będzie czarny, to ma być ubrany kwiatami lub też wstążkami kolorowymi, lecz pod żadnym pozorem nie białymi. Pióra czarne i białe przy czarnych kapeluszach są zabronione. Kaptury mogą być czarne na podszewce kolorowej, lecz nie białej. Wzbronione jest używanie: czarnych woalek, rękawiczek, równie jak parasolek czarnych i czarnych z białym, jak niemniej takich-że szalów, chustek, szalików i chusteczek na szyję oraz sukien zupełnie czarnych, jako też czarnych z białym. Salopy, burnusy, futra, palta i inne wierzchnie ubrania mogą być czarne, lecz bez białego. Dla mężczyzn pod żadnym pozorem żałoba miejsca mieć nie może.*

? W jaki sposób Polacy manifestowali przeżywanie żałoby narodowej?

Moda patriotyczna rozpowszechniła się tuż przed wybuchem powstania styczniowego. Mężczyźni nosili wysokie buty, krótkie kurtki oraz czapki konfederatki. Kobiety ubierały się najczęściej na czarno, nosiły także suknie wzorowane na kroju kontusza. Całości dopełniała biżuteria patriotyczna.

Biżuteria patriotyczna z okresu przed powstaniem styczniowym.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

i rozwiązania kwestii włościańskiej. „Biali" uważali, że powstanie nie rozwiąże problemu Polaków, ponieważ nie ma ono żadnych szans na zwycięstwo. Z kolei zdaniem „czerwonych" niepodległość mogła przynieść tylko walka zbrojna. Równie radykalne poglądy prezentowali w kwestii uwłaszczenia chłopów, które w ich przekonaniu należało przeprowadzić jak najszybciej. Z takim rozwiązaniem nie zgadzali się „biali", opowiadając się za stopniową reformą.

Władze carskie, świadome dążeń niepodległościowych Polaków, a także pod naciskiem Napoleona III zdecydowały się na pewne ustępstwa. Arcybiskupem warszawskim mianowano Zygmunta Szczęsnego Felińskiego, który w lutym 1862 r. zezwolił na otwarcie kościołów, ale zabronił urządzać w nich manifestacji patriotycznych. Nowym namiestnikiem Królestwa został życzliwie nastawiony do Polaków brat cara, wielki książę Konstanty Mikołajewicz. W czerwcu 1862 r. **naczelnikiem rządu cywilnego**, czyli prezesem rady ministrów, został Aleksander Wielopolski. Ogłoszono wówczas trzy ukazy carskie autorstwa Wielopolskiego dotyczące:

- oczynszowania chłopów,
- równouprawnienia Żydów, umożliwiającego im stopniową asymilację z polskim społeczeństwem,
- reformy edukacji, która zakładała tworzenie nowych szkół elementarnych, średnich, w tym powiatowych, gimnazjów i szkół „specjalnych", tj. technicznych. Ukaz wprowadzał obniżenie opłat szkolnych oraz nowe programy nauczania. W Warszawie, w miejsce zamkniętego wskutek represji polistopadowych Uniwersytetu, otworzono **Szkołę Główną**.

Reformy Wielopolskiego doprowadziły do niemal całkowitej polonizacji administracji, nie przyniosły jednak swobód konstytucyjnych, a tym bardziej nie zbliżyły Polaków do upragnionej niepodległości. Wprowadzane rozwiązania nie spotkały się z takim przyjęciem, na jakie liczył Wielopolski. Przywódcy „czerwonych" we współpracy z wojskowymi spiskowcami utworzyli **Komitet Centralny Narodowy (KCN)**, którego celem było przygotowanie powstania. Przeprowadzone w lipcu 1862 r. nieudane próby zamachów na życie wielkiego księcia Konstantego i Wielopolskiego osłabiły obóz „białych". Car nie był już skłonny do żadnych ustępstw. Odmówił nadania Królestwu konstytucji i włączenia w jego granice ziem zabranych. Wielopolski, poinformowany o przygotowaniach do wybuchu powstania, **6 października 1862 r.** ogłosił **brankę**. Poborem rekrutów do armii carskiej miała zająć się administracja na podstawie imiennych list obejmujących ok. 12 tys. osób. Planowano powołać przede wszystkim młodych mieszkańców miast, stanowiących w dużym stopniu zaplecze „czerwonych". Przeprowadzenie branki w styczniu 1863 r. przyspieszyło decyzję o wybuchu powstania.

ĆWICZENIA

1. Wskaż zmiany, jakie zaszły w Królestwie Polskim w wyniku odwilży posewastopolskiej.
2. Wymień dwa główne środowiska patriotyczne działające w przededniu wybuchu powstania styczniowego i przedstaw ich programy.
3. Przedstaw skutki demonstracji patriotycznych z 1861 r.
4. Omów politykę prowadzoną w Królestwie Polskim przez Aleksandra Wielopolskiego.
5. Wskaż pośrednie i bezpośrednie przyczyny wybuchu powstania styczniowego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Aleksander Wielopolski: próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862, red. L. Mażewski, Radzymin 2014.

A. Żor, *Kronenberg. Dzieje fortuny*, Warszawa 2011.

10 POWSTANIE STYCZNIOWE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaka sytuacja panowała na ziemiach polskich w przededniu wybuchu powstania?
2. Jakie różnice istniały między programami „białych" i „czerwonych"?

WYBUCH POWSTANIA

Ogłoszona przez Aleksandra Wielopolskiego **branka** odbyła się w nocy z 14 na 15 stycznia 1863 r. Prowadzona przez władze akcja wpłynęła na decyzję Komitetu Centralnego o natychmiastowym rozpoczęciu powstania. Członkowie tego gremium zdawali sobie sprawę z niedostatecznego przygotowania pod względem militarnym, jednak w opinii radykalnych działaczy obozu „czerwonych" ogłoszenie uwłaszczenia chłopów miało przyciągnąć lud do powstania. Liczono również na poparcie państw europejskich. **22 stycznia 1863 r.** Komitet Centralny wydał ***Manifest***, w którym ogłosił się **Tymczasowym Rządem Narodowym** oraz proklamował wybuch powstania w nocy z 22 na 23 stycznia 1863 r. Rząd opracował również dwa dekrety uwłaszczeniowe, na mocy których:

- uprawianą ziemię chłopi mieli otrzymać na własność bez żadnych opłat;
- odszkodowania dla ziemian miały zostać wypłacone z kasy przyszłego państwa polskiego;
- likwidacji miały ulec wszelkie czynsze i powinności;
- bezrolnym obiecano trzymorgowe działki z dóbr narodowych, pod warunkiem przyłączenia się ich do walki z Rosjanami.

Powstanie wybuchło w najmniej sprzyjających okolicznościach dla spiskowców. Braki w uzbrojeniu, zima utrudniająca walki partyzanckie, a także obecność w Królestwie Polskim 100-tysięcznej armii rosyjskiej nie dawały zbyt dużych nadziei na szybkie zwycięstwo. Naprzeciw wojsk carskich stanęło ok. 25 tys. powstańców, z czego tylko kilka tysięcy było wyposażonych w broń palną. W nocy z **22 na 23 stycznia 1863** r. Polacy zaatakowali rosyjskie garnizony w mniejszych miejscowościach Królestwa. Stoczono kilkadziesiąt potyczek zakończonych w większości przegraną powstańców. Nie udało się także zdobyć Płocka, w którym miała zostać ulokowana siedziba Rządu Narodowego.

Dyktatorem powstania, zgodnie z decyzją Rządu Narodowego, został przebywający wówczas w Paryżu **Ludwik Mierosławski**.

Branka Polaków do armii rosyjskiej w 1863 r. to obraz Aleksandra Sochaczewskiego nawiązujący do wydarzeń, które stały się bezpośrednią przyczyną wybuchu powstania styczniowego.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

MANIFEST TYMCZASOWEGO RZĄDU NARODOWEGO

W swojej odezwie władze powstańcze wzywały do walki wszystkich mieszkańców przedrozbiorowej Rzeczypospolitej.

Nikczemny rząd najezdniczy, rozwścieklony oporem męczonej przezeń ofiary, postanowił zadać jej cios stanowczy – porwać kilkadziesiąt tysięcy najdzielniejszych, najgorliwszych jej obrońców, oblec w nienawistny mundur moskiewski i pognać tysiące mil na wieczną nędzę i zatracenie. [...]
W pierwszym zaraz dniu jawnego wystąpienia, w pierwszej chwili rozpoczęcia świętej walki, Komitet Centralny Narodowy ogłasza wszystkich synów Polski, bez różnicy wiary i rodu, pochodzenia i stanu, wolnymi i równymi Obywatelami kraju. Ziemia, którą Lud rolniczy posiadał dotąd na prawach czynszu lub pańszczyzny, staje się od tej chwili bezwarunkową jego własnością, dziedzictwem wieczystym. Właściciele poszkodowani, wynagrodzeni będą z ogólnych funduszów Państwa. Wszyscy zaś komornicy i wyrobnicy, wstępujący w szeregi obrońców kraju, lub w razie zaszczytnej śmierci na polu chwały, rodziny ich otrzymają z dóbr Narodowych dział obronionej od wrogów ziemi.
Do broni więc, Narodzie Polski, Litwy i Rusi, do broni! bo godzina wspólnego wyzwolenia już wybiła, stary miecz nasz wydobyty, święty sztandar Orła, Pogoni i Archanioła rozwinięty.
A teraz odzywamy się do Ciebie Narodzie Moskiewski: tradycyjnym hasłem naszym jest wolność i braterstwo Ludów, dla tego też przebaczamy Ci nawet mord naszej Ojczyzny, nawet krew Pragi i Oszmiany, gwałty ulic Warszawy i tortury lochów Cytadeli.
Przebaczamy Ci, bo i Ty jesteś nędzny i mordowany, smutny i umęczony, trupy dzieci Twoich kołyszą się na szubienicach carskich, prorocy Twoi marzną na śniegach Sybiru.
Ale jeżeli w tej stanowczej godzinie nie uczujesz w sobie zgryzoty za przeszłość, świętszych pragnień dla przyszłości, jeżeli w zapasach z nami dasz poparcie tyranowi, który zabija nas, a depcze po Tobie – biada Ci! bo w obliczu Boga i świata całego przeklniemy Cię na hańbę wiecznego poddaństwa i mękę wiecznej niewoli, i wyzwiemy na straszny bój zagłady, bój ostatni europejskiej cywilizacji z dzikim barbarzyństwem Azji.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2000, s. 230–231.

? 1. Wyjaśnij, do jakich wydarzeń nawiązuje pierwszy akapit *Manifestu*.
2. Omów program społeczny Rządu Narodowego.

Do Królestwa przybył on dopiero w połowie lutego 1863 r., a do tego czasu powstaniem kierował radykalny działacz „czerwonych" Stefan Bobrowski, rewolucyjny naczelnik Warszawy. Klęski poniesione wkrótce przez Mierosławskiego w walkach **pod Krzywosądzem** oraz **Nową Wsią** przesądziły o jego rezygnacji ze sprawowanej funkcji i wyjeździe za granicę.

W tym czasie powstanie poparli także „biali". Nie była to jednak decyzja wynikająca z wiary w powodzenie tego przedsięwzięcia, lecz spełnienie obowiązku patriotycznego. Tym samym powstanie, które wybuchło z inicjatywy „czerwonych", poprzez przystąpienie do niego „białych" stało się powstaniem narodowym.

PRZEBIEG DZIAŁAŃ POWSTAŃCZYCH

Od pierwszych dni powstania walki przyjęły charakter **partyzancki**. 11 marca 1863 r. dyktatorem powstania, za aprobatą Rządu Tymczasowego, ogłosił się **Marian Langiewicz**. Jednocześnie cała organizacja „białych" wraz z Dyrekcją podjęła decyzję o samorozwiązaniu. Na znak całkowitego zerwania z systemem Wielopolskiego „biali" zasiadający w Radzie Stanu, radach miejskich i powiatowych podali się do dymisji. Dyktatura Langiewicza przetrwała tylko tydzień. Stoczył on zwycięską bitwę **pod Chrobrzem** oraz nierozstrzygniętą **pod Grochowiskami**, lecz ponieważ zdawał

SIŁY POWSTAŃCZE

W chwili wybuchu zrywu do walki z zaborcą ruszyło ok. 6 tys. słabo uzbrojonych w broń palną powstańców. Wprawdzie w toku walk powstańczych przez oddziały polskie przewinęło się niemal 200 tys. ludzi, to jednak w tych zmaganiach jednocześnie brało udział nie więcej niż 30 tys. (lato 1863 r.). Przeciwko sobie mieli potężne siły carskie, które w lipcu 1863 r. liczyły już 340 tys. Olbrzymie były także różnice w uzbrojeniu. Powstańcy nie dysponowali jednolitym umundurowaniem ani działami. Często korzystali z broni myśliwskiej lub karabinów zdobytych na wrogu.

? Jaką przewagę mieli żołnierze rosyjscy nad powstańcami styczniowymi?

Żuaw śmierci, żołnierz piechoty powstańczej, która została zorganizowana na wzór jednostek z armii francuskiej. Nazwa pochodzi od arabskiego plemienia – Zouaoua [czyt.: zuawa]. Walczący w tym oddziale powstańcy przysięgali, że zwyciężą lub zginą na polu bitwy.

Powstaniec styczniowy uzbrojony w rewolwer, szablę oraz myśliwski sztucer.

sobie sprawę z przewagi wojsk rosyjskich, podzielił swoje siły. Sam przedostał się do Galicji, by stamtąd kierować powstaniem, ale został szybko aresztowany przez Austriaków.

Porażka Langiewicza spowodowała ponowne przejęcie władzy przez Rząd Narodowy, do którego dołączyli „biali". Musiał on pozostać w **konspiracji**, ponieważ powstańcy ciągle nie mogli przejąć kontroli nad większym obszarem kraju. Następne miesiące przyniosły kolejne porażki. W tym czasie car podjął decyzję o odwołaniu wielkiego księcia Konstantego z funkcji namiestnika. Jego miejsce zajął **gen. Fiodor Berg**, który natychmiast przystąpił do brutalnej pacyfikacji ludności Królestwa.

Marian Langiewicz po przekroczeniu granicy Galicji został przez Austriaków aresztowany i osadzony na dwa lata w twierdzy. Po wyjściu z więzienia udał się do Szwajcarii, następnie do Turcji, gdzie zmarł w 1887 r.

▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

Od samego początku powstania jego władze zdawały sobie sprawę z konieczności sprecyzowania programu społecznego i uwłaszczenia chłopów. Znalazło to swój wyraz w dekretach uwłaszczeniowych Rządu Narodowego. Nadzieje władz powstańczych na przyłączenie się do zrywu niepodległościowego wsi nie spełniły się jednak w takim stopniu, na jaki liczono. Dzięki temu, że właściciele ziemscy w przeważającej mierze zaprzestali ściągania czynszów i pańszczyzny część chłopów udzieliła powstaniu wsparcia, ale byli też tacy, dla których powstanie było „wojną pańską".

POWSTANIE POLSKIEGO PAŃSTWA PODZIEMNEGO

W obliczu ciągłych niepowodzeń radykalny odłam „czerwonych" podjął w maju 1863 r. próbę przejęcia władzy nad powstaniem, aby doprowadzić do nasilenia walk oraz wdrożenia akcji terrorystycznych. Działania „czerwonych" się nie powiodły. W czerwcu 1863 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Udział kobiet w powstaniu styczniowym

Powstanie styczniowe często jest określane jako „wojna kobiet", gdyż ich zaangażowanie w znacznym stopniu umożliwiło tak sprawne funkcjonowanie polskiego państwa podziemnego. Aktywność Polek była widoczna na wielu płaszczyznach. Z bronią w ręku walczyła Henryka Pustowójtówna (pod pseudonimem Michał Smok), jako adiutant gen. Mariana Langiewicza. Kobiety organizowały także służbę zdrowia, zbierały składki, opiekowały się rodzinami poległych, dbały o aprowizację oddziałów, były kurierkami oraz rozwoziły korespondencję, rozporządzenia i rozkazy dowódców. W czerwcu 1863 r. „komitety niewiast" zostały włączone do ogólnej struktury Organizacji Narodowej. Manifest Komitetu Centralnego Narodowego proklamujący wybuch powstania współredagowała Maria Ilnicka. Władze rosyjskie zdawały sobie sprawę z ogromnego zaangażowania kobiet, dlatego też na mocy ukazu carskiego wprowadzono jednakowe sądy wojenne dla przestępców politycznych obojga płci. Mikołaj Berg, rosyjski poeta, pisarz, dziennikarz, tłumacz i historyk, pisał: *mężczyzna Polak może być białym, czerwonym, cynamonowym, słowem jakich nie bądź kolorów i odcieni. Polka zaś tylko czerwoną być może.*

Anna Pustowójtówna była córką szlachcianki i rosyjskiego oficera. Patriotyczne wychowanie zawdzięczała babce. W 1861 r. wyjechała z kraju w obawie przed aresztowaniem, lecz na wieść o wybuchu powstania wróciła. Razem z Langiewiczem przekroczyła granicę Austrii, gdzie została aresztowana.

▪ *fotografia, XIX w.*

? Jak interpretujesz cytat rosyjskiego poety?

Tymczasowy Rząd Narodowy ogłosił się Rządem Narodowym, na którego czele stanął przedstawiciel „białych" – Karol Majewski. Trwanie powstania, mimo ponoszonych porażek, było wynikiem stworzenia przez władze powstańcze sprawnie funkcjonujących struktur **państwa podziemnego**. Siedzibą Tajnego Rządu Narodowego była Warszawa, w której funkcjonowała również tajna Żandarmeria Narodowa. Ogromne wsparcie całego społeczeństwa zadecydowało o tak szerokiej działalności rządu, który organizował struktury terenowe, wydawał własną prasę („Wiadomości z Pola Bitwy", „Ruch", „Niepodległość"), ściągał podatki (to dzięki tzw. podatkowi ofiary narodowej, czyli dobrowolnym składkom i ofiarom, finansowano powstanie), wydawał dekrety, a nawet powoływał trybunały rewolucyjne, które skazywały na śmierć zdrajców i szpiegów. Utrzymywał także swoje agencje dyplomatyczne w Europie Zachodniej. Dokumenty władz powstańczych, takie jak: odezwy, raporty, instrukcje, nominacje czy korespondencje między władzami wojskowymi a cywilnymi, były uwierzytelniane przez specjalne pieczęcie. Dysponował nimi Rząd Narodowy, sekretarz stanu, wydziały rządowe, dowódcy wojskowi oraz niższe organy administracji.

SPRAWA POLSKA NA ARENIE MIĘDZYNARODOWEJ

Powstanie styczniowe spotkało się z poparciem niemieckich i brytyjskich liberałów, demokratów, środowisk lewicowych, a także francuskich i austriackich katolików. Walkę Polaków z carską Rosją poparł sam papież Pius IX. Podczas powstania zwrócił się on do Franciszka Józefa i Napoleona z prośbą o pomoc dla narodu polskiego. Zbierano datki na rzecz powstańców, a w prasie europejskiej, przede wszystkim socjalistycznej, ukazywały się artykuły poświęcone sprawie polskiej. Działacze

POWSTANIE STYCZNIOWE

1. Wskaż obszary, na których toczyły się główne walki podczas powstania styczniowego.
2. Wymień najważniejszych dowódców wojsk powstańczych.

związani z ruchem robotniczym organizowali wiece oraz akcje petycyjne. W lipcu 1863 r. w Londynie na wiecu, w którym uczestniczyli delegaci zachodnioeuropejskich stowarzyszeń robotniczych, wyrazem poparcia i solidarności z Polakami stała się zapowiedź utworzenia międzynarodowej organizacji robotniczej (w ten sposób powstała I Międzynarodówka, więcej zob. s. 236).

U boku Polaków walczyli też ochotnicy z wielu krajów europejskich. Najliczniejszą grupę stanowili Węgrzy, co było wyrazem ich wdzięczności za udział Polaków w węgierskiej Wiośnie Ludów. Powstańców wsparli również Francuzi, Niemcy, Szwajcarzy czy Włosi, w tym bliski współpracownik, a zarazem przyjaciel Garibaldiego, płk Francesco [czyt.: francesko] Nullo. W pierwszych tygodniach walk do powstańców przyłączyło się ok. 250–300 żołnierzy i oficerów rosyjskich. Za sprawę polską życie oddał oficer armii rosyjskiej Andrij Potebnia, który w 1861 r. założył tajny Komitet Oficerów Rosyjskich, a w 1862 r. przeprowadził w Ogrodzie Saskim nieudany zamach na życie namiestnika Królestwa Polskiego. Zginął w marcu 1863 r. w bitwie pod Skałą. Jednak dla większości Rosjan Polacy nadal byli buntownikami, którzy zasługują wyłącznie na potępienie.

Rosję w walce z Polakami popierały Prusy, które rozlokowały na granicy swoje wojska, aby uniemożliwić międzynarodową pomoc powstańcom. **8 lutego 1863 r.** Prusy i Rosja podpisały umowę zwaną **konwencją Alvenslebena** (od nazwiska ambasadora Prus

w Rosji, gen. Gustava von Alvenslebena; czyt.: fon alwenslibena). Ustalona wówczas współpraca wojskowo-polityczna precyzowała zasady zwalczania polskiego buntu, umożliwiając układającym się państwom ściganie polskich powstańców na swoich terytoriach. W odpowiedzi na konwencję Wielka Brytania, Francja i Austria wystosowały do Rosji tzw. noty marcowe i kwietniowe, w których nakłaniały cara do „pokojowego" rozwiązania polskiego problemu. Zaproponowany przez mocarstwa zachodnioeuropejskie program **„sześciu punktów"** zakładał:

- ogłoszenie amnestii,
- zwołanie przedstawicielstwa narodowego,
- uznanie języka polskiego za język urzędowy,
- umożliwienie Polakom pełnienia funkcji urzędniczych,
- uregulowanie kwestii poboru Polaków do armii carskiej,
- wolność wyznania.

Interwencja dyplomatyczna Londynu, Paryża oraz Wiednia się nie powiodła. W lipcu 1863 r. Rosja, mogąca liczyć na Prusy, odrzuciła noty. Napoleon III zaproponował więc zwołanie międzynarodowego kongresu poświęconego rozwiązaniu wszelkich spornych kwestii w ówczesnej Europie. Na takie rozwiązanie nie zgodziły się ani Wielka Brytania, ani Austria, aby nie doprowadzić do znacznego ochłodzenia w relacjach z Rosją. O ile sprawa polska mogła liczyć na sympatię określonych środowisk, o tyle rządy Francji, Wielkiej Brytanii czy Austrii nie były gotowe na wojnę w obronie Polaków.

POLACY Z WIELKOPOLSKI I GALICJI

Ponieważ Rząd Narodowy obawiał się zacieśnienia współpracy między państwami zaborczymi, nie nawoływał rodaków z pozostałych zaborów do rozpoczęcia walki z Prusami i Austrią. Mimo to liczono na wsparcie w postaci ochotników, pomocy w uzbrojeniu powstańców, zbiórce żywności czy środków medycznych. Od pierwszych dni powstania do Królestwa przybywali młodzi patrioci zza kordonu. Hrabia Jan Działyński stanął na czele poznańskiego komitetu powstańczego, zaś książę Adam Sapicha – lwowskiego. W Krakowie uformowała się także Rada Naczelna Galicyjska, która zajęła się organizacją pomocy dla powstańców. Tworzono oddziały zbrojne. Na wiosnę granicę przekroczyły jednostki formowane w Galicji, jednak szybko zostały rozgromione. Dłużej utrzymały się oddziały wielkopolskie, dowodzone m.in. przez Antoniego Rajmunda Garczyńskiego oraz Edmunda Taczanowskiego. Liczbę ochotników z zaboru pruskiego biorących udział w powstaniu styczniowym szacuje się na ok. 3 tys. Wielu z nich spotkała za to kara. Już w lipcu 1864 r. stanęli przed sądem w Berlinie.

? Jakie działania podjęli Polacy z zaboru pruskiego i austriackiego po wybuchu powstania styczniowego?

Patrol powstańczy to obraz Maksymiliana Gierymskiego, na którym artysta przedstawił kilku powstańców podczas zwiadu mającego na celu rozpoznanie sił przeciwnika.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

DYKTATURA TRAUGUTTA I UPADEK POWSTANIA

Terror gen. Berga, kolejne porażki, wewnętrzne tarcia, niepokojące doniesienia z zagranicy znacznie osłabiły siły powstańcze. Wpłynęły także na postawę polskiego ziemiaństwa, które nie widząc szans na zwycięstwo, zaczęło ściągać od chłopów zaległe należności z tytułu czynszu i pańszczyzny. W chwili tak groźnego dla powstania kryzysu, 17 października 1863 r., dzięki poparciu „białych", dyktatorem został 38-letni **Romuald Traugutt**. Rząd Narodowy przestał wówczas funkcjonować.

W obliczu załamania się walk partyzanckich Traugutt przystąpił do reorganizacji wojska. Administracja cywilna weszła pod zarząd naczelników wojskowych. Ujednolicił też organizację sił zbrojnych powstania, ustanawiając regularne kompanie, bataliony oraz korpusy. Uznał, że prowadzenie wojny z Rosją jest możliwe tylko dzięki ogłoszeniu pospolitego ruszenia, stąd tak dużą wagę przywiązywał do wdrażania dekretów uwłaszczeniowych. Zostały wówczas powołane tzw. sądy doraźne, w których zasiadali chłopi, a które miały za zadanie rozstrzyganie konfliktów między wsią a dworem. Ziemianom zmuszającym chłopów do pańszczyzny groziła kara śmierci. Traugutt nawiązał także kontakty z Garibaldim i emigracją węgierską, by wspólnie podjąć walkę przeciwko Austrii.

Kucie kos to rysunek Artura Grottgera przedstawiający scenę przekuwania kos, które stawiano na sztorc, co zmieniało je w broń użyteczną w walce wręcz.

▪ *rysunek, XIX w.*

Mimo to powstanie chyliło się ku upadkowi. Z planowanych pięciu korpusów udało się stworzyć jedynie dwa. Brakowało chętnych do dalszej walki. W krwawej bitwie pod Opatowem (21 lutego 1864 r.) wojska rosyjskie rozbiły oddział **gen. Józefa Hauke-Bosaka**. Natomiast chłopów odciągnął od powstania wydany przez cara Aleksandra II w dniu **2 marca 1864 r. ukaz o uwłaszczeniu chłopów** w Królestwie Polskim, będący niemal kopią dekretów uwłaszczeniowych Rządu Narodowego.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ROMUALD TRAUGUTT (1826–1864)

Polski generał i ostatni dyktator powstania styczniowego. Urodził się w Szostakowie na dzisiejszej Białorusi. W 1845 r. rozpoczął służbę wojskową w armii rosyjskiej i został oficerem. Trzy lata później wszedł w skład oddziałów rosyjskich biorących udział w tłumieniu powstania na Węgrzech. Podczas wojny krymskiej służył na Wołoszczyźnie i na Krymie. Służbę opuścił w 1862 r. w stopniu podpułkownika. Po wybuchu powstania styczniowego objął początkowo dowództwo oddziału na Polesiu. W sierpniu 1863 r. został mianowany przez Rząd Narodowy na generała. Wyjechał wówczas z misją dyplomatyczną do Paryża. Po jej zakończeniu wrócił do kraju i objął władzę dyktatorską. Wierzył w bliski wybuch wojny rosyjsko-francuskiej, dlatego skoncentrował swoje wysiłki na tym, aby oddziały partyzanckie przetrwały zimę. Starał się także wprowadzić w życie dekret o uwłaszczeniu chłopów. Jego aresztowanie w kwietniu 1864 r. zadecydowało ostatecznie o upadku powstania. Skazano go na śmierć i 5 sierpnia 1864 r. stracono.

Na jego mocy otrzymali oni użytkowaną ziemię na własność, lecz utrzymano serwituty. Odszkodowanie dla ziemian miało zostać wypłacone z kasy państwa. Jednak nałożenie na chłopów podatku gruntowego pokryło jego koszty. Zniesiono wszelkie powinności feudalne, a bezrolnym obiecano ziemię.

W tym czasie nastąpiło także rozbicie warszawskiej organizacji konspiracyjnej oraz aresztowanie w nocy z 10 na 11 kwietnia Romualda Traugutta. Ostatni dyktator powstania, wraz z czterema innymi powstańcami, 5 sierpnia został stracony na stokach Cytadeli warszawskiej. W walkach nie ustawał nadal naczelnik Warszawy **Aleksander Waszkowski**. W grudniu został jednak aresztowany, a dwa miesiące później stracony. W kwietniu 1865 r. aresztowano księdza **Stanisława Brzóskę**, który do tej pory zdołał utrzymać niewielki oddział na Podlasiu. Jego egzekucja 23 maja 1865 r. na rynku w Sokołowie Podlaskim oznaczała koniec powstania.

Powstanie styczniowe było ostatnim, ale największym zrywem niepodległościowym Polaków. Stoczono ok. 1200 potyczek, a przez oddziały powstańcze przewinęło się ok. 200 tys. ochotników. Doszło do ogromnych strat w ludziach. Śmierć na polu walki poniosło ok. 20 tys. powstańców, kolejne niemalże 2 tys. zmarło wskutek popowstaniowych represji, a dziesiątki tysięcy zesłano na Syberię. Na porządku dziennym były konfiskaty majątków, co znacznie uszczupliło polski stan posiadania na ziemiach zabranych. *Polskie powstania XIX-wieczne kończyły się klęską, ale* – w opinii prof. Jerzego W. Borejszy – *miały ogromne znaczenie w budowaniu tożsamości narodowej i przypominaniu Europie, że istnieje sprawa polska, że Polacy przy sprzyjającej ich zdaniem koniunkturze będą chwytać za broń, aby walczyć o niepodległość.*

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie na ziemiach zabranych

Tymczasowy Rząd Narodowy w swoim manifeście wzywał do powstania także Litwinów, Białorusinów i Ukraińców. W Wilnie utworzono Wydział Zarządzający Prowincjami Litwy. Kierowany przez Jakuba Gieysztora, stanowił główny organ kierowniczy władzy powstańczej poza granicami Królestwa Polskiego. Naczelne dowództwo wojskowe objął Zygmunt Sierakowski. Zdołał jednak uzbroić tylko ok. 2 tys. ludzi. Jego siły zostały rozbite w maju 1863 r., w trzydniowej bitwie w okolicy Birż, a on sam, schwytany przez Rosjan, zawisł na szubienicy. Dowództwo objął wówczas Konstanty Kalinowski. Miażdżąca przewaga Rosjan i brutalne represje stosowane przez generała-gubernatora Litwy przyczyniły się do stłumienia buntu.

Michaił Murawjow był generałem-gubernatorem Litwy, który na szeroką skalę stosował przeciwko powstańcom represje, co przyniosło mu przydomek „Wieszatjel".

- *fotografia, Rosja, XIX w.*

? Jakie były szanse powodzenia powstania poza granicami Królestwa Polskiego?

ĆWICZENIA

1. Wymień pośrednie i bezpośrednie przyczyny wybuchu powstania styczniowego.
2. Omów organizację państwa podziemnego.
3. Zdecyduj, jakie czynniki wpłynęły na klęskę powstania styczniowego.
4. Rozstrzygnij, które z polskich powstań narodowych – kościuszkowskie, listopadowe czy styczniowe – miało najwięcej szans na powodzenie. Uzasadnij swoją odpowiedź.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Powstanie styczniowe: motywy, walka, dziedzictwo, red. A. Maziarz, Warszawa 2014.
Powstanie styczniowe: odniesienia, interpretacje, pamięć, red. T. Kargol, Kraków 2013.

Podsumowanie rozdziału II
Ziemie polskie w pierwszej połowie XIX w.

1 Sprawa polska na kongresie wiedeńskim

1. Podczas kongresu wiedeńskiego zlikwidowano Księstwo Warszawskie i podzielono jego ziemie pomiędzy Rosję, Austrię i Prusy.
2. Z największej części utworzono Królestwo Polskie, zwane Kongresowym, którego władcą został car Rosji. Nadał Królestwu liberalną konstytucję, lecz nie przestrzegał jej postanowień. Namiestnikiem został Józef Zajączek, a władzę sprawowała Rada Administracyjna. Ziemie polskie na wschodzie – ziemie zabrane – zostały przyłączone do Cesarstwa Rosyjskiego.
3. Część ziem zachodnich została bezpośrednio wcielona do Prus. Z części Wielkopolski utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie, które uzyskało autonomię. Zezwolono na używanie dwóch języków w administracji i szkolnictwie.
4. Na południu w wyniku kompromisu między zaborcami wydzielono Rzeczpospolitą Krakowską. Formalnie była niepodległym państwem pod opieką trzech mocarstw.

2 Ziemie polskie w latach 1815–1830

1. Najważniejszymi przejawami łamania konstytucji przez cara było powołanie wielkiego księcia Konstantego na naczelnego wodza wojska polskiego oraz Nikołaja Nowosilcowa na pełnomocnika do spraw polskich. Wprowadzono cenzurę prewencyjną oraz tajną policję.
2. W początkach funkcjonowania Królestwa zadbano o rozwój szkolnictwa. Utworzono Uniwersytet Warszawski oraz Instytut Politechniczny.
3. W Królestwie rozpoczęto modernizację rolnictwa i przemysłu. Powstały okręgi przemysłowe, m.in. Łódzki i Staropolski. Ministrem gospodarki był Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki, który doprowadził do likwidacji deficytu i wzrostu dochodów państwa.
4. W Wielkim Księstwie Poznańskim utworzono sejm prowincjonalny, który miał niewielki zakres kompetencji, mógł jednak składać prośby do króla. Uwłaszczenie chłopów przeprowadzono dopiero w 1823 r.
5. Pod zaborem austriackim utrzymała się gospodarka feudalna. Władze nie dbały o rozwój przemysłowy i technologiczny tych ziem. W Rzeczypospolitej Krakowskiej zlikwidowano pańszczyznę, rozwijały się handel, górnictwo i przemysł.

3 Geneza powstania listopadowego

1. Wobec bezwzględnego traktowania Polaków przez cara i wielkiego księcia Konstantego zaczęły powstawać organizacje spiskowe i opozycyjne. Legalnie działali kaliszanie, którzy dążyli do poszerzenia wolnościowego charakteru ustroju.
2. W 1821 r. Walerian Łukasiński utworzył Towarzystwo Patriotyczne. Zasięg jego działalności obejmował również ziemie polskie poza Królestwem. Członkowie Towarzystwa dążyli do odzyskania niepodległości w granicach przedrozbiorowych. Dopuszczali działania zbrojne w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej.
3. Po likwidacji Towarzystwa Patriotycznego przez władze w 1828 r. Piotr Wysocki zawiązał sprzysiężenie złożone z oficerów i inteligencji warszawskiej. Ich celem było wywołanie powstania.
4. W 1830 r. zarządzono mobilizację armii polskiej. Spiskowcy obawiali się, że zostanie wysłana do tłumienia powstania w Belgii. Dodatkowo rosyjska policja wpadła na trop sprzysiężenia. Podjęto decyzję o przyspieszeniu powstania.

4 Powstanie listopadowe

1. Powstanie rozpoczęło się 29 listopada 1830 r. od ataku na Belweder, nie udało się jednak pojmać wielkiego księcia Konstantego. W tym samym czasie Piotr Wysocki razem z żołnierzami zdobył Arsenał. Powstańcom nie udało się uzyskać spodziewanego poparcia wśród generalicji i polityków.
2. Na czele powstania stanął Rząd Tymczasowy oraz dyktator gen. Józef Chłopicki. Był on zdecydowanym przeciwnikiem powstania i dążył do ugody z carem Mikołajem I. Wobec fiaska rozmów zdecydowano o detronizacji cara 25 stycznia 1831 r. i powołano Rząd Narodowy.
3. Po wybuchu wojny z Rosją zmierzano do szybkiego pokonania wojsk rosyjskich. Polacy odnieśli sukcesy m.in. pod Grochowem, Wawrem, Iganiami. Wahanie i nieudolność kolejnych dowódców doprowadziły do klęski powstania. 8 września 1831 r. skapitulowała Warszawa. 23 września sejm zdecydował o zawieszeniu powstania.
4. Mimo klęski powstanie stało się dla kolejnych pokoleń symbolem patriotyzmu. W całej Europie organizowano manifestacje wyrażające poparcie dla polskiego zrywu, jednak nie przełożyło się to na pomoc polityczną i militarną od rządów państw zachodnich.

5 Wielka Emigracja

1. Po klęsce powstania nastąpiły masowe aresztowania, egzekucje, konfiskaty majątków i zsyłki na Syberię. Wobec represji ok. 10 tys. osób, głównie przedstawicieli elity intelektualnej i politycznej, udało się na emigrację. Największym ośrodkiem działalności Polaków był Paryż.
2. W 1831 r. utworzono umiarkowany Komitet Narodowy z Joachimem Lelewelem na czele. W kolejnych latach założono Hôtel Lambert, na którego czele stał książę Adam Jerzy Czartoryski, oraz Towarzystwo Demokratyczne Polskie. Stało się ono najliczniejszą organizacją emigracyjną, która szansę na niepodległość widziała w ogólnoeuropejskiej rewolucji.
3. Organizacje emigracyjne wysyłały na ziemie polskie emisariuszy, którzy mieli podtrzymywać kontakt z krajem oraz tworzyć siatki konspiracyjne.
4. Mniejszą popularnością cieszyły się bardziej radykalne organizacje, np. Namiot Polski lub Gromady Ludu Polskiego. Pozostające pod wpływami socjalizmu dążyły do likwidacji monarchii, zniesienia przywilejów stanowych oraz oddania władzy w ręce ludu.

6 Ziemie polskie po powstaniu listopadowym

1. Po upadku powstania na miejsce konstytucji car wprowadził Statut Organiczny. Królestwo Polskie zostało przyłączone do Rosji, zlikwidowano polską armię, zniesiono rząd i sejm, zastosowano cenzurę prewencyjną. Nowym namiestnikiem został Iwan Paskiewicz.
2. W zaborze pruskim ograniczano autonomię Polaków i wprowadzano stopniową germanizację, w tym użycie niemieckiego jako języka urzędowego. Dotychczasowego namiestnika zastąpił nadprezydent Edward Flotwell.
3. Polacy przeciwstawiali się germanizacji za pomocą pracy organicznej – unowocześnienia społeczeństwa i podtrzymywania tożsamości narodowej. Ważnymi ośrodkami polskiej kultury były gostyńskie Kasyno i poznański Bazar.
4. W następnych latach powstawały organizacje spiskowe, które dążyły do wybuchu kolejnego, trójzaborowego powstania. W lutym 1846 r. doszło do nieudanego zrywu w Wolnym Mieście Krakowie, który przyniósł likwidację jego niezależności.
5. W tym samym czasie trwała rabacja galicyjska. Przy biernej postawie władz austriackich chłopi pod wodzą Jakuba Szeli brutalnie mordowali szlachtę i podpalali dwory. Przyczyniło się to do klęski powstania krakowskiego.

7 Polacy w czasie Wiosny Ludów

1. W 1848 r. w Wielkopolsce wybuchło powstanie, na czele którego stanął Ludwik Mierosławski. Zakończyło się ono porażką, a ziemie Wielkiego Księstwa Poznańskiego wcielono do Prus jako Prowincję Poznańską.
2. Wiosna Ludów na ziemiach polskich przyniosła ożywienie świadomości narodowej. Na Pomorzu, Mazurach i Śląsku do sejmu pruskiego trafiło wielu polskich posłów, powstawały czasopisma, walczono o równouprawnienie języka polskiego.
3. Demonstracje odbyły się również we Lwowie i w Krakowie. Domagano się rozszerzenia swobód politycznych. Dzięki wspólnym petycjom do cesarza udało się uzyskać uwłaszczenie chłopów. Przeciągające się demonstracje w Krakowie zostały brutalnie stłumione.
4. Wiosna Ludów uwidoczniła podziały pomiędzy różnymi ugrupowaniami politycznymi i warstwami społecznymi, które nie potrafiły nawiązać współpracy. Zrezygnowano z prób oporu zbrojnego, gdyż prowadził on do zaostrzenia polityki zaborców. Coraz częściej decydowano się na walkę o polskość legalnymi metodami.

8 Kultura polska w pierwszej połowie XIX w.

1. Po rozbiorach mecenat nad kulturą i sztuką przejęły polskie rody arystokratyczne. Pod ich patronatem powstało m.in. Towarzystwo Przyjaciół Nauk czy Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Ośrodkami kultury polskiej stały się także uczelnie wyższe.
2. Nowym stylem w kulturze był romantyzm. Jego przedstawiciele odrzucali racjonalizm na rzecz uczuć, cenili kulturę ludową, historię, buntowali się przeciwko zniewoleniu narodów i ograniczeniom społecznym. Po klęsce powstania listopadowego za granicą tworzyli m.in. Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki i Zygmunt Krasiński.
3. W architekturze popularne stały się style neoromański i neogotycki. W malarstwie i muzyce nawiązywano do historii i walki narodowowyzwoleńczej. Dzieła romantyków były nośnikiem kultury i patriotyzmu polskiego.
4. W tym czasie powstał nurt zwany mesjanizmem. Według jego zwolenników, w tym jednego z filozofów tego okresu, Andrzeja Towiańskiego, Polska była Chrystusem narodów, który miał przynieść światu moralną odnowę.
5. Romantyzm rozbudził wśród Polaków zainteresowanie historią. Pierwsze naukowe opracowanie dziejów Polski stworzył Joachim Lelewel.

9 Odwilż posewastopolska i geneza powstania

1. Po klęsce Rosji w wojnie krymskiej car Aleksander II zliberalizował politykę wobec Polaków. Namiestnikiem został zwolennik ugody Michaił Gorczakow, złagodzono cenzurę oraz pozwolono na tworzenie polskich organizacji.
2. Wskutek liberalizacji carskiej polityki zaczęto tworzyć nowe organizacje spiskowe. W 1860 r. odbyły się manifestacje patriotyczne tłumione przez władzę. Zaczęły się formować dwie orientacje polityczne: „biali" – przeciwnicy powstania, zwolennicy działania w granicach prawa, i „czerwoni" – dążący do wywołania zbrojnego zrywu.
3. W kraju ogłoszono żałobę narodową, a demonstracje patriotyczne stały się coraz popularniejsze. 8 kwietnia 1861 r. brutalnie spacyfikowano manifestację w Warszawie, na prowincji chłopi odmawiali pracy. W Królestwie Polskim wprowadzono stan oblężenia.
4. W 1862 r. naczelnikiem rządu został ugodowy Aleksander Wielopolski. Udało mu się przeprowadzić ważne reformy i repolonizować administrację, jednak nie przybliżyło to Polaków do niepodległości.
5. Wielopolski, aby zapobiec wybuchowi kolejnego powstania, 6 października 1862 r. zarządził brankę do wojska rosyjskiego.

10 Powstanie styczniowe

1. Branka przyspieszyła wybuch powstania. 22 stycznia 1863 r. Tymczasowy Rząd Narodowy ogłosił manifest, w którym wezwał do walki. W celu uzyskania wsparcia chłopów planowano przeprowadzić uwłaszczenie. Do powstania przyłączyli się również „biali".
2. Na terenie kraju stacjonowała ok. 100-tysięczna armia rosyjska. Powstańcy byli mniej liczni, słabiej uzbrojeni i wyszkoleni. Wojna przyjęła charakter partyzancki. Nie udało się opanować większych obszarów. Namiestnikiem carskim został Fiodor Berg, który przystąpił do brutalnej pacyfikacji ludności.
3. Podczas powstania stworzono struktury państwa podziemnego. Siedzibą Rządu Narodowego była Warszawa, funkcjonowała Żandarmeria Narodowa, powołano trybunały, wydawano własną prasę, dekrety oraz pobierano podatki.
4. Chłopskie wsparcie dla powstania powstrzymał carski dekret uwłaszczeniowy z 1864 r. Mimo licznych reform ostatniego dyktatora – Romualda Traugutta, nie udało się uratować tego zrywu. Po jego aresztowaniu i egzekucji na stokach Cytadeli powstanie zaczęło wygasać.

Data	Wydarzenie
18 X 1815 r.	utworzenie Rzeczypospolitej Krakowskiej
27 XI 1815 r.	nadanie konstytucji Królestwu Polskiemu
1816 r.	powołanie Uniwersytetu Warszawskiego
1817 r.	utworzenie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich
1819 r.	wprowadzenie cenzury w Królestwie Polskim
1821 r.	założenie Towarzystwa Patriotycznego
1822 r.	początek romantyzmu w Polsce
1823 r.	częściowe uwłaszczenie chłopów w Wielkim Księstwie Poznańskim
1828 r.	zawiązanie sprzysiężenia podchorążych
1829 r.	koronacja Mikołaja I na króla polskiego
29 XI 1830 r. –21 X 1831 r.	powstanie listopadowe
25 I 1831 r.	detronizacja Mikołaja I
25 II 1831 r.	bitwa pod Grochowem
1831–1856	noc paskiewiczowska
XII 1831 r.	utworzenie Komitetu Narodowego Polskiego
1832 r.	powołanie Towarzystwa Demokratycznego Polskiego i Hôtel Lambert
II 1832 r.	wprowadzenie Statutu Organicznego w Królestwie Polskim
II–III 1846 r.	rabacja galicyjska
22 II–4 III 1846 r.	powstanie krakowskie
XI 1846 r.	likwidacja Wolnego Miasta Krakowa
11 IV 1848 r.	ugoda w Jarosławcu
III–V 1848 r.	powstanie wielkopolskie
15 V 1848 r.	uwłaszczenie chłopów w Galicji
VII 1848 r.	wcielenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego do Prus
1849 r.	Agenor Gołuchowski namiestnikiem Galicji
8 IV 1861 r.	krwawa pacyfikacja manifestacji patriotycznej w Warszawie
6 X 1862 r.	ogłoszenie branki w Królestwie Polskim
22 I 1863 r.	wybuch powstania styczniowego
2 III 1864 r.	ukaz carski o uwłaszczeniu chłopów

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło 1. Fragment opisu z epoki

Ponieważ przede wszystkim panowanie obce uważa za nielegalne, a zatem stanu obecnego nie uważa za obowiązujący. Naprzód chce oczyścić kraj z obcego zalewu przez operację zbrojną, a potem dopiero leczyć w domu własnym u siebie. Idzie im więc głównie o postawienie jak najszybsze siły zbrojnej, a zatem odwołuje się do masy narodu, obiecując zdobycze społeczne i w imię tych nadziei każe bić nieprzyjaciela. Stronnictwo to może się tedy nazywać bezwzględnie insurekcyjnym, rewolucyjnym, socjaldemokratycznym, bo tylko na podstawie przewrotu społecznego masy poruszyć może i rzeczywiście poruszyć je usiłuje. Na koniec, głosząc idee postępowego urządzenia przyszłej niepodległej Polski, jest stronnictwem progresistów i demokratów.

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, nr 35 [...], oprac. I. Koberdowa, Warszawa 1959, s. 4.

Źródło 2. Fragment opisu z epoki

[...] przypuszczają, że jakikolwiek jest stan obecny Polski prawny, jest faktycznie obowiązujący. Na pewien czas unikać buntu, aby przeprowadzić prace przygotowawcze, mogące dopiero kiedyś dać podstawę do śmielszego zażądania praw zupełnych i ostatecznie narodowych. Więc należy legalizować, długą walkę moralną z napływem obcym toczyć, całą machinę rządową w narodowe ręce zdobyć i dojść do prowincjonalnej zupełnej autonomii każdej części zaborów polskich. Wtedy albo z pomocą jednej z panujących koron, albo bez tej pomocy naród sam będzie mógł chwycić za broń i całość Polski siłą urzeczywistnić.

Źródło: *Polska w latach 1795–1864*, oprac. I. Rusinowa, Warszawa 1986, s. 238, 239.

Rozstrzygnij, które źródło opisuje ugrupowanie dążące do szybkiego wybuchu powstania. Podaj jego nazwę oraz uzasadnij swoją odpowiedź, odwołując się do obu źródeł.

Wskazówki

a) Przypomnij sobie, jakie dwa stronnictwa polityczne funkcjonowały w Królestwie Polskim przed powstaniem styczniowym. Byli to „biali" oraz „czerwoni". „Biali" byli przeciwnikami powstania i dążyli do pokojowych reform, natomiast „czerwoni" chcieli jego szybkiego wybuchu. Zapoznaj się z tekstami i wskaż ten, w którym jest mowa o rewolucji i przewrocie społecznym.

b) Podaj nazwę opisanego w tekście ugrupowania. Byli to „czerwoni", dążący do szybkiego wybuchu powstania. Następnie zwróć uwagę, do jakich wartości i celów odwołują się wskazane fragmenty tekstu – pierwszy do walki zbrojnej i przeprowadzenia reform społecznych, z kolei w drugim mowa jest o unikaniu buntu, powolnym przejmowaniu władzy i podjęciu rewolucji po uprzednim przygotowaniu. Były to poglądy ugrupowania „białych". Wymień trafne argumenty, odwołując się do treści zawartych w obu źródłach (nie cytuj). Podane przykłady muszą być charakterystyczne dla konkretnego ugrupowania, nie mogą być zbyt ogólne.

Odpowiedź

Źródło 1.
Wskazany fragment tekstu odnosi się do poglądów ugrupowania „czerwonych". Inaczej niż „biali" dążyli oni do jak najszybszego wybuchu powstania. Głosili także hasła społeczne, aby uzyskać wsparcie szerokich mas narodowych, m.in. chłopów. Z kolei „biali", do których nawiązuje źródło 2., dopuszczali wybuch powstania dopiero po właściwym przygotowaniu lub otrzymaniu wsparcia ze strony innych państw.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Dokument z epoki

Art. 1. Królestwo Polskie przyłączone na zawsze do Państwa Rosyjskiego stanowi nierozdzielną część tego Państwa. Ono będzie miało osobny, do potrzeb miejscowych zastosowany Rząd, niemniej swoje własne kodeksy cywilny i kryminalny i wszystkie dotychczas istniejące po miastach i w gminach wiejskich, nadane im miejscowe prawa i ustawy pozostają na dawniejszych swoich zasadach i dawnej mocy.

Art. 2. Korona Królewska jest dziedziczoną w osobie naszej i naszych potomków, następców i sukcesorów, stosownie do porządku, dla następstw tronu Cesarstwa Wszechrosji przypisanego.

Art. 3. Koronacja Cesarzów Wszechrosji, Królów Polskich zawiera się w jednym i tymże samym obrzędzie świętym, który będzie się odbywać w mieście stołecznym Moskwie w obecności deputatów Królestwa Polskiego, wzywanych do uczestnictwa w takowej uroczystości razem z deputatami innych części Cesarstwa.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 203.

a) Rozstrzygnij, czy przedstawiony dokument to fragment konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 r. Uzasadnij odpowiedź.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Wystawcą tego dokumentu był car

A. Aleksander I. B. Mikołaj I. C. Aleksander II. D. Mikołaj II.

2 Źródło. Fragment opracowania historycznego

[Lider ugrupowania] miał najwięcej zwolenników wśród arystokracji i zamożnej szlachty [...]. Po latach pobytu na obczyźnie zaczynali rozumieć konieczność nieuchronnej likwidacji pańszczyzny na rzecz oczynszowania, a nawet uwłaszczenia w drodze dobrowolnej umowy między dziedzicem a chłopem [...]; w przyszłej Polsce chcieli wprowadzić monarchię konstytucyjną o ustroju nawiązującym do zasad Konstytucji 3 maja [...]. Głównym obszarem działania [...] pozostała dyplomacja oraz wszelkiego rodzaju inicjatywy, zmierzające do zainteresowania parlamentów, opinii publicznej i gabinetów zachodnich (zwłaszcza Anglii i Francji) sprawą polską.

Źródło: K. Groniowski, J. Skowronek, *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 1987, s. 87–88.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę ugrupowania politycznego z czasów Wielkiej Emigracji przedstawionego w źródle.

b) Podaj nazwisko lidera tego ugrupowania.

3 Źródło. Biogramy postaci historycznych

Biogram 1.: Powstanie w r. 1830 urzeczywistniło jej najgorętsze życzenia. Z całym zapałem i wpływem swoim zagrzewała do pospolitego ruszenia na Litwie, a w marcu 1831 roku, gdy cała Litwa porwała za broń, i ona przywdziawszy ubiór męski, poszła walczyć za ojczyznę [...]. Zgasła ta bohatyrska dziewczyna 23-o grudnia 1831 r.

Biogram 2.: Prowadzona przez [niego walka] z dworem przyjęła tragiczny obrót w roku 1846 [...]. Teraz właśnie urasta smarzowski kołodziej do rangi chłopskiego wodza; zabrania odrabiania pańszczyzny, powołuje chłopskie warty i straże, wysyła w imieniu kilkudziesięciu gmin petycje do rządu… [Ostatecznie] władze austriackie zsyłają [go] do wsi [...] na Bukowinie, przekazując mu tutaj gospodarstwo.

Biogram 3.: Męczeńska śmierć [...] w publicznej egzekucji 5 VIII 1864 roku na stokach Cytadeli warszawskiej, wśród tłumów przypatrującej się bezsilnie ludności polskiej. Była pierwszym elementem [jego legendy [...]. Ujawnione potem szczegóły jego działalności, jako dowódcy oddziału powstańczego, a następnie jako dyktatora, tj. szefa Rządu Narodowego [...], zwiększały oczywiście ciężar gatunkowy stworzonej już legendy [...].

Źródło: *Życiorysy historyczne, literackie i legendarne*, pod red. Z. Stafanowskiej i J. Tazbira, Warszawa 1984, s. 194–195, 208–209, 229.

Na podstawie biogramów i własnej wiedzy podaj nazwiska postaci, których dotyczą.

4 Źródło 1. Mapa

Źródło 2. Fragment opracowania historycznego

Organizacja spiskowa liczyła w Królestwie 20–25 tys. sprzysiężonych, na ogół nieobytych z bronią – broni palnej nie mieli więcej niż kilka tysięcy sztuk. Stawali zaś do walki z regularną stutysięczną armią, wyposażoną w 176 dział. [Rozkaz] powstania padł w chwili nieoczekiwanej i niedogodnej, przyjęty w wielu punktach z niedowierzaniem, a w innych z rozpaczą. Lokalni biali, mianowicie ziemiańscy działacze, upatrujący w powstaniu katastrofy, usiłowali w wielu punktach przeszkodzić wybuchowi [...].

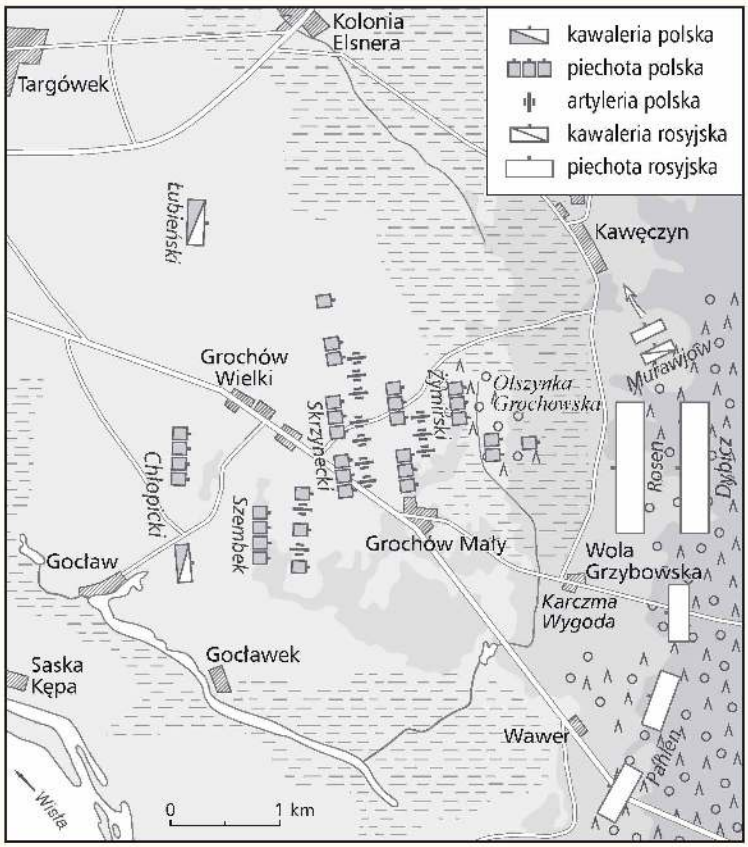
Źródło: S. Kieniewicz, A. Zahorski, W. Zajewski, *Trzy powstania narodowe*, Warszawa 2003, s. 352.

Rozstrzygnij, czy źródła dotyczą tego samego wydarzenia. Uzasadnij swoją odpowiedź, odwołując się do obydwu źródeł.

5 **Źródło 1. Obraz**

Źródło 2. Plan bitwy

a) Rozstrzygnij, czy obydwa źródła dotyczą tego samego wydarzenia. Uzasadnij odpowiedź.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Plan przedstawia bitwę z czasów

A. powstania listopadowego.

B. rabacji krakowskiej.

C. Wiosny Ludów.

D. powstania styczniowego.

▪ *Magenta, 4 czerwca 1859 roku* – obraz Adolphe'a Yvon [czyt.: adolfa iwą] z 1864 r.

III
ŚWIAT W EPOCE WĘGLA I STALI

1 Stany Zjednoczone w drugiej połowie XIX w.

2 Zjednoczenie Włoch

3 Zjednoczenie Niemiec i powstanie Austro-Węgier

4 Kolonializm

5 Epoka węgla i stali

6 Zmiany cywilizacyjno-społeczne w XIX w.

7 Przemiany polityczne i nowe ideologie

8 Nowy podział polityczny świata

9 Piękna epoka

1 STANY ZJEDNOCZONE W DRUGIEJ POŁOWIE XIX W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jaki sposób przebiegał rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych w pierwszej połowie XIX w.?
2. Na czym polegał kompromis z Missouri?

STANY ZJEDNOCZONE W POŁOWIE XIX W.

Pierwsza połowa XIX w. upłynęła w Stanach Zjednoczonych pod znakiem intensywnego rozwoju terytorialnego (więcej na ten temat zob. infografika na s. 64–65). Jednocześnie kraj, który dawał znakomite możliwości ludziom przedsiębiorczym, przeżywał okres dynamicznego rozwoju gospodarczego. Był on wspierany przez politykę władz oraz napływ emigrantów z Europy. Ekspansja terytorialna sprzyjała rozwojowi osadnictwa typu farmerskiego oraz pobudzała wzrost produkcji rolniczej. Gospodarka amerykańska korzystała również z osiągnięć rewolucji przemysłowej, takich jak maszyny parowe służące do napędzania urządzeń w fabrykach.

Rezydencje plantatorów stanowią doskonały przykład architektury antebellum (łac. 'przedwojennej'), charakterystycznej dla XIX-wiecznego amerykańskiego Południa. Majestatyczne domy, ozdobione ogromnymi kolumnami, wznoszono we francuskim stylu kolonialnym.

▪ *grafika, USA, XIX w.*

Ponadto wojny napoleońskie przyczyniły się do rozwoju międzynarodowego handlu, a dobra koniunktura miała wpływ na wprowadzanie najnowszych środków transportu. W pierwszej połowie XIX w. Stany Zjednoczone stały się liderem w budowie statków o napędzie parowym oraz kolei żelaznej. Dzięki zaangażowaniu rządu federalnego i władz poszczególnych stanów budowano też kanały, które tworzyły sprzyjającą rozwojowi gospodarczemu sieć komunikacji wodnej.

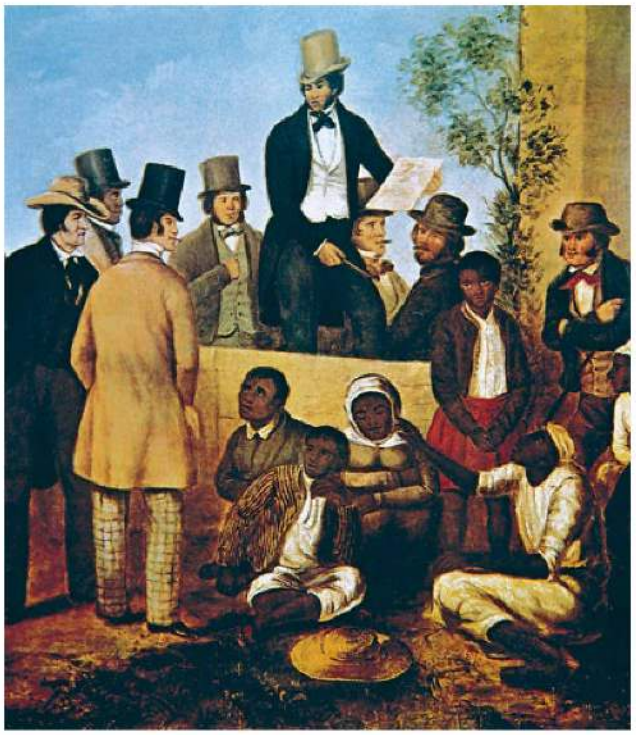
Wraz z dynamicznym rozwojem ekonomicznym coraz silniej zaczął być zauważalny podział kraju na **rolnicze Południe** oraz **przemysłową Północ**. Stany północne przodowały w wydobyciu surowców mineralnych (węgiel, ruda żelaza) i produkcji przemysłowej. Fabryki lokowano tam ze względu na łatwy dostęp do złóż paliw, którymi napędzano maszyny parowe. Tamtejsze rolnictwo, oparte głównie na rodzinnych farmach, było nastawione przede wszystkim na produkowanie artykułów przeznaczonych do konsumpcji w rozrastających się intensywnie miastach. Zupełnie inaczej przedstawiała się sytuacja gospodarcza Południa. Dominowało tam rolnictwo oparte na większych i mniejszych **plantacjach** (choć istniały także farmy rodzinne), gdzie uprawiano rośliny przeznaczone na surowce dla przemysłu w Europie i na Północy – trzcinę cukrową, tytoń oraz bawełnę. Jako tania siła robocza właścicielom plantacji służyli czarnoskórzy **niewolnicy** pochodzący z Afryki. Wobec znakomitej koniunktury na surowce, które produkowali, plantatorom nie zależało na wznoszeniu przędzalni i zakładów produkcyjnych, a jedynie na zwiększaniu produkcji.

PODZIAŁ STANÓW ZJEDNOCZONYCH

Wynikający z odmiennych kierunków rozwoju gospodarczego podział na Północ i Południe początkowo nie zapowiadał konfliktów. Jednak z czasem różnice między obydwiema częściami stały się źródłem coraz częstszych napięć. Do jednego z nich doszło z powodu ceł ochronnych, których wprowadzenia w XIX w. domagali się od rządu federalnego przedsiębiorcy z Północy. Ograniczenia te miały chronić przemysł amerykański przed napływem towarów z Europy (głównie Wielkiej Brytanii i Francji). Mieszkańcy Południa obawiali się jednak, że w odpowiedzi państwa europejskie obłożą cłem eksportowane ze Stanów surowce.

Oprócz różnic gospodarczych między Północą i Południem z czasem zaczęły uwidaczniać się także coraz mocniej różnice społeczne. Wielcy plantatorzy byli przywiązani do tradycji feudalnych, a niewolnictwo i nierówność ras uważali za stan naturalny. Choć właściciele niewolników stanowili mniejszość pośród białej populacji Południa, w której zdecydowanie przeważali niezamożni farmerzy i rzemieślnicy, lecz ich światopogląd był przyjmowany powszechnie przez większość mieszkańców tego regionu. Doprowadziło to do wytworzenia się specyficznej kultury i mentalności białych południowców. Warstwy bogate cechował arystokratyczny styl bycia, konserwatyzm, rycerskość wobec dam i skłonność do pojedynków. Całe społeczeństwo było silnie przywiązane do tradycyjnych swobód i niezależności stanów, a także sprzeciwiało się prawom narzuconym przez rząd federalny. Postawa ta raziła **Jankesów**, czyli mieszkańców Północy, których południowcy uważali za prostaków i dorobkiewiczów.

Liczba mieszkańców stanów niewolniczych w 1860 r.	8 mln 98 tys.
Liczba czarnoskórych	4 mln 204 tys.
Liczba właścicieli niewolników	385 tys.
Liczba plantatorów (posiadających powyżej 20 niewolników)	46 tys.

Targi czarnych niewolników regularnie odbywały się w miastach stanów południowych. Członkowie jednej rodziny nierzadko byli sprzedawani różnym nabywcom i wywożeni na plantacje oddalone od siebie o setki kilometrów.

▪ *obraz, USA, ok. 1852 r.*

Różnice mentalne i społeczne przekładały się również na konflikty polityczne. Ich podstawowym powodem były istniejące od początku niepodległości odmienne koncepcje państwa. Południowcy opowiadali się za **konfederacją**, czyli luźniejszym związkiem autonomicznych stanów i ograniczonej roli rządu federalnego. Z kolei Północ dążyła do wzmocnienia unii i większego scentralizowania państwa.

W tym konflikcie politycznym zaczęto też w końcu poruszać kwestię stosunku do niewolnictwa. Na Południu, przywiązanym do tradycji, wykorzystywano pracę niewolników, pomimo że w porównaniu z płacami najemnych robotników była ona coraz mniej opłacalna. Natomiast na Północy, gdzie rozwijał się kapitalizm, preferowano indywidualny rozwój i poszanowanie wolności każdej jednostki. Zapotrzebowanie na pracowników w fabrykach pokrywali emigranci przybywający z Europy. Niewolnictwo nie istniało także w ustawodawstwie tamtejszych stanów. Dlatego oparty na nim społeczny i gospodarczy system Południa

CIEKAWOSTKA

Chata wuja Toma

Niechęć do niewolnictwa wśród szerokich warstw społeczeństwa amerykańskiego stanów północnych wzrosła po opublikowaniu w 1852 r. powieści Harriet Beecher-Stowe [czyt.: biiczer-stoł] pt. *Chata wuja Toma*, opowiadającej o pełnym okrucieństwa traktowaniu czarnoskórych niewolników z Południa. Opisany w książce los głównego bohatera, Toma, oddzielonego od rodziny, sprzedawanego wielu właścicielom i bestialsko traktowanego, wzburzył opinię publiczną i dał impuls do rozbudzenia ruchu walczącego o równouprawnienie rasowe. *Chata wuja Toma* stała się jednym z najważniejszych dzieł młodej literatury amerykańskiej, a poprzez swoje zaangażowanie w sprawy społeczne zdobyła również rozgłos za granicą i została przetłumaczona na wiele języków, w tym na polski już w 1853 r.

budził coraz większą niechęć. Dużą popularność zaczął zdobywać **abolicjonizm** (ang. *abolition* – zniesienie; czyt.: abeliszn), czyli ruch nawołujący do całkowitej likwidacji niewolnictwa. Jego członkowie organizowali ucieczki niewolników na Północ lub do brytyjskiej Kanady. Mimo to gospodarka Północy korzystała z produkowanej na Południu bawełny. Napędzała tym samym koniunkturę na ten surowiec, co sprawiało, że plantatorzy, aby zwiększyć produkcję, kupowali więcej niewolników. Jednocześnie nie byli zadowoleni z coraz większej zależności rolniczego Południa od uprzemysłowionej Północy.

WOJNA SECESYJNA

Ze względu na federalną strukturę państwa Południe i Północ starały się zachować równowagę we władzach centralnych (Kongresie, Senacie, Sądzie Najwyższym). Dlatego włączanie nowych stanów w skład Unii stwarzało konieczność określenia, czy ma tam obowiązywać niewolnictwo. Na tym tle każdorazowo dochodziło do zaostrzenia konfliktu politycznego. Południowcy obawiali się, że tworzenie nowych, wolnych od niewolnictwa stanów zmarginalizuje ich pozycję we władzach centralnych. Jednocześnie pod wpływem ruchów abolicjonistycznych na Północy narastała niechęć do anachronicznej i okrutnej instytucji niewolnictwa. Coraz większy popyt na bawełnę umacniał wpływy ekonomiczne i polityczne plantatorów z Południa, wśród których dojrzewała myśl o zwiększeniu samodzielności poszczególnych stanów, a nawet o opuszczeniu Unii. Pogłębieniu podziału sprzyjał system dwupartyjny, w którym interesy plantatorów i farmerów z Południa reprezentowali **demokraci**, a przedsiębiorców z Północy – **republikanie**.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ABRAHAM LINCOLN (1809–1865)

Amerykański polityk, 16. prezydent Stanów Zjednoczonych. Wychował się w niezamożnej rodzinie. Jego ojciec był cieślą, a matka osierociła go w dzieciństwie. Dorastając na obszarze amerykańskiego pogranicza, w wieku młodzieńczym nie uzyskał żadnej edukacji, brał za to udział w walkach z Indianami. Wykształcenie zdobył, samodzielnie studiując książki prawnicze. Karierę polityczną rozpoczął po uzyskaniu mandatu deputowanego do parlamentu stanowego w Illinois [czyt.: ilinoi] w 1834 r. Po wyborach w 1846 r. stał się członkiem Izby Reprezentantów. W 1856 r. przystał do Partii Republikańskiej, z której ramienia został wybrany prezydentem w 1860 r. W czasie wojny secesyjnej zyskał powszechny autorytet i popularność wśród ludności stanów północnych. W 1864 r. wygrał kolejne wybory prezydenckie. Zginął w wyniku zamachu w kilka dni po zakończeniu działań zbrojnych. Jest uważany za jednego z najważniejszych przywódców Stanów Zjednoczonych w historii.

PRZEBIEG WOJNY SECESYJNEJ

W 1859 r. abolicjonista **John Brown** [czyt.: dżon brałn] próbował wywołać powstanie niewolników w stanie Wirginia. Szybko został jednak ujęty i wyrokiem sądu stracony za zdradę stanu oraz zabójstwo czterech osób. Jego śmierć oburzyła abolicjonistów, według których Brown działał w słusznej sprawie, co usprawiedliwiało dokonany przez niego akt terroru. Pod wpływem tych wypowiedzi część społeczeństwa Północy potępiła brutalność lokalnych władz tłumiących rebelię znacznie bardziej niż wystąpienie Browna.

Wydarzenia z Wirginii sprawiły, że w wyborach prezydenckich, które odbyły się rok później, głównym tematem stał się problem niewolnictwa. Republikanie zaczęli domagać się jego zniesienia w całym kraju, natomiast demokraci uważali, że powinno być ono sprawą wewnętrzną każdego ze stanów. Jesienią 1860 r. prezydentem został republikanin **Abraham Lincoln** [czyt.: linkoln]. Mimo iż szukał on kompromisu z politykami Południa, południowcy uznali, że jego poglądy stanowią

? 1. Wymień stany, na których terenie toczyły się walki podczas wojny secesyjnej.

2. Wyjaśnij znaczenie zajęcia przez Północ doliny rzeki Missisipi.

PÓŁNOC – POŁUDNIE

Od samego początku wojny przewaga gospodarcza i demograficzna była po stronie Północy. Unia dysponowała bowiem silnym przemysłem, rozgałęzioną siecią kolejową oraz flotą handlową i wojenną. W skład Konfederacji weszły natomiast tereny bez zaplecza przemysłowego, których gospodarka była uzależniona od uprawy bawełny i jej eksportu. Na korzyść konfederatów początkowo przemawiał fakt, że większość oficerów armii amerykańskiej wywodziła się z Południa i poparła secesję.

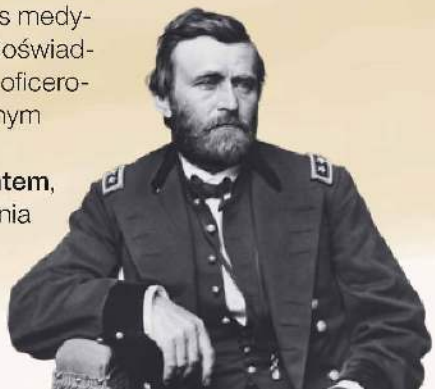

Potencjał Unii i Konfederacji

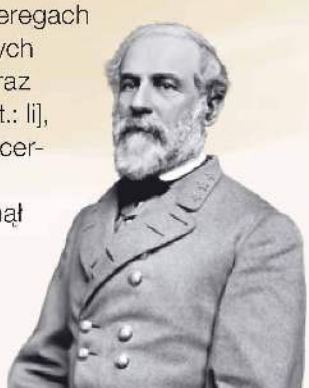

Armia Unii, podobnie jak siły konfederatów, początkowo składała się z ochotników i dopiero z czasem zarządzono pobór przymusowy. Jej żołnierze byli znakomicie wyposażeni, byli też wspierani przez sprawne służby inżynieryjne, obsługę logistyczną oraz korpus medyczny, jednak nie mieli doświadczenia w walce. Także oficerowie, łącznie z ich głównym dowódcą od 1864 r., **gen. Ulyssesem Grantem**, zdobywali doświadczenia dopiero w toku walk.

Armia konfederatów przeważała na polu walki, gdyż w jej oddziałach służyli żołnierze zaznajomieni z bronią i wojną. Ustępowali oni wprawdzie unionistom pod względem wyposażenia, ale przewyższali ich wyszkoleniem i duchem bojowym. Ponadto w jej szeregach służyła większość najlepszych amerykańskich oficerów wraz z **gen. Robertem Lee** [czyt.: li], komendantem akademii oficerskiej West Point [czyt.: łest pojnt], który po secesji stanął na czele sił Konfederacji.

Bitwa pod Gettysburgiem trwała trzy dni i była decydującym starciem na wschodnim froncie wojny secesyjnej, który obejmował stany Wirginia, Pensylwania oraz Tenneesse [czyt.: tenesi]. Przeprowadzone ostatniego dnia walk natarcie konfederatów zakończyło się ich klęską i olbrzymimi stratami.

- *obraz, USA, XIX w.*

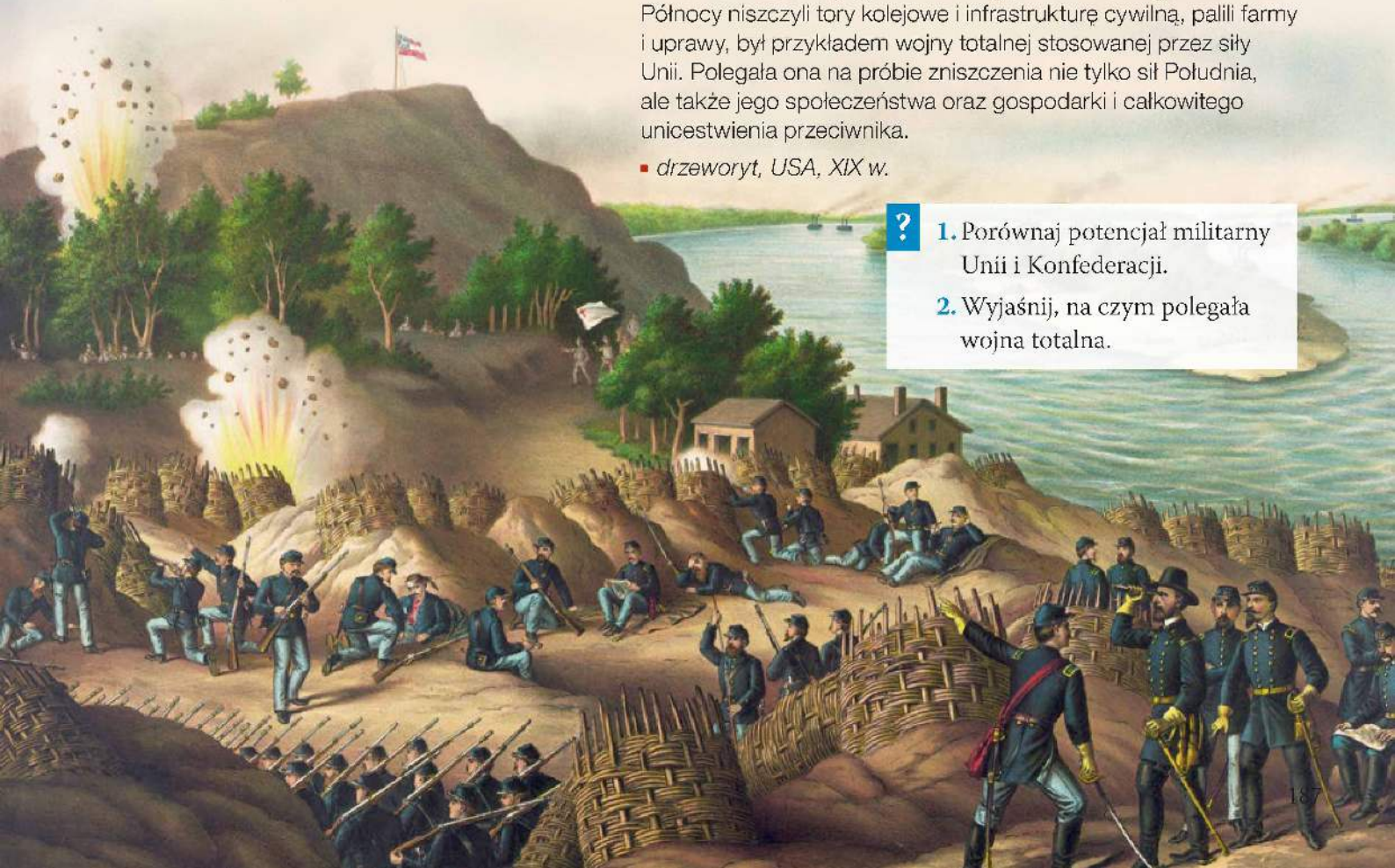
Oblężenie Vicksburga [czyt.: wiksberga] było przełomowym starciem na zachodnim froncie wojny secesyjnej, który obejmował dolinę rzeki Missisipi. Kapitulacja załogi konfederatów przed siłami gen. Granta dała Unii panowanie nad tą strategicznie ważną rzeką.

- *obraz, USA, XIX w.*

Marsz Shermana [czyt.: szermana], podczas którego żołnierze Północy niszczyli tory kolejowe i infrastrukturę cywilną, palili farmy i uprawy, był przykładem wojny totalnej stosowanej przez siły Unii. Polegała ona na próbie zniszczenia nie tylko sił Południa, ale także jego społeczeństwa oraz gospodarki i całkowitego unicestwienia przeciwnika.

- *drzeworyt, USA, XIX w.*

? 1. Porównaj potencjał militarny Unii i Konfederacji.
2. Wyjaśnij, na czym polegała wojna totalna.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROKLAMACJA ZNIESIENIA NIEWOLNICTWA

Prezydencki dekret znoszący niewolnictwo na terenie Skonfederowanych Stanów Ameryki został wydany 22 września 1862 r. i wszedł w życie z dniem 1 stycznia 1863 r.

Ja, Abraham Lincoln, prezydent Stanów Zjednoczonych, na mocy władzy nadanej mi jako Naczelnemu Wodzowi Armii i Marynarki Wojennej na czas buntu zbrojnego przeciwko władzy i rządowi Stanów Zjednoczonych oraz w charakterze stosownego i niezbędnego środka wojennego służącego stłumieniu wspomnianego buntu, [...] polecam i ogłaszam, że wszystkie osoby trzymane w niewoli w wymienionych stanach i ich częściach będą odtąd wolne, a rząd Stanów Zjednoczonych wraz z władzami Armii i Marynarki Wojennej uznawać i strzec będzie ich wolności.

Niniejszym nakazuję też wyzwolonym w ten sposób, by powstrzymali się od wszelkiej przemocy, z wyjątkiem koniecznej samoobrony, i polecam im, by we wszystkich przypadkach, w których jest to możliwe, pracowali z oddaniem, w zamian za rozsądne wynagrodzenie.

Ogłaszam również, że osoby takie, jeśli spełnią określone warunki, przyjmowane będą w szeregi sił zbrojnych Stanów Zjednoczonych dla obsadzenia fortów, placówek, stacji i innych obiektów wojskowych oraz dla wcielenia do załóg wszelkiego rodzaju okrętów.

W oparciu o ten akt, będący w moim szczerym przekonaniu aktem sprawiedliwości, akt gwarantowany przez Konstytucję na wypadek konieczności wojskowej, odwołuję się do wyrozumiałego osądu ludzkiej i miłosiernej łaski Boga Wszechmogącego. Na dowód czego odciskam pieczęć Stanów Zjednoczonych.

Miasto Waszyngton, pierwszy stycznia roku Pańskiego tysiąc osiemset sześćdziesiątego trzeciego, w osiemdziesiątym siódmym roku niepodległości Stanów Zjednoczonych.

Prezydent Abraham Lincoln

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 259–260.

1. Przedstaw wymienione przez Abrahama Lincolna przyczyny zniesienia niewolnictwa na terenie Konfederacji.
2. Wyjaśnij, do czego prezydent Unii namawiał wyzwolonych niewolników.

zagrożenie dla ich tradycji i jedynym sposobem na zachowanie dotychczasowego stanu rzeczy jest opuszczenie Unii. Do pierwszej **secesji** doszło w grudniu 1860 r., gdy Unię opuściła Karolina Południowa. W ślad za nią w początkach 1861 r. podążyło kolejnych dziesięć stanów. **4 lutego 1861 r.** powstało nowe państwo o strukturze federalnej pod nazwą **Skonfederowane Stany Ameryki** (zwane w skrócie **Konfederacją**). Jego prezydentem został **Jefferson Davis** [czyt.: dżeferson dejwis], a stolicą ustanowiono miasto Richmond [czyt.: riczmond] w stanie Wirginia.

Prezydent Lincoln uznał secesję za bunt i postanowił siłą przywrócić władzę nad Południem. Tymczasem konfederaci przystąpili do tworzenia własnej armii i rozbrajania żołnierzy wiernych Unii. Podczas próby zajęcia **Fortu Sumter** [czyt.: samter] w Karolinie Południowej **12 kwietnia 1861 r.** doszło do wybuchu walk. To wydarzenie uznaje się za początek wojny domowej, zwanej również **wojną secesyjną**.

Od początku konfliktu przewaga gospodarcza i demograficzna była po stronie Północy. Choć południowcy dysponowali lepszą armią, co pozwoliło ich dowódcy **gen. Robertowi Lee** odnieść szereg zwycięstw, dzięki swojemu potencjałowi Północ szybko zaczęła rozbudowywać własne siły, a w toku walki wyszkoliła się nowa kadra dowódcza. Ponadto dzięki silnej flocie zablokowano porty Południa, uniemożliwiając eksport bawełny i kontakty z potencjalnymi sojusznikami.

Początkowo Lincoln dążył do ugodowego zakończenia walk, głosząc, że wojnę toczy w imię zachowania jedności Unii, a nie zniesienia niewolnictwa. Gdy jednak konflikt przedłużał się i możliwości zawarcia kompromisu z Południem się wyczerpały, ogłosił we wrześniu 1862 r. **Proklamację emancypacji**, na której podstawie **1 stycznia 1863 r.** zniesiono niewolnictwo we wszystkich stanach Konfederacji (zob. tekst źródłowy na s. 188). W tym samym czasie prezydent wezwał czarnoskórych niewolników do wstępowania w szeregi wojsk Unii.

Do przełomu w wojnie doszło latem 1863 r., gdy wojska Unii pokonały konfederatów w **bitwie pod Gettysburgiem** (1–3 lipca 1863 r.) i zajęły **twierdzę w Vicksburgu** (4 lipca 1863 r.). Niedługo potem dowództwo nad wojskami Unii przejął **gen. Ulysses Grant**. Przewaga gospodarcza Północy oraz prowadzenie przez nią **wojny totalnej**, charakteryzującej się niszczeniem plonów, miast i osad oraz prześladowaniem ludności cywilnej, doprowadziły do wyczerpania sił Południa. Ostatecznie **9 kwietnia 1865 r.** gen. Lee podpisał kapitulację wojsk konfederackich w **Appomattox** [czyt.: apomatyks] w Wirginii. Zaledwie pięć dni później, 14 kwietnia 1865 r., zwolennik niepodległości Południa dokonał skutecznego zamachu na prezydenta Lincolna.

SKUTKI WOJNY DOMOWEJ

Wojna secesyjna zakończyła się całkowitą klęską Południa. W jej wyniku zginęło blisko **600 tys.** żołnierzy obu stron, a Konfederacja przestała istnieć. Konflikt ten doprowadził także do wielkich zmian społecznych w Stanach Zjednoczonych. Zniesiono niewolnictwo, a prawa wyborcze otrzymali wszyscy czarnoskórzy mężczyźni, co znacznie powiększyło krąg pełnoprawnych obywateli. Jednocześnie dotychczasowe znaczenie polityczne utracili nieliczni, lecz zamożni plantatorzy.

Jeszcze na początku wojny Lincoln uważał, że po zwycięstwie nie należy represjonować konfederatów, a włączyć ich do odbudowy państwa. Zdawał sobie bowiem sprawę, że za wybuch konfliktu w pewnej mierze odpowiedzialna jest również Północ. Jednak po jego zabójstwie w stanach północnych wzrosła fala nienawiści wobec południowców, a władzę przejęli radykalni politycy, którzy domagali się ukarania przeciwnika. W 1865 r. nowy prezydent Andrew Johnson [czyt.: endrju dżonson] ogłosił amnestię dla dawnych żołnierzy konfederackich pod warunkiem złożenia przez nich przysięgi na wierność konstytucji Stanów Zjednoczonych. Niedługo potem władze federalne rozpoczęły akcję **rekonstrukcji** (1865–1877), czyli odbudowy zniszczonej wojną gospodarki Południa. Niestety, pod wpływem radykałów rekonstrukcja przyjęła charakter wojskowej okupacji.

Prezydent Abraham Lincoln został zabity podczas przedstawienia teatralnego w Waszyngtonie. Zamachu dokonał aktor John Booth [czyt.: dżon bus], zwolennik Południa. Zginął on kilkanaście dni później podczas próby zatrzymania.

▪ *rycina, USA, XIX w.*

Z biegiem czasu południowe stany były z powrotem przyjmowane do Unii. Forsowane równouprawnienie czarnoskórej ludności nie zostało dobrze przyjęte przez społeczeństwo południowców i stało się przyczyną napięć na tle etnicznym i segregacji rasowej, utrzymującej się na Południu do drugiej połowy XX w. Przemiany polityczne i społeczne, które zaszły po wojnie secesyjnej, wzmocniły jednak proces budowy jednolitego narodu amerykańskiego.

ROZWÓJ GOSPODARCZY STANÓW ZJEDNOCZONYCH

Przestawienie gospodarki Stanów Zjednoczonych na tryb wojenny spowodowało intensywny rozwój przemysłu, żeglugi i kolei. Trwał on także po zakończeniu działań zbrojnych

STANY ZJEDNOCZONE W DRUGIEJ POŁOWIE XIX W.

- granice państw
- granice stanów
- obszary rolnicze
- obszary handlowo-rolnicze
- obszary o wysokiej koncentracji przemysłu
- obszary uprawy bawełny
- główne linie kolejowe
- Boston porty przyjmujące imigrantów

Ważniejsze ośrodki wydobycia:
- węgla kamiennego
- ropy naftowej
- rud żelaza
- złota
- srebra

Ważniejsze ośrodki przemysłu:
- hutniczego i metalurgicznego
- tekstylnego

1 Connecticut
2 Delaware
3 Dystrykt Kolumbii
4 Maryland
5 Massachusetts
6 New Hampshire
7 New Jersey
8 Rhode Island
9 Vermont

? 1. Wymień obszary, w których najintensywniej rozwijał się przemysł.
2. Wskaż stany, w których wydobywano ropę naftową.

dzięki wzrostowi demograficznemu w kraju oraz masowemu napływowi emigrantów, którzy zapewnili tanią siłę roboczą dla fabryk i zwiększali konsumpcję wewnętrzną towarów. Pod koniec XIX w. najlepiej rozwijały się transport, przemysł chemiczny, elektryczny, wydobycie i przetwórstwo ropy naftowej. Wzrost gospodarczy corocznie przekraczał wówczas 10%. W wyniku przemian ekonomicznych i społecznych oraz dynamicznego rozwoju gospodarki, które nastąpiły w drugiej połowie XIX w., uprzemysłowienie, kapitalizm oraz urbanizacja objęły także obszary dawnej Konfederacji. Choć rolnictwo i uprawa bawełny stanowiły podstawę gospodarki na tych terenach, to jednak zniknęły archaiczne, oparte na pracy niewolniczej plantacje.

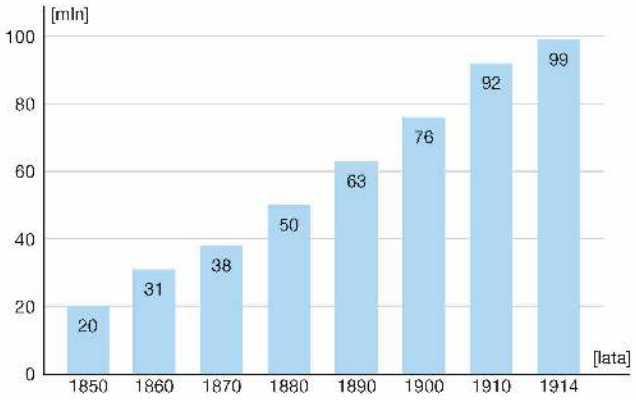
Korzystny wpływ na amerykańską gospodarkę miała gorączka złota, czyli napływ ludzi na zachodnie tereny Stanów Zjednoczonych, gdzie odkryto złoża złota i innych kruszców szlachetnych. Zjawisko to pobudziło przedsiębiorczość ludności, a także sprzyjało rozwojowi środków transportu (komunikacja dyliżansowa, kolej). Rozkwit gospodarczy Kalifornii z jej głównym portem w **San Francisco** stworzył potrzebę budowy **transkontynentalnej linii kolejowej**, łączącej wybrzeże atlantyckie z Oceanem Spokojnym, którą otwarto w 1869 r. Rozbudowa sieci kolejowej, ułatwiająca i obniżająca koszty transportu ludzi i towarów, przyczyniła się do dynamicznego rozwoju amerykańskiej gospodarki w drugiej połowie XIX w. Wzrostowi ekonomicz-

WARTO WIEDZIEĆ

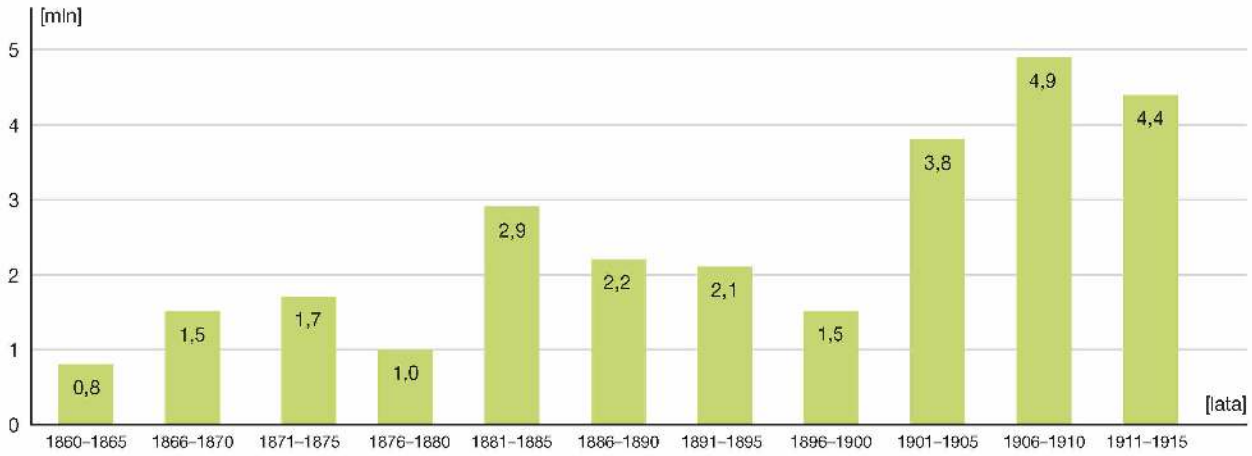
Rozwój demograficzny Stanów Zjednoczonych

Po wojnie secesyjnej wzmożeniu uległa imigracja do Stanów Zjednoczonych. Większość napływających stanowili Europejczycy wywodzący się z biednych warstw społecznych. Wszystkich wchłaniała rozwijająca się gospodarka, a przede wszystkim największe ośrodki przemysłowe: Nowy Jork, Chicago, Detroit czy San Francisco na zachodzie.

Wzrost liczby ludności Stanów Zjednoczonych w latach 1850–1914

Imigracja do Stanów Zjednoczonych w latach 1860–1915

? W jaki sposób rozwój gospodarczy Stanów Zjednoczonych na przełomie XIX i XX w. był związany z przyjazdem imigrantów?

nemu sprzyjała także polityka liberalizmu gospodarczego prowadzona przez rząd Stanów Zjednoczonych, który nie ingerował w inicjatywy prywatnych firm i przedsiębiorców. Spowodowało to rozwój kapitalizmu, wolnego rynku i konkurencji. Czerpiąc z zasobów naturalnych, wydajnego rolnictwa oraz hodowli (przede wszystkim bydła), przy stałym napływie taniej siły roboczej w postaci europejskich i chińskich imigrantów, gospodarka amerykańska pod koniec XIX w. stanęła do wyścigu z potęgami ekonomicznymi: Wielką Brytanią, Francją i zjednoczonymi Niemcami.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij przyczyny powstawania różnic między Północą i Południem.
2. Wskaż główne przyczyny wybuchu wojny secesyjnej.
3. Omów przebieg działań wojennych prowadzonych w latach 1861–1865.
4. Wymień skutki wojny secesyjnej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

I. Berlin, *Pokolenia w niewoli. Historia niewolnictwa w Ameryce Północnej*, Warszawa 2010.
G. Swoboda, *Gettysburg 1863*, Warszawa 1999.

2 ZJEDNOCZENIE WŁOCH

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie decyzje dotyczące państw włoskich podjęto podczas kongresu wiedeńskiego?
2. Jaki przebieg miała Wiosna Ludów w państwach włoskich?

KONCEPCJE ZJEDNOCZENIA WŁOCH

Klęska z okresu Wiosny Ludów nie przekreśliła dążeń Włochów do politycznego zjednoczenia, czyli w języku włoskim ***risorgimento*** [czyt.: rizordżi**men**to]. Proces ten był jednak hamowany przez ponowne objęcie rządów przez władców absolutnych, umocnienie się wpływów austriackich na północy kraju oraz postawę papieża, który obawiał się utraty ziem w środkowej Italii.

Największym państwem we Włoszech było **Królestwo Obojga Sycylii**, w którym władzę sprawowali Burbonowie. W swoich krajach utrzymywali oni feudalne systemy rządów, co powodowało zacofanie gospodarcze. Podobna sytuacja występowała w środkowych Włoszech. Na północy, w Lombardii, Wenecji i **Królestwie Sardynii**, zwanym również **Piemontem** (zob. mapa s. 198), proces uprzemysłowienia był już mocno zaawansowany, a chęć zniesienia istniejących granic celnych blokujących rozwój handlu stanowiła jeden z czynników sprzyjających zjednoczeniu. Jednak największe znaczenie dla powodzenia *risorgimento* miało istnienie silnego ośrodka dążącego do zjednoczenia, jakim było Królestwo Sardynii. Po Wiośnie Ludów i abdykacji Karola Alberta tron objął tam jego syn **Wiktor Emanuel II**. Doprowadził on do znacznej liberalizacji systemu sprawowania władzy. Wprowadzono wówczas powszechne prawo wyborcze obejmujące znaczną część mieszkańców oraz wolność prasy. Piemont wkroczył również na drogę reform mających na celu modernizację gospodarczą państwa. Jednocześnie, choć było to warunkiem obniżenia kontrybucji, jaką Piemont miał zapłacić Austriakom po przegranej wojnie, kraj odmówił rezygnacji z zielono-biało-czerwonej flagi państwowej, uznawanej już za ogólnowłoski symbol narodowy. Postawa ta przyniosła Wiktorowi Emanuelowi II ogromną popularność wśród Włochów.

Wiktor Emanuel II opowiadał się za odbudową zjednoczonego państwa włoskiego. Podróżował po całym kraju, wygłaszając płomienne przemówienia, czym zaskarbił sobie przychylność i szacunek poddanych.

▪ *obraz, Włochy, XIX w.*

Wśród włoskich patriotów wyłoniły się różne koncepcje zjednoczenia państwa. Radykalni działacze republikańscy skupieni wokół **Giuseppe Mazziniego** (więcej o nim na s. 21) i **Giuseppe Garibaldiego** byli zwolennikami uzyskania niepodległości drogą powszechnej rewolucji. Ich celem było utworzenie demokra-

tycznej republiki włoskiej z silnym rządem centralnym. Z kolei liberałowie oraz konserwatyści – przedstawiciele **nurtu monarchicznego**, opowiadali się za powstaniem federacji włoskich monarchii pod kierunkiem Królestwa Sardynii, rządzonych przez rodzimą dynastię sabaudzką.

POLITYKA ZAGRANICZNA PIEMONTU

Po wstąpieniu na tron Wiktora Emanuela II oraz powołaniu hrabiego **Camillo Cavoura** [czyt.: kamillo kawura] na stanowisko premiera w 1852 r. Królestwo Sardynii wkroczyło na drogę umacniania i podnoszenia swojego znaczenia w Europie. Kiedy w 1853 r. wybuchła wojna krymska, Wiktor Emanuel II postanowił dołączyć do koalicji antyrosyjskiej. Dzięki tej decyzji Królestwo Sardynii zaistniało na międzynarodowej scenie politycznej. Politycy Piemontu byli obecni na kongresie paryskim w 1856 r., dzięki czemu nawiązali stosunki partnerskie z przedstawicielami innych państw. Już wtedy, w opinii Cavoura, Francja wydawała się idealnym sojusznikiem w walce z Austrią, a mocarstwowe ambicje **Napoleona III** tylko pomogły politykowi w pozyskaniu Francji dla sprawy włoskiej.

Cesarz postrzegał siebie jako rzecznika wyzwolenia narodów i za takiego chciał też uchodzić w całej Europie. Uważał, że zaangażowanie na Półwyspie Apenińskim poprawi jego wizerunek. Co więcej, cesarz chciał zdobyć hegemonię we Włoszech (południowych i środkowych), a zjednoczone Włochy miały obejmować jedynie część północną półwyspu. Jednak przed zaangażowaniem się w sprawę włoską powstrzymywała Napoleona III opinia Francuzów-katolików, którzy nie wyobrażali sobie możliwości likwidacji Państwa Kościelnego, objętego protekcją cesarza.

Opinia społeczeństwa uległa zmianie po zamachu terrorystycznym na Napoleona III. W styczniu 1858 r. w wyniku detonacji bomby przez Włocha Felice [czyt.: felicze] Orsiniego zginęło bądź odniosło rany ponad 150 osób. Napoleon III wyszedł z tego bez szwanku. Podane do wiadomości publicznej rzekome listy zamachowca zawierały groźby dalszych ataków, jeśli Włochy nie zostaną zjednoczone. W prorządowej prasie przekonywano, że w takiej sytuacji Francja musi się zaangażować w proces jednoczenia państwa włoskiego.

Do spotkania Napoleona III z premierem Piemontu Camillo Cavourem doszło w **lipcu 1858 r.** w szwajcarskim uzdrowisku w **Plombières** [czyt.: pląbier]. Na mocy podpisanego wówczas tajnego porozumienia Francja zobowiązała się do udzielenia pomocy Piemontowi tylko wtedy, kiedy ten zostałby zaatakowany przez Austrię. W zamian za wsparcie

POSTAĆ HISTORYCZNA

CAMILLO CAVOUR (1810–1861)

Był wybitnym włoskim mężem stanu, zwolennikiem liberalizacji politycznej i gospodarczej oraz współtwórcą zjednoczenia Włoch. Przyszedł na świat w 1810 r. w rodzinie arystokratycznej. Zgodnie z oczekiwaniami najbliższych rozpoczął karierę wojskową, z której jednak w 1831 r. zrezygnował. Poświęcił się wówczas studiom i podróżom po Europie. Był jednym ze współzałożycieli gazety „Il Risorgimento" (1847 r.), na której łamach publikowano artykuły dotyczące włoskiego zjednoczenia. W 1848 r. został deputowanym piemonckiego parlamentu, dwa lata później ministrem rolnictwa i handlu, a następnie ministrem finansów. W 1852 r. objął urząd premiera. Umiejętnie wykorzystywał sytuację międzynarodową do realizacji swojego najważniejszego celu, jakim było zjednoczenie Włoch pod berłem dynastii sabaudzkiej. W 1861 r. został wybrany na pierwszego premiera Królestwa Włoch. Zmarł w tym samym roku wskutek źle leczonej febry, mając niespełna 51 lat.

miała otrzymać Niceę oraz zamieszkaną w przeważającej mierze przez Francuzów Sabaudię. Liczono, że klęska Austrii doprowadzi do utworzenia federacji państw włoskich – do Piemontu miały zostać przyłączone: Lombardia, Wenecja, Modena, Parma oraz papieska Romania (zob. mapa na s. 198). Napoleon III, nie chcąc konfliktu z papieżem, uznał za konieczne zastrzec, iż władza świecka papieża nad Rzymem zostanie zachowana.

WOJNA Z AUSTRIĄ

Aby sprowokować atak Austrii na Piemont, Cavour rozpoczął intensywne zbrojenia armii Królestwa Sardynii. Sprawiły one, że rząd austriacki wystosował w **kwietniu 1859 r. ultimatum**, w którym zażądano od Piemontu zaprzestania zbrojeń. O mediację pokusiła się, stojąca na straży równowagi europejskiej, Wielka Brytania, lecz tym razem jej działania nie przyniosły sukcesu. W związku z odrzuceniem przez premiera Cavoura ultimatum **26 kwietnia 1859 r.** Austria wypowiedziała Sardynii wojnę. Zgodnie z tajnym porozumieniem już trzy dni później Napoleon III ogłosił stan wojny z Austrią.

Wojska francuskie, na których czele stanął sam cesarz, szybko przetransportowano koleją na terytorium Italii, błyskawicznie niwelując w ten sposób przewagę liczebną Austriaków, którym brakowało też doświadczonych dowódców. W czerwcu wojska francusko-piemonckie pokonały przeciwnika w **bitwach pod Magentą** [czyt.: madżentą] i **Solferino**. Z racji wykorzystania nowoczesnej broni, przede wszystkim artylerii, straty po obu stronach były ogromne. Śmierć na polu bitwy oraz z powodu odniesionych ran poniosło ok. 40 tys. żołnierzy (zob. też ramka na s. 195).

Porażki Austriaków pobudziły do aktywności republikanów i demokratów z innych państw włoskich dążących do połączenia się z Królestwem Sardynii. Powstania narodowe wybuchły m.in. w Parmie, Modenie, Toskanii i papieskiej Romanii. Rewolty w środkowych Włoszech, które wymknęły się spod kontroli Francji, protesty francuskich katolików niegodzących się na okrojenie Państwa Kościelnego oraz obawa przed interwencją mocarstw zaważyły na decyzji Napoleona III o zawarciu z cesarzem Austrii rozejmu. Został on podpisany 11 lipca 1859 r. w **Villafranca** [czyt.: willafranka] **di Roma**, bez wiedzy Wiktora Emanuela II. Włosi potraktowali to jako zdradę Francji, a premier Cavour na znak protestu podał się do dymisji. Sami nie byli w stanie kontynuować walki. Ostatecznie **traktat pokojowy** zawarto 10 listopada 1859 r. **w Zurychu** [czyt.: curychu]. Na jego mocy:

- Austria miała przekazać Lombardię na rzecz Francji, która następnie miała ją oddać Piemontowi.
- Uznano za konieczny powrót na trony usuniętych wskutek działań rewolucyjnych władców Parmy, Modeny i Toskanii. W Romanii

Napoleon III nakazujący atak oddziałom gwardii cesarskiej. W decydującym momencie bitwy pod Solferino wojska francuskie zdobyły wioskę i rozdzieliły linie przeciwnika na dwie części. Bitwa mogła zakończyć się całkowitą klęską Austriaków, lecz burza przeszkodziła wojskom francusko-piemonckim w pościgu za nieprzyjacielem.

▪ *obraz, Francja, 1861 r.*

miała zostać przywrócona władza papieża. Kwestie te miały być też przedmiotem obrad planowanego w niedalekiej przyszłości kongresu pokojowego.

- Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami Wiktor Emanuel II miał oddać Francji Sabaudię i Niceę.

ZJEDNOCZENIE PÓŁWYSPU APENIŃSKIEGO

Z początkiem stycznia 1860 r. premierem Piemontu ponownie został Cavour. Ponieważ planowany kongres pokojowy nie doszedł do skutku, Napoleon pod naciskiem premiera Królestwa Sardynii zgodził się na przeprowadzenie w środkowych Włoszech **plebiscytu**. Jego wynik nie był zaskoczeniem. Mieszkańcy Parmy, Modeny, Toskanii i Romanii w marcu 1860 r. opowiedzieli się za przyłączeniem do Królestwa Sardynii. Z kolei w kwietniu referenda w Sabaudii i Nicei zadecydowały o ich przyłączeniu do Francji. Wyniki plebiscytu spotkały się z oburzeniem papieża Piusa IX, który ekskomunikował wszystkich „sprawców grabieży".

Wydarzenia w północnych i środkowych Włoszech nie przeszły bez echa także w Królestwie Obojga Sycylii. Pomoc dla powstańców organizował specjalny komitet utworzony w Genui przez sycylijskich emigrantów. W jego skład wchodzili głównie republikanie, więc nie miał on poparcia władcy Piemontu, który jednak nie zablokował też ich działalności. Zezwolił nawet na organizację oddziału zbrojnego, nad którym dowództwo objął znany rewolucjonista **Giuseppe Garibaldi**. W **maju 1860 r.** jego oddział liczący ok. 1200 ludzi (stąd nazwa **„wyprawa tysiąca"**) dwoma statkami przedostał się na Sycylię. Wśród rewolucjonistów, określanych od swoich nieformalnych mundurów **„czerwonymi koszulami"**, było także kilkunastu Polaków (m.in. Konstanty Julian Ordon). Wojska królewskie zostały rozbite w **bitwie pod Calatafimi** [czyt.: kalatafimi]

POWSTANIE CZERWONEGO KRZYŻA

Podczas bitwy pod Solferino na polu walki znalazł się szwajcarski społecznik **Jean Henri Dunant** [czyt.: żą **ari** di**ną**], który spieszył na spotkanie z Napoleonem III. Widząc tysiące rannych i konających żołnierzy oraz brak jakichkolwiek służb medycznych, zaczął organizować prymitywny szpital polowy i namówił do pomocy miejscową ludność. Swoje doświadczenia i wnioski płynące z tych wydarzeń opisał w wydanej w 1862 r. książce *Wspomnienie Solferino*. Publikacja ta była swoistym apelem skierowanym do społeczeństw Europy, wzywającym do utworzenia neutralnej organizacji, która miałaby pomagać wszystkim poszkodowanym w wyniku działań zbrojnych. Dzięki jego zabiegom już w październiku 1863 r. na międzynarodowym kongresie w Genewie powołano Międzynarodowy Komitet Pomocy Rannym, który następnie został przemianowany na Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża. Niecały rok później, w sierpniu 1864 r., została uchwalona konwencja genewska. Był to pierwszy akt prawny, na którego mocy zagwarantowano ochronę rannym i chorym żołnierzom w czasie wojny. Personel medyczny oraz wolontariusze zostali objęci zasadą neutralności. W dzień urodzin Dunanta (8 maja) przypada Światowy Dzień Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężyca.

Jean Henri Dunant został w 1901 r. pierwszym laureatem Pokojowej Nagrody Nobla. Wzorem do naśladowania dla twórcy Czerwonego Krzyża była Florence Nightingale (zob. s. 83).

▪ *fotografia, Szwajcaria, XIX w.*

? W jakim celu powstał Czerwony Krzyż?

WŁOCHY W DOBIE *RISORGIMENTO*

i w niespełna dwa tygodnie siły Garibaldiego opanowały wyspę. Sukces wynikał z poparcia miejscowej ludności, którą zachęcił program społeczno-polityczny rewolucjonistów, m.in. obietnica zniesienia licznych przywilejów arystokracji i kleru oraz nadania chłopom ziemi na własność.

W sierpniu 1860 r. Garibaldi ze swoimi oddziałami wylądował na południu Włoch, w Kalabrii, i rozpoczął marsz na północ. We wrześniu jego oddziały wkroczyły do Neapolu, a 1 października rozbiły liczniejszą armię neapolitańską w bitwie **nad rzeką Volturno** [czyt.: wolturno]. W tym czasie Mazzini wystąpił z projektem utworzenia republiki południowowłoskiej, co wzbudziło wielki niepokój w Królestwie Sardynii. Aby nie dopuścić do zajęcia przez rewolucjonistów Rzymu – co mogłoby wywołać konflikt z Napoleonem III, którego wojska stacjonowały tam od 1849 r. – siły Piemontu za zgodą cesarza Francuzów wkroczyły na ziemie Państwa Kościelnego.

? **1.** Wskaż tereny przyłączone do Królestwa Sardynii na mocy traktatu pokojowego kończącego wojnę z Austrią.

2. Wymień ziemie włoskie pozostające poza granicami zjednoczonego Królestwa Włoch w 1861 r.

Garibaldi, świadomy, że powstanie Republiki Włoch mogłoby doprowadzić do bratobójczej wojny z Piemontem, **26 października 1860 r.** spotkał się z królem Wiktorem Emanuelem II pod Teano i oddał mu symboliczny hołd jako królowi Włoch.

POWSTANIE KRÓLESTWA WŁOCH

W lutym 1861 r. w Turynie (pierwsza stolica zjednoczonych Włoch; w 1865 r. została przeniesiona do Florencji) zwołano pierwszy ogólnowłoski parlament, na który przybyli przedstawiciele wszystkich zjednoczonych prowincji. Niedługo potem, 17 marca, Wiktor

POSTAĆ HISTORYCZNA

GIUSEPPE GARIBALDI (1807–1882)

Jeden z najwybitniejszych bojowników o zjednoczenie Włoch urodził się w Nicei w 1807 r. Już w wieku 15 lat wstąpił do marynarki, a mając 25, został kapitanem floty handlowej. Był członkiem tajnego stowarzyszenia karbonariuszy. W połowie lat 30. XIX w., po nieudanym powstaniu zorganizowanym przez Młode Włochy w Piemoncie (1834 r.), wyemigrował do Ameryki Południowej. Brał udział w walkach o niepodległość Rio Grande i Urugwaju. Do ojczyzny sprowadziły go dopiero wydarzenia 1848 r. Wraz z Wiktorem Emanuelem II, Camillo Cavourem oraz Giuseppe Mazzinim zyskał miano ojca ojczyzny, co podkreśla jego znaczenie w dziejach walk o niepodległość i zjednoczenie Włoch. W 1879 r. stanął po stronie III Republiki Francuskiej w wojnie z Prusami. Kolejne lata poświęcił działalności politycznej. Został m.in. deputowanym parlamentu włoskiego, a w 1879 r. założył Ligę Demokratyczną.

Emanuel II ogłosił akt powołujący do życia zjednoczone Królestwo Włoch i przyjął tytuł króla Włoch. Dzień ten uznaje się za datę powstania nowego państwa. Premierem królestwa został Camillo Cavour, a za obowiązującą konstytucję uznano konstytucję Królestwa Sardynii. Również w kwestiach prawnych w przeważającej mierze opierano się na prawie tego państwa. Pierwszymi krajami, które uznały zjednoczone Włochy, były Francja i Wielka Brytania. Rosja uczyniła to w 1862 r., pod warunkiem, że państwo Wiktora Emanuela II nie będzie popierało polskiego ruchu niepodległościowego. Najpóźniej fakt powstania niepodległych Włoch zaakceptowały Austria, Bawaria i Hiszpania.

Spotkanie Garibaldiego z królem Wiktorem Emanuelem II w 1860 r. Podporządkował się wówczas władcy, co potwierdziło, że rewolucjonista był prawdziwym mężem stanu, dla którego dobro narodu było ważniejsze od własnych ambicji i poglądów.

▪ *fresk, Włochy, XX w.*

Poza granicami Włoch nadal pozostawały Wieczne Miasto, Wenecja, Triest i południowy Tyrol. Kwestia Rzymu stanowiła coraz większy problem także dla Francji, dlatego w 1864 r. Napoleon III podpisał konwencję wrześniową, w której zobowiązał się do wycofania wojska w ciągu dwóch lat. Z kolei Włochy zobowiązały się do *nienaruszalności terytorium papieskiego i ochrony jego granic*. Ze strony włoskiej było to jedynie taktyczne zagranie, gdyż Włosi liczyli, że wcześniej lub później nadarzy się okazja do zajęcia Rzymu.

W celu opanowania **Wenecji** Włochy postanowiły wykorzystać zaostrzający się konflikt prusko-austriacki. Gdy w 1866 r. wybuchła wojna między tymi krajami, Włosi wystąpili w niej jako sojusznik Prus. Wprawdzie ich armia poniosła klęskę w **bitwie pod Custozą** [czyt.: kustocą] (24 czerwca 1866 r.), a ich flota została niemal doszczętnie zniszczona w bitwie morskiej koło wyspy Lissa (20 lipca 1864 r.), to zaangażowanie w konflikt nie poszło na marne. Upragniona Wenecja została im przyznana na mocy pokoju zawartego w Wiedniu w październiku 1866 r.

Do przyłączenia Rzymu Włosi wykorzystali wojnę francusko-pruską z 1870 r. (więcej o niej zob. na s. 202–205). Przegrana Francji oraz

TEKST ŹRÓDŁOWY

MOWA TRONOWA WIKTORA EMANUELA II

Po zajęciu Rzymu i ogłoszeniu go oficjalną stolicą Włoch 27 listopada 1871 r. Wiktor Emanuel II, pierwszy władca zjednoczonego kraju, wygłosił tam mowę, w której poruszył wątki przyszłości kraju i zasad, które miały w nim obowiązywać.

Dzieło, któremu poświęciliśmy życie, jest już zakończone. Po długich przejściach Włochy są całkowicie samodzielne, a Rzym odzyskany. Tutaj, gdzie po stuletniej rozłące lud nasz, w osobach swych przedstawicieli, po raz pierwszy jest zgromadzony; tutaj, gdzie rozpoznaje znowu upragnioną Ojczyznę, przemawia do nas wszystko co wielkie. Jednocześnie wszystko przypomina nam nasze obowiązki. Radość, jaką odczuwamy, nie pozwoli nam o nich zapomnieć. Odzyskaliśmy, przez obronę praw narodu, nasze miejsce na świecie. Dzisiaj, kiedy zjednoczenie narodowe jest dokonane i rozpoczyna się nowy okres w życiu Italii, pozostaniemy wiernymi naszym zasadom. Odrodzeni przez wolność, szukać będziemy w wolności i porządku tajemnicy siły i zgody. Ogłosiliśmy rozdział Kościoła od Państwa. Że zaś uznaliśmy bezwarunkową niezależność władzy duchowej, możemy być przekonani, że Rzym, stolica Włoch, pozostanie nadal spokojnym i szanownym miejscem pobytu Papieży. [...]
Zakończone dzisiaj zjednoczenie narodowe wywrze, mam nadzieję, wpływ i na walki stronnictw, współzawodniczenie których w przyszłości nie będzie miało innego celu, jak rozwinięcie sił wytwórczych narodu, a to czyniąc walki te mniej namiętnymi. Cieszę się, widząc, że ludność nasza daje już obecnie niedwuznaczne dowody zamiłowania do pracy. Rozwój gospodarczy niezadługo towarzyszyć będzie odrodzeniu narodowemu.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 329.

? 1. Wyjaśnij, jakie nadzieje na przyszłość zawarł w swojej mowie Wiktor Emanuel II.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób została rozwiązana kwestia istnienia Państwa Kościelnego na terenie Włoch.

konieczność opuszczenia Rzymu przez chroniący papieża francuski korpus ekspedycyjny umożliwiły Włochom zbrojne zajęcie Wiecznego Miasta. Oficjalne ogłoszenie tego ośrodka stolicą Włoch nastąpiło w **lipcu 1871 r.** Pius IX nigdy nie zaakceptował zaistniałej sytuacji, ogłaszając się wówczas „więźniem Watykanu", części Wiecznego Miasta, w której znalazł schronienie.

Proces jednoczenia Włoch się zakończył. Kwestia Triestu i południowego Tyrolu, pozostających pod rządami austriackimi, została rozwiązana dopiero po I wojnie światowej. Zjednoczenie dokonało się w dużym stopniu dzięki obcemu orężu, ale to umiejętne wykorzystanie sytuacji międzynarodowej przez Wiktora Emanuela II oraz Camillo Cavoura, a także postawa mieszkańców Półwyspu Apenińskiego przesądziły o sukcesie.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw dwie główne koncepcje zjednoczenia Włoch.
2. Omów politykę zagraniczną Królestwa Sardynii pod koniec lat 50. XIX w.
3. Wyjaśnij, dlaczego to Królestwu Sardynii przypadła decydująca rola w procesie jednoczenia ziem włoskich.
4. Wskaż, jakie wydarzenia na arenie międzynarodowej umożliwiły Włochom zakończenie procesu zjednoczenia.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Dzieszyński, *Magenta – Solferino 1859*, Warszawa 2005.
T. Wituch, *Zjednoczenie Włoch*, Warszawa 1987.

3 ZJEDNOCZENIE NIEMIEC I POWSTANIE AUSTRO-WĘGIER

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaki przebieg miała Wiosna Ludów w państwach niemieckich?
2. Do jakich zmian doszło w państwie Habsburgów po wydarzeniach z 1848 r.?

KONCEPCJE ZJEDNOCZENIA NIEMIEC

Mimo że próba zjednoczenia Niemiec podjęta w okresie Wiosny Ludów zakończyła się niepowodzeniem, tych dążeń nie zaniechano. Z czasem wykształciły się dwie koncepcje zjednoczenia kraju: **wielkoniemiecka** oraz **małoniemiecka**. Pierwsza z nich zakładała przywrócenie Rzeszy pod przewodnictwem Austrii. W jej skład miałyby wchodzić wszystkie obszary będące pod panowaniem austriackiego cesarza, co w opinii przeciwników tej koncepcji stwarzało zbyt duże prawdopodobieństwo pojawienia się problemów wynikających z wielonarodowego charakteru monarchii habsburskiej. Zwolennicy drugiej koncepcji, czyli tzw. Małych Niemiec, opowiadali się za utworzeniem federacji państw z przewodnią rolą Prus i wykluczeniem Austrii. Ważnym czynnikiem sprzyjającym realizacji koncepcji małoniemieckiej było powstanie w 1834 r. z inicjatywy Prus **Związku Celnego**. W jego skład wchodziło początkowo 18 państw niemieckich (w 1842 r. już 24), które wprowadziły jednolite prawo handlowe i wekslowe. Napędzało to współpracę gospodarczą i ściśle wiązało ze sobą członków Związku.

W 1862 r. król Prus **Wilhelm I Hohenzollern** na stanowisko premiera i zarazem ministra spraw zagranicznych powołał **Ottona von**

REFORMY PRUSKIEJ ARMII

Zmiany w pruskiej armii objęły zasady mobilizacji, uzbrojenie oraz kształcenie oficerów. Wprowadzono przymusową trzyletnią służbę wojskową, która pozwalała na wyszkolenie dużej liczby dobrych żołnierzy. W celu podtrzymania sprawności rezerwistów powoływano ich na regularne ćwiczenia. Dzięki temu w czasie pokoju utrzymywano tylko 200-tysięczną armię, która bardzo szybko mogła być powiększona do 600 tys. Zaczęto też na szeroką skalę wykorzystywać do prowadzenia działań militarnych telegraf (zamiast konnych gońców) oraz kolej (do transportu wojsk). Aby usprawnić oba procesy, zbudowano gęstą sieć kolejową oraz rozwinięto sieć telegraficzną. Armię zaopatrzono także w nowoczesne rodzaje broni, m.in. karabiny, które z zastosowaniem nowoczesnego systemu ładowania umożliwiały oddawanie żołnierzom nawet ośmiu strzałów na minutę.

? Jakie możliwości dawało wykorzystanie przez pruską armię nowych zdobyczy techniki?

Żołnierz piechoty pruskiej z połowy XIX w. uzbrojony w nowoczesny karabin Dreysego [czyt.: drejsego] wzór 1849. Broń tę można było ładować w pozycji klęczącej lub leżącej.

POSTAĆ HISTORYCZNA

OTTO VON BISMARCK (1815–1898)

Wybitny prusko-niemiecki mąż stanu, twórca potęgi Prus i zjednoczonych Niemiec. Pochodził z pruskiej rodziny szlacheckiej, czyli junkrów, dzięki czemu odebrał staranne wykształcenie. Studiował prawo na uniwersytecie w Getyndze i Berlinie. W 1847 r. poślubił Joannę von Puttkamer, która okazała się miłością jego życia. W liście do żony z 1851 r. pisał: *Gdybym miał żyć teraz tak, jak żyłem niegdyś, bez Boga, bez Ciebie* [...], *z pewnością zadawałbym sobie pytanie, dlaczegóż nie pozbyć się tego życia jak brudnej koszuli.* Wstąpienie w związek małżeński zbiegło się z rozpoczęciem przez niego kariery politycznej. W 1850 r. został posłem do pruskiego parlamentu. Był konserwatystą i zagorzałym przeciwnikiem liberalizmu. Zdolności Bismarcka jako skutecznego polityka uwidoczniły się przede wszystkim po objęciu przez niego funkcji premiera Prus w 1862 r. Największym dziełem jego życia było doprowadzenie do powstania w 1871 r. II Rzeszy. Jako jej kanclerz skupił się na unifikacji młodego państwa i pozyskaniu sojuszników. W tym samym roku rozpoczął politykę Kulturkampfu, która na ziemiach polskich wiązała się ze wzmożoną germanizacją i prześladowaniami Kościoła katolickiego. Wstąpienie na tron Wilhelma II przyniosło dymisję Bismarcka (marzec 1890 r.).

Bismarcka [czyt.: fon bismarka]. Celem nadrzędnym tego polityka była budowa silnych i zjednoczonych Niemiec. Uważał, że tylko takie państwo jest w stanie przeciwstawić się potędze Rosji, którą uważał za zagrożenie. O sukcesie jego planu miały zdecydować nie debaty parlamentarne, lecz wytworzenie silnych więzi narodowych, dyplomacja oraz **„krew i żelazo"**, czyli działania zbrojne. Jako realista Bismarck wiedział, że musi również zadbać o niemiecką opinię publiczną, nie zawsze życzliwą Prusom. Dlatego już od połowy XIX w., dzięki zaangażowaniu historyków, pisarzy i publicystów, rozpowszechniano *historyczny mit o pruskiej misji w dziejach niemieckich.*

Bismarck zdawał sobie sprawę, że zjednoczenie państw niemieckich wymaga przychylnego lub choćby neutralnego stanowiska mocarstw europejskich. Pomoc udzielona carowi w tłumieniu powstania styczniowego (więcej zob. s. 170) dawała Prusom gwarancję neutralności Rosji. Pruski polityk nie mógł jednak liczyć na współpracę Austrii. Choć międzynarodowa pozycja monarchii habsburskiej osłabła po wojnie krymskiej i konflikcie z Francją i Piemontem w 1859 r., Habsburgowie nie rezygnowali z idei wielkoniemieckiego zjednoczenia. Bismarck kontynuował zapoczątkowane jeszcze w pierwszej połowie XIX w. reformy armii, za które był odpowiedzialny wybitny wojskowy, gen. **Helmuth von** [czyt.: helmut fon] **Moltke**. Kanclerz wiedział bowiem, że jedynie silne militarnie państwo będzie w stanie zbrojnie zjednoczyć ziemie niemieckie.

WOJNY Z DANIĄ I AUSTRIĄ

Pierwszą możliwością zaprezentowania potęgi militarnej Prus stała się wojna z **Danią**. Jej przyczyną był spór o przygraniczne księstwa **Szlezwik i Holsztyn**. Na początku XIX w. pozostawały one w unii personalnej z królestwem Danii. W 1863 r. władca duński Fryderyk VII wydał dekret, na którego mocy wcielono Szlezwik (zamieszkany przez dużą liczbę Duńczyków) do państwa duńskiego. Spotkało się to z ostrym sprzeciwem Prus i niemieckiej opinii publicznej, która w decyzji duńskiego króla upatrywała naruszenia praw narodu niemieckiego. W wojnie o Szlezwik uczestniczyły Prusy oraz Austria, pozostałe państwa Związku Niemieckiego nie wzięły udziału w konflikcie. O wiele słabsza armia duńska została szybko

ZJEDNOCZENIE NIEMIEC

? 1. Wymień państwa niemieckie, które znalazły się poza granicami Związku Północnoniemieckiego.

2. Wskaż miejsca decydujących bitew stoczonych podczas wojny francusko-pruskiej.

pokonana. Na mocy zawartego w Wiedniu pokoju (20 października 1864 r.) zrzekała się ona obu księstw na rzecz Prus i Austrii, tracąc tym sposobem 40% swojego terytorium.

Kolejnym celem Bismarcka stała się Austria. Szykując się do wojny z nią, najpierw uzyskał zapewnienie neutralności od Francji, która liczyła, że konflikt między tymi państwami przyniesie jej jedynie korzyści. Prusy zawarły też przymierze z Włochami, których celem było odzyskanie Wenecji. Już wcześniej Bismarck zapewnił sobie przychylność Rosji, a w opinii Wielkiej Brytanii konflikt prusko-austriacki nie zagrażał równowadze sił w Europie. Do wojny dążył także cesarz Austrii **Franciszek Józef I**, dla którego zwycięstwo nad Prusami byłoby ważnym etapem w procesie powstania Wielkich Niemiec.

Bezpośrednią przyczyną wojny stało się wkroczenie wojsk pruskich do Holsztynu. Do decydującej bitwy doszło **pod Sadową** na terenie Czech **3 lipca 1866 r.** Zakończyła się ona klęską Austriaków. Nie pomogło im pokonanie Włochów w bitwie pod Custozą i tak ostatecznie wojna przyniosła zwycięstwo Prusom. Bismarck podyktował pokonanym bardzo łagodne warunki, aby zbyt nie osłabiać monarchii

Bitwa pod Sadową jednoznacznie pokazała przewagę zmodernizowanej armii pruskiej nad siłami monarchii habsburskiej. Wprawdzie przed wybuchem wojny obydwie strony dysponowały armiami o podobnej liczebności (Prusy – 258 tys., zaś Austria – 261 tys. żołnierzy), jednak pod względem uzbrojenia, techniki i wyszkolenia Prusacy zdecydowanie górowali. Dysponowali także o wiele lepszymi dowódcami, którzy nie obawiali się zmiany sposobu walki.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

habsburskiej, co mogłoby wywołać chęć odwetu w przyszłości. Zależało mu przede wszystkim na zgodzie Franciszka Józefa na zjednoczenie Niemiec pod przewodnictwem Prus. Cel ten został osiągnięty. Na mocy podpisanego w sierpniu 1866 r. pokoju Austria:

- wyraziła zgodę na rozwiązanie Związku Niemieckiego i utworzenie nowej organizacji bez jej udziału, a tym samym całkowicie utraciła wpływy w Niemczech;
- zrzekła się Holsztynu;
- musiała pokryć koszty wojenne w wysokości 40 mln talarów.

Prusy szybko przystąpiły do tworzenia **Związku Północnoniemieckiego**, mającego charakter państwa federalnego. W jego skład wchodziło 19 krajów leżących na północ od rzeki Men. Poza Związkiem pozostały państwa południowoniemieckie, m.in. Bawaria, Badenia, Wirtembergia, a także położony na północy Hanower. Przed zmuszeniem ich do przyłączenia się do Związku powstrzymała Bismarcka obawa przed ewentualnym protestem Napoleona III. Jednak szybko zawarto z nimi tajne umowy wojskowe oraz handlowo-celne. Z dniem 1 lipca 1867 r. weszła w życie konstytucja Związku Północnoniemieckiego, zgodnie z którą:

- Przewodniczącym Związku został król Prus. Jego władza była dziedziczna. Sprawował on także funkcję naczelnego wodza wojsk Związku. Miał prawo *veta* zarówno wobec zmian w konstytucji, jak i praw w dziedzinie ceł, marynarki i wojska. Decyzje przewodniczącego Związku wymagały kontrasygnaty kanclerza.
- Władza prawodawcza należała do rady związkowej (Bundesrat) i sejmu (Reichstag).
- W rękach kanclerza, którym został Bismarck, sprawujący jednocześnie funkcję premiera Prus, spoczywała władza wykonawcza.
- Wspólna była polityka zagraniczna, sprawy wojska, podejmowanie decyzji dotyczące wojny i pokoju, a także sprawowanie nadzoru nad wykonywaniem i przestrzeganiem ustawodawstwa związku.
- Jednolite ustawodawstwo obejmowało: politykę celną i handlową, koleje żelazne, żeglugę, prawo cywilne, przemysł, komunikację, pocztę i telegraf.

Powierzenie dwóch najważniejszych funkcji Związku – przewodniczącego i kanclerza – królowi pruskiemu i Bismarckowi świadczyło o pełnej zależności nowego organizmu państwowego od Prus.

WOJNA FRANCUSKO-PRUSKA

Po pokonaniu Austrii na drodze do pełnego zjednoczenia Niemiec stała Francja. Bismarck wiedział, że Napoleon III, który obawiał się sil-

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEPESZA EMSKA

Treść depeszy z Ems, którą król Prus wysłał do Bismarcka, po przeredagowaniu i opublikowaniu we francuskiej prasie stała się przyczyną wojny francusko-pruskiej.

Depesza tajnego radcy Abeckena [czyt.: abekena] z Ems do Bismarcka

Jego Królewska Mość Król [Prus] *pisze mi:*
Hr. Benedetti [ambasador Francji] *złapał mnie w ogrodzie spacerowym, aby w sposób, w końcu natarczywy, zażądać ode mnie, bym go upoważnił do natychmiastowego depeszowania* [do Paryża], *że zobowiązuję się po wsze czasy nie dać nigdy mego przyzwolenia, w wypadku jeżeli Hohenzollernowie znowu powrócą do wysuwania swojej kandydatury. Odmówiłem mu, w końcu w sposób nieco surowy, albowiem tego rodzaju zobowiązania na zawsze dawać nie można i nie należy. Powiedziałem mu przy tym, rzecz zrozumiała, że jeszcze nie otrzymałem żadnej wieści i, że ponieważ on przez Paryż i Madryt wcześniej ode mnie jest poinformowany, wiedzieć może, że rząd mój znajduje się poza obrębem całej sprawy. JKM otrzymał tymczasem pismo księcia* [ks. Leopold Hohenzollern z linii Sigmaringen; czyt.: zigmaringen] [...]. *Że zaś JKM powiedział był hr. Benedettiemu, że oczekuje wiadomości od księcia, Najjaśniejszy Pan, ze względu na podane wyżej żądanie na przedstawienie hr. Eulenburga i moje, zdecydował się nie przyjmować więcej hr. Benedettiego, a tylko przez adiutanta polecić mu powiedzieć, że JKM otrzymał obecnie od księcia potwierdzenie wiadomości, jaką Benedetti już miał był z Paryża, że nie ma nic więcej do powiedzenia ambasadorowi.*
JMK pozostawia do uznania Waszej Ekscelencji, czy nie należałoby podać do wiadomości naszych posłów, jak również zamieścić w prasie wiadomości o nowym zadaniu Benedettiego oraz o odrzuceniu tegoż żądania.

Treść depeszy po zmianach Bismarcka, która ukazała się w prasie:

Jak tylko wiadomość o zrzeczeniu się księcia Hohenzollern została przez królewsko-hiszpański rząd oficjalnie zakomunikowana cesarsko-francuskiemu gabinetowi, zażądał był ambasador francuski w Ems od JKM upoważnienia do depeszowania do Paryża, że JKM król zobowiązuje się po wsze czasy nie dać nigdy swego przyzwolenia w wypadku, jeżeli Hohenzollernowie zechcą powrócić do wysuwania swej kandydatury.
JKM na to odmówił przyjęcia jeszcze raz ambasadora francuskiego i przez adiutanta urzędowo go zawiadomić polecił, że JKM nie ma nic więcej do zakomunikowania ambasadorowi.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 268–269.

? 1. Wskaż różnice pomiędzy obydwiema wersjami depeszy.
2. Wyjaśnij, na czym polegała manipulacja, której dokonał Bismarck w celu sprowokowania wojny.

nego państwa niemieckiego, nie wyrazi zgody na zjednoczenie drogą dyplomatyczną. Jednocześnie zakładał, że walka z odwiecznym wrogiem zacieśni i zintegruje Niemców. Aby uniknąć krytyki międzynarodowej opinii publicznej, Bismarck uznał, iż korzystnym dla Prus rozwiązaniem będzie sprowokowanie Francji do wypowiedzenia wojny. Konflikt z Prusami był także nieunikniony dla Napoleona III, który zaczął przeprowadzać reformy armii, szykując się do przyszłego starcia.

Pretekstem do zaostrzenia konfliktu stała się możliwość objęcia tronu hiszpańskiego przez członka dynastii Hohenzollernów. Przeciw takiemu rozwiązaniu ostro zaprotestował Napoleon III. Do Ems, gdzie przebywał król Prus Wilhelm I, udał się z notą cesarza ambasador Francji. Wilhelm I nie obstawał przy kandydaturze Leopolda Hohenzollerna na króla Hiszpanii, lecz jednocześnie nie zgodził się zagwarantować Francji tego, że odmówi poparcia Prus dla takich koncepcji w przyszłości.

Relację ze spotkania w dniu 13 lipca 1870 r. przesłał telegramem Bismarckowi. Treść **depeszy emskiej**, skrócona i przeredagowana przez Bismarcka w sposób obraźliwy dla Francji, została opublikowana w niemieckiej prasie. Przez Napoleona III została odebrana jako zniewaga i **19 lipca 1870 r.** Francja wypowiedziała Prusom wojnę.

Prusacy byli do niej doskonale przygotowani zarówno pod względem organizacji wojska, planów operacyjnych, jak i liczebności. Dołączyli do nich także żołnierze Związku Północnoniemieckiego oraz państw południowoniemieckich. Łącznie armie niemieckie dysponowały 450 tys. żołnierzy wobec 300 tys. Francuzów. Jednocześnie chaos mobilizacyjny, jaki zapanował we Francji, pozwolił gen. Moltke na przejęcie inicjatywy. Francuzi zaczęli ponosić klęski w Alzacji i na początku sierpnia wycofali się do twierdzy **Metz** [czyt.: mets]. Próba przyjścia z pomocą oblężonym przez siły Napoleona III skończyła się ich całkowitą klęską w **bitwie pod Sedanem 2 września 1870 r.** Po porażce zmagająca się z brakiem żywności i amunicji armia francuska poddała się, a do niewoli dostał się sam cesarz wraz z marszałkiem i 39 generałami. Klęska Francuzów pod Sedanem była symbolicznym końcem dziejów wielkiej Francji.

Porażkę Napoleona III pod Sedanem parlament francuski wykorzystał do pozbawienia go władzy i proklamowania 4 października 1870 r. III Republiki Francuskiej. Nie zmieniło to jednak sytuacji na froncie. Zamknięta w twierdzy Metz 150-tysięczna armia francuska skapitulowała pod koniec października 1870 r., a wojska pruskie rozpoczęły oblężenie Paryża. Na pomoc Francji ruszył oddział ochotników Garibaldiego, do którego dołączyło także kilkuset Polaków. Jednak z dnia na dzień położenie Paryża było coraz bardziej dramatyczne. Podejmowane przez Francję próby namówienia

II RZESZA

Zwycięstwo w wojnie z Francją oznaczało usunięcie ostatniej przeszkody na drodze do zjednoczenia Niemiec. Jeszcze w trakcie walk, 18 stycznia 1871 r., w zajętym przez wojska niemieckie Wersalu Wilhelm I ogłosił powstanie Rzeszy Niemieckiej i przyjął cesarską koronę. Wybór daty nie był przypadkowy, gdyż na ten dzień przypadała 170. rocznica koronacji na króla Prus Fryderyka I. W maju 1871 r. weszła w życie niemiecka konstytucja, wzorowana na ustawie zasadniczej Związku Północnoniemieckiego. II Rzesza Niemiecka była federacją 25 państw związkowych i trzech wolnych miast – Hamburga, Bremy i Lubeki. Kanclerzem Rzeszy został Bismarck. Przewaga Prus w nowym państwie była niekwestionowana. W celu integracji nowego państwa w polityce wewnętrznej likwidowano wszelkie odrębności, m.in. wprowadzono jednolitą walutę, system pocztowy, prawo patentowe oraz kodeks karny.

Proklamowanie Cesarstwa Niemieckiego ukazane na obrazie Antona von Wernera. Malarz przedstawił na nim przekazanie królowi Prus Wilhelmowi I korony cesarskiej. Uroczystość odbyła się w Sali Lustrzanej pałacu wersalskiego.

▪ *obraz, Niemcy, 1885 r.*

? Jakie było znaczenie ceremonii, która odbyła się 18 stycznia 1871 r. w Wersalu?

Uroczysta defilada wojsk pruskich w Paryżu odbyła się 17 lutego 1871 r. i była wielkim upokorzeniem dla Francuzów, których część opowiadała się za kontynuowaniem wojny.

▪ *obraz, Niemcy, ok. 1900 r.*

Rosji, Austrii i Wielkiej Brytanii do interwencji nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. W tej sytuacji **28 stycznia 1871 r.** francuski Rząd Obrony Narodowej wyraził zgodę na podyktowane przez Prusy ciężkie warunki rozejmu:

- Prusy otrzymały od Francji **Alzację** (z wyjątkiem twierdzy Belfort) i część **Lotaryngii**.
- Na Francję nałożono kontrybucję wojenną w zawrotnej wysokości 5 mld franków w złocie. Do chwili spłacenia tej kwoty na terenie Francji miały stacjonować wojska niemieckie.

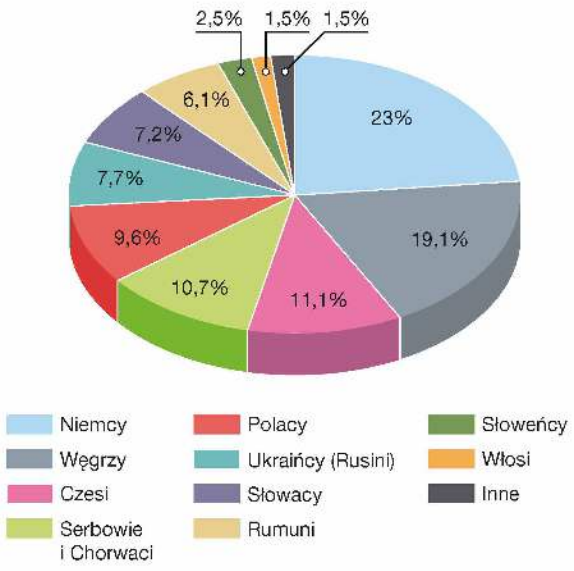
Traktat pokojowy został podpisany 10 maja 1871 r. we Frankfurcie i potwierdził on wszystkie wcześniejsze ustalenia.

POWSTANIE AUSTRO-WĘGIER

Porażka rewolucji Wiosny Ludów w Cesarstwie Austriackim przyniosła powrót rządów absolutnych. Konstytucja z marca 1849 r. została zniesiona 31 grudnia 1851 r. Nastała wówczas dziesięcioletnia **era Bacha**, czyli okres rządów pełniącego w latach 1849–1859 funkcję ministra spraw wewnętrznych **Aleksandra von Bacha**. Rozbudowano system policyjny oraz urzędniczy, w pełni służący centralizmowi państwowemu. Podstawowymi filarami systemu politycznego Bacha stały się armia, zhierarchizowana organizacja urzędnicza oraz Kościół katolicki, z którym w 1855 r. zawarto konkordat. Jednak nie wszystkie zdobycze Wiosny Ludów zostały cofnięte. Dzięki zniesieniu poddaństwa i uwłaszczeniu chłopów po 1849 r. tempa nabrał rozwój gospodarki kapitalistycznej w monarchii Habsburgów.

Klęska Austrii w wojnie z Francją i Królestwem Sardynii w 1859 r. była bezpośrednią przyczyną kolejnego kryzysu finansowego i politycznego państwa. Jednocześnie w wielonarodowej monarchii Habsburgów coraz mocniej uwidaczniały się aspiracje zamieszkujących je narodów. Strach przed powstaniem Węgrów, a także niepewność co do Polaków, Czechów i Serbów skłoniły Franciszka Józefa do reformy państwa. Dlatego po dymisji Aleksandra von Bacha szefem rządu Austrii został hrabia Agenor Gołuchowski. Projekt reformy państwa jego autorstwa zakładał przyznanie poszczególnym prowincjom szerokiej autonomii oraz konstytucyjną regulację zasad ustrojowych. Na podstawie założeń szefa rządu Franciszek Józef I w **1860 r.** ogłosił **„dyplom październikowy"**, zapowiadający powstanie sejmów krajowych z szerokim zakresem kompetencji, których delegaci mieli wchodzić w skład austriackiej Rady Państwa. Reforma Gołuchowskiego, idąca w kierunku federalizacji, spotkała się ze znacznym sprzeciwem niezadowolonych Niemców austriackich oraz Węgrów. W 1861 r. hrabia został zdymisjonowany. Nowym szefem rządu został Anton von Schmerling [czyt.: fon

Struktura narodowościowa Austro-Węgier

Uroczysta koronacja Franciszka Józefa I i Elżbiety Bawarskiej na króla i królową Węgier odbyła się w Budzie 8 czerwca 1867 r. Ceremonia ta stała się symbolem uznania aspiracji Węgrów w ramach wspólnego państwa.

- *obraz, Węgry, XX w.*

szmerling], autor ogłoszonego w tym samym roku **„patentu lutowego"**, znacznie ograniczającego działalność sejmów krajowych.

Radykalne zmiany nastąpiły w Austrii po klęsce w wojnie z Prusami i utracie wpływów w państwach niemieckich, co przełożyło się na jej słabą pozycję międzynarodową. Na mocy podpisanej **w 1867 r.** ugody z Węgrami Cesarstwo Austriackie zostało przekształcone w monarchię dualistyczną. **Cesarstwo Austrii** (potocznie Przedlitawia, od rzeki granicznej Litawy) i **Królestwo Węgier** (Zalitawia) łączyła osoba monarchy (unia personalna). Oprócz władców wspólna była również polityka zagraniczna, wojsko oraz finanse. Każde z państw miało natomiast odrębny rząd, dwuizbowe parlamenty oraz ustawy zasadnicze. Na Węgrzech przywrócono konstytucję z 1848 r. Zmiany, jakich w niej dokonano, były niewielkie. Premierem został hrabia **Gyula Andrássy** [czyt.: gjula **an**draszi]. Autonomią w Królestwie Węgierskim cieszyli się Chorwaci. Dopełnieniem zmian w Austrii było ogłoszenie w grudniu 1867 r. liberalnej konstytucji (tzw. **konstytucja grudniowa**) gwarantującej szerokie swobody obywatelskie. Równocześnie rozszerzono autonomię Galicji, czego przejawem było m.in. uznanie języka polskiego za urzędowy. Jednak przyjęte wówczas rozwiązania nie uchroniły monarchii przed problemami wynikającymi z wielonarodowościowej struktury państwa.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw dwie główne koncepcje zjednoczenia Niemiec.
2. Scharakteryzuj politykę zagraniczną Bismarcka w latach 60. XIX w.
3. Wskaż, jakie wydarzenia doprowadziły do zakończenia procesu zjednoczenia Niemiec.
4. Omów zmiany, jakie zaszły w państwie Franciszka Józefa I po porażce w wojnie z Prusami.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 1998.
L. Trzeciakowski, *Otto von Bismarck*, Warszawa 2009.

4 KOLONIALIZM

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które państwa europejskie brały udział w podbojach kolonialnych w epoce nowożytnej?
2. Jakie zmiany w panowaniu na morzach i oceanach przyniosła epoka napoleońska?

CELE TWORZENIA KOLONII

W XIX w. państwa europejskie weszły w okres przyspieszonego uprzemysłowienia i przekształceń społecznych związanych z kapitalizmem, co zmieniło także charakter i cele ekspansji kolonialnej. Zamiast osadnictwa rolniczego jej celem stało się pozyskiwanie **surowców naturalnych** oraz otwieranie nowych **rynków zbytu** dla towarów produkowanych przez europejski przemysł. Jednocześnie pojawienie się floty parowej i skrócenie czasu podróży wpłynęły na rozwój dalekomorskiego handlu międzykontynentalnego. W tej sytuacji panowanie nad położonymi w strategicznych punktach globu portami i bazami morskimi umożliwiało kontrolę głównych szlaków handlowych i czerpanie z tego korzyści. W pierwszej połowie XIX w. zmienił się także model wymiany handlowej pomiędzy Europą, Ameryką i Afryką. Wobec zaniku handlu niewolnikami głównym towarem przywożonym z Czarnego Lądu stały się bogactwa naturalne, w tym m.in. surowce mineralne, kauczuk, kość słoniowa, bawełna, kawa, drewno.

Do głównych przyczyn ekspansji kolonialnej w drugiej połowie XIX w. należy zaliczyć:

- poszukiwanie tanich źródeł surowców dla szybko rozwijającego się przemysłu,
- pozyskiwanie rynków zbytu dla towarów produkowanych w metropoliach,
- chęć rozładowania problemów społecznych metropolii, takich jak przeludnienie, przestępczość oraz bezrobocie – kolonie dawały pracę, ziemię, a czasami stanowiły także miejsce karnych zsyłek,
- poszukiwanie stref lokowania kapitałów przez europejskie oraz amerykańskie przedsiębiorstwa i instytucje finansowe,
- rywalizacja o **dominację polityczną i gospodarczą na świecie** prowadzona przez potęgi europejskie – posiadanie kolonii stało się kwestią prestiżu,
- popularyzacja idei **kolonializmu**, zgodnie z którą rozwinięte narody miały obowiązek „cywilizować" ludy stojące na niższym

Spotkanie podróżników i odkrywców Davida Livingstone'a [czyt.: dejwida liwinstołna] i Henry'ego M. Stanleya [czyt.: henriego em stanleja] w miejscowości Ujiji położonej w Tanganice, we wschodniej Afryce. Jednym z celów organizowanych wypraw badawczych było poznanie i przygotowanie pod kolonizację terenów nieznanych dotąd Europejczykom.

▪ *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

KORZYŚCI Z POSIADANIA KOLONII

Francuski ekonomista Pierre Paul Leroy-Beaulieu [czyt.: pjer pol ler**ła**-bol**je**] na początku XX w. przedstawił korzyści płynące dla państwa z posiadania kolonii.

Należy pamiętać, że towary jakiegoś kraju przemysłowego narażają się na wielkie ryzyko, że zostaną zatrzymane przez taryfy prohibicyjne [cło zaporowe] *na granicach obcych krajów, że kapitały, które się wytwarza w nadmiarze i pragnie je eksportować, są często narażone w obcym kraju na działalność nieżyczliwych sądów i władz administracyjnych, które te kapitały bezpośrednio konfiskują lub doprowadzają do ruiny; że nawet emigranci nie mają więcej pewności, że zostaną przyjęci w krajach, do których ich kraj rodzinny nie ma żadnego prawa.*

[...] *Charakter korzyści nie jest wyłącznie handlowy* [...]. *Kolonie zaofiarują wolnym klasom i wyższej warstwie klasy robotniczej metropolii rynek zbytu, którego doniosłość powinna być szczególnie wzięta pod rozwagę. W kraju o starej cywilizacji, gdzie wykształcenie, nauki techniczne i wiedza w ogóle bardzo się rozkrzewiły, na rynku pracy dla wolnych zawodów panuje tłok. Inżynierowie, architekci, lekarze, urzędnicy z pewnymi zdolnościami nie potrafią znaleźć zatrudnienia popłatnego w stosunku do ich umiejętności i talentów. Te kadry zawsze wzbogacające życie kolonialne dają mu do dyspozycji niezmierzone źródła. W kolonii eksploatacyjnej takiej jak Indie lub Jawa pełnią oni funkcje publiczne: są sędziami, administratorami, prawnikami, profesorami, wykonują w różnym stopniu obowiązki lekarskie, udają się tam, aby się urządzić, z myślą o powrocie.* [...] *W koloniach, w których ludność doszła do wieku dojrzałości [politycznej], funkcje publiczne powinny być koniecznie zarezerwowane dla mieszkańców kolonii, lecz pozostaje jeszcze mnóstwo zajęć dobrze popłatnych dla młodych ludzi z metropolii; mogą oni zajmować zyskowne stanowiska w przedsiębiorstwach prywatnych utworzonych na bazach kapitałów ojczyzny, jako architekci, jako profesorowie.*

Źródło: *Sprawy międzynarodowe 1870–1914. Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, nr 40, oprac. A. Deruga, J. Derużyna, Warszawa 1960, s. 84.

? 1. Wyjaśnij, co zagrażało kupcom, którzy sprzedawali swoje towary w innych państwach.
2. Przedstaw korzyści, jakie z racji posiadania terytoriów zależnych czerpali przedstawiciele wolnych zawodów.

poziomie rozwoju; celem kolonizacji miało być ugruntowanie przewodnictwa cywilizacji zachodniej nad innymi kulturami.

Celem ekspansji kolonialnej w XIX w. była głównie słabo odkryta dotychczas Afryka. Mocarstwa europejskie interesowały się jednak także ekspansją gospodarczą w pogrążonej w konfliktach politycznych Azji.

BRYTYJSKIE IMPERIUM KOLONIALNE

Największymi koloniami Wielkiej Brytanii na początku XIX w. były Kanada i Australia. W obu tych krajach większość ludności stanowili biali osadnicy. W Kanadzie, w przeciwieństwie do sąsiednich Stanów Zjednoczonych, w XIX w. nie doszło do walk z Indianami i obydwie strony żyły dość pokojowo. Osadnictwo ograniczyło się do już skolonizowanych terenów, a władze nie stosowały rozwiązań siłowych. Inaczej było w Australii, gdzie miejscowych Aborygenów bezlitośnie spychano z ich terenów łowieckich i zabijano. Pamiętając bunt 13 kolonii, władze w Londynie prowadziły wobec kolonii zamieszkanych w większości przez białą ludność politykę kompromisu. Dlatego w Kanadzie już w pierwszej połowie XIX w. udzielono samorządom rozległych kompetencji, a w 1867 r. zjednoczono poszczególne kolonie kanadyjskie i nadano im status **dominium**. Była to forma państwowości o ograniczonej suwerenności, która podlegała zwierzchności

brytyjskiego monarchy i rządu, lecz o ustroju parlamentarnym i z własnym rządem. W sprawach polityki zagranicznej i obronnej dominium było jednak podporządkowane decyzjom władz i parlamentu w Londynie. Na początku XX w. status dominium uzyskały także Australia oraz Nowa Zelandia.

W XIX w. celem ekspansji brytyjskiej stała się Afryka. Na południu kontynentu od kongresu wiedeńskiego w rękach Brytyjczyków znajdował się Kraj Przylądkowy, czyli dawne posiadłości holenderskie w rejonie Przylądka Dobrej Nadziei. Od XVII w. zamieszkiwali tam **Burowie** – potomkowie holenderskich osadników, którzy zajmowali się rolnictwem, korzystając z niewolniczej pracy miejscowych Afrykanów. Gdy na te tereny zaczęli napływać koloniści z Wysp Brytyjskich, część Burów, niezadowolonych z nowych rządów (m.in. Wielka Brytania w latach 30. XIX w. zniosła tam niewolnictwo), rozpoczęła w 1836 r. emigrację (tzw. Wielki Trek) na północny wschód od tych obszarów. Na nowych ziemiach w połowie stulecia utworzyli dwa suwerenne państwa: **Transwal** i **Oranię**. Niedługo potem na ich terenach odkryto bogate złoża złota i diamentów, co skłoniło prywatnego przedsiębiorcę i znanego inicjatora podbojów brytyjskich w tym regionie **Cecila Johna Rhodesa** [czyt.: sesila dżona rodesa] do próby zajęcia republik siłą. W toku dwóch **wojen burskich** Transwal i Orania dostały się pod panowanie Wielkiej Brytanii (więcej na s. 216–217). Brytyjczycy zajmowali również inne obszary na południu kontynentu (zob. mapa na s. 214). W północnej Afryce oparciem dla Brytyjczyków stał się Egipt.

W Azji głównym obszarem zainteresowania Brytyjczyków były Indie. Nad ogromnym krajem władzę sprawowali formalnie cesarze wywodzący się z dynastii Wielkich Mogołów. W praktyce składał się z licznych księstw prowadzących ze sobą wojny, dlatego stał się łatwym łupem do podboju. Ekspansję prowadziła tam handlowa spółka akcyjna, **Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska**. Posiadała ona własną flotę, wojsko i fortece. Otrzymała także prawo zawierania traktatów, emitowania własnej monety oraz jurysdykcję nad

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie sipajów

U podstaw największego buntu mieszkańców Indii przeciwko Brytyjczykom legły kwestie religijne. W kraju tym dominowały islam i hinduizm. W 1857 r. wprowadzono do użytku naboje smarowane tłuszczem wieprzowym i wołowym. Krowy są święte dla hinduistów, natomiast świnie są zwierzętami nieczystymi dla muzułmanów. Dlatego zarówno jedni, jak i drudzy żołnierze służący w pułkach kolonialnych odmówili użycia nowej amunicji, gdyż ich załadowanie wymagało odgryzienia papierowej końcówki, przez co mimowolnie mogliby spożyć zakazany pokarm. Surowe kary wywołały powstanie, które trwało od 1857 do 1859 r. Do zbuntowanych oddziałów przyłączyła się ludność wiejska i niektórzy lokalni władcy. Okrutne ataki na Brytyjczyków (również kobiety i dzieci) przyniosły ich bezwzględny odwet. Anglicy krwawo stłumili powstanie i zmienili system sprawowania kontroli nad Indiami.

? Dlaczego bunt żołnierzy tak łatwo przerodził się w antybrytyjskie powstanie?

Tłumienie powstania sipajów przez Brytyjczyków odbywało się przy pomocy wiernych im wojsk indyjskich, lokalnych książąt zainteresowanych utrzymaniem swojej władzy oraz jednostek przysłanych z innych regionów imperium.

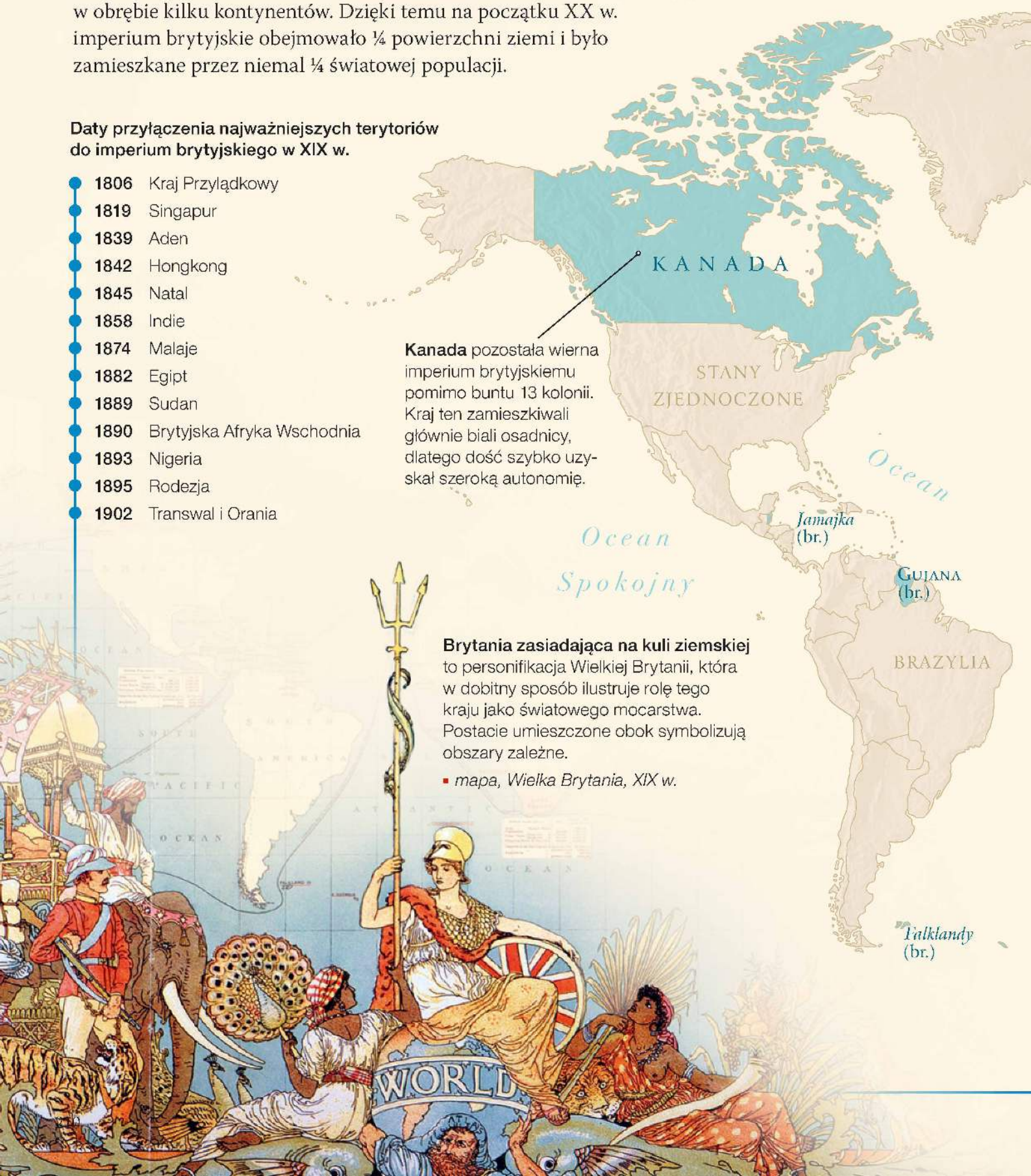
▪ *drzeworyt, Indie, XIX w.*

IMPERIUM, NAD KTÓRYM SŁOŃCE NIE ZACHODZI

Zwycięstwo nad Napoleonem przyniosło Zjednoczonemu Królestwu Wielkiej Brytanii i Irlandii status najpotężniejszego mocarstwa świata, a zniszczenie floty francuskiej i hiszpańskiej zapewniło Royal Navy [czyt.: rojal nejwi] panowanie na morzach i oceanach. Pozwoliło to w XIX w. Brytyjczykom na dalszą ekspansję kolonialną i zajmowanie kolejnych terytoriów oraz strategicznych wysp i miast w obrębie kilku kontynentów. Dzięki temu na początku XX w. imperium brytyjskie obejmowało ¼ powierzchni ziemi i było zamieszkane przez niemal ¼ światowej populacji.

Daty przyłączenia najważniejszych terytoriów do imperium brytyjskiego w XIX w.

- **1806** Kraj Przylądkowy
- **1819** Singapur
- **1839** Aden
- **1842** Hongkong
- **1845** Natal
- **1858** Indie
- **1874** Malaje
- **1882** Egipt
- **1889** Sudan
- **1890** Brytyjska Afryka Wschodnia
- **1893** Nigeria
- **1895** Rodezja
- **1902** Transwal i Orania

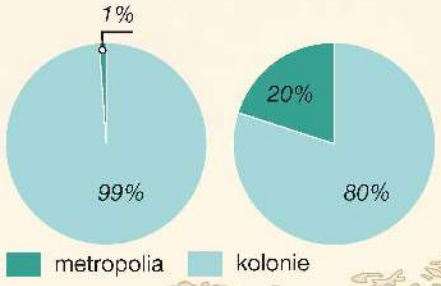

Kanada pozostała wierna imperium brytyjskiemu pomimo buntu 13 kolonii. Kraj ten zamieszkiwali głównie biali osadnicy, dlatego dość szybko uzyskał szeroką autonomię.

Brytania zasiadająca na kuli ziemskiej to personifikacja Wielkiej Brytanii, która w dobitny sposób ilustruje rolę tego kraju jako światowego mocarstwa. Postacie umieszczone obok symbolizują obszary zależne.

▪ *mapa, Wielka Brytania, XIX w.*

Powierzchnia i ludność imperium brytyjskiego

Królowa Wiktoria zasiadała na tronie Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii nieprzerwanie przez 63 lata, od 1837 do 1901 r. Okres jej rządów, nazywany epoką wiktoriańską, to szczyt potęgi imperium brytyjskiego.

- *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

Gibraltar, podobnie jak inne strategiczne punkty na świecie, Aden, Falklandy, Bahamy, Cejlon czy Mauritius, umożliwiał Brytyjczykom utrzymanie dominacji na morzach i oceanach.

Kanał Sueski ze względu na swoje znaczenie dla żeglugi w 1882 r. wraz z Egiptem znalazł się pod pełną kontrolą Brytyjczyków.

Indie były „perłą korony brytyjskiej" i symbolem panowania Brytyjczyków nad światem. W 1876 r. królowa Wiktoria przyjęła tytuł cesarzowej Indii.

Australia w XVIII w. została uznana za obszar trudny do zasiedlenia i początkowo stała się największą kolonią karną na świecie. Dopiero w XIX w. rozwinęło się tam osadnictwo.

Kraj Przylądkowy, zamieszkany przez osadników holenderskich, stał się celem Brytyjczyków z racji swojego strategicznego położenia. Później odkryto tam bogate złoża diamentów i złota.

Uzyskanie statusu dominium przez kolonie imperium brytyjskiego

- **1867** Kanada
- **1901** Australia
- **1907** Nowa Zelandia
- **1907** Nowa Fundlandia
- **1910** Związek Południowej Afryki (Natal, Kraj Przylądkowy, Transwal, Orania)

? 1. Odpowiedz, w jaki sposób Brytyjczykom udawało się utrzymywać kontrolę nad morzami i oceanami niemal całego świata.

2. Wyjaśnij, z czego wynikało szybkie uzyskanie statusu dominium przez Kanadę i Australię.

POSTAĆ HISTORYCZNA

CECIL JOHN RHODES (1853–1902)

Był brytyjskim politykiem i przedsiębiorcą. Urodził się w Anglii, a do południowoafrykańskich posiadłości Wielkiej Brytanii przeniósł się ze względu na klimat, dzięki któremu wyleczył się z gruźlicy. W Kraju Przylądkowym zdobył fortunę, stając się udziałowcem kopalni diamentów. Został też rzecznikiem rozszerzania granic imperium brytyjskiego w Afryce Południowej kosztem ziem miejscowej ludności afrykańskiej oraz republik burskich. Z jego inicjatywy została utworzona nowa kolonia: Rodezja, ziemia zdobyta na plemionach afrykańskich, którą nazwano na cześć Rhodesa. Planowano, że Rodezja stanie się pomostem łączącym brytyjską Afrykę Południową z koloniami wschodnioafrykańskimi, które miały utworzyć pas posiadłości rozciągający się od Kapsztadu do Kairu. Przeszkodą były republiki burskie. Dlatego Rhodes zorganizował przeciwko nim wyprawę, która jednak zakończyła się klęską. Po tym wycofał się z życia politycznego i osiadł w Rodezji.

poddanymi brytyjskimi w krajach, które opanowała. Kompania stopniowo podporządkowywała sobie państewka indyjskie, eliminując stamtąd wpływy Francuzów i Portugalczyków. Zdobyła także monopol na handel między Indiami a Europą i Ameryką. Największe zyski Kompanii przynosiło **opium**, produkowane w Indiach i eksportowane do Chin.

Nielicznym wojskom brytyjskim w Indiach w utrzymaniu porządku pomagały oddziały złożone z miejscowych żołnierzy, tzw. **sipajów** (od ang. *sepoy*, czyt.: sipoj – żołnierz), dowodzone przez brytyjskich oficerów. Jednak rządy Kompanii doprowadziły w 1857 r. do wybuchu antybrytyjskiego powstania sipajów zwanego **Wielkim Buntem**. Brytyjczykom udało się je stłumić dopiero po trzech latach. Kontrolę nad Indiami przejęły wówczas rząd i parlament brytyjski, zaś Kompanię Wschodnioindyjską zlikwidowano. Królowa Wiktoria została cesarzową Indii, a władzę w jej imieniu sprawował podległy rządowi urzędnik z tytułem **wicekróla**. Kraj był ogromnym rynkiem zbytu oraz źródłem wszelkich surowców. Dla zysku propagowano uprawy herbaty, bawełny i trzciny cukrowej, rezygnując ze zbóż. Działania te doprowadziły jednak do powtarzających się cyklicznie klęsk głodu. Jednocześnie Brytyjczycy wprowadzali w Indiach zmiany w duchu europejskim. Rozbudowali sieć linii kolejowych, nowe porty oraz kopalnie. Zlikwidowali lokalne wojny oraz bandytyzm. Wdrożyli poza tym europejskie standardy sanitarne, opiekę medyczną oraz nowoczesny system oświaty otwarty dla zamożniejszych Hindusów.

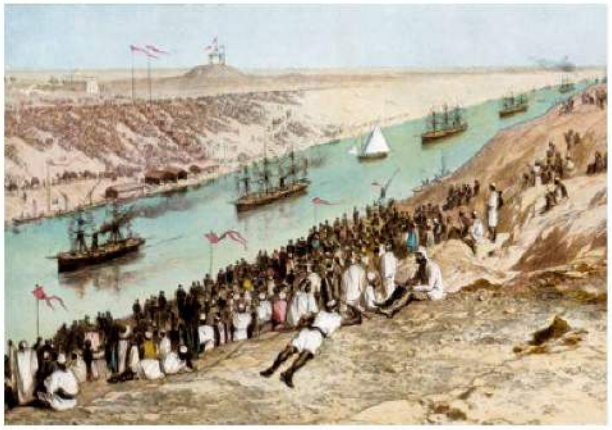
Okręt brytyjski podczas walk z Chinami w trakcie I wojny opiumowej. Dzięki przewadze na morzu Brytyjczycy szybko zajęli wiele punktów na wybrzeżu, co zmusiło Chińczyków do zawarcia pokoju.

- *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Egipt i Kanał Sueski

W XIX w. Egipt stał się obiektem zainteresowania Wielkiej Brytanii i Francji ze względu na swoje kluczowe położenie geograficzne. Formalnie kraj nadal pozostawał pod zwierzchnictwem imperium otomańskiego, w rzeczywistości namiestnicy sułtana tureckiego – noszący tytuł kedywa, stali się niezależnymi władcami. W połowie wieku Francuzi podjęli budowę Kanału Sueskiego. Egipt stał się wówczas „kluczem do Indii", dlatego kontrolę nad nim starali się objąć Brytyjczycy. Gdy kedyw Egiptu, zagorzały hazardzista, popadł w długi, premier Wielkiej Brytanii wykupił jego pakiet akcji kanału i przejął kontrolę nad spółką, która nim zarządzała. Gdy w 1882 r. w kraju wybuchła rebelia przeciwko obecności Europejczyków, pod pretekstem pomocy militarnej dla stłumienia rebelii Brytyjczycy wysłali tam silne oddziały wojskowe i zajęli Egipt, wymuszając podpisanie korzystnej dla siebie umowy wojskowej. Egipt stał się wówczas protektoratem brytyjskim, choć nadal pozostawał w zależności od sułtana tureckiego. W kolejnych latach wojska brytyjskie opanowały także Sudan.

Uroczyste otwarcie Kanału Sueskiego odbyło się 17 listopada 1869 r. Specjalnie na tę okazję Giuseppe Verdi stworzył operę *Aida*.

▪ *rycina, Francja, XIX w.*

? Jakie względy zdecydowały o zajęciu przez Brytyjczyków Egiptu?

W XIX w. obszarem ekspansji kolonialnej stały się także Chiny. W eksploatacji ich zasobów, oprócz Brytyjczyków, były zainteresowane też Rosja, Stany Zjednoczone oraz Japonia. Próba zahamowania przez cesarza przywozu do jego kraju opium (narkotyk ten miał katastrofalne skutki dla społeczeństwa) doprowadziła do wybuchu wojen z Wielką Brytanią (**wojny opiumowe**). Porażka osłabiła Państwo Środka, które stało się miejscem rywalizacji mocarstw.

KOLONIALIZM FRANCUSKI

Francja utraciła większość swoich posiadłości kolonialnych w wyniku rywalizacji z Wielką Brytanią w XVIII w. Po wojnach napoleońskich Francuzi zachowali tylko nieliczne posiadłości zamorskie w rejonie Karaibów, Gujanę w Ameryce Południowej, obszary u ujścia rzeki Senegal w Afryce Zachodniej oraz wyspę Réunion [czyt.: reju**nią**] na Oceanie Indyjskim. Król Karol X Burbon, aby wzmocnić swoją pozycję w państwie, zainicjował podbój Algieru, którego władcy (z tytułem beja) czerpali dochody z piractwa. Wybrzeże algierskie było też jednym z najżyźniejszych terenów w basenie Morza Śródziemnego. W czerwcu 1830 r. w okolicach Algieru wylądowały wojska francuskie i rozpoczęły systematyczny podbój tego kraju, który w 1834 r. został ogłoszony

Podbój Algierii rozpoczął się w 1830 r. Do walk i ochrony kolonii Francuzi powołali specjalną jednostkę wojskową, Legię Cudzoziemską, złożoną z najemnych żołnierzy-obcokrajowców.

▪ *rycina, Francja, XIX w.*

ŚWIAT NA PRZEŁOMIE XIX I XX W.

? 1. Wymień kraje europejskie, które posiadały pod koniec XIX w. kolonie w Afryce.

2. Wskaż posiadłości w Azji innych państw niż Wielka Brytania.

kolonią. Rejon wybrzeża z portami oraz urodzajnymi ziemiami stał się obszarem intensywnego osadnictwa francuskiego. Z tego względu Algierię zaczęto traktować jako integralną część Francji.

W okresie II Cesarstwa Napoleon III podejmował próby narzucenia zwierzchnictwa Paryża terenom w różnych częściach globu. Niepowodzeniem skończyły się próby podporządkowania Meksyku oraz wzmocnienia wpływów francuskich na Bliskim Wschodzie, w Egipcie i Syrii. Jednak to właśnie dzięki zaangażowaniu politycznemu i finansowemu Francji został zbudowany Kanał Sueski. Sukcesem okazało się zaś włączenie w skład posiadłości francuskich południowej części **Półwyspu Indochińskiego**. W rezultacie wydatnemu wzmocnieniu uległy wpływy Paryża na Dalekim Wschodzie.

Podbój Algieru stał się podstawą do podjęcia przez Paryż dalszej ekspansji w Afryce Północnej. Dla władz III Republiki była ona środkiem do odbudowy międzynarodowego prestiżu Francji po przegranej wojnie z Niemcami. W 1881 r. został roztoczony protektorat francuski nad obszarami obecnej Tunezji. Następnie Francuzi zwrócili się w kierunku Maroka oraz terenów saharyjskiej Afryki Zachodniej, dorzecza Nigru oraz Afryki Równikowej. Takie ukierunkowanie ekspansji wynikało z chęci połączenia posiadłości położonych nad Morzem Śródziemnym z wcześniej skolonizowanym Senegalem. Kolejnym celem ekspansji francuskiej stał się Madagaskar. Pomimo

że istniało tam niepodległe państwo Malgaszów, Francja proklamowała protektorat nad wyspą, a następnie przekształciła ją w kolonię i w 1896 r. włączyła do swoich posiadłości.

Podobnie jak Brytyjczycy, Francuzi pragnęli także uzyskać kontrolę nad strategicznymi rejonami globu. Dlatego byli zainteresowani ekspansją nad Morzem Czerwonym, które po otwarciu Kanału Sueskiego stało się ważną arterią komunikacyjną. W latach 80. XIX w. rozciągnęli tam protektorat nad Dżibuti, przekształcając je w **Somali Francuskie**. Z przyczyn strategicznych zajęli też liczne wyspy **Polinezji**.

Francuskie kolonie były zarządzane w różnoraki sposób. Istniały zarówno administrowane przez gubernatorów kolonie, jak również **protektoraty**, w których nadal rządzili miejscowi władcy posiadający własną administrację, lecz kontrolowaną przez wysokich urzędników francuskich. W odróżnieniu od Brytyjczyków Francuzi nie przyznawali jednak autonomii swoim koloniom. Niektóre z nich (Algier, Senegal) włączono natomiast bezpośrednio w skład Republiki, nadając części mieszkańców jej obywatelstwo.

KOLONIALIZM INNYCH PAŃSTW EUROPEJSKICH

Na początku XIX w. posiadłościami zamorskimi władały przede wszystkim dawne potęgi kolonialne: Wielka Brytania, Hiszpania, Portugalia i Francja oraz mniejsze państwa, takie jak Dania i Holandia, których gospodarka

Konferencja berlińska odbyła się na przełomie 1884 i 1885 r. z udziałem wszystkich państw, które posiadały wówczas swoje kolonie w Afryce. Jej głównym celem były ustalenie granic przyszłych aneksji terenów na kontynencie afrykańskim.

▪ *grafika, Niemcy, XIX w.*

ściśle wiązała się z handlem zamorskim. W ciągu stulecia ukształtował się nowy układ wpływów kolonialnych. Swoje imperia utraciły Hiszpania i Portugalia, a za to powszechna stała się dominacja Wielkiej Brytanii. Jednak w drugiej połowie XIX w. do rywalizacji o kolonie ruszyły Niemcy i Włochy.

Szczególnie mocno w wyścig o zamorskie ziemie zaangażowały się Niemcy, które po zjednoczeniu weszły na drogę dynamicznego rozwoju ekonomicznego. Popierane przez rząd działania spółek handlowych doprowadziły w połowie lat 80. XIX w. do zajęcia przez Rzeszę w Afryce terenów nad Zatoką Gwinejską (Togo i Kamerunu) oraz obszarów obecnej

Kolonie innych państw europejskich

Kraj	Posiadane kolonie
Hiszpania	Po klęsce w wojnie ze Stanami Zjednoczonymi (1898–1899) utraciła swoje ostatnie posiadłości na Karaibach oraz Filipiny. Odsprzedała także Niemcom kolonie na Pacyfiku. Pod jej kontrolą pozostał jedynie rejon obecnej Sahary Zachodniej.
Portugalia	W jej władaniu pozostały Angola, Mozambik, indyjskie Goa, Timor Wschodni i Makao w Chinach.
Holandia	Pod panowaniem holenderskim znajdowały się Holenderskie Indie Wschodnie (Indonezja), Surinam w Ameryce Południowej i niewielkie posiadłości karaibskie.
Belgia	Od 1908 r. posiadała tereny w Afryce Równikowej w dorzeczu Konga, które wcześniej przez niemal 30 lat były prywatną własnością władcy tego kraju Leopolda II.
Włochy	W 1881 r. opanowały rejon obecnej Somalii, potem Erytreę. Próba podporządkowania Abisynii (dzisiejsza Etiopia) skończyła się fiaskiem. Na początku XX w. zajęły Libię, wyspę Rodos oraz Dodekanez.

Namibii i Tanzanii. W Azji Południowo-Wschodniej Niemcy zajęły **Nową Gwineę** i odkupiły od Hiszpanii jej posiadłości na Oceanie Spokojnym (Mikronezja). Ponadto w 1898 r. wymusiły na Chinach dzierżawę terytorium **Kiauczou** (Jiaozhou).

Zupełnie inaczej prezentowała się polityka ekspansji Rosji. Rozszerzała ona przede wszystkim swoje posiadłości w Azji. Po zajęciu Syberii i dotarciu do Oceanu Spokojnego Rosjanie podjęli próbę kolonizacji **Alaski**, a nawet północnej części Kalifornii. Wycofali się jednak z tego kierunku, odsprzedając swoje posiadłości Stanom Zjednoczonym. Ponadto aby wykorzystać osłabienie Turcji i Persji w pierwszej połowie XIX w., Rosja rozpoczęła ekspansję w kierunku **Kaukazu** i **Azji Środkowej**, przyłączając m.in. Gruzję, Armenię i Azerbejdżan. Próbowała także rozciągnąć swoje wpływy na **Persję** i **Afganistan**. Pod koniec XIX w. terenem penetracji rosyjskiej stała się również **Mandżuria**.

KONFLIKTY KOLONIALNE

Ekspansja kolonialna mocarstw europejskich wiązała się z militarnym podbojem, ujarzmieniem i gospodarczą eksploatacją zamorskich obszarów. W wielu przypadkach spotykało się to z oporem autochtonicznej ludności. **Konflikty kolonialne** przybierały różne formy ze względu na stopień rozwoju cywilizacyjnego poszczególnych ludów. Wpływ na to miało też wsparcie, jakiego mogły udzielić rdzennym mieszkańcom kolonii inne mocarstwa, chcące osłabić pozycję przeciwnika. Bunty takie były jednak w większości tłumione ze względu na **przewagę techniczną** kolonizatorów.

Bitwa pod Isandlwana była największą klęską poniesioną przez oddziały brytyjskie w walkach z Zulusami. Jednak ostatecznie przewaga techniczna wojska imperium sprawiła, że wojownicze plemię zostało pokonane.

▪ *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

Największym i najcięższym konfliktem, do jakiego doszło w koloniach brytyjskich, były wojny burskie. Gdy w Transwalu i Oranii odkryto diamenty, Brytyjczycy próbowali podporządkować sobie te kraje, co doprowadziło w 1880 r. do wybuchu I wojny burskiej. Po roku zakończyła się ona uzyskaniem przez Burów niezależności. Jednak napięte stosunki między stronami doprowadziły w 1899 r. do wybuchu II wojny burskiej (1899–1902). Świadomi przewagi przeciwnika Burowie chcieli zająć część

Oddział Burów w trakcie oblężenia Ladysmith [czyt.: lejdismys] podczas II wojny burskiej. Garnizon brytyjski w tej miejscowości był oblegany przez armię burską od listopada 1899 r. do lutego 1900 r., kiedy to z odsieczą przybyła główna armia.

▪ *fotografia, Ladysmith, 1900 r.*

Ważniejsze konflikty kolonialne

Konflikt	Daty trwania	Przebieg
Wojny opiumowe	1839–1841 1856–1860	Walki zakończyły się zwycięstwem Wielkiej Brytanii (wspomaganej przez Francję w II wojnie opiumowej). Europejczycy narzucili Chinom korzystne dla siebie traktaty. Ponadto Brytyjczycy zajęli port w Hongkongu.
Powstanie tajpingów	1851–1864	Klęska Chin w I wojnie opiumowej spowodowała tam wybuch rebelii przeciwko władzy cesarskiej. **Powstanie tajpingów** (od chińskiej nazwy proklamowanego przez jego uczestników Niebiańskiego Królestwa Wielkiego Pokoju) trwało w latach 1851–1864. Z osłabienia Chin skorzystały państwa europejskie i USA. Dzięki temu Francja umocniła swoje wpływy w podległych Chinom Indochinach.
Powstanie Mahdiego	1881–1899	Rebelia, która wybuchła w Sudanie, była skierowana przeciwko Egiptowi i Brytyjczykom. Na jej czele stał **Muhammad Ahmad**, zwany **Mahdim** (czyli prorokiem), który ogłosił świętą wojnę z niewiernymi. Ostatecznie rewolta została stłumiona przez oddziały brytyjsko-egipskie uzbrojone w nowoczesną broń.
Wojna brytyjsko-zuluska	1879 r.	Plemiona Zulusów w południowej Afryce tworzyły silne państwo. Jego władca dysponował pokaźną armią, dzięki której odpierał napór Brytyjczyków. Walki w 1879 r., mimo zwycięstwa nad Brytyjczykami w bitwie pod Isandlwana, zakończyły się zniszczeniem państwa zuluskiego.
Atak włoski na Abisynię	1896 r.	Włosi wysłali ekspedycję w celu zajęcia Abisynii. Ich wojska zostały w 1896 r. pokonane przez Etiopczyków pod wodzą cesarza Menelika II, którzy w ten sposób utrzymali niepodległość.
Incydent w Faszodzie	1898 r.	W 1898 r. doszło także do sporu między Wielką Brytanią i Francją o wpływy w rejonie Sudanu i Afryki Wschodniej, a powodem było zajęcie przez Francuzów położonej nad Nilem niewielkiej twierdzy Faszoda. Po przybyciu tam wojsk brytyjskich zmuszono francuskiego oficera do opuszczenia placówki i zdjęcia flagi. Mimo że incydent groził wybuchem wojny, został zażegnany przez dyplomatów, obawiających się wzrostu potęgi Niemiec.

Natalu, by zmusić Brytyjczyków do negocjacji. Jednak początkowe brytyjskie klęski wywołały w nich chęć odwetu. Na początku 1900 r. do Afryki Południowej przybyły nowe oddziały, które przeważyły szalę zwycięstwa. Wojna zmieniła się w walki partyzanckie i miała dramatyczny przebieg. Armia brytyjska w ramach represji zakładała **obozy koncentracyjne** dla ludności cywilnej, w których panował głód i złe warunki sanitarne. Spowodowało to liczne przypadki śmierci, także wśród kobiet i dzieci. Ostatecznie republiki burskie zostały włączone w skład brytyjskich kolonii w południowej Afryce. Aby uczynić z Burów lojalnych poddanych, Londyn zdecydował się jednak na nadanie tym obszarom statusu dominium, i w **1910 r.** został utworzony **Związek Południowej Afryki**.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij przyczyny zakładania kolonii przez państwa europejskie.
2. Przedstaw proces powstawania brytyjskiego imperium kolonialnego.
3. Opisz etapy rozwoju kolonii francuskich.
4. Wyjaśnij, dlaczego działania europejskich mocarstw w Azji różniły się od ich postępowania w koloniach afrykańskich.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Ferro, *Historia kolonizacji*, tłum. M. Czajka, Warszawa 1997.
H. Zins, *Cecil Rhodes. Ekspansja brytyjska w Afryce pod koniec XIX wieku*, Warszawa 2000.

5 EPOKA WĘGLA I STALI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były skutki rewolucji przemysłowej z pierwszej połowy XIX w.?
2. Do jakich zmian społecznych doszło w wyniku intensywnego uprzemysłowienia?

ROZWÓJ NAUK PRZYRODNICZYCH

Niespotykany dotąd rozwój nauki i techniki, jaki nastąpił w XIX w., zrewolucjonizował dotychczasowe życie. Naukowcy dążyli do weryfikacji swoich teorii naukowych, oddając się eksperymentom i obserwacji zachodzących procesów. Najszybciej rozwijały się astronomia, fizyka, chemia, geografia, geologia i biologia, czyli **nauki przyrodnicze**, których odkrycia miały niebagatelny wpływ na wiele aspektów ludzkiego życia.

W dziedzinie fizyki szczególnie istotne były badania związane ze zjawiskami elektromagnetycznymi. W 1820 r. Duńczyk **Hans Christian Oersted** [czyt.: hens kristian erste] odkrył, iż wskutek przepływu prądu elektrycznego wytwarza się pole magnetyczne. Jego teorię rozwinął Francuz **André Ampère** [czyt.: ądre ąper], od którego nazwiska jednostkę natężenia prądu nazwano amperem. Z kolei niemiecki badacz **Georg Ohm** [czyt.: om] opracował prawo oporu elektrycznego (prawo Ohma). Szczególne znaczenie w tej dziedzinie miały odkrycia Anglika **Michaela Faradaya** [czyt.: majkela faradaja], uznawanego za ojca współczesnej elektrotechniki. Zbudował on pierwszą prądnicę i stworzył pierwszy model silnika elektrycznego. Niemal wszystkie odkrycia fizyków szybko znajdowały praktyczne zastosowanie w przemyśle.

W 1820 r. amerykański wynalazca **Thomas Alva Edison** [czyt.: tomas alwa **edi**son] skon-

ROZWÓJ TELEKOMUNIKACJI

Odkrycie elektryczności wpłynęło również na rozwój telekomunikacji. Przełom w tej kwestii nastąpił na początku lat 40. XIX w. wraz ze skonstruowaniem przez Samuela Morse'a [czyt.: morsa] telegrafu, co wpłynęło na prace m.in. agencji prasowych. W 1876 r. Alexander Graham Bell [czyt.: alegzander greem bel] skonstruował telefon. Pierwsze lokalne sieci telefoniczne powstały już w latach 80. XIX w. w Ameryce i Wielkiej Brytanii. Budowa radiostacji, czyli telegrafu bez drutu, stała się możliwa po odkryciu przez Heinricha Herza [czyt.: hajnrisia herca] fal elektromagnetycznych. Była ona dziełem Włocha Guglielmo Marconiego [czyt.: dżuljelmo markoniego], który w 1899 r. wysłał pierwszy telegram radiowy z Wielkiej Brytanii do Francji, a trzy lata później, w 1902 r., z Europy (przez Atlantyk) do Ameryki. Powstanie radiostacji umożliwiło utrzymanie stałej łączności ze statkami i z samolotami.

Telefon, który został wynaleziony w XIX w., działa dzięki temu, że mikrofon przetwarza głos w impuls elektryczny, a słuchawka proces ten odwraca.

▪ *fotografia współczesna, USA*

? Jakie znaczenie miał rozwój telekomunikacji?

Odkrycia naukowe w dziedzinie fizyki i chemii

Odkrycie	Autor	Dziedzina	Rok i miejsce
Konserwacja pożywienia (pasteryzacja)	Louis Pasteur [czyt.: lui paster] (1822–1895)	chemia	1862, Francja
Układ okresowy pierwiastków	Dmitrij Mendelejew (1834–1907)	chemia	1869, Rosja
Skroplenie powietrza, tlenu, azotu i tlenku węgla	Karol Olszewski (1846–1915), Zygmunt Wróblewski (1845–1888)	chemia	1883, Austro-Węgry
Pierwiastki promieniotwórcze: polon i rad	Maria Skłodowska-Curie (1867–1934), Pierre Curie (1859–1906)	chemia	1898, Francja
Teoria atomistyczna	John Dalton [czyt.: dżon dolton] (1766–1844)	fizyka	1808, Wielka Brytania
Elektromagnetyzm	Hans Christian Oersted (1777–1851)	fizyka	1820, Dania
Zasada elektrodynamiki	André Ampère (1775–1836)	fizyka	1826, Francja
Prawo przewodnictwa elektrycznego	Georg Ohm (1789–1854)	fizyka	1827, Niemcy
Zasady indukcji elektromagnetycznej	Michael Faraday (1791–1867)	fizyka	1831, Wielka Brytania
Promieniowanie podczerwone światła słonecznego	Antoine Henri Becquerel (1852–1908)	fizyka	1873, Francja
Promienie X	Wilhelm Roentgen [czyt.: rentgen] (1845–1923)	fizyka	1895, Niemcy
Teoria kwantów	Max Planck [czyt.: maks plank] (1858–1947)	fizyka	1900, Niemcy
Promieniotwórczy rozpad atomu	Ernest Rutherford [czyt.: razeford] (1871–1937), Frederick Soddy (1877–1956) [czyt.: frederik sadi]	fizyka	1901–1903, Wielka Brytania

struował i opatentował żarówkę elektryczną oraz opracował sposób przesyłania energii za pomocą sieci przewodów. Pozwoliło to na zakładanie sieci energetycznych zasilanych przez elektrownie i doprowadziło do powstania **przemysłu elektrotechnicznego**. Wynalazek elektryczności przyczynił się do stopniowego wprowadzania oświetlenia głównych ulic największych miast świata, a żarówki zaczęły wypierać niebezpieczne lampy gazowe. W ten sposób o ile pierwsza połowa XIX w. upłynęła pod znakiem pary, to druga należała do elektryczności.

W 1896 r. **Antoine Henri Becquerel** [czyt.: antu**an ąri** bek**rel**] odkrył zjawisko promieniotwórczości. Dało to początek badaniom w tej dziedzinie, które prowadzili m.in. Polka **Maria Skłodowska-Curie** i jej mąż, francuski uczony **Pierre Curie** [czyt.: pjer ki**ri**]. W 1898 r. odkryli dwa pierwiastki promieniotwórcze – polon i rad. Odkrycia te dały początek fizyce jądrowej.

Rozwój chemii, jaki nastąpił w XIX w., był głównie skutkiem ustaleń Szweda Jönsa Jacoba Berzeliusa [czyt.: jonsa jakoba beszeliusa] i Anglika Humphry'ego Davy'ego [czyt.: hamfriego dejwiego], pionierów w zakresie chemii nieorganicznej. Niemal równolegle Niemiec **Justus von Liebig** [czyt.: fon libiś] rozpoczął badania, które położyły podwaliny pod chemię organiczną. Jego odkrycia przyczyniły się do wprowadzenia w rolnictwie nawozów mineralnych.

W naukach biologicznych istotne były badania Niemca **Rudolfa Virchowa** [czyt.: wyrsioła]. Przyniosły one ustalenia o budowie komórkowej organizmów. Był on też jednym z pierwszych lekarzy wykonujących biopsje. Duże kontrowersje wzbudziła teoria ewolucji Anglika **Charlesa** [czyt.: czarlsa] **Darwina**. W 1859 r. opublikował on pracę ***O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego***. Według jego koncepcji ewolucyjnej genezy gatunków (zarówno roślin, jak i zwierząt) u źródeł zmiany, czyli **ewolucji**, leży walka o byt. Wygrać

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARIA SKŁODOWSKA-CURIE (1867–1934)

Wybitna polska fizyczka i chemiczka, pierwsza na świecie dwukrotna laureatka Nagrody Nobla. Przyszła na świat w 1867 r. w Warszawie. Przed wyjazdem na studia do Paryża mieszkała w Galicji. Na paryskiej Sorbonie ukończyła fizykę oraz chemię. W 1895 r. wyszła za mąż za Pierre'a Curie, francuskiego fizyka i nauczyciela akademickiego. Wspólnie pracowali nad zjawiskiem promieniotwórczości i w 1903 r. za odkrycie polonu i radu, promieniotwórczych pierwiastków, otrzymali Nagrodę Nobla w dziedzinie fizyki. Maria była pierwszą kobietą, której przyznano tę prestiżową nagrodę. Po tragicznej śmierci męża przejęła jego obowiązki jako wykładowcy w katedrze fizyki na Sorbonie, zostając tym samym pierwszą kobietą-profesorem na paryskiej uczelni. Następną Nagrodę Nobla otrzymała w dziedzinie chemii za wyodrębnienie czystego radu (1911 r.). Mocno angażowała się też w działalność społeczną. Dzięki jej staraniom w 1916 r. w paryskiej szkole dla pielęgniarek został otwarty pierwszy we Francji wydział radiologiczny. Po wojnie w 1932 r. otworzyła w Warszawie Instytut Radowy. Zmarła w 1934 r. na białaczkę.

ją, a więc przetrwać mogą jedynie najsilniejsze i najlepiej dostosowane do środowiska gatunki. Jego argumenty odrzucali zarówno duchowni, gdyż podważał starotestamentowe wyobrażenie o powstaniu świata, jak i naukowcy, którzy – mimo że uznali samą ewolucję – nie zgadzali się z rolą, jaką odgrywa w tym procesie selekcja naturalna. Budząca równie wiele emocji i z tego powodu szeroko komentowana była kolejna rozprawa Darwina ***O pochodzeniu człowieka***. W wydanej w 1871 r. pracy badacz dowodził, iż człowiek ma wspólnych przodków z małpami. Prace Darwina wpłynęły nie tylko na ustalenia biologów, ale stały się przedmiotem dyskusji filozofów i przedstawicieli nauk społecznych.

ROZWÓJ PRZEMYSŁU

Istotę przemian, jakie dokonały się w XIX-wiecznym przemyśle, oddają nazwy tej epoki, takie jak **„epoka węgla i stali"**, **„węgla i industrii"** czy **„elektryczności"**. Rewolucja przemysłowa, która w pierwszej połowie stulecia objęła nieliczne jeszcze państwa kontynentu europejskiego, pod koniec wieku była już udziałem całej Europy, a także po części Ameryki i Azji. Opierała się ona na intensywnej eksploatacji węgla i produkcji żelaza. Węgiel wykorzystywano do napędu maszyn w fabrykach i na kolei. W prywatnych domach służył do ich ogrzewania. Był także surowcem używanym w nowych gałęziach przemysłu.

Wydobycie węgla było ściśle związane z produkcją stali i surówki żelaza. Dzięki nowoczesnym rozwiązaniom w latach 1870–1900 zwiększyła się ona aż 56-krotnie. Jednocześnie spadek cen sprawił, że stal stała się podstawowym surowcem całego przemysłu ciężkiego. Ponadto w połowie XIX w. uzyskano aluminium (1827 r.) – metal kilkakrotnie lżejszy od stali. Ze względu na proces wytopu początkowo

Wydobycie węgla w najważniejszych krajach (w mln ton)

Rok	Wielka Brytania	Niemcy	Stany Zjednoczone	Francja	Rosja
1870	125	42	41	17	10
1900	185	89	143	26	27
1913	292	277	517	41	54

Cyt. za: J. Pajewski, *Historia powszechna 1871–1918*, Warszawa 1994, s. 13.

WARTO WIEDZIEĆ

Alfred Nobel

Szwedzki wynalazca, chemik, przemysłowiec, który studiował we Francji, w Szwecji, Niemczech i Stanach Zjednoczonych. Pierwszą własną fabrykę nitrogliceryny otworzył w 1862 r. Pracował nad wynalezieniem bezpiecznego sposobu jej detonacji i w końcu odkrył odpowiedni detonator. Podczas badań z powodu wybuchu w laboratorium zginął jego młodszy brat. W 1867 r. naukowiec opatentował dynamit, który znalazł zastosowanie m.in. w górnictwie i podczas robót ziemnych. Zmienił również oblicze prowadzonych wojen. Oprócz chemii Nobel interesował się także optyką, biologią i fizjologią. Biznes związany z materiałami wybuchowymi przyniósł mu ogromną fortunę, którą mocą testamentu postanowił przekazać na nagrody za wybitne osiągnięcia naukowe oraz działalność na rzecz pokoju na świecie. Nagrody Nobla przyznawane są od 1901 r. w pięciu dziedzinach: fizyce, chemii, fizjologii lub medycynie, literaturze oraz działalności na rzecz pokoju na świecie. Corocznie uroczystość wręczenia nagrody przypada 10 grudnia, czyli w kolejne rocznice śmierci jej fundatora.

? W jakich dziedzinach są przyznawane Nagrody Nobla?

Alfred Nobel był synem inżyniera i wynalazcy Immanuela Nobla. Z nitrogliceryną zetknął się we Francji podczas pracy w laboratorium chemicznym jej wynalazcy Ascania [czyt.: askania] Sobrero.

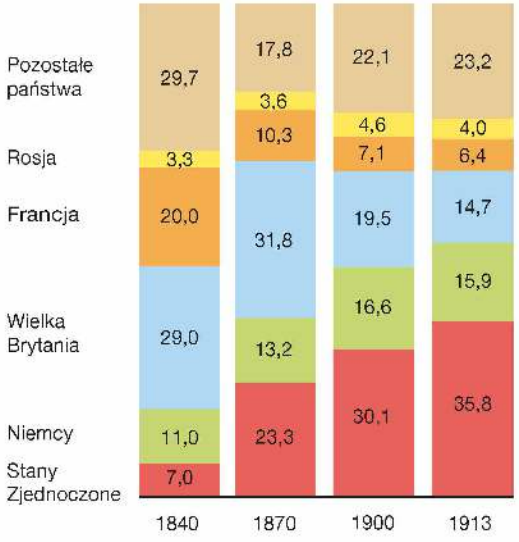
▪ *grafika, Szwecja, XIX w.*

było ono droższe niż złoto i służyło do wyrobu biżuterii. Jednak gdy Amerykanin Charles Martin Hall [czyt.: czarls martin hol] opracował przemysłową technologię otrzymywania aluminium, koszty produkcji tego metalu spadły, co pozwoliło na jego masowe wykorzystanie przy produkcji m.in. samolotów i samochodów. W drugiej połowie XIX w. coraz większą popularnością cieszyła się **ropa naftowa** jako tanie źródło światła. Jej wydobycie wzrosło z początkiem wieku XX, kiedy zaczęła być używana do poruszania silników spalinowych. W **przemyśle naftowym** na pierwsze miejsce wysunęły się Stany Zjednoczone. W Europie na skalę masową wydobywano ropę w Rumunii i Małopolsce.

Światowa produkcja żelaza i stali (tys. ton)

Państwo/Rok	1800	1850	1900
Wielka Brytania	190	2250	9100
Rosja	160	240	3000
USA	45	565	14 200
Francja	140	600	2700
Niemcy	40	300	8500
Szwecja	80	140	500
Belgia	–	150	1000
Japonia	–	–	25
Włochy	–	10	25
Świat	750	4500	41 000

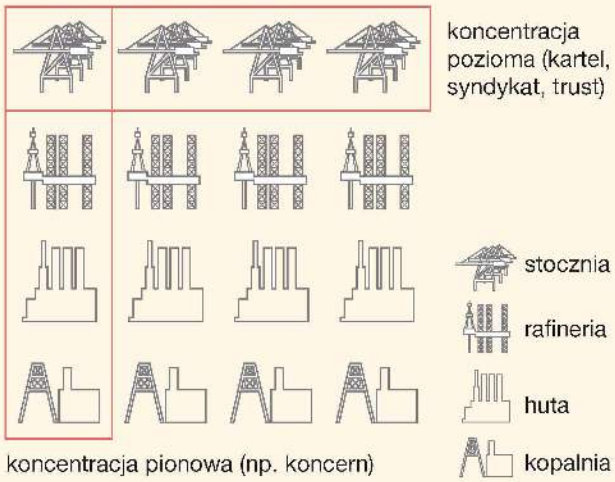
Udział poszczególnych państw w światowej produkcji przemysłowej

GOSPODARKA MONOPOLISTYCZNA

Wraz z rozwojem przemysłu powstawały coraz większe przedsiębiorstwa. Właściciele, np. hut, aby obniżyć koszty produkcji, kupowali własne kopalnie węgla, firmy wydobywające rudę żelaza, a także z czasem stocznie i zakłady, w których z surowca wytwarzano konkretne przedmioty. Jako że tworzenie takich firm wymagało coraz większych środków finansowych, powstawały spółki akcyjne, do których przystępowały banki. Z czasem właściciele największych przedsiębiorstw zaczęli zawierać porozumienia, aby zmonopolizować rynek. W ten sposób tempa nabrał proces koncentracji przemysłu. Wśród monopoli wyróżniamy kilka typów. Kartele powstawały, gdy umowę zawierali przedstawiciele jednej branży, którzy dzięki temu ustalali wielkość produkcji, aby utrzymać korzystne dla siebie ceny. Nieco luźniejszym związkiem był syndykat, w którym wspólnie kupowano surowce i prowadzono sprzedaż towarów. Powstawały także trusty, które przypominały kartele, ale miały jeden zarząd. Zupełnie innym rodzajem monopolu były koncerny. W ich skład wchodziły firmy z różnych branż, które jednak ostatecznie wytwarzały jeden produkt, np. statki lub samochody.

Koncentracja kapitału

? W jakim celu właściciele przedsiębiorstw tworzyli monopole?

Siłą napędową rozwoju przemysłowego były nowe metody wytopu stali, skutkiem czego poprawie uległa jakość wyrobów żelaznych, zwiększyła się również ich ilość, co było można zauważyć w intensyfikacji, jaka nastąpiła w przemyśle kolejowym, maszynowym i zbrojeniowym.

Rozwój przemysłu włókienniczego i maszynowego szedł w parze z powstaniem nowych gałęzi produkcji, takich jak **przemysł chemiczny** (materiały wybuchowe, nawozy sztuczne, środki owadobójcze, barwniki, kosmetyki, smary), a także **farmaceutyczny**. Ich powstanie było wynikiem odkryć w dziedzinie chemii. Niekwestionowanym liderem w produkcji chemicznej były Niemcy, które obok Stanów Zjednoczonych i Francji wiodły prym także w nowym **przemyśle elektrycznym**. Wraz z rozwojem produkcji energii elektrycznej świat wkroczył w drugą fazę rewolucji przemysłowej. Wielka Brytania, niewątpliwa potęga gospodarcza jeszcze w pierwszej połowie XIX w., z jego końcem została wyprzedzona przez Niemcy, a później także Stany Zjednoczone.

ROZWÓJ TRANSPORTU

Wraz z ożywieniem gospodarczym nastąpił dalszy rozwój komunikacji, zapoczątkowany już w pierwszej połowie XIX w. Najwięcej inwestowano w rozbudowę sieci kolejowej, ponieważ to ona była podstawą transportu lądowego. Dzięki większej dostępności stali udoskonalono szyny, parowozy oraz wagony, co pozwoliło na szybszy transport. Zmianie uległa również technika budowy linii kolejowych. Z powodzeniem konstruowano coraz dłuższe mosty, wiadukty czy tunele, pokonując w ten sposób terenowe przeszkody. W 1869 r. zakończono budowę amerykańskiej kolei transkontynentalnej łączącej wschód i zachód Stanów Zjednoczonych. Europę z Azją Wschodnią połączyła

Kolej Transsyberyjska (Czelabińsk–Władywostok). Projektantem i głównym budowniczym centralnej, najwyżej położonej na świecie Kolei Transandyjskiej (Andy, Callao–Oroya; czyt.: kajao–oroja; trasa o długości 218 km, największa wysokość – 4769 n.p.m.) był Polak **Ernest Malinowski**. Wraz z wynalezieniem elektryczności w wysoko rozwiniętych gospodarczo krajach następowała stopniowa elektryfikacja kolei.

Dla transportu morskiego przełomem było skonstruowanie w 1884 r. przez Charlesa [czyt.: czarlsa] Parsona **turbiny parowej**, dzięki czemu nastąpiło zwiększenie mocy napędów okrętowych, co w praktyce przełożyło się na skrócenie czasu podróży i możliwość zwiększenia tonażu (miara ładunku pojemności) okrętów. Znacznym ułatwieniem dla komunikacji morskiej była budowa kanałów, dzięki której zmianie i znacznemu skróceniu uległy szlaki handlowe między kontynentami. W 1869 r. otwarto **Kanał Sueski** (Morze Śródziemne – Morze Czerwone), w 1895 r. – **Kanał Kiloński** (Morze Północne – Morze Bałtyckie), a w 1914 r. – **Kanał Panamski** (Ocean Atlantycki – Ocean Spokojny).

W drugiej połowie XIX w. pojawiły się pierwsze konstrukcje samolotów. Pierwszy udany, choć tylko kilkunastosekundowy lot odbyli Amerykanie, bracia **Willbur** i **Orville Wright** [czyt.: łilbur i orwil rajt]. Ich konstrukcja „**Flyer I**" [czyt.: flajer], wyposażona w silnik spalinowy, wzniosła się w powietrze 17 grudnia 1903 r. i pokonała odległość 36,5 metra. Był to przełom w dziejach lotnictwa. Jeszcze przed wybuchem I wojny światowej w transporcie powietrznym ludzi i zwierząt wykorzystywano **sterowce**. Pierwszy sterowiec, rodzaj balonu o konstrukcji szkieletowej wyposażonego w napęd, został zaprojektowany przez niemieckiego generała, inżyniera **Ferdinanda von Zeppelina** [czyt.: fon ceppelina]. Od jego nazwiska ten środek transportu zwano powszechnie zeppelinami.

Postęp, jaki dokonał się w dziedzinie transportu i komunikacji, miał ogromne znaczenie gospodarcze. Szybsze, bardziej wytrzymałe środki transportu umożliwiały zwiększenie obrotów handlowych, a także ułatwiały podboje kolonialne.

ROZWÓJ MOTORYZACJI

Wynalezienie w 1860 r. przez Francuza **Étienne'a Lenoir** [czyt.: etjena lenu**ar**] silnika spalinowego zainicjowało powstanie przemysłu motoryzacyjnego. Jednak prawdziwa rewolucja nastąpiła wraz z pojawieniem się czterosuwowego silnika spalinowego, zaprojektowanego i skonstruowanego przez Niemca **Nikolausa Otto** w 1876 r. Wraz z powstaniem tego urządzenia rozpoczęto prace nad pierwszymi samochodami. Szczególną rolę w rozwoju motoryzacji odegrali dwaj niemieccy konstruktorzy **Gottlieb Daimler** [czyt.: gotlib dajmler] i **Carl Benz** [czyt.: karl benc]. Ciężkie pojazdy, takie jak autobusy i ciężarówki, były napędzane mocą wysokoprężnego silnika spalinowego skonstruowanego przez **Rudolfa Diesla** [czyt.: dizla] (1895 r.).

? Jakie możliwości otworzyło wynalezienie silnika spalinowego?

Carl Benz w skonstruowanym przez siebie w 1888 r. automobilu. Podczas swoich pierwszych prób konstruktor próbował wbudować silnik w ramy rowerowe. Po nieudanych próbach zdecydował, że pojazd będzie poruszał się na trzech kołach.

▪ *rycina, Niemcy, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZNACZENIE BUDOWY KOLEI

Henryk Sieniewicz, który w XIX w. odbył podróż po Stanach Zjednoczonych, w swoich listach opisał gospodarcze znaczenie budowy kolei żelaznych.

[...] *czy takie koleje prowadzone przez kraje puste do jakichś placówek cywilizacji, jak np. fort Yuma* [czyt.: juma], *opłacają się przedsiębiorcom? – ale i na to pytanie niepodobna inaczej odpowiedzieć, jak twierdząco. Przede wszystkim są to przedsięwzięcia obliczone na lata, na przyszłość. Arizona np. jest krajem dziś jeszcze prawie pustym, ale przedsiębiorcy liczą na to, że przestanie być pustym, gdy kolej ułatwi do niej drogę. Wiedzą dobrze, że bogactwa mineralne tego kraju, niewyczerpane kopalnie srebra, ściągną mnóstwo górników z całych Stanów; że za górnikami pójdą handlujący, za tymi kolejno rolnicy; że powznoszą się miasta, powstanie przemysł, a w końcu prace i nakłady aż nadto obfity plon przyniosą.*
Jednym słowem: w Ameryce koleje otwierają nowe kraje. Przy tym zachodzi jeszcze jedna okoliczność. Oto rządy stanowe w chęci popierania tak pożytecznych przedsiębiorstw nadają kolejom ogromne przestrzenie gruntów drogom przyległych. Następnie, gdy kolonie wychodźców przybywają z Europy z zamiarem osiedlenia się w Nowym Świecie, oczywiście wolą nabywać ziemie kolejowe niż wszelkie inne, najprzód bowiem można je nabyć tanio, a po wtóre ziemie te, leżąc wzdłuż linii, mają zapewnioną łączność z wielkimi ogniskami handlowymi, a tym samym i zbyt swoich produktów. Toteż zarządy kolejowe sprzedają rokrocznie setki tysięcy akrów [akr – jednostka powierzchni] *kolonistom niemieckim, irlandzkim, duńskim, szwedzkim, norweskim, a nawet i polskim. Koloniści, osiadając gromadnie po kilkadziesiąt i więcej familii, śmiało zapuszczają się w nieznane strony, nie lękając się ani Indian, ani odległości, byle znaleźć ziemię urodzajną, dostatek wody i drzewa. Z czasem też dochodzą do zamożności i prowadzą życie spokojne.*

Źródło: H. Sienkiewicz, *Listy z podróży do Ameryki*, https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/sienkiewicz-listy-z-podrozy-do-ameryki.html

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Amerykanie inwestowali duże środki w budowę nowych linii kolejowych.
2. Przedstaw, do czego przyczyniały się powstające na całym terytorium Stanów Zjednoczonych nowe trasy kolei żelaznej.

PRZEMIANY W ROLNICTWIE

Charakterystyczna dla XIX w. modernizacja objęła także rolnictwo. Ze względu na ogólny poziom postępu cywilizacyjnego, kwestie społeczno-prawne oraz warunki klimatyczne rozwój ten nie przebiegł równomiernie. Pod koniec stulecia na wschodzie Europy nadal dominowały gospodarstwa małorolne nastawione na samowystarczalność. Na mniejszą skalę funkcjonowały tu średnie i duże majątki szlacheckie. Z kolei w krajach Europy Zachodniej, Stanach Zjednoczonych, Kanadzie i Australii rolnictwo było ukierunkowane na intensyfikację, czyli uzyskanie jak największych plonów przy jednoczesnym zmniejszeniu nakładu pracy ludzkiej. Wykorzystanie dostępnych technologii oraz wiedzy miało na celu podniesienie opłacalności produkcji rolnej i zwiększenie jej wydajności. Duże w tym względzie znaczenie miała **mechanizacja rolnictwa**. W drugiej połowie XIX w. w powszechnym użyciu była już żniwiarka mechaniczna. Wykorzystywano także siewniki rzędowe, ciężkie żelazne pługi, które początkowo były ciągnięte przez ciągniki parowe, oraz młockarnie i sieczkarnie. Te ostatnie pod koniec stulecia były już napędzane silnikami spalinowymi. Pierwszy ciągnik z takim silnikiem został zbudowany w latach 90. XIX w. w Stanach Zjednoczonych. Na skalę masową produkcja traktorów ruszyła dopiero w następnym wieku. Mechanizacja przetwórstwa doprowadziła do wyodrębnienia się **przemysłu spożywczego** (mleczarnie, piekarnie, rzeźnie, olejarnie, cukrownie, browary).

Prace polowe z wykorzystaniem pierwszych traktorów, które poruszały się dzięki użyciu silników spalinowych. Zastosowanie tych maszyn przyspieszyło proces mechanizacji rolnictwa.

▪ *grafika, Niemcy, XIX w.*

Melioracja, czyli regulacja nawadniania upraw, zwiększyła wydajność gospodarstw, na którą niebagatelny wpływ miało także stosowanie **płodozmianu**. Polegał on na rotacyjnej uprawie roślin pastewnych z roślinami okopowymi. Odkrycia w dziedzinie chemii przyniosły wynalezienie nawozów sztucznych oraz środków owadobójczych.

W niektórych krajach (m.in. Stany Zjednoczone, Australia, Nowa Zelandia) wysoki poziom osiągnęła hodowla zwierząt, stając się tym samym samodzielną gałęzią gospodarki rolnej. Powstawały pierwsze fermy ze sztucznymi wylęgarniami. Dobrą jakość mięsa i mleka otrzymywano dzięki stosowaniu specjalnych karm. Rozwój gospodarstw farmerskich (powyżej 3–5 tys. ha ziemi ornej) oraz hodowli na skalę przemysłową nastąpił tam po wojnie secesyjnej. Produkowane masowo mięso eksportowano do Europy. Jego transport znacznie ułatwiła maszyna chłodnicza wynaleziona w 1867 r. przez francuskiego inżyniera Charles'a Telliera [czyt.: szarla teljera].

Wydajność rolnictwa na początku XX w.

Państwo/ Region	Średni zbiór zboża z 1 ha (kwintale)	Ilość mleka uzyskiwana od 1 krowy (litry)
Holandia	ponad 20	3600
Wielka Brytania	18–20	4500–4900
Niemcy	18–20	2000
Francja	12–13	1600
Europa Wschodnia	6–8	650

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj przemiany w przemyśle, do których doszło w drugiej połowie XIX w.
2. Wymień najważniejsze, Twoim zdaniem, wynalazki końca XIX stulecia. Uzasadnij swój wybór.
3. Przedstaw rozwój transportu i jego znaczenie.
4. Wyjaśnij, w jaki sposób modernizacja wpłynęła na zmiany w rolnictwie przełomu XIX i XX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Johnson, *Narodziny nowoczesności*, tłum. M. Iwińska i inni, Gdańsk 1995.
G. Vigarello, *Czystość i brud: higiena ciała od średniowiecza do XX w.*, tłum. B. Szwarcman-Czarnota, Warszawa 1996.

6 ZMIANY CYWILIZACYJNO-SPOŁECZNE W XIX W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie przemiany społeczne spowodowała rewolucja przemysłowa?
2. Do jakich zmian w życiu codziennym przyczyniły się wynalazki techniczne z drugiej połowy XIX w.?

ROZWÓJ CYWILIZACYJNY

Rewolucja przemysłowa pociągnęła za sobą olbrzymie zmiany w życiu codziennym. Przede wszystkim postęp industrializacji niósł za sobą gwałtowną urbanizację. Podczas gdy w pierwszej połowie XIX w. tylko dwa miasta (Paryż i Londyn) liczyły ponad 1 mln mieszkańców, w drugiej połowie tego stulecia było ich już 12. Ponadto w miastach znacząco poprawiły się warunki sanitarne. Rozwój hutnictwa sprawił, że spadły ceny rur żeliwnych, dzięki czemu możliwa stała się budowa kanalizacji i wodociągów. Z wykorzystaniem innych wynalazków wprowadzono, początkowo gazowe, a później elektryczne oświetlenie ulic, fabryk oraz domów. W wielu miastach zaczęły obowiązywać nowe przepisy budowlane, które poprawiły standard mieszkań. Powstawały tam także zielone tereny rekreacyjne, takie jak parki i ogrody publiczne. Założono też pierwsze ogrody zoologiczne. Poza tym wprowadzono komunikację zbiorową – tramwaje i omnibusy konne (później tramwaje elektryczne i autobusy spalinowe), powozy konne (dorożki), a w największych metropoliach, jak Londyn, Budapeszt, Nowy Jork, Paryż, Chicago, Berlin, kolej podziemną – metro. Poprawa jakości życia, m.in. dzięki lepszym warunkom codziennej egzystencji, wzrostowi ilości pożywienia, postępowi w medycynie i higienie, przyczyniła się do gwałtownego wzrostu liczby ludności świata, czyli **eksplozji demograficznej**.

Ulice Londynu na początku XX w. przeszły wielkie przeobrażenia w wyniku przemian cywilizacyjnych. Poruszali się po nich już nie tylko piesi, ale także jeździły dorożki, konne tramwaje oraz pierwsze modele samochodów. Pojawiły się na nich również pierwsze tramwaje elektryczne, których konstruktorem i wynalazcą był Niemiec Werner von Siemens [czyt.: fon zimens].

▪ *fotografia, Londyn, 1900 r.*

Uprzemysłowienie oraz zmiany na wsi spowodowały znaczny odpływ do miasta ludności wiejskiej, która znajdowała tam zatrudnienie w fabrykach. Pracowały w nich także kobiety, które chętnie zatrudniano z racji niższych stawek płacowych. Ich aktywność zawodową ułatwiały funkcjonujące przy zakładach ochronki, czyli żłobki, które oferowały opiekę nad małymi dziećmi w czasie pracy, podczas gdy starsze uczęszczały do szkół. Jednocześnie o prawa klasy robotniczej coraz silniej zaczęły upominać się powstające w drugiej połowie XIX w. związki robotnicze.

Na jakość życia robotników wpływało także wprowadzane przez rządy ustawodawstwo socjalne. Jednak wielogodzinna praca, często w trudnych warunkach, oraz towarzyszące ówczesnemu życiu coraz większe napięcie nerwowe sprzyjały upowszechnianiu się **chorób cywilizacyjnych**. Śmiertelnie żniwo zbierały

ZMIANY W SYSTEMIE OŚWIATY

Ogromny wpływ na życie ówczesnego społeczeństwa miały zmiany, do jakich doszło w edukacji. Wprowadzanie powszechnego obowiązku szkolnego dawało szanse na zdobycie umiejętności pisania i czytania nawet najbiedniejszym. Gwarantem edukacji dla nich było bezpłatne nauczanie, co też sukcesywnie starano się wdrażać w kolejnych krajach. Dzięki temu robotnicy przemysłowi i rolnicy mogli podnosić swoje kwalifikacje i uczestniczyć w życiu publicznym. Realizacja idei szkoły powszechnej przyczyniła się do ograniczenia bądź całkowitej eliminacji analfabetyzmu m.in. w Niemczech, Szwecji, Danii, Holandii i Wielkiej Brytanii. W Europie Wschodniej, Ameryce Południowej oraz koloniach poziom edukacji był nadal bardzo słaby, co przekładało się na dużą liczbę analfabetów.

W odpowiedzi na modernizację państw zaczęły powstawać nowe typy szkół – szkoły średnie, licea i gimnazja. Działały również szkoły zawodowe, handlowe, techniczne oraz rolnicze. Jednak z racji wysokich opłat były one dostępne tylko dla dzieci z rodzin o określonym poziomie zamożności. Równie elitarne były studia uniwersyteckie, choć w drugiej połowie XIX w. liczba studentów wyraźnie wzrosła (prawo do studiowania uzyskały kobiety). W wielu krajach ograniczono wpływy Kościoła na edukację, co skutkowało laicyzacją szkolnictwa. Nadzór nad szkołami przejęło państwo, które normowało programy nauczania czy obowiązujące podręczniki. Korzystanie z bibliotek i czytelni, głównie bezpłatnych, także podnosiło ówczesny poziom edukacji społeczeństwa.

Wprowadzenie powszechnego obowiązku szkolnego w wybranych krajach

Państwo	Rok wprowadzenia
Prusy	1763 r.
Dania	1814 r.
Szwecja	1842 r.
Wielka Brytania	1870 r.
Francja	1882 r.
Portugalia	1897 r.
Stany Zjednoczone (odrębne ustawy dla poszczególnych stanów)	od 1852 r. do 1914 r. (obowiązywał jedynie ludność białą)

? Jakie działania przyniosły zlikwidowanie w wielu państwach analfabetyzmu?

Rowery stały się na przełomie XIX i XX w. tanim środkiem transportu miejskiego cieszącym się coraz większą popularnością. Były doskonałą alternatywą nie tylko dla transportu konnego, ale i samochodowego, a dzięki wielu konstrukcyjnym ulepszeniom stały się wygodniejsze i bezpieczniejsze. Umożliwiały także przyjemne spędzanie wolnego czasu.

▪ *fotografia, USA, XX w.*

„choroby ubóstwa", czyli gruźlica, zapalenie płuc i oskrzeli oraz choroby przewodu pokarmowego. Szczególnie niebezpieczna była gruźlica. Ciężkie warunki mieszkaniowe, niedożywienie, w połączeniu z trudnymi warunkami pracy, w tym brakiem wentylacji oraz urządzeń do odprowadzania szkodliwych pyłów powstających w trakcie produkcji, zwiększały zagrożenie chorobami układu oddechowego.

Wytworem epoki przemysłowej był **czas wolny**, który pojawił się dzięki skróceniu godzin pracy najemnej. Czas ten przeznaczano na zajęcia sportowe, zakupy w powstających licznie placówkach handlowych czy udział w widowiskach teatralnych i cyrkowych oraz w pierwszych pokazach filmowych (więcej na s. 255–256). Popularnością cieszyły się

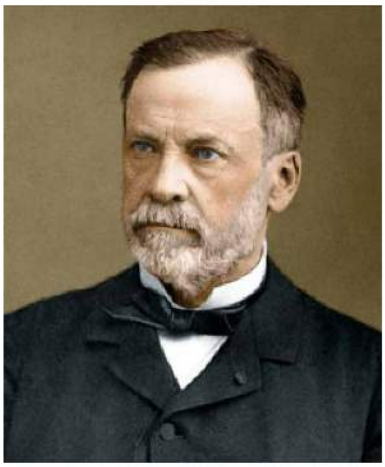
Ważniejsze odkrycia w dziedzinie medycyny

Nazwisko	Rok	Odkrycie
Joseph [czyt.: dżozef] Lister	lata 60. XIX w.	opracowanie systemu leczenia antyseptycznego
Robert Koch	1882–1883	odkrycie bakterii gruźlicy i cholery
Louis Pasteur	1885 r.	wynalezienie szczepionki przeciw wściekliźnie
Wilhelm Roentgen	1895 r.	odkrycie promieni X, które poprawiły diagnostykę chorób kostnych
Felix Hoffmann	1897 r.	wynalezienie i rozpoczęcie masowej produkcji aspiryny
Maria Skłodowska-Curie i Pierre Curie	1898 r.	odkrycie radu używanego w leczeniu chorób nowotworowych
Willem Einthoven [czyt.: entowen]	lata 90. XIX w.	wynalezienie i udoskonalenie elektrokardiogramu (EKG)
Paul Ehrlich [czyt.: erliś]	1909 r.	wynalezienie salwarsanu, pierwszego syntetycznego leku bakteriobójczego

restauracje i wyszynki. Postępująca demokratyzacja życia sprzyjała aktywności publicznej. Organizacje i stowarzyszenia o różnym charakterze zrzeszały określone grupy zawodowe (lekarzy, dziennikarzy) czy miłośników danej rozrywki (np. stowarzyszenia cyklistów czy chórzystów).

ROZWÓJ HIGIENY I MEDYCYNY

W XIX w. coraz większą wagę zaczęto przywiązywać do kwestii zdrowia i higieny. Prozdrowotne zachowania propagowała też prasa. Konieczność przestrzegania podstawowych zasad higieny motywowano zmniejszeniem zachorowalności na liczne choroby zakaźne, takie jak: cholera, ospa, tyfus plamisty, czerwonka (biegunka) czy krztusiec. Niechęć do kąpieli wynikała z podejścia do nagości, która była wówczas tematem tabu. Funkcjonowanie łaźni publicznych, z których można było korzystać za drobną opłatą, pozwalało jednak na utrzymanie czystości nawet tym, którzy nie mieli własnych łazienek. Na przełomie XIX i XX w. nadal znajdowały się one bowiem w nielicznych mieszkaniach. Kondycja zdrowotna mieszkańców była uzależniona od warunków mieszkaniowych, dlatego też takie inwestycje komunalne, jak budowa wodociągów i kanalizacji, wpłynęły na obniżenie śmiertelności niemowląt, a także pozwoliły w znacznym stopniu wyeliminować zagrożenie epidemiologiczne. Problem wszechobecnych szczurów i pcheł roznoszących wiele chorób został rozwiązany wraz z przestawieniem się na murowane budownictwo mieszkaniowe.

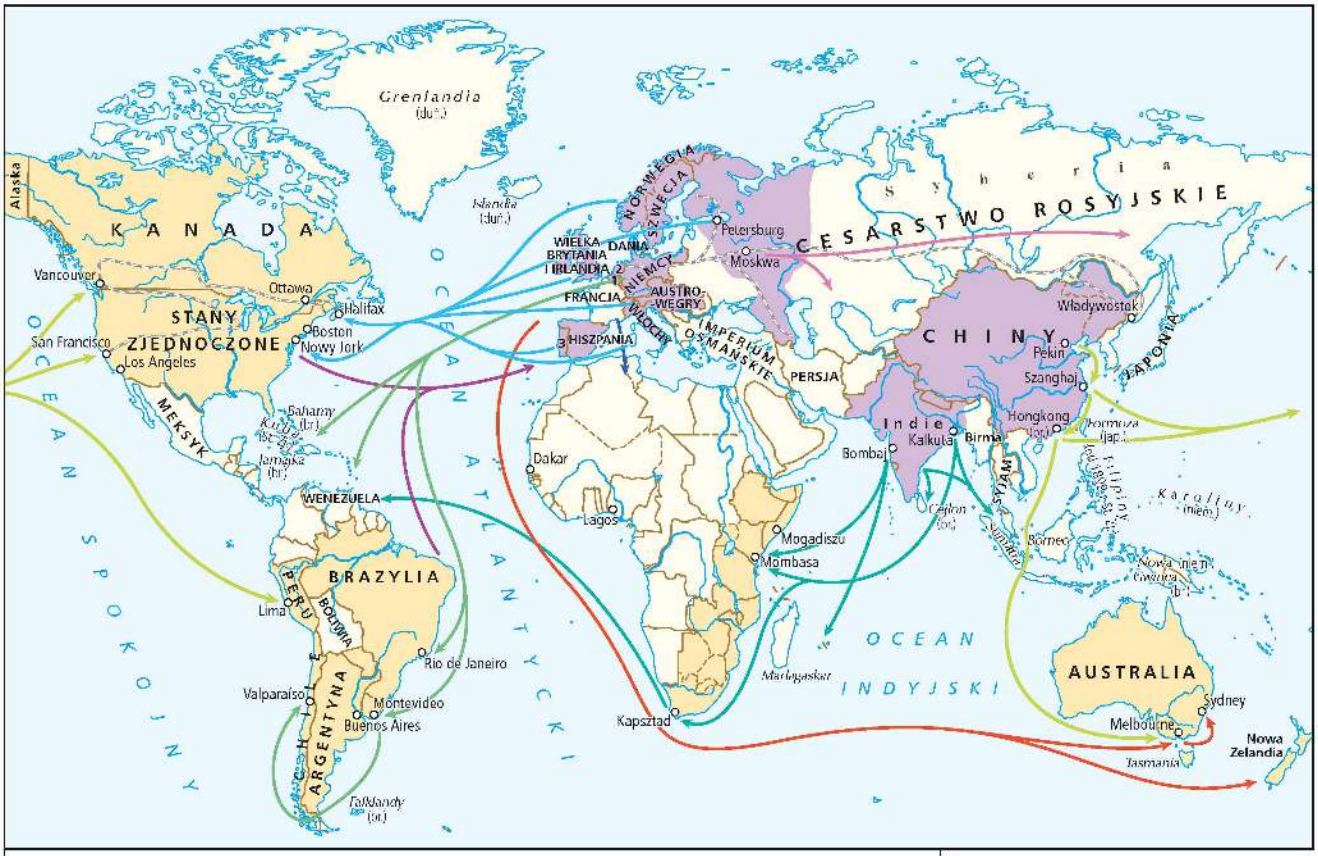

Louis Pasteur podczas swoich badań wynalazł szczepionki przeciwko wściekliźnie, cholerze i wąglikowi.

▪ *fotografia, Francja, XX w.*

Postęp w medycynie, jaki nastąpił w drugiej połowie XIX w., był wynikiem osiągnięć nauk przyrodniczych. Już wtedy można było też zaobserwować skutki obowiązywania przepisów sanitarnych (np. zakazu wyrzucania śmieci na ulicę) wprowadzanych na początku epoki w niektórych państwach, takich jak Prusy, Holandia, Szwajcaria, kraje skandynawskie. Budzące początkowo wielkie niezadowolenie, z czasem stały się normą. Odkrycie zależności między poziomem brudu a rozwojem chorób przyniosło narodziny **antyseptyki**. W kolejnych latach nowe odkrycia i leki zwiększyły skuteczność zwalczania takich chorób, jak gruźlica, cholera, wścieklizna. Poprawiło się także leczenie chorób układu kostnego. Lepsza

MIGRACJE LUDNOŚCI W XIX W.

granice państw
granice stanów
obszary rolnicze
obszary handlowo-rolnicze
obszary o wysokiej koncentracji przemysłu
obszary uprawy bawełny
główne linie kolejowe
Boston porty przyjmujące imigrantów

Ważniejsze ośrodki wydobycia:
węgla kamiennego
ropy naftowej
rud żelaza
złota
srebra

Ważniejsze ośrodki przemysłu:
hutniczego i metalurgicznego
tekstylnego

1 Connecticut
2 Delaware
3 Dystrykt Kolumbii
4 Maryland
5 Massachusetts
6 New Hampshire
7 New Jersey
8 Rhode Island
9 Vermont

? 1. Wymień główne kierunki migracji ludności europejskiej w XIX w.
2. Wyjaśnij, dlaczego najwięcej emigrantów z Azji pochodziło z Indii i Chin.

diagnostyka, szczepienia, wzrost świadomości na temat zachowań prozdrowotnych, dostępność leków, zorganizowana opieka medyczna – wszystko to pozwoliło na wyeliminowanie już pod koniec XIX w. wielu chorób zakaźnych, które na początku stulecia dziesiątkowały Europejczyków.

MIGRACJE

Intensywny rozwój środków komunikacji sprzyjał migracjom. W latach 1870–1914 wyjechało z Europy ok. 35 mln jej mieszkańców. Byli to przede wszystkim Irlandczycy, Brytyjczycy, Polacy, Żydzi, Niemcy, Włosi i Skandynawowie. Miejscem docelowym dla wielu z nich były Stany Zjednoczone, choć dla Brytyjczyków i Irlandczyków atrakcyjna była także Australia. Francuzi z kolei osiedlali się w Algierii i w mniejszym stopniu w Tunezji i Maroku.

Przyczyn decyzji o wyjeździe było wiele. Likwidacja poddaństwa i głód ziemi zmuszały społeczność wiejską do poszukiwania nowych źródeł utrzymania. Wielu wyjeżdżało, licząc na poprawę standardu życia. Ponadto liczne ośrodki przemysłowe w poszukiwaniu rąk do pracy zachęcały do wyjazdu. Propagandę proimigracyjną stosowały m.in. Stany Zjednoczone. Państwem, które prowadziło w Europie wielką kampanię reklamową, była również Kanada. W wielu krajach Europy można było natknąć się na ulotki czy afisze z hasłami: *Kanada, kraj nadziei* czy *Kanada, kraina mlekiem i miodem płynąca*. Często przyczyną decyzji o wyjeździe były prześladowania religijne i polityczne.

W Niemczech masowa migracja ludności miała także charakter wewnętrzny. Różnice w rozwoju kraju sprawiły, że ludność ze wschodnich prowincji państwa chętnie przenosiła się w poszukiwaniu dobrze płatnej pracy na Zachód. Zjawisko to, znane jako *Ostflucht* (niem. 'ucieczka ze wschodu'), pociągało za sobą brak pracowników w wyludnionych rolniczych regionach. Ich miejsce zaczęli zajmować sezonowi robotnicy rolni z ziem polskich zaboru rosyjskiego i austriackiego, którzy udawali się na „saksy" (*Sachsen*; czyt.: zaksen – Saksonia, rolniczy region Niemiec). Migrację tę władze niemieckie początkowo zwalczały, lecz musiały ją zaakceptować z przyczyn ekonomicznych. W Rosji kolonizowano Syberię, jednak w tym przypadku kolonizacja miała często charakter przymusowy.

EMANCYPACJA SPOŁECZNA I POLITYCZNA KOBIET

Zmiany dokonujące się w przestrzeni życia publicznego w XIX w. objęły także kobiety. Walka o równouprawnienie rozpoczęła się już podczas wydarzeń rewolucji francuskiej wraz z wystąpieniem Olympe de Gouges [czyt.: o**ląp** de guż], wzywającej ówczesne władze Francji do przyznania kobietom praw politycznych. Ścięcie autorki *Deklaracji praw kobiety i obywatelki* świadczyło o całkowitym niezrozumieniu i zignorowaniu jej postulatów. Ogłoszony w 1804 r. Kodeks Napoleona czynił kobietę przez całe życie podporządkowaną mężczyźnie i umacniał patriarchalny model rodziny. Przeznaczeniem kobiety miało być życie rodzinne, a ówczesny system edukacji przygotowywał ją wyłącznie do roli żony, matki i pani domu.

Manifestacja sufrażystek w Londynie w 1908 r. przyciągnęła uwagę ponad 300 tys. ludzi. Pochód ulicami miasta odbył się przy akompaniamencie bębnów i trąbek, a zakończyły go przemówienia wygłaszane w Hyde [czyt.: hajd] Parku.

▪ *fotografia, Londyn, 1908 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

John Stuart Mill i *Poddaństwo kobiet*

Wielkim propagatorem równouprawnienia kobiet był wybitny filozof, przedstawiciel liberalizmu John Stuart Mill [czyt.: dżon stjuart myl]. W 1869 r. opublikował *Poddaństwo kobiet*, pracę, w której skrytykował nierówność płci oraz zawarł postulat prawnej emancypacji kobiet. Według niego upośledzenie społeczne płci żeńskiej było pochodną nierównych szans kobiet i mężczyzn na polu edukacji i praw obywatelskich. Za szkodliwe społecznie uznawał ograniczanie kobietom dostępu do edukacji wyższej oraz pracy. Na początku lat 70. został przewodniczącym Londyńskiego Towarzystwa na rzecz Prawa Głosu dla Kobiet.

? Jakie postawy wobec kobiet krytykował John Stuart Mill?

John Stuart Mill oraz kobiety zbierające podpisy pod pierwszą petycją o przyznanie im praw wyborczych w Wielkiej Brytanii. Sam tekst petycji znajduje się ukryty pod straganem z jabłkami.

▪ *obraz, Wielka Brytania, 1910 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

EMMELINE PANKHURST (1858–1928)

Liderka brytyjskiego ruchu równouprawnienia kobiet. Pochodziła z rodziny oddanej sprawom społecznym, a szczególnie walce z niewolnictwem. Wraz z mężem, prawnikiem zaangażowanym w walkę o prawa wyborcze dla kobiet, prowadziła długoletnią działalność społeczną, której zwieńczeniem stało się powołanie Związku Społeczno-Politycznego Kobiet. Nieskuteczność pokojowych metod walki o zmianę prawa skłoniła ją do rozpoczęcia organizowania demonstracji, podczas których dochodziło m.in. do wybijania szyb w oknach polityków. W 1908 r. została po raz pierwszy aresztowana za *uporczywe zakłócanie porządku publicznego*. W celi podjęła strajk głodowy, stawiając opór podczas prób odżywiania siłą. Jej determinacja poruszyła opinię publiczną. Wkrótce została zwolniona z więzienia, lecz nie zaprzestała działalności. W obliczu spodziewanej wojny porzuciła ekstremalne formy protestów i zaangażowała się w działania na rzecz aktywizacji zawodowej kobiet. Po zakończeniu działań wojennych, doczekawszy się realizacji postulatów, którym poświęciła większość życia, zrezygnowała z działalności politycznej.

W połowie XIX w. ograniczenia natury prawnej i obyczajowej nie były już w stanie powstrzymać procesu **emancypacji** kobiet (łac. *emancipatio* – 'uwolnienie spod władzy'). Sprzyjały mu przemiany związane z rewolucją przemysłową, której skutkiem była aktywizacja kobiet ze środowisk robotniczych. Konieczność zmiany statusu społeczno-prawnego kobiet podnosili liberałowie, wśród których czołowe miejsce zajmował John Stuart Mill. W 1848 r. odbył się w Stanach Zjednoczonych w Seneca Falls [czyt.: seneka fols] kongres w sprawie kobiet, który wyznaczył początek ruchu kobiecego. Liczne stowarzyszenia kobiece zaczęły powstawać również w Europie, m.in. w Wielkiej Brytanii, Francji, Niemczech i Rosji. Były wśród nich nie tylko takie, które dążyły jedynie do zmian w dziedzinie edukacji i pracy zawodowej, lecz także radykalne, skupiające się na walce o prawa polityczne kobiet. Odrębnym ruchem był ruch kobiet ze środowisk robotniczych. Zjednoczenie ruchu kobiecego na skalę międzynarodową nastąpiło w 1889 r., kiedy w Paryżu powstała **Powszechna Unia Kobiet**. Reformy szkolnictwa żeńskiego, w tym możliwość edukacji uniwersyteckiej oraz zmiany w prawie cywilnym, były jednymi z osiągnięć XIX-wiecznego ruchu kobiecego. Przyznanie kobietom praw wyborczych natrafiło na duży opór społeczny. W Wielkiej Brytanii **ruch sufrażystek** (łac. *suffragium* – 'głos wyborczy') z początkiem XX w. przystąpił do radykalnych działań mających przynieść reformę prawa wyborczego. Wobec braku reakcji

Przyznanie praw wyborczych kobietom

Rok	Państwo
1868	stan Wyoming (USA)
1893	Nowa Zelandia
1902	Australia
1906	Finlandia
1917	Rosja
1918	Niemcy
1918	Wielka Brytania, Polska
1920	USA
1931	Hiszpania
1935	Grecja
1945	Francja, Włochy
1946	Japonia
1948	Kanada
1972	Szwajcaria (bez kantonu Appenzell; czyt.: apencel)
1989	kanton Appenzell (Szwajcaria)

TEKST ŹRÓDŁOWY

DĄŻENIA KOBIET

Kazimiera Bujwidowa, jedna z czołowych działaczek polskiego ruchu kobiecego, w swojej publikacji przedstawiła w punktach dążenia ówczesnych kobiet, co doskonale obrazuje zakres działań emancypantek.

Każda uświadomiona kobieta powinna się domagać:

1. *Zupełnego równouprawnienia politycznego kobiet.*
2. *Wyzwolenia ekonomicznego przez zrównanie płacy za równą pracę, przez dostęp do wszystkich zawodów, przez wyszukanie nowych dróg zarobkowych oraz reformę gospodarstwa domowego.*
3. *Równouprawnienia kobiet w kodeksie cywilnym (prawo świadczenia, prawo opieki nad dziećmi, prawo małżeńskie itp.).*
4. *Bezpłatności nauczania oraz otwarcia dla kobiet wszystkich szkół istniejących.*
5. *Ochrony macierzyństwa przez odpowiednie ustawy ochronne, zabezpieczające kobietom w ostatnim miesiącu ciąży oraz pierwszym po porodzie całkowite utrzymanie oraz pomoc lekarską.*
6. *Ochrony dziecka przez zabezpieczenie każdej matce odpowiedniej pomocy na wychowanie dziecka oraz przez zrównanie w prawach dzieci naturalnych z dziećmi ślubnymi.*
7. *Zniesienie administracyjnie uprawnionej prostytucji.*
8. *Zniesienie wszystkich przywilejów płci, wyrażających się w prawach zarówno skodyfikowanych, jak i obyczajowych.*

Źródło: K. Bujwidowa, *Kwestya kobieca. Czy kobieta powinna mieć te same prawa co mężczyzna?*, Kraków 1909, s. 4.

? 1. Wymień polityczne i ekonomiczne cele, o które walczyły kobiety w XIX w.
2. Wyjaśnij, które z dążeń kobiet z przełomu XIX i XX w. są dziś normą w naszym kręgu kulturowym.

władz na petycje i pokojowe manifestacje sufrażystki, których przywódczynią była **Emmeline Pankhurst** [czyt.: emelin penkhest] (zob. jej biogram na s. 231), organizowały protesty głodowe i zakłócały wiece wyborcze. Momentem kulminacyjnym był **czarny piątek** 18 listopada 1910 r. Demonstrujące przed parlamentem sufrażystki przez sześć godzin próbowała usunąć policja. Wskutek jej działań dwie kobiety zmarły, liczne odniosły ciężkie obrażenia, a 150 trafiło do aresztu. Heroiczna walka wielu Brytyjek nie zakończyła się jeszcze sukcesem. Paradoksalnie w uznaniu równości płci bardzo pomogły kobietom w Europie dwie wojny światowe, które przyniosły ogromne zmiany w sferze obyczajowości i mentalności. Kobiety zajęły wówczas miejsca pracy mężczyzn, którzy wyruszyli na front. Zdobytej niezależności nie pozwoliły sobie już odebrać. Były to jednak dopiero początki **feminizmu**, czyli ruchu dążącego do równouprawnienia kobiet w życiu społecznym i politycznym.

ĆWICZENIA

1. Wskaż zmiany, jakie nastąpiły w życiu mieszkańców wielkich miast pod koniec XIX w.
2. Wyjaśnij znaczenie przemian, do których doszło w systemie oświaty.
3. Przedstaw, w jaki sposób rozwój medycyny wpłynął na życie ludzi na przełomie stuleci.
4. Podaj najważniejsze postulaty ruchu kobiecego na przełomie XIX i XX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Hannam, *Feminizm*, tłum. A. Kaflińska, Poznań 2010.

7 PRZEMIANY POLITYCZNE I NOWE IDEOLOGIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie zmiany polityczne w Europie przyniosła Wiosna Ludów?
2. Jakie nowe ideologie powstały w okresie rewolucji przemysłowej?

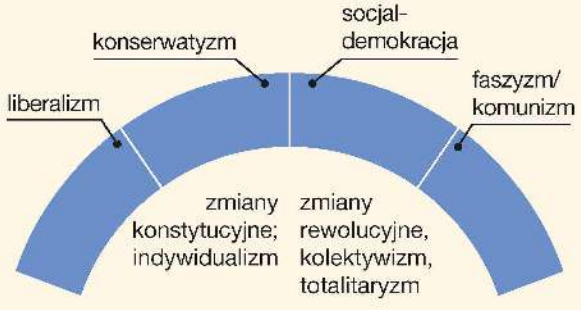
ROZWÓJ SYSTEMÓW DEMOKRATYCZNYCH

Konsekwencją wydarzeń rewolucyjnych z okresu Wiosny Ludów stał się proces stopniowej demokratyzacji stosunków politycznych w państwach Europy Zachodniej i Centralnej. Ustrój większości krajów kontynentu określały zasady opisane w **konstytucjach**. Do życia powołano także przedstawicielstwa parlamentarne pochodzące z wyborów. Ograniczyło to kompetencje monarchów, którzy nierzadko sami rezygnowali z części swojej władzy na rzecz organów zależnych od parlamentu. Było tak np. w Wielkiej Brytanii czy państwach skandynawskich. Najdalej w dziedzinie demokratyzacji stosunków politycznych posunęła się Francja doby II Republiki (1848–1852). Po obaleniu króla Ludwika Filipa uczestnictwo w wyborach parlamentarnych i lokalnych stało się tam udziałem wszystkich mężczyzn, a Zgromadzenie Narodowe wraz z wybieranym w wyborach powszechnych prezydentem decydowało o losach państwa.

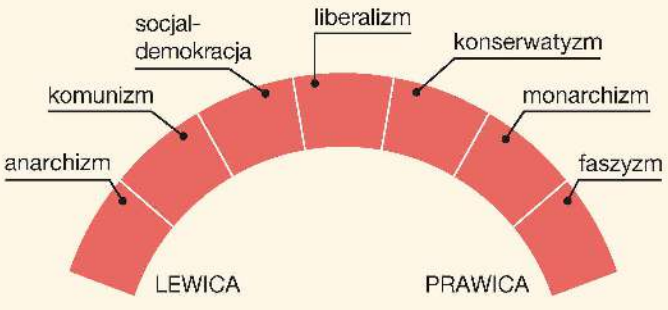
W innych krajach prawo głosowania było dość skutecznie ograniczane przez **system kurialny**, promujący uprzywilejowane grupy obywateli (m.in. ze względu na wysokość płaconych podatków czy wykształcenie), a prawa parlamentu były mniejsze niż uprawnienia władcy. Niedemokratyczny system wyborczy panował np. w Prusach (od 1850 r.) czy Austrii (po 1867 r.). Postulat rozszerzenia praw wyborczych, wprowadzenia jego powszechności i zwiększenia kompetencji organów parlamentarnych należał jednakże do najważniejszych w drugiej połowie XIX w. Demokratyzacja postępowała także w dziedzinie polityki lokalnej, gdzie z wolna rozszerzał się zakres kompetencji samorządów.

PODZIAŁ IDEOLOGICZNY SYSTEMÓW PARTYJNYCH

Podział zwyczajowy

Podział ze względu na stosunek do indywidualności człowieka i metody wprowadzania zmian

? Skąd pochodzi podział partii politycznych na prawicowe i lewicowe?

WARTO WIEDZIEĆ

Związki zawodowe

W drugiej połowie XIX w. doszło do dynamicznego rozwoju związków zawodowych, które zrzeszały pracowników najemnych pod hasłem obrony ich interesów naruszanych przez pracodawców. Był to już czas ich w pełni legalnej aktywności na podstawie ustawodawstwa ingerującego w stosunki między pracownikiem a pracodawcą. W końcu tego stulecia poszczególne związki zawodowe rozpoczęły proces konsolidacji w ogólnokrajowe zrzeszenia związków zawodowych. W Wielkiej Brytanii – ojczyźnie ruchu związkowego – tego typu organizacja powstała już w 1866 r., we Francji w 1886 r. powołano do życia Krajową Federację Związków Zawodowych, w cztery lata później w Niemczech działała już Komisja Generalna Związków Zawodowych. Powszechny ruch związkowy, w którym uczestnictwo stało się masowe, działał też w Stanach Zjednoczonych, zamorskich dominiach Wielkiej Brytanii i krajach pozaeuropejskich. W Rosji do wybuchu rewolucji w 1905 r. działalność związkowa była nielegalna i karalna, lecz po tej dacie uzyskała pozwolenie i również rozwijała się w dynamiczny sposób.

Strajk robotników zakładów przemysłowych ukazany na obrazie Roberta Koehlera [czyt.: kelera]. Strajkujący zostali przedstawieni podczas rozmowy z właścicielem fabryki.

▪ *obraz, Berlin, 1886 r.*

? W jakim celu powstawały związki zawodowe?

Proces stopniowej demokratyzacji systemów politycznych był skutkiem szybkich przemian społecznych zapoczątkowanych wydarzeniami rewolucji francuskiej, a także upowszechnieniem alfabetyzacji. W połowie wieku uległ również zakończeniu proces likwidacji społeczeństwa stanowego. W kapitalistycznym modelu gospodarki miejsce dawnych stanów zajęły nowe warstwy społeczne. Malało znaczenie szlachty i duchowieństwa. Istotną rolę polityczną i gospodarczą zaczęli odgrywać chłopi, właściciele samodzielnych gospodarstw. Wzrosło znaczenie mieszczaństwa (będącego siłą napędową rewolucji 1848 r.), które w gospodarce kapitalistycznej zasilało dynamicznie rozwijającą się grupę przedsiębiorców, przemysłowców i finansistów. Najliczniejszy, a zarazem pozbawiony ze względu na brak zaplecza materialnego pełni praw politycznych, pozostawał proletariat. Na wsi byli to bezrolni robotnicy folwarczni, w miastach niewykwalifikowani pracownicy przemysłu.

POWSTANIE MASOWYCH PARTII POLITYCZNYCH

Rozszerzenie praw wyborczych i kompetencji parlamentów były czynnikami wpływającym na powstawanie i rozwój nowego typu organizacji – **partii politycznych**. Aktywność publiczna poszczególnych grup społecznych (np. przemysłowców, chłopów, proletariatu, ale też arystokracji i ziemiaństwa) była zależna od ich interesów politycznych i gospodarczych. Osiąganie tych celów stało się możliwe poprzez współudział w rządach, co gwarantował parlamentaryzm. Partie były organizacjami integrującymi przedstawicieli poszczególnych grup wokół programów i haseł w dążeniu do realizacji wspólnych zamierzeń.

Kierowane przez charyzmatycznych przywódców partie mobilizowały członków i sympatyków w czasie poprzedzającym wybory w celu wprowadzenia jak największej liczby swoich reprezentantów do przedstawicielstwa. W drugiej połowie wieku partie wytworzyły

KOMUNA PARYSKA I JEJ ZNACZENIE

Barykada na jednej z ulic Paryża, wzniesiona przez komunardów w celu obrony przed wojskami rządu wersalskiego. Mimo dużych przygotowań zdrada oraz niedbałość jednego z oddziałów pozwoliły wojskom rządowym wejść do miasta. Komunardzi zorientowali się w sytuacji dopiero po dwóch dniach.

▪ *fotografia, Francja, 1871 r.*

Klęska w wojnie z Niemcami doprowadziła do upadku Napoleona III i przejęcia rządów przez tymczasowe władze republikańskie, które kontynuowały walkę z najeźdźcą. W nowym parlamencie większość zdobyli monarchiści, jednak w stolicy panowały radykalne nastroje republikańskie. W wyniku tego w Paryżu została proklamowana w marcu 1871 r. odrębna forma władzy – Komuna Paryska, nawiązująca do tradycji rewolucji francuskiej z 1789 r. Przeprowadziła ona szereg reform w zakresie polepszenia doli najniższych klas społecznych, przede wszystkim robotników, m.in. zagwarantowano płacę minimalną, skrócono dzień pracy, roztoczono opiekę nad matką i dzieckiem, wprowadzono szereg ulg i rent (np. dla wdów i sierot po poległych w wojnie z Niemcami). Ponadto nacjonalizacji uległy opuszczone przez właścicieli firmy. W sferze ideologicznej władze Komuny sprzeciwiały się rządom konserwatywnym i Kościołowi katolickiemu. Represje stosowane przez komunardów wobec duchownych (np. rozstrzelanie arcybiskupa Paryża) wywołały ostrą reakcję tymczasowych władz francuskich (rezydujących w Wersalu). Przy życzliwej postawie okupujących okolice Paryża wojsk niemieckich oddziały „wersalczyków" w maju 1871 r. zdusiły Komunę. Ich zwycięstwo rozpoczęło falę terroru. Około 17 tys. komunardów zostało rozstrzelanych i pochowanych w masowych grobach, innych skazano na zesłanie do kolonii karnych. Komuna Paryska była ciekawym eksperymentem społecznym, który stał się inspiracją dla wielu ruchów lewicowych. Dla konserwatystów była natomiast dowodem na bezwzględnie wrogą postawę środowisk lewicowych wobec tradycji i religii. Radykalne postulaty Komuny, ostro zwalczane przez ówczesne władze, należą dziś do podstawowego katalogu zabezpieczeń społecznych w państwach demokratycznych.

? Jakie znaczenie miała Komuna Paryska?

już stałe struktury, dzięki którym oddziaływać mogły na swoich członków i potencjalnych wyborców, wydawały przekazujące ich zasady programowe czasopisma oraz organizowały spotkania i wiece zwolenników. W zależności od systemu politycznego poszczególnych państw te ugrupowania działały w sposób całkowicie jawny i zgodny z prawem lub też (jak działo się to w Rosji) prowadziły swoją aktywność nielegalnie.

KOMUNIZM I SOCJALDEMOKRACJA

Rozwój przemysłu sprawił, że jednym z najważniejszych problemów społecznych XIX w. stała się kwestia robotnicza. Dotyczyło to zarówno warunków materialnych proletariatu przemysłowego, jak i jego roli w życiu politycznym i społecznym w obliczu wzrostu tendencji demokratycznych. Problemy te stały się przyczyną intensywnego rozwoju ruchu

socjalistycznego. Twórcą ideologii socjalistycznej był Karol Marks, jednak z czasem zaczęły powstawać inne nurty socjalizmu. Francuz **Louis Blanqui** [czyt.: lui bląki] zaczął głosić, że socjalizm można wprowadzić jedynie siłą, a żeby usunąć właścicieli, należy obalić chroniący ich rząd. Uważał, że powinni tego dokonać zawodowi rewolucjoniści, gdyż robotnicy stanowią jeszcze tylko bierną masę.

Inny Francuz, **Pierre Proudhon** [czyt.: pjer prudą], o wszelkie zło obwiniał państwo. Uważał, że należy je zlikwidować, a społeczeństwo podzielić na związki syndykatów, czyli grup wytwórców. Zmian tych chciał dokonać na drodze pokojowej, po przekonaniu elity władzy do zrzeczenia się jej. Poglądy głoszone przez tego myśliciela z czasem nazwano **anarchizmem**, a ich zwolenników anarchistami. Czołowymi teoretykami tego nurtu stali się Rosjanie, **Michaił Bakunin** oraz książę **Piotr Kropotkin**.

Całkowitą przebudowę świata dokonaną w wyniku zwycięskiej dla proletariatu walki klas zakładali także anarchiści. Odrzucali oni koncepcję państwa, w tym państwa socjalistycznego, a nowe społeczeństwo miało się opierać na dobrowolnych, niewielkich wspólnotach, w których miała zostać wykluczona własność prywatna.

W 1864 r. z inicjatywy grupy socjalistów, na których czele stał Marks, powstało w Londynie **Międzynarodowe Stowarzyszenie Robotników (I Międzynarodówka)**. Celem powołania tego związku była koordynacja prac nad poprawą losu ludzi pracy. Szybko jednak w wyniku wewnętrznych sporów organizacja uległa samorozwiązaniu.

Wraz ze zmianami cywilizacyjnymi poprawiła się sytuacja robotników, a procesy demokratyzacji zaczęły dawać im wpływ na rządy w swoich krajach. Dlatego część z nich przestała być zainteresowana działaniami rady-

WARTO WIEDZIEĆ

Terror bronią anarchistów

Stworzenie małych komun, w których członkowie mieli wspólnie pracować i nieść sobie wzajemną pomoc, stanowiło ideał ruchu anarchistycznego. Przedmiotem ich krytyki były zatem nie tylko istniejące już państwa, bez względu na panujący w nich ustrój – monarchiczny czy republikański, ale też wszelkie projekty powstania państwa socjalistycznego. Drogę do wprowadzenia w życie swoich celów anarchiści dostrzegli w terrorze. Jego ostrze zostało skierowane w przywódców państw, gdyż przewidywano rozpad struktur państwowych po wyeliminowaniu najwyższych czynników decyzyjnych (monarchów, prezydentów, ministrów itp.). W końcu XIX i na początku XX w. ofiarą zamachów terrorystycznych stali się m.in. prezydent Francji Marie-François Carnot [czyt.: mari fransła karno], król Włoch Humbert I, prezydent Stanów Zjednoczonych William McKinley [czyt.: ŀiliam mekkinlej], car Aleksander II, cesarzowa Austro-Węgier Elżbieta (słynna Sissi). Liczne udane i jeszcze liczniejsze nieudane zamachy nie przyniosły jednak rezultatów spodziewanych przez ich inspiratorów. Opinia publiczna potępiała je, co nierzadko przyczyniało się do konsolidacji społeczeństw wokół władz państwowych.

Prezydent USA William McKinley został zamordowany przez sympatyka anarchizmu Leona Czołgosza 6 września 1901 r.

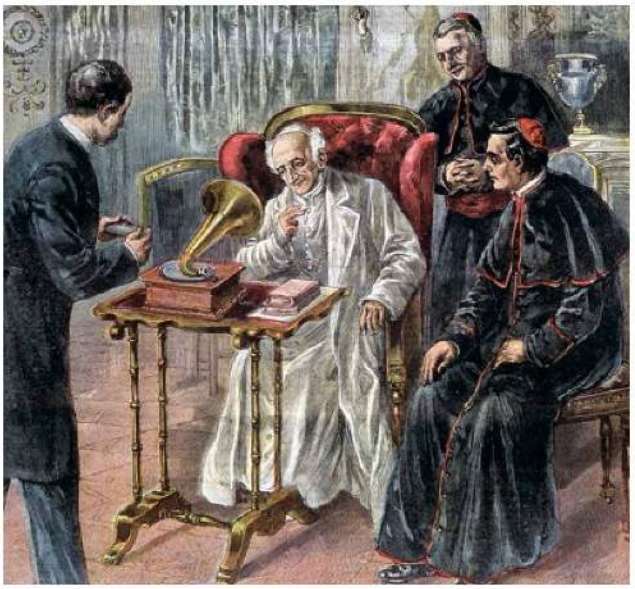
▪ *grafika, USA, 1901 r.*

? Jakie cele za pomocą terroru zamierzali osiągnąć anarchiści?

kalnymi i międzynarodową rewolucją. Zaczęli za to zakładać pierwsze socjalistyczne partie polityczne. W 1869 r. w Niemczech powstała Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza, w dziesięć lat później powołano pierwsze ugrupowanie socjalistów francuskich. Kolejne powstały w Austro-Węgrzech, Włoszech, Skandynawii, Belgii i Holandii. W Wielkiej Brytanii socjaliści założyli w 1900 r. Partię Pracy, której przedstawiciele w 1906 r. obsadzili 29 foteli parlamentarnych. Dynamiczny rozwój instytucjonalny ruchu robotniczego doprowadził do powołania kolejnej, **II Międzynarodówki w 1889 r.**, w setną rocznicę wybuchu rewolucji francuskiej. To stowarzyszenie stało się forum dyskusyjnym i organem opiniującym metody i kierunki działań ruchu socjalistycznego.

Od początku istnienia II Międzynarodówki rozgorzały dyskusje o cele i metody działania. Marksiści uważali współpracę z władzami za zdradę sprawy robotniczej. Jednak część działaczy możliwości zmiany sytuacji robotników upatrywała w uczestnictwie w demokratycznym systemie politycznym. Poparcie zyskiwali ci, którzy sądzili, że możliwe jest reformowanie kapitalizmu poprzez stopniowe wprowadzanie zmian korzystnych dla robotników. Należał do nich Niemiec **Eduard Bernstein** [czyt.: bernsztajn], który do tego celu zalecał wykorzystanie środków legalnych – działań parlamentarnych oraz prasy. Popierał on także istnienie różnych partii (pluralizm polityczny) i odrzucał pomysły nacjonalizacji całej gospodarki. Uważał też, że państwo powinno wspierać potrzebujących. Kierunek ideologiczny, który stworzył Bernstein, nazwano **rewizjonizmem**, gdyż jego poglądy były rewizją (ponowną oceną) idei Marksa. Zbieżne poglądy głosił inny Niemiec, **Karl Kautsky**, a jego zwolenników określano jako **reformistów**. Przedstawiciele obu nurtów, nazwanych **socjaldemokracją**, rezygnowali też z jakichkolwiek rozwiązań siłowych na rzecz uczestnictwa w procesie demokratycznym.

W opozycji do tego typu polityki pozostawali **rewolucjoniści** zakładający, że rozwiązanie problemów socjalnych nurtujących ówczesny świat jest możliwe jedynie w wyniku zwycięskiego buntu proletariatu. Koncepcja ta zdobyła popularność w Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, a jej zagorzałym zwolennikiem był **Włodzimierz Uljanow** (Lenin).

Nagranie błogosławieństwa na fonograf przez papieża Leona XIII było jednym z elementów wprowadzania nowoczesności w Kościele katolickim.

▪ *grafika, Włochy, XIX w.*

POWSTANIE IDEOLOGII CHADECKIEJ

Od czasów rewolucji francuskiej Kościół czynnie przeciwstawiał się wszelkim tendencjom wywrotowym i wspierał siły konserwatywne, przez co znalazł się w ostrej opozycji do ruchu socjalistycznego, a także liberalizmu. Zakończony w 1870 r. I Sobór Watykański potępił wszelkie ruchy liberalne i lewicowe oraz ogłosił nieomylność papieża w kwestiach wiary i moralności. Doprowadziło to do rozłamu w Kościele, z którego odeszła część biskupów i wiernych niegodząca się z nowym dogmatem.

W 1878 r. nowym papieżem został Leon XIII, który dostrzegał wyraźnie nieprzystawalność dotychczasowej doktryny katolickiej i postawy Kościoła do otaczającej rzeczywistości. Kontynuacja tej polityki mogła spowodować odpływ wiernych, szczególnie wśród narażonej na niesprawiedliwość społeczną warstwy robotniczej. Z tego powodu w 1891 r. papież wydał encyklikę *Rerum novarum* (łac. 'rzeczy nowych'), w której skrytykował możliwość rozwiązania

TEKST ŹRÓDŁOWY

ENCYKLIKA *RERUM NOVARUM*

W encyklice z 1891 r. papież Leon XIII wyraził swój niepokój ówczesnymi zjawiskami społecznymi.

[...] *Produkcja i handel stały się niemal monopolem niewielu, a w ten sposób garstka bogaczy nałożyła jarzmo prawie niewolnicze stanowi pracującemu.* [...] *Stając w obronie dóbr cielesnych i zewnętrznych, powinna władza publiczna nasamprzód [najpierw] uwolnić robotników od ucisku owych chciwców, którzy żadnej miary nie znając, w celach samolubnych wyzyskują ich, jakoby rzeczy martwe, a nie ludzi. Ani sprawiedliwość, ani ludzkość nie pozwalają na to, aby wymagać pracy w takiej ilości, iżby duch tępiał, a ciało upadało ze znużenia.* [...] *Przypuściwszy tedy, że robotnik i przedsiębiorca dobrowolną zawarli umowę, a mianowicie zgodzili się obopólnie na wysokość i wymiar płacy – to ponad ich wolą istnieje jeszcze przyrodzone prawo sprawiedliwości, wyższe i dawniejsze, które wymaga, iżby płaca wystarczyła robotnikowi oszczędnemu i moralnemu na koszty utrzymania. Jeżeli robotnik znaglony* [zmuszony] *koniecznością lub skłoniony obawą przed gorszym nieszczęściem przyjmuje warunki trudne, które choćby nie chciał, przyjąć musi, bo narzuca je pracodawca lub jego pośrednik, to dzieje się bezprawie, przeciw któremu głos podnosi sprawiedliwość.* [...] *Aby naprawić złe, socjaliści podburzają ubogich przeciw bogatym i twierdzą, że znieść trzeba wszelkie, prywatne posiadanie, a ustanowić własność wspólną, której zarząd winni objąć przedstawiciele gmin lub naczelnicy państwa. Sądzą oni, że przez takie przeniesienie własności z jednostek na ogół zaradzić potrafią niedomaganiom społecznym, byleby dochody i korzyści równomiernie rozdzielono między członków społeczeństwa. Zamiar ten jednakże nie jest odpowiedni do rozwiązania tego sporu; owszem: A) szkodzi on samym klasom pracującym; B) jest też bardzo niesprawiedliwy, gdyż gwałci prawa prawnych właścicieli; C) wreszcie sprzeciwia się porządkowi państwowemu, a nawet grozi państwom zupełnym rozprzężeniem.* [...]

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 330–332.

? 1. Wymień przyczyny złego położenia robotników wyliczone w tekście encykliki.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób papież proponował rozwiązać istniejące problemy.

narastających problemów społecznych zarówno w duchu socjalistycznym, jak i liberalnym. Według niego stosunki między różnymi klasami miały się ułożyć dzięki realizacji koncepcji chrześcijańskich: wzajemnego szacunku do bliźniego, poszanowania godności drugiej osoby, a przede wszystkim prawa do pracy i jej owoców. Papież apelował ponadto o rozbudowę zabezpieczeń społecznych i wyrozumiałość pracodawców wobec pracowników.

Encyklika Leona XIII zapoczątkowała nowy nurt polityczny, zwany **chrześcijańską demokracją**. Ta orientacja, oparta na zasadach chrześcijańskich, promująca tradycyjne wartości (podobnie jak konserwatyzm), była otwarta na nowe trendy epoki, negując potrzebę wywołania rewolucji w celu przebudowy społeczeństwa.

NACJONALIZM

Jeszcze na początku wieku pod pojęciem narodu rozumiano polityczną wspólnotę zamieszkującą jedno państwo. Pod wpływem wydarzeń rewolucji francuskiej, wojen napoleońskich oraz prądów kulturowych romantyzmu pojęcie to zostało zawężone do wspólnoty o jednolitym pochodzeniu etnicznym, tożsamej kulturze materialnej i duchowej, a także wspólnych interesach polityczno-gospodarczych. Często też, choć nie było to oczywistością, za istotną cechę łączącą członków jednego narodu uznawano język. Powszechnym przekonaniem stało się to, że człowiek może rozwijać się tylko w ramach własnej wspólnoty narodowej, której interesy winny być przedkładane nad dobro indywidualne.

SYJONIZM

Wzrastająca fala nacjonalizmu w drugiej połowie XIX w. znalazła swoje odzwierciedlenie także w przemianach wśród społeczności żydowskiej. Była to w dużej mierze reakcja na **antysemityzm** – wrogość wobec Żydów głoszoną otwarcie wśród wielu zwolenników idei narodowej w Europie. Wśród młodszych przedstawicieli żydowskich elit intelektualnych uznanie zdobywał pogląd, że Żydzi stanowią odrębny naród, a nie jedynie wspólnotę religijną. W związku z tym zrodziła się koncepcja odbudowy własnej siedziby narodowej – państwa żydowskiego. Dla wielu Żydów naturalnym wyborem była Palestyna z jej stolicą Jerozolimą. Dla wyznawców judaizmu szczególne znaczenie miało znajdujące się tam wzgórze Syjon. Od tego miejsca wziął nazwę ruch społeczno-polityczny: syjonizm, skupiający zwolenników emigracji ludności żydowskiej na Bliski Wschód i odbudowy tam własnej państwowości. Znaczący wpływ na rozwój syjonizmu miała publikacja autorstwa działającego w Austro-Węgrzech dziennikarza **Theodora Herzla** [czyt.: teodora hercla] pt. *Państwo żydowskie*. Uważał on, że jedynie własne państwo uchroni Żydów przed wzrastającą w Europie falą antysemityzmu. Upatrzona przez Herzla Palestyna stać się miała terenem pokojowej współegzystencji Żydów, Arabów i chrześcijan. W 1897 r. w Bazylei odbył się I Światowy Kongres Syjonistyczny, a idea powołania własnego państwa zyskiwała coraz więcej zwolenników.

Theodor Herzl pochodził z rodziny zasymilowanych, niemieckojęzycznych Żydów.
▪ *fotografia, Wiedeń, XIX w.*

? W jakich okolicznościach doszło do powstania syjonizmu?

W drugiej połowie wieku narodowość stała się już najistotniejszym elementem składającym się na cechy tożsamościowe każdej jednostki. Ideologia narodowa w sposób doskonały nadawała się do wykorzystania w walce politycznej, szczególnie w dobie rywalizacji między poszczególnymi mocarstwami. Nacjonalizm stał się ideologią integrującą i mobilizującą do podjęcia rywalizacji o wpływy i ekspansję. Dobro własnej wspólnoty narodowej ideolodzy nacjonalizmu stawiali nad dobrem innych narodów, których kosztem można było realizować mocarstwowe aspiracje. Przedstawiciele każdego narodu winni według koncepcji nacjonalistycznych dbać również o jego czystość, co w konsekwencji doprowadziło do powstania teorii rasowych, mówiących o rzekomej nierówności przedstawicieli poszczególnych ras, a także o supremacji niektórych ras nad innymi.

ĆWICZENIA

1. Omów rozwój systemów demokratycznych w XIX w.
2. Wyjaśnij przyczyny rozłamu w nurcie socjalistycznym w drugiej połowie XIX w.
3. Przedstaw okoliczności powstania ideologii chadeckiej.
4. Wskaż czynniki, które legły u podstaw narodzin nacjonalizmu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

I. Rusinowa, *Z dziejów amerykańskich partii politycznych*, Warszawa 1994.
H.U. Wehler, *Modernizacja, nacjonalizm, społeczeństwo*, tłum. B. Vollendorf, K. Krzemieniowa, Warszawa 2001.

8 NOWY PODZIAŁ POLITYCZNY ŚWIATA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Do jakich zmian politycznych doszło w Europie na początku drugiej połowy XIX w.?
2. Które z państw europejskich cieszyło się statusem mocarstwa światowego?

EUROPA POD KONIEC XIX W.

Z początkiem lat 70. XIX w. do grona pierwszoplanowych mocarstw europejskich dołączyły Niemcy. Kanclerz Otto von Bismarck przewidywał zagrożenie ze strony pokonanej w 1871 r. Francji. W związku z tym pragnął zabezpieczyć Rzeszę systemem sojuszy wojskowych i układów politycznych, aby uniknąć wojny na dwa fronty. Dlatego za szczególnie niebezpieczne dla Niemiec uważał zbliżenie francusko-rosyjskie. Dążył więc do dyplomatycznej izolacji Paryża na arenie międzynarodowej. W **1873 r.** doprowadził do zawarcia pomiędzy Niemcami, Rosją i Austro-Węgrami **sojuszu trzech cesarzy**, który nawiązywał do tradycji Świętego Przymierza. Trzy mocarstwa zobowiązywały się w nim do wzajemnych konsultacji i pomocy w zakresie zachowania pokoju w Europie.

Działania Bismarcka spowodowały pod koniec dekady faktyczne osamotnienie Francji. Sojusz trzech dworów cesarskich nie przetrwał jednak kolejnego dziesięciolecia. Rosja zamierzała przejąć kontrolę nad Bałkanami i obszarem Morza Czarnego, skąd została wyeliminowana po wojnie krymskiej. W tym celu występowała jako **protektorka narodów słowiańskich**. Spotkało się to ze sprzeciwem

WARTO WIEDZIEĆ

Panslawizm

Ten polityczny i społeczno-kulturalny ruch powstał w pierwszej połowie XIX w., gloryfikując ideę jedności Słowian. Narodził się w Czechach i stał się ważnym czynnikiem w procesie ich odrodzenia narodowego i emancypacji spod wpływu kultury niemieckiej. Hasło budowy wspólnoty, czy nawet integracji wszystkich narodów słowiańskich, jednoczyło szczególnie Serbów i Czarnogórców oraz Bułgarów do walki o niepodległość przeciw imperium osmańskiemu, a także do przeciwstawiania się wpływom habsburskim na Bałkanach. W drugiej połowie XIX w. panslawizm stał się doktryną państwową Rosji. Ideologia **panslawizmu** służyła Rosji w zmaganiach z Turcją, a ponadto w konfrontacji z wielonarodowościową monarchią austro-węgierską. Polacy zachowali rezerwę wobec idei wspólnoty słowiańskiej, doświadczeni bezwzględnością rosyjskiego panowania. Ideolodzy panslawizmu uważali zaś Polskę, ze względu na jej ścisłe kontakty z kulturą zachodnią oraz przywiązanie do katolicyzmu, za wroga Słowiańszczyzny.

Msza odprawiana podczas kongresu słowiańskiego w Pradze w 1848 r.

▪ *rycina, Praga, 1848 r.*

? Dlaczego Rosja popierała ideę panslawizmu?

Królowa Wiktoria wraz z małżonkiem, księciem Albertem oraz ich dziećmi na portrecie rodzinnym. Panowanie tej władczyni trwało 63 lata. Był to okres największej potęgi Wielkiej Brytanii w Europie i na świecie. Jednocześnie za jej rządów malała rola monarchy, która stawała się coraz bardziej symboliczna.

▪ *obraz, Wielka Brytania, 1846 r.*

Wiednia. Austro-Węgry uznawały bowiem Półwysep Bałkański za swoją strefę wpływów. Ponadto w skład tego państwa wchodziły liczne narody słowiańskie i rosyjskie zabiegi zagrażały jego integralności. Sprzeczność interesów doprowadziła więc do wyraźnego rozluźnienia więzów łączących Petersburg z Wiedniem, a także Berlinem. Zbliżeniu uległy natomiast stosunki między Niemcami i Austro-Węgrami, co zaowocowało podpisaniem tajnego układu wojskowego w **1879 r.**, do którego w **1882 r.** przystąpiły Włochy. W ten sposób ukształtował się nowy blok polityczno-militarny, nazywany **trójprzymierzem**. Miał on wyraźny charakter antyfrancuski i był skierowany również przeciwko Rosji.

Pokonana i upokorzona w 1871 r. Francja, mimo kłopotów wewnętrznych, starała się przeciwstawiać polityce Berlina. Dyplomacja francuska czyniła więc kroki w celu pozyskania przychylności Rosji, choć było to trudne ze względu na różniące oba kraje ustroje polityczne. W tym czasie Wielka Brytania, zainteresowana przede wszystkim sprawami morskimi i kolonialnymi, wobec wydarzeń rozgrywających się na kontynencie stosowała zasadę **wspaniałego odosobnienia** (*splendid isolation*; czyt.: splendyd ajsolejszn). Londyn z uwagą śledził wzrost potęgi politycznej i gospodarczej Niemiec, a także aspiracje Rzeszy w kwestii rozbudowy nowoczesnej floty wojennej. Obawy rządu brytyjskiego wzbudzała jednak w równym stopniu ekspansja Rosji na Bałkanach oraz na Środkowym i Dalekim Wschodzie. Wśród Brytyjczyków żywa wciąż była niechęć do francuskiego sąsiada, a interesy Paryża i Londynu krzyżowały się w wielu punktach globu.

WOJNA ROSYJSKO-TURECKA

Po porażce w wojnie krymskiej car Aleksander II dokonał głębokich reform wewnętrznych w kraju i wzmocnił jego potencjał militarny. Popierał ponadto **ruchy wyzwoleńcze** na Bałkanach, czym utwierdzał tam wpływy Rosji. W ten sposób stał się groźnym konkurentem dla monarchii habsburskiej. Spowodował także niezadowolenie Brytyjczyków, dla których silne wpływy Petersburga na Bałkanach godziły w ich pozycję we wschodniej części Morza Śródziemnego.

W 1875 r. wybuchło antytureckie powstanie w Bośni i Hercegowinie, a w następnym roku rozszerzyło się ono także na Bułgarię. Po stronie zbuntowanych Słowian opowiedziały się Czarnogóra oraz Serbia, będąca wasalnym księstwem w ramach imperium osmańskiego. Siły tureckie pokonały jednak Serbów i przystąpiły do skutecznego tłumienia powstania Bułgarów. W tej sytuacji interweniowała Rosja, którą poparła Rumunia, wciąż pozostająca w stosunku

BAŁKANY W LATACH 1877–1878

1. Wyjaśnij, do jakich zmian na Bałkanach doszło w wyniku wojny turecko-rosyjskiej w latach 1877–1878.
2. Wymień państwa, które poparły Rosję w konflikcie z Turcją.

lennym do sułtana tureckiego. Latem 1877 r. wojska rosyjskie sforsowały Dunaj i wkroczyły na ziemie bułgarskie. Mimo zaciętego oporu ze strony Turków Rosjanie posuwali się naprzód i pod koniec 1877 r. zatrzymali się w odległości kilkunastu kilometrów od Konstantynopola. Odnieśli sukces także na froncie kaukaskim.

W lutym **1878 r. w San Stefano** podpisano traktat pokojowy. W wyniku jego postanowień powstało autonomiczne Księstwo Bułgarii, rozszerzono terytoria Serbii i Czarnogóry, a do Rosji włączono Besarabię oraz znaczne obszary na Kaukazie. Postanowienia pokojowe utwierdzały dominację Rosji na Bałkanach i w rejonie Morza Czarnego, co wywołało protesty Austro-Węgier i Wielkiej Brytanii. Roli pośrednika między zwaśnionymi stronami podjął się Bismarck, inicjując zwołanie międzynarodowego **kongresu do Berlina (czerwiec–lipiec 1878 r.)**.

Postanowienia kongresu ograniczyły wpływy rosyjskie na Bałkanach. Wojna z lat 1877–1878 przyniosła niezależność i niepodległość państwom bałkańskim (Serbii, Czarnogórze, Rumunii i Bułgarii). Były one od tej pory przyjaźnie ustosunkowane do Rosji i jej działań podejmowanych w tym regonie. Jednocześnie obawa przed potęgą rosyjską zbliżyła Austro-Węgry i Niemcy. Odtąd Półwysep Bałkański stał się **miejscem konfrontacji** wielkich mocarstw europejskich.

NOWE ŚWIATOWE MOCARSTWA

W połowie XIX w. Stany Zjednoczone opanowały wybrzeża Oceanu Spokojnego i rozpoczęły ekspansję ekonomiczną i polityczną na Dalekim Wschodzie. Dzięki zakupowi Alaski, kolonizacji Hawajów i rejonu Oceanii (Samoa) Amerykanie uzyskali korzystną pozycję w basenie

KONGRES BERLIŃSKI

Car Aleksander II, udając się na kongres do Berlina, liczył się wprawdzie z pewnymi ustępstwami, ale był przekonany, że dzięki życzliwości kanclerza Ottona von Bismarcka uda mu się utrzymać większość postanowień z San Stefano. Spotkał go jednak zawód, gdyż w dużej mierze zostały one zrewidowane na niekorzyść Rosji. Rumunia, Serbia i Czarnogóra za cenę niepodległości musiały zrzec się części swoich zdobyczy terytorialnych, Bułgarii udzielono tylko autonomii, zaś jej terytorium okrojono. Jednocześnie Bośnię i Hercegowinę oddano w „tymczasowy zarząd" Austro-Węgier. Z kolei Brytyjczycy, którzy odgrywali na kongresie rolę arbitra, przejęli od Turcji wyspę Cypr, a Francja otrzymała prawo zajęcia Tunisu. Postanowienia kongresu berlińskiego były zaskoczeniem dla Rosji i wywołały jej oburzenie, skierowane przede wszystkim przeciwko Niemcom. Bismarckowi zarzucano zdradę, gdyż obiecał Rosji wdzięczność za to, że zachowała neutralność podczas wojen Prus z Austrią i Francją. Dlatego wbrew woli organizatorów najważniejszym i nieoczekiwanym skutkiem kongresu stało się porzucenie przez Rosję polityki proniemieckiej.

Uczestnicy kongresu berlińskiego ukazani podczas finałowych obrad 13 lipca 1878 r. Na pierwszym planie stoją: Otto von Bismarck [1], minister spraw zagranicznych Rosji Aleksandr Gorczakow [2] oraz premier Wielkiej Brytanii Benjamin Disraeli [czyt.: bendżamin dizreli] [3]. Ten ostatni, przemawiając podczas kongresu, po raz pierwszy użył języka angielskiego zamiast francuskiego, który był tradycyjnym językiem dyplomacji. Nie pozostawiło to nikomu złudzeń, kto reprezentuje największą potęgę świata.

▪ *obraz, Niemcy, 1881 r.*

? Jakie były różnice między kongresem w Berlinie a spotkaniem monarchów w Wiedniu w 1815 r.?

Pacyfiku. Umożliwiła im ona umocnienie wpływów w Chinach, które były cennym źródłem surowców, rynkiem zbytu oraz rezerwuarem taniej siły roboczej. Pozycja Amerykanów w Azji wzrosła po zwycięstwie **w wojnie z Hiszpanią w 1898 r.** W wyniku podpisanego pokoju Stany Zjednoczone objęły w posiadanie Filipiny i Guam, a także Portoryko w rejonie Karaibów. Kuba z kolei uzyskała formalną niepodległość, ale *de facto* stała się amerykańskim protektoratem. Gwarancją wpływów Waszyngtonu na wyspie była wojskowa baza Guantánamo (do dziś w rękach USA). W **1853 r.** Amerykanie doprowadzili także do otwarcia się na świat **Japonii**, której porty dotychczas były zamknięte dla statków z Zachodu. Wysłana tam eskadra okrętów wojennych pod groźbą użycia siły nawiązała kontakty

dyplomatyczne i podpisała korzystne dla Amerykanów układy handlowe i polityczne. Dzięki tym działaniom na przełomie XIX i XX w. Stany Zjednoczone stały się dominującym mocarstwem w rejonie Pacyfiku.

Ważnym celem polityki amerykańskiej stało się także opanowanie Karaibów i wybudowanie kanału łączącego Atlantyk i Pacyfik. Aby zrealizować ten drugi cel, Stany Zjednoczone doprowadziły w 1903 r. do oderwania prowincji Panama od Republiki Kolumbii. Ceną za uznanie niepodległości tego kraju było oddanie Amerykanom w dzierżawę pasa terytorium o szerokości 16 km wzdłuż budowanego kanału. Strefę tę zwrócono Panamie dopiero w 1999 r.

Wydarzenia z 1853 r. przełamały trwającą od XVII w. politykę ścisłej izolacji Japonii wobec świata zewnętrznego. W tym czasie władza cesarska była tam tylko nominalna, a krajem faktycznie władali **szoguni** – czyli naczelni wodzowie sił zbrojnych, pochodzący z arystokratycznego rodu **Tokugawa**. Kraj był targany buntami chłopskimi oraz rebeliami niezadowolonych arystokratów i szlachty, tworzących warstwę wojowników (**samurajów**). Otwarcie na świat zachodni przyspieszyło upadek władzy szogunów.

W **1867 r.** władzę objął 15-letni cesarz **Mutsuhito**, który przekształcił państwo w monarchię konstytucyjną z rozległą władzą cesarską (osobie monarchy oddawano cześć boską).

Komodor Matthew C. Perry [czyt.: metju si peri] na czele delegacji amerykańskiej, która w 1854 r. przypłynęła do Japonii. Wobec demonstracji siły okrętów amerykańskich Japończycy musieli wpuścić przybyszów i nawiązać z nimi kontakty zagraniczne.

▪ *grafika, USA, XIX w.*

Walki pod Santiago na Kubie toczyły się w lipcu 1898 r., podczas wojny amerykańsko-hiszpańskiej. Zakończyły się one, tak jak cała wojna, zwycięstwem wojsk amerykańskich.

▪ *litografia, USA, 1989 r.*

Zaczął też wprowadzać **reformy** społeczno-ekonomiczne. Przede wszystkim zlikwidował tradycyjny system feudalny, stworzył nowoczesną administrację i odgórnie przeprowadził reformę rolną. Wprowadził także powszechną służbę wojskową i obowiązkową powszechną edukację, dzięki czemu szybko wyeliminowano analfabetyzm. Cesarz promował również rozwój przemysłu oraz nowoczesnej komunikacji i łączności. W rezultacie Japonia w krótkim czasie stała się nowoczesnym państwem z doskonale funkcjonującą gospodarką. Przeszczepiona na grunt japoński nowoczesność nie wpłynęła jednak znacząco na tradycyjną kulturę, której Japończycy pozostali wierni.

Dynamicznie rozwijający się przemysł japoński potrzebował surowców oraz nowych rynków zbytu. Dlatego podjęto ekspansję, której celem stały się osłabione wewnętrznie Chiny oraz znajdująca się pod ich formalnym zwierzchnictwem **Korea**. W latach 1894–1895 Japonia zaatakowała sąsiada i zajęła wyspę Formozę (Tajwan), archipelag Peskadorów, a także rozległe tereny w Mandżurii z półwyspem **Liaotung** i bazą morską w **Port Artur** (obecnie Lüshunkou w Chinach; czyt.: luszanku). Wywołało to protest Rosji, popartej przez dyplomację francuską oraz Niemcy. Zmuszono Japonię do rezygnacji z okupacji Liaotungu, którego dzierżawę wymogła na Chinach Rosja.

DALEKI WSCHÓD NA PRZEŁOMIE XIX I XX W.

? 1. Wymień tereny wpływów brytyjskich na Dalekim Wschodzie.
2. Wskaż obszary będące celem ekspansji japońskiej.

Na przełomie XIX i XX w. Japonia dołączyła do mocarstw bezwzględnie eksploatujących Chiny. Jednocześnie jej zaangażowanie w Korei oraz Mandżurii bezpośrednio godziło w dalekowschodnie interesy Rosji. Sojusznikiem Tokio stała się jednak Wielka Brytania, traktująca ten kraj jako siłę równoważącą potęgę rosyjską.

POWSTANIE BOKSERÓW W CHINACH

Na przełomie XIX i XX w. w Chinach wybuchło wielkie powstanie ludowe przeciwko słabej władzy cesarskiej i dominacji mocarstw europejskich. Gospodarcza eksploatacja zasobów kraju przez „zamorskie diabły" (potoczne określenie Europejczyków) wywoływała od

TEKST ŹRÓDŁOWY

MOWA HUŃSKA CESARZA WILHELMA II

W mowie wygłoszonej w Bremerhaven [czyt.: bremerhafn] 27 lipca 1900 r. na pożegnanie oddziałów wojskowych wysłanych do Chin cesarz Niemiec wezwał do bezlitosnego rozprawienia się z przeciwnikiem. Porównanie sił niemieckich do barbarzyńskich Hunów zostało wykorzystane później przez Brytyjczyków podczas I wojny światowej.

Istnieją wielkie zadania zamorskie, które przypadły w udziale nowo powstałej Rzeszy Niemieckiej; zadania te są o wiele większe, niż tego spodziewało się wielu moich rodaków. Rzesza Niemiecka zgodnie ze swym charakterem powinna zadość uczynić zobowiązaniom w stosunku do swych obywateli, o ile są oni prześladowani za granicą. Państwo niemieckie jest w stanie rozwiązać zadania, których Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego nie mogło rozwiązać. Środkiem, które jemu to umożliwi, jest nasze wojsko. W ciągu trzydziestoletniej, wiernej, pokojowej pracy wojsko to zostało zorganizowane według wskazówek mojego dziadka. Również wy otrzymaliście wyćwiczenie według tych zasad i powinniście teraz w obliczu wroga złożyć dowody, czy rzeczywiście przyswoiliście sobie te zasady [...]. *Czeka was wielkie zadanie. Macie wymierzyć pokutę za wielkie bezprawie, jakie zostało popełnione. Chińczycy pogwałcili prawo międzynarodowe, w sposób niesłychany w historii świata wystawili na urągowisko osobę posła i obowiązki gościnności. Jest to tym bardziej oburzające, że zbrodnia została popełniona przez naród, który jest dumny ze swej prastarej kultury. Wykażcie czynem starą, pruską tężyznę, wykażcie, że jesteście chrześcijanami, ochoczo znosząc cierpienia. Niech cześć i chwała towarzyszy waszym sztandarom i broni! Złóżcie dowód wobec całego świata męskiej karności i dyscypliny. Wiecie dobrze, że macie walczyć przeciwko chytremu, odważnemu, dobrze uzbrojonemu, okrutnemu wrogowi. Gdy staniecie w obliczu nieprzyjaciela, bijcie go. Wiedzcie, że nie będzie żadnej litości! Jeńców nie będziemy brać* [...]. *Jak przed tysiącem lat Hunowie pod wodzą swego króla Attyli pozyskali sławę, która przetrwała jeszcze do dziś dzień w podaniach i bajkach, tak niechaj przez was nazwa Niemiec utrwali się w Chinach na 1000 lat w taki sposób, aby nigdy już żaden Chińczyk nie odważył się nawet krzywo spojrzeć na Niemca. Błogosławieństwo Boże niech będzie z wami! Modlitwy całego ludu i moje życzenia wam towarzyszą i każdemu z osobna. Otwórzcie drogę kulturze na zawsze!* [...]

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 364–365.

? 1. Przedstaw zadania, jakie przed żołnierzami korpusu ekspedycyjnego stawiał cesarz Wilhelm II.
2. Wyjaśnij, do jakiego postępowania z przeciwnikiem wzywał władca II Rzeszy Niemieckiej.

dawna sprzeciw ludności Chin. Sytuacja najuboższych warstw społeczeństwa pogorszyła się drastycznie w wyniku serii klęsk żywiołowych i nieurodzajów, które dotknęły Państwo Środka w ostatnich latach XIX w. Duży rozgłos i wpływy uzyskała wówczas tajna organizacja znana jako **Pięść w imię sprawiedliwości i pokoju**, propagująca tradycyjne sztuki walki. Z tego powodu Europejczycy nazwali jej zwolenników „bokserami".

Powstanie bokserów, które wybuchło w **1899 r.** w prowincji Szantung (Chiny północno-wschodnie), miało oblicze antychrześcijańskie i antyeuropejskie. Misjonarzy i ich chińskich uczniów uważano za szkodników, niszczących tradycyjne wartości i zasady społeczne oparte na starożytnej filozofii Konfucjusza. Wiosną 1900 r. oddziały bokserów wyruszyły na Pekin, gdzie przebywali europejscy dyplomaci z niewielkimi jednostkami wojska. W czerwcu 1900 r. bokserzy opanowali Pekin i przy biernej postawie władz cesarskich rozpoczęli oblężenie dzielnicy ambasad. Pod naciskiem powstańców rząd chiński wypowiedział wojnę Wielkiej Brytanii, Stanom Zjednoczonym, Francji, Japonii, Rosji, Niemcom, Austro-

-Węgrom i Włochom, a cesarzowa **Cixi** [czyt.: si-ksi] wyznaczyła nagrody pieniężne za głowy Europejczyków. Pomimo ataków powstańców obrońcy dzielnicy ambasad nie ulegli. Miesiąc po rozpoczęciu oblężenia w Chinach wylądował 22-tysięczny korpus złożony z żołnierzy ośmiu mocarstw, który ruszył w kierunku stolicy tego kraju. Po miesiącu nieustannych walk oddział dotarł do celu i uwolnił obrońców dzielnicy ambasad. Utrata Pekinu załamała morale bokserów i powstanie wkrótce zostało stłumione.

Traktat pokojowy, narzucony przez zwycięskie mocarstwa, zobowiązywał Chiny do wypłaty wysokiej kontrybucji, zakazywał importu broni i przyznał Rosji Mandżurię zajętą przez wojsko carskie. Podczas walk zginęło kilkuset Europejczyków i ponad 1000 żołnierzy sił międzynarodowych. Po stronie powstańców śmierć poniosło ponad 100 tys. osób cywilnych. Zniszczenia materialne były ogromne. Powstanie bokserów stanowiło czytelny przejaw zarówno słabości państwa chińskiego, jak i determinacji jego mieszkańców, pragnących uwolnić się spod uciążliwej obcej dominacji. Warto zwrócić uwagę na fakt, że „młode mocarstwa" – USA i Japonia – udowodniły udziałem w interwencji, że dorównują już tradycyjnym potęgom europejskim. Jednocześnie pogwałcenie przez Rosję „polityki otwartych drzwi", czyli zasady nieuszczuplania aneksjami terytorium Chin, stało się jedną z przyczyn wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej.

Żołnierze mocarstw podczas pacyfikacji Pekinu zniszczyli wiele budowli, a także splądrowali Zakazane Miasto (kompleks cesarskiej rezydencji), opuszczone przez władczynię i jej dwór przed przybyciem cudzoziemskich wojsk.

▪ *drzeworyt, Francja, XX w.*

WOJNA ROSYJSKO-JAPOŃSKA

Silna pozycja Rosji w północno-wschodnich prowincjach Chin otworzyła jej drogę do penetracji Korei, którą Tokio uważało za rejon swoich wyłącznych wpływów. Gdy Japończycy zaproponowali Rosjanom układ, według którego rezygnowali z rywalizacji w Mandżurii w zamian za poszanowanie ich interesów w Korei, dyplomacja rosyjska odmówiła. Jedynym rozwiązaniem narastającego napięcia była wojna. Japonia przygotowała się do niej doskonale, rozbudowując flotę i prowadząc na szeroką skalę akcję wywiadowczą na terenie przyszłych działań wojennych. Rosja zlekceważyła przeciwnika, traktując go jako niewielkie państwo azjatyckie, które ulec musi mocarstwowej sile imperium. Car Mikołaj II uznał konflikt na odległym froncie jako okazję do wzmocnienia autorytetu i konsolidację państwa, które trapiły społeczne i ekonomiczne problemy.

Z początkiem 1904 r. Petersburg i Tokio zerwały stosunki dyplomatyczne, a w lutym flota japońska bez wypowiedzenia wojny

WARTO WIEDZIEĆ

Polacy w wojnie rosyjsko-japońskiej

Wśród oddziałów walczących na froncie mandżurskim oraz na pokładach rosyjskich okrętów wojennych znajdowali się także Polacy. Według szacunków stanowili oni pod koniec wojny 20% sił rosyjskich, czyli ponad 40 tys. żołnierzy. Byli to rekruci z zachodnich terenów guberni Imperium Rosyjskiego (przede wszystkim Królestwa Polskiego) oraz zawodowi oficerowie. Ci ostatni tworzyli 17% korpusu oficerskiego w armii lądowej i 6% w marynarce. Wielu z nich po odzyskaniu niepodległości kontynuowało karierę wojskową w polskiej armii, dochodząc do stopni generalskich w odrodzonym Wojsku Polskim.

? W jaki sposób polscy żołnierze znaleźli się na froncie dalekowschodnim?

Bitwa pod Cuszimą została stoczona w dniach 27–28 maja 1905 r. Na klęskę Rosjan wpłynęły przede wszystkim arogancja i brak wyobraźni dowódców, a także katastrofalne braki w wyposażeniu okrętów carskich oraz w wyszkoleniu załóg.

▪ *grafika, Rosja, XX w.*

dokonała ataku na bazę rosyjską w Port Artur, zadając carskiej Flocie Pacyfiku poważne straty. Jej pozostałe jednostki zostały zablokowane w skutym lodem Władywostoku. Wobec tego do Azji wyruszyła rosyjska Flota Bałtycka, ale ze względu na postawę Wielkiej Brytanii nie mogła płynąć przez Kanał Sueski, w związku z czym musiała posuwać się trasą dookoła Afryki. Rosjanie mieli także problem z przetransportowaniem jednotorową Koleją Transsyberyjską na Daleki Wschód wojsk lądowych. Tymczasem Japończycy przeszli do ofensywy. Walki pokazały, że ich wojska przewyższały Rosjan pod względem umiejętności i wyszkolenia dowódców. W styczniu 1905 r. skapitulował Port Artur. Do decydującej bitwy doszło **pod Mukdenem** (luty–marzec 1905 r.), zakończonej przegraną Rosjan. W maju 1905 r. na Daleki Wschód po wielomiesięcznej podróży dotarła rosyjska Flota Bałtycka. Japończycy, przygotowani na jej przybycie, zniszczyli ją całkowicie w bitwie morskiej **pod Cuszimą**. Ta największa w dziejach porażka Rosjan na morzu sprawiła, że car uznał się za pokonanego.

Upokorzona klęską Rosja musiała przystać na amerykańskie mediacje. **Traktat pokojowy** podpisano w **Portsmouth** [czyt.: portsmes] **2 września 1905 r.** Rosjanie byli zmuszeni do odstąpienia Japonii dzierżaw na półwyspie Liaotung z bazą morską oraz do wycofania się z Mandżurii i odstąpienia południowej części wyspy Sachalin. Zwycięstwo Japonii wyeliminowało wpływy rosyjskie na Dalekim Wschodzie i dało jej wolną rękę w Korei, nad którą w 1907 r. roztoczyła protektorat, a którą w 1910 r. ogłosiła kolonią. Wojna wykazała też niewydolność systemu sprawowania władzy w Rosji, w której doszło w latach 1905–1907 do rewolucji (więcej o tym na s. 304–312).

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację polityczną w Europie w drugiej połowie XIX w.
2. Omów skutki wojny rosyjsko-tureckiej w latach 1877–1878.
3. Scharakteryzuj politykę nowych mocarstw światowych – Stanów Zjednoczonych i Japonii.
4. Wymień konsekwencje rywalizacji mocarstw na Dalekim Wschodzie.
5. Wyjaśnij przyczyny wybuchu powstania bokserów w Chinach.

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XX*, tłum. M. Chojnacki, J. Hunia, Kraków 2005.
T. Rogacki, *Japońsko-rosyjska wojna morska 1904–1905*, Zabrze 2011.

9 PIĘKNA EPOKA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie cechy charakteryzowały epokę romantyzmu?
2. Z jakich przyczyn w XIX w. doszło na świecie do gwałtownej urbanizacji?

FILOZOFIA PRZEŁOMU WIEKÓW

Po okresie niepokojów związanych z ruchami narodowowyzwoleńczymi oraz zjednoczeniem Włoch i Niemiec Europa wkroczyła na drogę pokoju, dynamicznego rozwoju gospodarczego i licznych przemian modernizacyjnych. Dlatego też czasy od 1871 r. do wybuchu I wojny światowej zyskały później miano „pięknej epoki" (fr. ***la belle époque***; czyt.: bel e**pok**). Rozwój nauki i optymistyczne przekonanie, że prowadzi on do poznania i zrozumienia świata, wpływały na filozofię, poszukującą *odpowiedzi na pytania o istotę bytu i sens życia*. Wygasające tendencje romantyczne ustąpiły miejsca myśli pozytywistycznej w filozofii – filozofii pozytywnej. Zwolennicy tej idei, której głównym przedstawicielem był Francuz **Auguste Comte** [czyt.: o**gist** kąt], uważali, że *przedmiotem poznania mogą być tylko fakty i zjawiska, które można poddać badaniom naukowym*, dlatego odrzucali wszystko, co opierało się na metafizyce, przeczuciu czy intuicji. Zarówno mechanizmy natury, jak i procesy społeczne tłumaczyli w sposób racjonalny, nie szukając ich przyczyn ani ich nie oceniając.

Negacja objaśniania świata tylko poprzez pryzmat nauki i intelektu leżała u podstaw innego prądu w filozofii, **intuicjonizmu**, którego twórcą był Francuz **Henri** [czyt.: ą**ri**] **Bergson**. Twierdził on, że czynnikiem, który decyduje o ciągłym rozwoju, jest pęd życiowy, czyli siła popychająca jednostkę do działania. Podkreślał też znaczenie intuicji jako sposobu poznania rzeczywistości, nadrzędnego wobec rozumu.

Pod koniec XIX w. w społeczeństwie pojawiły się tendencje pesymistyczne – spodziewano się bliżej nieokreślonej katastrofy, ku której miał zmierzać świat. Nastąpił odwrót od racjonalizmu i pozytywizmu, coraz większą popularność zdobywały zaś poglądy niemieckiego filozofa **Arthura Schopenhauera** [czyt.: artura szopenhałera]. Głosił on, że jednostka ludzka nigdy nie będzie szczęśliwa, ponieważ stale towarzyszą jej poczucie klęski i strach przed śmiercią oraz wrażenie niedosytu, które zmusza ją do pogoni za zachciankami woli. Poglądy Schopenhauera wywarły duży wpływ na powstanie nurtu światopoglądowego i artystycznego zwanego dekadentyzmem (z fr. *décadence*; czyt.: deka**dąs** – 'upadek', 'schyłek'). W Niemczech wielu zwolenników zyskała filozofia **Fryderyka Nietzschego** [czyt.:

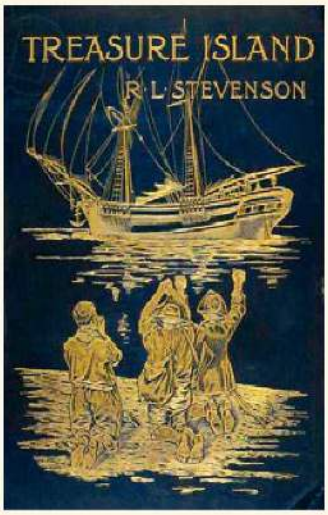
Auguste Comte studiował w Paryżu, ale pomimo że był niezwykle uzdolniony, nigdy nie pełnił funkcji akademickich, utrzymując się z korepetycji.

▪ *grafika, Francja, XIX w.*

ROZWÓJ CZYTELNICTWA

Wprowadzenie powszechnego szkolnictwa w wielu krajach doprowadziło niemal do likwidacji analfabetyzmu. To z kolei przyczyniło się do wzrostu zainteresowania literaturą i rozwoju czytelnictwa. Dzięki nowoczesnym technikom druku znacznemu obniżeniu uległy ceny książek, dzięki czemu nie były już dostępne jedynie dla przedstawicieli wyższych warstw społecznych. Na początku XIX w. w Niemczech jedna książka przypadała na 16 osób, a na początku XX stulecia już na dwie. Zaczęło także powstawać wiele dzieł, które nie miały wysokich walorów artystycznych i społecznych, ale zdobywały dużą popularność wśród słabiej wykształconych czytelników. Ponadto w prasie drukowano powieści znanych pisarzy w odcinkach, co również wzbudzało zainteresowanie i wpływało na popularyzację czytelnictwa.

? Jakie znaczenie miał rozwój czytelnictwa?

Wyspa skarbów to powieść przygodowa szkockiego pisarza Roberta Lewisa Stevensona [czyt.: luisa stiwensona], po raz pierwszy wydana w całości w 1883 r.

▪ *fotografia współczesna*

niczego]. Ten myśliciel, chociaż sam był schorowany i słaby fizycznie, uważał, że tylko silne jednostki mogą być u szczytu władzy, a pozostali ludzie powinni im służyć. Stworzył on kategorię nadczłowieka, który dla osiągnięcia swoich celów musi być zdolny do stosowania przemocy. Filozofia Nietzschego podważała wszelkie obowiązujące w ówczesnym świecie normy prawne i moralne.

W drugiej połowie XIX w. systemem filozoficznym stał się również **marksizm**, stojący na stanowisku, że u podłoża wszelkich zmian dziejowych i społecznych leży walka klas.

LITERATURA

Zachodzące na świecie zmiany związane z rewolucją przemysłową oraz jej następstwami – zarówno pozytywnymi, jak i negatywnymi – znalazły odzwierciedlenie w literaturze, na którą wpływ miały także aktualne prądy filozoficzne. Nowym, dominującym kierunkiem był **realizm**, który zerwał z romantyczną wizją świata. Realiści przedstawiali rzeczywistość bez upiększeń. Opisywali codzienność najbiedniejszych grup społecznych, walkę o zysk i karierę, targające ludźmi obawy i lęki. Do najbardziej znanych pisarzy europejskich tego okresu należeli rosyjscy prozaicy **Fiodor Dostojewski** (*Zbrodnia i kara*), **Lew Tołstoj** (*Wojna i pokój*) i **Anton Czechow** (*Wiśniowy sad*) oraz angielscy powieściopisarze **Charles Dickens** [czyt.: czarls dikens] (*Oliver Twist*; czyt.: oliwer tłist), **Rudyard** [czyt.: radjert] **Kipling** (*Księga dżungli*) i mający polskie korzenie **Joseph Conrad** [czyt.: dżozef konrad], właśc. Józef Konrad Korzeniowski (*Lord Jim*; czyt.: dżim). Literaturę amerykańską rozsławili autorzy powieści, także przygodowych, **Mark Twain** [czyt.: tłejn] (*Przygody Tomka Sawyera*; czyt.: sojera) i **Jack** [czyt.: dżek] **London** (*Wilk morski*, *Zew krwi*).

Największym uznaniem cieszyła się jednak literatura francuska. W duchu realizmu tworzyli m.in. **Gustave Flaubert** [czyt.: g**ustaw** flo**ber**] (*Pani Bovary*) i **Honoré de Balzac** [czyt.: ono**re** de bal**zak**] (*Komedia ludzka*). Stosowali oni także elementy **naturalizmu** – skrajnej postaci realizmu, sięgającej do drastycznych przykładów z życia, czerpiącej z ewolucjonizmu Darwina. Najbardziej znanym przedstawicielem tego kierunku był **Émile Zola** [czyt.: e**mil** zo**la**] (*Nana*). Na przełomie stuleci we Francji ukształtował się nowy prąd literacki, **symbolizm**, który dążył do wyrażenia nieuchwytnych idei i pojęć poprzez symbole. Jego reprezentantami byli poeci **Paul Verlaine** [czyt.: pol wer**len**] i **Arthur Rimbaud** [czyt.: ar**tiur** rą**bo**].

Do znanych prozaików francuskich należeli również **Marcel Proust** [czyt.: marsel prust] (*W poszukiwaniu straconego czasu*) i **Juliusz Verne** [czyt.: wern] (*Tajemnicza wyspa*). Autorami lubianych powieści historyczno-przygodowych i obyczajowych oraz dramatów byli **Aleksander Dumas** [czyt.: di**ma**] ojciec (*Trzej muszkieterowie*) i syn (*Dama kameliowa*).

MALARSTWO

Od połowy XIX w. sztuka, tak jak ówczesna literatura, pozostawała pod wpływem **realizmu**. Czołowymi przedstawicielami tego nurtu w malarstwie byli Francuzi **Gustave Courbet** [czyt.: gu**staw** kur**be**] i **Jean-François Millet** [czyt.: żą fran**sła** mi**le**]. Obrazy realistyczne, charakteryzujące się stonowaną kolorystyką i spokojną kompozycją, ukazywały prostych ludzi podczas ciężkiej pracy lub odpoczynku. Artyści zrezygnowali z wszelkich form upiększania, aby nie zakłamywać rzeczywistości.

Jednocześnie w dalszym ciągu istniał **akademizm**, propagowany przez akademie sztuk pięknych, który odwoływał się do zasad sztuki antycznej, renesansowej i klasycystycznej. Według jego założeń sztuka powinna opierać się na wiedzy i doświadczeniu, dlatego też ekspresja, będąca wyrazem spontaniczności, jest nie do zaakceptowania. Stosowanie niezmiennych reguł miało gwarantować osiągnięcie piękna w dziele sztuki. Zwolennicy tego nurtu malowali przede wszystkim sceny historyczne, alegoryczne, religijne i krajobrazowe.

W latach 70. XIX w. grupa paryskich artystów, którzy sprzeciwiali się zarówno akademizmowi, jak i realizmowi, zapoczątkowała nowy nurt w sztuce – **impresjonizm**. Do grona najwybitniejszych impresjonistów należeli **Claude Monet** [czyt.: klod mo**ne**], **Auguste Renoir** [czyt.: o**gist** ren**ua**] i **Edgar Degas** [czyt.: ed**gar** de**ga**]. Ważną inspiracją stanowiła dla nich rozwijająca się od 1839 r. **fotografia**. Chętnie malowali pejzaże, często w wielu wariantach, i współczesne sceny miejskie. W latach 80. XIX w. z impresjonizmu wyrósł kolejny nurt – **postimpresjonizm**. W jego ramach tworzyli tacy malarze jak **Paul Cézanne** [czyt.: pol se**zan**], **Paul Gaugin** [czyt.: pol go**gę**] i **Vincent van Gogh** [czyt.: winsent fan hoh].

Na początku XX w. został zapoczątkowany w malarstwie opierający się na geometryzacji **kubizm**, którego najbardziej znanym przedstawicielem był **Pablo Picasso** [czyt.: pikasso].

WARTO WIEDZIEĆ

Impresjonistki

W gronie znanych impresjonistów znalazły się również kobiety, wśród których dużym uznaniem cieszyła się Mary Cassatt [czyt.: mery ka**sat**], doceniona przez samego Edgara Degasa. Najchętniej przedstawiała dzieci oraz ludzi spędzających czas w operze. Uczennicą i zarazem modelką kolejnego wybitnego impresjonisty, Éduarda Maneta, była Berthe Morisot [czyt.: bert mori**zu**], która malowała przede wszystkim pejzaże i kobiety podczas codziennych czynności. Jej obraz *Po lunchu* jest uznawany za najdroższe w historii dzieło namalowane przez kobietę – w 2013 r. został sprzedany na aukcji za prawie 11 mln dolarów.

? O czym świadczyło docenienie twórczości impresjonistek?

Po lunchu, podobnie jak inne obrazy Berthe Morisot, pokazuje zwyczajną scenę z życia codziennego. Karierę artystki przerwała w 1914 r. choroba oczu.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

NOWE KIERUNKI W SZTUCE PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

W drugiej połowie XIX i na początku XX w. w sztuce zaszły burzliwe zmiany. Zapoczątkowały je pierwsze wystawy francuskich impresjonistów, którzy w swoich pracach odrzucili obowiązujące dotychczas zasady realizmu. Za pomocą szybkiego nakładania na płótno czystych barw widocznymi pociągnięciami pędzla – zamiast mieszania farb na palecie – starali się oddać zmienną rzeczywistość zgodnie z subiektywnymi, chwilowymi odczuciami. Pod wpływem impresjonizmu zaczęły kształtować się także inne kierunki artystyczne odrzucające reguły tradycyjnego malarstwa.

1872 r.

Claude Monet, *Impresja – wschód słońca*

Ten obraz, uznawany za pierwsze dzieło impresjonistyczne, stał się manifestem nowego kierunku w malarstwie. Monet dążył do uchwycenia ulotnego wrażenia, które towarzyszyło chwili obserwacji wschodu słońca w porcie, dlatego obraz wydaje się namalowany w pośpiechu. Artysta skupił się na ukazaniu gry barw i światła na wodzie, a nie na szczegółach. Widoczny w tle port, zasnuty mgłą i dymem, przedstawił jedynie szkicowo.

Realizm | **Impresjonizm** | **Postimpresjonizm**

1877 r.
śmierć Gustave'a Courbeta

1886 r.
ostatnia wystawa impresjonistów

1889 r.
Vincent van Gogh, *Gwiaździsta noc*

1893 r.

Paul Cézanne, *Martwa natura*

Paul Cézanne jest uznawany za ojca postimpresjonizmu. Nurt ten wywodził się z impresjonizmu, ale odrzucał jego ograniczenia. Postimpresjoniści kontynuowali bowiem kolorystyczne zasady poprzedników, lecz nie przykładali już takiej wagi do gry świateł i zerwali z wiernym odwzorowywaniem natury. Ukazany tu obraz należy do największych dzieł Cézanne'a. Widać w nim typową dla tego twórcy geometryzację przedmiotów oraz nowatorskie podejście do perspektywy – rozwiązania naśladowane później przez kubistów.

1898 r.

Paul Gauguin, *Skąd pochodzimy? Kim jesteśmy? Dokąd zmierzamy?*

Podobnie jak Cézanne, Paul Gauguin był początkowo związany z impresjonizmem, z czasem jednak zerwał z tym kierunkiem, aby stworzyć własny styl malarski. Uznaje się go za czołowego przedstawiciela symbolizmu w malarstwie. Zwolenników tego prądu artystycznego, tworzących bardzo zróżnicowaną grupę, łączył pesymistyczny stosunek do cywilizacji u schyłku XIX w. W poszukiwaniu prostszego życia Gauguin opuścił Francję i zamieszkał na Tahiti [czyt.: taiti], gdzie malował obrazy inspirowane wierzeniami Maorysów, wymykające się jednoznacznym interpretacjom. Przedstawione tu dzieło stanowiło szczytowe osiągnięcie w jego dorobku. Należy je odczytywać od prawej strony do lewej. Ukazane na nim postacie niemowlęcia 1, dziewczyny 2 i starej kobiety 3 są powiązane z pytaniami postawionymi w tytule dzieła. Twórczość Gauguina wywarła wpływ na późniejszy rozwój awangardowych kierunków w sztuce.

Symbolizm

Secesja

Awangarda

1907 r.

Pablo Picasso, *Panny z Awinionu* – początek kubizmu

1898 r.

Gustaw Klimt, *Pallas Atena*

Gustaw Klimt zapoczątkował działalność Secesji Wiedeńskiej – stowarzyszenia artystów będących zwolennikami nowego stylu, którego znakiem rozpoznawczym stały się faliste linie, dekoratywność i motywy roślinne. Klimt zasłynął jako autor obrazów stworzonych z zastosowaniem złota, zainspirowanych bizantyjskimi mozaikami. Pierwszym tego typu dziełem była *Pallas Atena*, która stała się ikoną Secesji Wiedeńskiej.

? 1. Wymień różnice między akademizmem a impresjonizmem.

2. Scharakteryzuj przemiany, jakie zaszły w sztuce na przełomie XIX i XX w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

MANIFEST MALARZY FUTURYSTÓW Z 1910 ROKU

Pierwsze dziesięciolecie XX w. przyniosło narodziny futuryzmu, awangardowego kierunku w sztuce, będącego pochwałą techniki i nauki, wyrażającego zachwyt dynamiką wielkomiejskiego życia.

A oto nasze zwięzłe wnioski: poprzez to entuzjastyczne przyłączenie się do futuryzmu chcemy:

1. *Zniszczyć kult przeszłości, obsesję antyku, pedantyzm i formalizm akademicki.*
2. *Otoczyć powszechną pogardą naśladownictwo we wszystkich jego postaciach.*
3. *Podnieść z uznaniem każdą formę oryginalności, również zuchwałą, również najbardziej gwałtowną.*
4. *Czerpać odwagę i dumę z pochopnych pomówień o obłęd, którymi się chłoszcze nowatorów i knebluje im gardła.*
5. *Traktować krytyków sztuki jako nieużytecznych i szkodliwych.*
6. *Zbuntować się przeciw tyranii słów harmonia i dobry smak, tych zbyt elastycznych wyrażeń, którymi łatwo zniweczyć można dzieło Rembrandta lub Goi.*
7. *Wygnać ze sztuki wszystkie motywy, wszystkie tematy już wykorzystane.*
8. *Przedstawić i sławić życie codzienne, nieustannie i gwałtownie przetwarzane przez zwycięską naukę.*

Źródło: B. Osińska, *Sztuka i czas*, cz. 4, Warszawa 1986, s. 56.

? 1. Scharakteryzuj program futurystów.

2. Posiłkując się literaturą oraz internetem, przygotuj krótką prezentację na temat najwybitniejszych malarzy tworzących w tym nurcie.

ARCHITEKTURA

W architekturze drugiej połowy XIX stulecia zaczęto odchodzić od historyzmu i eklektyzmu. Rewolucja w tej dziedzinie dokonała się wraz z zastosowaniem w konstrukcji budynków nowych materiałów, które zastąpiły ceglane i kamienne mury: żelaza, stali, szkła i żelbetonu, czyli betonu zbrojonego metalowymi prętami. Jednym z prekursorów nowoczesnej architektury, czerpiącej z osiągnięć nauki i techniki, był Francuz **Henri Labrouste** [czyt.: ąri labrust], autor projektu **Biblioteki św. Genowefy** w Paryżu, wzniesionej w latach 1843–1850. Pierwszą na świecie konstrukcją w całości wykonaną z metalu i szkła był zbudowany w 1851 r. **Pałac Kryształowy** w Londynie, który nie zachował się do naszych czasów. Dzięki udoskonaleniu metody produkcji żelaza i stali oraz zwiększeniu ich wytrzymałości powstawały coraz wyższe budynki o w pełni metalowej konstrukcji szkieletowej. Symbolem epoki stała się **wieża Eiffla** [czyt.: ajfla] w Paryżu, otwarta w 1889 r.

Home Insurance Building [czyt.: hołm inszurens bildin] w Chicago to biurowiec o żelazno-stalowej konstrukcji, wzniesiony w latach 1884–1885. Budynek ten jest uznawany za pierwszy na świecie wieżowiec – ma 42 m wysokości i 10 pięter.

▪ *fotografia, Chicago, XX w.*

Sagrada Familia w Barcelonie, czyli Świątynia Pokutna Świętej Rodziny, to główne osiągnięcie Gaudiego. Jej wznoszeniu poświęcił on ostatnich 15 lat swojego życia. W momencie jego śmierci kościół nie był ukończony i istniała tylko jedna z trzech zaplanowanych fasad. Niepowtarzalność budowli i fakt, że jej plany zostały zniszczone podczas hiszpańskiej wojny domowej sprawiły, iż budowa obiektu trwa do dziś.

▪ *fotografia współczesna, Barcelona*

W Chicago w Stanach Zjednoczonych funkcjonowała wówczas **szkoła chicagowska**, która skupiała architektów projektujących wieżowce. Powstawaniu coraz wyższych budowli sprzyjały wynalazki, takie jak dźwig osobowy czy winda elektryczna.

Pod koniec stulecia w architekturze pojawił się nowy nurt, dla którego charakterystyczne były dekoracyjna ornamentyka z motywami roślinnymi i zwierzęcymi, falista i giętka linia oraz delikatna kolorystyka. W Niemczech i krajach skandynawskich nosił on nazwę *Jugendstil* [czyt.: jugendsztil] („styl młodzieżowy"), na ziemiach polskich i w Austrii – **secesja** (fr. *sécession*; czyt.: sese**sją** – 'odłączenie się'), a we Francji – *Art Nouveau* [czyt.: ar nu**wo**] („nowa sztuka"). Wzorcową budowlą w stylu secesyjnym jest wiedeński **Pawilon Secesji**, wzniesiony w latach 1898–1899. Rozkwit kierunku nastąpił w pierwszym dziesięcioleciu XX w. Powstały wtedy słynne barcelońskie kamienice zaprojektowane przez Antonia Gaudiego (Casa Batlló, czyt.: kasa bad**jo**; Casa Milà, czyt.: kasa mi**la**). Secesja występowała nie tylko w architekturze, ale także w malarstwie, meblarstwie, grafice użytkowej czy ceramice, dlatego można ją uznać za symbol epoki.

POCZĄTKI KULTURY MASOWEJ

Narodziny kultury masowej były wynikiem upowszechnienia edukacji, wzrostu dochodów najniższych warstw społecznych, postępu w dziedzinie komunikacji oraz pojawienia się kategorii czasu wolnego. W przeciwieństwie

CIEKAWOSTKA

Pierwsze kluby piłkarskie

Futbol cieszył się dużym zainteresowaniem przede wszystkim w Wielkiej Brytanii. Pierwszy klub piłkarski zawiązał się w 1857 r. w Sheffield [czyt.: szefild], a od 1863 r. funkcjonował Angielski Związek Piłki Nożnej. Pod koniec stulecia kluby piłkarskie istniały już w wielu krajach europejskich. Przełomem w świecie futbolu było powołanie Międzynarodowej Federacji Piłki Nożnej (FIFA). Jej akt założycielski podpisali w Paryżu w 1904 r. przedstawiciele siedmiu krajów: Francji, Danii, Belgii, Holandii, Szwecji i Szwajcarii oraz hiszpański klub Madryt FC. Niebawem do federacji przystąpiły Wielka Brytania, Związek Południowej Afryki, Stany Zjednoczone, Rosja, Kanada, Argentyna i Chile.

Royal Engineers [czyt.: rojal endżinjes] to drużyna piłkarska, która jako pierwsza wygrała najstarsze rozgrywki w piłce nożnej na świecie, czyli Puchar Anglii w 1875 r.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, 1875 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Rozwój prasy

Demokratyzacja życia pociągała za sobą coraz większe zainteresowanie rzesz ludzi aktualnymi kwestiami społeczno-politycznymi. Dlatego dużą popularnością cieszyła się zarówno prasa codzienna, jak i specjalistyczna, przeznaczona dla określonych grup odbiorców, np. lekarzy, artystów czy kobiet. Wraz z pojawieniem się partii politycznych zaczęły powstawać ich organy prasowe, na których łamach szerzono poglądy związane z danym ugrupowaniem. Rozwijała się także prasa brukowa, skierowana do czytelników, których bardziej interesowały wiadomości sensacyjne niż te z dziedziny polityki, gospodarki czy kultury. Wzrost nakładów tabloidów świadczył o zwiększającym się zapotrzebowaniu na tego rodzaju piśmiennictwo. Dla przykładu nakład brytyjskiego dziennika „The Daily Mail" [czyt.: ze dejli mejl], założonego w 1896 r., wzrósł z 200 tys. do 1 mln egzemplarzy w ciągu czterech lat. Pod koniec XIX stulecia gazety stały się głównym źródłem informacji – do najbardziej rzetelnych i popularnych dzienników należały londyński „The Times" [czyt.: ze tajms] oraz francuski „Le Temps" [czyt.: le tą]. Z rozwojem nowoczesnej prasy było związane powstanie profesjonalnych agencji informacyjnych. Pierwszą tego typu instytucję założono w Paryżu już w 1835 r. Na początku lat 50. XIX w. w Londynie rozpoczęła działalność Agencja Reutera [czyt.: rojtera], która funkcjonuje do dziś.

? Jakie znaczenie miał rozwój prasy na przełomie XIX i XX w.?

Joseph Pulitzer [czyt.: dżozef pulicer] był amerykańskim potentatem prasowym węgierskiego pochodzenia. W 1917 r. ufundował nagrodę swojego imienia, która od tamtej pory jest przyznawana za wybitne osiągnięcia w dziedzinie dziennikarstwa, literatury oraz muzyki.

▪ *fotografia, Wiedeń, XX w.*

do kultury wysokiej, której odbiorcy należeli do elit, kultura masowa była w założeniu dostępna dla każdego, również mniej wymagającego odbiorcy – co jednak nie było równoznaczne z jej niską jakością. Zjawisko czasu wolnego sprzyjało podejmowaniu aktywności niezwiązanych z pracą. Dzięki postępującej alfabetyzacji coraz częściej sięgano po prasę. Nastąpił wyraźny rozwój czytelnictwa, któremu sprzyjał spadek cen książek. Widowiska, takie jak kabarety, rewie, wodewile, teatrzyki letnie „pod chmurką" czy pokazy iluzjonistów, przyciągały rzesze spragnionych rozrywki mieszkańców miast i miasteczek.

Jednak to kino najbardziej przyczyniło się do rozwoju kultury masowej, stając się szybko najpopularniejszą formą rozrywki. Początki sztuki filmowej są związane z wynalezieniem **kinematografu** przez braci **Auguste'a i Louisa Lumière** [czyt.: ogista i luisa limier] w 1895 r. Było to urządzenie służące do nagrywania i odtwarzania obrazu. W pierwszych latach kinematografii kręcono filmy dokumentalne (np. *Wyjście robotników z fabryki Lumière w Lyonie*), ale na początku XX w. kinem zawładnęły filmy fabularne. Z czasem film przestał być tylko formą rozrywki i zaczął odgrywać rolę informacyjną, stał się też ważnym narzędziem propagandy. Nieodłącznym elementem kultury

Kadr z filmu *Wyjście robotników z fabryki Lumière w Lyonie*, który był pierwszą produkcją kinematograficzną wyświetlaną publicznie. Pokaz bracia Lumière zorganizowali 28 grudnia 1895 r.

▪ *kadr filmowy, 1895 r.*

NOWOŻYTNE IGRZYSKA OLIMPIJSKIE

Wskrzeszenie starożytnej idei olimpijskiej było zasługą Pierre'a de Coubertina, francuskiego barona, pedagoga i historyka. Uważał on, że uprawianie sportu kształtuje w młodzieży takie cechy charakteru, jak wytrwałość, uczciwość i lojalność, niezwykle ważne w życiu dorosłego człowieka. Wierzył również w jednoczącą siłę sportu. Z inicjatywy Coubertina na Międzynarodowym Kongresie Sportowym, zwołanym w 1894 r., podjęto decyzję o utworzeniu Międzynarodowego Komitetu Olimpijskiego (MKOI) oraz zorganizowaniu pierwszych nowożytnych igrzysk olimpijskich. Odbyły się one w 1896 r. w Atenach. W ich trakcie 313 sportowców z 14 krajów rywalizowało ze sobą w dziewięciu dyscyplinach: lekkoatletyce, kolarstwie, szermierce, gimnastyce, strzelectwie, tenisie, zapasach, podnoszeniu ciężarów i pływaniu. Do zawodów nie dopuszczono kobiet, które jednak wzięły udział w kolejnej olimpiadzie – w 1900 r. w Paryżu. Piąte i ostatnie igrzyska przed I wojną światową odbyły się w 1912 r. w Sztokholmie. Przyjechało na nie 2547 zawodników z 28 krajów (w tym 57 kobiet), którzy zmierzyli się w 102 konkurencjach.

Pierre de Coubertin [czyt.: pjer de kuber**tę**] doprowadził do wznowienia igrzysk olimpijskich w 1896 r. W 1924 r. po raz pierwszy w historii odbyły się Zimowe Igrzyska Olimpijskie, w których zawodnicy z 16 krajów rywalizowali w 16 kategoriach.

▪ *fotografia, Francja, XX w.*

? Od kiedy zaczęto organizować zimowe igrzyska olimpijskie?

Flaga olimpijska, wprowadzona w 1914 r., została zaprojektowana przez Pierre'a de Coubertina. Przedstawia ona pięć splecionych ze sobą okręgów na białym tle, które symbolizują kontynenty: Europę, Afrykę, Amerykę, Azję i Australię.

▪ *fotografia współczesna, Brazylia, 2016 r.*

masowej został także sport, który cieszył się coraz większym zainteresowaniem. Powszechnie głoszono przekonanie o dobrym wpływie ruchu na ludzki organizm. Wzrostowi poziomu aktywności fizycznej sprzyjały też przemiany w dziedzinie zdrowia i higieny. Ponadto władze państwowe angażowały się we wspieranie aktywności fizycznej wśród chłopców, widząc w tym nie tylko środek do osiągnięcia wysportowanej sylwetki, ale też wyrobienia pożądanych cech charakteru, takich jak odwaga, waleczność czy dyscyplina. Z tego względu w wielu państwach gimnastyka została zaliczona do przedmiotów obowiązkowych. Do najpopularniejszych dyscyplin należały boks, zapasy i piłka nożna, które przyciągały rzesze kibiców. Wśród elit zainteresowaniem cieszyły się zwłaszcza tenis ziemny, golf i jazda konna.

ĆWICZENIA

1. Omów nurty filozoficzne drugiej połowy XIX w.
2. Przedstaw główne kierunki w malarstwie i architekturze „pięknej epoki".
3. Zastanów się, w jaki sposób rewolucja przemysłowa wpłynęła na literaturę tego okresu oraz życie codzienne.
4. Wyjaśnij przyczyny popularności kultury masowej oraz sportu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Guze, *Impresjoniści*, Warszawa 1986.
D. Shipman, *Historia kina: pierwsze stulecie*, tłum. I. Siwiński, Katowice 1996.

Podsumowanie rozdziału III
Świat w epoce węgla i stali

1 Stany Zjednoczone w drugiej połowie XIX w.

1. W XIX w. w USA pod względem gospodarczym ukształtował się podział na przemysłową Północ i rolnicze Południe, gdzie utrzymywano niewolnictwo.
2. Stany południowe w obawie przed hegemonią Północy i zniesieniem niewolnictwa ogłosiły secesję. 4 lutego 1861 r. powstały Skonfederowane Stany Ameryki (Konfederacja).
3. Prezydent Abraham Lincoln uznał secesję za bunt. 12 kwietnia 1861 r. rozpoczęły się pierwsze walki w wojnie secesyjnej, której celem było powstrzymanie rozpadu USA.
4. Przewagę w zmaganiach uzyskały liczniejsze i lepiej uzbrojone stany północne. Do przełomowej bitwy doszło pod Gettysburgiem. Wojna zakończyła się porażką Konfederacji w kwietniu 1865 r.
5. Po wojnie nastąpił rozkwit gospodarczy USA. Powstała kolej transkontynentalna, a wzrostowi sprzyjała polityka liberalizmu gospodarczego i wolnego rynku.

2 Zjednoczenie Włoch

1. Najsilniejszym państwem włoskim w XIX w. stało się Królestwo Sardynii (Piemontu), rządzone przez Wiktora Emanuela II oraz hrabiego Camillo Cavoura. Udało im się uzyskać poparcie Napoleona III dla sprawy zjednoczenia Włoch.
2. W 1859 r. doszło do wojny Piemontu z Austrią. Wojska francusko-piemonckie zwyciężyły w bitwach pod Magentą i Solferino. Mimo to postanowienia pokojowe były niekorzystne dla Piemontu, co sprawiło, że jego rząd poczuł się zdradzony przez Francję.
3. W 1860 r. Giuseppe Garibaldi na czele „wyprawy tysiąca" zajął Sycylię oraz południe Włoch z wyjątkiem Rzymu. Aby uniknąć konfliktu z Piemontem, podporządkował się Wiktorowi Emanuelowi II.
4. Zjednoczenie dokonało się w 1861 r., kiedy Wiktor Emanuel przyjął tytuł króla Włoch. W wyniku kolejnej wojny z Austrią w 1866 r. przyłączono Wenecję, a w 1871 r. wykorzystano konflikt francusko-pruski i ogłoszono Rzym stolicą Włoch. Zakończyło to ostatecznie proces zjednoczenia.

3 Zjednoczenie Niemiec i powstanie Austro-Węgier

1. Po Wiośnie Ludów wykształciły się dwie koncepcje zjednoczenia Niemiec: wielkoniemiecka – pod przewodnictwem Austrii, i małoniemiecka – pod przewodnictwem Prus. Na korzyść Prus działało powołanie w 1834 r. Związku Celnego.
2. W 1864 r. doszło do wojny duńskiej, w wyniku której Prusy otrzymały Szlezwik, Austria zaś Holsztyn. Kanclerz Otto von Bismarck po uzyskaniu neutralności Francji i zawarciu przymierza z Włochami zdecydował się na wojnę z Austrią.
3. Po zwycięstwie Prusy utworzyły niezależny od Austrii Związek Północnoniemiecki o charakterze federacyjnym. Ostatnim przeciwnikiem zjednoczenia była Francja, którą do wojny sprowokował Bismarck. Po klęsce pod Sadową w 1870 r. Francja skapitulowała. 18 stycznia 1871 r. w Wersalu Wilhelm I ogłosił powstanie II Rzeszy Niemieckiej.
4. Osłabiona wojną z Francją i Piemontem oraz Prusami Austria musiała liczyć się z aspiracjami narodów żyjących w monarchii. W 1867 r. utworzono dualistyczną monarchię austro-węgierską. Wspólne były skarb, wojsko oraz polityka zagraniczna.

4 Kolonializm

1. Przyczynami ekspansji kolonialnej były potrzeba pozyskania nowych surowców, rynków zbytu oraz mocarstwowe aspiracje państw europejskich.
2. Wielka Brytania zdobyła liczne kolonie w Afryce i Azji dzięki silnej flocie. Niektóre z nich (np. Australia, Kanada, ZPA) miały dużą autonomię i status dominium. Najważniejszą brytyjską kolonią były Indie, które nazywano „perłą w koronie".
3. Francuskie kolonie miały mniejszą niezależność niż brytyjskie. Podbite terytorium Algierii włączono bezpośrednio do Francji. Stamtąd prowadzono dalszą ekspansję w Afryce Północnej. Najważniejszą kolonią w Azji były Indochiny Francuskie.
4. Swoje imperia utraciły Hiszpania i Portugalia. Zjednoczone Niemcy zajęły nowe kolonie w Afryce (Togo, Kamerun) oraz Nową Gwineę w Azji.
5. Mimo przewagi technicznej Europejczyków w niektórych koloniach dochodziło do powstań i buntów przeciwko ich władzy. Brytyjczycy musieli toczyć walki z powstaniem sipajów, plemionami Zulusów oraz białym Burami w Afryce Południowej.

5 Epoka węgla i stali

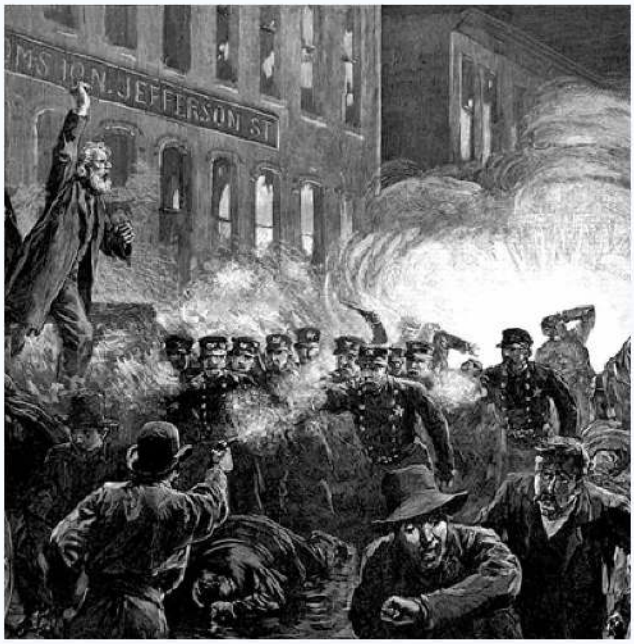
1. W XIX w. odkryto indukcję elektromagnetyczną. Pozwoliło to na skonstruowanie w 1820 r. pierwszej żarówki. Szybszą komunikację, również międzykontynentalną, umożliwiło wynalezienie telegrafu i telefonu. W 1899 r. wysłano pierwszy telegram radiowy.
2. Rozwijały się nauki przyrodnicze – Charles Darwin sformułował teorię ewolucji. Odkryto zjawisko promieniotwórczości, a Dymitr Mendelejew opracował układ okresowy pierwiastków.
3. W przemyśle dominowały maszyny parowe i produkcja stali. Po skonstruowaniu silnika spalinowego ważnym surowcem stała się ropa naftowa. Na przełomie wieków rozwijał się przemysł elektrotechniczny.
4. W celu usprawnienia transportu powstawały transkontynentalne trasy kolejowe. Dzięki wynalezieniu silnika spalinowego powstały pierwsze samochody, sterowce, a w XX w. samoloty. Aby ułatwić transport morski, wybudowano Kanał Panamski i Kanał Sueski.
5. W rolnictwie zaczęto wykorzystywać płodozmian oraz nawozy sztuczne. Nastąpiła mechanizacja rolnictwa. Uzyskiwanie większych plonów doprowadziło do wzrostu demograficznego.

6 Zmiany cywilizacyjno-społeczne w XIX w.

1. Nastąpił szybki rozwój medycyny. Dzięki przestrzeganiu zasad higieny udało się zmniejszyć zachorowalność na choroby zakaźne oraz śmiertelność niemowląt. Pojawiła się antyseptyka. Pierwsze szczepionki i nowe leki pomogły wyeliminować zagrożenie epidemiczne niektórymi chorobami.
2. Wprowadzenie w wielu krajach obowiązkowej nauki przyczyniło się do likwidacji analfabetyzmu. W nowych rodzajach szkół stało się możliwe lepsze przygotowanie obywateli do pracy i uczestnictwa w życiu publicznym.
3. Nowe przepisy budowlane, stworzenie transportu publicznego, inwestycja w tereny rekreacyjne przyczyniły się do poprawy jakości życia w miastach. Zmiany na wsi wymusiły masowe migracje do miast w poszukiwaniu pracy. W celu polepszenia warunków bytowych często emigrowano (czasowo lub na stałe).
4. Upowszechniła się idea emancypacji kobiet. W 1889 r. powstała Powszechna Unia Kobiet, w Wielkiej Brytanii i USA działały sufrażystki. Emancypantki walczyły m.in. o uzyskanie praw politycznych, prawa do wykształcenia, dążyły do zerwania z tradycyjnym podporządkowaniem mężczyźnie.

7 Przemiany polityczne i nowe ideologie

1. W XIX w. w wielu krajach nastąpił rozwój parlamentaryzmu. Powstawały pierwsze partie polityczne, które reprezentowały określone poglądy. Wydawały one czasopisma i organizowały wiece. Związki zawodowe dbały o interesy określonych zawodów.
2. Doszło do podziału ruchu socjalistycznego. Umiarkowani socjaldemokraci głosili potrzebę stopniowych i legalnych zmian na rzecz poprawy życia robotników. Rewolucjoniści uważali, że konieczna jest międzynarodowa rewolucja, która obali społeczeństwo klasowe. Anarchiści postulowali konieczność całkowitej likwidacji państwa.
3. Z nurtu konserwatywnego wykształciła się chrześcijańska demokracja (chadecja). Papież Leon XIII głosił potrzebę utrzymania tradycji i dotychczasowego porządku przy jednoczesnym poszanowaniu praw robotników.
4. Nacjonalizm upowszechnił się dzięki rozwojowi świadomości narodowej. Głosił on wyższość potrzeb własnego narodu nad innymi, co często miało usprawiedliwiać mocarstwową ekspansję. Na jego nurcie powstał syjonizm, czyli ruch Żydów dążący do stworzenia własnego państwa w Palestynie.

Zamieszki na placu Haymarket [czyt.: hejmarket] **w Chicago** rozpoczęły się od demonstracji 1 maja 1886 r. W kolejnych dniach doszło do eskalacji przemocy i śmierci kilku robotników. W odwecie ktoś rzucił bombą w policjantów, zabijając kilku z nich. Sąd skazał 7 robotników na kary śmierci, na 4 z nich wyrok wykonano. Aby uczcić te wydarzenia, uczestnicy kongresu w Paryżu ogłosili 1 maja Świętem Ludzi Pracy.

▪ *rycina, USA, 1886 r.*

8 Nowy podział polityczny świata

1. W latach 1877–1878 trwała kolejna wojna rosyjsko-turecka. W wyniku pokoju w San Stefano ustalono niezależność od Turcji Bułgarii, Serbii, Czarnogóry i Rumunii. Wojna potwierdziła dominację Rosji w basenie Morza Czarnego i na Bałkanach.
2. W wyniku tej wojny Niemcy, Austro-Węgry oraz Włochy zawiązały w 1882 r. antyfrancuski i antyrosyjski sojusz zwany trójprzymierzem. W odpowiedzi doszło do zbliżenia Rosji i Francji.
3. Swoją strefę wpływów na Dalekim Wschodzie rozszerzały USA. W 1853 r. wymusiły otwarcie Japonii i nawiązanie kontaktów handlowych. Wojna z Hiszpanią z 1898 r. przyniosła im zdobycze w postaci strategicznych wysp u wybrzeży Ameryki.
4. W Japonii przeprowadzono gwałtowną modernizację ekonomiczną i militarną. W poszukiwaniu surowców podjęto ekspansję w kierunku Chin. Na obszarze Mandżurii doszło w 1905 r. do wojny rosyjsko-japońskiej, zakończonej klęską wojsk carskich.
5. W 1899 r. wybuchło w Chinach powstanie bokserów skierowane przeciwko Europejczykom, które zostało brutalnie stłumione. Wykazało to słabość polityczną Chin i umożliwiło dalszą ekspansję mocarstw.

9 Piękna epoka

1. W filozofii zaczęto odchodzić od idei romantyzmu. Dominującym poglądem stał się pozytywizm, który odrzucał wiarę w zjawiska metafizyczne. W opozycji do niego stał intuicjonizm. Popularność zdobyły również pesymistyczne poglądy A. Schopenhauera i F. Nietzschego.
2. Likwidacja analfabetyzmu spowodowała wzrost czytelnictwa. Dominującymi kierunkami w literaturze były realizm, skupiony na przedstawianiu rzeczywistego życia, oraz symbolizm.
3. W malarstwie zwolenników zyskiwał realizm. Z czasem uznanie zdobyły impresjonizm i postimpresjonizm, opierające się na indywidualnym spojrzeniu twórcy. Narodził się też kubizm. W architekturze wykorzystywano nowoczesne materiały i wynalazki, co umożliwiało powstawanie coraz wyższych budynków.
4. Dzięki poprawie warunków życia więcej ludzi zyskało czas wolny. Upowszechniły się literatura popularna, prasa i kinematografia, pojawiła się kultura masowa, czyli dostępna i zrozumiała dla niższych warstw społecznych.
5. Zaczęto postrzegać aktywność fizyczną jako korzystną dla zdrowia. W 1896 r. odbyły się pierwsze nowożytne igrzyska olimpijskie.

Data	Wydarzenie
1857–1859	powstanie sipajów w Indiach
1858 r.	francusko-włoski układ z Plombières
26 IV 1859–11 VII 1859 r.	wojna Francji i Piemontu z Austrią
1859 r.	opublikowanie teorii ewolucji Charlesa Darwina
11 VII 1859 r.	pokój w Villafranca
V 1860 r.	„wyprawa tysiąca”
4 II 1861 r.	powstanie Skonfederowanych Stanów Ameryki
12 IV 1861–14 IV 1865 r.	wojna secesyjna
1 I 1863 r.	zniesienie niewolnictwa w USA
II 1863 r.	utworzenie Królestwa Włoch
II–X 1864 r.	wojna duńska
VI–VIII 1866 r.	wojna prusko-austriacka
3 VII 1866 r.	bitwa pod Sadową
IV 1867 r.	powstanie Związku Północnoniemieckiego
XII 1867 r.	powstanie Austro-Węgier
1869 r.	otwarcie Kanału Sueskiego
19 VII 1870–10 V 1871 r.	wojna francusko-pruska
2 IX 1870 r.	bitwa pod Sedanem
18 I 1871 r.	powstanie II Rzeszy Niemieckiej, koniec zjednoczenia
III–V 1871 r.	Komuna Paryska
VII 1871 r.	ogłoszenie Rzymu stolicą Włoch, zakończenie procesu zjednoczenia
1878 r.	kongres berliński
1882 r.	zawiązanie trójprzymierza
1889 r.	powstanie II Międzynarodówki
1891 r.	encyklika *Rerum novarum*
1896 r.	atak włoski na Abisynię, pierwsze nowożytne igrzyska olimpijskie
1899–1902	II wojna burska
1899 r.	powstanie bokserów w Chinach
1903 r.	pierwszy lot samolotem
1904–1905	wojna rosyjsko-japońska
1910 r.	utworzenie Związku Południowej Afryki
1914 r.	otwarcie Kanału Panamskiego

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Mapa Niemiec

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Mapa przedstawia sytuację polityczną na terenie Niemiec

A. przed wybuchem Wiosny Ludów.

B. między rozpędzeniem parlamentu frankfurckiego a bitwą pod Sadową.

C. między powstaniem Związku Północnoniemieckiego a bitwą pod Sedanem.

D. po proklamowaniu powstania II Rzeszy.

Wskazówki

a) Przypomnij sobie poszczególne etapy zjednoczenia Niemiec od utworzenia Związku Niemieckiego do powstania II Rzeszy. Określ daty roczne dla wydarzeń przedstawionych w poszczególnych odpowiedziach. Twoim zadaniem jest odpowiednie umiejscowienie pokazanej sytuacji politycznej w czasie.

b) Zastanów się, jakie zmiany terytorialne zaszły w wyniku podanych wydarzeń i wybierz właściwą odpowiedź. Na mapie nadal istnieje Związek Północnoniemiecki, zaś Alzacja i Lotaryngia wciąż należą do Francji, więc Niemcy nie zostały jeszcze zjednoczone. Jednocześnie do Prus zostały przyłączone Szlezwik i Holsztyn, a więc jest już po wojnie prusko-austriackiej. Podaj jeden trafny argument, wspominając o konkretnym terytorium. Odpowiedź nie powinna być zbyt ogólna.

Odpowiedź

C.

Na przedstawionej mapie do Prus przyłączono już i Szlezwik (w 1864 r.), i Holsztyn (1866 r.). Na mapie nadal widnieje Związek Północnoniemiecki, więc nie doszło jeszcze do pełnego zjednoczenia Niemiec, co nastąpiło dopiero po zwycięskiej wojnie z Francją, podczas której rozegrała się bitwa pod Sedanem.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Mapa Włoch

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Mapa przedstawia sytuację polityczną na Półwyspie Apenińskim

A. przed wybuchem Wiosny Ludów.

B. między klęską Wiosny Ludów a wyprawą „tysiąca czerwonych koszul".

C. między proklamowaniem Królestwa Włoch a wybuchem wojny prusko-austriackiej.

D. po powstaniu II Rzeszy.

2 Źródło. Fragment opracowania historycznego

Fragment 1.: Kwestia niemiecka stała się dla niego dopiero wtedy ważna, gdy parlament frankfurcki [...] wybrał na cesarza Niemiec Fryderyka Wilhelma IV [...]. Był zdecydowanym przeciwnikiem przyjęcia przez króla Prus tytułu cesarskiego [...]. [Chciał] jedności krajów niemieckich, ale odrzucał każdą politykę niemiecką, która ograniczała potęgę i suwerenność Prus.

Fragment 2.: O całym zajściu król zawiadomił swojego premiera w telegramie wysłanym z Ems [...]. Ten przeredagował i skrócił tekst królewskiego telegramu, nie zmieniając jednak opisu całego wydarzenia. Jednak w nowej redakcji odmowa królewska ponownego przyjęcia [posła francuskiego] nabrała ostrzejszego charakteru.

Fragment 3.: Głównym teatrem działań wojennych stały się Czechy, gdzie połączyły się wojska austriackie i saskie [...]. Po ciężkich potyczkach armia austriacka zajęła pozycję pod Königgrätzem [Sadową]. [Połączenie się sił pruskich] spowodowało druzgocącą klęskę armii austriackiej. Tym samym wojna została rozstrzygnięta, a zwycięstwo polityki [kanclerza] przypieczętowane.

Fragment 4.: [Kanclerzowi] udało się przy okazji sporu o Szlezwik-Holsztyn doprowadzić do wspólnego działania obu niemieckich potęg [...]. Działania przeciwko Danii wojsk pruskich i austriackich [...] przyniosły łatwe sukcesy [...]. W końcu Dania wyraziła gotowość do zawarcia zawieszenia broni i podjęcia rokowań pokojowych.

Źródło: W. Mommsen, [...], Lublin 1995, s. 12, 21, 60, 99.

a) Podaj nazwisko postaci, której dotyczą cytowane fragmenty tekstu.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Szereg, w którym zapisano właściwą kolejność wydarzeń opisanych w źródle, to

A. 4, 3, 1, 2. B. 2, 3, 1, 4. C. 1, 4, 2, 3. D. 1, 4, 3, 2.

c) Podaj stosowaną w historiografii nazwę dokumentu, który opisano we fragmencie 2.

3 **Źródło. Fragment tekstu z epoki**

Kolonie zaofiarowują wolnym klasom i wyższej warstwie klasy robotniczej metropolii rynek zbytu, którego doniosłość powinna być szczególnie wzięta pod rozwagę. W kraju o starej cywilizacji, gdzie wykształcenie, nauki techniczne i wiedza w ogóle bardzo się rozkrzewiły, na rynku pracy dla wolnych zawodów panuje tłok. Inżynierowie, architekci, lekarze, urzędnicy z pewnymi zdolnościami nie potrafią znaleźć zatrudnienia popłatnego w stosunku do ich umiejętności i talentów. Te kadry zawsze wzbogacające życie kolonialne dają mu do dyspozycji niezmierzone źródła. [Poza] handlem i przemysłem we właściwym tego słowa znaczeniu dziesiątki tysięcy Anglików robią fortunę w Indiach, lub przynajmniej zyskują tam dostatek, którego metropolia lub kraje obce nie potrafiły im zapewnić.

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Rzeszów 1997, s. 76.

a) Wymień korzyści, jakie metropoliom oraz ich ludności mogło przynieść posiadanie kolonii.

b) Wyjaśnij, jakie korzyści, zdaniem autora tekstu, mogły zyskać tereny kolonizowane.

4 **Źródło. Karykatura *Brzemię białego człowieka* z 1899 r.**

Wyjaśnij, odwołując się do elementów graficznych źródła, w jaki sposób rysunek ukazuje politykę kolonialną światowych mocarstw.

5 **Źródło 1. Opis stylu**

Ruch artystyczny, styl w sztukach plastycznych [...] na przełomie XIX i XX w., będący protestem przeciw historyzmowi [...]. Budowle [...] cechowało: fantazyjne ukształtowanie fasad, okien i podziałów oraz linearna kapryśna dekoracja o motywach zaczerpniętych z natury, np. wijące się pęki wici roślinnych, smugi dymu, sieci pajęcze, muszle, skrzydła motyli, maski i maszkarony.

Źródło: *Encyklopedia szkolna WSiP. Historia*, Warszawa 2004, s. 830.

Źródło 2. Fotografie budowli

A.

B.

a) Podaj nazwę stylu architektonicznego opisanego w źródle 1.

b) Rozstrzygnij, która z zaprezentowanych fotografii (A czy B) przedstawia budowlę charakterystyczną dla tego stylu.

6 **Źródło. Opisy konfliktów z XIX w.**

Opis 1.: Osią polityki wobec Chin stało się dążenie do „otwarcia" tego kraju dla spółek, którym przewodziła Kompania Wschodnioindyjska. Nasilenie handlu [narkotykami] spowodowało jednak reakcję Pekinu. W 1839 r. do Kantonu przybył [...] Zexu Lin [...]. Misja jego zakończyła się pozornym sukcesem: blokada angielskiej faktorii zmusiła kupców do wydania przechowywanego narkotyku [...]. Działania te [...] miały dostarczyć [Brytyjczykom] powodu do wywołania konfliktu zbrojnego [...]. Na mocy podpisanej konwencji reprezentujący cesarza gubernator Quishan zaakceptował i wypłatę odszkodowań, i odstąpienie Anglikom wyspy Hongkong [...].

Opis 2.: Rankiem [...] pojawiła się „Virginia" pod flagą komandora Buchanana [...]. Pancernik natychmiast zaatakował „Cumberlanda". Aby oszczędzić cennych pocisków (południowcy od pierwszych dni wojny zaczęli cierpieć na ich brak), dowódca okrętu zdecydował się taranować korwetę [...]. Sytuacja eskadry [federalistów] była naprawdę rozpaczliwa [...]. Wiadomości [...] spowodowały, iż nie w pełni sprawną jednostkę [pancernik „Monitor"] wyholowano 6 marca z Nowego Jorku [...]. Gdy następnego dnia pojawiła się [...] „Virginia", aby dokończyć dzieła zniszczenia, mały pancernik federalistów [...] zastąpił jej drogę.

Opis 3.: Wybuch wojny przyspieszyły zarówno powtarzające się napaści ze strony Anglików, jak również nierozwiązany problem zamieszkujących Oranię i Transwal cudzoziemskich osadników [...]. Zdobywca Sudanu, gen. Kitchener, który przejął naczelne dowództwo z rąk feldmarsz. Robertsa, postawił bowiem na zgniecenie przeciwnika miażdżącą przewagą liczebną. W 1900 r. Orania, a następnie Transwal zostały opanowane przez jego wojska. Konflikt zakończył się jednak dopiero w dwa lata później, gdy ustała nękająca najeźdźców partyzantka.

Źródło: P. Wieczorkiewicz, *Historia wojen morskich. Wiek pary*, Londyn 1995, s. 18–19, 163–165, 269.

Podaj stosowane w historiografii nazwy konfliktów, których dotyczą poszczególne opisy.

▪ *Niedziela w kopalni* – obraz Jacka Malczewskiego z 1882 r.

IV

ZIEMIE POLSKIE NA PRZEŁOMIE XIX I XX W.

1 Skutki powstania styczniowego
2 Walka o polską kulturę i szkolnictwo
3 Przemiany społeczno-gospodarcze
4 Powstanie polskiego ruchu socjalistycznego
5 Ruch narodowy i ludowy
6 Rewolucja 1905 r.
7 Kultura i nauka polska na przełomie XIX i XX w.

1 SKUTKI POWSTANIA STYCZNIOWEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak zakończyło się powstanie styczniowe?
2. Jaka była sytuacja Polaków w zaborze rosyjskim przed 1863 r.?

REPRESJE PO UPADKU POWSTANIA STYCZNIOWEGO

Powstanie styczniowe było ostatnim zrywem niepodległościowym Polaków w XIX w. Śmierć w walkach poniosło ponad 20 tys. powstańców, a niemal 30 tys. zostało zesłanych w głąb Rosji. Część z nich skierowano na katorgę, czyli ciężkie roboty m.in. w kopalniach. Władze carskie skonfiskowały także ponad 3 tys. majątków należących do powstańców, a na tysiące osób nałożyły dodatkowe kontrybucje, np. za manifestowanie żałoby narodowej lub uchylanie się od uczestnictwa w specjalnych balach, które były organizowane przez władze rosyjskie. Ogólnie represjom poddano prawie 250 tys. osób.

Wraz z upadkiem powstania zakończyła się na ziemiach polskich epoka romantyzmu. Jedyną korzyść z tego zrywu odnieśli chłopi, którzy w wyniku uwłaszczenia otrzymali ziemię na własność. Tym samym w XIX w. na ziemiach polskich zakończyła się epoka feudalizmu, a rozpoczął się okres przemian kapitalistycznych.

Po stłumieniu powstania styczniowego Rosjanie planowali raz na zawsze załatwić kwestię polską. Według cara Aleksandra II ten *Judasz Słowiańszczyzny*, jak nazwał on Królestwo Polskie, powinien zostać surowo ukarany i pozbawiony wszelkich atrybutów świadczących o jego odrębności od Rosji. Miały temu służyć próby zniszczenia autonomii Królestwa, represje zastosowane wobec powstańców oraz rusyfikacja szkół i kościołów. Prace w kierunku całkowitej unifikacji ziem polskich z Imperium Rosyjskim prowadziły dwie instytucje – powołany w 1864 r.

Pożegnanie Europy to obraz Aleksandra Sochaczewskiego, na którym przedstawił on znanych zesłańców na Sybir z różnych okresów zsyłek. Uwiecznił na nim także siebie jako postać patrzącą na słup 1. Obelisk postawiony w uralskiej wsi Rieszoty, wyznaczający granicę między Europą i Azją, przez zesłańców był nazywany pomnikiem łez. Sochaczewski spędził na Syberii dwadzieścia lat.

▪ *obraz, Warszawa, 1890–1894*

w Warszawie **Komitet Urządzający** oraz utworzony w Petersburgu **Komitet do spraw Królestwa**. Królestwo Polskie zaczęto nazywać **Krajem Nadwiślańskim** (ros. ***Priwislinskij Kraj***). Nadal obowiązywał wprowadzony w 1861 r. **stan wojenny**, który zniesiono dopiero dwadzieścia lat później, ustanawiając w jego miejsce *stan wzmocnionej ochrony*. Utrudnione zostało podróżowanie – przekroczenie granic guberni wymagało posiadania paszportu, a w niektórych sytuacjach odpowiednich zezwoleń wydawanych przez administrację cywilną. W całym kraju obwiązywała cenzura, a od 1865 r. język rosyjski funkcjonował jako jedyny język urzędowy. W związku z permanentnym stanem wyjątkowym bez zgody władz nie można było założyć gazety, otworzyć szkoły kupieckiej czy powołać do życia nowego stowarzyszenia. Co więcej, między 1866 r. a 1876 r. sukcesywnie likwidowano suwerenne instytucje państwowe, takie jak:

- Sekretariat Stanu do spraw Królestwa,
- odrębną administrację poczt oraz Komisję Przychodów i Skarbu,
- Radę Stanu, Radę Administracyjną, Komisję Oświecenia Publicznego,
- Komisję Spraw Wewnętrznych i Duchownych,
- Komisję Sprawiedliwości.

Z kolei Bank Polski został przekształcony w warszawski oddział rosyjskiego Banku Państwowego. Zwiększeniu uległa liczba **guberni** (z 5 do 10) oraz powiatów. Zmiany te sprzyjały próbom depolonizacji służb cywilnych poprzez zastępowanie polskich urzędników rosyjskimi. Dodatkowo car odebrał prawa miejskie miastom, których władze były zaangażowane w pomoc powstańcom. Po śmierci namiestnika **Fiodora Berga** w 1874 r. utworzono urząd **generała-gubernatora**, na który został powołany **Iosif Hurko**. Funkcja ta dawała Rosjaninowi szerokie uprawnienia cywilne, policyjne i wojskowe. W 1879 r. kompetencje generała-gubernatora zostały dodatkowo rozszerzone – od tej pory mógł on decydować o postawieniu osób cywilnych przed sądem wojennym oraz zsyłać Polaków na Sybir bez prawomocnego wyroku.

Pałac Staszica został w latach 90. XIX w. zmieniony przez władze rosyjskie w prawosławną cerkiew św. Tatiany Rzymianki. Jego fasada została wówczas przebudowana w stylu bizantyjsko-rosyjskim. Funkcję cerkwi pałac pełnił do I wojny światowej, gdy Warszawę zajęli Niemcy.

▪ *fotografia, Warszawa, ok. 1905 r.*

RUSYFIKACJA SZKOLNICTWA

Represje dotknęły także **szkolnictwo**. Zamknięto Instytut Politechniczny i Rolniczo-Leśny w Puławach oraz Szkołę Główną Warszawską. Na ich miejsce utworzono **Cesarski Uniwersytet Warszawski** oraz **Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa**. Rosyjski stał się językiem wykładowym nie tylko na obu uczelniach, ale również w szkołach średnich (od końca lat 70.) oraz elementarnych (od 1885 r.). Język polski został zaliczony do grupy przedmiotów nadobowiązkowych, a jego nauka odbywała się w języku zaborcy. Pod koniec XIX w. w języku ojczystym uczono już tylko religii. W 1879 r. kuratorem warszawskiego okręgu szkolnego został **Aleksandr Apuchtin**, za którego czasów nastąpiła pełna **rusyfikacja** szkolnictwa. Szkoła stała się ważnym narzędziem represji w rękach władzy, a tym samym instytucją znienawidzoną przez Polaków. W tym okresie podniesiono czesne oraz zamknięto wiele wiejskich szkół elementarnych. Decyzja ta dotknęła przede wszystkim rodziny ubogie, których nie było

TEKST ŹRÓDŁOWY

SZKOLNICTWO ROSYJSKIE W KRÓLESTWIE POLSKIM

O szkolnictwie rosyjskim, które w XIX-wiecznej Polsce stało się narzędziem polityki rusyfikacyjnej, pisał m.in. polski działacz narodowy Roman Dmowski.

Władze szkolne, nie mając możliwości oddziaływania na młodzież za pomocą wpływu moralnego, jaki ma szkoła szanowana przez uczniów, starają się działać na nią za pomocą systemu kar. Kary te są bardzo surowe: 1) areszt dochodzący do 72 godzin, 2) dla młodszych uczniów kara cielesna (za zgodą rodziców), 3) zwykłe wydalenie z gimnazjum, 4) wydalenie bez prawa wstąpienia do jakiegokolwiek zakładu naukowego.

System kar jednak nie miałby wielkiego wpływu, gdyby przekroczenia przepisów łatwo unikały oka władzy. Szkoła stworzyła równolegle system dozoru, o jakim nikomu się nie śniło.

Gdy uczeń siedzi w klasie, obserwuje go z katedry nauczyciel, badający nawet wyraz jego twarzy, a obok tego często inspektor lub dyrektor patrzy nań z korytarza przez szybę lub dziurkę od klucza. Wyszedłszy podczas pauzy na korytarz lub na podwórze, musi się nieustannie oglądać, czy nie podkrada się na palcach za jego plecami pomocnik gospodarza klasy lub też któryś z nauczycieli i zwierzchników szkolnych. Nawet w miejscu ustępowym musi się mieć na baczności, bo tam zamyka się często jaki „pedagog", żeby posłuchać, czy młodzież nie mówi po polsku. [...]

... oprócz własnych nauczycieli jest śledzony przez pedagogów z innych szkół, przez policję, żandarmów, urzędników i wojskowych. Władza szkolna chętnie przyjmuje dobrowolną pomoc w śledzeniu ucznia od wszystkich Rosjan, dbających o postępy „russkawo dieła na zapadnych okrainach gosudarstwa" (sprawy rosyjskiej na zachodnich kresach państwa, tzn. w zaborze rosyjskim) [...].

Jeżeli uczeń, idąc ulicą, niesie jakieś książki w ręku, jest narażony na to, że jaka urzędowa osoba zaczepi go, i w razie trafienia na książki polskie, pociągnie go do odpowiedzialności przed władzą szkolną. [...]

Uczeń, nie mający w mieście rodziców lub najbliższych krewnych, ani u znajomych, ani u dalszych krewnych mieszkać nie może. Musi stanąć na stancji prywatnej, zatwierdzonej przez władzę szkolną, najczęściej zaś sama władza tę stancję mu wyznacza [...].

Jeżeli do gimnazjum przychodzi list adresowany do którego z uczniów, szwajcar (woźny) ma obowiązek odnieść go do inspektora, ten zaś oddaje list uczniowi, przy czym zachowana jest procedura następująca. Ucznia wzywa się do gabinetu inspektora. Tam zwierzchnik podaje mu list, każe przy sobie otworzyć i na miejscu czytać – broń Boże, nie na głos. Podczas czytania listu przez ucznia inspektor obserwuje wyraz jego twarzy i zauważywszy cień zmieszania, odbiera mu z rąk list i sam czyta. W niektórych gimnazjach procedura jest mniej ceremonialna.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 415–417.

? **1.** Wymień represje, jakie stosowała wobec uczniów władza rosyjska.

2. Wyjaśnij, na czym polegał wspomniany przez Dmowskiego system dozoru.

stać na opłacenie edukacji dzieci. W rezultacie reforma przyczyniła się do wzrostu analfabetyzmu, szczególnie wśród biednej ludności zamieszkującej tereny wiejskie. Celem ówczesnej szkoły stało się wychowanie posłusznych i lojalnych obywateli. Dlatego też dużą wagę przywiązywano do wyboru kadry nauczycielskiej. Zwalniano zarówno nauczycieli Polaków, jak i Rosjan z nimi sympatyzujących. Z racji represyjnej polityki, jaką realizował Apuchtin, okres jego rządów jako kuratora warszawskiego okręgu naukowego, czyli lata 1879–1897, nazwano **nocą apuchtinowską**.

Mimo intensywnej rusyfikacji społeczeństwo polskie nie zrezygnowało z nauki rodzimego języka, literatury i historii. Odbywała się ona na **tajnych kompletach**, prowadzonych w formie nielegalnych zajęć organizowanych poza szkołą. Do aluzji i zrozumiałych tylko przez Polaków określeń odwoływali się uczeni, dziennikarze

i artyści, dbając tym samym o podtrzymanie i krzewienie polskości, pomimo trudnych warunków panujących w zaborze rosyjskim.

REPRESJONOWANIE KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO I UNICKIEGO

Represje objęły również Kościół katolicki, który w 1867 r. został podporządkowany instytucji o nazwie **Kolegium Duchowne** w Petersburgu (niezatwierdzonej przez papieża). Pod jego nadzorem zamykano klasztory, konfiskowano dobra kościelne, a duchownym zaczęto wypłacać pensje rządowe, tak aby umożliwić państwu rosyjskiemu kontrolowanie ich działalności. Co więcej, księgi parafialne mogły być prowadzone tylko w języku rosyjskim. Kapłani niegodzący się z decyzjami władz często byli karani zesłaniem na Syberię. Taki los spotkał m.in. biskupów Wincentego Popiela i Konstantego Ireneusza Łubieńskiego.

W 1875 r. w Królestwie Polskim podjęto również próbę likwidacji Kościoła unickiego, czyli greckokatolickiego, na Podlasiu i w Chełmszczyźnie. Przymusowa konwersja na prawosławie niejednokrotnie kończyła się tragicznie – protestującą ludność pacyfikowano przy pomocy wojska, w wyniku czego wiele osób zostawało rannych bądź zabitych. Doskonałym przykładem obrazującym brutalność tego procesu były masakry w Pratulinie i Drelowie. Dopiero w 1905 r., aby opanować chaos spowodowany rewolucją lutową w Rosji i zniechęcić ludzi do występowania przeciwko władzy, car wydał dekret tolerancyjny, na mocy którego ok. 200 tys. unitów podjęło decyzję o powrocie do swojego obrządku.

Męczennicy z Pratulina byli unitami, którzy nie zgadzali się na oddanie swojej cerkwi duchownemu prawosławnemu. Wobec braku porozumienia gubernator rosyjski wezwał wojsko, które otworzyło ogień do klęczących i modlących się ludzi. Zginęło wówczas 13 osób, które w 1996 r. zostały beatyfikowane przez papieża Jana Pawła II.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Polki na zesłaniu

Wśród polskich zesłańców były również kobiety: uczestniczki powstania styczniowego oraz żony i narzeczone ukaranych. Jedną z najbardziej znanych więźniarek była Józefa Gudzińska, która za udział w wystąpieniu zbrojnym została skazana na 15 lat ciężkich robót w warzelni soli w Usolu, we wschodniej Syberii. Więźniarka całymi dniami prała worki nasiąknięte solą i szorowała podłogi. Wchłanianie tak dużych ilości solanki negatywnie wpłynęło na stan zdrowia zesłanki, że doprowadziło do jej przedwczesnej śmierci w 1866 r., w wieku zaledwie 25 lat. Za sprawą relacji pamiętnikarskich, jak również obrazów Aleksandra Sochaczewskiego, których była ona główną bohaterką, Józefa Gudzińska została uznana za symbol polskiej martyrologii na Syberii. Jej pogrzeb, będący pierwszym pochówkiem polskiego zesłańca w Usolu, przybrał charakter manifestacji politycznej.

? Z jakich powodów Polki były zsyłane w głąb Rosji?

Gudzińska nad przeręblą to obraz Aleksandra Sochaczewskiego pochodzący z tzw. kolekcji syberyjskiej.

▪ *obraz, Polska, XX w.*

POLACY NA SYBERII

1. Wymień główne ośrodki działalności polskich badaczy.
2. Wskaż miejsce ostatniego w XIX stuleciu powstania polskiego.

ZSYŁKI NA SYBERIĘ

Jedną z form represji skierowaną przeciwko powstańcom były przymusowe zsyłki. Z ustaleń polskich historyków wynika, iż w latach 1863–1867 karę tę zastosowano wobec ok. 27 tys. osób, z czego ok. 10,5 tys. stanowili mieszkańcy Królestwa Polskiego. Spośród Polaków skazanych na zesłanie większość (ok. 23%) trafiła na Syberię. Warto zauważyć, że używane przez historyków pojęcie *polski Sybir* wykracza poza geograficzny obszar Syberii i odnosi się, w szerszym ujęciu, do zesłania w głąb Imperium Rosyjskiego. Poza **Syberią** Wschodnią i Zachodnią Polacy trafiali również do Kazachstanu, na Kaukaz oraz do guberni archangielskiej i permskiej. Nie wszystkich zesłańców dotknęły jednakowo surowe represje. Największa grupa została skazana na **katorgę**, czyli ciężkie roboty – budowlane, w warzelniach soli lub w kopalniach, które więźniowie musieli wykonywać zakuci w kajdany lub przywiązani do taczek. Licznych Polaków zsyłano również na **dożywotnie osiedlenie**, bez możliwości powrotu w rodzinne strony. Nieco łagodniejszy wyrok dostali ci wygnańcy, którzy po odbyciu wyznaczonej kary mogli wrócić do domów. Dodatkowo ok. 6 tys. osób trafiło do **rot aresztanckich**, czyli karnych obozów pracy. Chłopi, najczęściej z całymi rodzinami, byli przesiedlani w celu zaludnienia nowych

terenów osadniczych. W ten sposób władze rosyjskie kolonizowały słabo zamieszkane obszary Syberii. W najlepszym położeniu znaleźli się Polacy skazani na zsyłkę administracyjną.

Aby dostać się w głąb Rosji, polscy zesłańcy musieli przebyć ok. 12–16 tys. km. W zależności od pory roku trasę tę pokonywano pieszo, konno, koleją albo sańmi. W ciągu doby należało przejść 16 km bądź przejechać 170 km konno. Normy te jednak stale ulegały zmianom. Droga była podzielona na kilka etapów, a jej centralny punkt stanowiła Moskwa. To tam skazanych ponownie liczono, golono im głowy i zaopatrywano w odzież na dalszą drogę. Zarówno pozycja społeczna, jak i przynależność do określonej kategorii zesłańców determinowała codzienność więźniów. Sytuacja lekarzy, których na Syberii brakowało, oraz wykwalifikowanych rzemieślników była dość dobra. Mężczyźni skazani za przestępstwa polityczne nie mogli prowadzić działalności naukowej, pedagogicznej oraz lekarskiej. Brak odpowiedniego nadzoru administracyjnego ze strony władz dawał im jednak szansę na obejście tych zakazów. Polscy naukowcy prowadzili intensywne badania, które zaowocowały poznaniem niezbadanych do tamtej chwili odległych rejonów Rosji. Do najwybitniejszych odkrywców Syberii zalicza się **Aleksandra Czekanowskiego**, który studiował geologię m.in. guberni irkuckiej, Mongolii oraz rejonu Dolnej Tunguzki. Zajmował się on również kolekcjonowaniem skamieniałości roślin i owadów. Nie mniej ważnymi postaciami byli **Jan Czerski**, prowadzący badania w rejonie Omska, Bajkału i Sajanów, oraz **Benedykt Dybowski**, pracujący w okolicach jeziora Bajkał i Kamczatki.

Wigilia na Syberii to dzieło z cyklu obrazów malarza Jacka Malczewskiego poświęconych ciężkim losom Polaków na zesłaniu. Swoją wizję życia na Syberii artysta przedstawił na podstawie pamiętników oraz relacji tych, którym udało się wrócić na ziemie polskie.

▪ *obraz, Polska, 1892 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie zabajkalskie

Ostatnie w XIX stuleciu powstanie polskie wybuchło 24 czerwca 1866 r. w Kułtuku w Kraju Zabajkalskim. Zesłani na katorgę polscy powstańcy, pracujący przy budowie bajkalskiej drogi obwodowej, chcąc jak najszybciej wrócić do kraju, doprowadzili do zrywu zbrojnego, który miał im umożliwić przedostanie się do Chin. Jego organizacją zajął się uczestnik rozruchów na Ukrainie – Gustaw Szaramowicz. W trwającym cztery dni wystąpieniu wzięło udział ok. 700 rewolucjonistów. Przewaga wojsk rosyjskich zadecydowała o błyskawicznym zdławieniu buntu, a ukrywających się powstańców wkrótce wyłapano. Czterej przywódcy zrywu zostali skazani na śmierć, a pozostałym uczestnikom zaostrzono poprzednie wyroki, podwyższając je o kilka lat bądź zmieniając na dożywocie.

? Jakie konsekwencje spotkały uczestników ostatniego polskiego powstania w XIX w.?

EMIGRACJA POPOWSTANIOWA

Wychodźstwo postyczniowe różniło się znacznie od Wielkiej Emigracji, która nastąpiła po 1831 r. Szacuje się, że w latach 1864–1866 zabór rosyjski opuściło ok. 10 tys. osób. Wyjeżdżano przede wszystkim do Francji, Szwajcarii, Włoch, Rumunii, Belgii, Wielkiej Brytanii oraz Bułgarii. Polacy nie byli już jednak witani tak entuzjastycznie jak jeszcze kilkadziesiąt lat wcześniej.

Choć emigranci, którzy opuścili ziemie polskie w wyniku powstania styczniowego nie byli tak aktywni politycznie jak ich prekursorzy sprzed trzydziestu lat, nadal zrzeszali się

Jarosław Dąbrowski podczas Komuny Paryskiej sprawował funkcję naczelnego dowódcy. Zginął w maju 1871 r. na barykadach w Paryżu.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

w rozmaitych organizacjach. Najwięcej stowarzyszeń emigracyjnych funkcjonowało we Francji. Działał tam m.in. **Hôtel Lambert**, założony jeszcze podczas Wielkiej Emigracji, oraz **Zjednoczenie Emigracji Polskiej**, które powstało w 1866 r. w Paryżu. Chociaż w pierwszych latach funkcjonowania Zjednoczenie liczyło ok. 1500 członków, to u schyłku swojej działalności ich liczba spadła do niecałych 700. W 1868 r. zrzeszenie zmieniło nazwę na **Zjednoczenie Demokracji Polskiej**. Do jego najbardziej znanych działaczy należeli: Józef Tokarzewicz, Jarosław Dąbrowski oraz Zygmunt Miłkowski. Kres organizacji położył zryw rewolucyjny ludności Paryża w 1871 r., zwany Komuną Paryską, w którym wzięło udział wielu Polaków. Po upadku powstania rząd francuski zlikwidował zrzeszenie, którego członkowie udzielili wsparcia paryskim rebeliantom.

REPRESJE NA ZIEMIACH ZABRANYCH

Podobnie jak w Królestwie Polskim, na ziemiach zabranych rusyfikacja objęła urzędy, sądy oraz szkolnictwo. W przypadku szkół i uczelni była ona jeszcze bardziej restrykcyjna niż w Królestwie, gdyż obowiązkowa nauka w języku rosyjskim obejmowała również lekcje religii. W celu wyrugowania języka polskiego z przestrzeni publicznej w wielu miejscowościach pojawiły się tablice przypominające o zakazie jego używania. Co więcej, Polaków systematycznie pozbawiano pracy w urzędach oraz na kolei.

Powstańcom oraz podejrzanym o udział w wystąpieniu zbrojnym konfiskowano majątki, a Polacy oskarżeni o konspiracyjną działalność polityczną otrzymali nakaz sprzedaży swoich posiadłości Rosjanom. Osoby polskiego pochodzenia nie mogły nabywać ziemi. Do 1897 r. na polską własność ziemską była nałożona **kontrybucja**, czyli podatek mający na celu zwrócenie Rosji kosztów związanych z tłumieniem powstania. Możliwość organizowania szlacheckiego samorządu ziemskiego, jaką dawała rosyjska reforma uwłaszczeniowa z 1861 r., została Polakom odebrana.

Z pełną bezwzględnością prowadzono także represyjną politykę w stosunku do Kościoła katolickiego. Likwidowano klasztory katolickie, kościoły zamykano bądź zamieniano w cerkwie oraz niszczono przydrożne kapliczki. Zarówno kazania, jak i nabożeństwa pozaliturgiczne musiały odbywać się w języku rosyjskim.

ĆWICZENIA

1. Omów politykę represji w Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego.
2. Przedstaw życie polskich zesłańców.
3. Scharakteryzuj sytuację na ziemiach zabranych po zdławieniu powstania styczniowego.
4. Wyjaśnij, w jaki sposób władze rosyjskie chciały przeprowadzić na ziemiach polskich rusyfikację.
5. Omów represje, jakie spotkały Kościół katolicki w zaborze rosyjskim po powstaniu styczniowym.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Borcjsza, *Emigracja postyczniowa*, Warszawa 1966.
A. Chwalba, *Imperium korupcji w Rosji i Królestwie Polskim 1861–1917*, Kraków 1995.

2 WALKA O POLSKĄ KULTURĘ I SZKOLNICTWO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie represje spotkały mieszkańców Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym?
2. W którym zaborze Polacy byli najmniej prześladowani przez władze zaborcze?

ZABÓR PRUSKI – KULTURKAMPF

Władze pruskie na początku drugiej połowy XIX w. były dość tolerancyjne wobec Polaków i nie prowadziły zdecydowanej polityki germanizacyjnej. Dość szybko, bo już w 1866 r. zakończyły także represje po powstaniu styczniowym, ogłaszając amnestię. Działania te były podyktowane faktem, że kanclerz Otto von Bismarck był zajęty batalią o zjednoczenie Niemiec i nie chciał dodatkowo rozpalać konfliktu wewnętrznego w państwie. Przełomowy dla Polaków okazał się rok 1871, gdy wszystkie ziemie wchodzące w skład zaboru pruskiego znalazły się w granicach nowo utworzonej II Rzeszy Niemieckiej.

Po zjednoczeniu nadrzędnym celem polityki wewnętrznej Niemiec stała się likwidacja wszelkich **partykularyzmów** i **separatyzmów** państw katolickich i mniejszości narodowych, mogących zagrażać jego jedności. Polityka unifikacji rozpoczęła się od walki z Kościołem katolickim, który cieszył się w Niemczech dużą niezależnością. Katolicy zamieszkiwali przede wszystkim tereny południowych Niemiec oraz ziemie polskie zaboru pruskiego. Dla Polaków wiara stanowiła symbol narodowej identyfikacji. Tymczasem celem Bismarcka było pełne podporządkowanie Kościoła państwu. Jego sprzymierzeńcami w tej walce stali się liberałowie, dążący do laicyzacji państwa. Walka z Kościołem przyjęła nazwę **Kulturkampf** (w dosłownym tłumaczeniu z niem. 'walka z kulturą'). Twórcą tego terminu był poseł pruski Rudolf Virchow [czyt.: wyrsioł], który użył go po raz pierwszy podczas przemówienia w pruskiej Izbie

HAKATA

W listopadzie 1894 r. w Poznaniu doszło do utworzenia Niemieckiego Związku Marchii Wschodniej (*Deutscher Ostmarkenverein*; czyt.: dojczer ostmarkenferajn), czyli Hakaty. Skrót pochodzi od pierwszych liter nazwisk jej założycieli: Ferdinanda von Hansemanna, Hermanna Kennemanna i Heinricha von Tiedemanna [czyt.: hajnrisia fon tidemana]. Wraz z powstaniem Hakaty walka z polskością wkroczyła na nowy etap. Do tej pory to władze rządowe inicjowały i prowadziły działania antypolskie. Teraz w te zabiegi włączyło się także niemieckie społeczeństwo. Do wybuchu I wojny światowej ta skrajnie nacjonalistyczna organizacja liczyła ponad 55 tys. członków, wśród których przeważali urzędnicy, nauczyciele i przedsiębiorcy. Wspierała zarówno niemiecką kolonizację, jak i niemieckie szkolnictwo. Posiadała również własny organ prasowy „Die Ostmark". W pierwszym numerze z 1901 r. szczegółowo omówiono cele organizacji, podkreślając, że głównym zadaniem jest wzmocnienie niemieckości na wschodnich kresach Rzeszy, które zamieszkiwali Polacy. Miało się to stać poprzez utrwalanie poczucia niemieckonarodowego oraz przez silne wsparcie gospodarcze ludności niemieckiej.

? W jakim celu powstała Hakata?

Posłów **17 stycznia 1873 r.** Ustawy wymierzone w Kościół katolicki były uchwalane zarówno przez sejm Rzeszy (dla całych Niemiec), jak i sejm pruski (tylko dla Prus). Pierwszą ustawą wydaną w ramach Kulturkampfu był tzw. **paragraf o kazalnicy** (*Kanzelparagraph*; czyt.: kancelparagraf) z 1871 r., który obowiązywał na terenie całej Rzeszy. Na jego mocy duchownym, którzy w trakcie mszy bądź innych obrzędów religijnych występowali przeciw władzy państwowej, groziło do dwóch lat więzienia. Ponieważ kwestie narodowościowe były uznawane za polityczne, księża, którzy stawali w obronie polskości, podlegali pod *Kanzelparagraph*.

W latach 1873–1875 sejm pruski wydał serię tzw. ustaw majowych, które dotyczyły kwestii kształcenia duchownych i powoływania ich na stanowiska kościelne oraz regulowały funkcjonowanie klasztorów. Działać mogły jedynie te placówki, które opiekowały się chorymi. Wszystkie klasztory, które prowadziły szkoły, zostały zlikwidowane. Kościół został pozbawiony nadzoru nad szkolnictwem. Odebrano mu również prawo prowadzenia akt stanu cywilnego. Na księży nałożono obowiązek zdania specjalnego egzaminu państwowego („egzaminu z kultury"), a władze państwowe otrzymały prawo weta przy obsadzaniu stanowisk kościelnych.

W prowincjach wschodnich Rzeszy pozbawienie Kościoła wpływu na wiernych miało dla Bismarcka ogromne znaczenie, ponieważ to ta instytucja wspierała Polaków w walce narodowej. Duchowieństwo katolickie ostro zaprotestowało przeciw wprowadzanym ustawom. Swój sprzeciw wyraził m.in arcybiskup gnieźnieńsko-poznański **Mieczysław Ledóchowski**, wobec którego zastosowano areszt domowy. Walka z Kościołem katolickim nie przyniosła oczekiwanych rezultatów, wręcz przeciwnie, jego znaczenie wzrosło, co w rezultacie przyniosło wzmocnienie katolickiej Partii Centrum. W zaborze pruskim z kolei Kościół ugruntował swoją pozycję instytucji stającej w obronie polskości i oddziałującej na polskie życie publiczne. Wbrew Bismarckowi w Wielkopolsce, na Górnym Śląsku i Pomorzu polska świadomość narodowa została wzmocniona.

Arcybiskup Mieczysław Ledóchowski był przeciwnikiem angażowania się kleru w kwestie narodowe. Jednak wraz z rozpoczęciem przez Niemcy polityki Kulturkampfu skończył z ugodową polityką.

- *fotografia, Niemcy, XIX w.*

Pod koniec lat 70. XIX w. rozpoczął się stopniowy odwrót od polityki Kulturkampfu. Niektóre z ustaw zostały cofnięte. Zaczęto obsadzać parafie, które wcześniej pozbawiono księży. Utrzymano jednak paragraf o kazalnicy, państwowy nadzór nad szkołami oraz prawo rządowego weta przy obsadzaniu stanowisk kościelnych.

GERMANIZACJA

Walka z Kościołem przebiegała równolegle z **germanizacją** szkolnictwa. Właściwe rozporządzenia w tym zakresie wydawały władze lokalne, doskonale znające specyfikę swojego regionu, dlatego też w poszczególnych prowincjach wprowadzanie języka niemieckiego jako wykładowego nieznacznie się różniło. Już w połowie lat 60. takie rozporządzenia wydano na Śląsku i w Prusach Zachodnich. Język niemiecki został uznany za język wykładowy, choć zezwolono jeszcze na korzystanie z języka polskiego, szczególnie w klasach młodszych, do momentu wystarczającego opanowania języka niemieckiego. W języku polskim odbywała się jedynie nauka religii. W szkołach ludowych Prowincji Poznańskiej utrzymano jeszcze przez jakiś czas język polski jako przedmiot nauczania. Jego ostateczne usunięcie ze szkolnictwa ludowego nastąpiło w 1887 r. Germanizacji zostało poddane także szkolnictwo średnie. Jednocześnie sposobem na ograniczenie

STRAJKI DZIECI W ZABORZE PRUSKIM

Polacy nie pogodzili się z wyrugowaniem języka polskiego ze szkół. Duży sprzeciw w społeczeństwie polskim wzbudził przede wszystkim nakaz nauczania religii w języku niemieckim w szkołach elementarnych. Kiedy w 1901 r. we Wrześni w Wielkopolsce nauczyciel wymierzył 14 uczniom karę chłosty za to, że na lekcji religii nie chcieli odmówić modlitwy w języku niemieckim, ich rodzice zorganizowali wiec protestacyjny. Wszyscy, którzy brali w nim udział, łącznie z dziećmi, zostali postawieni przed sądem w związku z zakłócaniem spokoju publicznego. Skazano 25 osób, wymierzając karę od 2 miesięcy do 2,5 roku więzienia oraz grzywnę. Wydarzenia te przyczyniły się jednak do wzmocnienia Polaków w walce o zachowanie języka polskiego. W 1906 r. doszło do wybuchu strajku szkolnego, w którym udział wzięło ok. 75 tys. uczniów z 800 szkół. Zarówno wydarzenia z 1901 r., jak i 1906 r. oburzyły opinię publiczną. Maria Konopnicka napisała wówczas wiersz *O Wrześni*, a Henryk Sienkiewicz opublikował dwa listy piętnujące politykę władz pruskich wobec Polaków: w 1901 r. *O gwałtach pruskich*, a w 1906 r. *List otwarty do J.C.M. Wilhelma II, króla pruskiego*. Strajki szkolne wybuchały także w Królestwie Polskim (więcej zob. s. 309).

Dzieci z Wrześni na zdjęciu wykonanym przez Szymona Furmanka. Fotografię tę opublikowano w prasie wielu krajów. Fotograf został skazany przez władze pruskie na 200 marek grzywny, którą następnie zamieniono na 40 dni więzienia.

▪ *fotografia, Września, 1901 r.*

? Z jakich powodów wybuchł strajk dzieci we Wrześni?

liczby dzieci polskich pobierających naukę w szkołach średnich było sukcesywne podnoszenie czesnego. Od 1888 r. każdy nauczyciel przed rozpoczęciem pracy musiał też złożyć specjalne ślubowanie, w którym przyrzekał, iż będzie nauczał w duchu niemieckim, w pełni oddany cesarzowi i ojczyźnie.

Wprowadzenie języka niemieckiego w administracji nastąpiło w 1876 r., a w kolejnych latach stało się to też w sądownictwie. Rozpoczęto zwalnianie polskich urzędników, na których miejsce zatrudniano Niemców przybywających z dalszych obszarów Rzeszy. Wszyscy urzędnicy niezależnie od narodowości musieli składać przysięgę na wierność państwu i dynastii. Od 1903 r. urzędnikom, którzy wzorowo wypełniali swoje obowiązki narodowe, przyznawano **dodatek kresowy**. W celu całkowitego pozbawienia Polaków możliwości posługiwania się językiem polskim w przestrzeni publicznej wydano w 1908 r. tzw. **ustawę kagańcową**. Wszystkie zebrania publiczne miały odbywać się w języku niemieckim. Dopuszczono użycie innego języka niż niemiecki jedynie na zebraniach przedwyborczych w powiatach, gdzie ponad 60% mieszkańców stanowiła ludność polska.

W połowie lat 80. XIX w. niemieckie koła nacjonalistyczne oraz kanclerz Otto von Bismarck rozpoczęli kolejny etap walki z polskością. Postanowiono wówczas uderzyć w polską ludność na płaszczyźnie ekonomicznej. W 1885 r. zostały ogłoszone **rugi pruskie**, czyli deportacja polskich obywateli Rosji i Austro-Węgier z Prus. Przymusowe wysiedlenia w latach 1885–1890 objęły ponad 30 tys. osób. Wbrew oczekiwaniom władz pruskich, które prowadziły deportacje pod hasłem *obrony*

WARTO WIEDZIEĆ

Wóz Drzymały

Rolnik z Wielkopolski Michał Drzymała, nie uzyskawszy pozwolenia od władz pruskich na budowę domu, czego wymagano zgodnie z nowelą osadniczą z 1904 r., postanowił wraz z całą rodziną zamieszkać w wozie cyrkowym, który codziennie przesuwał o kilka metrów, tym samym nie podlegając pod wspomnianą ustawę. Dopiero po kilku latach władzom udało się nakazem sądowym zmusić go do usunięcia wozu, który stał się symbolem oporu chłopów wobec germanizacji. Wymuszono na nim także sprzedaż ziemi. W celu uhonorowania godnej naśladowania postawy Drzymały w 1939 r. wieś, w której miał ziemię, zmieniła nazwę na Drzymałowo.

? W jaki sposób Drzymała starał się obejść zakaz władz pruskich?

Wóz Drzymały stał się symbolem oporu polskich chłopów wobec władz pruskich.

▪ *fotografia, Wielkopolska, XX w.*

rodzimego rynku pracy, spotkały się one z dużą krytyką wielu środowisk, w tym przemysłowców pruskich pozbawionych taniej siły roboczej. Sprzeciw zgłosili również posłowie polscy w sejmie pruskim. Rugi pruskie zostały negatywnie ocenione także przez część parlamentu pruskiego, co w konsekwencji oznaczało znaczną porażkę antypolskiej polityki Bismarcka. Rugi przyczyniły się też do pogorszenia relacji z Rosją.

Wraz z utworzeniem w 1886 r. **Komisji Osadniczej dla Prus Zachodnich i Poznańskiego**, inaczej **Komisji Kolonizacyjnej**, rozpoczęła się „walka o ziemię", czyli skupowanie gruntów polskich i osiedlanie na nich niemieckich osadników. Komisja miała do dyspozycji fundusze w wysokości 100 mln marek (łącznie na wykup ziemi przeznaczono ponad miliard marek). Szybko się jednak okazało, że działalność tego gremium nie przynosi oczekiwanych rezultatów, w związku z czym zaczęto sięgać po rozwiązania nadzwyczajne. W 1904 r. wydano **nowelę osadniczą**, która zakazywała tworzenia nowych osad rolnych. Aby postawić budynek mieszkalny bądź gospodarski, należało otrzymać od władz stosowne zezwolenie. Polakom takich zezwoleń najczęściej nie udzielano. Z kolei w **1908 r.** wydano **ustawę wywłaszczeniową**, na mocy której Komisja Kolonizacyjna uzyskała prawo do przymusowego wywłaszczania polskich majątków. Ustawa ta była jawnym pogwałceniem podstawy gospodarki niemieckiej, jaką stanowiła nietykalność własności prywatnej.

Rugi pruskie, czyli usuwanie polskich chłopów z austriackimi lub rosyjskimi paszportami z ziemi, ukazane na obrazie Wojciecha Kossaka. Widoczny tu żandarm wręcza chłopu nakaz opuszczenia Cesarstwa Niemieckiego.

▪ *obraz, Polska, 1909 r.*

Spotkała się z ostrą krytyką zarówno niemieckiej, jak i europejskiej opinii publicznej, dlatego też władze nie sięgały po nią zbyt często. W 1912 r. wydano z kolei ustawę, która odbierała Polakom możliwość nabycia ziemi od Niemców. Mimo tych wszystkich działań germanizacja na płaszczyźnie ekonomicznej nie przyniosła oczekiwanych rezultatów.

POLACY W MONARCHII HABSBURSKIEJ

Wewnętrzna reforma państwa austriackiego, której źródeł należy upatrywać w kryzysie monarchii, w pełni uwidocznionym wskutek wydarzeń związanych z Wiosną Ludów, a następnie przegraną w 1859 r. w wojnie włoskiej, objęła także Galicję. Od 1859 r. w administracji Galicji można było używać języka polskiego i ruskiego. W roku kolejnym możliwość posługiwania się językiem polskim i ruskim rozciągnięto na sądownictwo i administrację skarbową. Odsunięcie ze stanowiska ministra stanu Aleksandra von Bacha i powołanie na nie dotychczasowego namiestnika Galicji **Agenora Gołuchowskiego** stanowiło zapowiedź istotnych zmian. Jednak dyplom październikowy Gołuchowskiego, dzielący władzę legislacyjną na państwową (wiedeński parlament) oraz krajową, która miała spocząć w rękach Sejmów Krajowych z szerokim zakresem kompetencji (więcej zob. s. 205), nie został dobrze przyjęty przez władze austriackie, niegodzące się na tak dużą federalizację państwa. Na mocy **patentu lutowego** z 1861 r. zakres kompetencji Sejmów Krajowych został znacznie ograniczony, a osoby o niskich dochodach pozbawiono prawa wyborczego. Pierwsze posiedzenie **Sejmu Krajowego** (lokalnego parlamentu) z siedzibą we Lwowie odbyło się w kwietniu 1861 r. Do kompetencji tej instytucji należało:

- ustawodawstwo w zakresie kultury krajowej (*Landeskultur*), obejmującej rolnictwo, leśnictwo, gospodarkę wodną, ponadto kwestie związane z kulturą i oświatą,
- sprawowanie kontroli nad administracją rządową i samorządową,
- wybór **Wydziału Krajowego**, który był organem przygotowawczym i wykonawczym Sejmu i w jego imieniu sprawował kontrolę nad samorządem terytorialnym.

Zmiany w kierunku autonomii zostały częściowo zahamowane wskutek powstania styczniowego. Początkowo postawa Austrii wobec wydarzeń w Królestwie Polskim była niejednoznaczna (tolerowano pomoc przekazywaną przez Polaków rodakom i nie przystąpiono do konwencji Alvenslebena). Jednak w 1864 r. w obawie przed reakcją Prus wprowadzono w Galicji stan oblężenia i zamknięto Sejm Krajowy. Na Polaków spadły też represje.

WARTO WIEDZIEĆ

Stańczycy

Stronnictwem rządzącym w Galicji doby autonomicznej byli stańczycy. Nazwa wywodzi się od opublikowanej w 1869 r. *Teki Stańczyka* – cyklu artykułów-listów autorstwa Józefa Szujskiego, Stanisława Tarnowskiego, Stanisława Koźmiana i Ludwika Wodzickiego, w których potępiono romantyczno-powstańcze zrywy. Uznano, że *liberum conspiro* jest równie niebezpieczne i szkodliwe co dawne *liberum veto*. Zdaniem konserwatystów tylko lojalność wobec państwa Habsburgów była gwarancją swobodnego rozwoju narodu polskiego. *Teka Stańczyka* stała się manifestem programowym konserwatystów krakowskich, których od tej chwili zwano stańczykami.

Józef Szujski był historykiem i jednym z przywódców stańczyków, a prywatnie przyjacielem Jana Matejki. Malarz przedstawił go na obrazie *Hołd pruski* jako wychowawcę królewicza Zygmunta Augusta.

- *obraz, Polska, 1886 r.*

? Jaką politykę realizowali stańczycy?

AUTONOMIA GALICJI

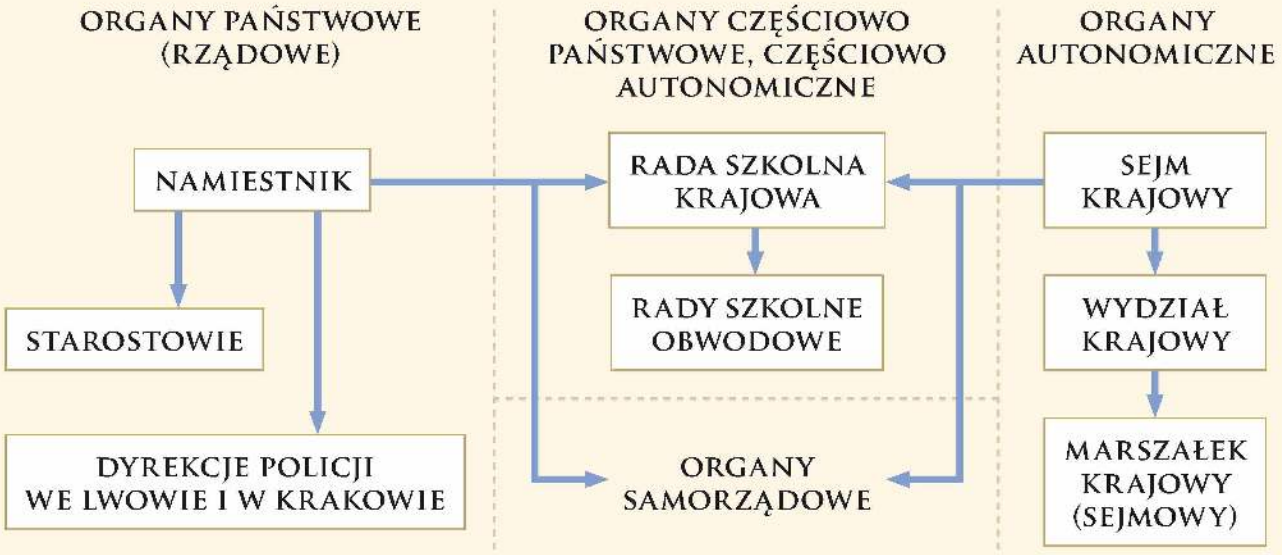
Klęska Austrii w wojnie z Prusami w 1866 r. ostatecznie przekonała monarchę o konieczności kontynuowania reformy systemu politycznego państwa. Jednak oczekiwania demokratów oraz konserwatystów galicyjskich co do zmian w funkcjonowaniu kraju były różne. Dla konserwatystów, którym przewodził ówczesny namiestnik Galicji Agenor Gołuchowski, celem stało się otrzymanie jak najszerszej autonomii. Dla demokratów autonomia była jedynie drogą do niepodległości. **10 grudnia 1866 r. krakowscy konserwatyści**, którzy mieli przewagę w sejmie galicyjskim, wystosowali do cesarza **adres** kończący się słowami: *Przy Tobie, Najjaśniejszy Panie, stoimy i stać chcemy* (zob. tekst źródłowy na s. 279).

Lojalność wobec Wiednia przyniosła Galicji **autonomię**, która kształtowała się stopniowo do 1871 r., co zapewniło Polakom szeroki zakres swobód obywatelskich. W 1869 r. język polski stał się językiem administracji, policji i sądownictwa. Nauczanie w nim w szkołach ludowych oraz średnich wprowadzono już w 1867 r. Nastąpiła również polonizacja szkolnictwa wyższego, które podlegało ministerstwu oświaty. W 1871 r. utworzono w Wiedniu **resort do spraw Galicji** kierowany przez ministra do spraw Galicji. W procesie kształtowania się autonomii ważna była również konstytucja grudniowa z 1867 r. (więcej zob. s. 206), która zapewniła mieszkańcom szereg praw i wolności obywatelskich.

Galicja w dobie autonomii stała się centrum polskiej kultury, sztuki i nauki. Jedynie tam funkcjonowały polskie uczelnie, powstawały teatry, muzea, wydawnictwa, liczne towarzystwa naukowo-kulturalne, których działalność niejednokrotnie wychodziła poza granice tego obszaru. Głównymi ośrodkami życia polityczno-kulturalnego były Kraków i Lwów. Posłowie z Galicji zasiadali w ogólnopaństwowym parlamencie – Radzie Państwa. W 1907 r. było to 106 posłów na ogólną liczbę 516. O liczbie posłów z danego kraju decydowały jego liczba ludności oraz wysokość płaconych podatków

SYSTEM POLITYCZNY GALICJI

Władze autonomii galicyjskiej składały się z organów rządowych (państwowych) i krajowych (autonomicznych). Organy rządowe reprezentował w Galicji mianowany przez cesarza namiestnik (zazwyczaj Polak), któremu podlegała administracja państwowa (starostwa). Autonomicznym organem władzy był Sejm Krajowy.

? O jakich sprawach mogły decydować autonomiczne władze Galicji?

TEKST ŹRÓDŁOWY

ADRES SEJMU GALICYJSKIEGO DO CESARZA

Wysłany w 1866 r. adres do cesarza Franciszka Józefa I był wyrazem całkowitego lojalizmu polskich konserwatystów wobec monarchii habsburskiej.

Najjaśniejszy Cesarzu i Królu nasz miłościwy!
[...] *Skoro nadejdzie pora, przystąpimy do zadania przekazanego przez Ciebie reprezentantom królestw i krajów Austrię składających, z ufnością i otuchą, bo przekonani jesteśmy, że* [...] *prawa i dziejowe tradycje krajów w skład państwa wchodzących dojdą do pełnego znaczenia, a orzeczenie ludów Twoich, Najjaśniejszy Panie, wolnym przez legalnych reprezentantów ich wypowiedziane głosem, skutek otrzyma, niepodobnym się już stanie system centralizacji, która paraliżując siły żywotne ludów, podkopywała to, co stanowi całego państwa potęgę. W owym to zgubnym systemie leży przyczyna mnogich cierpień naszych i klęsk państwa; Austria zaś powinna być silna i potężna; jej całość będzie zabezpieczona, jej pomyślność i potęga wzmagać się będzie w miarę, jak przez samorządnie ukonstytuowanie krajów koronnych rozwijać i wzmagać się będą na dziejowych i narodowych podstawach wszystkie ich moralne i materialne siły.* [...] *Takie posłannictwo było udziałem naszym przez długie wieki. Bez obawy więc odstępstwa od myśli naszej narodowej, z wiarą w posłannictwo Austrii i z ufnością w stanowczość zmian, które Twoje monarsze słowo jako niezmienny zamiar wyrzekło, z głębi serc naszych oświadczamy, że przy Tobie, Najjaśniejszy Panie, stoimy i stać chcemy.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 389–390.

? 1. Wskaż, co konserwatyści uważali za korzystne dla pomyślności Austrii.
2. Wyjaśnij, co autorzy mieli na myśli, składając cesarzowi obietnicę lojalności *bez odstępstwa od myśli narodowej*.

bezpośrednich. Za cenę utrzymania autonomii, w obliczu niepowodzeń walki zbrojnej, uznali oni, że walka o niepodległość państwa musi zostać odłożona, gdyż w ówczesnej sytuacji nie ma ona najmniejszych szans na powodzenie. Polacy sprawowali również ważne funkcje w rządzie austriackim: premierami Austrii byli Alfred Potocki i Kazimierz Badeni, Agenor Maria Gołuchowski pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych, a Julian Dunajewski ministra skarbu.

Autonomiczna forma rządów w Galicji, choć nie oznaczała pełnej niezależności od Austrii, zagwarantowała Polakom szeroki zakres swobód, o którym pomarzyć mogli tylko mieszkańcy zaboru pruskiego i rosyjskiego, doświadczający wówczas wzmożonej polityki germanizacji i rusyfikacji.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegała polityka Kulturkampfu i oceń jej skuteczność w walce z polskością.
2. Omów przebieg germanizacji w zaborze pruskim.
3. Przedstaw proces kształtowania się autonomii galicyjskiej.
4. Porównaj sytuację Polaków w trzech zaborach w drugiej połowie XIX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Buszko, *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848–1918*, Warszawa 1996.
L. Trzeciakowski, *Kulturkampf w zaborze pruskim*, Poznań 1970.

3 PRZEMIANY SPOŁECZNO-GOSPODARCZE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jakich okolicznościach doszło do uwłaszczenia chłopów w poszczególnych zaborach?
2. Które ziemie polskie były w pierwszej połowie XIX w. najlepiej rozwinięte gospodarczo?

POZYTYWIZM WARSZAWSKI

Zakończone klęską powstanie styczniowe przyniosło zmierzch romantycznych zrywów. Polskie społeczeństwo, zmęczone ciągłymi niepowodzeniami i ich skutkami, uznało za konieczne zerwanie z ideą walki zbrojnej i opracowanie nowego programu politycznego. Na podatny grunt trafił wówczas popularny w zachodniej Europie prąd intelektualny i literacki – **pozytywizm**, ze swoimi naczelnymi hasłami **pracy organicznej** i **pracy u podstaw**. Walka zbrojna miała zostać zastąpiona ciężką pracą cywilizacyjną. Miały się na nią składać przede wszystkim działalność społeczno-oświatowa wśród ludu oraz wszelkie działania mające na celu modernizację polskiego społeczeństwa.

Na ziemiach zaboru rosyjskiego centrum pozytywizmu stała się Warszawa. Manifestem pozytywistów warszawskich był artykuł **Aleksandra Świętochowskiego** zatytułowany *My i wy*, opublikowany w 1871 r. w „Przeglądzie Tygodniowym Życia Społecznego, Literatury i Sztuk Pięknych", gazecie, która stanowiła ważne narzędzie w rękach pozytywistów walczących z zacofaniem społecznym. W tym artykule Świętochowski skrytykował obóz konserwatywno-szlachecki, piętnując jego

TAJNA OŚWIATA W KRÓLESTWIE POLSKIM

Brak możliwości edukacji w języku polskim w zaborze rosyjskim zaważył na tym, że prowadzono ją w sposób tajny. Na wsiach zakładano tajne szkółki, w miastach odbywało się ono pod pretekstem innych aktywności w mieszkaniach prywatnych, czytelniach, przytułkach czy ochronkach dla dzieci. Osoby podejrzane o tajne nauczanie bądź te, którym udowodniono zaangażowanie w ten rodzaj działalności, podlegały surowym karom. Mimo to takich inicjatyw nie brakowało. W 1882 r. powstało w Warszawie tajne stowarzyszenie Koło Oświaty Ludowej. Rok później utworzono Kobiece Koło Oświaty Ludowej. Działalność konspiracyjna nie obejmowała tylko oświaty dla „ludu". Również w 1882 r. zorganizowano w Warszawie tajne kursy naukowe dla kobiet. Oferowały one nauczanie na poziomie uniwersyteckim, które dla kobiet w Rosji było niedostępne. W 1885 r. przekształcono je w Uniwersytet Latający. Nazwa nawiązywała do tego, że zajęcia w obawie przed dekonspiracją odbywały się w różnych miejscach. Absolwentką Uniwersytetu Latającego była Maria Skłodowska-Curie. Od 1905 r. Uniwersytet działał legalnie, przyjmując nazwę Towarzystwa Kursów Naukowych.

? W jaki sposób organizowano tajne nauczanie w Królestwie Polskim?

Jadwiga Szczawińska-Dawidowa była główną organizatorką szkoły wyższej dla kobiet zwanej Uniwersytetem Latającym. Stworzyła także w Warszawie pierwszą publiczną bibliotekę i czytelnię naukową.

▪ *fotografia, Warszawa, XIX w.*

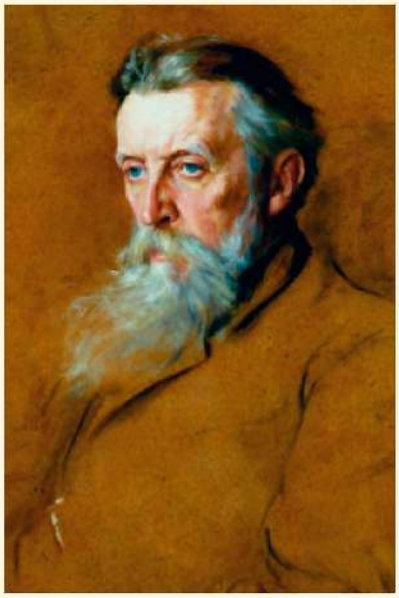
TEKST ŹRÓDŁOWY

PROGRAM POZYTYWISTÓW

Naczelny ideolog polskiego pozytywizmu Aleksander Świętochowski przedstawił swój program polityczny m.in. w artykule *Wskazania polityczne* opublikowanym w 1882 r.

W dawniejszych traktatach politycznych panowała jakaś wrzawa wojenna, brzmiały bębny i trąby bojowe, każde słowo było cięciem pałasza lub świstem kuli: w obecnych, o ile je posiadamy, widzimy tylko głęboko w ugory rodzime zaryty pług i słyszymy spokojne nawoływania spracowanych oraczy. Tam obrazy przedednia rozstrzygającej bitwy, tu zabiegi około siewów i zbiorów. [...] *Jeżeli nas nie mogą nęcić wawrzyny Chrobrych i Batorych, nie znaczy to wcale, ażebyśmy skazani byli tylko na obronę własnego gniazda i powstrzymani zupełnie w ruchu poza jego granicami. Każdy naród, który nie zamiera, lecz żyje i postępuje, musi być zaborczym – jeśli nie orężnie, to cywilizacyjnie. Dalecy jesteśmy od zamiaru apoteozy naszego losu, winniśmy jednak wskazać pomyślną stronę jego przeznaczeń. Mianowicie otworzył on przed nami szerokie pole podbojów przemysłowo-handlowych, którego dotąd nie opanowaliśmy dostatecznie i na którym odnieść możemy pewniejsze zwycięstwa niż te, w których dotąd pokładaliśmy całą naszą ufność. Nie oczekujmy niczego od przewrotów politycznych, wojen, traktatów, przemiennych łask obcych, lecz zawierzmy tylko własnej żywotności. Zajmujmy wszystkie stanowiska opróżnione, wciskajmy się we wszystkie szczeliny, puszczajmy korzenie wszędzie, gdzie grunt podatny ku temu się znajdzie.* [...]

Marzenia o odzyskaniu samoistności zewnętrznej ustąpić dziś winny staraniom o samodzielność wewnętrzną. Samodzielność ta zaś może być tylko wynikiem wzmocnienia sił umysłowych i materialnych, wszechstronnego rozwoju narodowego, skojarzonego z postępem ogólnym, oraz demokratyzacji społeczeństwa, powołującej do działania w nim pierwiastki nierozbudzone i niedojrzałe. Taka moc, takie ustawiczne natężenie energii, taki ruch postępowy jedynie może utrzymać żywotność narodu i zapewnić mu rozrost.

Aleksander Świętochowski był uznawany także za rzecznika oświaty oraz równouprawnienia kobiet i Żydów.

- *obraz, Polska, XIX w.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2000, s. 387–389.

? **1.** Przedstaw zmiany w polityce Polaków, jakie wymienił Świętochowski.

2. Wyjaśnij, w jaki sposób autor tekstu rozumie samodzielność wewnętrzną narodu polskiego.

przywileje stanowe, zacofanie gospodarcze i **klerykalizm**. Położył nacisk na konieczność pracy oświatowej oraz działań prowadzących do ekonomicznego wzmocnienia narodu polskiego, do czego miałoby doprowadzić unowocześnienie przemysłu, rolnictwa i handlu. Odwoływano się do teorii brytyjskiego filozofa Herberta Spencera [czyt.: spensera], porównującego społeczeństwo do żywego organizmu, który aby dobrze funkcjonować, musi mieć sprawne wszystkie organy. Oprócz Świętochowskiego do czołowych pozytywistów warszawskich należeli **Bolesław Prus** (właśc. Aleksander Głowacki) oraz **Piotr Chmielowski**. W zaborze rosyjskim działania polskiego społeczeństwa w duchu pozytywizmu natrafiały na liczne przeszkody. Problemem był stale obowiązujący stan wyjątkowy,

WARTO WIEDZIEĆ

Pozytywiści a kwestia kobieca

Pozytywiści, propagujący równouprawnienie wszystkich narodowości oraz wyznań i religii, byli również zwolennikami emancypacji kobiet. O potrzebie głębokiej reformy edukacji dziewcząt był przekonany Aleksander Świętochowski. Głos w sprawie emancypacji kobiet zabrała także Eliza Orzeszkowa, powszechnie uznawana za pionierkę polskiego ruchu kobiecego. Twórczość literacka stanowiła odbicie jej poglądów w tej kwestii. W *Marcie* przedstawiła ciężki los wdowy próbującej się utrzymać mimo braku wykształcenia i zawodu, w powieści *Pan Graba* – problemy kobiety rozwiedzionej. W 1873 r. wydała pracę *Kilka słów o kobietach*, będącą wykładnią jej poglądów na sprawę kobiecej emancypacji. W jej opinii emancypacja miała pomóc kobietom w pracy na rzecz narodu polskiego. Liczne artykuły poświęcone tej tematyce pisarka publikowała w „Świcie", gazecie redagowanej przez Marię Konopnicką, także zwolenniczkę równouprawnienia kobiet.

? Jakie poglądy na kwestię emancypacji kobiet mieli polscy pozytywiści?

Eliza Orzeszkowa uważała, że z racji braku niepodległego państwa kwestia praw wyborczych dla kobiet powinna zostać odłożona do czasu, kiedy Polska ponownie stanie się suwerennym państwem.

▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

który utrudniał wszelkie społeczne inicjatywy. Władze rosyjskie postrzegały jakąkolwiek aktywność polskiego społeczeństwa jako działania wywrotowe, dlatego też w Królestwie Polskim przyjmowały one często postać działań konspiracyjnych, szczególnie w sferze oświaty dla dorosłych.

Mimo niesprzyjających warunków, w 1875 r. utworzono w Warszawie **Muzeum Przemysłu i Rolnictwa**, które oprócz tego, że gromadziło eksponaty, to udostępniało także pracownie i laboratoria do badań naukowych. Duże znaczenie dla polskiego społeczeństwa miało też powstanie z inicjatywy bankiera i finansity Leopolda Kronenberga **Szkoły Handlowej**.

POZYTYWIŚCI W ZABORZE PRUSKIM I AUSTRIACKIM

Praca organiczna najlepiej rozwijała się w zaborze pruskim, szczególnie w Wielkopolsce. Powstające tam pierwsze organizacje były wyrazem tworzenia się nowoczesnego społeczeństwa, w którym solidarność narodowa przezwyciężyła podziały społeczne. Dlatego też powstające licznie w drugiej połowie XIX w. stowarzyszenia skupiały i przedstawicieli elit ziemiańsko-inteligenckich, i chłopów. Były to zarówno organizacje o charakterze gospodarczym, jak i kulturalno-oświatowym. Do najważniejszych z nich można zaliczyć Centralne Towarzystwo Gospodarcze, Centralny Związek Towarzystw Przemysłowych czy Towarzystwo Oświaty Ludowej. Wychodziła tam także polskojęzyczna prasa, m.in. „Dziennik Poznański", „Kurier Poznański" czy „Gazeta Toruńska".

Jednak najlepsze warunki dla legalnej działalności wszelkich stowarzyszeń istniały w Galicji, w której jednocześnie sytuacja ekonomiczna była najgorsza. Polacy przystąpili tam do działań mających upowszechnić oświatę i zwalczać analfabetyzm. Dlatego w 1868 r. utworzono **Towarzystwo Przyjaciół Oświaty**, w 1882 r. **Macierz Szkolną**, a w 1891 r. **Towarzystwo Szkoły Ludowej**. Szczególną rolę odegrała założona w 1872 r. w Krakowie **Akademia Umiejętności** – polska instytucja naukowa, której działalność wychodziła daleko poza granice Galicji. Działalność gospodarczą wspomagały spółdzielcze Kasy Zaliczkowe, Towarzystwo

ROZWÓJ GOSPODARCZY ZIEM POLSKICH

1. Wskaż obszary, na których intensywnie rozwijał się przemysł włókienniczy.
2. Omów rodzaje przemysłu rozwijające się w zaborze austriackim.

Kółek Rolniczych czy Bank Rolny. Zasłużonym działaczem był **Franciszek Stefczyk**, który w 1890 r. utworzył spółdzielcze kasy kredytowo-oszczędnościowe, powszechnie znane pod nazwą **kas Stefczyka**. Niskie oprocentowanie oferowanych pożyczek umożliwiło wielu małym przedsiębiorcom rozwój swojej działalności.

ROZWÓJ PRZEMYSŁU NA ZIEMIACH POLSKICH

Najgorzej pod względem rozwoju przemysłowego wyglądała rolnicza Galicja. Państwo przez wiele lat nie widziało konieczności inwestycji na obszarze, który był rynkiem zbytu dla wyrobów prowincji zachodnich, dlatego w krajobrazie Galicji w drugiej połowie XIX w. dominowała drobna działalność rzemieślnicza. Nadal rozwijał się przemysł wydobywczy: soli – w Wieliczce i Bochni, a także węgla w **Zagłębiu Krakowskim**. W latach 50. XIX w. rozpoczęto także wydobycie ropy naftowej na Podkarpaciu, gdzie powstało **Zagłębie Borysławsko-Drohobyckie**. W latach 90. nastąpił również znaczny rozwój przemysłu chemicznego (Kraków, Lwów, Drohobycz) oraz maszynowego i metalowego (Kraków, Lwów i Sanok). Swoją pozycję w przemyśle przetwórczym umacniała **branża piwowarska**. Sławna na całą Europę była fabryka wódek i likierów J.A. Baczewskiego we Lwowie. Rozwijały się też browary w Żywcu i Okocimiu. Rozwój przemysłowy Galicji był wspierany przez powstały w 1883 r. we Lwowie **Bank Krajowy**. Duże znaczenie miało także utworzenie w 1887 r. **Krajowego Funduszu Przemysłowego**.

W drugiej połowie XIX w. gwałtowny rozwój przemysłu w zaborze pruskim nastąpił przede wszystkim na **Górnym Śląsku**. Wielokrotnie wzrosło tam wydobycie węgla i wytop stali. Na terenie Wielkopolski i Pomorza, głównego zaplecza rolniczego Prus, inwestowano w przemysł rolny. **Zakłady Hipolita Cegielskiego**

w Poznaniu były nastawione na produkcję narzędzi i maszyn rolniczych, a także urządzeń wykorzystywanych w przemyśle rolno-spożywczym. Ważne dla niemieckiej gospodarki były zakłady produkujące urządzenia przemysłowe, lokomotywy, statki, sprzęt wojenny ulokowane na północy Pomorza: Stocznia Cesarska w Gdańsku oraz metalurgiczne Zakłady Schichaua [czyt.: szisiała]. Rozwojowi przemysłu w zaborze pruskim sprzyjała budowa sieci kolejowej oraz inwestycje państwowe.

Przełomową datą dla gospodarczego rozwoju Królestwa Polskiego stał się rok 1850, gdy zniesiono granicę celną z Cesarstwem Rosyjskim. Ważne było też otwarcie w połowie XIX w. **Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej** (1848 r.), co przyczyniło się do intensywnej industrializacji **Zagłębia Dąbrowskiego**. Mechanizacja produkcji prowadziła do wzrostu wydobycia węgla oraz produkcji stali i żelaza. Przemysł metalowy i maszynowy kwitł w okręgu warszawskim. Utworzona wówczas w Warszawie fabryka wagonów była największą tego typu w Imperium Rosyjskim. Na koniec XIX w. datuje się początki przemysłu chemicznego oraz farmaceutycznego. Najważniejszy i najbardziej dochodowy był przemysł włókienniczy, którego centrum stanowiła Łódź.

Rozwój przemysłu wspierały różnego rodzaju instytucje bankowo-kredytowe, takie jak Bank Handlowy Kronenberga, Bank Handlowy Scheiblera [czyt.: szajblera] czy Towarzystwo Kredytowe Ziemskie.

WARTO WIEDZIEĆ

Łódź – „polski Manchester"

Na początku XIX w. Łódź była niewielką miejscowością, która pod koniec stulecia przerodziła się w przemysłową metropolię i stała się centrum przemysłu włókienniczego Królestwa Kongresowego. Ze względu na dynamiczny rozwój miasta, które w przededniu I wojny światowej liczyło niemal pół miliona mieszkańców i było drugim po Warszawie największym polskim miastem, Łódź była nazywana „polskim Manchesterem". Punktem zwrotnym w rozwoju Łodzi było zniesienie granicy celnej między Kongresówką a cesarstwem, przez co przed towarami polskimi otworem stanął olbrzymi i chłonny rynek rosyjski. Dobra koniunktura spowodowała przekształcenie produkcji manufakturowej w nowoczesny przemysł fabryczny. Produkowano głównie tanie tkaniny obliczone na masową sprzedaż w Rosji. Największe zakłady w mieście należały do Żyda, Izraela Poznańskiego, oraz Niemców, Ludwika Geyera [czyt.: gejera], Karola Scheiblera [czyt.: szajblera] i Ludwika Grohmana [czyt.: gromana]. Tych trzech ostatnich nazywano „królami bawełny". Rozwój produkcji ożywił olbrzymi popyt na rynku pracy i sprawił, że do miasta napływali nie tylko Polacy z okolicznych wsi, ale także Niemcy, Żydzi i Rosjanie. W ten sposób dali oni początek wielokulturowej i wielojęzycznej społeczności Łodzi.

Wzrost liczby ludności Łodzi

Rok	Liczba mieszkańców
1830 r.	4000
1865 r.	40 000
1900 r.	300 000
1914 r.	500 000

? Jakie czynniki wpłynęły na dynamiczny rozwój Łodzi w XIX w.?

PRZEMIANY NA WSI

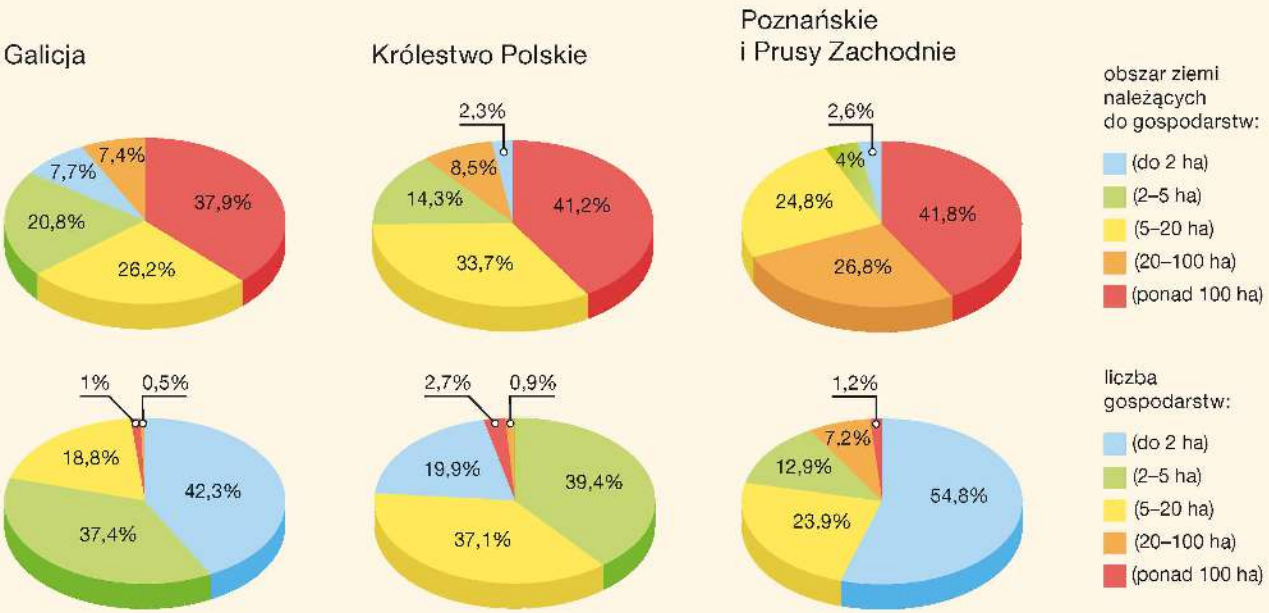
Zniesienie na początku XIX w. poddaństwa chłopów w zaborze pruskim sprzyjało postępowi w rolnictwie. Działania na rzecz modernizacji podejmowali także Polacy zamieszkujący te ziemie, m.in. wydając specjalistyczną prasę i zakładając towarzystwa rolnicze propagujące nowoczesne rozwiązania w dziedzinie gospodarowania. Początkowo były to towarzystwa skupiające ziemian, jednak z początkiem lat 60. zaczęły powstawać stowarzyszenia typowo chłopskie.

W Galicji uwłaszczenie, które nastąpiło w 1848 r., przyniosło za sobą wiele niekorzystnych dla wsi następstw i nie było impulsem do rozwoju wsi. Wskutek uwłaszczenia chłopi otrzymali na własność zbyt małe działki (ok. 1 ha), które nie były w stanie zapewnić ich rodzinom bezpieczeństwa ekonomicznego. Wiele gospodarstw wskutek podziałów rodzinnych uległo **rozdrobnieniu**, co zaważyło na powstaniu gospodarstw karłowatych. Ich duża liczba w naturalny sposób hamowała rozwój produkcji rolnej, który potrzebował kapitału. Sytuację pogarszało obciążanie chłopów dodatkowymi podatkami przeznaczonymi na odszkodowania dla szlachty. Zadłużone gospodarstwa niejednokrotnie upadały, a ich właściciele, zmuszeni do opuszczenia ziemi, udawali się na emigrację w poszukiwaniu pracy. W rękach dworu do końca XIX w. pozostawiono prawo łowieckie (monopol polowania) oraz **prawo propinacji**. Trudna sytuacja sprawiła, że Królestwo Galicji i Lodomerii w związku

STRUKTURA AGRARNA ZIEM POLSKICH NA PRZEŁOMIE XIX I XX W.

W wyniku uwłaszczenia na ziemiach polskich znaczny odsetek zaczęły stanowić gospodarstwa chłopskie. Jednak ze względu na niewielkie rozmiary (do 5 ha) ich procentowy udział w ogólnej powierzchni ziem uprawnych był niewielki. Przyczyną tego było ich rozdrobnienie, a co za tym idzie, niska produktywność. Zjawiskiem przeciwnym do nadmiernego rozdrobnienia było skupianie olbrzymich areałów ziemskich w rękach ziemiaństwa, jak to się działo np. w zaborze pruskim.

Struktura agrarna ziem polskich na początku XX w.

? W którym z zaborów dominowało wielkoobszarowe rolnictwo?

Ostatnia chudoba to obraz Aleksandra Kotsisa pokazujący wstrząsający moment, gdy za długi lichwiarz odbiera chłopom jedyną żywicielkę rodziny, kozę. Twórcą pojęcia „nędza galicyjska" był Stanisław Szczepanowski, autor wydanej we Lwowie w 1888 r. publikacji *Nędza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego.*

▪ *obraz, Warszawa, 1870 r.*

z powszechną nędzą zaczęto nazywać królestwem „Golicji i Głodomerii".

W zaborze rosyjskim zmiany na wsi zapoczątkowała reforma uwłaszczeniowa z 1864 r. Tutaj także szybko zaczął postępować proces rozdrobnienia gospodarstw. Duże, nowoczesne gospodarstwa funkcjonowały jedynie na Kujawach, w Płockiem i Kaliskiem. Nierozwiązanym problemem pozostała **kwestia serwitutów**, tzw. służebności, czyli prawa chłopów do korzystania z pańskich lasów i pastwisk. Choć pierwsze lata po uwłaszczeniu były trudne, z czasem poziom życia chłopów się podniósł. Stale utrzymywała się jednak dysproporcja między rozwojem wsi we wschodniej i w zachodniej części Królestwa Polskiego.

Struktura zatrudnienia ludności w latach 1897–1907

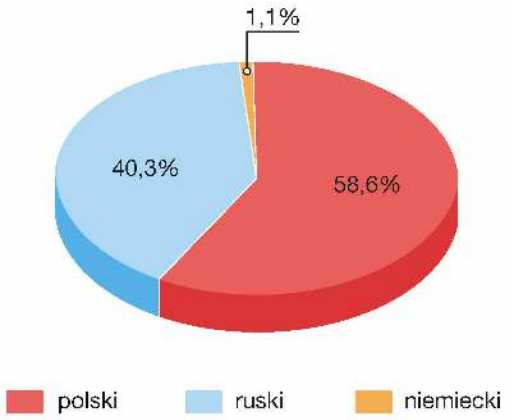
Obszar	Na 1000 mieszkańców		
	Rolnictwo	Przemysł, górnictwo	Handel
Galicja	768	90	78
Królestwo Polskie	566	260	84
W. Ks. Poznańskie	540	234	87
Prusy Zachodnie	499	241	92
Śląsk Austriacki	350	460	76
Śląsk Pruski	310	424	102

SYTUACJA POLAKÓW POD ZABORAMI

Przynależność ziem polskich do państw znacznie różniących się poziomem rozwoju cywilizacyjnego, o odmiennych systemach rządów oraz różnym podejściu do sprawy polskiej, oddziaływała na poziom modernizacji polskiego społeczeństwa. Wprowadzona w Galicji autonomia zagwarantowała Polakom szereg praw, jednak nie wpłynęła bezpośrednio na zmianę trudnej sytuacji, którą pogarszały epidemie i klęski żywiołowe. W związku z „biedą galicyjską" oraz przeludnieniem wsi w drugiej połowie XIX w. mieszkańcy Galicji wyjeżdżali do Niemiec w poszukiwaniu pracy sezonowej. Emigracja zamorska do Brazylii, Stanów Zjednoczonych oraz w mniejszym stopniu do Kanady miała zazwyczaj charakter stały. Wśród wyjeżdżających byli nie tylko Polacy, ale także Ukraińcy oraz Żydzi. Polacy z zaboru austriackiego najchętniej emigrowali do ziemi obiecanej, jak określano Stany Zjednoczone. Szacuje się, iż w latach 1870–1914 wyjechało tam niemal 700 tys. Polaków.

Zabór austriacki nie był jednolity etnicznie. Zamieszkiwali go Polacy, Ukraińcy, Czesi (Śląsk Cieszyński), Niemcy oraz Żydzi. Polacy przeważali w Galicji Zachodniej, w Galicji Wschodniej dominowali zaś Ukraińcy. Interesy kształtującego się wówczas ukraińskiego ruchu narodowego były niejednokrotnie sprzeczne z interesami polskich środowisk

Podział ludności Galicji według kryterium językowego (1910 r.)

narodowych, co prowadziło do napięć między społecznością polską a ukraińską.

W zaborze rosyjskim dyskryminacyjna polityka władz oraz rusyfikacja ograniczały rozwój społeczeństwa polskiego. Największą grupę społeczną nadal stanowili chłopi, wśród których było widoczne silne rozwarstwienie. Rosła liczba chłopów bezrolnych, którzy w poszukiwaniu lepszego jutra decydowali się często na pracę w mieście, zasilając tym samym szeregi biedoty miejskiej, czyli **proletariatu**. Wśród mieszkańców miast znaczną grupę stanowili drobni właściciele. Wzrosła liczebność klasy robotniczej. Swoje szeregi powiększyła **inteligencja**, warstwa, która odegrała znaczącą rolę w powstających wówczas pierwszych polskich partiach politycznych. W siłę rosła, niejednorodna pod względem narodowościowym, **burżuazja**. Tworzyli ją kupcy, bankierzy i fabrykanci pochodzenia niemieckiego, polskiego i żydowskiego. O ile za czasów cara Aleksandra II nastąpiła emancypacja Żydów w Rosji i Królestwie Polskim, o tyle rządy Aleksandra III i Mikołaja II przyniosły wzrost nastrojów antysemickich. Dla ludności żydowskiej stworzono strefy osiedlenia, jej członkom zakazano wykonywania zawodu adwokata, młodzieży pochodzenia żydowskiego ograniczono dostęp do szkół średnich. Wielu rosyjskich Żydów zdecydowało się wówczas na wyjazd z terenów zaboru rosyjskiego. Równocześnie w Królestwie Polskim postępował proces **asymilacji narodowej** Żydów. Niektórzy decydowali się na konwersję, czyli zmianę religii, na wyznania chrześcijańskie.

Z równie nieprzychylną polityką władz państwowych zmagali się Polacy z zaboru pruskiego. Jednak przeciwności tylko zmobilizowały ich do wzmożonej aktywności. W działania w duchu narodowym były zaangażowane wszystkie warstwy społeczne. Ostoją polskości był Kościół katolicki. Często to właśnie księża inicjowali różne działania gospodarcze, stawali w obronie dyskryminowanego języka i wyznania katolickiego. Rozwój cywilizacyjny zaboru pruskiego był także efektem modernizacji prowadzonej przez państwo pruskie. Władze pruskie od końca XIX w. realizowały tzw. politykę podniesienia kresów wschodnich do poziomu kresów zachodnich, aby tym samym zmniejszyć zacofanie wschodnich prowincji swojego państwa.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw program polskich pozytywistów. Wymień formy ich aktywności.
2. Wskaż różnice w rozwoju gospodarczym w poszczególnych zaborach.
3. Omów procesy modernizacyjne, jakie zaszły w polskim społeczeństwie w drugiej połowie XIX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Borkowska, *Pozytywiści i inni*, Warszawa 1996.
A. Cała, *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864–1897). Postawy, konflikty, stereotypy*, Warszawa 1989.
J. Jedlicki, *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują. Studia z dziejów idei i wyobrażeń XIX wieku*, Warszawa 1998.

Czy Polacy stracili wiek XIX?

Od końca XVIII stulecia aż do odzyskania niepodległości w 1918 r. ziemie polskie znajdowały się pod zaborami. Trudne warunki panujące na niektórych dawnych obszarach Rzeczypospolitej sprawiły, iż możliwości rozwoju społecznego i gospodarczego były znacznie ograniczone. Czy można jednak uznać, że dla Polaków XIX w. był okresem straconym?

Zacofanie gospodarcze

Dogorywająca w XVIII w. Rzeczpospolita była państwem o anachronicznym systemie politycznym i społecznym. Nie stanowiła jednak w tej części Europy wyjątku. Zarówno monarchia habsburska, jak i Rosja oraz Prusy były na mapie Europy ostojami feudalizmu. Obowiązywał w nich sztywny podział na stany, między którymi praktycznie niemożliwe było jakiekolwiek przenikanie. Świadomość wspólnoty i poczucie wpływu na sprawy państwa ograniczały się w zasadzie wyłącznie do szlachty. Wydarzenia, które rozegrały się nad Wisłą w latach 1788–1794, pobudziły aktywność mieszczaństwa oraz chłopstwa i przyniosły chwilową nadzieję na transformację ustroju. Jednak absolutni monarchowie Austrii, Prus i Rosji obawiali się rewolucji podobnej do francuskiej i dlatego skutecznie stłumili wszelkie wystąpienia, kładąc kres próbom reform.

Ziemie polskie pod koniec XVIII w. były zacofane gospodarczo nie tylko w porównaniu z najbardziej rozwiniętymi państwami Zachodu (Francji, Niderlandów czy Wielkiej Brytanii), ale i z niezbyt odległymi Czechami, a nawet Prusami. W Polsce mieszczaństwo niemal nie istniało, a większość miast zatraciła swoją rolę ośrodków handlowo-usługowych.

Podział ziem polskich na trzy zabory i prowadzenie zróżnicowanej polityki ekonomicznej na terenie każdego z nich doprowadziło do pogłębienia rozpadu istniejących od stuleci więzi gospodarczych w Rzeczypospolitej. Bilans otwarcia epoki rozbiorowej przedstawiał się więc wyjątkowo niekorzystnie.

Bohaterowie powieści Sienkiewicza zyskali ogromną popularność i, choć byli postaciami fikcyjnymi, wpłynęli na kształtowanie się postaw Polaków. Ten XIX-wieczny wzorzec patriotyzmu zachował się w Polsce przez dziesięciolecia. Ilustruje to popularność bohaterów *Trylogii* wśród żołnierzy przybierających podczas okupacji ich imiona i nazwiska jako konspiracyjne pseudonimy. Po wojnie świadczyła o tym także rekordowa oglądalność ekranizacji dzieł Sienkiewicza.

▪ *ilustracja książkowa, Polska, 1886 r.*

Przemiany gospodarcze i społeczne w zaborach

Utrata niepodległości zbiegła się jednak z niezwykle dynamicznymi przemianami w dziedzinie produkcji rolnej i przemysłowej. Zapoczątkowana na zachodzie Europy rewolucja industrialna, związana ze stopniową przemianą gospodarki z feudalnej w kapitalistyczną, dotarła również do Polski. Choć podział ziem polskich i funkcjonowanie społeczeństwa w trzech odmiennych systemach prawno-ustrojowych zdecydowanie utrudniały transformację, to nie były w stanie jej powstrzymać.

Królestwo Kongresowe stało się najlepszym przykładem szybkiej i przeprowadzonej w niezwykle sprawny sposób przemiany cywilizacyjnej. W początkowym okresie w niewielkiej i niemal samodzielnej Kongresówce elita rządząca w prostej linii wywodziła się ze środowisk oświeceniowych upadłej Rzeczypospolitej (np. Stanisław Staszic czy Stanisław Kostka Potocki). Potrafiła ona stworzyć podstawy nowoczesnego przemysłu, zbudować infrastrukturę komunikacyjną i wprowadzić dobrze funkcjonującą administrację, kierowaną przez kompetentnych urzędników.

Proces unowocześniania toczył się także w zaborze pruskim. Feudalna monarchia pruska po klęsce pod Jeną zadanej przez Napoleona została niemal zmieciona z mapy Europy. W tej sytuacji rządzące krajem elity biurokratyczne przeprowadziły szereg dogłębnych reform wewnętrznych. Najważniejsza z nich dotyczyła sytuacji na wsi. Zniesiono pańszczyznę i uwłaszczono chłopów, którzy wraz

Odsłonięcie pomnika grunwaldzkiego w Krakowie na początku XX w. przez Ignacego Jana Paderewskiego było manifestacją polskości i miało charakter masowy i międzyzaborowy. Uczestniczyło w nim 150 tys. osób.

▪ *fotografia, Kraków, 1910 r.*

z mieszczanami zyskali prawa polityczne. Co więcej, państwo pruskie zaczęło prowadzić liberalną politykę w zakresie gospodarki.

Z kolei na ziemiach zaboru austriackiego w wyniku wydarzeń, które zaszły w latach 1846–1867, ukształtował się w miarę nowoczesny, choć mocno zdeformowany, model społeczeństwa. Pomimo iż ekonomicznie i politycznie nadal dominowała tam grupa feudałów, prawa polityczne (w dużej mierze wciąż ograniczone) uzyskały także dotychczas pomijane szerokie warstwy ludności. Całkowicie spolonizowani przedstawiciele licznej biurokracji zasilali szeregi patriotycznej inteligencji. Sytuacja ta pozwoliła na swobodny rozwój rodzimej kultury i szkół wyższych, w których rozwijała się polska nauka. Galicja w ten sposób stała się kuźnią elity umysłowej dla całych ziem polskich.

Nowoczesny naród, choć bez państwa

Wiek XIX okazał się szczególnie ważny ze względu na to, że to wówczas wraz z rozwojem kapitalizmu, a także wprowadzaniem podstawowej edukacji i obowiązkowej służby wojskowej w Europie ostatecznie kształtowały się nowoczesne narody. Świadomość narodowa, jeszcze w XVIII w. niezbyt częsta w społecznościach w większości wiejskich, w XIX w. stała się powszechna. Polacy, pozbawieni własnej państwowości, znaleźli się w tym przełomowym okresie w bardzo trudnej sytuacji. Potrafili jednak ukształtować swoją świadomość narodową nie tylko bez udziału własnych instytucji państwowych, ale często wbrew zabiegom rządów państw zaborczych (próby germanizacji i rusyfikacji). Kultura i tradycja narodowa, dotąd szlachecka, zostały dostosowane i przekazane klasom społecznym zyskującym świadomość społeczną i narodową w takiej formie, że były one w stanie je sobie przyswoić. Dodatkowo wrogie działania zaborców na wiele pokoleń wyniosły kwestię narodowowyzwoleńczą do rzędu najwyższych wartości dla Polaków.

Pomimo nie zawsze korzystnych warunków panujących w zaborach, w XIX w. nastąpił znaczny rozwój cywilizacyjny. Nie był to jednak proces równomierny i zrównoważony. Istotnym czynnikiem były granice rozbiorów i funkcjonowanie poszczególnych obszarów w ramach ustrojów Rosji, Prus i Austrii. Niemniej jednak przemiany ekonomiczne i społeczne stanowiące element wielkiego przeobrażenia ówczesnej Europy i świata, były niezależne od sytuacji politycznej. U progu XX stulecia, w przededniu odzyskania niepodległości, naród polski był już po transformacji. Wielkie przeobrażenia cywilizacyjne i społeczne wpłynęły na wykształcenie się nowoczesnego narodu polskiego, co jednoznacznie decyduje, iż wiek XIX nie był dla Polaków okresem straconym.

Naród sobie – takie hasło zdobi elewację poznańskiego Teatru Polskiego. Oddaje ono doskonale sytuację Polaków w zaborze pruskim, którzy instytucje kultury narodowej, nauki i edukacji organizowali i finansowali samodzielnie. Wyzwanie, jakie stanowiła rywalizacja z wspieraną przez władze ekspansją niemiecką, z jednej strony przyczyniło się do ukształtowania się wielu pozytywnych postaw (solidarność, gospodarność, solidność), z drugiej zaś w wyniku reakcji czasem rodziło postawę nacjonalistyczną.

▪ *fotografia współczesna, Poznań*

4 POWSTANIE POLSKIEGO RUCHU SOCJALISTYCZNEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były główne postulaty ruchu robotniczego w XIX w.?
2. Do jakich podziałów w ruchu socjalistycznym doszło w drugiej połowie XIX w.?

POCZĄTKI RUCHU SOCJALISTYCZNEGO

Zmiany społeczno-gospodarcze, jakie nastąpiły w Królestwie Polskim w wyniku postępującego uprzemysłowienia i uwłaszczenia chłopów, przyczyniły się do wyodrębnienia nowej grupy społecznej – klasy robotniczej. Sytuacja życiowa robotników była bardzo trudna. Codzienność stanowiły niskie płace i długie godziny zatrudnienia, brak umów o pracę i ubezpieczeń oraz trudne warunki mieszkaniowe. Stan ten wywołał reakcję młodej inteligencji, w tym Polaków studiujących na rosyjskich uczelniach, którzy często byli pod silnym wpływem tamtejszego socjalizmu. W swoje szeregi chętnie przyjmowały ich organizacje narodnickie, w tym Ziemia i Wola. Antypolskie nastawienie władz budziło w rewolucjonistach sympatię dla sprawy polskiej. Pierwsze kółko socjalistów polskich w Petersburgu powstało w 1874 r. Założył je **Ludwik Waryński**, a w gronie jego najbliższych współpracowników znalazł się Stanisław Mendelson, działacz nie tylko polskiego, ale także międzynarodowego ruchu robotniczego, oraz późniejszy wybitny organizator galicyjskiego ruchu ludowego Bolesław Wysłouch. W 1876 r., po przyjeździe do Warszawy, Waryński przystąpił do organizacji kółek agitacyjnych. Rozpoczęto także prace nad programem, które zaowocowały ogłoszeniem w 1878 r. **Zasad Socjalno-Rewolucyjnego Stowarzyszenia Polaków**. W celu zmylenia władz rosyjskich nazwano go **programem brukselskim**, co miało wskazywać, iż miejscem jego wydania była Bruksela. Do głównych założeń programu należały:

- rewolucja społeczna,
- walka klas,
- uspołecznienie środków produkcji,
- internacjonalizm – uznanie, że rewolucja społeczna dokona się na drodze międzynarodowej współpracy robotników i ich wspólnej walki (ponadnarodowa rewolucja).

POSTAĆ HISTORYCZNA

LUDWIK WARYŃSKI (1856–1889)

Przyszedł na świat w 1856 r. w zaborze rosyjskim. Z ideą socjalizmu zetknął się w Petersburgu podczas studiów, które rozpoczął w 1874 r. Wstąpił wówczas do pierwszego utworzonego w Petersburgu polskiego kółka socjalistycznego. Po powrocie do Warszawy organizował pierwsze w Królestwie Polskim młodzieżowe oraz robotnicze kółka socjalistyczne. Z jego inicjatywy zaczęły także powstawać tajne Kasy Oporu, których celem było zbieranie składek na zasiłki dla strajkujących. Był jednym z autorów programu brukselskiego. Z obawy przed aresztowaniem udał się do Krakowa. Tam jednak w 1879 r. został aresztowany i zmuszony do opuszczenia Austro-Węgier. Udał się do Genewy, gdzie zaangażował się w działalność socjalistów. W 1881 r. ponownie znalazł się w Warszawie. Aresztowany w 1883 r., został skazany na 16 lat więzienia w twierdzy Szlisselburg, do której trafił w 1886 r. Zmarł trzy lata później w wieku 33 lat na gruźlicę.

Proletariatczycy to dzieło ukazujące założycieli I Proletariatu, namalowane przez XX-wiecznego malarza Felicjana Szczęsnego Kowarskiego.

▪ *obraz, Polska, XX w.*

W związku z aktywnością polskich socjalistów, którą szybko odkryły władze rosyjskie, pod koniec lat 70. XIX w. nastąpiły pierwsze aresztowania w tym środowisku. Wielu wyjechało do Genewy (Ludwik Waryński, Stanisław Mendelson, Bolesław Limanowski), która na pewien czas stała się ośrodkiem polskiego socjalizmu.

Po powrocie z Genewy Waryński założył w 1882 r. pierwszą na ziemiach polskich partię polityczną – **Socjalno-Rewolucyjną Partię Proletariat**, którą z czasem zaczęto określać mianem **Wielkiego Proletariatu** lub **I Proletariatu**. Jej program opierał się na doktrynie marksizmu i był rozwinięciem programu brukselskiego. Odwołano się w nim do haseł internacjonalizmu, rewolucji robotniczej, walki klas oraz walki ekonomicznej z wykorzystaniem takich metod jak strajki, demonstracje i akcje terrorystyczne. Odrzucano jednocześnie hasła jedności narodowej, która zabija świadomość klasową, i głoszono:

- konieczność wprowadzenia dla robotników pełni praw politycznych i swobód obywatelskich,
- równouprawnienia kobiet oraz wszystkich wyznań i narodowości,
- upaństwowienia ziemi i przemysłu,
- obowiązkowego i bezpłatnego nauczania.

Organem prasowym partii było czasopismo „Proletariat", wychodzące od września 1883 r. Największą akcją Proletariatu był kilkutysięczny strajk robotników w Żyrardowie przeprowadzony w 1883 r. Właściciele fabryk ugięli się pod naciskiem strajkujących i zdecydowali się na znaczne ustępstwa. Jednak aresztowania części działaczy spowolniły rozwój partii, której zasięg społeczny i tak nie był zbyt duży. W wyniku procesu, który odbył się w 1885 r., część zatrzymanych skazano na śmierć poprzez rozstrzelanie (wykonano 4 wyroki z 6),

CIEKAWOSTKA

Zamach na cara Aleksandra II

Zamach bombowy na cara Aleksandra II został przeprowadzony w marcu 1881 r. w Petersburgu. Przygotowała go i przeprowadziła Narodnaja Wola (z ros. 'Wola Ludu'), do której należeli także Polacy. Był to siódmy zamach na władcę. Tym razem Aleksander II nie miał szczęścia. W wyniku eksplozji bomby rzuconej przez Polaka, Ignacego Hryniewieckiego, został ciężko ranny i po przewiezieniu do pałacu zmarł. Śmierć poniósł również zamachowiec. Wiara organizatorów zamachu w to, że ten czyn przyniesie zmiany w Rosji na lepsze, okazała się złudna. Aleksander III, następca Aleksandra II, uznał, że tylko silna władza będzie gwarantem porządku, którego będą pilnować policja i służby specjalne, w tym Ochrana, powołana do życia w 1881 r. tajna policja polityczna.

Udany zamach na cara Aleksandra II został przeprowadzony w Petersburgu. Pierwsza bomba nie wyrządziła władcy krzywdy, jednak gdy ruszył on dalej w drogę do Pałacu Zimowego, rzucony przez Hryniewieckiego drugi ładunek zadał mu śmiertelne rany.

▪ *grafika, Rosja, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Filipina Płaskowicka

Bliską współpracownicą Ludwika Waryńskiego była Filipina Płaskowicka. Należała ona do ścisłego grona organizatorów pierwszych kółek socjalistycznych w Królestwie Polskim. W 1877 r. doprowadziła do utworzenia pierwszego na ziemiach polskich Koła Gospodyń Wiejskich. Założyła je we wsi Janisławice pod Skierniewicami. Rok później została aresztowana. W czasie oczekiwania na wyrok przebywała w X Pawilonie Cytadeli warszawskiej. Po dwuletnim śledztwie skazano ją na 5-letnie zesłanie na Syberię, na którą nigdy nie dotarła. Zmarła w drodze, w styczniu 1881 r.

Filipina Płaskowicka z zawodu była nauczycielką i wbrew zarządzeniom władz rosyjskich uczyła w języku polskim. Angażowała się również w organizację edukacji kobiet.

▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

? Poszukaj informacji o działalności Kół Gospodyń Wiejskich.

a pozostałych, w tym Ludwika Waryńskiego, na 16 lat zesłania. Partia została ostatecznie rozbita w 1886 r.

Dwa lata później część działaczy Proletariatu, z **Ludwikiem Kulczyckim** na czele, utworzyła **II Proletariat**, jednak spory programowe doprowadziły do rozłamu. W jego wyniku w 1891 r. część działaczy założyła Zjednoczenie Robotnicze, które nie odegrało większej roli w polskim ruchu socjalistycznym. II Proletariat przestał istnieć w 1893 r., gdy jego działacze wstąpili w szeregi **Polskiej Partii Socjalistycznej**.

Strajk to obraz pokazujący determinację robotników walczących o swoje prawa. Namalował go Stanisław Lentz [czyt.: lenc].

▪ *obraz, Polska, 1910 r.*

W 1889 r. **Julian Marchlewski** zainicjował założenie **Związku Robotników Polskich**, który funkcjonował do zjednoczenia ruchu socjalistycznego. Część jego działaczy weszła do PPS, część związała się z socjaldemokracją.

SOCJALIZM NIEPODLEGŁOŚCIOWY

Głównym problemem polskiego ruchu socjalistycznego były spory o kwestię stosunku do niepodległości Polski i patriotyzmu. Dla działaczy skupionych wokół Waryńskiego sprawą nadrzędną była kwestia powszechnej rewolucji robotniczej. Z pełną świadomością i przekonaniem odrzucali oni walkę o niepodległość Polski, argumentując to tym, że podejmowanie haseł ogólnonarodowych oraz niepodległościowych może zagrażać rodzącej się świadomości klasy robotniczej. Niektórzy działacze socjalistyczni, uznając, że klasa robotnicza stanowi część narodu polskiego, dla której ważna jest idea Polski niepodległej, stali na stanowisku jedności patriotyzmu i socjalizmu. Działacze ci, z **Bolesławem Limanowskim** i **Zygmuntem Balickim** (późniejszym działaczem ruchu narodowego)

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROGRAM PARYSKI

Uchwalony w Paryżu *Szkic programu Polskiej Partii Socjalistycznej* stanowił połączenie robotniczych postulatów ekonomiczno-społecznych oraz haseł dotyczących odzyskania przez Polskę niepodległości.

Polska Partia Socjalistyczna żąda zupełnego zniesienia rządów klasowych, które znalazły swój wyraz w dzisiejszym ukształtowaniu się państwowym. Jako samodzielna partia robotnicza, opierając się na zbiorowej akcji mas pracujących, dobijać się będzie:

A. Pod względem politycznym

Samodzielnej rzeczypospolitej demokratycznej, opartej na zasadach następujących: 1) bezpośrednie, powszechne i tajne głosowanie; prawodawstwo ludowe[1]*, pojmowane zarówno jako sankcja, jak i inicjatywa; 2) całkowite równouprawnienie narodowości wchodzących w skład Rzeczypospolitej na zasadzie dobrowolnej federacji; 3) samorząd gminny i prowincjonalny z wybieralnością urzędników administracyjnych; 4) równość wszystkich obywateli kraju bez różnicy płci, rasy, narodowości i wyznania; zupełna wolność słowa, druku, zebrań i stowarzyszeń; 6) bezpłatna procedura sądowa, wybieralność sędziów i sądowa odpowiedzialność urzędników; 7) bezpłatne, przymusowe, powszechne, całkowite nauczanie; dostarczanie uczącym się środków utrzymania przez państwo; 8) zniesienie armii stałej; powszechne uzbrojenie ludu; 9) postępowy podatek*[2] *od dochodu i od majątku, takiż podatek od spadków; zniesienie wszelkich podatków od artykułów spożywczych oraz pierwszych potrzeb.*

B. Pod względem ekonomicznym

I) Prawodawstwo pracy; 1) ośmiogodzinny dzień roboczy, stała 36-godzinna przerwa co tydzień; 2) minimum pracy roboczej; 3) równa płaca dla kobiet i mężczyzn przy równej pracy; 4) zakaz pracy dzieci do lat 14, ograniczenie pracy niedorosłych (od lat 14 do 18) do sześciu godzin na dobę; 5) zakaz pracy nocnej w zasadzie; 6) higiena fabryczna; 7) zabezpieczenie państwowe w razie wypadków, braku pracy, choroby i starości; 8) inspektorat fabryczny wybierany przez samych robotników; 9) giełdy pracy i sekretariat robotniczy; 10) zupełna wolność zmów [porozumień w sprawie strajków] *robotniczych.*

II) Stopniowego uspołecznienia ziemi, narzędzi produkcji i środków komunikacji.

[1] Prawodawstwo ludowe – udział ludu w przyjęciu każdej ustawy, a także prawo jej inicjowania.

[2] Postępowy podatek – podatek, przy którym stosowana stopa procentowa wzrasta zależnie od wielkości dochodu lub majątku.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 411–412.

? 1. Przedstaw polityczny program PPS.

2. Wyjaśnij, które fragmenty tekstu źródłowego świadczą o tym, że PPS reprezentowała niepodległościowy nurt polskiego socjalizmu.

na czele, założyli w Genewie w 1881 r. **Stowarzyszenie Socjalistyczne „Lud Polski”**. Gdy przestało ono istnieć, wielu jego działaczy weszło w skład utworzonej w 1887 r. w Szwajcarii Ligi Polskiej, tajnej politycznej organizacji niepodległościowej.

Emigracyjni działacze tworzyli podstawy teoretyczne ruchu socjalistycznego, jednak nie mieli żadnego wpływu na poprawę doli robotników pracujących w kraju, dlatego też mimo różnic programowych podjęto starania o zjednoczenie ruchu. Działania te zostały zaktywizowane także przez wieści z kraju, świadczące o coraz większej determinacji proletariatu. W celu zjednoczenia polskiego ruchu socjalistycznego zorganizowano w **Paryżu** w **1892 r. zjazd polskich socjalistów**. Powołano wówczas do życia **Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich**, a także zapowiedziano utworzenie nowej partii oraz uchwalono jej program, nazwany **programem paryskim**. Ustosunkowano się w nim zarówno do kwestii

SOCJALIŚCI W GALICJI

W 1897 r. w zaborze austriackim w wyniku zjednoczenia ruchu socjalistycznego powstała Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska Cieszyńskiego. Jej współzałożycielem i przywódcą został działacz polityczny Ignacy Daszyński. Była organizacją legalną, związaną z Socjaldemokratyczną Partią Austrii. Opowiadała się za reformą w kierunku socjalizmu, a nie zmianami w wyniku rewolucji, co zbliżało ją ideowo do PPS. Dążyła do zmiany warunków pracy robotników i prowadziła wśród nich akcje oświatowe. Cieszyła się popularnością tam, gdzie rozwijał się przemysł, czyli na Śląsku Cieszyńskim i w Zagłębiu Borysławsko-Drohobyckim. Duże skupiska robotników występowały także w najważniejszych miastach prowincji, czyli Krakowie i Lwowie, stąd też i tam partia miała swoich zwolenników.

? Czym różniła się działalność socjalistów w zaborze austriackim od działań ich kolegów z Królestwa Polskiego?

Ignacy Daszyński pochodził ze średnio zamożnej rodziny szlacheckiej. Działalność patriotyczną zaszczepił mu brat Feliks. Za swoją działalność był aresztowany w każdym z zaborów.

▪ *fotografia, Polska, XX w.*

odzyskania przez Polskę niepodległości, jak i szczegółowo przedstawiono cele polityczne i społeczno-ekonomiczne, które miały być realizowane za pomocą takich narzędzi, jak strajki, demonstracje i manifestacje. Według przyjętych założeń podstawą działań partii miało być uświadamianie robotników w kwestii ich zadań politycznych i ekonomicznych.

Program paryski został przesłany do socjalistów w kraju, gdzie przyjęto go z dużym zainteresowaniem. Kiedy z początkiem 1893 r. przybył do Królestwa Polskiego Stanisław Mendelson, w marcu utworzono **Polską Partię Socjalistyczną (PPS)**. Jednym z jej głównych przywódców został młody działacz wileński, który wrócił z zesłania na Syberię – **Józef Piłsudski**. Partia rozwijała swoje struktury lokalne. Ogromną wagę przywiązywano do działań agitacyjnych, w których bardzo ważną rolę odgrywała „bibuła", czyli wszelkie druki niedozwolone przez cenzurę, wydawane zarówno w kraju, jak i za granicą. PPS miała także swój organ prasowy, którym było pismo „Robotnik". Jego pierwszy numer ukazał się

Przywódcy PPS na spotkaniu w Londynie w 1896 r., wśród nich późniejszy prezydent II RP (1926–1939) Ignacy Mościcki [1] oraz Józef Piłsudski [2].

▪ *fotografia, Londyn, 1896 r.*

w 1894 r. Mimo iż gazetę drukowano w konspiracji, cieszyła się dużym zainteresowaniem. W 1900 r. carska policja wpadła na trop tajnej drukarni „Robotnika" i aresztowała jego redaktorów, wśród których był Piłsudski.

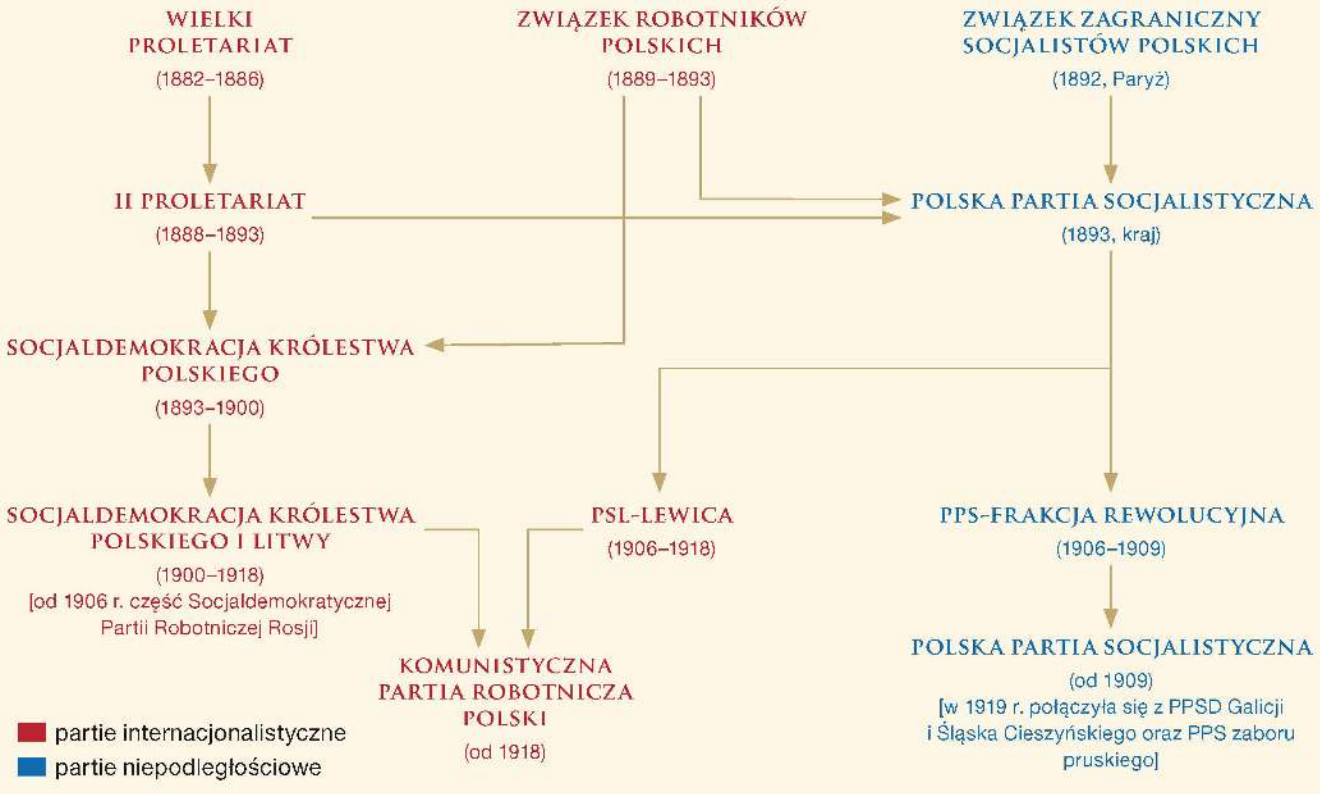
O ile w pierwszych latach istnienia PPS działano w ukryciu, to z czasem zaczęto przeprowadzać akcje legalne, czego przykładem mogą być pochody pierwszomajowe. PPS od samego początku była partią, której działacze pochodzili z różnych środowisk i mieli różne poglądy, dlatego też dochodziło wśród nich do rozłamów. W 1900 r. część działaczy PPS z Ludwikiem Kulczyckim na czele utworzyła we Lwowie **III Proletariat**, dla którego najskuteczniejszą metodą walki politycznej był terror. Partia nie cieszyła się dużym poparciem i przestała istnieć w 1909 r. Równocześnie w PPS narastał spór między zwolennikami odrębności polskiego ruchu socjalistycznego od rosyjskiego a zwolennikami solidarności.

NURT ANTYNIEPODLEGŁOŚCIOWY

Nie wszyscy działacze socjalistyczni w kraju i na emigracji zgadzali się z programem paryskim PPS. Już w sierpniu 1893 r. doszło do rozłamu, w którego wyniku powstała **Socjaldemokracja Królestwa Polskiego**. Wśród jej założycieli znaleźli się tacy działacze jak **Julian Marchlewski**, **Adolf Warski** oraz **Róża Luksemburg**, którzy w „socjalpatriotyźmie" PPS widzieli duże zagrożenie dla ruchu robotniczego. Z tego powodu odrzucali postulat walki o niepodległość Polski, koncentrując się na internacjonalistycznej rewolucji w zgodzie z marksistowskim hasłem *Proletariusze wszystkich krajów, łączcie się!* Róża Luksemburg głosiła zasadę „organicznego wcielenia" ziem polskich do mocarstw zaborczych, wskazując na ich zespolenie zarówno pod kątem gospodarczym, społecznym, jak i politycznym. Walka o niepodległość miałaby jedynie dopro-

PODZIAŁ RUCHU SOCJALISTYCZNEGO W ZABORZE ROSYJSKIM

Podziały w polskim ruchu socjalistycznym były głównie spowodowane stosunkiem działaczy do kwestii niepodległości państwa polskiego.

wadzić, zdaniem Luksemburg, do zniszczenia tej jedności, przez co sytuacja polskiego społeczeństwa znacznie by się pogorszyła. Dlatego też opowiadała się za pozostaniem ziem polskich w granicach państw zaborczych.

Socjaldemokraci uważali, że zwycięstwo międzynarodowej rewolucji socjalistycznej w naturalny sposób doprowadzi do likwidacji ucisku narodowego. Pierwszym celem SDKP było obalenie caratu wspólnie z robotnikami z Rosji i stworzenie rosyjskiej republiki demokratycznej. Następnie miało dojść do obalenia władz demokratycznych i utworzenia na drodze rewolucji państwa socjalistycznego. Działalność nowej partii została szybko odkryta przez władze rosyjskie, które natychmiast przystąpiły do jej rozpracowania. Wielu jej członków zostało aresztowanych, wielu uciekło za granicę. Tym samym SDKP przestała istnieć, jednak walkę z PPS prowadzono na emigracji, na arenie II Międzynarodówki.

Działalność SDKP została wznowiona dzięki pracy **Feliksa Dzierżyńskiego** i **Adolfa Warskiego**. W związku z połączeniem z litewskimi kółkami socjaldemokratycznymi partia przyjęła w 1900 r. nazwę **Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL)**. Na jej czele stanął Feliks Dzierżyński. W gronie kierownictwa partii znaleźli się także przebywający wówczas na emigracji Julian Marchlewski i Róża Luksemburg. Tak jak i pozostałe partie socjalistyczne, SDKPiL wydawała swoją prasę, w tym takie gazety jak „Sprawa Robotnicza", „Przegląd Socjaldemokratyczny" czy „Czerwony Sztandar". Zakładała kółka propagandowe i agitacyjne, a jej członkowie uczestniczyli w organizowanych manifestacjach oraz strajkach. SDKPiL z racji antyniepodległościowego charakteru nie miała zbyt wielu zwolenników, dlatego z czasem w jej programie pojawiły się także minimalistyczne postulaty autonomii.

WARTO WIEDZIEĆ

Polska Partia Socjalistyczna zaboru pruskiego

Polska Partia Socjalistyczna zaboru pruskiego powstała w 1893 r. Mimo formalnej przynależności do niemieckiej partii socjaldemokratycznej (SPD) była organizacją działającą samodzielnie, dążącą do odbudowy państwa polskiego, którego ustrój miał zostać oparty na demokratycznych zasadach. Swoim zasięgiem objęła przede wszystkim Górny Śląsk. W 1910 r. skupiała ok. 2 tys. członków, z czego ok. 1500 pochodziło właśnie z Górnego Śląska. Była również popularna wśród polskich robotników zatrudnionych w Niemczech. Jej organem prasowym została „Gazeta Robotnicza", utworzona w Berlinie w 1891 r. przez działających w SPD polskich socjalistów. Od 1901 r. wychodziła w Katowicach z podtytułem „Pismo poświęcone sprawom polskiego ludu pracującego w zaborze pruskim. Organ Polskiej Partii Socjalistycznej". Partia utrzymywała kontakty i blisko współpracowała z działaczami PPS, Związkiem Zagranicznym Socjalistów Polskich oraz PPSD Galicji i Śląska Cieszyńskiego.

? Dlaczego działalność socjalistów w zaborze pruskim skupiała się głównie na Górnym Śląsku?

ĆWICZENIA

1. Omów początki ruchu socjalistycznego na ziemiach polskich i na emigracji.
2. Wskaż przyczyny rozłamu PPS w 1893 r.
3. Podaj główne różnice między programami PPS i SDKPiL.
4. Zastanów się, biorąc pod uwagę działalność partii socjalistycznych, jaką rolę odgrywała ówczesna prasa.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Górski, *Socjalistyczno-niepodległościowe idee narodu polskiego 1908–1914*, Kraków 1994.
Józef Piłsudski: człowiek – żołnierz – polityk, red. Z. Girzyński, J. Kłaczkow, Toruń 2016.

5 RUCH NARODOWY I LUDOWY

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaka sytuacja panowała na wsi w poszczególnych zaborach?
2. W jaki sposób doszło do powstania nacjonalizmów?

RUCH NARODOWY

Klęska powstania styczniowego przyniosła rezygnację polskiego społeczeństwa z walki zbrojnej, skupienie się na pracy organicznej oraz przewagę tendencji ugodowych. Jednak już w latach 80., wraz z początkiem kształtowania się nowoczesnych partii politycznych, zaczęto wracać do kwestii odzyskania niepodległości. Jednym z pierwszych działaczy, który wystąpił przeciw bierności polskiego społeczeństwa w kontekście walki o niepodległość, był **Zygmunt Miłkowski** (ps. Tomasz Teodor Jeż), znany powieściopisarz, uczestnik Wiosny Ludów i powstania styczniowego, po którego upadku udał się na emigrację. W 1887 r. pod pseudonimem Z.S.M. wydał w Paryżu broszurę zatytułowaną *Rzecz o obronie czynnej i Skarbie Narodowym*, w której krytycznie odniósł się do rezygnacji z dążeń niepodległościowych. Nawiązał w niej do tradycji powstań narodowych oraz ideologii Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Wskazywał na konieczność powołania do życia tajnej ogólnopolskiej organizacji niepodległościowej. Wspólnym wysiłkiem działaczy emigracyjnych i krajowych w sierpniu 1887 r. zawiązano w Szwajcarii **Ligę Polską (LP)**, która za swoje główne zadanie uznała: *przysposobienie i skupienie wszystkich sił narodowych celem odzyskania niepodległości w granicach przedrozbiorowych, na podstawie federacyjnej.* Program Ligi autorstwa Miłkowskiego (*Ustawy Ligi Polskiej*) odwoływał się do zasad Manifestu TDP.

Również w 1887 r. doszło do utworzenia konspiracyjnego **Związku Młodzieży Polskiej „Zet"**, trójzaborowego, zorganizowanego na wzór masonerii stowarzyszenia, skupiającego polskich studentów. Jego celem

POSTAĆ HISTORYCZNA

ROMAN DMOWSKI (1864–1939)

Polski polityk i publicysta, główny przywódca i ideolog endecji. Urodził się we wsi Kamionek pod Warszawą, w ubogiej rodzinie o korzeniach szlacheckich. W 1881 r., będąc uczniem gimnazjum, utworzył tajną organizację uczniowską „Strażnica", której celem było przeciwdziałanie rusyfikacji. W 1888 r. wstąpił do koła organizacji „Zet", a rok później został członkiem Ligi Polskiej, przekształconej następnie w trójzaborową tajną Ligę Narodową. W związku z organizacją w Warszawie manifestacji patriotycznej z okazji 100-lecia uchwalenia Konstytucji 3 maja został aresztowany i zesłany na Łotwę. Uciekł z zesłania i w lutym 1895 r. przedostał się do Galicji, gdzie zamieszkał we Lwowie. Prowadził tam legalną działalność i został głównym redaktorem dwutygodnika „Przegląd Wszechpolski". W latach 1906–1909 był posłem w rosyjskiej Dumie Państwowej. W czasach wojny niestrudzenie działał na rzecz niepodległości Polski. Swoją aktywność polityczną kontynuował także w okresie II Rzeczypospolitej. Zmarł w styczniu 1939 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROGRAM NARODOWCÓW

W *Myślach nowoczesnego Polaka* Dmowski przedstawił społeczne i polityczne założenia ruchu narodowego, odwołujące się do nowoczesnego według niego rozumienia patriotyzmu.

[...] *patriotyzm starej daty stara się raczej o to, żeby wszystkim zamieszkującym obszar dawnej Rzeczypospolitej zależało na jej odbudowaniu, żeby i nie-Polacy byli silnie zjednani dla idei niepodległej Polski, zjednać ich muszą, naturalnie, ci, którym o tę niepodległość zawsze najwięcej będzie chodziło, tj. Polacy, oni więc muszą robić koncesje* [tu: ustępstwa] *na wszystkie strony, by nie zrażać do sprawy polskiej Rusinów, Litwinów, Żydów itd. Narodowcy nowej szkoły postępowanie takie uważają za zagrodzenie sobie drogi do niepodległości, ich bowiem zdaniem państwo może stworzyć tylko naród zdrowy, silny, liczny, posiadający wydatną indywidualność, spójny i silnie do swej odrębności przywiązany; państwo polskie stworzy przede wszystkim naród polski, z rdzennie polskiej ludności złożony, polską żyjący kulturą, gdy zdobędzie on odpowiednią siłę na zewnątrz, wtedy, w odpowiedniej chwili, może jednać sobie koncesjami tych, których będzie potrzebował: wtedy ustępstwa te będą właściwie oceniane jako ustępstwa silnych, gdy dziś słaba Polska ustępstwami tymi tylko rozzuchwala rozmaite żywioły przeciwko sobie. Zresztą dzisiejszemu patriotyzmowi idzie zarówno dobrze o samoistność państwową narodu, jak i samoistność i siłę kultury polskiej, dla której, niezależnie od celów politycznych, na każdym kroku trzeba dziś pracować i walczyć.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 433.

? 1. Przedstaw różnice między starym a nowym patriotyzmem wskazane przez Romana Dmowskiego.
2. Wyjaśnij, jak przedstawione zasady nowego patriotyzmu miały się do postawy Polaków podczas powstań narodowych w XIX w.

była praca samokształceniowa wśród młodzieży uniwersyteckiej i gimnazjalnej. Organizacja odegrała ważną rolę w wychowaniu kadr obozu narodowego. Kierownictwo „Zetu" objął Zygmunt Balicki, który podporządkował organizację Lidze Polskiej. W 1893 r. kontrola nad LP przeszła w ręce Balickiego, **Romana Dmowskiego**, także członka „Zetu", oraz Jana Ludwika Popławskiego. Przyczyną przejęcia było ich niezadowolenie z postępów Ligi, którą przekształcono wówczas w **Ligę Narodową** z siedzibą władz w Warszawie. Wskutek zagrożenia aresztowaniami działacze Ligi w 1894 r. przenieśli się do Galicji.

Główne założenia programowe LN zostały sformułowane przez Romana Dmowskiego w broszurze *Nasz patriotyzm* (1893 r.). Działacze Ligi dążyli do odzyskania przez Polskę niepodległości, która miała być efektem systematycznej pracy narodu polskiego. Praca ta miała doprowadzić do podniesienia poziomu cywilizacyjnego oraz wzmocnienia polskiej gospodarki i rolnictwa. Ligowcy odrzucali hasło walki klas, uznając za właściwą postawę solidaryzm narodowy, dlatego też ważne w ich przekonaniu było doprowadzenie do końca uświadomienia obywatelskiego polskich chłopów. Aby pozyskać ich dla sprawy narodowej, Liga powołała w zaborze rosyjskim tajne **Towarzystwo Oświaty Narodowej** (TON, 1899 r.), zajmujące się edukacją ludności wiejskiej. Głównym organem prasowym Ligi był **„Przegląd Wszechpolski"**, wychodzący od 1895 r.

Tomasz Teodor Jeż (wł. Zygmunt Miłkowski) był powieściopisarzem oraz uczestnikiem Wiosny Ludów i powstania styczniowego.

▪ *fotografia, Szwajcaria, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Działaczki ruchu narodowego w Wielkopolsce

Od początku powstania ruchu narodowego w Wielkopolsce w jego działalność zaangażowały się również działaczki społeczne z zaboru pruskiego. W założonej w 1899 r. w Poznaniu pierwszej grupie partyjnej Ligi Narodowej znalazły się Stanisława Niegolewska oraz Helena Rzepecka. Druga z nich była redaktorką „Gońca Wielkopolskiego" (gazeta należała do 1899 r. do jej rodziny) oraz współzałożycielką Towarzystwa Wzajemnego Pouczania i Opieki nad Dziećmi „Warta". W późniejszym czasie założyła w Poznaniu pensjonat dla dziewcząt, w którym na półrocznym kursie uczono ojczystego języka, historii oraz literatury. W 1903 r. do ruchu narodowego w Wielkopolsce dołączyła działaczka społeczna Zofia Sokolnicka. Ona również pracowała w Stowarzyszeniu „Warta", którego celem było tajne nauczanie języka polskiego oraz ojczystej historii, a także rozpowszechnianie polskich książek. Współtworzyła ponadto podręcznik dla nauczycieli i wraz z księdzem T. Malińskim prowadziła tajne kuratorium polskiego szkolnictwa, dzięki czemu było możliwe prowadzenie kursów dla uczniów i nauczycieli. Podczas swojej działalności w Lidze Narodowej zakładała tajne koła „Zetu". W działalność polityczną była zaangażowana Gabriela Balicka-Iwanowska (prywatnie żona Zygmunta Balickiego), która po wojnie zasiadła jako posłanka w Sejmie Ustawodawczym.

Gabriela Balicka była doktorem botaniki, a w odrodzonej Polsce posłanką na sejm z ramienia endecji w latach 1919–1935 oraz członkinią Narodowej Organizacji Kobiet.

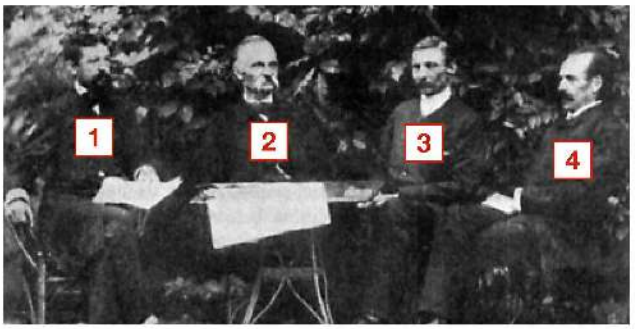
▪ *fotografia, Polska, lata 30.*

? Jaką działalność prowadziły działaczki ruchu narodowego w Wielkopolsce?

we Lwowie. Od tego tytułu zwolenników *idei narodowej* zaczęto nazywać **wszechpolakami**.

W drugiej połowie lat 90. XIX w. ruch narodowy zaczął przybierać formę ruchu masowego. W **1897 r.** w Królestwie Polskim powołano masową organizację, która przyjęła nazwę **Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne**. Czołowym przywódcą i ideologiem endecji (od pierwszych liter: **ND**) był Roman Dmowski, według którego państwo polskie powinno mieć charakter narodowy. Kładł on ogromny nacisk na pracę zmierzającą do pogłębienia świadomości narodowej wśród wszystkich warstw społecznych. Z tego powodu tak dużą wagę przykładano do wszelkich akcji oświatowych i uświadamiających, szczególnie wśród chłopów i robotników, czyli warstw najniższych. Za niebezpieczne dla polskiego interesu uznano socjalizm oraz *żydostwo i masonerię*. Walka o niepodległe państwo stała się odległym celem, którego osiągnięcie możliwe będzie tylko z pozycji silnego, jednolitego narodu.

Endecja (potoczna nazwa Stronnictwa Narodowego) działała przede wszystkim na terenie zaboru rosyjskiego, choć pewne wpływy zyskała także w Galicji, gdzie w 1904 r. powstało Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne ze Stanisławem Głąbińskim na czele. W zaborze pruskim endecja zorganizowała się w 1909 r. Utworzono wówczas Polskie Towarzystwo Demokratyczne, które od 1912 r. funkcjonowało pod nazwą Towarzystwo Narodowo-Demokratyczne.

Założyciele Ligi Polskiej podczas spotkania na zamku Hilfikon koło Zurychu w 1887 r. – Maksymilian Hertel [1], Zygmunt Miłkowski [2], Ludwik Michalski [3] oraz Aleksander Hirschberg [czyt.: hirszberg] [4].

▪ *fotografia, Hilfikon, 1887 r.*

POCZĄTKI RUCHU LUDOWEGO

Kolebką ruchu ludowego była Galicja, gdzie pojawiły się pierwsze inicjatywy, których celem była praca na rzecz chłopów. O jej konieczności świadczyły stałe konflikty między wsią a dworem, których nie przezwyciężyło uwłaszczenie. Autonomia sprzyjała legalnym działaniom, które w zaborze rosyjskim były niemożliwe. Z kolei w zaborze pruskim solidaryzm narodowy ograniczał możliwości klasowego ruchu chłopskiego.

Prekursorem galicyjskiego ruchu ludowego był ksiądz **Stanisław Stojałowski**. W 1875 r. zaczął on redagować dwa pisemka o charakterze ludowo-klerykalnym – **„Wieniec"** i **„Pszczółka"**. Na ich łamach poruszano problematykę związaną z edukacją społeczności wiejskiej, zachęcano chłopów do szerokiej aktywności, publikowano artykuły o tematyce ekonomicznej. Celem działalności księdza Stojałowskiego było uczynienie z chłopów obywateli angażujących się w działania na niwie państwowej poprzez udział w wyborach parlamentarnych. Ksiądz Stojałowski organizował również kółka rolnicze, czytelnie wiejskie, wiece chłopskie, agitację wyborczą, a także pielgrzymki zarówno krajowe, jak i zagraniczne. W dwusetną rocznicę bitwy wiedeńskiej zorganizował pielgrzymkę do Krakowa, która przerodziła się w wielką manifestację. Udział w niej wzięło ok. 12 tys. chłopów. Aktywność księdza nie była popierana przez władze austriackie. Za szczególnie niebezpieczne uznano jego działania w kierunku agitacji politycznej, stąd też dwukrotnie znalazł się w więzieniu, zaś władze kościelne nałożyły na niego ekskomunikę, którą po pewnym czasie cofnięto. Represje, jakie spadły na Stojałowskiego, spowodowały jedynie radykalizację jego poglądów.

Niezależnie od księdza Stojałowskiego w aktywizację chłopów w Galicji zaangażował się **Bolesław Wysłouch** wraz z **żoną Marią**. W 1886 r. założył on we Lwowie **„Przegląd Społeczny"**. Na łamach tego miesięcznika ukazały się ***Szkice programowe*** Wysłoucha, które stanowią podstawę ideologii ruchu ludowego. Uważał, że reformy społeczne, idące w kierunku zmian w położeniu chłopów na płaszczyźnie oświatowo-kulturalnej i ekonomicznej, doprowadzą do ich równouprawnienia. Walkę o reformy społeczne prowadził za pomocą

WARTO WIEDZIEĆ

Działalność Marii Wysłouchowej

Maria Wysłouchowa była wybitną działaczką ruchu ludowego, oświatowego i kobiecego. Z zawodu nauczycielka (uczyła historii i literatury polskiej) angażowała się w działalność oświatowo-społeczną. Wydawała „Zorzę" (od 1900 r.), jedno z pierwszych pism dla kobiet wiejskich w Galicji. Tłumaczyła literaturę słowiańską, co umożliwiała jej znajomość kilkunastu języków obcych, w tym: łacińskiego, rosyjskiego, serbskiego, bułgarskiego, czeskiego, chorwackiego, ukraińskiego, łotewskiego i francuskiego. W 1885 r. z jej inicjatywy utworzono we Lwowie Czytelnię Naukową dla Kobiet. Rok później przyczyniła się do założenia, także we Lwowie, Towarzystwa Oszczędnościowego Kobiet. Uczestniczyła w Zjeździe Kobiet Polskich w Zakopanem (1899 r.). Stała na stanowisku konieczności zmian w edukacji dziewcząt. Szczególnie bliskie były jej działania na rzecz kobiet wiejskich. W pełni oddała się pracy na rzecz ludu i narodu polskiego. Zmarła 20 marca 1905 r., mając niespełna 47 lat. Uroczystości pogrzebowe przyjęły formę manifestacji ludowej.

? Jakie znaczenie miała działalność Marii Wysłouchowej?

Maria Wysłouchowa była nie tylko działaczką społeczną, ale również publicystką, dziennikarką, autorką prac ludoznawczych oraz poświęconych historii literatury polskiej.

▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

prasy. W 1889 r. z jego inicjatywy powstał „**Przyjaciel Ludu**", pismo, które odegrało istotną rolę w kształtującym się ruchu ludowym. Działacze skupieni wokół pisma, w tym także działacze chłopscy jak **Jan Stapiński** i **Jakub Bojko**, pracowali nad uświadomieniem chłopów zarówno obywatelskim, jak również narodowym i społecznym. „Przyjaciel Ludu" miał swoich czytelników i w Galicji, i w pozostałych zaborach. W 1890 r. Wysłouchowie założyli **Towarzystwo Przyjaciół Oświaty**, które skupiło się na organizacji czytelni wiejskich oraz prowadzeniu pogadanek.

POWSTANIE POLSKIEGO STRONNICTWA LUDOWEGO

Do działania środowiska ludowe przebudziły się przed wyborami w 1895 r. Zaczęto wówczas organizować wiece i powoływać komitety wyborcze, na których zjeździe w Rzeszowie utworzono partię polityczną – **Stronnictwo Ludowe (SL)**. Jej prezesem został **Karol Lewakowski** (demokrata lwowski), jednym z wiceprezesów – Jakub Bojko, a sekretarzem – Jan Stapiński. Jeszcze w Rzeszowie uchwalono odezwę programową, w której głoszono konieczność:

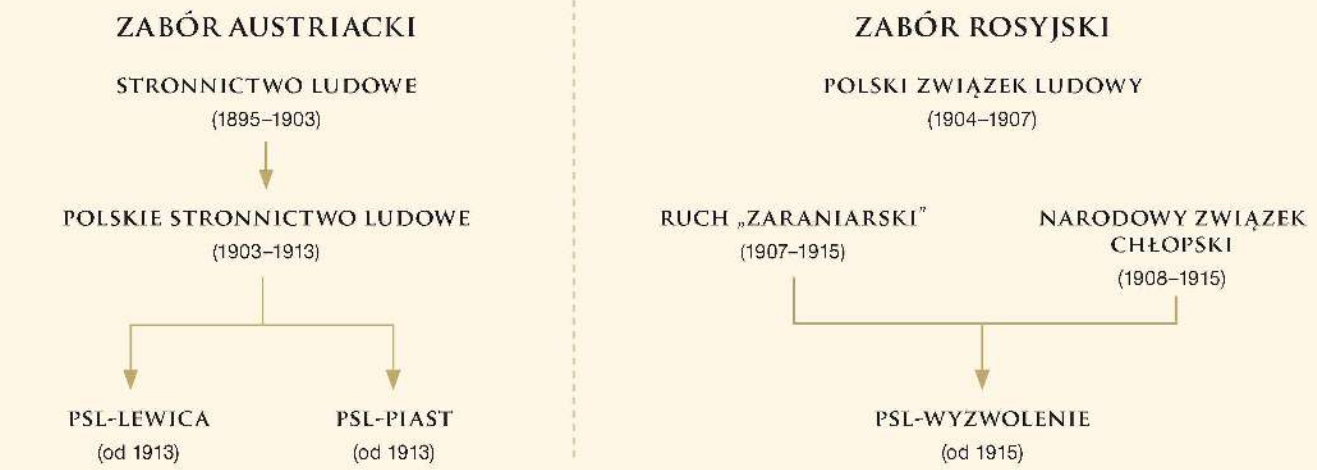
Bez dachu to obraz Aleksandra Kotsisa z 1870 r., przedstawiający rodzinę chłopa galicyjskiego wypędzonego z domu zapewne z racji długów. Z powodu ubóstwa w Galicji często panował głód, wywołujący śmierć ok. 50 tys. osób rocznie.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

- reformy ordynacji wyborczej – obowiązujący w Austrii kurialny system wyborczy był dla chłopów bardzo niekorzystny, dlatego też żądano sprawiedliwego rozkładu mandatów między poszczególnymi kuriami oraz wprowadzenia wyborów bezpośrednich i tajnych;
- obniżenia podatków;
- upowszechnienia oświaty;

PARTIE LUDOWE POD ZABORAMI

Ruch ludowy rozwijał się w poszczególnych zaborach zupełnie niezależnie i do jego zjednoczenia doszło dopiero po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

? Poszukaj informacji na temat przyczyn rozłamu w PSL, który nastąpił w 1913 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROGRAM PSL

W momencie gdy Stronnictwo Ludowe przekształciło się w PSL, sformułowano także nowy program partii.

[...] *Pojęciem ludu obejmujemy wszystkie warstwy, zarówno wiejskie, jak i miejskie, które zajmują się pracą fizyczną czy umysłową i pracę uważają za jedyny tytuł zasług, praw i obowiązków.*
Lud w takim pojęciu to rdzeń narodu. Temu też polityka, która się nie troszczy o warunki bytu warstw ludowych, narodową nie jest. [...]
W naszej tu dzielnicy wskazaniem [...] *najbliższym jest obrona w drodze parlamentarnej i obywatelskiej interesów narodowości polskiej poza granicami Austrii.*
Takim również wskazaniem jest zjednoczenie terytorialne Galicji i W. Księstwa Krakowskiego ze Śląskiem, a także obrona praw narodowości polskiej na Śląsku [chodzi o Śląsk Cieszyński] *i Bukowinie.*
W stosunku do innych narodów zaludniających te same co i my ziemie nie odstąpimy od zasady sprawiedliwości, która wymaga, aby żywioły polskie, ruskie i litewskie w zakresie uprawnień politycznych stały na równi. Snujemy tedy myśl rządu narodowego z ostatniej walki orężnej o niepodległość [odwołanie do powstania styczniowego], *który ogłosił równe prawa Litwy i Rusi z koroną i zapewnił nie jednemu, ale wszystkim trzem ludom zupełną swobodę narodowościowego rozwoju.*
Od zasady tej nie odstąpimy bez względu na to, czy w bratniej zgodzie zmierzali ku lepszej, jasnej doli, czy też mnożyć będą się objawy, któremu Polskie Stronnictwo Ludowe przeciwdziałać będzie w imię zasady samoobrony, która jest warunkiem koniecznym nie tylko już rozwoju narodu, ale wprost jego istnienia. Spośród żywiołu żydowskiego wyróżniamy odłam mający poczucie przynależności narodowej do polskiego społeczeństwa, chcący się różnić od ogółu jedynie wyznaniem. Należeć tu mogą ludzie rozmaitej barwy pod względem przekonań, różnej wartości moralnej, ale w każdem razie dopiero poza nimi zaczyna się kwestia żydowska, kwestia szczepu, ciągnącego zazwyczaj ku niemieckiej kulturze, szczepu, który się uważa za obcy polskiemu społeczeństwu i który też my za taki uważamy, życząc w szczególności syjonistom, aby się spełnił najistotniejszy punkt ich programu, dotyczący emigracji do Palestyny.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 434–436.

? **1.** Wskaż ziemie, których zjednoczenia domagano się w programie PSL.
2. Wyjaśnij, jaki był stosunek PSL do ludności żydowskiej.

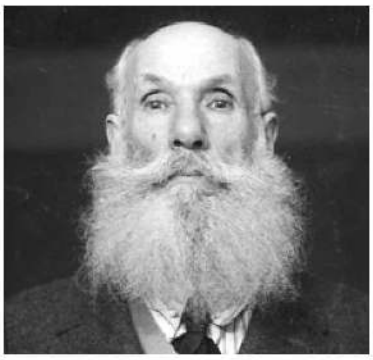
- pomocy finansowej ze strony państwa w budowie wiejskiej infrastruktury (drogi, mosty);
- wsparcia materialnego przy organizacji oświaty wiejskiej oraz życia kulturalnego, które pozwoliłoby na podniesienie poziomu zarówno w jednej, jak i drugiej dziedzinie;
- pomocy dla chłopskiego ruchu spółdzielczego;
- tworzenia instytucji udzielających rolnikom kredytów;

Ludowcy oczekiwali od państwa zaangażowania w działania, które miały doprowadzić do pełnej emancypacji chłopów oraz demokratyzacji życia politycznego. Powstanie nowoczesnego ruchu ludowego było dla konserwatywnej elity politycznej, porównującej Bojkę i Stapińskiego do Jakuba Szeli, niepokojące. Równie zaskoczony sprawną organizacją ruchu ludowego w Galicji był Kościół katolicki. Biskup tarnowski w odpowiedzi na powołanie do życia SL, a poza tym znaczne wzmocnienie ruchu, czego dowodem było zdobycie przez kandydatów chłopskich dziewięciu mandatów poselskich, obłożył „Przyjaciela Ludu" klątwą. Jej efektem był zorganizowany przez ludowców tzw. strajk wielkanocny (1897 r.), który polegał na bojkotowaniu mszy oraz rezygnacji z sakramentu spowiedzi.

WARTO WIEDZIEĆ

Ruch ludowy w pozostałych zaborach

W pozostałych zaborach ruch ludowy nie rozwijał się tak prężnie jak w Galicji. W Królestwie Polskim w latach 1904–1907 funkcjonował nielegalny Polski Związek Ludowy. Domagał się on m.in. szerokiej autonomii dla Królestwa, w tym polonizacji szkół i urzędów, swobodnej możliwości organizacji życia oświatowo-kulturalnego i spółdzielczego na wsi czy przymusowego wywłaszczenia wielkiej własności ziemskiej. Duże zasługi dla ruchu ludowego w Królestwie Polskim mieli „zaraniarze". Była to grupa działaczy społecznych skupionych wokół tygodnika „Zaranie". Organizowali oni kółka rolnicze, zakładali szkoły, popierali ruch spółdzielczy i angażowali się w jego rozwój. Rywalem ruchu zaraniarskiego był tajny Narodowy Związek Chłopski (NZCh). Został on utworzony w 1912 r. przez działaczy, którzy w 1908 r. opuścili szeregi ND. W 1915 r. z połączenia ruchu zaraniarskiego i NZCh powstało PSL-Wyzwolenie.

Tomasz Nocznicki był pierwszym prezesem Polskiego Stronnictwa Ludowego-Wyzwolenie w Królestwie Polskim.

▪ *fotografia, Polska, ok. 1915 r.*

Najsłabiej samodzielny ruch ludowy rozwinął się w zaborze pruskim. Było to wynikiem konsolidacji polskiego społeczeństwa w walce z germanizacją. Partią ludową o ograniczonym zasięgu była istniejąca w latach 1896–1904 Mazurska Partia Ludowa. Na Pomorzu Gdańskim ludowcy skupili się wokół wydawanej od 1894 r. „Gazety Grudziądzkiej". Z inicjatywy jej wydawcy, Wiktora Kulerskiego, w 1912 r. powstała w Grudziądzu Katolicko-Polska Partia Ludowa. Po zakończeniu działań wojennych przyłączyła się do PSL-Piast.

? Jakie były przyczyny słabszego rozwoju ruchu ludowego w zaborze rosyjskim i pruskim?

W 1903 r. Stronnictwo Ludowe zmieniło nazwę na **Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)**. W nowym programie duży nacisk położono na postulat odzyskania niepodległości. Ponadto odwoływano się do znanych już haseł: reformy prawa wyborczego (wybory: powszechne, równe, tajne, bezpośrednie) czy powszechnej oświaty. Domagano się również upowszechnienia opieki socjalnej i lekarskiej. W programie pojawiło się także żądanie m.in. parcelacji ziemi dworskiej. W związku z tym, że przedstawiciele partii zawarli w 1908 r. porozumienie z konserwatystami, które oznaczało wejście ludowców do Koła Polskiego w parlamencie wiedeńskim i pozwoliło PSL-owi na udział we władzach Galicji, partia nieco złagodziła swoje żądania. Tlące się od wielu lat konflikty na tle ideowym doprowadziły w 1913 r. do rozłamu w partii, wskutek czego powstały **PSL-Lewica** z Janem Stapińskim na czele oraz **PSL-Piast**, którego przywódcą został **Wincenty Witos**. Programowo partia Witosa zbliżała się do Narodowej Demokracji. Rozłam partii w przededniu wojny osłabił galicyjski ruch ludowy.

ĆWICZENIA

1. Omów etapy kształtowania się ruchu narodowo-demokratycznego.
2. Opisz rolę, jaką w ruchu ludowym odegrali ksiądz Stanisław Stojałowski oraz małżeństwo Wysłouchów.
3. Przedstaw założenia programowe ruchu ludowego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Kawalec, *Roman Dmowski*, Wrocław 2002.

6 REWOLUCJA 1905 ROKU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakim rozstrzygnięciem zakończyła się wojna rosyjsko-japońska?
2. Które z polskich partii politycznych opowiadały się za niepodległością?

SYTUACJA W ROSJI NA POCZĄTKU XX W.

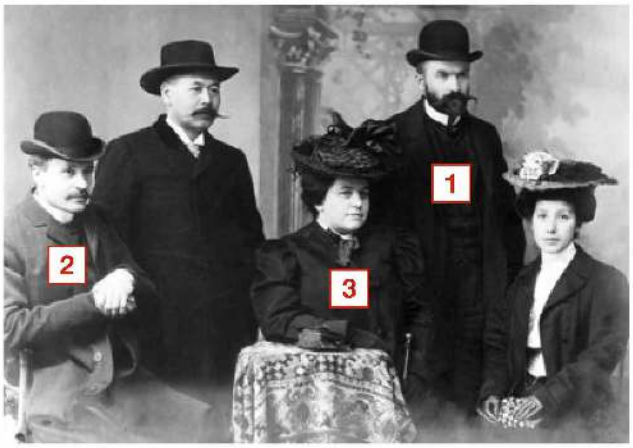
Na przełomie XIX i XX w. Rosja znalazła się w bardzo trudnej sytuacji ekonomiczno-gospodarczej. W wyniku upadku wielu przedsiębiorstw szybko rosło bezrobocie i spadały płace. Jednocześnie podnoszono ceny podstawowych produktów spożywczych. Nieurodzaje powodowały ubożenie chłopów, które pogłębiało się także wskutek obniżenia zapotrzebowania na produkty rolne oraz spadku ich cen.

W związku z kryzysem w Rosji rozpoczęły się strajki. W dniu 1 maja 1900 r. na ulice wyszli robotnicy Charkowa, domagając się za-

WARTO WIEDZIEĆ

Piłsudski i Dmowski w Japonii

Dla Józefa Piłsudskiego i jego najbliższych współpracowników wybuch wojny rosyjsko-japońskiej stanowił dobrą okazję do pozyskania sojusznika w walce ze znienawidzonym caratem. Od rozpoczęcia konfliktu na Dalekim Wschodzie Piłsudski zabiegał o zawarcie antyrosyjskiego sojuszu z Japonią, która była także zainteresowana współpracą z Polakami w tej sprawie. W celu ustalenia zasad współdziałania w lipcu 1904 r. na zaproszenie rządu japońskiego Piłsudski wyjechał do Tokio. Liczył on na wsparcie przez Japonię ruchu niepodległościowego w Królestwie Polskim. Przekonywał Japończyków do nawiązania współpracy wywiadowczej, proponował także prowadzenie akcji sabotażowych przeciwko armii rosyjskiej. Ponadto polscy dezerterzy z armii carskiej mieliby utworzyć Legion Polski służący u boku Japonii. Wystosował również prośbę, aby polscy żołnierze, którzy dostali się do japońskiej niewoli, byli dobrze traktowani. O to zabiegał także przebywający w Tokio Roman Dmowski, zagorzały przeciwnik powstańczych planów Piłsudskiego. Brak porozumienia między Dmowskim a Piłsudskim w kwestii organizacji niepodległościowego powstania zbrojnego zaważył na odrzuceniu przez Japończyków propozycji wsparcia polskiej insurekcji. Rząd Japonii przychylił się jednak do prośby obu polityków dotyczącej specjalnego traktowania polskich jeńców oraz udzielił Polakom pomocy finansowej.

Spotkanie z delegacją japońską w Bernie odbyło się w 1904 r. i poprzedziło wyjazd Józefa Piłsudskiego na Daleki Wschód. Obok Piłsudskiego 1 i delegatów japońskich na zdjęciu są widoczni również Ignacy Mościcki 2, Maria Piłsudska 3 oraz małżonka przedstawiciela rządu japońskiego.

▪ *fotografia, Berno, 1904 r.*

? Jakie były przyczyny niepowodzenia rokowań z Japończykami w 1904 r.?

Pokojowy tłum demonstrantów zbliżający się do Pałacu Zimowego został ostrzelany przez carskich żołnierzy w „krwawą niedzielę" 22 stycznia 1905 r.

▪ *obraz, Rosja, 1905 r.*

równo poprawy warunków pracy, jak i swobód politycznych. W 1901 r. fala strajkowa rozlała się po miastach portowych, takich jak Odessa, Mikołajów, Batumi. Strajkowali również robotnicy ośrodków przemysłowych, w tym Petersburga, Moskwy czy Jekaterynosławia. W kolejnym roku doszło do **strajku generalnego**, w którym uczestniczyło ok. 200 tys. robotników. Swoje niezadowolenie zaczęli manifestować również chłopi.

Wobec narastającego kryzysu władze carskie postanowiły odwrócić uwagę społeczeństwa od problemów wewnętrznych i rozpoczęły wojnę z Japonią. Jednak konflikt zakończył się klęską (więcej zob. s. 247–248), co zradykalizowało nastroje oraz pobudziło do działania środowiska rewolucjonistów.

WYBUCH REWOLUCJI

Wśród robotników w tym czasie dużą popularnością cieszyło się założone w 1904 r. przez popa **Gieorgija Gapona**, agenta carskiej Ochrany, **Stowarzyszenie Rosyjskich Robotników Fabrycznych**. Była to jedna z pierwszych legalnych w Rosji organizacji związkowych o charakterze konserwatywno-narodowym. Mogli do niej należeć tylko Rosjanie wyznania prawosławnego. Na **22 stycznia 1905 r.** zaplanowano w Petersburgu pokojowy pochód robotników, który miał się udać pod carski Pałac Zimowy w celu wręczenia Mikołajowi II petycji z podpisami 135 tys. osób. Żądano poprawy warunków pracy, skrócenia dnia roboczego do ośmiu godzin, podniesienia pensji oraz praw politycznych. Zgodnie z planem w niedzielę 22 stycznia ponad 100 tys. robotników z Gaponem na czele ruszyło w kierunku Pałacu Zimowego. Tłum był spokojny, jednak car nie zamierzał przyjąć petycji ani ugiąć się przed żądaniami robotników. Stacjonujące w Petersburgu wojsko otworzyło ogień. Zginęło wówczas około tysiąca demonstrantów. **„Krwawa niedziela"**, jak niebawem zaczęto określać to wydarzenie, była momentem przełomowym w dziejach

ВѢДОМОСТИ СПБ. ГРАДОНАЧАЛЬСТВА

ВЫСОЧАЙШІЙ МАНИФЕСТЪ.

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ,

МЫ, НИКОЛАЙ ВТОРЫЙ,

ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОССІЙСКІЙ,

Царь Польскій, Великій Князь Финляндскій,

Winieta „Wiedomosti Sankt Petersburskogo Gradonaczalstwa", z 31 (18) października 1905 r. z oficjalnym tekstem *Manifestu październikowego*.

▪ *dokument, Rosja, 1905 r.*

Rosji. Wiara w „carską sprawiedliwość" zgasła, a w zamian wzrosło poparcie dla rewolucji. W przeciągu kilku tygodni strajki i manifestacje objęły niemal całe imperium. Na początku lutego w zamachu przeprowadzonym przez rewolucjonistów zginął brat cara, wielki książę **Sergiusz Aleksandrowicz Romanow**. Do strajkujących przystępowały kolejne środowiska. Liberałowie oraz inteligenci wystąpili z żądaniami praw obywatelskich. Car nie mógł liczyć nawet na wojsko, które często przyłączało się do strajkujących. W październiku 1905 r. protestowało już ponad 2 mln osób, a kraj pogrążył się w chaosie. Mikołaj II, nie widząc szans na stłumienie wystąpień, zgodził się na ustępstwa. W dniu 30 października (według kalendarza juliańskiego 17 października) 1905 r. wydał tzw. ***Manifest październikowy***, w którym zapowiedział:

- nadanie praw obywatelskich, w tym wolności sumienia, słowa, zgromadzeń, stowarzyszeń, nietykalności osobistej;
- wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego;
- zwołanie **Dumy Państwowej**, czyli niższej izby parlamentu.

Manifest został dobrze odebrany przez burżuazję, część ziemiaństwa i środowiska liberalno-inteligenckie. Jednak partie rewolucyjne nie widziały w nim spełnienia swoich postulatów, dlatego kontynuowały akcje strajkowe. Były one jednak bezwzględnie pacyfikowane przez siły carskie. Z czasem fala protestów zaczęła opadać, a Rosja wkroczyła w okres demokratycznych reform.

POLACY WOBEC WYDARZEŃ W ROSJI

Polskie społeczeństwo z uwagą i nadzieją śledziło sytuację w Rosji. Czołowi działacze głównych środowisk politycznych nie byli zgodni co do zabiegów, jakie należałoby podjąć w ówczesnej chwili. Endecja z Romanem Dmowskim na czele była przeciwna niepodległościowym akcjom zbrojnym.

Poglądy polskich ugodowców, określanych mianem „realistów" od nazwy nowo powstałego **Stronnictwa Polityki Realnej**, w pewnym stopniu były zbieżne z koncepcjami endeków. Również ci działacze żywili przekonanie, iż trudna sytuacja Rosji skłoni cara do przyznania Polakom pewnych ustępstw zarówno politycznych, jak i narodowych.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JÓZEF PIŁSUDSKI (1867–1935)

Polski mąż stanu, naczelnik państwa, naczelny wódz Wojska Polskiego, polityk oraz działacz socjalistyczny i niepodległościowy. Pochodził z Wileńszczyzny, z rodziny ziemiańskiej, w której silne były tradycje patriotyczne. Studiował medycynę w Charkowie, gdzie zetknął się z rosyjskimi organizacjami spiskowymi. Został aresztowany w 1887 r. i pięć lat spędził na zesłaniu. Gdy wrócił do kraju, rozpoczął działalność w PPS. Był zwolennikiem połączenia haseł socjalistycznych z niepodległościowymi. Uczestniczył w rewolucji w Królestwie Polskim w latach 1905–1907. Po rozłamie w PPS stanął na czele PPS-Frakcji Rewolucyjnej. Przed I wojną światową działał w Galicji. Był inspiratorem powstania najpierw Polskich Drużyn Strzeleckich, a podczas wojny – Legionów Polskich. 11 listopada 1918 r. otrzymał pełnię władzy wojskowej i cywilnej w odradzającym się państwie. W latach 1918–1922 był naczelnikiem państwa, a w 1920 r. został pierwszym w dziejach Marszałkiem Polski. Podczas wojny z bolszewikami dowodził wojskami polskimi. Do polityki krajowej wrócił w 1926 r., dokonując zamachu stanu. W kolejnych latach dwa razy był premierem oraz pełnił funkcje ministra spraw wojskowych i generalnego inspektora sił zbrojnych. Zmarł w 1935 r.

ORGANIZACJA BOJOWA PPS

Struktury zbrojnego ramienia PPS były tworzone od kwietnia 1904 r. Oficjalne powołanie Organizacji Spiskowo-Bojowej PPS nastąpiło na VII zjeździe partii, który odbył się 5 lutego 1905 r. w Warszawie. W październiku zmieniono jej nazwę na: Organizacja Bojowa PPS. Działała w Warszawie, Łodzi, Białymstoku, Grodnie i Brześciu Kujawskim. Wydziałem Bojowym dowodził Józef Piłsudski. Bojowcy nie tylko chronili protestujących, ale także wykonywali zamachy na znienawidzonych carskich przedstawicieli władzy i policji. Ponadto dokonywali napadów na banki i poczty, aby zdobywać w ten sposób pieniądze potrzebne do dalszej działalności. Organizacja Bojowa przygotowywała również kadry, które w odpowiednim czasie miały uczestniczyć w walce o niepodległość. Wydawano broszury na temat obsługi broni, pracy wywiadowczej czy właściwego zachowania w trakcie ostrzału. Do najbardziej spektakularnych akcji przeprowadzonych przez OB PPS zalicza się zamach na komisariat policji na warszawskiej Pradze w 1905 r. czy uwolnienie z Pawiaka dziesięciu więźniów w kwietniu 1906 r. 15 sierpnia 1906 r., podczas „krwawej środy", organizacja przeprowadziła w kilkunastu miastach Królestwa Polskiego ponad sto zamachów, których ofiarami byli carscy żandarmi, policjanci i szpicle. Zginęło wówczas 72 policjantów i żandarmów.

Zamach bojowców PPS na stójkowego (szeregowego policjanta rosyjskiego) to wydarzenie, które rozegrało się na ulicy Nowy Świat w Warszawie podczas „krwawej środy" (15 sierpnia 1906 r.). W tym dniu Polacy zabili kilkudziesięciu funkcjonariuszy rosyjskiej policji.

▪ *rysunek, Polska, 1906 r.*

? W jakim celu powstała Organizacja Bojowa PPS?

Postulat przywrócenia statusu Królestwa Polskiego z 1815 r., z szerokimi prawami obywatelskim i powszechnym prawem głosowania, wysunęli liberałowie (późniejsi tzw. postępowi demokraci), skupieni wokół Aleksandra Świętochowskiego, Rafała Radziwiłłowicza i Andrzeja Niemojewskiego.

Stanowisko wobec wydarzeń w Rosji zajęła także PPS, która jako jedyna opowiadała się za działaniami zbrojnymi. W związku z coraz trudniejszą sytuacją gospodarczą Królestwa Polskiego, będącą skutkiem zarówno konfliktu z Japonią, jak i mobilizacją armii rosyjskiej, nastąpiła intensyfikacja akcji strajkowo-demonstracyjnych organizowanych przez socjalistów. Manifestacja, która odbyła się 13 listopada 1904 r. na placu Grzybowskim w Warszawie,

Obraz *Patrol kozaków*, znany też pod tytułem *Wiosna 1905 r.*, został namalowany przez Stanisława Masłowskiego. Nawiązuje on bezpośrednio do wydarzeń z okresu rewolucji i ukazuje oddział kozaków prowadzący aresztowanego mężczyznę Alejami Ujazdowskimi w Warszawie.

▪ *obraz, Polska, 1906 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

STRAJK SZKOLNY

Odezwa Młodzieży Postępowej Szkół Średnich Królestwa Polskiego w sprawie strajku szkolnego z lutego 1905 r.

Przez więzienne mury szkoły carskiej doszedł i do nas okrzyk ludu roboczego, z którym dziś łączą się wszystkie uczciwe elementy całego społeczeństwa – okrzyk walki z gniotącym nas caratem. Na silny i młody okrzyk, zwiastujący bliską już jutrzenkę wolności, nie możemy pozostać głusi. Już kilka szkół średnich w Warszawie i prawie wszystkie na prowincji zastrajkowały. W innych władza w obawie strajku sama przerwała zajęcia, ale tym nie uda się jej nas odwlec od czynu. Wszyscy przyłączamy się do strajku, niech będzie on powszechnym strajkiem szkół w całym kraju. [...]

Wszędzie wystawiamy następujące żądania w zakresie szkolnictwa:

1. *Unarodowienie szkół w Królestwie Polskim; obowiązkowym językiem wykładowym ma być język polski. Każda inna narodowość powinna mieć prawo zakładania szkół z własnym językiem wykładowym.* [...]
2. *Zniesienia systemu policyjnego w szkołach. Powinien być zniesiony inspektorat i wszystko, co jest z nim związane: śledzenie, donosicielstwo i rewizje.* [...]
3. *Kontroli społeczeństwa nad szkołą. Winno być zniesione mianowanie kierowników i nauczycieli w szkołach przez rząd i kontrola rządu nad ich działalnością.* [...]
4. *Zniesienia wszelkich ograniczeń procentowych. Bez względu na wyznanie, narodowość i pochodzenie, wszyscy, którzy uczyć się chcą, winni mieć prawo wstępowania do wszystkich szkół.*
5. *Swobody stowarzyszania i zabierania głosu w swych sprawach.* [...]
6. *Zniesienia w szkole prawnej różnicy między płciami.* [...]
7. *Powszechnego obowiązku nauczania elementarnego. Po dojściu do oznaczonej liczby lat wszystkie dzieci bez różnicy narodowości, wyznania, pochodzenia i płci powinny obowiązkowo być oddawane do szkółek początkowych bezpłatnych, zakładanych, utrzymywanych i kontrolowanych przez gminy wiejskie i miejskie.*
8. *Swobody zakładania szkół wszelkich typów. Niech nie rząd, ale społeczeństwo wyrokuje, jakie szkoły są mu potrzebne.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 436–438.

? **1.** Wskaż żądania polityczne wysuwane przez strajkującą młodzież.

2. Wyjaśnij, jakich zmian w zakresie języka domagali się organizatorzy strajków.

była pierwszą zbrojną demonstracją antywojenną przygotowaną przez bojówkę warszawskiej PPS. W trakcie strzelaniny śmierć poniósł jeden policjant, kilku zaś zostało rannych. Kolejne protesty przeciw mobilizacji odbyły się w Łodzi i Radomiu. Z początkiem 1905 r. powołano do życia **Organizację Spiskowo-Bojową**, której podstawą były tworzone od wiosny 1904 r. grupy bojowe. Trwające wewnątrz PPS spory na temat kwestii niepodległości przyczyniły się do powstania w partii dwóch opcji. „Starzy", skupieni wokół Józefa Piłsudskiego, w wojnie rosyjsko-japońskiej i klęskach Rosji upatrywali szansy na wzniecenie niepodległościowego powstania zbrojnego, zaś Organizacja Spiskowo-Bojowa miała stanowić według nich zalążek polskiej siły zbrojnej. Natomiast dla „młodych" celem były działania prowadzące do umasowienia wystąpień robotniczych.

PRZEBIEG REWOLUCJI NA ZIEMIACH POLSKICH

„Krwawa niedziela" była także impulsem do masowych wystąpień robotniczych w Królestwie Polskim. W wielu miastach robotnicy spontanicznie zaczęli wychodzić na ulicę. **Strajk generalny**, do którego wzywały PPS i SDKPiL, wybuchł w Warszawie pod koniec

REWOLUCJA Z LAT 1905–1907 NA ZIEMIACH POLSKICH

? 1. Wymień zabory, w których wystąpił strajk szkolny w latach 1905–1907.

2. Wskaż, w jakich miastach Królestwa Polskiego doszło do wystąpień rewolucyjnych w latach 1905–1907.

stycznia 1905 r. i trwał do połowy lutego. Jego zakończenie nie oznaczało jednak końca protestów, które w wielu miastach Królestwa nadal organizowano. Robotnicy Warszawy, Łodzi, Pabianic czy Zagłębia Dąbrowskiego nie ustawali w walce już nie tylko o postulaty socjalne, ale także polityczne, żądając:

- ośmiogodzinnego dnia roboczego,
- poprawy warunków pracy, w tym podniesienia wynagrodzeń,
- ogłoszenia konstytucji,
- proklamowania republiki,
- powołania parlamentu.

Do akcji protestacyjnej włączyli się również uczniowie szkół gimnazjalnych oraz studenci. Młodzież domagała się polonizacji oświaty. W związku z represjami, jakie dotknęły zarówno nauczycieli, jak i uczniów, ruch ten przerodził się w **strajk szkolny**, który był swoistym bojkotem szkoły rosyjskiej. Kolejną grupą, która zaczęła walczyć o polepszenie swojego losu, stali się chłopi oraz robotnicy rolni. Ich strajki rozpoczęły się wiosną 1905 r. Obok żądań podwyżki płac domagali się także wprowadzenia języka polskiego w gminach i szkołach. Chłopi po raz pierwszy w tak masowy sposób włączyli się w walkę o prawa narodowe, co świadczyło o tym, że zaczynali postrzegać siebie jako pełnoprawną część narodu polskiego.

Strajki przybierały na sile. Pierwszym z przełomowych momentów rewolucji były **obchody pierwszomajowe** w Warszawie. Brutalna akcja policji przyniosła śmierć 32 osób. W odpowiedzi w mieście rozpoczął się strajk protestacyjny. Drugim momentem kulminacyjnym było **powstanie łódzkie**, które wybuchło w czerwcu 1905 r. i zostało przez władze carskie krwawo stłumione.

Osobą odpowiedzialną za przywrócenie porządku w Kraju Nadwiślańskim został w sierpniu 1905 r. jego nowy generał-gubernator **Gieorgij Skałon**. Po wydaniu *Manifestu*

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie w Łodzi

Barykady na ulicach Łodzi podczas walk z Rosjanami w 1905 r.

▪ *fotografia, Łódź, 1905 r.*

Masowe strajki w „polskim Manchesterze" trwały już od stycznia 1905 r. Mimo zapowiedzi właścicieli fabryk o skróceniu dnia pracy do 10 godzin i podwyższeniu płac w czerwcu nadal strajkowało ponad 30 tys. osób. Podczas jednej z manifestacji kozacy brutalnie rozprawili się z robotnikami, zabijając kilkunastu z nich. Na wiadomość o kolejnych ofiarach i ich potajemnym pochówku (do dziś nie wiadomo, czy była to prawda, czy prowokacja ze strony władz bądź partii rewolucyjnych) przez ulice Łodzi przeszedł wielotysięczny pochód protestacyjny (uczestniczyło w nim ok. 70 tys. osób). Wskutek ponownego ataku wojska śmierć poniosło 21 osób. Robotnicy rozpoczęli wówczas przygotowania do powstania zbrojnego. W nocy z 22 na 23 czerwca wzniesiono na łódzkich ulicach ok. 100 barykad. Jednak Rosjanie skierowali przeciwko robotnikom 6 pułków piechoty oraz 3 pułki kawalerii. 24 czerwca powstanie zostało stłumione, a w walkach zastrzelono ok. 200 demonstrantów. Zryw robotników łódzkich, choć miał głównie charakter buntu społecznego, był jednocześnie pierwszym zbrojnym wystąpieniem przeciw władzom rosyjskim od czasów powstania styczniowego.

? Jakie były przyczyny wybuchu powstania łódzkiego?

październikowego, który nie spełniał oczekiwań partii rewolucyjnych, nastąpiło nasilenie wystąpień. Dzień po jego ogłoszeniu w Warszawie na placu Teatralnym odbyła się wielka manifestacja. Pacyfikujący ją żandarmi zabili 40 osób. W celu opanowania sytuacji w połowie listopada 1905 r. wprowadzono w Królestwie **stan wojenny**. Do aresztu można było trafić za śpiewanie takich pieśni jak: *Jeszcze Polska nie zginęła, Boże, coś Polskę, Czerwony sztandar* czy *Z dymem pożarów*. Do wykonania kary śmierci nie był potrzebny wyrok sądowy. Do 1908 r., a więc do momentu zniesienia stanu wojennego zginęło w ten sposób 1000 osób. Na skutek działania tajnej policji politycznej aresztowano kolejnych kilka tysięcy osób, z których część została zesłana, a część stracona.

Reakcja głównych partii politycznych na wprowadzenie stanu wojennego była diametralnie różna. Endecja i ugodowcy nadal liczyli na porozumienie z caratem. Chcieli prosić o przyznanie Królestwu szerokiej autonomii w zamian za pomoc w tłumieniu rewolucji, dlatego aby przedstawić swoje warunki, do Petersburga udała się delegacja endecji. Częściowe ustępstwa władz, takie jak zezwolenie na tworzenie prywatnych polskich szkół czy wolność zrzeszania się, zostały odczytane przez narodowców i środowisko ugodowe jako sukces. Dla lewicy z jej radykalnymi hasłami społecznymi walka trwała nadal. W wyniku braku porozumienia między obu środowiskami doszło do bratobójczych walk. W Łodzi starli się bojowcy PPS z członkami Narodowego Związku Robotniczego utworzonego przez endecję. W 1906 r. akcja strajkowa zaczęła przygasać. Robotnicy, potrzebujący środków do życia, musieli wracać do fabryk. Z pola walki nie schodziła Organizacja Bojowa PPS, która liczyła wówczas kilka tysięcy członków.

Szacuje się, że w latach 1905–1906 w różnego rodzaju wystąpieniach (ok. 7 tys.), tj. strajkach, demonstracjach i manifestacjach, uczestniczyło ok. 1,3 mln osób.

KONSEKWENCJE REWOLUCJI

Rewolucja tak w Rosji, jak i w Królestwie Polskim wpłynęła na życie społeczno-polityczne mieszkańców tych ziem. Do najważniejszych zdobyczy rewolucji należy zaliczyć:

- wolność religijną wprowadzoną **ukazem tolerancyjnym** z kwietnia 1905 r.;
- możliwość funkcjonowania szkół prywatnych z językiem polskim jako wykładowym (w kilka lat założono 250 takich placówek, w których uczyło się ok. 50 tys. uczniów);
- wolność stowarzyszeń i działalności społecznej, dzięki czemu powstała *sieć legalnych instytucji życia narodowego*, wśród których najważniejszą rolę odegrały: Polska Macierz Szkolna, Towarzystwo Kursów Naukowych, Warszawskie Towarzystwo Naukowe, Polskie Towarzystwo Psychologiczne oraz Stowarzyszenie Nauczycieli Polskich;
- możliwość legalnej działalności społecznej doprowadziła do rozwoju ruchu spółdzielczego, zawodowego i wydawniczego – założono wówczas wiele polskich czasopism;
- początki regulacji związanych z prawem pracy – poprawie uległy i warunki pracy, i płace robotników.

Rozkwit polskiego życia społecznego i kulturalnego nastąpił nie tylko w Kraju Nadwiślańskim, ale także na ziemiach zabranych, co było związane ze zniesieniem zakazu *nabywania ziemi przez Polaków* na tych terenach.

Józef Mirecki, ps. Montwiłł, jako jeden z przywódców Organizacji Bojowej PPS uczestniczył w wielu zamachach na funkcjonariuszy carskich. Po podziale PPS należał do PPS-Frakcja Rewolucyjna.

▪ *fotografia, Polska, XX w.*

CIEKAWOSTKA

„Krawat Stołypina"

Kiedy w kwietniu 1906 r. Piotr Sołypin został ministrem spraw wewnętrznych, a niebawem premierem, w Rosji nastąpił czas określany mianem **reakcji stołypinowskiej**, charakteryzujący się wzmożonymi represjami oraz sukcesywnym wycofywaniem z zapowiedzianych i częściowo już wdrażanych reform. Wielu uczestników rewolucji 1905–1907 padło ofiarą jego systemu. Tylko w pierwszych ośmiu miesiącach rządów Stołypina wydano 1144 wyroki śmierci. Stryczek szubieniczny, na którym wieszano skazańców, zaczęto nazywać „krawatem Stołypina", a wagony więzienne z zesłańcami na Syberię – „stołypinkami". Ten zwolennik terroru sam stał się jego ofiarą. Zginął w zamachu terrorystycznym w 1911 r.

Piotr Stołypin nie tylko krwawo stłumił rewolucję z lat 1905–1907, ale także rozwiązał Dumę i zmienił jej ordynację wyborczą.

▪ *fotografia, Rosja, XX w.*

W wyniku rewolucji 1905 r. zaszły również poważne zmiany na scenie politycznej. W 1906 r. dokonał się rozłam w Polskiej Partii Socjalistycznej. Powstała wówczas **PPS-Frakcja Rewolucyjna**, do której weszli „starzy" z Józefem Piłsudskim na czele. Byli oni zwolennikami zbrojnej walki o niepodległość, w wyniku której powstałaby demokratyczna republika polska. Większość członków PPS poparła jednak „młodych", tworząc **PPS-Lewicę**. Jej członkowie odcinali się od dążeń niepodległościowych i opowiadali się za współdziałaniem z rosyjskimi partiami robotniczymi. Wspólna walka miała doprowadzić do obalenia caratu oraz utworzenia demokratycznej republiki rosyjskiej, w ramach której Polacy otrzymaliby autonomię i uzyskali prawa socjalne. Z czasem

POLACY W DUMIE PAŃSTWOWEJ

Uroczyste przemówienie cara Mikołaja II podczas otwarcia w 1906 r. pierwszej Dumy Państwowej w Pałacu Zimowym w Sankt Petersburgu.

▪ *fotografia, Sankt Petersburg, 1906 r.*

Wybory do pierwszej Dumy Państwowej odbyły się na początku maja 1906 r. Większość mandatów poselskich zdobyła endecja. Zarówno PPS, jak i SDKPiL zbojkotowały wybory. W obradach pierwszej Dumy, uroczyście otwartej 10 maja 1906 r., wzięło udział 37 posłów z Królestwa Polskiego (łączna liczba posłów 524), którzy utworzyli Koło Polskie. W lipcu pierwsza Duma została jednak rozwiązana. W obradach kolejnego parlamentu (1907 r.) wzięło udział 518 posłów, z czego 46 było Polakami. Również te obrady nie trwały długo. Wybory do trzeciej Dumy odbyły się już według nowej ordynacji wyborczej, mocno ograniczającej reprezentację warstw najuboższych (robotników, chłopów, nierosyjskich narodowości imperium). Ponownie reprezentacja polska została zmniejszona. Na Królestwo Polskie przypadło 14 mandatów, z czego dwa zastrzeżono dla społeczności rosyjskiej. Wiara endecji i ugodowców w ustępstwa Rosji wobec Polaków na drodze parlamentarnej okazała się złudna.

? Poszukaj informacji na temat szybkiego rozwiązywania Dumy przez cara.

konflikt między obiema frakcjami się pogłębił. Zmiany nastąpiły także w ruchu narodowym. W 1908 r. Roman Dmowski wydał książkę *Niemcy, Rosja i kwestia polska*, w której za głównego i najniebezpieczniejszego wroga uznał Niemcy. W jego opinii związanie swojej przyszłości z Rosją, osłabioną rewolucją, mogłoby przynieść Polakom znaczne korzyści, a w dalszej perspektywie zjednoczenie ziem polskich pod berłem cara. Koncepcja polityczna Dmowskiego nie została przez wszystkich członków obozu narodowego dobrze przyjęta. Z endecji wystąpiła najpierw grupa Frondy, a następnie Secesja. Osłabiło to znacznie ruch narodowy, choć nie oznaczało jego końca. Nastąpił okres wyraźnej współpracy między endecją a „realistami".

ĆWICZENIA

1. Przedstaw genezę oraz przebieg rewolucji w Rosji.
2. Omów stanowisko polskich stronnictw politycznych wobec wydarzeń w Rosji.
3. Wskaż, jaki charakter miały wystąpienia w Królestwie Polskim w latach 1905–1907.
4. Przedstaw skutki rewolucji 1905 r. dla polskiego społeczeństwa.
5. Zastanów się, czy rewolucję 1905 w Królestwie Polskim można nazwać „czwartym powstaniem". Swoją odpowiedź uzasadnij.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Instrukcja szkoleniowa dywersji Organizacji Bojowej PPS, oprac. J.M. Skolnik, Warszawa 2007.
W. Marzec, *Rebelia i reakcja: rewolucja 1905 roku i plebejskie doświadczenie polityczne*, Łódź 2016.

7 KULTURA I NAUKA POLSKA NA PRZEŁOMIE XIX I XX W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie idee dominowały w polskiej literaturze okresu romantyzmu?
2. Do jakich zmian w postawie polskiego społeczeństwa doszło po upadku powstania styczniowego?

POZYTYWIZM

Rozbiory Rzeczypospolitej nie zatarły wśród Polaków żyjących w trzech różnych państwach poczucia więzi i potrzeby tworzenia wspólnej, ponadzaborowej kultury polskiej. Dzieła takich twórców jak Adam Mickiewicz, Aleksander Fredro, Fryderyk Chopin czy Henryk Sienkiewicz były znane w każdym zaborze. Kultura spajała polskie społeczeństwo i stała na straży pamięci o wspólnej historii, umacniając polskość oraz świadomość narodową. Jednocześnie w drugiej połowie XIX w. znacznie poszerzył się krąg odbiorców kultury. Wynikało to z jednej strony z emancypacji społeczno-politycznej chłopów, a z drugiej – z postępu alfabetyzacji i rozwoju techniki druku.

Po epoce romantyzmu wraz z upadkiem powstania styczniowego na ziemie polskie dotarł z Zachodu nowy prąd umysłowy – **pozytywizm** (więcej o nim na s. 280–283). Wyrósł on z przeświadczenia o roli i przewadze rozumu i wiedzy naukowej nad irracjonalnością romantyzmu. Jego idee były przede wszystkim propagowane w literaturze realistycznej, która cechowała się zaangażowaniem społecznym. Podejmowanie przez twórców aktualnych problemów społecznych było wynikiem ich przekonania o użytecznej roli literatury, która powinna służyć rozwojowi oświaty i propagować właściwe postawy społeczne. Głównym gatunkiem literackim pozytywizmu była powieść, która najpełniej umożliwiała realistyczne przedstawienie świata.

Do najbardziej znanych i cenionych twórców epoki pozytywizmu należał powieściopisarz i nowelista **Henryk Sienkiewicz**, laureat Literackiej Nagrody Nobla z 1905 r. za całokształt twórczości. Zasłynął jako autor powieści historycznych (w tym *Trylogii* oraz znanej na całym świecie *Quo vadis?*) i obyczajowych. W licznych opowiadaniach i nowelach (*Szkice węglem*, *Janko Muzykant*) kreślił przejmujące obrazy z życia ówczesnych Polaków, w tym chłopów i ich rodzin. Równie cenionym pisarzem był **Bolesław Prus**, którego twórczość wnikliwie oddaje problemy, z jakimi borykało się ówczesne polskie społeczeństwo. W jego dorobku znajdują się liczne nowele (*Katarynka*, *Antek*), jednak największe uznanie przyniosły mu powieści, m.in. *Lalka*, *Faraon* czy *Emancypantki*. W nurcie pozytywizmu tworzyły **Eliza Orzeszkowa** oraz **Maria Konopnicka**, która mimo iż pozostawiła po sobie liczne nowele i bajki dla dzieci, w pamięci zbiorowej zapisała się jako autorka patriotycznego wiersza *Rota* z 1908 r. W zdominowanej przez prozę epoce pozytywizmu tworzyli również poeci, wśród których oprócz wspomnianej Marii Konopnickiej wyróżniał się **Adam Asnyk**.

Maria Konopnicka była poetką, nowelistką, autorką bajek dla dzieci oraz krytyczką literacką, publicystką i tłumaczką. Protestowała przeciw represjom, jakie spadły na dzieci strajkujące we Wrześni w zaborze pruskim. Napisała wówczas wiersz *O Wrześni*.

▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

TWÓRCZOŚĆ *KU POKRZEPIENIU SERC*

Klęska powstania styczniowego, a wraz z nią nasilające się represje, które pozbawiły naród polski złudzeń w kwestii szybkiego odzyskania niepodległości, przyczyniły się do narodzin twórczości *ku pokrzepieniu serc*. Służyła ona podtrzymaniu poczucia odrębności narodowej, zachowaniu jedności ponad granicami zaborów, utrzymaniu przez Polaków chęci i sił do walki, a przede wszystkim miała dawać nadzieję na odrodzenie polskiej państwowości. W tym nurcie tworzył Henryk Sienkiewicz, autor *Trylogii*: *Ogniem i mieczem*, *Potop* i *Pan Wołodyjowski* oraz *Krzyżaków*. Jego twórczość jest uważana za *pomnik ku czci zgnębionej niewolą Ojczyzny*. Autorem powieści historycznych również cieszących się dużą popularnością był Józef Ignacy Kraszewski (*Stara baśń*, *Saskie ostatki*). *Ku pokrzepieniu serc* tworzyli także malarze. Najwybitniejszym przedstawicielem malarstwa historycznego był Jan Matejko. Spod jego pędzla wyszły takie dzieła jak: *Polonia – Rok 1863*, *Batory pod Pskowem*, *Bitwa pod Grunwaldem* czy *Hołd pruski*. Do grona wybitnych malarzy historycznych oraz batalistycznych tego okresu zalicza się również Józefa Brandta, Wojciecha Gersona, Maksymiliana Gierymskiego, Artura Grottgera, Juliusza Kossaka i Wojciecha Kossaka.

Polonia – Rok 1863 to dzieło Jana Matejki powstałe pod wrażeniem klęski powstania styczniowego. Malarz ukazał na nim Polskę, jako zakuwaną w kajdany kobietę w czarnej sukni. Obok niej klęczy druga, symbolizująca Rosję. Martwa kobieta to Litwa. Scenie tej przyglądają się dwaj oficerowie – w pruskim i rosyjskim mundurze.

▪ *obraz, Polska, 1864 r.*

? Jaki cel miała twórczość ku pokrzepieniu serc?

POLSKA HISTORIOGRAFIA

Dla narodu pozbawionego państwowości, żyjącego w trzech zaborach, kultywowanie wspólnej historii miało ogromne znaczenie. Pozwalało zachować w pamięci obraz niepodległej ojczyzny i pogłębiało poczucie przynależności do jednego narodu, dając jednocześnie nadzieję na odmianę losu.

Po upadku powstania styczniowego w polskiej historiografii wyodrębniły się dwa nurty: **szkoła krakowska** i **szkoła warszawska**. Powstanie tych ośrodków miało ogromny wpływ na rozwój polskiej nauki historycznej w XIX w. Szkołę krakowską tworzyli historycy związani z Uniwersytetem Jagiellońskim. Na jej czele stali: **Michał Bobrzyński, Walerian Kalinka, Józef Szujski, Stanisław Koźmian** i **Stanisław Smolka**. Zasługą szkoły krakowskiej były zakrojone na szeroką skalę prace nad edycją źródeł historycznych, a także – co było szczególnie ważne dla rozwoju historii jako dyscypliny naukowej – doskonalenie warsztatu badawczego. Duże kontrowersje wzbudzały natomiast przekonania historyków krakowskich co do przyczyn upadku Rzeczypospolitej, które w ich opinii stanowiły naturalną konsekwencję kryzysu polskiej kultury politycznej XVIII w., a nie skutek działania wrogo nastawionych do Polski państw. Źródłem rozbiorów była zatem anarchia szlachecka, *liberum veto*, „złota

TEKST ŹRÓDŁOWY

STANOWISKO KRAKOWSKIEJ SZKOŁY HISTORYCZNEJ

Przekonania krakowskich historyków na temat kierunków działań Polaków pod zaborami w jednym ze swoich dzieł przedstawił prof. Józef Szujski.

[...] *rok 1863 zamknął na zawsze epokę konspiracji, nie zostawiając ani jednego człowieka społecznie niewolnego na ziemi polskiej, rok 1863 dokonał dzieła uwłaszczenia ludu, nad którym konspiracja, jako zło konieczne, pracowała. Bo przedłużenie konspiracji poza rok 1863, pod jakimkolwiek kształtem, byłoby już nie walką o niepodległość, której drogą konspiracyjną żaden naród na świecie nie odzyskał, nie przedłużeniem socjalnej rewolucji, która się w roku 1863 już dokonała, ale podaniem narodu na zgubę, ułatwieniem danym Moskwie do jego zagłady. Jak* liberum veto *po Konstytucji 3 maja było Targowicą, tak i* liberum conspiro *po usamowolnieniu ludu byłoby nią, w straszniejszej tylko formie. To nie wolność – to socjalizm, to nie niepodległość – to pożarcie przez Moskwę!*

Absolutną więc dzisiaj słuszność, powtarzamy, ma droga normalnego organicznego rozwoju narodowego, droga uporządkowania społecznego po uwłaszczeniu i równouprawnieniu. Na polu politycznym, społecznym, ekonomicznym, drogą jawną i publiczną, winniśmy przyjść do zużytkowania wszystkich sił nowych, do wytworzenia z siebie zastępu ludzi publicznych, zaszczycony zaufaniem narodu. Sejm, instytucje publiczne, stowarzyszenia oto legalne i jawne nasze organa, poza którymi nic istnieć, nic powstawać nie powinno, które poza zakres działania swego wychodzić nie mogą. Bo obłędem bez granic, dzisiaj już żadnego nie mającym pozoru, jest zarzucać społeczeństwu upadek ducha narodowego, a mniemać, że to społeczeństwo, sztucznymi środkami związane, najwyższe dopełniać może cele. Obłędem bez granic jest przypuszczać, że społeczeństwo, którego duchem narodowym, podług zdania owych błądzących, lada koncesja rządu zachwieje, że to społeczeństwo wystarczy siłami swymi do tychże najwyższych celów narodowych!

Źródło: J. Szujski, *Kilka prawd z dziejów naszych ku rozważeniu w chwili obecnej*, Kraków 1867, s. 13–14.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego prof. Szujski uważał, że rok 1863 przyniósł koniec działań konspiracyjnych.
2. Wymień działania, jakie – zdaniem autora – powinni podjąć Polacy po odrzuceniu walki zbrojnej.

wolność" i brak silnej władzy centralnej. Wizja historii Polski prezentowana przez krakowską szkołę historyczną stanowiła podbudowę ideologiczną **stańczyków**, czyli konserwatystów krakowskich. Ich stanowisko odzwierciedlało ideę **trójlojalizmu**, w myśl której Polacy powinni być lojalni wobec władz zaborczych, gdyż tylko taka postawa da im szansę na swobodny rozwój.

W opozycji do szkoły krakowskiej na przełomie lat 70. i 80. XIX w. powstała warszawska szkoła historyczna. Wśród jej najwybitniejszych twórców znaleźli się tacy historycy jak: **Tadeusz Korzon**, **Władysław Smoleński** i **Adolf Pawiński**. Badania środowiska warszawskiego koncentrowały się wokół zagadnień związanych z historią ustroju i kwestii społeczno-gospodarczych. W opinii historyków warszawskich o upadku państwa zadecydowały czynniki zewnętrzne, czyli agresja Austrii, Prus i Rosji, która zaprzepaściła dzieło reform podjętych w połowie XVIII w. przez Polskę. Była to **teoria odrodzenia w upadku**. Dokonujące się wówczas przemiany społeczno-polityczne, zdaniem środowiska warszawskiego, zmierzały w kierunku zmian ustrojowych, co w konsekwencji doprowadziłoby do unowocześnienia państwa, a także pozwoliłoby na odbudowę jego pozycji na arenie międzynarodowej. Rozbiory brutalnie przerwały ten proces. W opinii tego środowiska tylko działania w myśl założeń pozytywizmu warszawskiego dawały realną szansę na wyjście z zacofania.

WARTO WIEDZIEĆ

Nauka pod zaborami

Ciężkie warunki niewoli narodowej utrudniły, lecz nie przeszkodziły całkowicie w rozwoju nauki polskiej. Szansą na jej rozwój była możliwość funkcjonowania polskich uczelni w autonomicznej Galicji. Badania prowadzono też w powstających w drugiej połowie XIX w. towarzystwach naukowych. W dziedzinie nauk ścisłych wyróżnili się dwaj profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego, Zygmunt Wróblewski i Karol Olszewski, którym jako pierwszym na świecie udało się skroplenie tlenu i azotu. Efektem wieloletnich prac znakomitego kartografa Eugeniusza Romera był wydany w 1916 r. *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*. Wielu polskich naukowców zdecydowało się na wyjazd za granicę. W Niemczech, Szwajcarii oraz Rosji pracował Marceli Nencki, powstaniec styczniowy, lekarz, chemik i fizjolog, który był jednym z twórców biochemii drobnoustrojów. Prężniej od nauk ścisłych rozwijały się nauki humanistyczne. Wraz z opracowaniem przez Samuela Lindego *Słownika języka polskiego* (1807–1814) rozpoczął się *proces kodyfikacji literackiego języka polskiego*. Efektem prac 181 polskich naukowców była *Encyklopedia powszechna* wydana przez Samuela Orgelbranda. Dużym osiągnięciem było również opracowanie *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (1880–1902). Bez wątpienia osiągnięciem tego okresu było dzieło wybitnego etnografa Oskara Kolberga *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*. W 33 tomach, które ukazały się w latach 1857–1890, zostały omówione wszystkie polskie regiony.

? Jakie były osiągnięcia polskiej nauki pod koniec XIX w.?

ŻYDZI POLSCY

W literaturze oraz publicystyce doby pozytywizmu znalazła odzwierciedlenie jedna z najbardziej palących wówczas kwestii społecznych, jaką była emancypacja Żydów. Do tego problemu odnieśli się najbardziej znani twórcy pozytywistyczni: Bolesław Prus, Eliza Orzeszkowa, Maria Konopnicka czy Aleksander Świętochowski. Uregulowanie statusu prawnego Żydów na ziemiach polskich było niezwykle istotne, gdyż w drugiej połowie XIX w. żyło tam niemal ¾ ich światowej populacji (przede wszystkim na ziemiach zabranych). Od 1791 r. w Rosji obowiązywało prawo, na mocy którego społeczność żydowska mogła zamieszkiwać tylko wyznaczony obszar – strefy osiedlania. Obejmowały one zachodnie gubernie rosyjskie, w skład których wchodziły ziemie polskie oraz południowo-zachodnie gubernie nadczarnomorskie. W rezultacie znaczna część Żydów z ziem zabranych przeniosła się do Kongresówki.

Narosłe przez wieki uprzedzenia wobec ludności żydowskiej będące wynikiem jej odmienności religijnej, obyczajowej, kulturowej oraz antagonizm na płaszczyźnie ekonomicznej nie osłabły w XIX w. Pewne zmiany w kierunku asymilacji Żydów nastąpiły wraz z Haskalą, czyli ruchem żydowskiego oświecenia (od końca XVIII w.), głoszącego integrację ze społecznościami nieżydowskimi. Emancypacja prawna Żydów, jaka dokonała się

Święto Trąbek Aleksandra Gierymskiego to obraz, na którym malarz ukazał modlących się o zmierzchu na brzegu Wisły Żydów. Tytuł nawiązuje do święta Rosz ha-Szana, które rozpoczyna żydowski Nowy Rok.

▪ *obraz, Warszawa, 1884 r.*

w XIX stuleciu, często była jednak związana z przymusową asymilacją, co szczególnie uderzało w grupy ortodoksyjne. Już w czasie Wiosny Ludów doszło do równouprawnienia Żydów w zaborze pruskim. W Królestwie Polskim wiele ograniczeń zniosły reformy Aleksandra Wielopolskiego z 1862 r. Z kolei w Galicji wprowadziła je konstytucja z 1867 r. Umożliwiło im to pracę w zawodach, które wcześniej były dla nich zakazane, takich jak nauczyciel, adwokat czy lekarz.

Twórczość wielu wybitnych naukowców, artystów czy intelektualistów żydowskiego pochodzenia stanowi ważną *część polskiego dziedzictwa narodowego*. W gronie tym znaleźli się m.in.: Szymon Askenazy, zasłużony historyk, profesor Uniwersytetu Lwowskiego, a następnie Warszawskiego, cieszący się dużym uznaniem malarze: bracia Leopold i Maurycy Gottliebowie [czyt.: gotlibowie] czy lekarz okulista, twórca esperanto, ośmiokrotnie nominowany do Nagrody Nobla Ludwik Zamenhof.

KULTURA OKRESU MŁODEJ POLSKI

W ostatnim dziesięcioleciu XIX w. młodzi twórcy zaczęli postrzegać literaturę inaczej niż pozytywiści. W 1898 r. w dwutygodniku „Życie" wydawanym w Krakowie **Artur Górski** opublikował cykl artykułów zatytułowanych ***Młoda Polska***, od których nazwę wziął nowy kierunek. Publicysta postulował niezależność sztuki. Uważał, że artysta powinien mieć prawo do pokazania świata takim, jak sam go postrzega. Powrócono do haseł romantyzmu, stąd też epoka ta była określana mianem **neoromantyzmu**, a jego centrum stał się Kraków. Za prekursora i ideologa Młodej Polski uchodzi pisarz, poeta i dramaturg **Stanisław Przybyszewski**. Ten *genialny Polak*, jak mówiono o nim w Niemczech i krajach skandynawskich, szokował swobodą obyczajową nie tylko w życiu, ale i swojej twórczości pełnej dekadenckich wątków (fr. *décadence*; czyt.: dekad**ąs** – upadek, schyłek).

PIERWSZA WYBITNA MALARKA POLSKA

Twórczość pochodzącej z Ukrainy Anny Bilińskiej cieszyła się międzynarodowym uznaniem, choć z czasem popadła w zapomnienie. Wielu kolekcjonerów i krytyków sztuki uważało, że swoim talentem dorównywała Jackowi Malczewskiemu czy Aleksandrowi Gierymskiemu. Malowała przede wszystkim portrety, choć w jej dorobku znalazły się również sceny rodzajowe oraz pejzaże (*Nad brzegiem morza*, 1886). Obrazy artystki były cenione ze względu na pogłębione oddanie emocji portretowanych postaci oraz techniczne walory obrazów, w tym harmonijną kompozycję.

Autoportret to obraz Anny Bilińskiej z 1887 r., za który otrzymała złoty medal na Salonie Paryskim w 1887 r. oraz srebrny medal na Wystawie Światowej w Paryżu w 1889 r.

▪ *obraz, Polska, 1887 r.*

? Poszukaj w dostępnych Ci źródłach informacji na temat innych polskich malarek z przełomu XIX i XX w.

SZTUKA POLSKA NA PRZEŁOMIE WIEKÓW

W drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich zaczęły powstawać dzieła inspirowane nowymi kierunkami sztuki europejskiej. Początkowo dominował realizm, ale równolegle z nim rozwijały się impresjonizm oraz symbolizm, który u schyłku stulecia ustąpił miejsca secesji, nazywanej w Polsce modernizmem lub sztuką Młodej Polski. W tym okresie różne nurty sztuki współistniały ze sobą, a ich zmiany następowały często, dlatego też większość artystów w ciągu życia tworzyła w kilku stylach.

Żydówka z pomarańczami to jedno z największych dzieł Aleksandra Gierymskiego, przedstawiciela realizmu. Portret został wykonany z zastosowaniem pogłębionej analizy psychologicznej. Wyraz smutku i zmęczenia malujący się na twarzy ubogiej handlarki potęgują zmarszczki, zapadnięte policzki, opadające powieki i linia ust.

- *obraz, Warszawa, ok. 1880–1881*

Thanatos (czyt.: tanatos; gr. 'śmierć') to dzieło Jacka Malczewskiego, czołowego polskiego symbolisty, ukazujące śmierć jako kobietę z kosą. Prace tego malarza są pełne ukrytych znaczeń, można je interpretować na różne sposoby. Pojawiają się w nich wątki historyczne, patriotyczne i biblijne, nawiązania do polskiego folkloru i symbole zaczerpnięte z mitologii.

- *obraz, Warszawa, 1898–1899*

Marsz żałobny Chopina należy do najbardziej znanych prac w dorobku Bolesława Biegasa – malarza i autora symbolistycznych rzeźb, inspirowanych secesją. Podobnie jak Olga Boznańska, Biegas związał się ze środowiskiem polskich artystów w Paryżu. Był barwną postacią, skandalistą, prowokatorem i wizjonerem. Jego prace poruszały zagadnienia metafizyczne, zmuszały do refleksji.

- *rzeźba, Warszawa, 1902 r.*

Secesyjny witraż *Vita somnium breve* (łac. 'życie snem krótkim') został zaprojektowany w 1904 r. przez Józefa Mehoffera, słynnego malarza i witrażystę epoki Młodej Polski. Dzieło to wyraża refleksję nad przemijalnością ludzkiego życia i nieśmiertelnością sztuki. Ukazano na nim zwłoki dziewczyny oraz pochylone nad nią postacie symbolizujące rzeźbę 1, architekturę 2 i malarstwo 3.

- *witraż, Kraków, 1987–1988*

Obraz *Dziewczynka z chryzantemami* został namalowany przez Olgę Boznańską. Twórczość tej wybitnej portrecistki nie wpisywała się jednoznacznie w żaden nurt artystyczny. Podobnie jak wiele polskich artystek, Boznańska żyła i pracowała w Paryżu, gdzie kobiety miały wówczas znacznie większe możliwości kształcenia się i rozwijania kariery niż na ziemiach polskich.

- *obraz, Kraków, 1894 r.*

? 1. Wskaż cechy zaprezentowanych dzieł charakterystyczne dla poszczególnych kierunków artystycznych.

2. Przedstaw własną interpretację obrazu Jacka Malczewskiego.

Jednym z najbardziej znanych artystów epoki młodopolskiej jest **Kazimierz Przerwa-Tetmajer**. Głównym źródłem natchnienia tego poety, prozaika i dramaturga były Tatry, Podhale i ich mieszkańcy. Jego fascynacja górami znalazła odbicie w zbiorze legend *Na skalnym Podhalu* (1903–1910). To w Zakopanem regularnie odbywały się spotkania śmietanki artystycznej kraju. W 1909 r. powstało w Zakopanem Towarzystwo Pisarzy Polskich, późniejszy Związek Literatów Polskich. Na pierwszego prezesa tego stowarzyszenia został wybrany **Jan Kasprowicz**, jeden z najwybitniejszych poetów Młodej Polski.

W opinii artystów młodopolskich wszystkie dziedziny sztuki miały być ze sobą nierozerwalnie związane ze względu na pełną *zgodność malarstwa z architekturą, literaturą, muzyką i sztuką użytkową*. Nie dziwi zatem, że wielu ówczesnych artystów łączyło pisarstwo z innym sposobem wyrażania sztuki. Przykładem wszechstronnego artysty Młodej Polski jest **Stanisław Wyspiański**. Wybitny dramatopisarz, autor dramatów osnutych wokół wątków historycznych (*Warszawianka, Noc listopadowa, Legion*) oraz takich, w których poszukiwał dróg prowadzących do niepodległości (*Klątwa, Wesele, Wyzwolenie*), był również malarzem, teatrologiem, architektem, grafikiem oraz projektantem mebli, uchodzącym za czołowego twórcę polskiej secesji.

Macierzyństwo to jeden z najbardziej znanych obrazów Stanisława Wyspiańskiego. Scena przedstawia chłopkę, która karmi niemowlę. Artysta zastosował tu styl secesyjny – faliste linie, płaskie plamy oraz motywy roślinne.

- *obraz, Polska, 1905 r.*

W Warszawie twórcy młodopolscy byli skupieni wokół czasopisma „Chimera". Jego wydawcą był poeta, tłumacz i krytyk literatury **Zenon Przesmycki**, piszący pod pseudonimami Miriam oraz Jan Żagiel. Dzięki niemu została odkryta twórczość Norwida.

Ogromny wpływ na ówczesne społeczeństwo miało pisarstwo Stefana Żeromskiego. Ten wybitny prozaik w takich dziełach, jak *Syzyfowe prace, Ludzie bezdomni* czy *Popioły*, odwoływał się nie tylko do polskiej historii, lecz także poruszał problemy, z jakimi borykało się ówczesne polskie społeczeństwo. Równie wielkim prozaikiem był **Władysław Stanisław Reymont**. Przez pewien okres aktor, a następnie pracownik kolei, zaczął pisać w latach 90.

Pomnik Chopina, który obecnie znajduje się w Łazienkach, jest zrekonstruowanym odlewem oryginału zaprojektowanego w 1904 r. przez secesyjnego rzeźbiarza Wacława Szymanowskiego. Monument został wykonany dopiero w 1926 r., a podczas II wojny światowej zniszczyli go Niemcy. Odtworzenie utrudniał brak kopii i dokumentacji.

- *fotografia współczesna, Warszawa*

WARTO WIEDZIEĆ

Rozwój sztuki teatralnej i kinowej

Pod koniec XIX w. na ziemiach polskich znacznie wzrosło zainteresowanie teatrem, w którego historii ten okres stanowi czas bujnego rozkwitu związanego z działalnością wybitnego reżysera Tadeusza Pawlikowskiego. Na deskach teatrów, którymi kierował (krakowskim i lwowskim), wystawiano nie tylko dramaty Stanisława Wyspiańskiego czy Gabrieli Zapolskiej, przedstawicielki polskiego naturalizmu, ale także sztuki Czechowa, Gorkiego czy Ibsena. Budowano również nowe obiekty teatralne (m.in. w Warszawie, Lwowie, Poznaniu oraz Krakowie). W historii polskiego teatru zapisała się Helena Modrzejewska (właśc. Jadwiga Helena Misel, 1840–1909), światowej sławy aktorka, legenda scen polskich i amerykańskich. Zainteresowanie zaczęło wzbudzać także kino, nazywane *ruchomym obrazem*. Pierwsza projekcja na ziemiach polskich odbyła się w Krakowie w 1896 r. Najwięcej kin do wybuchu I wojny światowej powstało w Królestwie Polskim (ok. 300). W Galicji było ich ponad 70, a w zaborze pruskim – 60. Pierwszy polski film *Powrót birbanta* (czyli hulaki) nakręcono w 1902 r. W 1911 r. powstała pierwsza na ziemiach polskich duża wytwórnia filmowa „Sfinks". Kino, określane wówczas jako *rozrywka dla ubogich*, nie cieszyło się uznaniem wykształconych elit, dla których obok teatru i opery nową formą rozrywki stał się kabaret literacki. Największą popularnością cieszyły się krakowski „Zielony Balonik" (1905–1912) oraz warszawski „Momus" (1908–1911).

Helena Modrzejewska na portrecie autorstwa malarza Tadeusza Ajdukiewicza.

▪ *obraz, Polska, 1880 r.*

? Jak wyglądały początki kina na ziemiach polskich?

XIX w. Sławę i uznanie przyniosły mu dwie powieści: powstała w latach 1895–1899 panorama życia w Łodzi *Ziemia obiecana* oraz ukazująca egzystencję ówczesnej wiejskiej społeczności powieść *Chłopi*, za którą pisarz otrzymał Literacką Nagrodę Nobla (1924 r.).

W muzyce styl młodopolski odnajdziemy w twórczości takich kompozytorów jak: **Mieczysław Karłowicz, Ludomir Różycki** oraz **Karol Szymanowski**. Szczególnym uznaniem cieszył się **Ignacy Jan Paderewski**, który koncertował niemalże na całym świecie.

ĆWICZENIA

1. Wskaż wpływ pracy organicznej i pracy u podstaw na budowanie poczucia więzi narodowej.
2. Wymień najwybitniejszych przedstawicieli polskiej prozy i poezji pozytywistycznej.
3. Przedstaw sytuację Żydów na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w.
4. Porównaj założenia sztuki *ku pokrzepieniu serc* z młodopolskim hasłem *sztuki dla sztuki*.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Droga do niepodległości czy program defensywny? Praca organiczna – programy i motywy, oprac. T. Kizwalter, J. Skowronek, Warszawa 1988.
A. Hutnikiewicz, *Młoda Polska*, Warszawa 1996.

Podsumowanie rozdziału IV
Ziemie polskie na przełomie XIX i XX w.

1 Skutki powstania styczniowego

1. Po powstaniu styczniowym car dążył do zniesienia odrębności Królestwa Polskiego. Jego nazwę zmieniono na Kraj Nadwiślański i sukcesywnie likwidowano niezależne instytucje państwowe.
2. Zakazano używania języka polskiego w przestrzeni publicznej. Za rusyfikację polskiego szkolnictwa odpowiadał Aleksandr Apuchtin. Społeczeństwu w zaborze rosyjskim utrudniono dostęp do edukacji. Rodzimego języka, literatury i historii nauczano na tajnych kompletach.
3. Polscy powstańcy byli skazywani przez władze carskie na śmierć w egzekucjach oraz zsyłani na Syberię w głąb Rosji na katorgę i osiedlenie. Mimo niezwykle trudnych warunków życia przyczynili się do kulturalnego i naukowego rozwoju tych ziem. W 1866 r. doszło do powstania zabajkalskiego.
4. Na Wileńszczyźnie władzę objął Michaił Murawjow, który dokonywał pokazowych egzekucji na powstańcach. Rusyfikacja była na ziemiach zabranych intensywniejsza. Na polskie majątki ziemskie nałożono kontrybucję.

2 Walka o polską kulturę i szkolnictwo

1. W zaborze pruskim germanizacja wzmogła się po zjednoczeniu Niemiec. Bismarck zapoczątkował Kulturkampf, w którego ramach walczono z Kościołem jako nośnikiem polskiej kultury i świadomości narodowej. Próba zastosowania języka niemieckiego w nauczaniu religii spowodowała liczne strajki dzieci, m.in. we Wrześni.
2. Język niemiecki wdrożono w edukacji, administracji i sądownictwie, a polskich urzędników zastępowano niemieckimi. W sferze ekonomicznej wprowadzono rugi pruskie. Ponadto wydano nowelę osadniczą oraz ustawę wywłaszczeniową, których celem było odebranie Polakom posiadanej ziemi.
3. Polacy w zaborze austriackim i Galicji wybrali postawę lojalistyczną, która przyniosła im szeroki zakres swobód. Język polski był obecny w szkołach i urzędach. Polacy licznie zasiadali w austriackiej Radzie Państwa oraz dwukrotnie piastowali funkcję premiera.
4. Galicja stała się ośrodkiem kultury polskiej. Swobodnie mogły tu działać polskie szkoły i uczelnie wyższe. Powstawały liczne instytucje naukowo-kulturalne. Centrum polskości były Kraków i Lwów.

3 Przemiany społeczno-gospodarcze

1. Klęska powstania styczniowego przyniosła kres próbom odzyskania niepodległości drogą walki zbrojnej. Pozytywiści postanowili walczyć o niepodległość za pomocą pracy organicznej i pracy u podstaw, szerząc oświatę w niższych warstwach polskiego społeczeństwa i modernizację gospodarki.
2. Pod wpływem pozytywizmu w zaborze pruskim powstawały liczne organizacje i czasopisma o charakterze gospodarczym i oświatowym. Przemysł rozwijał się najlepiej na Górnym Śląsku.
3. W Galicji walczono w szczególności z powszechnym analfabetyzmem. Liczne kasy spółdzielcze wspomagały rozwój zacofanej gospodarki. Największymi inicjatywami przemysłowymi były kopalnie soli oraz przemysł naftowy.
4. Uwłaszczenie chłopów przyniosło modernizację wsi w zaborze pruskim. W zaborze rosyjskim i austriackim nastąpiło rozdrobnienie gospodarstw, co prowadziło do wolniejszego jej rozwoju.

4 Powstanie polskiego ruchu socjalistycznego

1. Pierwsze ugrupowania socjalistyczne na ziemiach polskich tworzył Ludwik Waryński. W 1882 r. założył Wielki Proletariat. Głosił hasła internacjonalistyczne, dążył do rewolucji robotniczej drogą demonstracji i akcji terrorystycznych.
2. W 1893 r. na podstawie tzw. programu paryskiego powstała PPS. Dążyła do odzyskania niepodległości przez Polskę za pomocą strajków, demonstracji, walki o prawa robotników. Podejmowała głównie działania legalne. Jednym z działaczy był Józef Piłsudski.
3. Charakter antyniepodległościowy miała SDKP z Julianem Marchlewskim i Różą Luksemburg na czele. Jej przedstawiciele w pierwszej kolejności dążyli do obalenia caratu, a następnie do przeprowadzenia rewolucji proletariackiej. W 1900 r. partia wznowiła działalność jako SDKPiL.
4. W Galicji działała Polska Partia Socjalno-Demokratyczna z Ignacym Daszyńskim na czele. Głosiła potrzebę reform socjalistycznych bez rewolucji i była związana z austriackim ruchem socjalistycznym. W zaborze pruskim działał odłam PPS, który zmierzał do odbudowy demokratycznej Polski.

5 Ruch narodowy i ludowy

1. W 1887 r. utworzono Związek Młodzieży Polskiej „Zet", który wychował przyszłe kadry obozu narodowego. W 1893 r. jego członkowie Roman Dmowski i Jan Ludwik Popławski utworzyli Ligę Narodową. Dążyli do odzyskania niepodległości i podniesienia poziomu cywilizacyjnego ziem polskich, odrzucając przy tym walkę klas i głosząc solidaryzm narodowy.
2. Od nazwy organu prasowego Ligi „Przegląd Wszechpolski" działacze byli nazywani wszechpolakami. W 1897 r. utworzono Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne (ND), zwane w skrócie endecją. Według jego członków państwo powinno mieć charakter narodowy.
3. W Galicji wykształcił się ruch ludowy, którego celem była praca na rzecz chłopów. Jego prekursorami byli Stanisław Stojałowski oraz Bolesław Wysłouch. Ich cel stanowiło zaangażowanie chłopów w życie wsi państwa oraz modernizacja gospodarki rolnej.
4. W 1895 r. utworzono pierwszą ludową partię polityczną – Stronnictwo Ludowe. Domagała się przede wszystkim reform ze strony władz, które miały doprowadzić do emancypacji chłopów. W 1903 r. powstało Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL), które dodało postulaty niepodległościowe.

6 Rewolucja 1905 r.

1. Na początku XX w. Rosja zmagała się z kryzysem gospodarczym i politycznym. 22 stycznia 1905 r. zorganizowano pokojowy pochód robotników, który miał przekazać carowi postulaty protestujących. Został on krwawo rozpędzony, co spowodowało masowe wystąpienia w kraju.
2. Według endecji rozruchy i wojna rosyjsko-japońska miały przyczynić się do ustępstw cara na rzecz Polaków. Byli oni przeciwnikami radykalnych działań. Odmienne zdanie wyrażała PPS, która organizowała manifestacje antywojenne i dążyła do wzniecenia rewolucji. Dopuszczano stosowanie terroru przez Organizację Bojową PPS.
3. W Królestwie Polskim zorganizowano strajk generalny. Do wystąpień dołączali uczniowie i studenci oraz, po raz pierwszy masowo, chłopi. W odpowiedzi Rosjanie wprowadzili stan wojenny. Strajki zaczęły wygasać w 1906 r.
4. W wyniku rewolucji car ogłosił ukaz tolerancyjny. Na ziemiach Królestwa zezwolono na funkcjonowanie prywatnych szkół z wykładowym językiem polskim. Dzięki swobodzie stowarzyszeń założono wiele polskich instytucji życia narodowego.

Manifestacja Polaków w 1905 r. w Warszawie – zarówno w Rosji, jak i na ziemiach polskich manifestacje i protesty gromadziły rzesze uczestników. W obawie przed wybuchem kolejnego powstania władze brutalnie tłumiły wszelkie zgromadzenia.

▪ *fotografia, Warszawa, 1905 r.*

7 Kultura i nauka polska na przełomie XIX i XX w.

1. W literaturze pozytywistów dominowało przeświadczenie o wyższości rozumu nad emocjami. Według nich twórczość powinna służyć poruszaniu trudnych tematów społecznych oraz kształtowaniu właściwych postaw. Wybitnymi twórcami tego okresu byli m.in. Henryk Sienkiewicz i Bolesław Prus.
2. Na przełomie wieków pojawił się nowy nurt w sztuce – Młoda Polska. Powrócono do haseł romantyzmu – uczuciowości i nastrojowości. Wysuwano hasło *sztuka dla sztuki*, czyli twórczości bez konkretnego celu – artysta miał przedstawiać świat w sposób, jaki sam go postrzega.
3. Popularnym nurtem było tworzenie *ku pokrzepieniu serc*. Sztuka i literatura miały być nośnikami polskiej tożsamości ponad zaborami i dawać nadzieję na odrodzenie państwa.
4. Według ówczesnych historyków należało krytycznie spojrzeć na polską historię. Szkoła krakowska upatrywała przyczyn upadku Rzeczypospolitej w „złotej wolności" szlacheckiej i *liberum veto*. Szkoła warszawska za przyczyny upadku uznawała działania państw ościennych.

Autoportret Stanisław Wyspiański namalował w 1905 r. Sławę artyście, który był także poetą, pisarzem, dramaturgiem oraz ilustratorem czasopisma „Życie", przyniósł przede wszystkim wydany w 1901 r. dramat *Wesele*. Został on zainspirowany uroczystościami weselnymi poety Lucjana Rydla.

▪ *obraz, Polska, 1905 r.*

Data	Wydarzenie
1864 r.	powołanie Komitetu Urządzającego i Komitetu do spraw Królestwa
1866 r.	powstanie zabajkalskie
10 XII 1866 r.	adres krakowskich konserwatystów do cesarza
1871 r.	początek Kulturkampfu
1872 r.	powołanie Akademii Umiejętności w Krakowie
1875 r.	pierwsze wydania czasopism „Wieniec" i „Pszczółka"
1879–1897	noc apuchtinowska
1881 r.	zamach na Aleksandra II
1882 r.	założenie Wielkiego Proletariatu
1885–1890	rugi pruskie
1885 r.	utworzenie Uniwersytetu Latającego
1886 r.	powołanie Komisji Kolonizacyjnej
1887 r.	utworzenie Ligi Polskiej i Związku Młodzieży Polskiej „Zet"
1890 r.	założenie Towarzystwa Przyjaciół Oświaty
III 1893 r.	powstanie PPS
VIII 1893 r.	powstanie SDKP
1894 r.	utworzenie Hakaty
1895 r.	powstanie Stronnictwa Ludowego
1897 r.	utworzenie Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego
1900 r.	utworzenie SDKPiL
1901 r.	początek strajku dzieci we Wrześni
1903 r.	powstanie PSL
1904 r.	wprowadzenie noweli osadniczej
13 XI 1904 r.	antywojenne i antymobilizacyjne manifestacje w Warszawie
1905–1907	rewolucje w Rosji
22 I 1905 r.	„krwawa niedziela" w Petersburgu
5 II 1905 r.	utworzenie Organizacji Bojowej PPS
22–24 VI 1905 r.	powstanie łódzkie
30 X 1905 r.	wydanie *Manifestu październikowego*
10 XII 1905 r.	Literacka Nagroda Nobla dla Henryka Sienkiewicza
1906 r.	utworzenie PPS-Frakcji Rewolucyjnej i PPS-Lewicy
1908 r.	ustawa kagańcowa, ustawa wywłaszczeniowa
1913 r.	powstanie PSL-Piast i PSL-Lewicy

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragment deklaracji politycznej

Dla osiągnięcia swobodnego i szerokiego ruchu robotniczego, jako też dla zagwarantowania politycznej swobody partia żąda zupełnej wolności stowarzyszeń, strajków, zgromadzeń, słowa, języka, druku i sumienia [...]; ustanowienie ogólnego dnia roboczego najwyżej na 8 godzin dziennie; [...] zakaz pracy dzieci do lat 14; [...] zakaz pracy kobiet i młodzieży w szczególnie szkodliwych gałęziach pracy; [...] ubezpieczenie państwowe robotników i robotnic na starość, nieszczęśliwe wypadki, chorobę i na życie kosztem kapitalistów [...]. [Uznając] walkę z uciskiem narodowościowym, jak i wszelką inną formę ucisku, za niezbędną i możliwą w obrębie swojego ogólnego politycznego programu, uważa jednocześnie program odbudowania Polski za zupełne wyrzeczenie się w naszych warunkach skutecznej walki politycznej i za oddalenie się od celów proletariatu, jak ostatecznych, tak i najbliższych [...].

Źródło: D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 2, Gdańsk 2002, s. 68–69.

a) Podaj nazwę ideologii politycznej, która głosiła hasła zawarte w źródle.

b) Zaznacz poprawne dokończenia zdania i uzasadnij swój wybór.

Poglądy zawarte w źródle były charakterystyczne dla:

A. Stronnictwa Narodowego.

B. Stronnictwa Ludowego.

C. Socjaldemokracji Królestwa Polskiego.

D. Polskiej Partii Socjalistycznej.

Wskazówki

Podpunkt a)

Przypomnij sobie, jakie główne ideologie polityczne powstały w XIX w. w Europie, następnie zastanów się, czego dotyczą najważniejsze postulaty poruszone w źródle. Mówią o poprawie sytuacji robotników, wolności stowarzyszeń, strajków i wolności słowa, a więc tekst odnosi się do ideologii socjalistycznej.

Podpunkt b)

W odpowiedziach widnieją dwie partie socjalistyczne, więc należy przypomnieć sobie program każdej z nich. W przypadku polskich partii politycznych istotny był ich stosunek do odzyskania niepodległości. W podanym fragmencie uważa się odbudowę Polski za potencjalną przeszkodę na drodze do osiągnięcia celów proletariatu. Nie dążyła do niej Socjaldemokracja Królestwa Polskiego. Wybierz właściwe ugrupowanie spośród podanych. W uzasadnieniu powołaj się na jeden charakterystyczny argument (nie cytuj), odpowiedź nie może być zbyt ogólna.

Odpowiedź:

a) Program mówi o poprawie sytuacji robotników oraz wolności strajków, zgromadzeń i stowarzyszeń, a więc tekst odnosi się do ideologii socjalistycznej.

b) C.
Przedstawiciele Socjaldemokracji Królestwa Polskiego zakładali, że ważniejsza od odzyskania niepodległości jest międzynarodowa rewolucja robotnicza. W jej wyniku miały zostać zlikwidowane państwa narodowe, więc kwestia niepodległości Polski nie miała znaczenia.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 **Źródło. Fragment opinii z epoki**

Otóż grzechem tym narodu, wedle proroctwa świętego kaznodziei naszego, było pogardzanie rządem, nierząd i pogardzanie bliźnim, uciemiężenie ludu. Grzechem tym było odstępstwo od wiary ojców, od Boga i Kościoła. Grzechy te wywołały ową szaloną dysharmonię w społeczeństwie narodowym, która się skończyła podziałem Polski. [...] Lud spał jeszcze, więc się nie objawił, a szlachta, która była podówczas sama narodem, poddawszy się zaciemniającemu radykalizmowi jezuickiemu, nie poddała się radykalizmowi monarchizmu, wynalazła na niego środek gwałtowny, szalony, *liberum veto*! Tym środkiem broniła się od wszelkiej zmiany, od wszelkich nakazanych okolicznościami i sumieniem reform społecznych i politycznych. Upadał gwałtownie rozum stanu, pękał gmach Rzeczypospolitej, podtrzymywany jeszcze filarami takimi jak Żółkiewski, Koniecpolski, Ossoliński, Czarniecki, stojącymi w obronie rządu i warunków istnienia państwa.

Źródło: *Stańczycy*, pod red. M. Króla, Warszawa 1985, s. 58–59.

a) Wyjaśnij, jakie czynniki, zdaniem autora tekstu, przyczyniły się do rozbiorów Rzeczypospolitej.

b) Rozstrzygnij, czy tekst przedstawia poglądy warszawskiej czy krakowskiej szkoły historycznej. Uzasadnij swoją odpowiedź.

2 **Źródło 1. Fragment tekstu z epoki**

W tym nowoczesnym pojmowaniu patriotyzmu zmienia się całkowicie stosunek jednostki do narodu. Polega on [...] na traktowaniu wszystkich jego [społeczeństwa] spraw i interesów jak swoje, bez względu na to, czy osobiście są one nam bliskie, na odczuwaniu jego krzywd nie tylko tam, gdzie nam one osobiście dolegają. Patriotyzm ten nie tylko obowiązuje do określonego stanowiska względem rządów zaborczych [...], ale nakazuje bronić dobra narodowego od uszczerbku przeciw wszystkim, którzy na nie czynią zamachy, zajmuje on odporne stanowisko względem uroszczeń ruskich czy litewskich, przeciwdziała usiłowaniom rozkładowym żydowskim i tak dalej; zachowuje on się wrogo względem kierunków, starających się interesom klasowym, kastowym, wyznaniowym dać przewagę nad narodowymi; równolegle zaś przejawiać się on musi w pracy twórczej, podnoszącej wartość narodu na wszystkich polach [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 432.

Źródło 2. Fotografie polskich działaczy politycznych

A.

B.

C.

Rozstrzygnij, któremu z działaczy politycznych ze źródła 2. można przypisać fragment ze źródła 1. Podaj jego nazwisko i uzasadnij odpowiedź.

3 **Źródło 1. Fragment przemówienia z epoki**

Mowa Mikołaja II do robotników (22 stycznia/4 lutego 1905 r.)

Daliście się wprowadzić w błąd i zostaliście oszukani przez zdrajców i wrogów naszej ojczyzny. Strajk i buntownicze zgromadzenia tylko pobudzają tłum do takich rozruchów, jakie zawsze zmuszały i będą zmuszać władze do użycia siły wojennej, a to nieuchronnie pociąga za sobą i niewinne ofiary. Wiem, że niełatwe jest życie robotnika. Dużo w nim należy ulepszyć i uporządkować [...]. Ale zbuntowanym tłumem oznajmiać mnie o swoich potrzebach jest przestępstwem.

Źródło: J. Sobczak, *Mikołaj II – ostatni car Rosji*, Warszawa 2009, s. 318.

Źródło 2. Okładka czasopisma

Napis: Czerwony car.

a) Wyjaśnij polityczne okoliczności powstania obu źródeł.

b) Wyjaśnij występowanie dwóch dat w źródle 1., określających czas wygłoszenia mowy.

4 **Źródło. Fragment współczesnego opracowania**

Budowa linii kolejowych odgrywających przecież zawsze doniosłą rolę w rewolucji przemysłowej osiągnęła najwyższe tempo w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych [...]. Granice rozbiorowe, które w epoce protekcjonizmu stały się skutecznymi barierami ekonomicznymi, stanowiły oczywistą przeszkodę w formowaniu się rynku ogólnopolskiego i uniemożliwiały skoordynowanie rozwoju poszczególnych części dawnej Rzeczypospolitej. Linie kolejowe łączył nie tyle poszczególne zabory ze sobą nawzajem, ile z cesarstwami, do których należał każdy z nich [...]. Z powodu odmiennych dróg ewolucji trzech państw zaborczych rewolucja przemysłowa ledwo musnęła Galicję, natomiast zabór pruski zmierzał w kierunku wysoko rozwiniętego regionu rolniczego, spichlerza Rzeszy Niemieckiej. Wszelkie względy praktyczne sprawiły, iż rewolucja przemysłowa ograniczyła się do Królestwa Kongresowego.

Źródło: P. Wandycz, *Pod zaborami 1795–1918*, Warszawa 1994, s. 286–288.

Wymień argumenty potwierdzające tezę, że proces industrializacji utrudnił późniejsze zjednoczenie ziem polskich.

5 Źródło. Obraz z epoki

Zaznacz poprawne dokończenie zdania

Zaprezentowany obraz jest charakterystyczny dla

A. malarstwa historycznego.
B. realizmu.
C. secesji.
D. symbolizmu.

6 Źródło 1. Dokument z epoki

Nowela do ustawy z 1904 r.

[...] 3. Kto poza obrębem zabudowanej miejscowości zamierza wznieść bądź urządzić budynek mieszkalny, winien posiadać pozwolenie osiedleńcze, wydawane przez wydział powiatowy, w obrębie zaś miasta przez miejscowe władze polityczne.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 440.

Źródło 2. Fotografia z epoki

Wyjaśnij związek między wydarzeniami, do których nawiązują źródła 1. i 2.

▪ *Bitwa pod Saint-Pierre-Aigle, Aisne* [czyt.: są pjer egl, en]. *Armia amerykańska przeprowadzająca atak w lipcu 1918 r.* – obraz François Flamenga [czyt.: fran**sła** flamąga] z 1918 r.

V
I WOJNA ŚWIATOWA

1 Geneza I wojny światowej
2 Wielka Wojna
3 Rewolucje w Rosji
4 Klęska państw centralnych
5 Sprawa polska podczas I wojny światowej

1 GENEZA I WOJNY ŚWIATOWEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które państwa włączyły się do rywalizacji kolonialnej w drugiej połowie XIX w.?
2. Jakie decyzje na temat Bałkanów podjęto podczas kongresu berlińskiego w 1878 r.?

WZROST ANTAGONIZMÓW MIĘDZYNARODOWYCH

Pod koniec XIX w. w światowej polityce wzrosła rola nowych mocarstw – Niemiec, Stanów Zjednoczonych i Japonii. Ich znaczenie i wpływy zwiększyły się dzięki intensywnemu rozwojowi gospodarczemu. Sprawiło to również, że zainteresowały się one (a także Włochy) koloniami, które dawały prestiż i korzyści ekonomiczne. Jednak świat był już wówczas w znacznej mierze podzielony między stare mocarstwa – głównie Francję i Wielką Brytanię. Z tego powodu wszelkie próby zdobycia zamorskich posiadłości musiały doprowadzić do konfliktów.

Na przełomie XIX i XX w. europejskie potęgi skupiły się na poszerzaniu swoich kolonii oraz współzawodnictwie w dziedzinie gospodarczej i wojskowej. Te imperialistyczne dążenia państw wpisywały się w założenia ideologii **nacjonalizmu**, głoszącego nadrzędność interesu narodowego nad dobrem jednostki oraz konieczność dominacji własnego narodu i jego wyższość nad innymi.

Z początkiem XX w. w Europie była wyraźnie dostrzegalna rywalizacja francusko-niemiecka. Niemcy zmierzały do umniejszania pozycji swojego zachodniego sąsiada zarówno w Europie, jak i w Afryce i Azji. Francja dążyła do rewanżu za klęskę 1871 r. i nie godziła się na niemiecką hegemonię gospodarczą. Wykorzystując te trendy, cesarz niemiecki **Wilhelm II** nawoływał do prowadzenia „polityki światowej" (niem. ***Weltpolitik***), w myśl której Niemcy

WARTO WIEDZIEĆ

Kolej Bagdadzka

Przykładem rywalizacji mocarstw europejskich w rejonie Bliskiego Wschodu była kwestia budowy kolei łączącej Europę z portami Zatoki Perskiej. Powstanie tej linii umożliwiłoby rozwój ekonomiczny imperium osmańskiego, a także zmianę kierunku handlu międzynarodowego pomiędzy Europą i Azją. Budową i eksploatacją kolei były zainteresowane niemieckie firmy i rząd. Turcja wydała koncesję na budowę drogi żelaznej Niemcom, co spowodowało jednak ostre protesty Rosji i Wielkiej Brytanii. Poprzez stosowanie nacisków politycznych i dyplomatycznych zmianie uległ przebieg trasy, a także nastąpiły znaczne opóźnienia w oddaniu jej do użytku.

? Dlaczego Niemcy były zainteresowane budową Kolei Bagdadzkiej?

Robotnicy w okolicach Aleppo w Syrii podczas budowy linii kolejowej, która według założeń planistów miała prowadzić z Berlina do Bagdadu.

▪ *fotografia, Syria, 1910 r.*

TRÓJPRZYMIERZE I TRÓJPOROZUMIENIE

? **1.** Wskaż miasto, w którym zawarto sojusz między Niemcami, Austro-Węgrami i Włochami.

2. Wskaż miasto, w którym został zawarty pierwszy traktat sojuszniczy między państwami tworzącymi później trójporozumienie.

poprzez rozbudowę gospodarki oraz potencjału militarnego, a także pozyskanie nowych kolonii miały uzyskać status mocarstwa na skalę globalną. Budziło to uzasadnione obawy we Francji, lecz niepokoiło również Wielką Brytanię.

Mimo klęski w wojnie z Japonią (zob. więcej na s. 247–248) nie malały imperialne aspiracje Rosji, która rozpoczęła modernizację gospodarki i armii. Korzystała przy tym z kredytów udzielanych przez państwo i banki francuskie, zainteresowane podniesieniem potencjału militarnego sojusznika. Uwaga Rosji skupiała się na Bałkanach oraz na Bliskim i Środkowym Wschodzie. Obszarem tym interesowały się także Niemcy i Austro-Węgry. Polityka rosyjska godziła też w interesy imperium osmańskiego. Dało to podstawy do zbliżenia Turcji z Austro-Węgrami i Niemcami, a w praktyce umożliwiło niemiecką eksploatację ekonomiczną zależnego od Osmanów Bliskiego Wschodu. Jednocześnie polityka Niemiec prowadziła do konfrontacji z Wielką Brytanią, obawiającą się rozciągnięcia wpływów niemieckich na obszar Zatoki Perskiej, Kanału Sueskiego oraz przejęcia kontroli nad handlem azjatyckim z Europą.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POWSTANIE TRÓJPRZYMIERZA

W 1882 r. podpisano w Wiedniu tajny traktat pomiędzy Niemcami, Austro-Węgrami i Włochami, w którym określono wzajemne zobowiązania sojusznicze państw-sygnatariuszy.

Art. I. Wysokie strony układające się zaręczają sobie nawzajem pokój i przyjaźń oraz że nie zawrą żadnych sojuszów ani też nie przyjmą żadnych zobowiązań skierowanych przeciw jednemu z ich państw.

Art. II. W wypadku, jeżeli Włochy, bez wzywania z ich stron, zostaną zaatakowane przez Francję z jakiegokolwiek bądź powodu, dwie inne strony układające się zobowiązane będą do niesienia pomocy i wsparcia stronie napadniętej ze wszystkich ich sił. Taki sam obowiązek ciążyć będzie na Włochach w wypadku nie wywołanej bezpośrednio napaści Francji na Niemcy.

Art. III. Jeżeli jedna bądź dwie wysokie strony układające się, bez bezpośredniego wyzwania z ich strony, zostaną napadnięte i wciągnięte w wojnę z dwoma bądź kilkoma wielkimi mocarstwami, nie podpisującymi traktatu niniejszego, wówczas jednocześnie zajdzie casus foederis[1] *dla wszystkich stron układających się.*

Art. IV. W wypadku jeżeli mocarstwo niepodpisujące niniejszego traktatu zagrażać będzie bezpieczeństwu jednej z wysokich stron układających się i strona zagrożona ujrzy się zmuszona wypowiedzieć mu wojnę, dwie drugie strony zobowiązują się zachować względem ich sprzymierzeńca neutralność przyjazną. Każda ze stron rezerwuje dla siebie w tym wypadku prawo wzięcia udziału w wojnie, jeżeli ją uzna za słuszną, celem poparcia wspólnej sprawy wraz ze swym sprzymierzeńcem.

Art. V. Jeżeli pokój jednej z wysokich stron układających się zostanie zagrożony wśród okoliczności przewidzianych w artykułach poprzednich, wysokie strony układające się porozumieją się w czasie właściwym co do zarządzeń militarnych przedsięwziąć się mających wobec ewentualnego działania wspólnego. Zobowiązują się one odtąd, w wypadku wspólnego udziału w wojnie, nie zawierać ani zawieszenia broni, ani pokoju, ani też podpisywać traktatu, jak tylko na mocy wspólnego porozumienia.

[1] *Casus foederis* (łac.) [czyt.: kasus federis] – przypadek, w którym państwa na mocy układu są zobowiązane działać wspólnie.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 358–359.

? 1. Odpowiedz, w jakich sytuacjach sojusznicy mieli udzielać sobie pomocy.
2. Wyjaśnij, do czego zobowiązywali się sygnatariusze dokumentu na wypadek wspólnego prowadzenia wojny.

Do kwestii rywalizacji mocarstw europejskich z rezerwą podchodziły Stany Zjednoczone i Japonia, których potencjał ekonomiczny i militarny z wolna dorównywał europejskiemu. Zarówno Amerykanie, jak i Japończycy umacniali jednak swoje wpływy w rejonie Oceanu Spokojnego, Chin i Azji Południowo-Wschodniej.

TRÓJPRZYMIERZE I TRÓJPOROZUMIENIE

Coraz większe sprzeczności interesów między mocarstwami sprawiły, że pod koniec XIX w. zaczęły kształtować się nowe bloki sojuszy. Najwcześniej doszło do zbliżenia między Wiedniem a Berlinem, a jego przyczyną była polityka Rosji na Bałkanach. Działania cara, który występował tam jako protektor narodów słowiańskich, godziły w interesy Austro-Węgier i zagrażały integralności monarchii (narody słowiańskie wchodziły też w jej skład). Sprzeczność interesów doprowadziła do rozluźnienia przez Wiedeń więzów z Petersburgiem i zbliżenia z Berlinem. Zaowocowało to podpisaniem tajnego układu wojskowego w **1879 r.**, do którego w **1882 r.** przystąpiły również Włochy. W ten sposób ukształtował się nowy blok polityczno-militarny, nazywany

WARTO WIEDZIEĆ

Edward VII i Théophile Delcassé

Pod koniec XIX w. Brytyjczyków i Francuzów cechowała wzajemna nieufność wynikająca z wielowiekowej rywalizacji politycznej i gospodarczej. Do przełamania tych obustronnych uprzedzeń przyczynili się przede wszystkim król Edward VII i francuski minister spraw zagranicznych Théophile Delcassé [czyt.: teo**fil** delka**se**]. Pierwszy z nich, jeszcze jako następca tronu (syn królowej Wiktorii), wielokrotnie bywał w Paryżu. Znana była także jego niechęć do cesarza Wilhelma II (który był jego wujem). Profrancuskie sympatie króla wykorzystał Delcassé, który był głównym architektem porozumienia Paryża z Rosją oraz Wielką Brytanią. Przyczynił się również do poprawy stosunków Londynu z państwem carów i załagodzenia rywalizacji Francji z Włochami.

? Jakie zasługi dla utworzenia trójporozumienia mieli Edward VII oraz Théophile Delcassé?

Król Edward VII z małżonką, królową Aleksandrą Duńską, która nienawidziła Prus i wpajała swoje poglądy mężowi. Władca wprawdzie nie miał wpływu na działania rządu, jednak życzliwością względem Francuzów i niechęcią wobec Niemców zmienił kierunek polityki brytyjskiej.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, ok. 1908 r.*

trójprzymierzem. Miał on wyraźny charakter antyfrancuski i był skierowany również przeciwko Rosji.

Pogłębianie się antagonizmów francusko-niemieckich doprowadziło do zbliżenia Francji z Rosją. W **1892 r.** podpisano **sojusz francusko-rosyjski**, przewidujący wzajemną pomoc militarną w razie napaści.

Polityka Niemiec, szczególnie po objęciu tronu przez cesarza Wilhelma II, który opowiadał się za rozbudową floty wojennej, wzbudziła także niepokój Brytyjczyków. Mimo zatargów w kwestiach kolonialnych z Francją rząd brytyjski uznał, że Niemcy stanowią większe zagrożenie dla polityki i gospodarki brytyjskiej. **W 1904 r.** dyplomaci obu stron uzgodnili podpisanie układu łagodzącego dotychczasowe spory na obszarach kolonialnych. **Serdeczne porozumienie** (fr. ***entente cordiale***; czyt.: ą**tąt** kor**dial**) stało się podstawą brytyjsko-francuskiej współpracy w dziedzinie wojskowej.

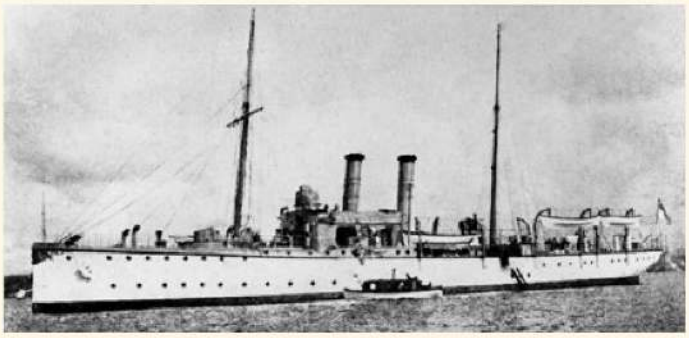

Niemiecka Flota Oceaniczna na redzie portu w Kilonii. Decyzję o jej budowie Berlin podjął w 1898 r.

▪ *fotografia, Kilonia, ok. 1914 r.*

KRYZYS MAROKAŃSKI

Do obszarów niemieckiej ekspansji na początku XX w. należały i Bliski Wschód, i Afryka. W 1905 r. Wilhelm II poparł sułtana Maroka jako niezależnego władcę, podczas gdy nad tym obszarem kontrolę pragnęła sprawować Francja. Wywołało to kryzys dyplomatyczny, który rozstrzygnięto podczas międzynarodowej konferencji w hiszpańskim Algeciras [czyt.: alhesiras]. Jej uczestnicy orzekli wprawdzie, że Maroko to państwo niepodległe, lecz jednocześnie zezwolili Francji i Hiszpanii na organizowanie policji w tamtejszych portach i patrolowanie wybrzeża. Ten sukces Francuzów nie zniechęcił jednak Niemców. Gdy w 1911 r. w Maroku wybuchło powstanie przeciwko sułtanowi popierającemu Francję, zorganizowali oni interwencję zbrojną. Działanie to wywołało zaniepokojenie Paryża i Londynu. Ostatecznie zawarto kompromis – Maroko stało się francuskim protektoratem, a Niemcy otrzymali koncesję na działalność swoich firm w tym państwie oraz na niektórych obszarach Konga Francuskiego.

Kanonierka Panther (czyt.: panter; niem. 'pantera') to okręt, który podjął niemiecką interwencję zbrojną w Maroku. Jego załoga składała się jedynie ze 130 marynarzy, dlatego opisywany z entuzjazmem w niemieckiej prasie *Skok Pantery do Agadiru* był jedynie symboliczną demonstracją siły.

▪ *fotografia, Niemcy, 1902 r.*

? Jakie skutki miało zaangażowanie Niemców w walkę o wpływy w Maroku?

W ten sposób na początku XX w. przeciwko trójprzymierzu Niemiec, Austro-Węgier i Włoch, dzięki działaniom dyplomatycznym Francji, zaczął kształtować się układ francusko-rosyjski, ku któremu zbliżała się Wielka Brytania. Londyn ciągle nie był jednak przekonany do sojuszu z Rosją.

Na przełomie XIX i XX w. ogniskiem zapalnym na mapie świata stało się **Maroko**. W latach 1904–1905 oraz w 1911 r. doszło do dwóch **kryzysów marokańskich**, które doprowadziły niemal do wybuchu wojny francusko-niemieckiej. Dzięki międzynarodowej mediacji dyplomatycznej do wojny nie doszło, lecz Maroko znalazło się pod protektoratem francuskim, a północną jego część włączono do posiadłości hiszpańskich. Korzystne dla Francji rozstrzygnięcia kryzysów marokańskich wynikało m.in. z poparcia udzielonego jej przez Wielką Brytanię, sprzeciwiającą się interesom niemieckim. W tym czasie doszło także do zbliżenia brytyjsko-rosyjskiego, obie strony obawiały się bowiem w równej mierze wzrostu wpływów niemieckich w rejonie Bliskiego Wschodu i Bałkanów. Rosja, pokonana w wojnie z Japonią, przestała też jawić się Brytyjczykom jako mocarstwo mogące zaszkodzić ich interesom w Azji. Przy aktywnym zaangażowaniu dyplomacji francuskiej w **1907 r.** zostało podpisane **porozumienie rosyjsko-brytyjskie**. W ten sposób doszło do ukształtowania się antagonistycznego wobec **trójprzymierza** bloku polityczno-wojskowego, zwanego **trójporozumieniem**.

KOCIOŁ BAŁKAŃSKI

Na przełomie XIX i XX w. najbardziej niestabilna sytuacja polityczna w Europie utrzymywała się na Bałkanach. Ze względu na strategiczne położenie tego obszaru mocarstwom zależało na rozciągnięciu wpływów nad od niedawna niepodległymi państwami na Półwyspie Bałkańskim. Podsycało to i tak już napiętą sytuację w tym regionie, który ze

WOJNY BAŁKAŃSKIE W LATACH 1912–1913

1. Wymień państwa, które uzyskały nabytki terytorialne w wyniku I wojny bałkańskiej.
2. Wskaż kraje, które wzięły udział w II wojnie bałkańskiej.

względu na brak stabilności politycznej oraz wrogość pomiędzy krajami zyskał miano **„kotła bałkańskiego"**.

Bałkańskie państwa dążyły na przełomie stuleci do całkowitego wyeliminowania wpływów tureckich i zdobycia kosztem Turcji nowych nabytków terytorialnych. Napięcie na półwyspie wzrosło, gdy w wyniku przewrotu władzę w Stambule przejęli młodoturcy, pragnący zmodernizować słabnące imperium i utwierdzić w nim dominującą rolę Turków. Wykorzystując kłopoty wewnętrzne Turcji, w **1908 r.** Austro-Węgry dokonały aneksji **Bośni i Hercegowiny** (wcześniej, od 1878 r., pozostawała pod ich okupacją wojskową). Wywołało to sprzeciw Serbii oraz popierającej ją Rosji.

Wojna Turcji z Włochami w Libii (1911 r.), zmobilizowała państwa bałkańskie do wyparcia Turków z Europy. W **1912** r. dzięki dyplomacji rosyjskiej powstała koalicja złożona z Serbii, Czarnogóry, Bułgarii i Grecji (tzw. **Liga Bałkańska**). W październiku Liga

Kocioł bałkański ukazany w satyryczny sposób. Przedstawiciele europejskich mocarstw siedzą na kotle z napisem „bałkańskie kłopoty", z którego leci para i wygląda, jakby miał za chwilę wybuchnąć.

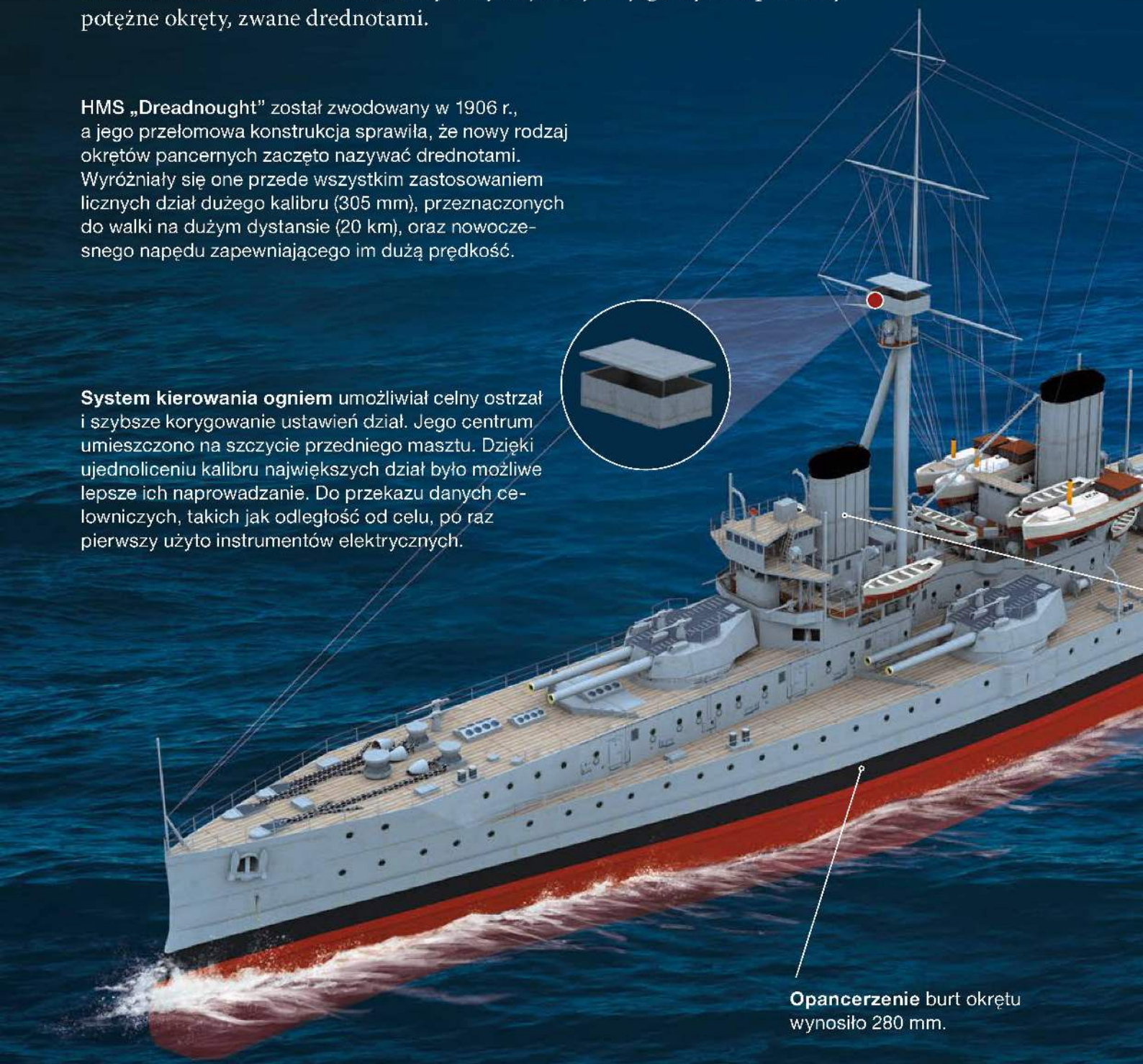
▪ *ilustracja, Wielka Brytania, 1912 r.*

WYŚCIG ZBROJEŃ

Nieuchronność nadchodzącego konfliktu europejskiego na początku XX w. spowodowała, że państwa zaczęły rozbudowywać siły zbrojne zarówno pod względem liczebności, jak i jakości uzbrojenia. Zbiegło się to z rozwojem przemysłu i nowych technologii zbrojeniowych, przede wszystkim udoskonalaniem broni ręcznej, powstaniem szybkostrzelnych karabinów maszynowych oraz dalekosiężnej i skutecznej artylerii. Dla celów wojskowych zaczęto wykorzystywać takie nowinki techniczne jak samoloty, a także telegraf bezprzewodowy, telefon i radio, które stosowano w celu usprawnienia dowodzenia oddziałami. Najbardziej spektakularny wyścig zbrojeń rozegrał się pomiędzy Wielką Brytanią a Niemcami w dziedzinie rozbudowy floty wojennej. W jego wyniku powstały potężne okręty, zwane drednotami.

HMS „Dreadnought" został zwodowany w 1906 r., a jego przełomowa konstrukcja sprawiła, że nowy rodzaj okrętów pancernych zaczęto nazywać drednotami. Wyróżniały się one przede wszystkim zastosowaniem licznych dział dużego kalibru (305 mm), przeznaczonych do walki na dużym dystansie (20 km), oraz nowoczesnego napędu zapewniającego im dużą prędkość.

System kierowania ogniem umożliwiał celny ostrzał i szybsze korygowanie ustawień dział. Jego centrum umieszczono na szczycie przedniego masztu. Dzięki ujednoliceniu kalibru największych dział było możliwe lepsze ich naprowadzanie. Do przekazu danych celowniczych, takich jak odległość od celu, po raz pierwszy użyto instrumentów elektrycznych.

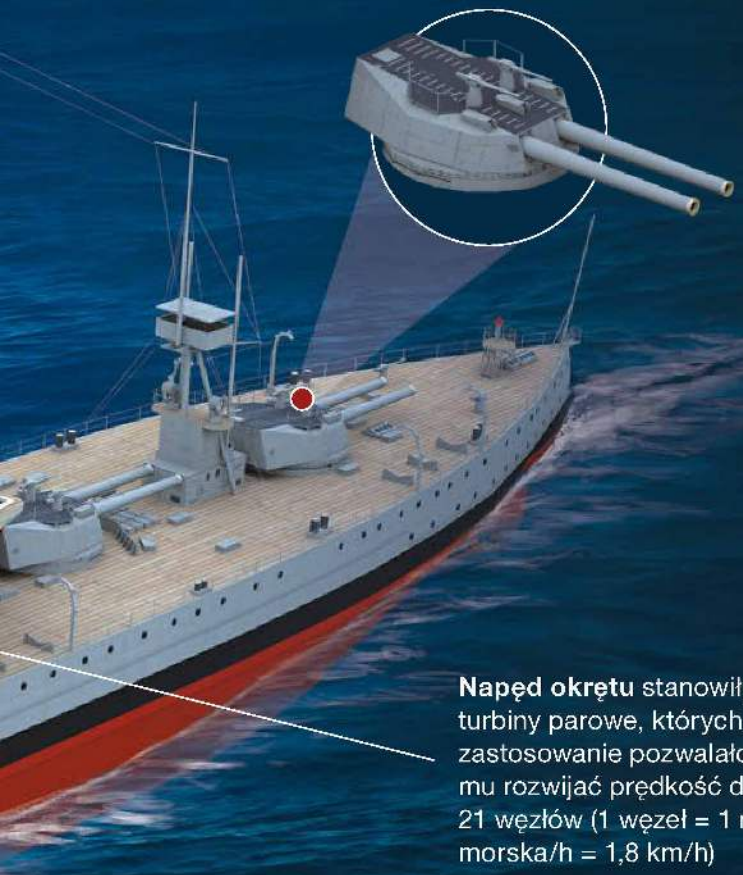

Opancerzenie burt okrętu wynosiło 280 mm.

Stosunek sił państw centralnych i ententy w przededniu I wojny światowej

Wieże artyleryjskie, których na okręcie było pięć, mieściły po dwa działa największego kalibru. Ich rozmieszczenie sprawiało, że okręt mógł prowadzić ostrzał z każdej burty jednocześnie z ośmiu z nich.

Napęd okrętu stanowiły turbiny parowe, których zastosowanie pozwalało mu rozwijać prędkość do 21 węzłów (1 węzeł = 1 mila morska/h = 1,8 km/h)

Schemat HMS „Dreadnought" ukazujący rozmieszczenie artylerii.

Armata francuska z 1897 r., która dzięki nowoczesnemu zamkowi oraz systemowi niwelującymi odrzut po wystrzale osiągnęła szybkostrzelność 30 strzałów na minutę. Zastosowanie nowinek technicznych (m.in. proch nitrocelulozowy) poprawiło także celność oraz zasięg artylerii.

▪ *obraz, Francja, 1914 r.*

Karabin maszynowy Vickers [czyt.: wikers] został wprowadzony jako uzbrojenie armii brytyjskiej w 1912 r. Oddawał od 450 do 600 strzałów na minutę, a jego zasięg wynosił nawet nieco ponad 4 km.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, XX w.*

? 1. Przedstaw, na czym polegał wyścig zbrojeń między mocarstwami na początku XX w.

2. Wyjaśnij, dlaczego konstrukcja HMS „Dreadnought" była przełomowa dla marynarki wojennej.

Żołnierze bułgarscy przygotowujący się na oblężenie tureckiego Adrianopola podczas wojen bałkańskich w latach 1912–1913.

▪ *fotografia, Turcja, 1913 r.*

wypowiedziała wojnę Turcji, a jej armie w przeciągu kilku miesięcy pokonały osłabione imperium. **I wojna bałkańska** (październik 1912–maj 1913 r.) zakończyła się podpisaniem pokoju w Londynie, w którego wyniku Turcja utraciła wszystkie swoje europejskie posiadłości. Jej zachodnia granica przebiegała jedynie 40 km od Stambułu. Zwycięskie państwa podzieliły między siebie Macedonię, a Bułgaria uzyskała Trację. Właśnie podział zdobytych terytoriów stał się przyczyną wybuchu kolejnej wojny. Niezadowoleni Bułgarzy zaatakowali swoich niedawnych sojuszników, Serbię i Grecję, rozpoczynając **II wojnę bałkańską** (czerwiec–sierpień 1913 r.). Przeciwko nim wystąpiły jednak Turcja i Rumunia. W ciągu kilku tygodni Bułgaria została pokonana i straciła część swoich wcześniejszych zdobyczy.

Wynik obu wojen pogłębił tylko rywalizację pomiędzy poszczególnymi państwami regionu. Pokrzywdzone czuły się Turcja i Bułgaria. Za upokorzoną uważała się Serbia, która nie rezygnowała z chęci zjednoczenia wszystkich ziem południowosłowiańskich. Pretensje terytorialne względem Austro-Węgier oraz Bułgarii miała także Rumunia. Po 1913 r. sytuacja na Bałkanach stała się jeszcze bardziej napięta i groziła wybuchem nowego konfliktu.

WYŚCIG ZBROJEŃ

Przez cały początek XX w. narastającym antagonizmom i rywalizacji między mocarstwami towarzyszył **wyścig zbrojeń** – czyli rywalizacja, której celem było skonstruowanie i wyprodukowanie nowych rodzajów broni. Wojna była postrzegana jako naturalny, aczkolwiek ostateczny, element gry politycznej, dlatego za konieczność uważano utrzymywanie dobrze wyposażonych i wyszkolonych sił zbrojnych. W większości państw europejskich (z wyjątkiem Wielkiej Brytanii) obowiązywała powszechna, kilkuletnia służba wojskowa. Państwa dysponowały więc stałą armią, którą w razie wybuchu konfliktu można było powiększyć o kolejne roczniki rezerwistów. Starano się też zapewnić jej jak najlepsze i najnowocześniejsze uzbrojenie. Do najsilniejszej rywalizacji doszło w dziedzinie rozbudowy floty wojennej pomiędzy Wielką Brytanią a Niemcami. Dowództwo niemieckiej marynarki wojennej na początku XX w. wypracowało „koncepcję ryzyka", w myśl której morskie siły zbrojne Rzeszy powinny być na tyle potężne, aby żadne z mocarstw nie podjęło ryzyka starcia zbrojnego. Przy poparciu cesarza Wilhelma II rząd uzyskał na cel rozbudowy

Samoloty brytyjskie w przededniu I wojny światowej. Siły powietrzne Wielkiej Brytanii, czyli Królewski Korpus Lotniczy, powstały w 1912 r.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, 1914 r.*

floty olbrzymie kredyty od parlamentu. W tym czasie Wielka Brytania także rozbudowywała swoją flotę, zgodnie z wyznawaną zasadą, że jej siły morskie muszą przewyższać połączone floty dwóch najpotężniejszych potencjalnych przeciwników.

SYTUACJA W EUROPIE NA POCZĄTKU XX W.

Na początku XX w. obydwa antagonistyczne bloki polityczno-militarne mocno już okrzepły. Jednak Niemcy i Austro-Węgry były zainteresowane przede wszystkim eliminacją wpływów rosyjskich na Bałkanach i Bliskim Wschodzie. Jednocześnie antyfrancuski cel sojuszu coraz mniej odpowiadał Włochom. Inaczej sprawa przedstawiała się ze stosunkami z monarchią Habsburgów. Pod kontrolą habsburską wciąż znajdowały się ziemie zamieszkane przez Włochów (Trydent oraz wybrzeża Dalmacji), zaś Austro-Węgry postrzegano jako ostatnią przeszkodę w dziele zjednoczenia kraju.

Po 1907 r. francusko-rosyjsko-brytyjska współpraca dyplomatyczna, choć nie przekształciła się w sojusz wojskowy (taki status miał tylko układ między Francją a Rosją) nabrała już wyraźnie charakteru antyniemieckiego. Działania dyplomacji niemieckiej, m.in. w kwestii pozyskania Turcji czy okazywania sympatii Burom, a także rozbudowa przemysłu i potencjału zbrojnego Niemiec zmusiły ostatecznie rząd brytyjski do porzucenia stosowanej dotąd zasady „wspaniałej izolacji". Napięta sytuacja międzynarodowa i obawa o utratę dotychczasowej pozycji wymusiła również na Brytyjczykach zbliżenie z Francją.

Francuski plakat propagandowy z końca XIX w., który odnosi się do zawarcia sojuszu między Francją i Rosją.

▪ *plakat, Francja, 1892 r.*

Na początku drugiej dekady XX w. coraz pewniejsza stawała się kwestia militarnego rozstrzygnięcia narastających od dawna konfliktów. Każdy kryzys dyplomatyczny, lokalny konflikt lub nawet incydent groził przekształceniem się w wojnę na skalę europejską. Mocarstwa jednak nie były jeszcze gotowe do takiej konfrontacji ze względu na niedostateczny potencjał militarny.

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację polityczną w Europie na przełomie XIX i XX w.
2. Przedstaw mocarstwowe aspiracje Niemiec i oceń ich wpływ na kształtowanie się sojuszu brytyjsko-francuskiego.
3. Scharakteryzuj sytuację polityczną na Półwyspie Bałkańskim w latach 1903–1913.
4. Wyjaśnij proces kształtowania się bloków polityczno-militarnych w Europie na przełomie XIX i XX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Joll, G. Martel, *Przyczyny pierwszej wojny światowej*, tłum. P.K. Frankowski, Warszawa 2008.
M.S. Neiberg, *Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków*, tłum. B. Gutowska-Nowak, Kraków 2013.

2 WIELKA WOJNA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jakich regionach Europy istniała najbardziej napięta sytuacja polityczna na początku XX w.?
2. W jaki sposób doszło do ukształtowania trójprzymierza i trójporozumienia?

ZAMACH W SARAJEWIE I WYBUCH WOJNY

Austriacka aneksja Bośni w 1908 r., oprócz protestów dyplomatycznych ze strony Serbii i sprzymierzonej z nią Rosji, rozbudziła także antyhabsburskie nastroje wśród tamtejszej ludności. Działały tam tajne organizacje, które za cel uznały zrzucenie austriackiego panowania i zjednoczenie z Serbią. Ich członkowie za najbardziej skuteczną metodę walki uznali terror indywidualny. Na szeroką skalę uprawiali też antyaustriacką propagandę. Poczynania te miały przyzwolenie władz serbskich, szczególnie zaś wywiadu wojskowego. W tym kierunku działalność prowadziła tajna organizacja Młoda Bośnia oraz związana z nią **Czarna Ręka**. To właśnie ich członkowie **28 czerwca 1914 r.** przeprowadzili w **Sarajewie** zamach na następcę tronu Austro-Węgier, arcyksięcia **Franciszka Ferdynanda**. Został on zastrzelony przez **Gawriłę Principa**. Zabójcę wraz z innymi konspiratorami ujęto i postawiono przed sądem, a proces wykazał powiązania Młodej Bośni z tajnymi służbami Serbii.

Zamach na księcia Franciszka Ferdynanda Habsburga i jego żonę Zofię von Hohenberg [czyt.: fon hoenberg] nastąpił na jednej z ulic w Sarajewie. Gawriło Princip oddał dwa strzały, obydwa śmiertelne. Tuż potem próbował odebrać sobie życie, lecz źle przygotowana trucizna nie zadziałała.

▪ *ilustracja, Francja, 1914 r.*

Dla Austro-Węgier zamach sarajewski stał się doskonałym pretekstem do ukarania sąsiada. Rząd w Wiedniu, po konsultacjach z Niemcami, wystosował wobec Serbii w dniu **23 lipca 1914 r. ultimatum**. Pomimo bardzo ciężkich warunków Serbia przystała niemal na wszystkie z nich z wyjątkiem ostatniego – nie zgodziła się na udział w śledztwie przedstawicieli władz austriackich, argumentując to ingerencją w suwerenność państwową. Zaproponowała także oddanie sprawy pod osąd Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w Hadze lub arbitraż międzynarodowy. Rząd wiedeński nie przyjął tej argumentacji, zerwał stosunki dyplomatyczne z Belgradem i **28 lipca 1914 r.** wypowiedział wojnę Serbii.

Austriacy traktowali rozprawę z tym krajem jako konflikt lokalny i nie spodziewali się, że za Serbami ujmie się sojusznicza Rosja. Petersburg obawiał się, że pokonanie Serbii przez Austro-Węgry ugruntuje wpływy Wiednia na Bałkanach i przekreśli dalekosiężne plany i interesy rosyjskie. Dlatego

TEKST ŹRÓDŁOWY

ULTIMATUM WOBEC SERBII

W ultimatum wystosowanym 23 lipca 1914 r. władze Austro-Węgier postawiły Serbii bardzo trudne warunki.

Królewsko-serbski rząd musi potępić propagandę wymierzoną przeciw Austro-Węgrom, to znaczy wszelkie poczynania zmierzające w ostatecznym celu do oderwania od monarchii austro-węgierskiej obszarów do niej należących, oraz zobowiązuje się stłumić wszelkimi środkami budzące grozę następstwa tej przestępczej działalności [...]. Ponadto królewsko-serbski rząd zobowiązuje się:
1. Powstrzymać każdą publikację, która podburza do nienawiści lub pogardy wobec Monarchii i która ma za cel godzić w jej terytorialną całość.
2. Rozwiązać natychmiast organizację Narodna Obrona i skonfiskować jej wszystkie środki propagandowe oraz postąpić w ten sposób z innymi organizacjami i związkami w Serbii, które uprawiają propagandę przeciw Austro-Węgrom.
3. Bez zwłoki usunąć wszystko z publicznego nauczania w Serbii, zarówno nauczycieli, jak i środki nauczania, które służą lub mogły służyć propagandzie przeciw Austro-Węgrom.
4. Oddalić ze służby w wojsku i administracji państwowej wszystkich oficerów i urzędników winnych szerzenia propagandy przeciw Austro-Węgrom.
5. Wyrazić zgodę na uczestnictwo organów CiK [Cesarskich i Królewskich] *w Serbii przy usuwaniu elementów wywrotowych, godzących w integralność Monarchii.*
6. Prowadzić, przy współudziale organów delegowanych przez rząd CiK, sądowe dochodzenie przeciw wszystkim członkom spisku z 28 czerwca, którzy znajdowali się na terytorium Serbii.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 377–378.

? 1. Przedstaw żądania, jakie wysunął wobec Serbii rząd Austro-Węgier.
2. Oceń, które z postawionych warunków najbardziej ingerowały w suwerenność Serbii.

rząd w Petersburgu stanął w obronie Serbów i 29 lipca ogłosił częściową mobilizację oraz przygotowania do wojny z Austro-Węgrami. Wywołało to z kolei niepokój Niemiec, które zażądały w formie ultimatum od Rosjan odwołania mobilizacji, a gdy ci odmówili, 2 sierpnia wypowiedziały wojnę państwu carów. W kolejnych tygodniach wydarzenia toczyły się już błyskawicznie. Pod wpływem zawartych wcześniej sojuszy i zobowiązań w ogniu otwartego konfliktu znalazły się wszystkie mocarstwa trójporozumienia i trójprzymierza (z wyjątkiem Włoch, których rząd ogłosił neutralność). Jeszcze w sierpniu po stronie **ententy** opowiedziała się Japonia. W listopadzie do **państw centralnych** (określanych tak ze względu na ich położenie względem trójporozumienia) przyłączyła się Turcja. Tak rozpoczęła się **I wojna światowa**, nazywana także **Wielką Wojną**.

PLANY WOJENNE STRON KONFLIKTU

Stan napięcia politycznego, który utrzymywał się w Europie od przełomu XIX i XX w., sprawił, że sztaby generalne armii wszystkich mocarstw przygotowywały szczegółowe scenariusze przyszłej wojny. Niemieckie powstały już w latach 70. XIX w. i przewidywały wojnę na dwa fronty: z Francją i jej sojuszniczką Rosją. Za najgroźniejszego wroga uznano Francuzów, którzy posiadali nowocześniejszą armię, rozbudowaną sieć kolei oraz szybsze możliwości mobilizacyjne niż zacofana Rosja.

Błyskotliwy plan pokonania Francji opracował feldmarszałek **Alfred von Schlieffen** [czyt.: fon szlifen] w 1905 r. Przewidywał rozgromienie armii francuskiej w sześć tygodni poprzez przeprowadzenie okrążającego manewru przez terytoria neutralnych państw: Luksemburga, Belgii i Holandii. Na tym kierunku

Kalendarium wybuchu I wojny światowej

Data	Wydarzenie
28 czerwca 1914 r.	Zamach w Sarajewie na następcę tronu austro-węgierskiego, Franciszka Ferdynanda.
23 lipca 1914 r.	Austro-Węgry wystosowały ultimatum wobec rządu Serbii.
28 lipca 1914 r.	Austro-Węgry wypowiedziały wojnę Serbii.
30 lipca 1914 r.	W Rosji ogłoszono powszechną mobilizację w poparciu dla Serbii.
1 sierpnia 1914 r.	Po odrzuceniu przez Rosję niemieckiego ultimatum o zaprzestanie mobilizacji II Rzesza wypowiedziała jej wojnę. Tego samego dnia mobilizację wojsk ogłosiła Francja – sojusznik Rosji.
2 sierpnia 1914 r.	Niemcy wkroczyli na terytorium neutralnego Luksemburga i zażądali od Belgii pozwolenia na przejście przez jej terytorium.
3 sierpnia 1914 r.	Niemcy wypowiedzieli wojnę Francji i wkroczyli do neutralnej Belgii, której wojska starały się stawić im opór.
4 sierpnia 1914 r.	Niemcy oficjalnie wypowiedziały wojnę Belgii. W tej sytuacji Wielka Brytania, uważająca się za gwaranta neutralności Belgii od 1830 r., wypowiedziała wojnę II Rzeszy. Wraz z nią uczyniły to jej dominia: Kanada, Australia, Nowa Zelandia i Związek Południowej Afryki.
5 sierpnia 1914 r.	Wojnę Austro-Węgrom wypowiedziała Czarnogóra.
6 sierpnia 1914 r.	Austro-Węgry wypowiedziały wojnę Rosji, a Serbia Niemcom.
10 sierpnia 1914 r.	Francja wypowiedziała wojnę Austro-Węgrom.
12 sierpnia 1914 r.	Wielka Brytania wypowiedziała wojnę Austro-Węgrom, a Czarnogóra Niemcom.
23 sierpnia 1914 r.	Japonia wypowiedziała wojnę Niemcom, a Austro-Węgry Japonii.

skoncentrowano ponad ¾ sił walczących na froncie zachodnim. Ewentualny atak francuski na Alzację i Lotaryngię miała powstrzymać linia silnych twierdz, a Rosjan wojska austriacko-węgierskie.

Plan Schlieffena został zmodyfikowany przez gen. **Helmutha von Moltke (Młodszego)**, bratanka zwycięzcy spod Sedanu. Uznał on, że nadchodzącej wojny nie da się rozstrzygnąć w błyskawicznych bitwach i obawiał się ataku Rosji. Z tego powodu zrezygnował z zaangażowania tak dużych sił na zachodzie i wzmocnił armię na wschodzie oraz oddziały strzegące granicy w Alzacji i Lotaryngii. Liczył się też z udziałem w wojnie po stronie Francji Brytyjczyków.

Francja za głównego przeciwnika uznawała Niemcy. W obawie przed ich potencjałem militarnym wojnę pragnęła prowadzić wyłącznie w sojuszu z Rosją. Zakładano działania ofensywne, odbicie utraconych Alzacji i Lotaryngii oraz dokonanie inwazji na terytorium Rzeszy. Jednocześnie Francuzi nie rezygnowali ze wzmocnienia linii silnych twierdz na pograniczu, z których wykorzystaniem zamierzali powstrzymać ewentualny atak wroga.

Dla Rosji głównym przeciwnikiem były Austro-Węgry. Dlatego jednym z wariantów strategicznych stało się silne uderzenie na Galicję i niziny węgierskie. Plan ten nie odpowiadał nastawionym antyniemiecko francuskim sojusznikom, dlatego ostatecznie Rosjanie zgodzili się uderzyć jednocześnie także w kierunku Prus Wschodnich lub przez Poznań na Berlin.

Wojskowi z Wiednia za głównego przeciwnika uznawali Rosjan, a Serbów traktowali z lekceważeniem, uważając działania przeciwko nim za ekspedycję karną. Po opanowaniu Serbii, w przypadku powstania drugiego frontu na granicy rosyjskiej, planowali podjąć ofensywę na obszarze Królestwa Polskiego i ziem ukraińskich. Z kolei Brytyjczycy, dysponujący przewagą na morzu, ale rozproszonymi w całym imperium oddziałami lądowymi, przewidywali wysłanie na front specjalnie zmobilizowanego korpusu ekspedycyjnego. Wojska te miały prowadzić samodzielne operacje wojenne w ścisłym kontakcie z armią

francuską. Silna flota miała zaś kontrolować najważniejsze szlaki handlowe i w razie konieczności podjąć blokadę przeciwnika.

Plany wojenne wszystkich stron zakładały działania ofensywne oraz **wojnę manewrową**, która miała doprowadzić do rozstrzygnięcia konfliktu w decydujących bitwach. W szybkiej dyslokacji wojsk, rozpoznaniu i skutecznych akcjach bojowych miały dopomóc zdobycze nowoczesnej techniki: kolej, telekomunikacja (telefoniczna i radiowa) oraz lotnictwo. Wyruszający na front żołnierze wszystkich armii byli zapewniani przez swoich dowódców o szybkiej i zwycięskiej kampanii i rychłym powrocie do domu.

POCZĄTEK WALK NA FRONCIE ZACHODNIM

Niemcy wtargnęli na terytorium neutralnej Belgii z zamiarem szybkiego przemarszu ku granicy francuskiej. Armia belgijska stawiła im opór, w czym pomagali także cywilni ochotnicy. Niemcy odpowiedzieli na to brutalnymi represjami i pospiesznie posuwali się na zachód, zamierzając oskrzydlić główne siły przeciwnika i Paryż. Napotkali jednak na bardzo silny opór Francuzów oraz przybyłego im z pomocą **Brytyjskiego Korpusu Ekspedycyjnego**. W ciągu pierwszych dwudziestu dni wojny wojska niemieckie zajęły niemal całą Belgię i weszły w głąb Francji. Mimo to nie zdołały całkowicie rozbić Francuzów. Dodatkowo pod koniec sierpnia dowództwo niemieckie musiało odesłać część wojsk do Prus Wschodnich w celu obrony przed inwazją rosyjską.

Gdy Niemcy znaleźli się na przedpolach Paryża, głównodowodzący sił francuskich, **gen. Joseph Joffre** [czyt.: żo**zef** żofr] 6 września rozpoczął kontratak na rozciągnięte skrzydło przeciwnika. W **bitwie nad Marną** wzięły też udział oddziały brytyjskie. Przewaga i determinacja sił ententy zdecydowała o ich sukcesie i zmusiła Niemców do odwrotu.

W walkach nad rzeką Marną sprzymierzeni powstrzymali napór nieprzyjaciela, lecz nie zdołali go zdecydowanie pokonać. Niemcy

WARTO WIEDZIEĆ

Armie w 1914 r.

Żadna z armii wyruszających na front w 1914 r. nie była przygotowana na konflikt w nowoczesnym wydaniu. Żołnierze byli przekonani o tym, że wojna potrwa kilka tygodni, a rozstrzygną ją doskonale przygotowane przez generałów manewry oraz oddanie, wytrzymałość i przede wszystkim brawura prostych szeregowców. Liczono także na siłę i skuteczność kawalerii, podstawowej formacji zdolnej do przeprowadzenia szybkiego ataku, uważanej za elitę wszystkich armii. Ubrani w efektowne, kolorowe uniformy kawalerzyści budzili zachwyt i szacunek. Krój i barwa mundurów niektórych armii nawiązywały do chwalebnych tradycji. Francuzi nosili granatowe kurtki oraz czerwone spodnie i czapki, barwy będące powodem dumy narodowej. Z kolei austriaccy czy niemieccy ułani nosili piękne acz niepraktyczne kaski, często ozdobione efektownymi pióropuszami. Pruscy piechurzy na wojnę wyruszyli w skórzanych pikielhaubach, zaś Anglicy w miękkich czapkach z sukna. Już po pierwszych tygodniach działań zbrojnych okazało się, że te stroje są nie dość, że niepraktyczne, to jeszcze niebezpieczne.

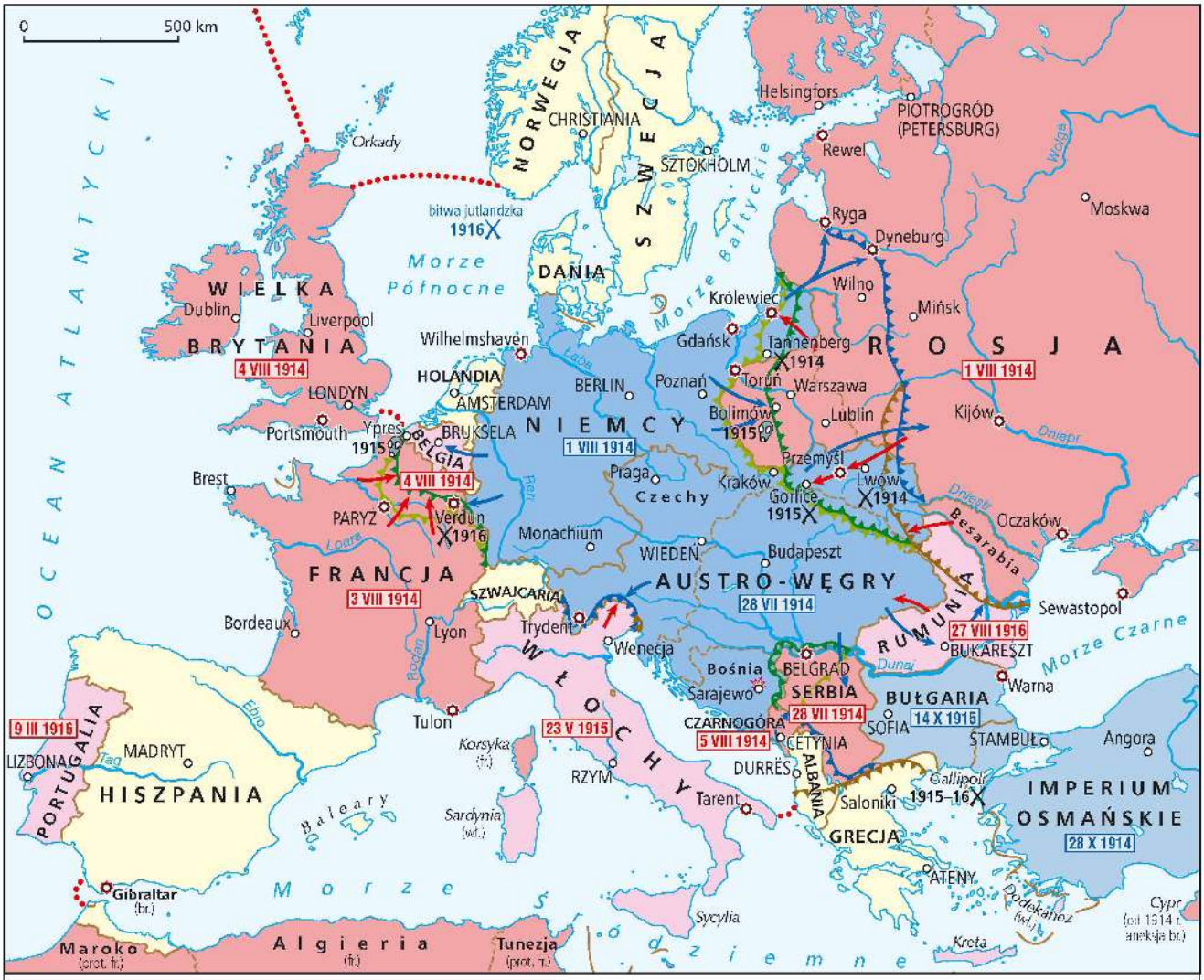

Żołnierze francuscy ubrani w granatowe kurtki i czerwone czapki, które z powodu swojego jaskrawego koloru ułatwiały przeciwnikom celowanie do nich.

▪ *fotografia, Francja, 1914 r.*

? Z czego wynikała niepraktyczność mundurów wojskowych z 1914 r.?

WALKI W EUROPIE W LATACH 1914–1916

? **1.** Podaj nazwy państw uczestniczących w wojnie po stronie państw centralnych i po stronie ententy.

2. Wskaż obszar szczególnie intensywnych walk na morzu.

pod dowództwem nowego wodza naczelnego, **gen. Ericha von Falkenhayna** [czyt.: erisia fon falkenhajna], przegrupowali siły i rozpoczęli uderzenie na północ, w celu opanowania portów zapewniających łączność między Francją i Wielką Brytanią. Napotkali tu jednak zaciekły opór wojsk francuskich, brytyjskich i belgijskich. Walki we Flandrii zakończyły się przegraną Niemców. W listopadzie 1914 r. obie strony zaprzestały wojny manewrowej, licząc na wznowienie tych działań wiosną następnego roku. Front przebiegający od wybrzeży kanału La Manche do granicy szwajcarskiej zastygł w bezruchu. Przeciwnicy wznosili coraz

silniejsze umocnienia polowe zabezpieczające żołnierzy przed ostrzałem nieprzyjacielskim, a działania wojenne przekształciły się w **wojnę pozycyjną**.

FRONT WSCHODNI W 1914 R.

Działania na froncie wschodnim rozpoczęły się w sierpniu 1914 r. wielką ofensywą Rosjan na **Prusy Wschodnie**. Niemcy, dysponujący na tym terenie tylko jedną armią, musieli się wycofać i oddać znaczny obszar prowincji. Jednak po ściągnięciu posiłków z frontu zachodniego dowodzący siłami niemieckimi gen. **Paul von Hindenburg** przeszedł do kontrofensywy. Między **26 a 30 sierpnia 1914 r. pod Tannenbergiem** (w pobliżu wsi Grunwald) doszło do bitwy zakończonej klęską Rosjan. Zwycięstwo przyniosło popularność gen. Hindenburgowi, który na początku listopada 1914 r. został mianowany feldmarszałkiem i dowódcą frontu wschodniego. Dla Rosjan porażka oznaczała utratę najlepszych oddziałów i wielu oficerów zawodowych. Dzięki walkom na wschodzie doszło do zahamowania ofensywy niemieckiej we Francji.

W tym samym czasie na południu frontu wschodniego do natarcia ruszyły wojska austro-węgierskie. Zostały jednak szybko powstrzymane, a Rosjanie zajęli znaczne obszary Galicji i zagrozili ziemiom węgierskim. Niepowodzenia austro-węgierskie skłoniły Niemców do podjęcia działań zaczepnych w Królestwie Polskim. Choć pokonali przeciwnika, nie udało się go im doszczętnie rozgromić.

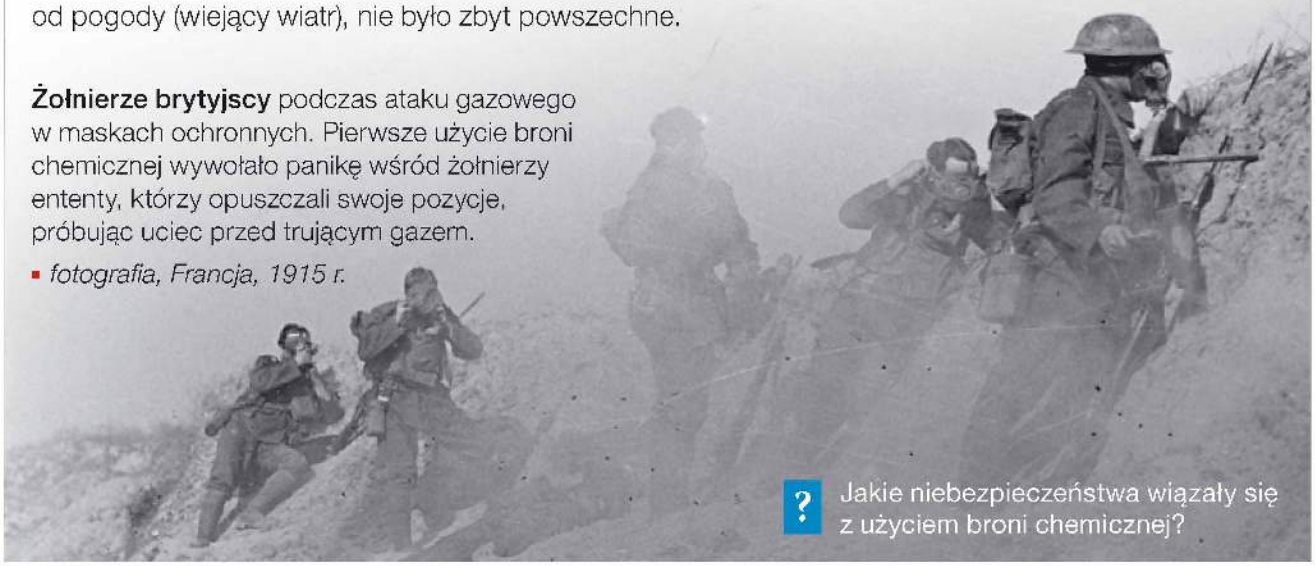
FRONT ZACHODNI W LATACH 1915–1916

Zarówno państwa ententy, jak i Niemcy traktowały unieruchomienie frontu zachodniego, wynikające z wyczerpania wojną manewrową i równego potencjału militarnego, jako sytuację tymczasową. Na początku 1915 r. Francuzi i Brytyjczycy rozpoczęli próby przełamania pozycji niemieckich w Szampanii i okolicach

WARTO WIEDZIEĆ

Zastosowanie gazów bojowych

Wiosną 1915 r., podczas walk na froncie zachodnim w rejonie miasta Ypres [czyt.: ipr], Niemcy, lekceważąc 23 art. reguł wojny (tzw. regulamin haski będący załącznikiem do konwencji haskich z 1899 i 1907 r.), użyli **broni chemicznej**. Stanowiło to zupełne zaskoczenie dla oddziałów brytyjskich, głównie Kanadyjczyków, którzy walczyli w tym rejonie. Szczególnie katastrofalny atak nastąpił 22 kwietnia, gdy w wyniku użycia trującego chloru okropną śmierć w męczarniach poniosło ok. 5 tys. żołnierzy. Od tego momentu obie strony zaczęły wyposażać walczących w środki ochrony, stąd żaden inny atak nie był już tak zgubny w skutkach. Zresztą użycie tej broni, ze względu na zależność jej skuteczności od pogody (wiejący wiatr), nie było zbyt powszechne.

Żołnierze brytyjscy podczas ataku gazowego w maskach ochronnych. Pierwsze użycie broni chemicznej wywołało panikę wśród żołnierzy ententy, którzy opuszczali swoje pozycje, próbując uciec przed trującym gazem.

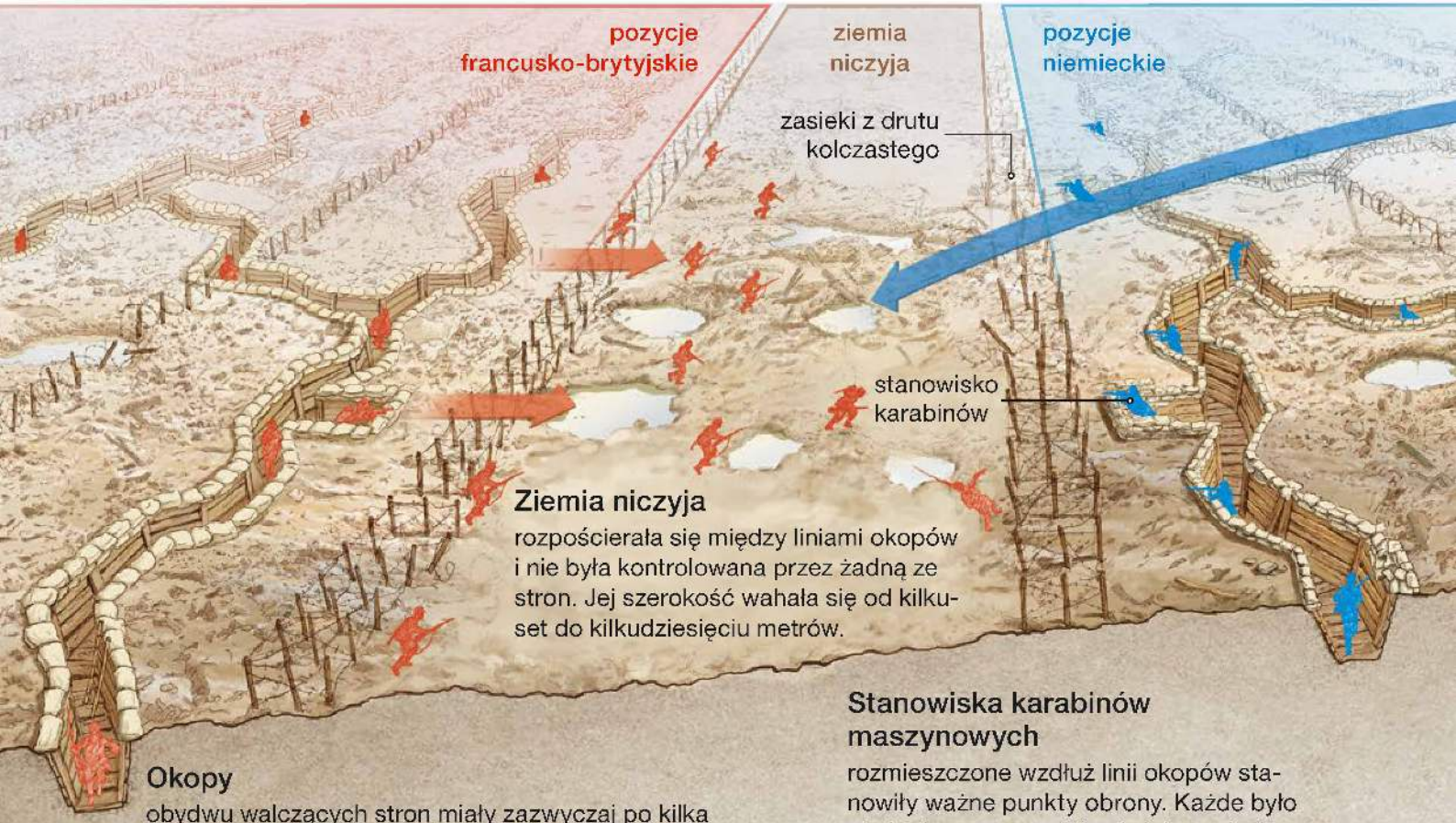
▪ *fotografia, Francja, 1915 r.*

? Jakie niebezpieczeństwa wiązały się z użyciem broni chemicznej?

WOJNA POZYCYJNA

Zatrzymanie ofensywy niemieckiej w 1914 r. spowodowało ustabilizowanie się frontu i przekształcenie walk w wyczerpującą wojnę pozycyjną. Wrogie armie zabudowały swoje pozycje liniami zasieków i okopów z licznymi schronami i gniazdami broni maszynowej. Dowódcy obydwu stron za taktykę walki przyjęli wojnę na wyczerpanie. Ponawiane frontalne ataki piechoty na wąskim odcinku frontu w połączeniu z ostrzałem artylerii miały wykrwawić wroga. Godzono się przy tym na wysokie straty własne ze świadomością, że kolejne fale atakujących będą masakrowane na ziemi niczyjej ogniem karabinów maszynowych i artylerii przeciwnika.

Walki pozycyjne na froncie zachodnim podczas I wojny światowej

Ziemia niczyja

rozpościerała się między liniami okopów i nie była kontrolowana przez żadną ze stron. Jej szerokość wahała się od kilkuset do kilkudziesięciu metrów.

Okopy

obydwu walczących stron miały zazwyczaj po kilka linii, co zapobiegało przerwaniu frontu, w razie gdyby przeciwnikowi udało się zdobyć część z nich. Te umocnienia miały wysokość ponad dwóch metrów, dlatego żołnierze ruszający do ataku musieli wspinać się po drabinach. Ściany często wzmacniano drewnem. Podczas opadów deszczu dno okopów tonęło w błocie.

Stanowiska karabinów maszynowych

rozmieszczone wzdłuż linii okopów stanowiły ważne punkty obrony. Każde było obsługiwane przez kilku żołnierzy, którzy dostarczali amunicję, wodę potrzebną do chłodzenia lufy i pomagali przeładowywać broń.

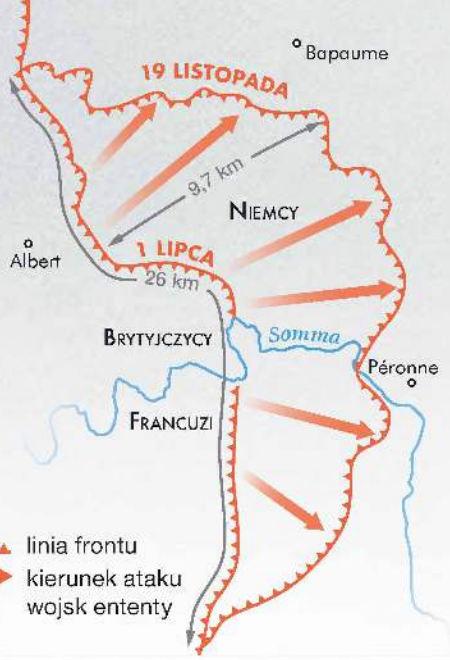
Karabin maszynowy MG08 oddawał ok. 600 strzałów na minutę i miał zasięg do 1200 m.

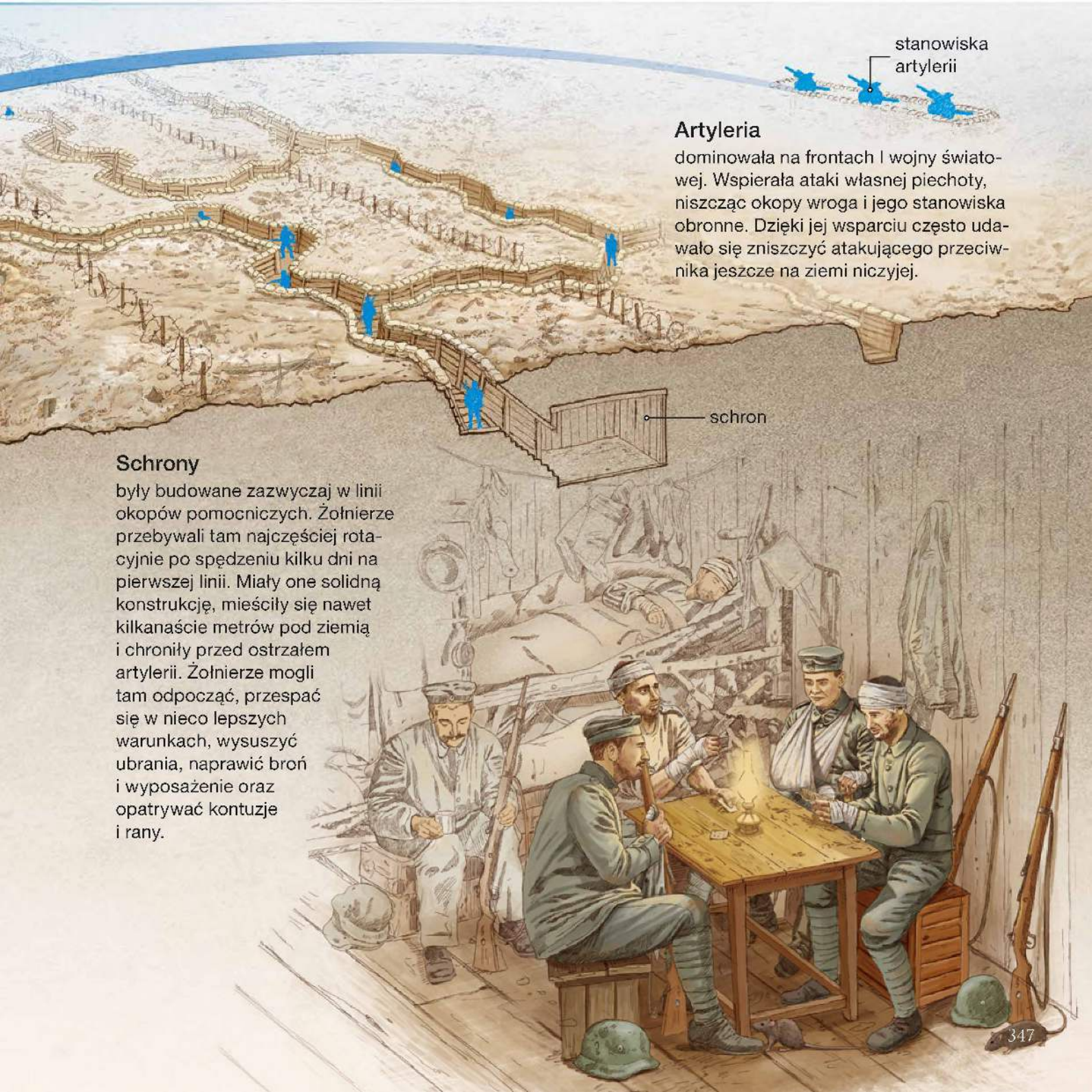
Bitwa nad Sommą
(1 VII–18 XI 1916 r.)

była przykładem taktyki frontalnych ataków piechoty na okopy wroga. Za cenę olbrzymich strat w ciągu pięciu miesięcy siły ententy przesunęły linię frontu o 9,7 km na szerokości 26 km. Tylko jednego dnia ofensywy Brytyjczycy stracili ok. 60 tys. żołnierzy – zabitych, rannych i zaginionych.

Straty walczących stron podczas bitwy nad Sommą

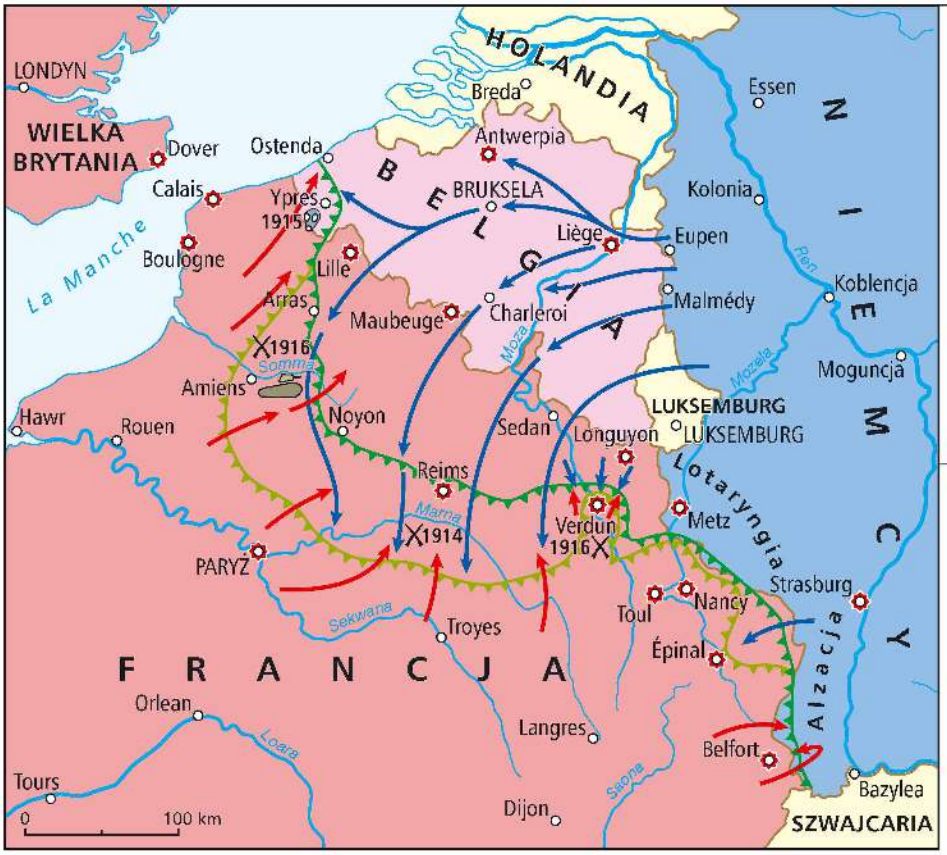

Artyleria

dominowała na frontach I wojny światowej. Wspierała ataki własnej piechoty, niszcząc okopy wroga i jego stanowiska obronne. Dzięki jej wsparciu często udawało się zniszczyć atakującego przeciwnika jeszcze na ziemi niczyjej.

Schrony

były budowane zazwyczaj w linii okopów pomocniczych. Żołnierze przebywali tam najczęściej rotacyjnie po spędzeniu kilku dni na pierwszej linii. Miały one solidną konstrukcję, mieściły się nawet kilkanaście metrów pod ziemią i chroniły przed ostrzałem artylerii. Żołnierze mogli tam odpocząć, przespać się w nieco lepszych warunkach, wysuszyć ubrania, naprawić broń i wyposażenie oraz opatrywać kontuzje i rany.

WALKI NA FRONCIE ZACHODNIM W LATACH 1914–1916

1. Wskaż miejsca głównych bitew na froncie zachodnim w 1916 r.
2. Wymień państwa, w których toczyły się główne walki na froncie zachodnim.

Artois [czyt.: artła], które nie przyniosły jednak powodzenia. W tej sytuacji dowódcy francuscy i brytyjscy zaczęli opracowywać plany uderzenia na sojuszników Niemiec. Zamierzali pokonać Turcję i zająć Dardanele, dzięki czemu spodziewali się uzyskać swobodny dostęp do Rosji przez Morze Czarne. Działania te również nie przyniosły sukcesów. Dlatego w grudniu 1915 r. na konferencji najwyższych dowódców ententy we Francji zaplanowano przeprowadzenie latem 1916 r. skoordynowanych ataków na wszystkich frontach (zachodnim, wschodnim, bałkańskim i włoskim).

W tym samym czasie nową strategię pokonania ententy opracował gen. Erich von Falkenhayn. Chciał wyeliminować z wojny Francję, wciągając ją w wojnę na wyczerpanie, ponieważ miała skromniejsze niż Niemcy zasoby ludzkie. Za cel niemieckich działań w 1916 r. uznał zatem wykrwawienie „armii jedynaków", za jaką uważał siły zbrojne III Republiki. Chciał go zrealizować, prowadząc zmasowane ataki na ograniczony, lecz ważny strategicznie odcinek frontu. Za cel obrano twierdzę Verdun [czyt.: werdę], którą uważano za „wrota Francji" od wschodu. **Bitwa pod Verdun** trwała od **lutego do grudnia 1916 r.** i była najkrwawszą w tej wojnie (obie strony straciły ok. 1 mln żołnierzy). Pomimo zaangażowania olbrzymich sił walki nie przyniosły Niemcom oczekiwanych rezultatów. Tymczasem pod koniec czerwca 1916 r. w północno-wschodniej Francji rozpoczęła się zaplanowana wcześniej ofensywa aliantów. Do ataku **1 lipca 1916 r.** ruszyły tam wojska brytyjskie. Brytyjczycy, uderzając na wąskim odcinku frontu, chcieli związać jak największe siły wroga i zadać mu duże straty. Zaatakowali po sześciu dniach ostrzału artyleryjskiego. Huraganowy ogień artylerii nie zniszczył jednak pozycji wroga, który podjął skuteczną obronę. **Bitwa nad Sommą** trwała do połowy listopada 1916 r. W jej trakcie po raz pierwszy w dziejach wojen Brytyjczycy użyli czołgów. Zarówno bitwa nad Sommą, jak i walki pod Verdun nie przyniosły przełomu w wojnie. Natomiast olbrzymie straty sprawiły, że rok 1916 został nazwany *najkrwawszym rokiem Wielkiej Wojny.*

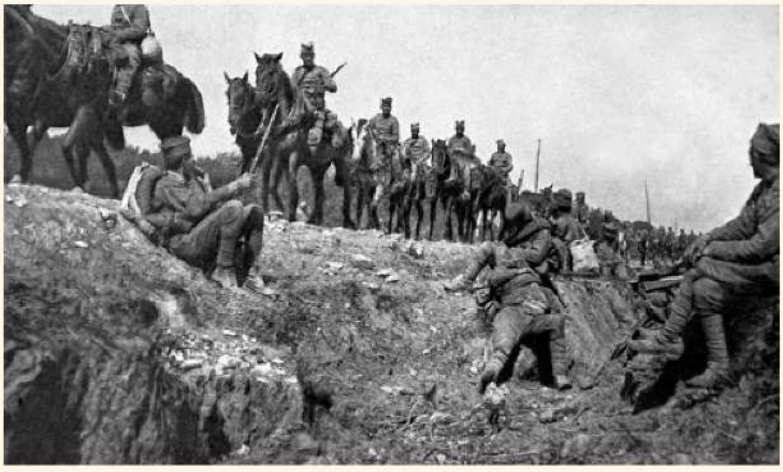
WALKI NA WSCHODZIE EUROPY W LATACH 1915–1916

Po tym, jak walki na froncie zachodnim zmieniły się w wojnę pozycyjną, państwa centralne zdecydowały się na silne uderzenie na Rosję. Zwycięstwo miało zmusić cara do zawarcia odrębnego pokoju. Na początku 1915 r. Niemcy pokonali Rosjan w Prusach Wschodnich w **bitwie nad jeziorami mazurskimi (7–27 lutego 1915 r.)**. Jednak próby ataku w Królestwie Polskim i Karpatach okazały się nieskuteczne. Decydujące uderzenie nastąpiło na początku maja 1915 r. w rejonie Gorlic i Tarnowa. Armie państw centralnych przełamały obronę rosyjską i w ciągu kilku dni zmusili ich do cofnięcia się o kilkaset kilometrów na wschód. **Bitwa pod Gorlicami (2–5 maja 1915 r.)** miała przełomowy charakter w zmaganiach między Rosją i Austro-Węgrami. Klęska Rosjan odsunęła groźbę inwazji na Węgry. Państwa centralne kontynuowały ofensywę, w której wyniku 5 sierpnia 1915 r. zajęły Warszawę. Front ustabilizował się dopiero na przełomie września i października. Walki ponownie weszły w fazę wojny pozycyjnej. Pod panowaniem Niemiec i Austro-Węgier znalazły się rozległe obszary zachodnich ziem Imperium Rosyjskiego. Mimo to wojska rosyjskie nie zostały rozbite, a państwo carów nadal brało udział w wojnie.

Zgodnie z decyzjami dowódców ententy do ofensywy latem 1916 r. mieli ruszyć także Rosjanie. Na prośbę Paryża atak na froncie wschodnim, którego celem było odciążenie walczących pod Verdun wojsk francuskich, rozpoczął się już wczesną wiosną. Ofensywa przeciwko Niemcom zakończyła się jednak niepowodzeniem. Linie niemieckie nie zostały przerwane, lecz Rosjanie nie zrezygnowali z ataków. W dniu **4 czerwca 1916 r.** ruszyło ich natarcie przeciwko wojskom austro-węgierskim. Celem było opanowanie Galicji oraz odzyskanie Królestwa Polskiego. Atakiem dowodził gen. **Aleksiej Brusiłow** (stąd nazwa ofensywy). Zastosował on inną taktykę niż dotychczas i uderzył na blisko 500-kilometrowym froncie po krótkim ostrzale artylerii.

POKONANIE SERBII

Armia Austro-Węgier już 12 sierpnia 1914 r. ruszyła do ataku na Serbów, lecz mimo lepszego uzbrojenia poniosła porażkę. Pierwsza austriacka ofensywa napotkała zacięty opór Serbów. Podobnie stało się podczas kolejnych dwóch prób zajęcia kraju. Klęski te niekorzystnie wpływały na położenie strategiczne państw centralnych, które chciały wywalczyć drogę lądową do sprzymierzonego imperium osmańskiego. Ponadto ententa przedstawiała porażki jako kompromitację nieudolnej i archaicznej monarchii Habsburgów. Ostatecznie Niemcom i Austro-Węgrom udało się zlikwidować front serbski we wrześniu 1915 r., gdy wspólnym uderzeniem przełamali opór wojsk serbskich i czarnogórskich, a resztki bitnej armii wraz z rządem i królem wycofały się pod osłoną floty francuskiej na grecką wyspę Korfu.

Wojska serbskie na froncie w okolicach Salonik w pobliżu granicy z Bułgarią.

▪ *fotografia, Grecja, 1916 r.*

? Jakie skutki miała przeciągająca się wojna z Serbią?

Ponadto do ataku ruszyły niewielkie oddziały szturmowe, których zadaniem było opanowanie umocnień przeciwnika. Już pierwszego dnia przerwano linię wojsk austro-węgierskich i zmuszono je do odwrotu. Armia rosyjska ponownie opanowała znaczne obszary Galicji i zagroziła zdobyciem Lwowa. Sukcesy te zdecydowały o przystąpieniu do wojny po stronie ententy **Rumunii**, która uderzyła na węgierski Siedmiogród. Postępy Rosjan zahamowało dopiero ściągnięcie na wschód wojsk niemieckich, m.in. spod Verdun, a także sił austriackich z Włoch. Mimo to olbrzymie straty austro-węgierskie w ludziach (ok. 600 tys. żołnierzy) i sprzęcie sprawiły, że państwo Habsburgów przestało być w pełni samodzielnym uczestnikiem wojny. Jego dalsze istnienie zaczęło zależeć tylko od pomocy militarnej Niemiec. Już jesienią 1916 r. armie państw centralnych przeszły jednak do kontrofensywy i zajęły część Rumunii z Bukaresztem. Rosjanie nie potrafili pomóc nowemu sojusznikowi. Na przełomie 1916 i 1917 r. front się ustabilizował.

WALKI NA INNYCH FRONTACH

W 1915 r. do państw centralnych dołączyła **Bułgaria**, która wspomogła Niemców i Austriaków w decydującym ataku na Serbię. W ten sposób doszło do ukształtowania się **czwórprzymierza**, w skład którego weszły Niemcy, Austro-Węgry, Turcja i Bułgaria. W tym sojuszu zabrakło Włoch, które przed wojną wchodziły w skład trójprzymierza. Kraj ten ogłosił neutralność i zajął stanowisko wyczekujące, pertraktując jednocześnie z obydwiema stronami konfliktu. O decyzji Włoch ostatecznie przesądziły klęski Austro-Węgier w wojnie z Serbią i na froncie galicyjskim. W dniu **23 maja 1915 r.** Włochy wypowiedziały wojnę Austro-Węgrom. Na pograniczu włosko-austriackim powstał nowy front, przebiegający w górzystym terenie Alp i Dolomitów oraz krainach nadadriatyckich Gorycji i Triestu. Natarcie Włochów zostało tam szybko powstrzymane, a walki przekształciły się w wojnę pozycyjną.

Turcy już w listopadzie 1914 r. rozpoczęli ofensywę przeciwko Rosjanom na pograniczu kaukaskim. Jednak wszystkie ich ataki zakończyły się klęską. W lutym 1915 r. ruszyła także turecka ofensywa przeciwko Brytyjczykom, która też nie przyniosła sukcesu. Ponadto wojska brytyjskie z Indii w listopadzie wylądowały w Mezopotamii i rozpoczęły natarcie w kierunku Bagdadu. Porażki Turków sprawiły, że wśród dowódców brytyjskich zrodził się pomysł uderzenia bezpośrednio na cieśniny czarnomorskie. Autorem pomysłu był pierwszy lord admiralicji **Winston Churchill** [czyt.: łinston czerczil]. W dniu **19 lutego 1915 r. pod Gallipoli** rozpoczęła się wielka akcja desantowa wojsk alianckich (brytyjskich, australijskich, nowozelandzkich i francuskich). Utknęły one jednak na plażach, nie mogąc zdobyć pozycji tureckich. Wielomiesięczne walki nie przyniosły rozstrzygnięcia i z początkiem 1916 r. **alianci** (członkowie trójporozumienia) ewakuowali swoje siły spod Gallipoli.

Żołnierze australijscy z ANZAC (skrót od ang. *Australian and New Zealand Army Corps*; czyt.: ostrelien end nju zeland armi korps – Australijski i Nowozelandzki Korpus Armijny) podczas natarcia na pozycje wroga pod Gallipoli.

▪ *fotografia, Gallipoli, 1915 r.*

DZIAŁANIA WOJENNE NA MORZACH

Okręty niemieckiej Hochseeflotte [czyt.: hohsiflote] podczas bitwy jutlandzkiej. W wyniku starcia zatonęło 14 jednostek brytyjskich oraz 11 niemieckich.

▪ *obraz, Niemcy, XX w.*

Podczas I wojny światowej floty wojenne państw walczących odgrywały rolę pomocniczą wobec działań lądowych. Niemieckie dowództwo naczelne zdawało sobie sprawę z dominacji brytyjskiej na morzu i obawiało się podjąć ryzyka otwartej walki, która mogła zakończyć się utratą całej floty. Z tego powodu ostrożne działania Niemców ograniczały się do ataków na bazy morskie przeciwnika. Dla Brytyjczyków priorytetem było zachowanie przewagi w sile bojowej. Ich główną strategią było zastosowanie ścisłej blokady morskiej, która miała spowodować problemy w funkcjonowaniu niemieckiej gospodarki, zależnej od surowców z zewnątrz.

Z upływem lat blokada morska coraz dotkliwiej zaczęła być odczuwalna w Niemczech. Z tego powodu dowództwo podjęło decyzję o przerwaniu jej poprzez rozgromienie floty brytyjskiej. Pod koniec kwietnia 1916 r. Niemcy przypuścili zaczepne ataki na brytyjskie bazy morskie. Działania te oraz informacje wywiadu sprowokowały flotę brytyjską do wyjścia w morze w celu konfrontacji z przeciwnikiem. Do starcia doszło **31 maja 1916 r.** na wodach cieśniny Skagerrak u wybrzeży Półwyspu Jutlandzkiego. Kilkugodzinne walki nie przyniosły rozstrzygnięcia. Jednak **bitwa jutlandzka** uświadomiła dowództwu niemieckiemu, że za pomocą sił nawodnych nie jest w stanie pokonać Brytyjczyków i znieść blokady morskiej. W rezultacie zaczęło ono opracowywać plany rozszerzenia zakresu wojny podwodnej.

? Jaki przebieg miała wojna morska w Europie?

Osłabiona Turcja kontynuowała walkę, lecz bez większych sukcesów. Nie udała się kolejna próba odbicia Suezu i opanowania Mezopotamii. W 1917 r. Brytyjczycy zdobyli Bagdad oraz Palestynę, jednak mimo osłabienia Turcja stawiała opór niemal do końca trwania wojny w Europie, wiążąc znaczne siły brytyjskie i rosyjskie w rejonie Kaukazu i na Bliskim Wschodzie.

ĆWICZENIA

1. Oceń wpływ zamachu w Sarajewie na wybuch I wojny światowej.
2. Omów proces przekształcenia się lokalnego konfliktu z Serbią w wojnę światową.
3. Przedstaw plany strategiczne mocarstw przed wybuchem wojny.
4. Wyjaśnij, na czym polegała wojna pozycyjna i jaką taktykę stosowano w celu jej przełamania.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Centek, *Verdun 1916*, Warszawa 2009.
M. Gilbert, *Pierwsza wojna światowa*, tłum. S. Amsterdamski (i in.), Poznań 2003.

3 REWOLUCJE W ROSJI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były przyczyny rewolucji w Rosji w 1905 r.?
2. Jakie zmiany polityczne zaszły w imperium carów w wyniku wydarzeń z 1905 r.?

KRYZYS WOJENNY W ROSJI

Po zakończeniu rewolucji 1905–1907 Rosja weszła w okres przyspieszonego rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego. Wokół Petersburga (w 1914 r. przemianowanego na fali antyniemieckich nastrojów na Piotrogród), Moskwy oraz największych miast powstawały nowe zakłady przemysłowe. Dynamicznie rozwijała się komunikacja kolejowa, a kraj czerpał zyski z handlu międzynarodowego, co wzmagało korzystną koniunkturę gospodarczą. Mimo tych pozytywnych trendów Rosja nadal była zacofana w porównaniu z państwami Europy Zachodniej. Choć w wyniku wydarzeń rewolucyjnych zostały poszerzone swobody polityczne, Rosja pozostała monarchią absolutną, w której pełnia władzy należała do cara Mikołaja II oraz otaczającej go arystokracji.

Wybuch wojny w 1914 r. początkowo podziałał integrująco na społeczeństwo rosyjskie, które skupiło się wokół haseł patriotycznych i poparło cesarza głoszącego, iż prowadzi sprawiedliwą walkę o wyzwolenie narodów słowiańskich spod ucisku germańskiego. W wyniku mobilizacji w szeregi armii trafiło ponad 5 mln mężczyzn, co miało poważne konsekwencje gospodarcze. W przemyśle oraz rolnictwie zabrakło rąk do pracy. Działania wojenne przyczyniły się do odcięcia Rosji od jej dotychczasowych kontrahentów, zamarł handel zagraniczny, zostały także utrudnione dostawy sprzętu wojskowego. Szwankowały transport morski oraz transport kolejowy, którego większość była przeznaczona na potrzeby armii. W miastach brakowało żywności i opału, produkty nieustannie drożały, a braki w dostawach surowców hamowały produkcję przemysłową.

Najważniejsze opozycyjne ugrupowania polityczne w Rosji

Rok powstania	Nazwa partii	Przywódcy	Program
1905	Partia Konstytucyjno-Demokratyczna (od skrótu K-D – **kadeci**), od 1906 r. Partia Wolności Ludu	Paweł Milukow	liberałowie; opowiadała się za utrzymaniem własności prywatnej środków produkcji; chciała wprowadzenia demokratycznej monarchii konstytucyjnej i poszerzenia uprawnień Dumy
1901	Partia Socjalistów-Rewolucjonistów (**eserowcy**, ros. *esery* od skrótu SR)	Wiktor Czernow, Borys Sawinkow	radykalna lewica; chcieli utworzenia federacyjnej republiki demokratycznej w wyniku rewolucji z udziałem chłopów i zniesienia prywatnej własności środków produkcji
1903	Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji (**mienszewicy**)	Lew Martow (właśc. Julij Cederbaum)	socjaldemokracja; opowiadali się za ewolucyjnymi zmianami na drodze demokratycznej, które miały doprowadzić do socjalizmu
1903	Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji (**bolszewicy**)	Włodzimierz Lenin (właśc. Uljanow)	radykalna lewica komunistyczna; opowiadali się za wprowadzeniem dyktatury proletariatu w wyniku rewolucji robotniczej i zniesieniem prywatnej własności środków produkcji

PRZYCZYNY REWOLUCJI

Na skutek długotrwałych walk Rosja ponosiła ogromne straty. Słabło zaopatrzenie armii, a żołnierzom w okopach często brakowało amunicji i broni. Początkowy entuzjazm zmienił się w rozgoryczenie, powodujące wzmożoną krytykę władz oraz rodziny cesarskiej. Na Rosjanach bardzo złe wrażenie robił także umacniający swoje wpływy na dworze szarlatan-uzdrowiciel **Grigorij Rasputin**, którego oskarżano o sterowanie rodziną cesarską. Mikołaj II szybko stracił zaufanie zarówno społeczeństwa, jak i żołnierzy. Choć car osobiście objął dowództwo nad siłami zbrojnymi, nie poprawiło to sytuacji armii rosyjskiej.

Coraz więcej ugrupowań dostrzegało konieczność natychmiastowych zmian w systemie politycznym kraju. Oddani monarchii konserwatyści dążyli do wyeliminowania czynników zagrażających ówczesnemu ustrojowi. W grudniu 1916 r. grupa spiskowców dokonała udanego zamachu na znienawidzonego Rasputina. Monarchiści planowali odsunięcie od władzy niekompetentnego Mikołaja II i zastąpienie go którymś z bardziej energicznych Romanowów. Liberałowie naciskali na powołanie rządu odpowiedzialnego przed parlamentem. W środowiskach robotniczych oraz chłopskich narastały radykalne nastroje, które zaostrzały się wraz z pogarszającą się aprowizacją.

REWOLUCJA LUTOWA

Zimą 1916 i 1917 r. w największych miastach Rosji zaczęło brakować żywności, co wywołało falę oburzenia społeczeństwa. Na przełomie stycznia i lutego rozpoczęły się masowe strajki robotnicze w Piotrogrodzie, Moskwie i innych wielkich ośrodkach przemysłowych. **8 marca 1917 r.** (**23 lutego 1917 r.** według obowiązującego wówczas w Rosji kalendarza juliańskiego) wybuchł strajk w Zakładach Putiłowskich. Wydarzenie to jest uważane za początek **rewolucji lutowej**. Na ulicach stolicy pojawiało się coraz więcej demonstrantów, a hasła ekonomiczne szybko przerodziły się w polityczne. Car nakazał siłowe zdławienie protestów. Większość żołnierzy odmówiła wykonania

Uzbrojeni żołnierze, którzy opowiedzieli się po stronie rewolucjonistów, patrolujący ulice Piotrogrodu podczas zamieszek w marcu 1917 r.

▪ *fotografia, Rosja, 1917 r.*

rozkazu, a nawet dołączyła do demonstrujących. Kiedy protestujący zdobyli arsenał garnizonu stołecznego, Mikołaj II postanowił wrócić do stolicy i przy pomocy wiernych oddziałów stłumić zamieszki. Realizacji tego planu przeszkodził jednak strajk kolejarzy. W dniu 12 marca 1917 r. w Piotrogrodzie powstała **Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich**. Równocześnie posłowie do Dumy Państwowej ogłosili powstanie **Tymczasowego Komitetu Wykonawczego Dumy**. Obu organom, uznającym się za przedstawicielstwo społeczeństwa rosyjskiego i reprezentującym umiarkowane siły polityczne, zależało na pokojowym rozwiązaniu piętrzących się problemów. **14 marca 1917 r.** pod przewodnictwem liberała, księcia **Grigorija Lwowa**, powstał **Rząd Tymczasowy**, w którego skład wszedł także przedstawiciel lewicy, eserowiec **Aleksander Kiereński**. **15 marca 1917 r.** Mikołaj II podpisał akt abdykacji, w którym rezygnował z tronu na rzecz brata, wielkiego księcia Michała. Książę Michał zrzekł się korony następnego dnia i przekazał pełnię władzy Rządowi Tymczasowemu.

RZĄD TYMCZASOWY

Powstały w połowie marca 1917 r. Rząd Tymczasowy głosił hasła demokratyzacji stosunków politycznych poprzez wprowadzenie ustroju parlamentarnego. Nowa władza zniosła karę śmierci, ogłosiła amnestię, swobodę druku i słowa oraz wolność zrzeszania się i zakładania partii politycznych. Rząd zapowiadał także liberalizację polityki rusyfikacyjnej wobec

POSTAĆ HISTORYCZNA

ALEKSANDER KIEREŃSKI (1881–1970)

Rosyjski polityk i parlamentarzysta. Był synem nauczyciela i dyrektora gimnazjum w Symbirsku. Po ukończeniu studiów prawniczych zaangażował się w ruch socjalistyczny i wstąpił do Partii Socjalistów-Rewolucjonistów. W tym okresie dał się poznać jako znakomity obrońca w procesach politycznych i elokwentny mówca. Po rewolucji 1905–1907 włączył się w życie polityczne Rosji, a w 1912 r. został posłem do Dumy Państwowej. Uważał, że państwo potrzebuje głębokich reform wewnętrznych, których można dokonać w sposób ewolucyjny. Po rewolucji lutowej był wiceprzewodniczącym piotrogrodzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, a także piastował funkcję ministra sprawiedliwości w Rządzie Tymczasowym. Zwalczał zarówno ruch bolszewicki, jak i prawicowych puczystów. Mimo szerokich uprawnień i władzy dyktatorskiej nie zdołał zapobiec przewrotowi bolszewickiemu. Po przejęciu władzy przez Lenina był zmuszony zbiec za granicę.

uciskanych dotąd przez reżim carski mniejszości narodowych i etnicznych. Choć zadeklarowano podtrzymanie sojuszu z aliantami i kontynuowanie walki z państwami centralnymi, rząd odżegnywał się od imperialistycznych celów caratu i ekspansji terytorialnej. Ówczesna władza starała się przede wszystkim opanować dramatyczną sytuację gospodarczą, w jakiej znalazło się wycieńczone prowadzeniem wojny państwo.

Interesy robotników i chłopów reprezentowały powstające w całym kraju rady robotniczo-żołnierskie, a najważniejsza z nich (funkcjonująca w Piotrogrodzie) wpływała na decyzje Rządu Tymczasowego. W okresie od marca do lipca 1917 r. doszło do ukształtowania się specyficznej formy sprawowania władzy, w której funkcjonowały dwa organy podejmujące najważniejsze decyzje państwowe. Systematyczne pogarszanie się sytuacji gospodarczej w kraju wywołało falę niezadowolenia skierowaną przeciwko działaniom Rządu Tymczasowego. Aby pogłębić destabilizację rosyjskiego państwa, wywiad niemiecki wysłał do Rosji działających dotychczas na emigracji bolszewików z **Włodzimierzem Leninem** na czele.

W pierwszej połowie 1917 r. Rząd Tymczasowy podjął ostatnią próbę przejęcia inicjatywy na froncie. Rozpoczęta 1 lipca 1917 r. **ofensywa Kiereńskiego** (nazwana tak od nazwiska ówczesnego ministra spraw wojskowych) zakończyła się klęską. W Piotrogrodzie doszło do masowych demonstracji antywojennych. Na czele rządu stanął Kiereński, któremu zarówno przedstawiciele Dumy, jak i Rady Delegatów Robotników i Żołnierzy udzielili nieograniczonych pełnomocnictw. Nowy premier wprowadził rządy dyktatorskie, zdelegalizował partię bolszewicką i postanowił zdyscyplinować społeczeństwo poprzez przywrócenie cenzury, kary śmierci i sądów polowych w armii. We wrześniu 1917 r. na Piotrogród ruszyły oddziały kawalerii pod dowództwem **Ławra Korniłowa**. Choć konserwatywny **pucz** został stłumiony, pogłębił on kryzys polityczny i osłabił rząd Kiereńskiego.

Cesarz Mikołaj II w eskorcie uzbrojonych strażników podczas aresztu domowego w pałacu w Carskim Siole, gdzie przebywał w 1917 r.

▪ *fotografia, Rosja, 1917 r.*

REWOLUCJA I WOJNA DOMOWA W ROSJI W LATACH 1917–1921

DZIAŁALNOŚĆ BOLSZEWIKÓW

Najzagorzalszymi krytykami carskiego absolutyzmu byli **bolszewicy** – zwolennicy radykalnej frakcji działającej w podziemiu Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji. Czołową pozycję zajmował w niej **Włodzimierz Uljanow**, używający pseudonimu **Lenin**. Po przybyciu do Piotrogrodu Lenin rozpoczął ostrą krytykę działań Rządu Tymczasowego. Postulował przejęcie przez robotników kontroli nad zakładami pracy, a także przeprowadzenie sprawiedliwego podziału ziemi uprawnej należącej do szlachty i arystokracji pomiędzy chłopów. Obstawał również za całkowitym przejęciem władzy przez rady delegatów robotników i żołnierzy, których skład był według niego rzeczywistym odzwierciedleniem społeczeństwa rosyjskiego. Przede wszystkim jednak forsował hasło natychmiastowego zaprzestania działań wojennych. Przygotowywał także swoich współpracowników z partii bolszewickiej do siłowego przejęcia władzy poprzez destabilizację sytuacji politycznej, osłabianie wpływów Rządu Tymczasowego i organizowanie uzbrojonych i przeszkolonych bojówek.

? 1. Wskaż obszary, które od początku rewolucji październikowej znajdowały się pod panowaniem bolszewików.

2. Określ kierunki działań Armii Czerwonej podczas wojny domowej.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁODZIMIERZ ULJANOW (LENIN) (1870–1924)

Rosyjski polityk i rewolucjonista, organizator rewolucji październikowej i pierwszy przywódca Związku Sowieckiego. W latach 90. XIX w., po ukończeniu studiów prawniczych i podjęciu pracy zawodowej, zaangażował się w ruch rewolucyjny. Zafascynowany filozofią Karola Marksa, jako pisarz i publicysta stał się propagatorem rewolucji socjalistycznej. Brał udział w powstaniu Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, a w 1903 r. stał się przywódcą jednej z jej frakcji – bolszewików. Oskarżony o działalność rewolucyjną, został zesłany na Syberię, a po odbyciu kary wyemigrował na zachód Europy. Tam kontynuował pracę pisarską i włączył się w działalność międzynarodowego ruchu robotniczego. Na początku I wojny światowej mieszkał w Szwajcarii, skąd nawoływał do zakończenia walk. Po wybuchu rewolucji lutowej przy pomocy Niemców wrócił do Rosji, gdzie stanął na czele bolszewickiego zamachu stanu i został pierwszym szefem rządu sowieckiego. Odpowiedzialny za wprowadzenie totalitarnej dyktatury bolszewickiej, terror oraz stworzenie systemu sowieckich obozów koncentracyjnych.

Mimo zdelegalizowania organizacji bolszewików jej członkowie nieustannie rośli w siłę, a ich propaganda utwierdzała wielu Rosjan w przekonaniu, że tylko radykalna frakcja ruchu robotniczego dba o interesy pracującego proletariatu. Znajdowali coraz szerszy posłuch wśród zniecierpliwionego oczekiwaniem na reformę rolną chłopstwa, a także podatnych na radykalne hasła marynarzy Floty Bałtyckiej stacjonujących w Piotrogrodzie. Bolszewicy głosili też, że jedynie oni są zdolni do obrony niższych stanów przed powrotem dawnych stosunków społecznych, co okazało się niezwykle aktualne podczas próby konserwatywnego przewrotu podjętej przez gen. Korniłowa. Jesienią wpływy ugrupowania były już na tyle silne, iż Lenin zdecydował się wydrzeć władzę z rąk Rządu Tymczasowego.

REWOLUCJA PAŹDZIERNIKOWA W 1917 R.

W nocy z **6 na 7 listopada 1917 r. (z 24 na 25 października 1917 r.** według kalendarza juliańskiego) uzbrojone bojówki bolszewickie, złożone w dużej mierze ze zradykalizowanych żołnierzy i marynarzy garnizonu piotrogrodzkiego, opanowały najważniejsze punkty stolicy. W ich ręce dostały się: poczta, magazyny żywności, dworce kolejowe i obiekty wojskowe. Jedna z grup spiskowców wdarła się także do **Pałacu Zimowego**, będącego siedzibą Rządu Tymczasowego. Załoga obiektu, złożona z kadetów szkoły oficerskiej i batalionu kobiecego, nie stawiła oporu. Obradujący w pałacu ministrowie zostali aresztowani. Uwięzienia uniknął Aleksander Kiereński, który mając informacje o planowanym przewrocie, wyjechał z Piotrogrodu w celu zorganizowania wojskowej odsieczy. Jego apele o pomoc legalnemu rządowi nie znalazły posłuchu u żołnierzy. Zbrojny przewrót, w którego wyniku władzę w stolicy oraz Moskwie przejęli bolszewicy, dał początek **rewolucji październikowej**.

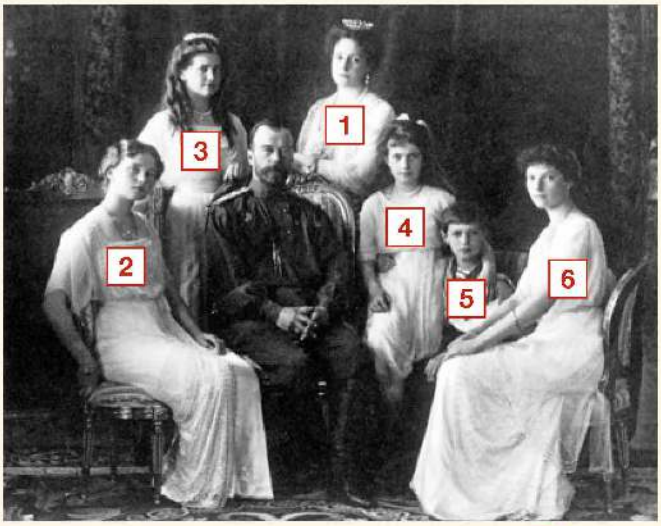

Atak sił rewolucyjnych na Pałac Zimowy podczas przewrotu październikowego.

▪ *ilustracja, Rosja, 1917 r.*

EKSTERMINACJA ELIT

Wojna domowa stała się realizacją idei rewolucji komunistycznej w praktyce. Jej nadrzędnym celem było stworzenie społeczeństwa bezklasowego, a pierwszymi ofiarami nowej polityki stali się przedstawiciele dotychczasowych elit społecznych, gospodarczych i kulturalnych. Założenia bolszewików realizowano za pomocą brutalnego terroru. Represje dotknęły przedstawicieli szlachty i arystokracji oraz wywodzących się z tych warstw oficerów. Symbolicznym przykładem działań władzy było zamordowanie byłego cara Mikołaja II i jego najbliższej rodziny. Ofiarami policji politycznej stało się też prawosławne duchowieństwo, uważane za podporę dawnych rządów. Po nieudanej próbie zamachu na Włodzimierza Lenina, podjętej przez działacza eserowskiego, Rada Komisarzy Ludowych uchwaliła dekret *O czerwonym terrorze*. Organy bezpieczeństwa mogły na jego podstawie brutalnie karać przeciwników władzy bolszewickiej. W rezultacie prześladowania objęły również środowiska polityczne, w tym lewicowe. Realizacja założeń ekonomicznych komunizmu wojennego spowodowała represje wobec zamożnych przemysłowców, a także przedstawicieli klasy średniej, kupców, sklepikarzy czy bogatych chłopów, podejrzewanych o ukrywanie towarów oraz żywności. Powszechnie stosowano odpowiedzialność zbiorową, dokonując masowych egzekucji mieszkańców wsi, niezgadzających się na obowiązkowe dostawy, czy robotników strajkujących z powodu nadmiernego ucisku.

Car Mikołaj II z żoną, cesarzową Aleksandrą 1, oraz dziećmi: wielką księżną Olgą 2, wielką księżną Marią 3, wielką księżną Anastazją 4, cesarzewiczem Aleksym 5 oraz wielką księżną Tatianą 6,
▪ *fotografia, Rosja, 1914 r.*

? Jakie grupy społeczne dotknął terror bolszewicki?

7 listopada 1917 r. obradujący pod nadzorem bolszewików ogólnorosyjski zjazd Delegatów Rad Robotniczych i Żołnierskich ogłosił powstanie **Rady Komisarzy Ludowych**, czyli nowego rządu z Leninem na czele. Następnego dnia uchwalono **dekret o pokoju** i **dekret o ziemi**, które obiecywały niezwłoczne zakończenie działań zbrojnych i **nacjonalizację** majątków rolnych. Wkrótce delegaci nowego rządu rozpoczęli rozmowy pokojowe z Niemcami i Austro-Węgrami, które zakończyły się podpisaniem **3 marca 1918 r. traktatu pokojowego w Brześciu Litewskim**. Przerwanie walk na froncie pozwoliło bolszewikom na skonsolidowanie władzy i skupienie wszystkich sił na pokonaniu przeciwników wewnętrznych.

WOJNA DOMOWA W ROSJI

Bolszewicy nie zamierzali dzielić się zdobytą w wyniku przewrotu władzą z innymi środowiskami politycznymi. Zezwolili jednak na przeprowadzenie rozpisanych jeszcze przez Rząd Tymczasowy wyborów do **Konstytuanty**, czyli Rosyjskiego Zgromadzenia Ustawodawczego. W wolnych, bezpośrednich i powszechnych wyborach, przy bardzo wysokiej frekwencji, poparło ich zaledwie 25% społeczeństwa. Podczas pierwszego i jedynego posiedzenia posłowie odrzucili wniosek, aby Zgromadzenie zrzekło się uprawnień legislacyjnych na rzecz Rady Komisarzy Ludowych. Bolszewicy opuścili spotkanie, a nazajutrz milicja robotnicza siłą opróżniła salę obrad i zamknęła zgromadzenie.

Lekceważące potraktowanie parlamentu wywołało liczne protesty, które zostały brutalnie rozpędzone. Lenin uznał tego typu demonstracje za działalność kontrrewolucyjną i do jej zwalczania powołał tajną policję polityczną **– Wszechrosyjską Komisję Nadzwyczajną do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem** (tzw. **Czeka** – od rosyjskiego skrótu nazwy). Na jej czele stanął zaangażowany w ruch rewolucyjny Polak – **Feliks Dzierżyński**. Funkcjonariusze organizacji stosowali terror i bezlitośnie tępili „wrogów klasowych": szlachtę, duchowieństwo, **kułaków** (bogatych chłopów), oficerów oraz działaczy wrogich bolszewikom partii politycznych.

Kraj wkrótce ogarnęła wojna domowa, toczące się między **czerwonymi** (oddziałami bolszewików) a **białymi** (wojskami antybolszewickimi). Rada Komisarzy Ludowych uzurpowała sobie prawo do reprezentowania całej Rosji. Rzeczywistą władzę sprawowała jednakże tylko w najważniejszych ośrodkach kraju i centrach decyzyjnych: Piotrogrodzie i Moskwie. Większość terytorium byłego Imperium Rosyjskiego znajdowała się w chaosie polityczno-administracyjnym. W całym państwie tworzyły się lokalne ośrodki władzy, przeciwstawiające się dyktaturze bolszewików i starające się wprowadzić na kontrolowanych przez siebie terenach ład. Nie wszystkie oddziały wojska uległy radykalizacji. Część z nich pozostała pod komendą swoich dotychczasowych dowódców, którzy zaczęli formować armie do walki z bolszewikami. Sformowaną na południu Armią Ochotniczą dowodził gen.

WARTO WIEDZIEĆ

Ofiary wojny domowej

Wojna domowa trwająca w latach 1917–1921 pochłonęła życie milionów Rosjan. Szacuje się, że w toku regularnych operacji militarnych zginęło 650 tys. białogwardzistów. Walki z chłopskimi powstańcami kosztowały życie przeszło 900 tys. partyzantów, będących przeciwnikami dyktatury. Ofiarami terroru organów bezpieczeństwa (Czeki) padło w tych latach ok. 1,2 mln obywateli rosyjskich, uznanych za „wrogów ludu" i „kontrrewolucjonistów". Największe straty demograficzne wywołał jednak spowodowany bolszewicką polityką gospodarczą głód, w wyniku którego zmarło ok. 6 mln ludzi.

? Który z aspektów wojny domowej spowodował największe straty demograficzne?

ARMIA CZERWONA

W styczniu 1918 r. dekretem Rady Komisarzy Ludowych powołano do życia **Robotniczo-Chłopską Armię Czerwoną**, w skład której weszły dotychczasowe bojówki bolszewickie. Na czele sił zbrojnych stanął bezwzględny rewolucjonista **Lew Trocki**. Początkowo była to formacja ochotnicza, lecz w połowie 1918 r. na terenach kontrolowanych przez władzę bolszewicką wprowadzono powszechny pobór. Ważną rolę w Armii Czerwonej odgrywali **politrucy**, czyli instruktorzy polityczni, którzy odpowiadali za formowanie świadomości politycznej wśród rekrutów. Armię Czerwoną traktowano jako główne narzędzie rozprzestrzenienia rewolucji, a karność żołnierzy egzekwowano przy pomocy terroru. Równocześnie władze bolszewickie zezwalały czerwonoarmistom na stosowanie okrucieństwa wobec wrogów porządków rewolucyjnych.

? Jaką rolę w Armii Czerwonej odgrywali instruktorzy polityczni?

Armia Czerwona była początkowo formacją ochotniczą, bez stopni wojskowych, której oficerowie (do maja 1918 r.) byli wybierani w sposób demokratyczny.

▪ *fotografia, Rosja, 1918 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKRET O POKOJU

Dekret o pokoju, uchwalony 8 listopada 1917 r. przez II Ogólnorosyjski Zjazd Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich w Piotrogrodzie, był zabiegiem propagandowym bolszewików, którzy chcieli w ten sposób skompromitować imperialną politykę carskiej Rosji.

Rząd robotniczy i chłopski, utworzony przez rewolucję 24–25 października i opierający się na Radach Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich, proponuje wszystkim wojującym narodom i ich rządom niezwłocznie rozpocząć rokowania o sprawiedliwy, demokratyczny pokój. Za pokój sprawiedliwy, czyli demokratyczny, którego pragnie przytłaczająca większość wyczerpanych, znużonych i znękanych przez wojnę robotników i klas pracujących wszystkich krajów wojujących – za pokój, którego w sposób najbardziej wyraźny i uporczywy żądali robotnicy i chłopi rosyjscy po obaleniu monarchii carskiej – za taki pokój rząd uważa natychmiastowy pokój bez aneksji (tj. bez zaboru cudzych ziem, bez przyłączenia przemocą obcych narodowości) i bez kontrybucji.

Rząd Rosji proponuje wszystkim narodom wojującym niezwłoczne zawarcie takiego pokoju, wyrażając gotowość poczynienia natychmiast, bez najmniejszej zwłoki, wszystkich decydujących kroków, aż do ostatecznego zatwierdzenia wszystkich warunków takiego pokoju przez pełnomocne zgromadzenia przedstawicieli ludu wszystkich krajów i wszystkich narodów.

Przez aneksję, czyli zabór obcych ziem rząd – zgodnie ze świadomością prawną, właściwą demokracji w ogóle, a klasom pracującym w szczególności – rozumie wszelkie przyłączenie do wielkiego lub silnego państwa małej lub słabej narodowości bez ściśle, wyraźnie i dobrowolnie wyrażonej zgody i chęci tej narodowości, niezależnie od tego, kiedy to przymusowe przyłączenie zostało dokonane, jak również niezależnie od tego, jak dalece rozwinięty lub zacofany jest naród przemocą przyłączany lub przemocą utrzymywany w granicach danego państwa. Niezależnie wreszcie od tego, czy naród ten znajduje się w Europie, czy też w odległych krajach zaoceanicznych.

Źródło: W. Lenin, *Dzieła wybrane*, t. 2, Warszawa 1949, s. 235–250.

? 1. Wyjaśnij, jak Lenin rozumiał „pokój sprawiedliwy", który powinien zapanować po zakończeniu wojny.
2. Określ, w jakim celu wydano powyższy dekret.

Anton Denikin, na północy – gen. Jewgienij Miller, zaś na północnym zachodzie – gen. Nikołaj Judenicz. Nie współpracowali oni jednak ze sobą, co pozwoliło bolszewikom na powołanie **Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej**, która skutecznie przeciwstawiała się rozproszonym siłom przeciwnika.

We wrześniu 1918 r. Lenin ogłosił wprowadzenie **komunizmu wojennego**. Zakładał on przymusową pracę, upaństwowienie handlu, przemysłu i rolnictwa oraz zastąpienie pieniądza talonami przyznawanymi jedynie osobom lojalnym bolszewikom. Siłą stawiającą bezwzględny opór władzy bolszewickiej stali się chłopi. Początkowe zapewnienia czerwonych o sprawiedliwym podziale upaństwowionej ziemi okazały się pustą obietnicą. Na stan chłopski narzucono za to obowiązek przymusowych dostaw żywności dla głodujących miast. Ludność wiejska stała się również głównym źródłem przymusowej rekrutacji do Armii Czerwonej. Konfiskaty oraz pobór egzekwowano w sposób niezwykle brutalny. Systematycznie ograbiana ludność chłopska nie była w stanie sama się wyżywić. Dochodziło więc do otwartych buntów i działań partyzanckich skierowanych przeciwko Armii Czerwonej i siłom bezpieczeństwa. Ruchy te zostały jednak z całą bezwzględnością zdławione. Działania przeciwko ludności wiejskiej spowodowały w rezultacie pogłębienie kryzysu aprowizacyjnego, a na obszarach kontrolowanych przez bolszewików zapanował głód. Rządy bolszewickie wywoływały także niezadowolenie

WARTO WIEDZIEĆ

Korpus Czechosłowacki

Pod wpływem haseł panslawizmu część jeńców austriackich narodowości czeskiej i słowackiej wziętych do niewoli przez Rosjan jeszcze w okresie rządów caratu stworzyła ochotnicze oddziały wojskowe, które miały walczyć o wyzwolenie Czech i Słowacji spod władzy Habsburgów. Korpus Czechosłowacki liczył ok. 40 tys. żołnierzy o dużej wartości bojowej. Jednak ich położenie uległo zmianie po zawarciu przez Rosję bolszewicką pokoju brzeskiego. Zdecydowano wówczas o ewakuacji Korpusu do Francji. Problemem było to, że alianci gwarantowali transport morski jedynie z Władywostoku, gdzie należało dostać się Koleją Transsyberyjską. Bolszewicy próbowali rozbroić Czechów i Słowaków, lecz ci stawili im opór. W lecie 1918 r. ich oddziały stanowiły najsilniejszą formację zbrojną na wschód od Uralu. Uznani przez ententę za armię sprzymierzoną, zapewnili ochronę wielu rosyjskim działaczom sprzeciwiającym się dyktaturze bolszewickiej. W 1920 r. wojska czechosłowackie powróciły do Europy.

Żołnierze Korpusu Czechosłowackiego po dotarciu do Władywostoku.

▪ *fotografia, Władywostok, 1918 r.*

? W jaki sposób Czesi i Słowacy znaleźli się na Syberii?

wśród warstwy robotniczej, a nawet stanowiących dotąd ideowe zaplecze ich władzy marynarzy Floty Bałtyckiej. Masowe strajki robotników przemysłowych w Piotrogrodzie czy Moskwie były jednak krwawo tłumione przez siły bezpieczeństwa i wojsko. Podobny los spotkał buntujących się na początku marca 1921 r. marynarzy w twierdzy Kronsztad.

Dążąc do rozszerzenia rewolucji w Europie, bolszewicy powołali w 1919 r. **Komintern** (ros. *Kommunisticzeskij Internacjonał* – 'Międzynarodówka Komunistyczna'), nazywany też **III Międzynarodówką**. Jego głównym zadaniem było koordynowanie działań komunistów w różnych krajach w celu wywołania światowej rewolucji. W rzeczywistości partie komunistyczne stały się agenturą polityczno-militarną Rosji Sowieckiej (od ros. *sowiet* – rada), a potem Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS).

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację panującą w Rosji w latach 1914–1916.
2. Opisz przebieg rewolucji lutowej.
3. Oceń skuteczność polityki wewnętrznej Rządu Tymczasowego.
4. Wskaż przyczyny rewolucji październikowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Fitzpatrick, *Rewolucja rosyjska*, tłum. J. Bożek, Warszawa 2017.
D. Smith, *Skazani. Ostatnie dni rosyjskiej arystokracji*, tłum. S. Musielak, Kraków 2014.

4 KLĘSKA PAŃSTW CENTRALNYCH

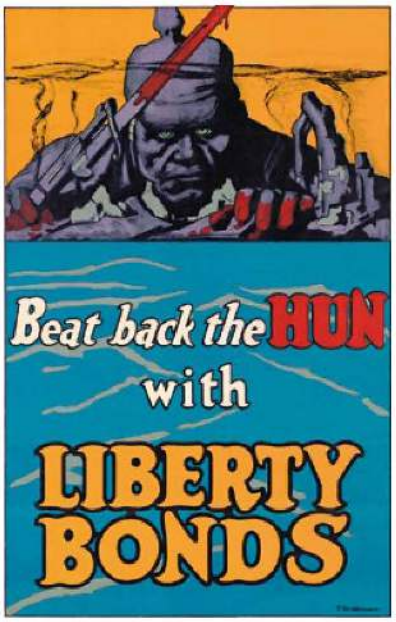
PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaki przebieg miały walki na froncie zachodnim w 1916 r.?
2. W jaki sposób Wielka Brytania zamierzała osłabić gospodarkę Niemiec?

TOTALNY CHARAKTER WIELKIEJ WOJNY

Jak żaden z poprzednich konfliktów, I wojna światowa w bezpośredni sposób oddziaływała na całe społeczeństwa państw w nią zaangażowanych, dlatego jest określana jako **wojna totalna**. W walkach wzięli udział żołnierze z powszechnego poboru, którzy na kilka lat zostali oderwani od domów, rodzin i miejsc pracy. Doświadczyli przy tym przeżyć, które mocno wpłynęły na ich stan zdrowia psychicznego. Wielu poległych pozostawiło bez opieki wdowy i sieroty, a setki tysięcy weteranów zostały okaleczone i zdane tylko na pomoc najbliższych, przy niewielkim wsparciu ze strony państwa. Uzbrojenie, zaopatrzenie i wyżywienie wymagało ogromnych nakładów finansowych, co doprowadziło do całkowitego przestawienia gospodarki na **gospodarkę wojenną**. Tym samym ograniczono produkcję towarów koniecznych do codziennego funkcjonowania. Rządy nie były w stanie udźwignąć finansowo kosztów prowadzenia wojny, dlatego zwiększano podatki i zapożyczano się kosztem własnych obywateli – przeprowadzano akcje zbiórkowe, ogłaszano edycje pożyczek wojennych, emitowano obligacje.

Podczas I wojny światowej rządy państw masowo wykorzystywały też aparat **propagandy** w celu kreowania korzystnego dla siebie przekazu medialnego i kształtowania opinii publicznej. Używano do tego dostępnych wówczas mediów, takich jak prasa, literatura popularna, kino i formy plastyczne, np. malarstwo, plakat i pisma ulotne.

Pokonaj Hunów obligacjami głosi hasło na brytyjskim plakacie z I wojny światowej, nawołującym do kupowania obligacji wojennych.

▪ *plakat, Wielka Brytania, 1916 r.*

NIEOGRANICZONA WOJNA PODWODNA

Walki na wyczerpanie, toczone na froncie zachodnim, osłabiły zasoby ludzkie i gospodarkę Francji. Sprawiło to, że pod koniec 1917 r. w szeregach armii francuskiej doszło do buntów. Na skraju załamania ekonomicznego znalazły się także Włochy. Również Wielka Brytania ponosiła ogromne straty, lecz dzięki zasobom z kolonii i dominiów jej gospodarce wciąż daleko było do upadku. Dlatego na przełomie 1916 i 1917 r. to ona stanowiła najsilniejsze ogniwo ententy.

W tych warunkach w naczelnym dowództwie niemieckim zrodziła się koncepcja **nieograniczonej wojny podwodnej**. Akcja miała na celu odcięcie zaopatrzenia Wysp Brytyjskich poprzez ataki okrętów podwodnych (z niem. *Unterseeboot*; czyt.: unter-zibot – 'łódź podwodna', w skrócie: **U-boot**) na wszystkie statki, nawet te pod banderą neutralną, zmierzające do portów brytyjskich. Władze cywilne Rzeszy były przeciwne temu przedsięwzięciu,

SYTUACJA LUDNOŚCI CYWILNEJ

Wojna spowodowała także dramatyczne zmiany w życiu ludności cywilnej. Rzesze ludzi doświadczyły bezdomności, wygnania, represji ze strony najeźdźców, deportacji i przymusowego ograniczenia wolności osobistej. Ponadto większość społeczeństw cierpiała z powodu niedoboru podstawowych produktów konsumpcyjnych, a co za tym idzie – niedożywienia i głodu. Najdotkliwiej odczuli go mieszkańcy państw centralnych oraz ziem przez nie okupowanych. Braki starano się zastępować użyciem różnego rodzaju zamienników, m.in. z suszonych żołędzi produkowano kawę, a z kasztanów wytwarzano olej. Zjadano np. bociany lub wrony, a władze promowały hodowlę królików oraz uprawę ogródków warzywnych. Kontrola i reglamentacja żywności powodowały drożyznę i powstanie czarnego rynku. Wielomiesięczny stan niedożywienia sprawiał, że ludzie byli bardziej podatni na choroby zakaźne.

Kobieta na gruzach swojego domu, zniszczonego w trakcie walk nad rzeką Sommą.

▪ *fotografia, Francja, 1916 r.*

Powołanie mężczyzn do wojska wiązało się z groźbą przerwania produkcji i załamaniem gospodarczym. Dlatego aby uzupełnić straty, w zakładach zatrudniano jeńców, dzieci i młodzież lub ludzi starszych. Ponadto opuszczone przez mężczyzn warsztaty, biura i sklepy były systematycznie zajmowane przez kobiety, obarczone nadal wychowaniem potomstwa oraz opieką nad starszymi członkami rodzin. Dzięki pracy tysięcy kobiet w zakładach zbrojeniowych walczące państwa były w stanie utrzymać produkcję wojenną. Wpłynęło to na wzmożenie nastrojów emancypacyjnych obywatelek, które dały dowód, że bez ich udziału niemożliwe byłoby prowadzenie wojny.

? Jaki wpływ na ludność cywilną miała Wielka Wojna?

gdyż obawiały się negatywnej reakcji państw neutralnych, a przede wszystkim włączenia się do wojny Stanów Zjednoczonych.

W dniu **1 kwietnia 1917 r.** Niemcy, po uprzednim ostrzeżeniu rządów państw neutralnych, rozpoczęły nieograniczoną wojnę podwodną. Do walki ruszyło niewiele ponad sto okrętów, które początkowo odnosiły sukcesy. Brytyjczycy okazali się bezradni wobec wroga ukrytego w głębinach, a ryzyko strat sprawiło, że państwa neutralne zrezygnowały z dostaw. Sytuacja gospodarki brytyjskiej stała się krytyczna, jednak z czasem niemieckie ataki zmalały z powodu psucia się okrętów i wycieńczenia załóg. Ponadto flota brytyjska wdrożyła nowe metody walki, skupiając statki handlowe w konwoje eskortowane przez liczne i silnie

Niemieckie U-booty w porcie na początku I wojny światowej. Aby uchronić przed nimi statki handlowe, alianci zastosowali osłonę okrętów wojennych. Minowano także cieśniny i mniejsze akweny.

▪ *fotografia kolorowa, Niemcy, 1914 r.*

uzbrojone jednostki bojowe. Zwiększona została także liczba zapór minowych i moc bomb głębinowych. Działania te przyczyniły się do znacznych strat niemieckich i fiaska całej operacji. Latem 1917 r. było już jasne, że Niemcy nie zdołają złamać brytyjskiej gospodarki.

PRZYSTĄPIENIE USA DO WOJNY

W Stanach Zjednoczonych od samego wybuchu wojny w Europie z niepokojem obserwowano działania podejmowane przez niemieckie okręty podwodne. Rząd oraz społeczeństwo amerykańskie dystansowały się jednak od pomysłu zaangażowania w konflikt. Jednocześnie dostawy surowców oraz towarów dla walczących stron (głównie ententy) korzystnie wpływały na rozwój gospodarczy USA. Mimo dużego poparcia dla bliskiej kulturowo Wielkiej Brytanii w społeczeństwie amerykańskim występowały również nastroje sprzyjające państwom centralnym. Gdy w maju 1915 r. jeden z niemieckich okrętów podwodnych storpedował brytyjski statek pasażerski **Lusitania** [czyt.: luzitenia], na którego pokładzie znajdowali się obywatele amerykańscy, wywołało to falę oburzenia opinii publicznej i wzrost tendencji antyniemieckich. Mimo to większość Amerykanów wciąż opowiadała się za **izolacjonizmem**, będącym też hasłem przewodnim kampanii wyborczej prezydenta **Thomasa Woodrowa Wilsona** [czyt.: tomasa łudroła łylsona], dzięki któremu uzyskał on reelekcję w 1916 r.

Rozpoczęcie nieograniczonej wojny podwodnej zdecydowanie zmieniło nastroje w Ameryce. Reakcją prezydenta było zerwanie z Niemcami stosunków dyplomatycznych i zapowiedź uzbrajania amerykańskich jednostek handlowych. Rządy państw sprzymierzonych usilnie namawiały Waszyngton na przyłączenie się do wojny. Natomiast Niemcy, przewidując możliwość wypowiedzenia wojny przez USA, podjęły próbę przekonania Meksyku do zawarcia sojuszu. Obiecały przy tym pomoc w odzyskaniu przez Meksykanów prowincji utraconych w wojnie z lat 1848–1849. **Depesza Zimmermanna** (od nazwiska Arthura Zimmermanna [czyt.: artura cymermana], niemieckiego ministra spraw zagranicznych), skierowana do niemieckiego ambasadora w Meksyku, została jednak przechwycona przez wywiad brytyjski i opublikowana. Jej treść wywołała oburzenie amerykańskiej opinii publicznej. Gdy w marcu 1917 r. zostały zatopione pierwsze

Prezydent Stanów Zjednoczonych Thomas Woodrow Wilson był zwolennikiem izolacjonizmu, jednak w wyniku opublikowania w 1917 r. depeszy Zimmermanna przekonał Kongres o konieczności przystąpienia do wojny.

▪ *fotografia, USA, XX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna w koloniach

Walki o utrzymanie posiadłości kolonialnych ze względu na brytyjską dominację na morzach miały dla Niemiec drugorzędny charakter. Najszybciej, bo już w 1914 r. Niemcy utraciły wyspy na Oceanie Spokojnym zajęte przez Nową Zelandię, Australię oraz Japonię. Ponadto Australijczycy opanowali Nową Gwineę, a Japończycy bazę floty w **Kiauczou** w Chinach. W Afryce już w lecie 1914 r. Brytyjczycy i Francuzi wspólnie wkroczyli do Togo, a Kamerun zajęli przy wsparciu Belgów w 1916 r. Niemiecką Afrykę Południowo-Zachodnią opanowały siły Związku Południowej Afryki. Stało się tak, gdyż u boku Niemców stanęli tam nieliczni Burowie, choć ich większość pozostała wierna koronie brytyjskiej. Najdłużej, aż do końca wojny, trwały walki w Niemieckiej Afryce Wschodniej. Tamtejszy dowódca niemieckich wojsk kolonialnych, płk **Paul von Lettow-Vorbeck** [czyt.: fon lettow forbek] prowadził wojnę podjazdową i dzięki śmiałym rajdom opierał się wojskom ententy aż do listopada 1918 r.

? Dlaczego Niemcy nie skierowali większych sił do obrony kolonii?

TEKST ŹRÓDŁOWY

PLAN POKOJOWY PREZYDENTA WILSONA

Zgodnie z programem zawartym w 14-punktowym planie pokojowym prezydenta Woodrowa Wilsona powojenny ład miał się oprzeć na takich podstawach, które w przyszłości zapobiegłyby wybuchowi kolejnej wojny światowej.

Programem naszym jest program, który zapewni światu pokój; program ten – naszym zdaniem jedynie możliwy – jest następujący:
1. Jawne traktaty pokojowe, jawnie zawarte, po których nie będzie już żadnych tajnych porozumień międzynarodowych [...].
2. Zupełna wolność żeglugi na morzu, poza obrębem wód terytorialnych, zarówno w czasie pokoju, jak i w czasie wojny [...].
4. Wzajemna wymiana dostatecznych gwarancji, że zbrojenia każdego narodu zostaną zredukowane do minimum, które da się pogodzić z bezpieczeństwem wewnętrznym.
5. Swobodne, szczere i zupełnie bezstronne załatwienie wszystkich pretensji kolonialnych [...].
6. Ewakuacja [wojsk z] *całego terytorium rosyjskiego i takie uregulowanie wszelkich spraw dotyczących Rosji, które by zapewniło najlepsze i najswobodniejsze współdziałanie innych narodów świata* [...].
7. Belgia [...] *winna być ewakuowana* [trzeba usunąć z nicj wojska] *i odbudowana bez żadnej próby ograniczenia jej suwerenności, z której korzysta razem z wszystkimi innymi wolnymi narodami.* [...]
8. Terytorium francuskie winno być całkowicie oswobodzone, a części jego, które uległy najazdowi, odbudowane; krzywda [...] *winna być naprawiona.* [...]
12. Tureckim częściom obecnego Cesarstwa Ottomańskiego winna być zapewniona całkowita suwerenność [...]. *Dardanele winny być na stałe otwarte* [...].
13. Należy stworzyć niezawisłe państwo polskie, które winno obejmować terytoria zamieszkane przez ludność niezaprzeczalnie polską, któremu należy zapewnić swobodny i bezpieczny dostęp do morza i którego niezawisłość polityczną i gospodarczą oraz integralność terytorialną należy zagwarantować paktem międzynarodowym.
14. Winno być utworzone powszechne zrzeszenie narodów na podstawie szczegółowych umów celem udzielenia wszystkim państwom, zarówno wielkim, jak i małym, wzajemnych gwarancji niezawisłości politycznej i całości terytorialnej.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 43–45.

? 1. Wytłumacz, na jakich fundamentach prezydent Wilson oparł swój program światowego pokoju.
2. Wyjaśnij, co Wilson rozumiał pod pojęciem „powszechnego zrzeszenia narodów" i jaką rolę w realizacji planu pokojowego miało ono odegrać.

amerykańskie statki zmierzające do portów brytyjskich, Amerykanie **6 kwietnia 1917 r.** wypowiedzieli wojnę Rzeszy Niemieckiej.

Dla prezydenta Wilsona udział w światowym konflikcie oznaczał potwierdzenie mocarstwowej roli USA i miał zdecydować o zakończeniu konfliktu rujnującego cywilizację. Potwierdzeniem tej opatrznościowej roli Ameryki był program prezydenta, przedstawiony w dniu **8 stycznia 1918 r.** Kongresowi w formie orędzia zawierającego **14 punktów**, których realizacja powinna zapewnić trwały pokój między wszystkimi narodami.

Niemcy, choć liczyli się z możliwością przystąpienia do wojny Stanów Zjednoczonych, lekceważyli wartość bojową armii amerykańskiej. Mieli również nadzieję, że zdołają zatopić większość transportów wojennych do Europy za pomocą okrętów wojennych. Nie docenili jednak zaangażowania i energii Amerykanów. Zaledwie w ciągu kilkunastu miesięcy udało się im zmobilizować i wyposażyć doskonałą armię, przeszkoloną przez brytyjskich i francuskich instruktorów. Z początkiem 1918 r. we Francji było już ok. 300 tys. gotowych do walki żołnierzy, a kolejni napływali zza Atlan-

ZAKOŃCZENIE WIELKIEJ WOJNY

granice państw w 1914 r.
państwa centralne i ich sojusznicy
państwa ententy
państwa, które przystąpiły do wojny po stronie ententy
państwa neutralne
obszary działania łodzi podwodnych państw centralnych
27 VI 1917 data przystąpienia do wojny po stronie państw ententy
kierunki ataków i odwrotów wojsk państw centralnych
kierunki ataków wojsk państw ententy
linie frontów pod koniec 1917 r.
najdalszy zasięg wojsk państw centralnych 1918 r.
linie frontów z listopada 1918 r.
blokada morska państw centralnych
ważniejsze bitwy
ważniejsze twierdze
rewolucje
miejsca podpisania rozejmów, kapitulacji i pokojów
3 XI 1918 kapitulacje i zawieszenia broni

? 1. Przedstaw zmiany na frontach w 1917 i 1918 r.
2. Omów sytuację na Bałkanach w 1918 r.

tyku. W wojnę zaangażowała się wreszcie najpotężniejsza gospodarka świata, dzięki której do wycieńczonej Europy Zachodniej popłynęły dostawy sprzętu wojennego oraz żywności.

PRZYCZYNY KLĘSKI PAŃSTW CENTRALNYCH

Na początku 1918 r. położenie państw centralnych wydawało się korzystne. Armie czwórprzymierza okupowały znaczne obszary Europy, w tym żyzne i bogate w surowce naturalne ziemie ukraińskie, a zwycięstwa militarne wyeliminowały z grona ententy Rosję i Rumunię. Jednak sytuacja wewnętrzna wszystkich członków przymierza przedstawiała się znacznie gorzej. Państwo i armia turecka uległy załamaniu i przed upadkiem chroniła je tylko obecność wojsk niemieckich. Zła sytuacja panowała też w Bułgarii. Wojna zrujnowała Austro-Węgry, a przemysł i rolnictwo nie były w stanie sprostać zapotrzebowaniu armii i wyżywieniu ludności cywilnej.

NOWE TECHNIKI WALKI

Przedłużająca się wojna pozycyjna przynosiła coraz większe straty obydwu stronom. W celu przełamania frontu i osiągnięcia przewagi zaczęto opracowywać i udoskonalać nowe techniki walki. Anglicy jako pierwsi zaczęli używać czołgów, które z racji wyglądu nazwano zbiornikami (ang. *tank*). Na coraz większą skalę wykorzystywano także lotnictwo, które stało się samodzielnym rodzajem sił zbrojnych. Pojawiły się samoloty bombowe oraz zwalczające je myśliwce. Niemcy dla osiągnięcia przewagi na morzu zaczęli używać też okrętów podwodnych. Jeszcze bardziej udoskonalono również artylerię (nowe rodzaje: przeciwlotnicza, przeciwpancerna) oraz wprowadzono do uzbrojenia piechoty ręczne karabiny maszynowe.

Czołg Mark IV był najliczniej produkowanym czołgiem brytyjskim podczas I wojny światowej. Powstawał w dwóch wersjach: „żeńskiej", jako uzbrojony w pięć karabinów maszynowych, i „męskiej", z działami i trzema karabinami.

Gąsienice oraz mechanizm jezdny umożliwiały czołgom pokonywanie trudnych przeszkód terenowych oraz okopów, a także miażdżenie zasieków z drutu kolczastego.

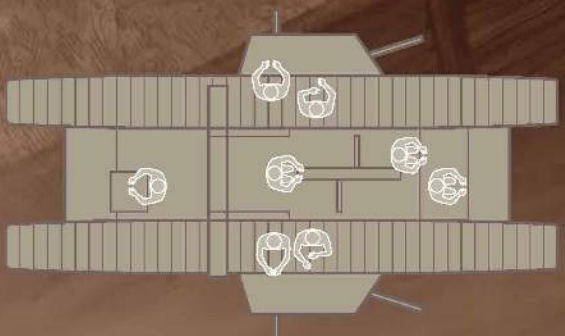
Karabiny maszynowe Lewis [czyt.: luis] znajdowały się w sponsonach oraz z przodu, obok stanowiska kierowcy. Były zasilane z magazynków talerzowych.

Silnik znajdował się wewnątrz czołgu obok stanowiska żołnierzy. Brak wentylacji i nieszczelności sprawiały, że spaliny powodowały omdlenia załogi. Moc silnika zapewniała pojazdowi prędkość 6,4 km na godzinę. Zasięg czołgu Mark IV wynosił 56 km.

Działa w wersji męskiej czołgu umieszczano w sponsonach – bocznych elementach konstrukcyjnych, których dodatkowym zadaniem było zapewnienie stabilności pojazdowi. Ich obsługa miała 100-stopniowe pole obstrzału, lecz tylko prawe mogło strzelać na wprost.

Załoga czołgu składała się z ośmiu żołnierzy. Oprócz kierowcy i pięciu strzelców wewnątrz znajdował się również mechanik obsługujący silnik oraz dodatkowy pomocnik.

Rozmieszczenie załogi wewnątrz czołgu Mark IV

Samoloty myśliwskie były przeznaczone do zwalczania lotnictwa przeciwnika i zapewnienia panowania w powietrzu. Przedstawiony na zdjęciu Fokker Dr.I to niemiecki myśliwiec o charakterystycznej trójpłatowej konstrukcji. Na takiej maszynie latał m.in. niemiecki as lotnictwa Manfred von Richthofen [czyt.: riśthofen], nazywany Czerwonym Baronem.

▪ *fotografia współczesna, Francja*

Uzbrojenie i umundurowanie

Podczas I wojny światowej doszło także do wielkich zmian w umundurowaniu i wyposażeniu żołnierzy piechoty. Kolorowe mundury z początku konfliktu zostały zastąpione ubiorami, które ułatwiały ukrycie się, a na wyposażenie indywidualne trafiły granaty, maski przeciwgazowe oraz lekkie karabiny maszynowe.

Żołnierze armii niemieckiej **Żołnierze armii francuskiej**

1914 1918 1914 1918

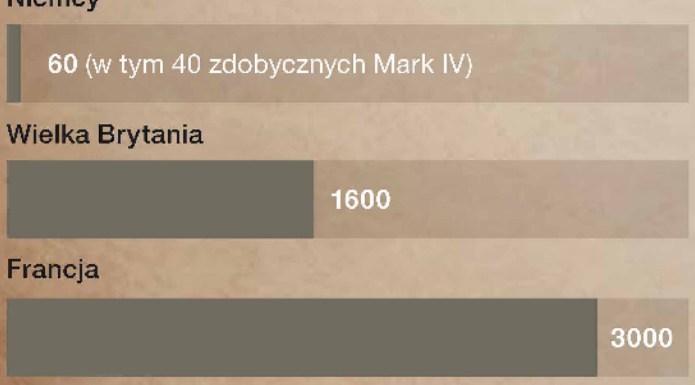
Lekki karabin maszynowy Chauchat Modèle 15 [czyt.: szosza model] produkcji francuskiej. Mała waga tej broni umożliwiała wyposażenie w nią pojedynczych żołnierzy.

▪ *fotografia, Francja, 1917 r.*

Liczba czołgów na froncie zachodnim w 1918 r.

? 1. Określ, które z nowych rodzajów broni okazały się najbardziej przydatne podczas walk pozycyjnych.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie miały zmiany w wyposażeniu piechoty wprowadzone podczas I wojny.

Kondycja Niemiec, najsilniejszego przedstawiciela czwórprzymierza, również była zła. Po krwawych bitwach 1916 r. na skraju wyczerpania znalazły się rezerwy rekrutacyjne. Sprawiło to, że w 1918 r. na pierwszą linię frontu trafiali dziewiętnastolatkowie, a poborem objęto też osiemnastolatków. Przemysłowi zbrojeniowemu brakowało surowców oraz rąk do pracy. Ponadto w największych ośrodkach miejskich i przemysłowych Niemiec na przełomie 1916 i 1917 r. pojawił się głód. Wywoływało to niezadowolenie społeczne. Wśród robotników posłuch zdobywały radykalne hasła polityczne, co zaowocowało na początku 1918 r. falą strajków i protestów. Mimo wysokiego stopnia zdyscyplinowania i wiary w zwycięstwo w Niemczech powszechne stało się wyczekiwanie na pokój. Dowództwo naczelne możliwości korzystnego rozstrzygnięcia upatrywało w przeprowadzeniu decydującego natarcia we Francji, z wykorzystaniem sił ściągniętych z frontu wschodniego.

OSTATNIE OFENSYWY NIEMIECKIE

Rankiem 21 marca 1918 r., po silnym ostrzale artyleryjskim, wojska niemieckie ruszyły do natarcia w okolicach Arras. Metoda ataku była odmienna od dotychczas stosowanych na froncie zachodnim. Do walki zostały rzucone doskonale wyposażone **oddziały szturmowe**, którym wyznaczono zadanie przełamania umocnień wroga na froncie szerokości ok. 80 km. Do walki rzucono 192 dywizje przeciwko 172 dywizjom sprzymierzonych. Brytyjczycy i Francuzi początkowo ulegli presji Niemców i rozpoczęli odwrót, który nie przerodził się jednak w ucieczkę. Wycofując się, wciąż stawiali opór na tyle silny, że 5 kwietnia gen. Ludendorff wstrzymał natarcie. Po uzupełnieniu strat i zapasów wznowił ofensywę. Mimo że poczynili znaczne postępy i rozpoczęli artyleryjski ostrzał Paryża, Niemcy nie zdołali rozbić wojsk sprzymierzonych. Pod koniec maja armia niemiecka uderzyła po raz trzeci. W połowie czerwca ataki musiały zostać jednak wstrzymane.

W tym czasie po stronie alianckiej doszło do ujednolicenia dowodzenia. Naczelnym wodzem wojsk sprzymierzonych został francuski gen. **Ferdynand Foch** [czyt.: fosz]. Postanowił on poprzez skoordynowane silne uderzenia przejąć inicjatywę i przejść do kontrofensywy. Zdawał sobie bowiem sprawę z tego, że Niemcy, w odróżnieniu od aliantów, nie byli w stanie uzupełnić już strat materiałowych i ludzkich. W dniu 15 lipca 1918 r. ruszyło kolejne natarcie niemieckie, które załamało się jednak po dwóch dniach. **8 sierpnia 1918 r.** rozpoczęła się natomiast wielka kontrofensywa aliantów, nazwana **ofensywą stu dni**, z wykorzystaniem

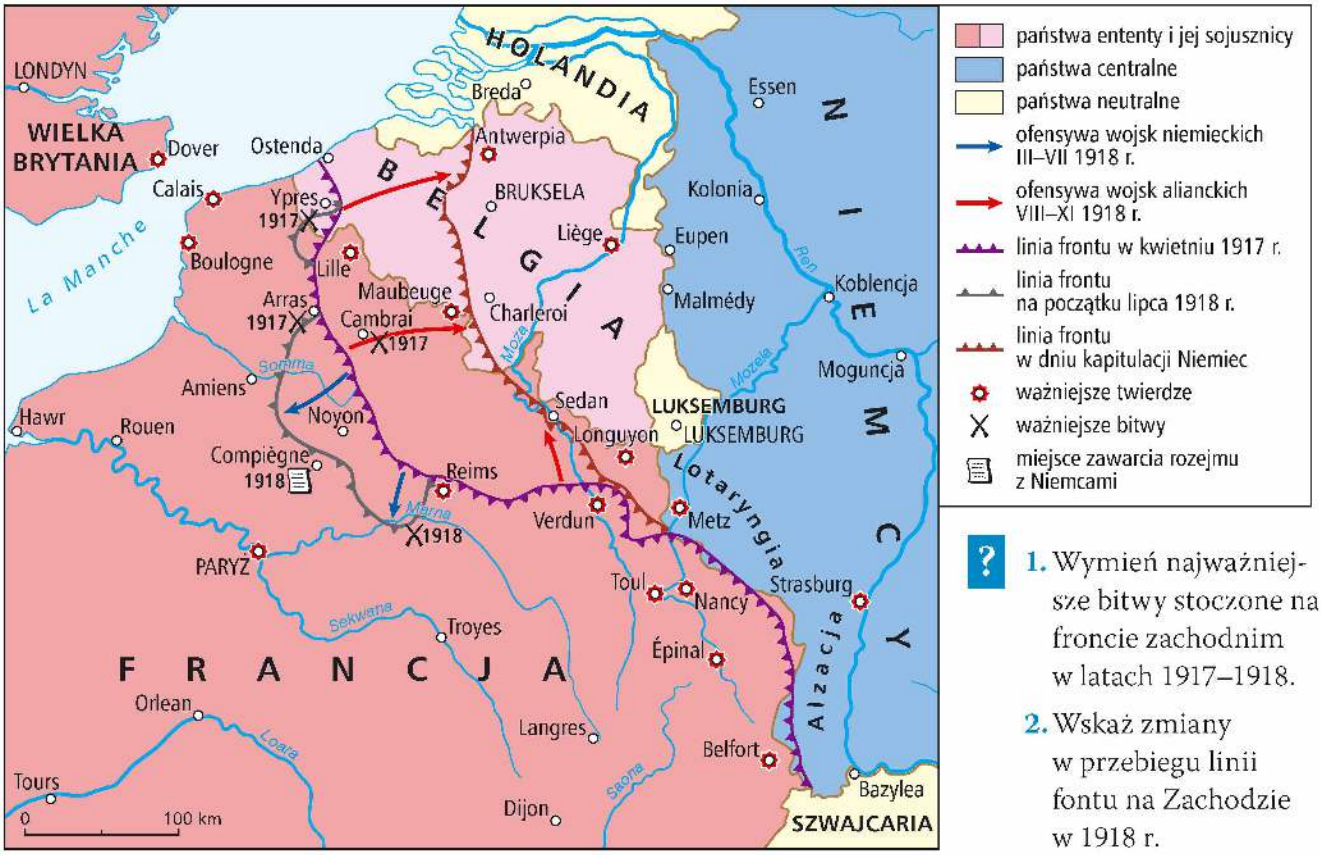
WARTO WIEDZIEĆ

Zakończenie walk na innych frontach

Po pokonaniu Rumunii walki na Bałkanach na pewien czas ustały. Zostały wznowione w 1917 r., gdy do wojny po stronie ententy przystąpiła Grecja. Powstał wówczas front macedoński, na którym państwa trójporozumienia walczyły głównie z siłami bułgarskimi, wspieranymi przez niewielkie oddziały sojuszników. Choć nie udało się go przełamać, fatalna sytuacja gospodarcza Bułgarii sprawiła, że kraj ten we wrześniu 1918 r. skapitulował. Z kolei na Bliskim Wschodzie jesienią 1917 r. Brytyjczycy wkroczyli do Palestyny i zajęli Jerozolimę. Kolejna ofensywa brytyjska we wrześniu 1918 r. zakończyła się zajęciem Syrii i Damaszku. W październiku tego samego roku zajęto Mosul w Iraku i tamtejsze pola naftowe. Kapitulację Turcji przypieczętował desant Francuzów w Libanie. Na froncie włoskim bezskuteczne walki toczyła armia austro-węgierska. Ponadto w kraju coraz silniej dochodziły do głosu aspiracje niepodległościowe wchodzących w jego skład narodów. Wielka ofensywa Włochów **pod Vittorio Veneto** [czyt.: witorio weneto] (październik 1918 r.) przyniosła im zwycięstwo i kapitulację Austro-Węgier (**3 listopada 1918 r.**), które zaczęły rozpadać się na odrębne państwa (zob. mapa na s. 393).

? Jak zakończyły się walki toczone przez sojuszników Rzeszy Niemieckiej w 1918 r.?

KONIEC WALK NA FRONCIE ZACHODNIM

1. Wymień najważniejsze bitwy stoczone na froncie zachodnim w latach 1917–1918.
2. Wskaż zmiany w przebiegu linii fontu na Zachodzie w 1918 r.

broni pancernej. Niemcy uznali tę datę za czarny dzień dla swojej armii. Ich front załamał się, a wojska rozpoczęły chaotyczny odwrót. W sierpniu i wrześniu 1918 r. Francuzi, Brytyjczycy i Amerykanie kontynuowali ataki. 29 października 1918 r. Hindenburg i Ludendorff oświadczyli cesarzowi i władzom cywilnym Rzeszy, że armia niemiecka nie jest w stanie kontynuować wojny.

ROZEJM W COMPIÈGNE

Na początku października 1918 r. doszło w Niemczech do zmiany kanclerza, a do rządu dołączyli przedstawiciele opozycji. Głównym celem nowych władz było rozpoczęcie pertraktacji rozejmowych z koalicją. Po objęciu urzędu nowy kanclerz natychmiast więc zwrócił się do prezydenta Wilsona z prośbą o rozejm. Za podstawę do rozpoczęcia pertraktacji uznał słynne **14 punktów**. Amerykanie uzależnili rozpoczęcie rozmów od całkowitej ewakuacji wojsk niemieckich z terenów okupowanych we Francji i Belgii, a także abdykacji Wilhelma II. Po długich wahaniach Niemcy przyjęli te warunki.

W czasie gdy trwały pertraktacje z Amerykanami, admiralicja niemiecka powzięła zamiar ataku na flotę brytyjską. W ówczesnej sytuacji równał się on śmierci załóg niemieckich okrętów wojennych. Dlatego na początku listopada w największych bazach wojennych Rzeszy doszło do otwartych **buntów marynarzy**. Szybko zyskali oni poparcie środowisk robotniczych. Przez cały kraj przeszła fala masowych

Marszałek Ferdynand Foch przyjmujący delegację niemiecką na czele z Friedrichem Ebertem w wagonie kolejowym w Compiègne.

▪ *ilustracja, Francja, 1918 r.*

demonstracji, podczas których żądano zaprzestania wojny i radykalnych zmian politycznych. Rozpoczęła się rewolucja, która objęła również garnizony niemieckie na okupowanych na wschodzie terenach. Pod wpływem tych wydarzeń w nocy z 9 na 10 listopada z korony cesarskiej zrezygnował Wilhelm II i udał się na przymusową emigrację do Holandii. W tym samym czasie w Berlinie władzę kanclerską objął przedstawiciel socjaldemokratów **Friedrich** [czyt.: fridriś] **Ebert**. Po abdykacji cesarza Niemcy ogłoszono republiką.

Podczas gdy w Niemczech trwała rewolucja, na linię frontu udała się delegacja niemiecka złożona z cywilów oraz wojskowych, na czele z politykiem Partii Centrum **Matthiasem Erzbergerem** [czyt.: matjasem ercbergerem]. Ich celem było nawiązanie rozmów z dowództwem wojsk sprzymierzonych. W dniu 8 listopada parlamentariusze natknęli się na patrol francuski i zostali przewiezieni do kwatery gen. Focha. Rozmowy w sprawie zawieszenia broni trwały trzy dni. Ostatecznie **11 listopada 1918 r.** ok. godz. 5 rano **w Compiègne** [czyt.: kąpień] podpisano warunki rozejmu, który miał wejść w życie tego samego dnia **o godz. 11.00**. Walki na froncie zachodnim ustały.

Na mocy rozejmu Niemcy mieli natychmiast ewakuować swoje wojska z Francji, Belgii i Luksemburga, a także Alzacji, Lotaryngii oraz obszaru Rzeszy rozciągającego się ok. 30 km na wschód od Renu. W ręce aliantów miały być wydane zapasy broni i sprzętu wojennego oraz niemal cała flota. Postanowienia rozejmu obejmowały ponadto rejon Europy Środkowo-Wschodniej, z którego wojska niemieckie miały się wycofać poza granice obowiązujące w 1914 r. W kwestii terenów rosyjskich alianci zastrzegli jednak, że termin odwrotu uzależniony będzie od panującej na tych ziemiach sytuacji politycznej.

Żołnierze amerykańscy stacjonujący we francuskim Remoiville [czyt.: remła**wij**], celebrujący podpisanie rozejmu w Compiègne w listopadzie 1918 r.

▪ *fotografia, Francja, 1918 r.*

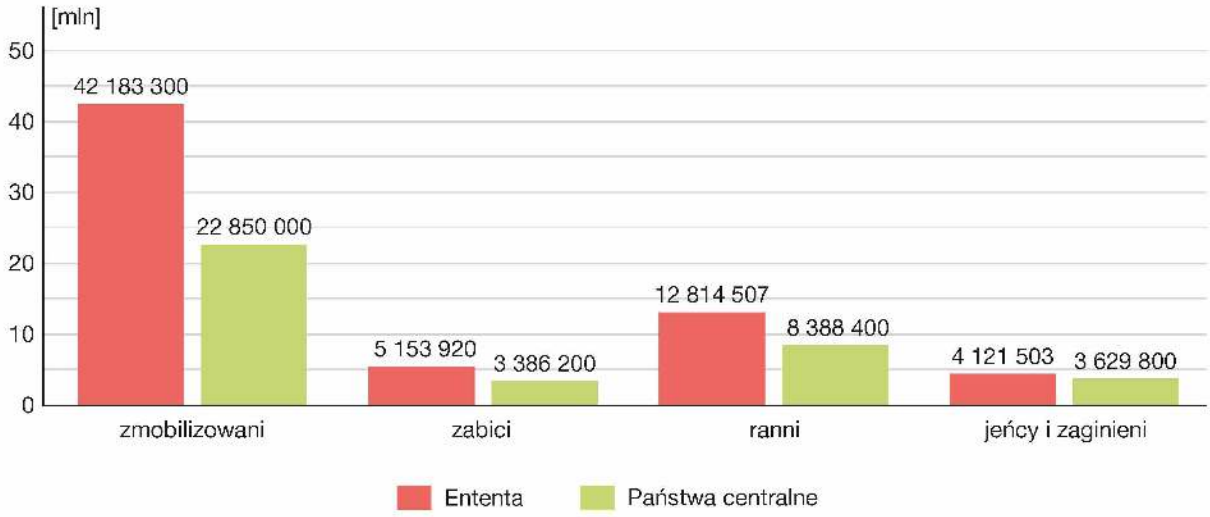
BILANS WIELKIEJ WOJNY

Zmagania militarne z lat 1914–1918 pochłonęły najwięcej ofiar ze wszystkich znanych ówcześnie konfliktów. Postęp technologiczny i odkrycia naukowe XIX w. powszechnie wykorzystywano do celów wojennych. Konflikt stał się też wojną przemysłową, w której do zabijania zaczęto używać skomplikowanych maszyn: nowoczesnej artylerii, czołgów, gazów bojowych i karabinów maszynowych. Do ich produkcji były potrzebne wysoko zaawansowane technologie. Przyczyniło się to do zwielokrotnienia ofiar bezpośrednich walk. Skutków wojny doświadczyli także cywile, których udziałem były głód, niedożywienie, urazy psychiczne spowodowane śmiercią bliskich oraz konieczność zmiany dotychczasowych ról społecznych.

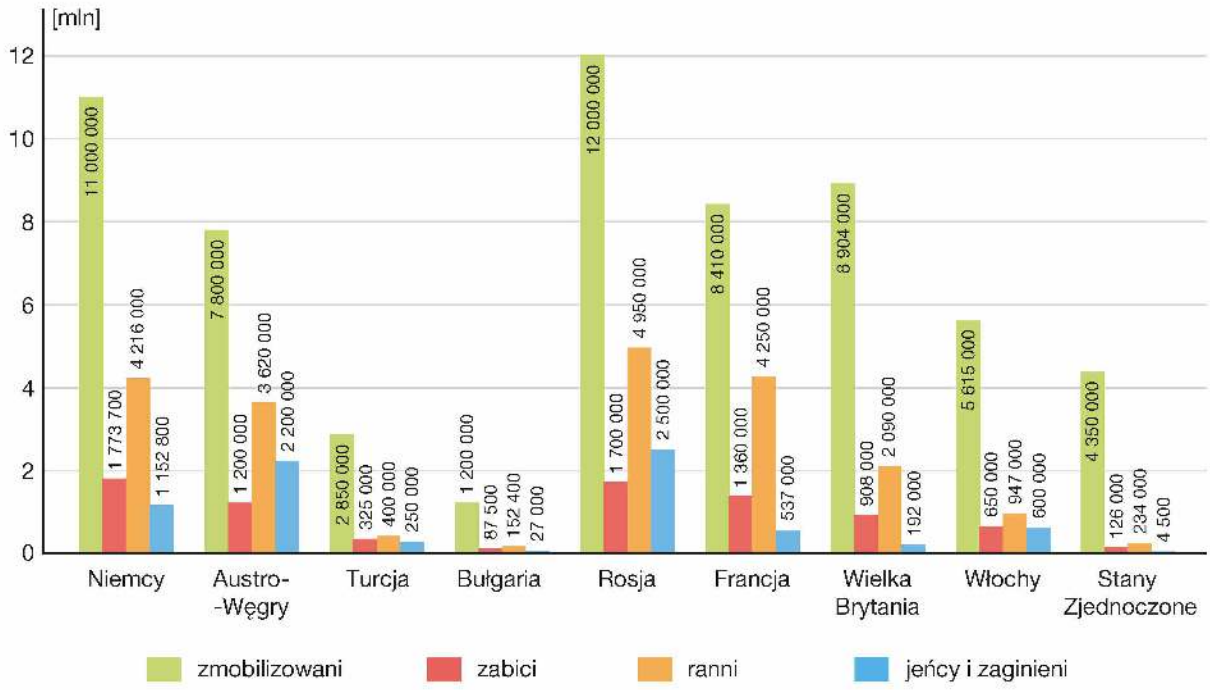
Łącznie w działaniach militarnych poległo ok. 8,5 mln żołnierzy obu stron, a 21 mln zostało w mniejszy lub większy sposób okaleczonych, często pozostając inwalidami do końca życia. Wielu z nich utraciło zdolność do pracy. Dlatego liczną grupę weteranów określa się mianem „straconego pokolenia", które po traumie walk na froncie nie potrafiło się odnaleźć w powojennym świecie.

Do skutków wojny należy też zaliczyć straty spowodowane przez pandemię grypy, zwanej **hiszpanką**. Przywędrowała ona z USA (początkowo sądzono, że z Hiszpanii) wraz z amerykańskimi żołnierzami do Europy, by potem rozprzestrzenić się na cały świat. Na tę chorobę zachorowało ok. 500 mln osób (⅓ ludzkości), a zmarło co najmniej **50 mln** – więcej niż na frontach Wielkiej Wojny.

Straty ogólne podczas I wojny światowej

Straty ogólne podczas I wojny światowej

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jakim celu Niemcy zdecydowali się na rozpoczęcie nieograniczonej wojny podwodnej.
2. Wymień przyczyny włączenia się Stanów Zjednoczonych do wojny.
3. Omów działania wojenne na froncie zachodnim w 1918 r.
4. Wskaż przyczyny klęski państw centralnych.
5. Oceń skutki I wojny światowej dla Europy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Kępka, *Coronel i Falklandy*, Warszawa 2002.
J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1998.

Jak I wojna światowa wpłynęła na sytuację kobiet?

Wybuch I wojny światowej miał istotny wpływ na zmianę społeczno-prawnego statusu kobiet. Wyjazd mężczyzn na front przyczynił się do konieczności przejęcia przez nie zadań, które do tej pory znajdowały się poza ich zasięgiem.

Praca zawodowa

Jednym z przejawów zmian zachodzących w okresie Wielkiej Wojny stała się społeczna akceptacja dla pracy zawodowej kobiet, w tym również w sektorach uznawanych wcześniej za typowo męskie. Z powodzeniem zaczęły one zastępować mężczyzn w warsztatach, sklepach czy fabrykach. Szczególnie duża liczba pracownic zasiliła przemysł zbrojeniowy, maszynowy oraz chemiczny. Zdziwienia czy również dużych emocji nie budziła już praca mężatek.

Plakat nawołujący obywatelki Wielkiej Brytanii do podjęcia pracy w fabryce amunicji w ramach pomocy na froncie domowym.

- *plakat, Wielka Brytania, 1916 r.*

Coraz większa samodzielność kobiet przyczyniła się także do zmian modelu życia rodzinnego. Zatarciu uległa wyraźna jeszcze w pierwszych latach XX w. granica pomiędzy sferą prywatną, będąca domeną kobiet, a publiczną – zarezerwowaną dla mężczyzn. Zachodzące wówczas zmiany społeczne szeroko komentowano na łamach prasy. Jeszcze w 1916 r. opinie dotyczące konsekwencji owych przemian były mocno podzielone. Podczas gdy wszyscy byli zgodni co do tego, że nastąpił *ogromny przewrót w zasadach i zapatrywaniach piękniejszej połowy rodzaju ludzkiego na świat*, w opinii wielu osób ta nagła rewolucja doprowadziła do rozwoju u kobiet *pewnych wad i ułomności psychicznych, niewystępujących dotychczas tak jaskrawie* („Gazeta Toruńska", nr 242, 20 X 1917 r.). W jednym z londyńskich dzienników zauważono, iż *od chwili uzyskania przez kobiety większego zakresu działania gwałtownie spadł wśród nich zwyczaj zjadania słodyczy i ciastek, natomiast niesłychanie wzrosło używanie tytoniu, a nawet cygar.* Choć nie negowano już aktywności zawodowej kobiet, nadal powszechne było przekonanie, że nie wszystkie profesje są dla nich odpowiednie.

Polki w walce o niepodległość

Polki również stanęły do walki o niepodległość kraju. Ochotniczki podejmowały działania na linii frontu, za co często spotykały się z krytyką nie tylko ze strony mężczyzn, ale również innych kobiet. Stąd też wiele z nich służyło w przebraniu, jak Ludwika Daszkiewicz alias Stanisław Kepisz, odznaczona Orderem Virtuti Militari, czy sanitariuszka Maria Błaszczyk alias Jan Tadeusz Zaleski. Kobiety odgrywały przede wszystkim role wartowniczek, sanitariuszek, łączniczek i wywiadowczyń. W Oddziale Wywiadowczym I Brygady Legionów służyło 46 kobiet, z których 7 otrzymało później Order Virtuti Militari, a 17 (kurierek) zostało odznaczonych Krzyżem Walecznych. Zaangażowanie i poświęcenie Polek zostało docenione przez Józefa Piłsudskiego.

Polskie sanitariuszki towarzyszące Armii Polskiej we Francji podczas I wojny światowej. W tym okresie codziennością stał się widok kobiet udzielających pierwszej pomocy żołnierzom rannym podczas walk na froncie.

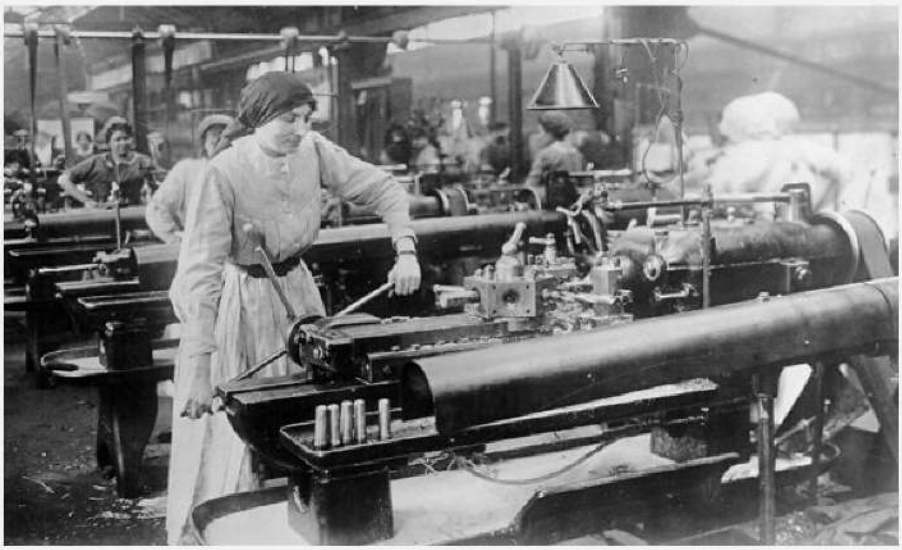
- *fotografia, USA, 1918 r.*

28 listopada 1918 r. wydał on dekret, na mocy którego zrównano prawa polityczne kobiet i mężczyzn, co następnie zapisano w konstytucji marcowej z 1921 r. Efekt działań naczelnika był widoczny już podczas pierwszych wyborów parlamentarnych, w ramach których do pierwszego sejmu w niepodległej Polsce wybrano osiem posłanek. Były to: Gabriela Balicka, Jadwiga Dziubińska, Irena Kosmowska, Maria Moczydłowska, Zofia Moraczewska, Zofia Sokolnicka, Franciszka Wilczkowiakowa oraz Anna Piasecka, która weszła do sejmu w ramach wyborów uzupełniających w 1920 r. W okresie dwudziestolecia międzywojennego Polki uczestniczyły we wszystkich wyborach do parlamentu. W kręgu zainteresowań pierwszych polskich posłanek znalazły się przede wszystkim problemy społeczne, takie jak walka z alkoholizmem i pomoc najuboższym oraz dzieciom. Zajmowały się one także sprawami oświaty, prawa cywilnego dotyczącego kobiet oraz reformą służby zdrowia.

W 1927 r. na zjeździe legionistów we Lwowie marszałek ponownie wyraził swoje uznanie dla zaangażowania polskich obywatelek: *Pierwsze poszły za nami kobiety* [chodzi tutaj o Legiony Piłsudskiego]. *Kobiety odczuły silnie piękno życia, odczuły tę przekorę legionową, która szła wbrew całemu światu, która szła przebojem przeciw własnemu społeczeństwu, żądając od niego jeżeli nie uznania, to szacunku dla polskiego żołnierza. W ślad za nami, trop w trop za naszym żołnierzem, idą kobiety, oczarowane pięknem duszy, pięknem wartości moralnej, któreśmy z siebie wydobyli. Śmiać się można z przesadnych nieraz zachwytów i adoracji, jakie nam towarzyszyły. Lecz one są świadectwem głębokiej wartości wewnętrznej tego przejawu życia polskiego, jakim byliśmy.*

Dwudziestolecie międzywojenne

Po powrocie żołnierzy z frontu oczekiwano, że kobiety z ulgą wrócą do domów. Znaczna część z nich wolała jednak zachować uzyskaną samodzielność ekonomiczną. W związku z tym w okresie międzywojennym wiele państw europejskich przyznało obywatelkom większe możliwości zdobycia edukacji i podjęcia pracy zawodowej. Co więcej, w licznych krajach przyznano im prawa wyborcze, z których kobiety z pełnym zaangażowaniem korzystały. Przemiany społeczne wywołane Wielką Wojną były znaczące, ale nie doprowadziły do całkowitego politycznego i ekonomicznego równouprawnienia kobiet. W niektórych częściach Europy pełna emancypacja nastąpiła dopiero wiele lat po zakończeniu II wojny światowej.

Kobiety pracujące w fabryce amunicji podczas I wojny światowej. Wyjazd mężczyzn na front spowodował, że musiały one zastąpić mężów i braci w zawodach, które do tej pory były dla nich niedostępne.

- *fotografia, Francja, 1916 r.*

5 SPRAWA POLSKA PODCZAS I WOJNY ŚWIATOWEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie ideologie polityczne były popularne na ziemiach polskich przed I wojną światową?
2. Jaki przebieg miały działania wojenne na froncie wschodnim?

ORIENTACJE POLITYCZNE POLAKÓW

Polscy działacze polityczni zdawali sobie sprawę z tego, że wybuch wojny pomiędzy Rosją a Niemcami i Austro-Węgrami przyczyni się do odmiany dotychczasowej, niesprzyjającej Polakom sytuacji międzynarodowej. Skorzystanie z okazji wymagało jednak zaangażowania sił i opowiedzenia się po którejś ze stron nadciągającego nieuchronnie konfliktu. Dla polskich polityków z Galicji było oczywiste, że mocarstwem, które może się przyczynić do odbudowy jakiejś formy polskiej państwowości, staną się Austro-Węgry (orientacja **proaustriacka**). W zamysłach **polityków konserwatywnych** dojrzewała koncepcja **trializmu**, czyli współistnienia trzech państw na równorzędnych zasadach. Taktyczną współpracę z Austro-Węgrami zakładały też środowiska polskiej lewicy niepodległościowej zarówno z zaboru rosyjskiego, jak i Galicji. Działacze ugrupowań lewicowych w rządzonej przez carat Rosji upatrywały największego przeciwnika sprawy odbudowy wolnego państwa. Formą walki o odzyskanie niezależności politycznej miało być rozpętanie antyrosyjskiego **powstania**. Doskonałą koniunkturę stwarzała wojna, a wojska habsburskie Polacy traktowali jako sojusznika. Jednakże współdziałanie z Austro-Węgrami równało się rezygnacji z włączenia do odrodzonej w ten sposób państwowości polskiej ziem zaboru pruskiego.

Oddział Związku Strzeleckiego w Zakopanem w 1913 r. podczas prezentacji przed Józefem Piłsudskim.

▪ *fotografia, Galicja, 1913 r.*

Odmienną od galicyjskich konserwatystów i niepodległościowej lewicy koncepcję dochodzenia do niepodległości (orientacja **prorosyjska**) stworzył przywódca Narodowej Demokracji Roman Dmowski. Za najgroźniejszego wroga polskości uznał Niemcy, dla których ziemie polskie były naturalnym terenem ekspansji. Skuteczną tamą dla niemieckich zapędów miał być ścisły sojusz Polaków z Rosją i współpraca z innymi narodami słowiańskimi. Zwycięska dla Rosji i jej zachodnich aliantów wojna z Niemcami i Austro-Węgrami według koncepcji Dmowskiego mogła zakończyć się zjednoczeniem wszystkich ziem polskich, które dzięki lojalnej postawie Polaków zyskałyby szeroki zakres autonomii, co byłoby pierwszym krokiem do odzyskania niepodległości.

POWSTANIE LEGIONÓW POLSKICH

Po rewolucji w 1905 r. schronienie w Galicji znalazł bojowiec PPS-Frakcji Rewolucyjnej **Józef Piłsudski**. W 1908 r. w celu koordynacji działań organizacyjnych założył on wraz ze swoimi zwolennikami tajny **Związek Walki Czynnej** (**ZWC**). Następnie, korzystając

MOCARSTWA WOBEC SPRAWY POLSKIEJ

W okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej sprawa polska nie była przedmiotem zainteresowania dyplomacji ani rządów żadnego z mocarstw Europy. Na początku wojny w Berlinie zdawano sobie sprawę, że ewentualne zdobycze terytorialne kosztem Rosji zwiększą liczbę Polaków w Rzeszy. Austro-Węgry uważały za możliwe wykorzystanie atutu polskiego przeciwko Rosji. Wojskowi, a także niektórzy politycy austriaccy skłaniali się do trialistycznej koncepcji stworzenia Austro-Węgro-Polski. Władze zezwoliły na powstawanie i rozwój polskich organizacji paramilitarnych, które w razie konfliktu z Rosją mogły posłużyć do działań bojowych, wywiadowczych lub dywersyjnych. Oficjalnie żadne propozycje nie zostały złożone Polakom przez cara i rząd rosyjski. Jednak 14 sierpnia 1914 r. naczelny wódz armii rosyjskiej, wielki książę Mikołaj Mikołajewicz, wydał odezwę do narodu polskiego (skierowaną do Polaków ze wszystkich trzech zaborów), w której zapowiedział zjednoczenie wszystkich ziem polskich pod berłem cara i obiecywał autonomię, swobodę wyznania i używania języka ojczystego. Została ona przychylnie przyjęta przez Polaków z zaboru rosyjskiego.

? Który z zaborców był przychylniej nastawiony do sprawy polskiej?

z przychylnej postawy austriackich władz wojskowych, rozpoczął tworzenie **strzeleckich organizacji paramilitarnych**. Pod względem politycznym były to grupy skupiające zwolenników lewicy niepodległościowej (Związek Strzelecki, Towarzystwo „Strzelec"). Z czasem powstała też organizacja zrzeszająca galicyjskich sympatyków Narodowej Demokracji (Polskie Drużyny Strzeleckie) oraz ruchu ludowego (Drużyny Bartoszowe). Choć oficjalnym celem zrzeszenia było przysposobienie młodzieży do służby wojskowej, w rzeczywistości Piłsudskiemu chodziło o uformowanie zalążka polskiej armii zdolnej do podjęcia walki z Rosją. Organizacje strzeleckie, oprócz typowych ćwiczeń z użyciem broni palnej, prowadziły także tajne kursy z taktyki, które miały służyć do przygotowania kadry dowódczej dla przyszłego wojska powstańczego.

W 1912 r., podczas eskalacji kryzysu bałkańskiego, politycznym wsparciem i platformą porozumiewawczą dla działalności militarnej stała się powołana 30 listopada 1912 r. **Komisja Tymczasowa Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych**, skupiająca środowiska lewicowe, centrowe, nacjonalistyczne oraz ludowe. Organ stanowić miał zalążek rządu narodowego w przypadku

Józef Piłsudski ze swoim sztabem strzeleckim w Kielcach.
▪ *fotografia, Kielce, 1914 r.*

ŻOŁNIERZE LEGIONÓW

Początkowo z ochotniczych formacji strzeleckich zamierzano utworzyć Legion Zachodni w Krakowie oraz Legion Wschodni we Lwowie. Oddziały te miały złożyć przysięgę wojskową obowiązującą w całych cesarsko-królewskich siłach zbrojnych. Ich dowódcą został gen. Antoni Durski-Trzaska, Polak w służbie habsburskiej. Decyzją wodza naczelnego mundury Legionów miały być wzorowane na uniformach noszonych przez polskie związki strzeleckie. Ponieważ armia austriacka nie była w stanie zaopatrzyć Polaków w wybrane przez nich mundury, często w pierwszym okresie legioniści nosili ubrania cywilne.

Liczebność Legionów Polskich w latach 1914–1917

VIII 1914	ok. 7500
II 1915	ok. 25 000
X 1916	ok. 18 500
VII 1917	ok. 16 500

Żołnierz piechoty Legionów Polskich w szarym mundurze strzeleckim, w okrągłej czapce maciejówce z orzełkiem. Uzbrojony w karabin Mannlicher [czyt.: manlisier] wz. 90 lub 95 z bagnetem, używany w armii austro-węgierskiej.

Żołnierz 1 Pułku Ułanów Legionów Polskich, wyposażony w szablę kawaleryjską oraz karabin. Ułani często mieli także inne nieregulaminowe uzbrojenie, jak np. rewolwery i pistolety.

? Opisz umundurowanie żołnierzy Legionów Polskich.

wybuchu wojny i rozpoczęcia antyrosyjskiej insurekcji. W 1912 r. wspólną komendę nad organizacjami strzeleckimi w Galicji objął Józef Piłsudski jako komendant główny. W lecie 1914 r. miał on do dyspozycji siły liczące ok. 22 tys. przeszkolonych ochotników gotowych walczyć o niepodległość.

Po wybuchu I wojny światowej Piłsudski przystąpił do działania. W dniu 3 sierpnia 1914 r. z połączenia Związku Strzeleckiego i Polskich Drużyn Strzeleckich powstała **I Kompania Kadrowa**. Jej skład stanowił przyszłą kadrę oficerską planowanej armii powstańczej. Już 6 sierpnia wyruszyła ona do Królestwa Polskiego, a 12 sierpnia Strzelcy zajęli Kielce. Zostali jednak przyjęci chłodno, a powstanie nie wybuchło, mimo że Piłsudski ogłosił fałszywą wiadomość o funkcjonowaniu w Warszawie tajnego Rządu Narodowego. Ludność Królestwa Polskiego w ochotnikach z Galicji widziała przede wszystkim sojuszników Niemców i Austriaków. Akcja Piłsudskiego zakończyła się fiaskiem, a żołnierzom Kompanii groziło wcielenie do regularnej armii austriackiej. Inicjatywę przejęli wówczas zwolennicy rozwiązania proaustriackiego. W dniu 16 sierpnia 1914 r. w Krakowie powstał **Naczelny Komitet Narodowy (NKN)**. Zadaniem tej ponadpartyjnej organizacji była koordynacja działań politycznych i wojskowych w kierunku utworzenia polskiej państwowości dzięki wsparciu Austro-Węgier. Komitet przejął kontrolę nad oddziałami strzeleckimi i 27 sierpnia 1914 r. za zgodą władz austriackich przekształcił je w **Legiony Polskie**, czyli ochotniczą formację wojskową walczącą u boku armii austro-węgierskiej.

I WOJNA ŚWIATOWA NA ZIEMIACH POLSKICH

granice Królestwa Polskiego w 1914 r.
Królestwo Polskie okupowane przez Niemcy
Królestwo Polskie okupowane przez Austro-Węgry
najdalszy zasięg działań wojsk rosyjskich latem i jesienią 1914 r.
linia frontu do kwietnia 1915 r.
linia frontu do października 1915 r.
linia frontu do września 1916 r.
linia frontu pod koniec 1917 r.
działania I Brygady Legionów Polskich
działania II Brygady Legionów Polskich
działania III Brygady Legionów Polskich
działania wspólne I, II i III Brygady Legionów Polskich
miejsce koncentracji i tworzenia Legionu Puławskiego
miejsce koncentracji i tworzenia Dywizji Strzelców Polskich
działania i przemarsze Dywizji Strzelców Polskich
przemarsze i działania oddziałów I Korpusu Polskiego
miejsce tworzenia i koncentracji I Korpusu Polskiego
przemarsze i działania oddziałów II Korpusu Polskiego
miejsca tworzenia i koncentracji II Korpusu Polskiego
przemarsze i działania oddziałów III Korpusu Polskiego
miejsce tworzenia i koncentracji III Korpusu Polskiego
ośrodki formowania Legionów Polskich (do armii austriackiej)
ważniejsze bitwy z udziałem Polaków
Chust ośrodki internowania legionistów po kryzysie przysięgowym w 1917 r.

1. Omów zmiany sytuacji militarnej na ziemiach polskich w latach 1914–1917.
2. Wskaż rejony walk Legionów Polskich oraz miejsca bitew z udziałem Polaków.
3. Wymień jednostki polskie, które walczyły u boku Rosjan podczas I wojny światowej.

WALKI Z ROSJANAMI W LATACH 1914–1917

Legiony Polskie, będąc częścią składową armii austro-węgierskiej, uczestniczyły w jej działaniach przeciwko Rosjanom w Królestwie Polskim i Galicji. Żołnierze I Brygady pod komendą Józefa Piłsudskiego walczyli początkowo na południu Kongresówki, biorąc udział w nieudanej ofensywie austriackiej na Warszawę. Podczas osłaniania oddziałów austriackich sprzymierzeńców Polacy stoczyli krwawą bitwę pod **Krzywopłotami** (16–19 listopada 1914 r.), w której I Brygada straciła ok. ⅓ żołnierzy. Na przełomie 1914 i 1915 r. żołnierze Piłsudskiego toczyli ciężkie boje w Galicji Zachodniej, starając się powstrzymać Rosjan, zagrażających Krakowowi. Dzięki ich postawie w **bitwie pod Łowczówkiem** (22–25 grudnia 1914 r.) siły austriackie uniknęły okrążenia przez nieprzyjaciela. Natomiast w maju 1915 r. I Brygada wzięła udział w ofensywie wojsk państw centralnych, w wyniku której wyparto Rosjan z Królestwa Polskiego.

Z kolei żołnierze II Brygady, dowodzonej przez **płk. Józefa Hallera**, bronili przełęczy karpackich, walczyli na Bukowinie i w Besarabii. Do historii przeszła brawurowa szarża legionowej kawalerii pod **Rokitną** późną wiosną 1915 r. Atak przeprowadzony 13 czerwca 1915 r. doprowadził do przerwania linii rosyjskich.

Dowodzona przez **Bolesława Roję** III Brygada latem 1915 r. toczyła walki na Lubelszczyźnie, a jesienią wraz z dwoma pozostałymi została skierowana na Wołyń, gdzie objęła odcinek frontu, prowadząc walki pozycyjne. Najcięższe straty Polacy ponieśli podczas ofensywy Brusiłowa latem 1916 r. w rejonie **Kostiuchnówki**.

Politycy związani z NKN dążyli do rozbudowy Legionów Polskich i przekształcenia ich w samodzielną armię, obdarzoną równymi prawami wobec wojsk austriackich i niemieckich. Nastąpiło to w dniu 20 września 1916 r., kiedy to decyzją cesarza austriackiego oddziały legionowe przekształcono w **Polski Korpus Posiłkowy**.

DZIAŁALNOŚĆ ROMANA DMOWSKIEGO

Odezwa wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza z 1914 r. stała się podstawą działalności politycznej podjętej przez **Romana Dmowskiego**. Według jego przekonań sojusz z Rosją, służący zjednoczeniu wszystkich zaborów, stanowił pierwszy etap odrodzenia polskiej państwowości. W dniu 25 listopada 1914 r. grupa endeckich i konserwatywnych działaczy utworzyła w Warszawie **Komitet Narodowy Polski** (**KNP**) – instytucję reprezentującą orientację prorosyjską i prokoalicyjną. Celem Komitetu stało się utworzenie polskich wojsk walczących u boku Rosji. Nie zdążył on jednak rozwinąć szerszej działalności, gdyż zajęcie Warszawy przez Niemców latem 1915 r. zmusiło jego działaczy do wyjazdu w głąb Rosji.

Po zajęciu ziem polskich przez państwa centralne Dmowski udał się do Rosji, a następnie na zachód Europy. Zamierzał przybliżyć

Szarżę pod Rokitną (dzis. zachodnia Ukraina) przeprowadził 13 czerwca 1915 r. II Szwadron Ułanów wchodzący w skład II Brygady Legionów, dowodzony przez rotmistrza Zbigniewa Dunina-Wąsowicza.

▪ *obraz, Warszawa, 1934 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Legion Puławski

Jeszcze przed ukonstytuowaniem się Komitetu Narodowego Polskiego w Warszawie działacze endeccy i konserwatywni starali się uzyskać zgodę władz na sformowanie oddziałów polskich, wspierających Rosjan w walkach z Niemcami. Akcję tę zaaprobował wielki książę Mikołaj Mikołajewicz, a do prorosyjskiej formacji wstąpiło ok. 900 ochotników, których miejscem zgrupowania były Puławy (stąd nazwa jednostki – **Legion Puławski**). Władze carskie jednak z podejrzliwością traktowały polską formację i dlatego po krótkich walkach z Niemcami została jesienią 1915 r. rozwiązana. Jej żołnierzy wcielono do armii rosyjskiej, lecz wyodrębniono z nich osobną **Brygadę Strzelców Polskich**, w której służyło ok. 8 tys. żołnierzy.

? Dlaczego rozwiązano Legion Puławski?

Żołnierze Legionu Puławskiego mogli posługiwać się językiem polskim i nosić umundurowanie z elementami narodowymi.

▪ *fotografia, Puławy, 1914 r.*

rządom państw ententy złożoność sprawy polskiej, a także możliwość wykorzystania potencjału społeczeństwa polskiego do wspólnej walki przeciwko Niemcom. W tym czasie na Zachodzie i w Stanach Zjednoczonych trwała już akcja propagandowa podjęta przez sławnych na całym świecie Polaków: wybitnego pianistę i kompozytora **Ignacego Jana Paderewskiego** oraz laureata Literackiej Nagrody Nobla **Henryka Sienkiewicza**. Wykorzystując swoją sławę i autorytet, starali się przekonywać rządy i opinię publiczną Zachodu do korzystnego rozwiązania sprawy polskiej i traktowania jej jako jednego z głównych celów toczącej się wojny. Wokół Sienkiewicza, mieszkającego wówczas w Szwajcarii, powstał **Komitet Generalny Pomocy Ofiarom Wojny w Polsce**, który wspomógł tysiące cierpiących głód i bezdomność Polaków z Królestwa i Galicji.

AKT 5 LISTOPADA

W 1915 r. zajęte przez wojska państw centralnych Królestwo Polskie zostało podzielone na dwie strefy okupacyjne o randze Generalnego Gubernatorstwa: niemieckie ze stolicą w Warszawie oraz austro-węgierskie z siedzibą władz w Lublinie. Generalnym gubernatorem warszawskim został gen. Hans von Beseler, który pojednawczymi gestami starał się pozyskać Polaków do współpracy z Niemcami. Niemcy i Austro-Węgry zdecydowały się zatem na przywrócenie państwowości polskiej, choć nie miały jasno sprecyzowanego programu odbudowy. W Wiedniu rozważano dwie korzystne dla Austrii możliwości:

- włączenie zdobytych na Rosji ziem polskich do Austro-Węgier i przekształcenie monarchii w trialistyczną;
- osadzenie na tronie królewskim w Warszawie jednego z arcyksiążąt austriackich i związanie odrodzonej Polski ścisłym sojuszem.

Koncepcje te nie odpowiadały Niemcom, gdyż Berlin widział przyszłość Polski jedynie w ścisłym związku gospodarczo-politycznym z Rzeszą Niemiecką. Odrodzone państwo polskie, terytorialnie ograniczone do ziem Królestwa Kongresowego z ewentualnymi nabytkami na wschodzie (Białoruś, Ukraina), miało stanowić bufor oddzielający Niemcy od Rosji. Między Wiedniem a Berlinem doszło do rywalizacji o wpływy w Polsce, dlatego też ostateczne rozstrzygnięcie o formę nowego państwa i jego granice zdecydowano się podjąć po zwycięskiej wojnie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

AKT 5 LISTOPADA 1916 R.

Gubernator Generalny Warszawy, Hans von Beseler, 5 listopada 1916 r. proklamował w imieniu cesarzy Niemiec i Austro-Węgier odezwę do Polaków.

Przejęci niezłomną ufnością w ostateczne zwycięstwo ich broni i życzeniem powodowani, by ziemie polskie, przez waleczne ich wojska ciężkimi ofiarami rosyjskiemu panowaniu wydarte, do szczęśliwej przywieść przyszłości, Jego Cesarska i Królewska Mość Cesarz Austrii i Apostolski Król Węgier oraz Jego Cesarska Mość Cesarz Niemiecki ułożyli się, by z ziem tych utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem. Dokładniejsze oznaczenie granic Królestwa Polskiego zastrzega się. Nowe Królestwo znajdzie w łączności z obu sprzymierzonymi mocarstwami rękojmie potrzebne do swobodnego sił swych rozwoju. We własnej armii nadal żyć będą pełne sławy tradycje wojsk polskich dawniejszych czasów i pamięć walecznych polskich towarzyszy broni w wielkiej obecnej wojnie. Jej organizacja, wykształcenie i kierownictwo uregulowane będą we wspólnym porozumieniu. Sprzymierzeni monarchowie, biorąc należny wzgląd na ogólne warunki polityczne Europy, jako też na dobro i bezpieczeństwo własnych krajów i ludów, żywią niepłonną nadzieję, że obecnie spełnią się życzenia państwowego i narodowego rozwoju Królestwa Polskiego. Wielkie zaś, od zachodu z Królestwem Polskim sąsiadujące, mocarstwa z radością ujrzą u swych granic wschodnich wskrzeszenie i rozkwit wolnego, szczęśliwego i własnym narodowym życiem cieszącego się państwa.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 64–65.

? 1. Wyjaśnij, jaki ustrój miała przyjąć Polska po uzyskaniu niepodległości.
2. Oceń, czy odrodzone państwo polskie miało być w pełni suwerenne.

5 listopada 1916 r. generałowie-gubernatorzy, niemiecki w Warszawie i austro-węgierski w Lublinie, ogłosili **manifest dwóch cesarzy** (tzw. Akt 5 listopada), Wilhelma II i Franciszka Józefa I, dotyczący utworzenia samodzielnego Królestwa Polskiego. Nowe państwo polskie miało być monarchią konstytucyjną i pozostawać w ścisłej łączności z mocarstwami centralnymi. Proklamacja nie określała jego granic, wspominała jednak o tym, że posiadać będzie ono własną armię.

Akt 5 listopada 1916 r. miał zasadnicze znaczenie dla przyszłości Polski, gdyż po raz pierwszy w czasie wojny sprawa polska została oficjalnie postawiona na forum międzynarodowym.

BUDOWA ZRĘBÓW PAŃSTWOWOŚCI POLSKIEJ

Akt 5 listopada stał się podstawą do tworzenia zrębów polskiej państwowości na obszarze okupowanego przez państwa centralne Królestwa Polskiego. Pierwszą instytucją posiadającą uprawnienia władzy wykonawczej była powołana w styczniu 1917 r. rozporządzeniem władz okupacyjnych **Tymczasowa Rada Stanu Królestwa Polskiego** (**TRS**). Objęła ona zwierzchnictwo nad odradzającym się polskim sądownictwem, administracją, wojskiem oraz szkolnictwem. Szefem **Komisji Wojskowej** został Józef Piłsudski. Powołanie Tymczasowej Rady Stanu zbiegło się z rewolucją lutową w Rosji oraz przystąpieniem Stanów Zjednoczonych do wojny po stronie ententy. Wobec deklaracji poparcia dla sprawy polskiej państw ententy Józef Piłsudski latem 1917 r. zrezygnował z członkostwa w Radzie Stanu, a w lojalnych wobec siebie jednostkach legionowych wywołał **kryzys przysięgowy**. Żołnierze odmówili złożenia przysięgi, której nowa rota nawiązywała do braterstwa broni z armiami państw centralnych i wierności wobec cesarza. Jednocześnie Piłsudski zarządził roz-

WARTO WIEDZIEĆ

II Korpus i II Brygada

II Brygada Legionów walczyła głównie w Karpatach. Od 1916 r. jej dowódcą był pułkownik (od 1918 r. generał) Józef Haller. W okresie kryzysu przysięgowego II Brygada ślubowała wierność cesarzowi i weszła w skład Polskiego Korpusu Posiłkowego. Jednak po podpisaniu przez państwa centralne traktatu pokojowego w Brześciu z Ukraińską Republiką Ludową 9 lutego 1918 r. i oddaniu jej części polskich terenów żołnierze się zbuntowali. Część z nich wraz z dowódcą postanowiła przebić się na rosyjską stronę frontu, aby dołączyć do polskich formacji wojskowych stacjonujących na Ukrainie. W nocy z 13 na 14 lutego 1918 r. nastąpiło przejście frontu pod Rarańczą. W Rosji żołnierze II Brygady zostali włączeni do II Korpusu Polskiego, a jego dowódcą został gen. Józef Haller. W maju 1918 r. okupujący Ukrainę Niemcy i Austriacy podjęli próbę podporządkowania sobie oddziałów polskich. Polacy stawili opór. W dniu 11 maja 1918 r. doszło do bitwy pod Kaniowem z Niemcami. Mimo taktycznego zwycięstwa brak amunicji i trudna sytuacja ogólna zmusiły Polaków do kapitulacji. Józef Haller na czele oddziału ok. tysiąca żołnierzy zdołał jednak umknąć i przedostać się na tereny kontrolowane przez Rosjan. II Brygada Legionów Polskich była jedyną formacją, która podczas Wielkiej Wojny walczyła ze wszystkimi trzema zaborcami.

Bitwa pod Kaniowem trwała cały dzień. Oddziały polskie stawiały zacięty opór wojskom niemieckim, jednak po wyczerpaniu amunicji zostały zmuszone do złożenia broni.

▪ *obraz, Warszawa, 1923 r.*

? Dlaczego żołnierze II Brygady wypowiedzieli posłuszeństwo państwom centralnym?

budowę tajnych struktur **Polskiej Organizacji Wojskowej**, której zadaniem było przygotowanie do powstania na ziemiach polskich w obliczu zakładanej klęski państw centralnych. Władze niemieckie pozbawiły wolności niepokornych żołnierzy, których osadzono w obozach internowania lub – w przypadku gdy byli poddanymi austriackimi – wcielono do armii habsburskiej. Piłsudski został zaś więźniem twierdzy w Magdeburgu. Żołnierze i oficerowie, którzy złożyli przysięgę (głównie z II Brygady), przeszli pod bezpośrednie zwierzchnictwo niemieckiego generalnego gubernatora, który sformował z nich **Polskie Siły Zbrojne**.

Przesilenie polityczne wywołane kryzysem przysięgowym doprowadziło do rozwiązania Tymczasowej Rady Stanu. Władze niemieckie i austriackie zdecydowały wówczas o powołaniu do życia **Rady Regencyjnej** (zastępującej przyszłego króla) oraz podległego jej i przed nią odpowiedzialnego gabinetu ministrów. W trudnym okresie przesileń politycznych te namiastki polskiej władzy wykonawczej starały się przy swoich ograniczonych możliwościach bronić interesów narodowych, a przede wszystkim rozbudowywać polski aparat państwowy oraz wzmacniać potencjał niewielkich sił zbrojnych.

Trudności aprowizacyjne Niemiec i Austro-Węgier sprawiły, że bezwzględnie eksploatowali oni ziemie Królestwa Polskiego. Spowodowało to braki w zaopatrzeniu i głód, których nie rekompensowało poszerzenie praw politycznych. Rozgoryczenie Polaków wzrosło po ogłoszeniu warunków podpisanego 9 lutego 1918 r. w Brześciu Litewskim traktatu pokojowego z Ukrainą, w którego wyniku od Królestwa Polskiego odłączono ziemię chełmską.

WOJSKA POLSKIE W ROSJI

Akt z 5 listopada 1916 r. wpłynął na umiędzynarodowienie sprawy polskiej. Opowiedzenie się Polaków po stronie państw centralnych mogło bowiem wywołać niekorzystny dla ententy przebieg działań militarnych. Dlatego car Mikołaj II oświadczył, że celem wojennym Rosji stało się zjednoczenie Polski i odbudowa jej niepodległości. Była to pierwsza tak daleko posunięta deklaracja rosyjska od początku wojny.

Niedługo potem w Rosji doszło do rewolucji lutowej. Po upadku caratu nowe władze dużo przychylniej ustosunkowały się do Polaków. Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich zadeklarowała wprost konieczność utworzenia niepodległego państwa polskiego. Polską interesował się także Rząd Tymczasowy, który **30 marca 1917 r.** uznał prawo Polaków do **samostanowienia** i, po zwycięskiej wojnie, budowy własnej państwowości w ścisłym sojuszu wojskowym z Rosją.

Postawa Rządu Tymczasowego umożliwiła tworzenie polskich sił zbrojnych walczących z państwami centralnymi. W ich skład weszli żołnierze służący w armii rosyjskiej, ochotnicy, a także jeńcy z armii niemieckiej i austro-węgierskiej. Od lata 1917 r. doszło do sformowania trzech oddzielnych korpusów jako równorzędnego sojusznika armii rosyjskiej.

SPRAWA POLSKA NA ZACHODZIE

Deklaracja Rządu Tymczasowego ułatwiła także działania polskich polityków na Zachodzie, skupionych wokół Romana Dmowskiego. Wiosną 1917 r. przedłożył on Brytyjczykom memoriał o konieczności budowy państwa polskiego, które stałoby się przeciwwagą dla wpływów niemieckich i austriackich w Europie Środkowej i sojusznikiem państw zachodnich. Rozpoczął też przekonywanie aliantów do stworzenia odrębnej armii polskiej na Zachodzie. Uzyskał na to zgodę od władz francuskich. **4 czerwca 1917 r.** utworzono **Polską Armię**, zwaną od koloru mundurów **Błękitną Armią**. Walczyła ona u boku państw ententy przeciwko Niemcom.

Pod wpływem dynamicznie zmieniającej się sytuacji międzynarodowej polscy działacze zawiązali **15 sierpnia 1917 r.** w Lozannie (Szwajcaria) **Komitet Narodowy Polski (KNP)** z Romanem Dmowskim na czele. Organizacja skupiła się na przekonywaniu rządów i opinii publicznej państw ententy do udzielenia poparcia sprawie polskiej.

W Stanach Zjednoczonych prezydent **Thomas Woodrow Wilson** w dniu **22 stycznia 1917 r.** przedstawił Senatowi założenia amerykańskich propozycji pokojowych. Za konieczny warunek uznał wówczas powstanie wolnej, zjednoczonej i samodzielnej Polski. Deklaracja ta była wynikiem działalności Ignacego Jana Paderewskiego oraz wsparcia jego przyjaciela, amerykańskiego polityka Edwarda Mandella Housa [czyt.: hałsa].

8 stycznia 1918 r. prezydent Wilson ogłosił **14-punktowy program pokojowy** (zob. s. 364). W myśl jego zawartych w **13. punkcie** deklaracji odrodzona Polska miała składać się ze wszystkich ziem zamieszkiwanych przez ludność polską, być niepodległa i suwerenna oraz mieć zapewniony swobodny dostęp do morza. Zdanie prezydenta Stanów Zjednoczonych miało duże znaczenie dla przywódców wszystkich walczących stron.

SPRAWA POLSKA POD KONIEC WOJNY

Destabilizacja sytuacji w Rosji, rozszerzenie wpływów Niemiec we wschodniej Europie po pokoju brzeskim, a także postawa prezydenta Wilsona wpłynęły na przychylne ustosunko-

Ignacy Jan Paderewski 1 wraz z małżonką podczas przeglądu wojsk polskich formowanych w Ameryce w obozie Niagara on the Lake [czyt.: niajagra on ze lejk].

▪ *fotografia, USA, 1917 r.*

BŁĘKITNA ARMIA WE FRANCJI

Gen. Józef Haller obejmuje dowództwo nad Armią Polską we Francji w 1918 r., składając uroczystą przysięgę na sztandar Pułku Strzelców Pieszych.
▪ *fotografia, Francja, 1918 r.*

Dzięki inicjatywie Dmowskiego 4 czerwca 1917 r. na mocy dekretu prezydenta Republiki Francuskiej utworzono Armię Polską we Francji, którą państwa ententy uznały za wojsko sojusznicze. Polityczną kontrolę nad nimi przejął Komitet Narodowy Polski. Polskie oddziały we Francji zasilili głównie ochotnicy z polskiej emigracji w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie oraz Francji. Ich liczebność wyniosła wówczas ok. 15 tys. żołnierzy. Wzięli oni udział w walkach z Niemcami wiosną i latem 1918 r. Jednak rozbudowa polskich oddziałów trwała też po zakończeniu działań wojennych. Wtedy to w ich szeregi napłynęli także Polacy – żołnierze armii austro-węgierskiej z frontu włoskiego oraz z armii niemieckiej. 4 października 1918 r. dowództwo nad armią z rąk francuskich przejął mianowany generałem Józef Haller, który do Francji przedostał się z objętej rewolucją Rosji. Na przełomie lat 1918 i 1919 Błękitna Armia była najlepiej wyszkoloną i najnowocześniej wyposażoną jednostką odradzającego się Wojska Polskiego. W jej skład wchodziło ok. 70 tys. żołnierzy.

? Jaką rolę odegrała Błękitna Armia podczas I wojny światowej?

wanie się rządów zachodnich do postulatów głoszonych przez KNP i Dmowskiego. W odrodzonej Polsce zaczęto dostrzegać przeciwwagę dla wpływów niemieckich na wschodzie. Polityka państw sprzymierzonych nie była jednak jednolita. Rząd Wielkiej Brytanii obawiał się zbytniego osłabienia Niemiec i sprzeciwiał się dezintegracji Austro-Węgier, upatrując w mocarstwach centralnych czynnik stabilizujący sytuację polityczną we wschodniej i środkowej części kontynentu. Niemcy nie były jednak jeszcze pokonane, a ich wiosenne ofensywy w 1918 r. wciąż mogły w sposób niekorzystny dla ententy wpłynąć na końcowy wynik wojny. Mimo zastrzeżeń Brytyjczyków w dniu **3 czerwca 1918 r.** rządy Francji, Wielkiej Brytanii i Włoch ogłosiły wspólne stanowisko (tzw. **deklarację wersalską**) w sprawie przyszłości Polski. Powtarzało ono wcześniejszą deklarację Wilsona i dawało Polakom prawo do samostanowienia oraz utworzenia zjednoczonego państwa z wolnym dostępem do morza.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj odmienne wizje odzyskania niepodległości propagowane przez zwolenników orientacji proaustriackiej i prorosyjskiej.
2. Przedstaw polskie formacje wojskowe walczące u boku państw centralnych.
3. Wymień skutki wydania Aktu 5 listopada dla sprawy polskiej.
4. Wyjaśnij znaczenie orędzia prezydenta Wilsona dla sprawy polskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Cisek, *Józef Piłsudski*, Warszawa 2007.
R. Kaczmarek, *Polacy w armii kajzera. Na frontach I wojny światowej*, Kraków 2014.

Podsumowanie rozdziału V
I wojna światowa

1 Geneza I wojny światowej

1. Na przełomie XIX i XX w. rozwijała się rywalizacja mocarstw europejskich na płaszczyźnie gospodarczej i wojskowej. Próbowały one również rozszerzyć swoje strefy wpływów w koloniach. Szczególnie widoczny był konflikt francusko-niemiecki.
2. W wyniku sprzeczności interesów mocarstw europejskich ukształtowały się dwa główne bloki polityczno-militarne – trójprzymierze (1882 r.), obejmujące Niemcy, Austro-Węgry i Włochy, i trójporozumienie (1907 r.), łączące Wielką Brytanię, Francję i Rosję.
3. Miejscem, w którym ścierały się interesy mocarstw, były Bałkany, od narastających tam konfliktów nazywane też „kotłem bałkańskim". Poszczególne kraje chciały rozszerzyć swoje strefy wpływów na niepodległe państwa półwyspu. Konflikty terytorialne doprowadziły do wybuchu dwóch wojen bałkańskich (1912–1913).
4. W Europie zaczęto rozbudowywać armie. Rywalizacja na polu militarnym doprowadziła do wyścigu zbrojeń. Wynajdywano nowe rodzaje uzbrojenia oraz rozbudowywano systemy twierdz. Wojny na Bałkanach potraktowano jako poligon doświadczalny dla obu sojuszy.
5. W drugiej dekadzie XX w. narastające konflikty sprawiły, że każdy kryzys mógł doprowadzić do wybuchu europejskiej wojny.

2 Wielka Wojna

1. Bezpośrednią przyczyną wybuchu Wielkiej Wojny było zabójstwo arcyksięcia Franciszka Ferdynanda, następcy cesarza. W odpowiedzi Austro-Węgry wypowiedziały wojnę Serbii. Uruchomiło to system sojuszy, który kolejno wciągał do konfliktu mocarstwa europejskie.
2. Na froncie zachodnim atak niemiecki na Francję został zatrzymany w bitwie nad rzeką Marną. Niemcy nie zdołali przeprowadzić kolejnej skutecznej ofensywy, przez co działania na Zachodzie zmieniły się w wojnę pozycyjną.
3. Kolejne lata nie przyniosły znaczących zmian na froncie zachodnim. Najkrwawszą bitwę stoczono o twierdzę Verdun. Pod Sommą po raz pierwszy użyto czołgów, a pod Ypres gazów bojowych.
4. Po początkowych sukcesach rosyjskich na froncie wschodnim inicjatywę przejęły tam Niemcy i Austro-Węgry. W wyniku ofensywy pod Gorlicami (1915 r.) państwom centralnym udało się przesunąć front o kilkaset kilometrów w stronę Rosji, co umożliwiło im skupienie się na froncie zachodnim.
5. Pomimo przewagi militarnej Austro-Węgrom nie udało się szybko pokonać armii serbskiej, co negatywnie wpłynęło na ich wizerunek. Front serbski przełamano z pomocą Niemców dopiero we wrześniu 1915 r.

Żołnierze z 55 Dywizji Brytyjskiej, oślepieni podczas ataku gazowego, wycofują się z linii frontu. Każdy żołnierz kolumny trzyma rękę na ramieniu towarzysza przed nim, aby móc się przemieszczać.

▪ *fotografia, Francja, 1915 r.*

3 Rewolucje w Rosji

1. Wielkie straty na frontach Wielkiej Wojny oraz trudności gospodarcze doprowadziły do sprzeciwu ludności rosyjskiej wobec cara. W 1917 r. doszło do rewolucji lutowej. Car abdykował, a władzę przejął Rząd Tymczasowy na czele z Aleksandrem Kiereńskim.
2. Z pomocą Niemców do Piotrogrodu przybył przywódca bolszewików – Włodzimierz Lenin. Domagał się radykalnych reform zgodnych z zasadami komunizmu oraz zakończenia udziału Rosji w wojnie. Zdobył duże poparcie wśród chłopów i robotników.
3. Jesienią 1917 r. w wyniku rewolucji październikowej władzę przejęli bolszewicy. Władzę objęła Rada Komisarzy Ludowych. Wydano dekret o pokoju i dekret o ziemi, a 3 marca 1918 r. podpisano traktat pokojowy w Brześciu Litewskim.
4. Bolszewicy wprowadzili terror, którego ofiarami stali się przedstawiciele dotychczasowych elit oraz duchowieństwa. Zamordowano również cara wraz z rodziną. Walką z przeciwnikami reżimu zajmowała się Czeka.
5. Kraj ogarnęła wojna domowa pomiędzy czerwonymi (bolszewikami) i białymi (zwolennikami cara). Ponadto w wielu rejonach kraju wylądowały interwencyjne wojska ententy. Utworzona przez rewolucjonistów Armia Czerwona w ciągu kilku lat pokonała podzielone wojska białych.

4 Klęska państw centralnych

1. W 1917 r. gospodarka i armia francuska były znacznie osłabione, dochodziło do licznych buntów żołnierzy, z kolei borykające się z blokadą Niemcy ogłosiły 1 kwietnia 1917 r. nieograniczoną wojnę podwodną.
2. USA początkowo nie brały udziału w wojnie. Dopiero skandal dyplomatyczny oraz zatopienie statku, na którym znajdowali się cywilni obywatele tego kraju, spowodowało wypowiedzenie wojny Niemcom 6 kwietnia 1917 r.
3. Pogarszała się sytuacja wewnętrzna państw centralnych. Spadło poparcie dla przedłużającej się wojny. Gospodarka Austro-Węgier była zrujnowana, a poszczególne narody domagały się niepodległości. W Niemczech brakowało rekrutów i rąk do pracy. Szerzył się głód, a kraj ogarnęły strajki i protesty.
4. W marcu 1918 r. ruszyła ostatnia ofensywa wojsk niemieckich, która zakończyła się klęską. Decydujący cios armii niemieckiej zadała kontrofensywa marszałka Focha. Kolejni sojusznicy Niemiec wycofywali się z wojny. 11 listopada 1918 r. podpisano w Compiègne zawieszenie broni.
5. Wielka Wojna była wojną totalną, która zaangażowała całe społeczeństwa, a gospodarkę i technologię podporządkowała wysiłkowi wojennemu. Oprócz śmierci milionów żołnierzy konflikt przyniósł kryzys gospodarczy, epidemie i głód.

Obsługa amerykańskiego karabinu maszynowego podczas walk w Lesie Argońskim w północno-wschodniej Francji. W tym rejonie w październiku 1918 r. Amerykanin Alvin York [czyt.: alwin jork] dokonał niebywałego czynu, uciszając 32 niemieckie karabiny maszynowe, zabijając 28 Niemców i 132 z nich biorąc do niewoli. Został za to odznaczony Medalem Honoru – najwyższym amerykańskim odznaczeniem. Sam York należał do Kościoła Chrystusowego Unii Chrześcijan, który sprzeciwiał się wojnie i przemocy. Jako jego wyznawca złożył podanie, w którym wyjaśniał, że przekonania religijne nie pozwalają mu służyć w wojsku. Zostało ono odrzucone.

▪ *fotografia, Francja, 1918 r.*

5 Sprawa polska podczas I wojny światowej

1. Przed 1914 r. państwa zaborcze nie składały konkretnych deklaracji w kwestii niepodległości Polski w razie wybuchu wojny. Mimo to w konflikcie międzynarodowym dopatrywano się szans na suwerenność. Dominowały koncepcje proaustriacka i prorosyjska.
2. Przed wojną w Galicji powstawały strzeleckie organizacje paramilitarne. Po wybuchu konfliktu władze austriackie zezwoliły na utworzenie z nich I Kompanii Kadrowej. W sierpniu 1914 r. Naczelny Komitet Narodowy doprowadził do powstania Legionów Polskich, walczących u boku Austro-Węgier z Rosjanami.
3. 5 listopada 1916 r. cesarze Niemiec i Austro-Węgier wydali manifest, w którym obiecali utworzenie samodzielnego państwa polskiego, jednak bez deklaracji dotyczących granic. Utworzono Tymczasową Radę Stanu, a później Radę Regencyjną, które były namiastkami polskiej władzy.
4. Po upadku caratu Rząd Tymczasowy uznał prawo Polski do samostanowienia. Umożliwiło to sformowanie trzech polskich korpusów walczących przeciw państwom centralnym u boku Rosji.
5. O sprawę polską na Zachodzie zabiegali R. Dmowski i I.J. Paderewski. 4 czerwca 1917 r. utworzono we Francji Błękitną Armię. W Szwajcarii uformowano Komitet Narodowy Polski, który ententa uznała za oficjalne przedstawicielstwo polskie.
6. 3 czerwca 1918 r. Wielka Brytania, Francja i Włochy wydały tzw. deklarację wersalską. Zgodnie z 13. artykułem deklaracji pokojowej prezydenta Wilsona gwarantowała ona utworzenie niepodległej Polski z dostępem do morza.

Edward Mandell House miał duży wpływ na prezydenta USA w sprawach międzynarodowych. Był obecny na konferencji w Paryżu oraz pracował nad paktem Ligi Narodów.

▪ *fotografia, USA, 1919 r.*

Data	Wydarzenie
1882 r.	powstanie trójprzymierza
1892 r.	sojusz francusko-rosyjski
1904 r.	zawiązanie ententy
1907 r.	utworzenie trójporozumienia
1908 r.	utworzenie ZWC
1912 r.	powstanie Ligi Bałkańskiej
X 1912–V 1913 r.	I wojna bałkańska
VI–VIII 1913 r.	II wojna bałkańska
28 VI 1914 r.	zamach na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda
26–30 VIII 1914 r.	bitwa pod Tannenbergiem
27 VIII 1914 r.	utworzenie Legionów Polskich
IX 1914 r.	bitwa nad Marną
29 X 1914 r.	przyłączenie się Turcji do wojny
II 1915–I 1916 r.	bitwa o Gallipoli
2–5 V 1915 r.	bitwa pod Gorlicami
23 V 1915 r.	dołączenie Włoch do wojny
14 X 1915 r.	dołączenie Bułgarii do wojny
II–XII 1916 r.	bitwa o twierdzę Verdun
31 V 1916 r.	bitwa jutlandzka
VI–IX 1916 r.	ofensywa Brusiłowa
VII–XI 1916 r.	bitwa nad Sommą
5 XI 1916 r.	Akt 5 listopada
8 III 1917 r.	początek rewolucji lutowej
1 IV 1917 r.	nieograniczona wojna podwodna
6 IV 1917 r.	przystąpienie USA do wojny
4 VI 1917 r.	utworzenie Błękitnej Armii
15 VIII 1917 r.	powstanie KNP
6–7 XI 1917 r.	początek rewolucji październikowej
8 I 1918 r.	ogłoszenie 14. punktów Wilsona
3 III 1918 r.	traktat w Brześciu Litewskim
3 XI 1918 r.	kapitulacja Węgier
11 XI 1918 r.	rozejm w Compiègne

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Francuska karykatura z 1915 r.

Napis: Żarłok. Zbyt twarde.

Wyjaśnij, odwołując się do elementów graficznych, okoliczności i cel powstania tej karykatury.

Wskazówki:

a) Zwróć uwagę na tytuł i datę powstania karykatury – w 1915 r. toczyła się już I wojna światowa, więc rysunek odwołuje się do tego wydarzenia. Dodatkowo opis zawiera informację, że jest to ilustracja francuska. Zacznij od rozpoznania przedstawionej postaci. W tym przypadku jest to żołnierz w hełmie noszonym w armii niemieckiej. Dodatkowo charakterystyczne wąsy pozwalają przypuszczać, że jest to cesarz Wilhelm II.

b) Aby poprawnie odpowiedzieć na pytanie, należy odwołać się do dwóch elementów graficznych rysunku. Główną postacią jest cesarz Wilhelm II. Władca próbuje nieskutecznie, jak widać, zjeść kulę ziemską, co miało symbolizować imperialne plany Niemiec. Przypomnij sobie, do jakiego sojuszu wojskowego należała Francja, z której pochodzi karykatura. Znajdowała się ona w trójporozumieniu, czyli należała do przeciwników Niemiec. Miało to na celu ukazanie nieskuteczności Rzeszy Niemieckiej w wojnie z ententą.

Odpowiedź:

Karykatura ta, powstała w pierwszych latach I wojny światowej, miała na celu ośmieszenie Niemiec i ich władcy. Widać na niej cesarza Wilhelma II, ukazanego w charakterystycznej dla armii pruskiej pikielhaubie. Postać na rysunku nieskutecznie próbuje ugryźć kulę ziemską, co ma pokazać wygórowane, mocarstwowe ambicje Niemiec oraz ich bezsilność w starciu z trójporozumieniem.

Zadania powtórzeniowe

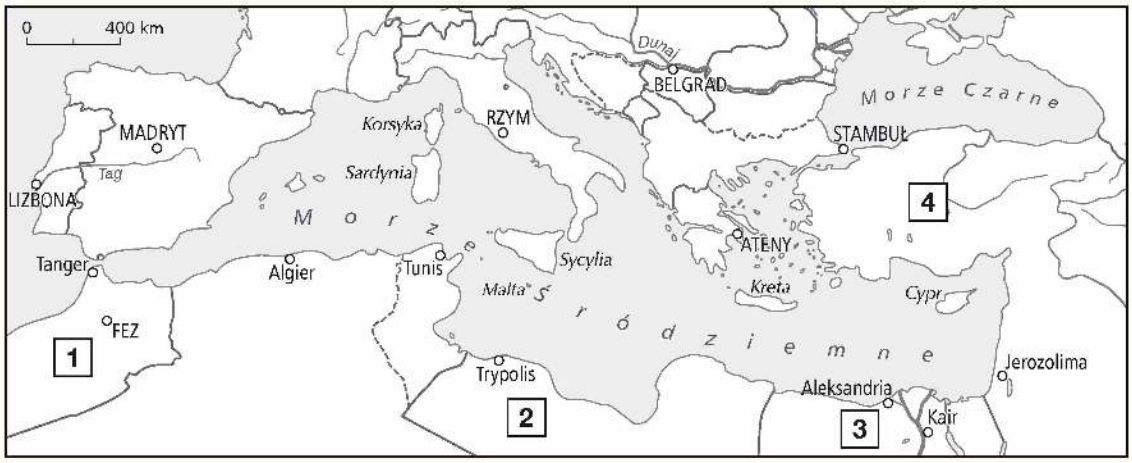
WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło 1. Fragment współczesnego opracowania

W 1911 r. [...] rozpoczęły się ponownie niebezpieczne rozruchy wymierzone przeciwko władzy centralnej. Pomocy sułtanowi udzielili wówczas Francuzi. Chaos, jaki panował w kraju, wykorzystali również i Hiszpanie. Aby tanim kosztem rozszerzyć swe posiadłości [...]. Co prawda w lipcu w Agadirze pojawiła się niespodziewanie niemiecka kanonierka „Panther" [...], ale demonstracja ta nie miała jednak bynajmniej służyć obronie suwerenności kraju, co Wilhelm tak niedawno uroczyście przyrzekał, a tylko… uzyskaniu odpowiednich cesji terytorialnych.

Źródło: P. Wieczorkiewicz, *Historia wojen morskich*, t. 2, Londyn 1995, s. 381.

Źródło 2. Mapa

Zaznacz poprawne dokończenie zdań.

a) Wydarzenia opisane w tekście rozegrały się w państwie oznaczonym na mapie numerem

A. 1. B. 2. C. 3. D. 4.

b) Wydarzenie opisane w tekście rozegrały się

A. przed powstaniem trójprzymierza.

B. między powstaniem trójprzymierza a powstaniem ententy.

C. między powstaniem trójporozumienia a wybuchem I wojny bałkańskiej.

D. po zakończeniu II wojny bałkańskiej.

2 Źródło. Fragmenty współczesnego opracowania

Fragment 1.: 27 maja [...] nastąpił trzeci wielki atak [...]. 30 maja stanęli nad Marną. W Paryżu zapanowała panika; Niemcy ostrzeliwali miasto i jego okolice z ciężkiego działa [...], co powiększało grozę [...]. 18 lipca Francuzi, wspomagani przez 9 dywizji amerykańskich, przypuścili atak [...], uderzając na Niemców z flanki i zmuszając do wycofania się ich znad Marny.

Fragment 2.: Niemiecki sztab admiralicji opracował plan działań zaczepnych i wciągnięcia marynarki brytyjskiej w zasadzkę [...]. Była to pierwsza i ostatnia wielka bitwa morska pierwszej wojny światowej [...]. Według opinii znawców manewr niemiecki był przeprowadzony wzorowo, ale i dowódca angielski, admirał Jellicoe [czyt.: dżelikoł], nie popełnił błędu [...]. W każdym razie flota niemiecka zadała, mimo przewagi przeciwnika flocie brytyjskiej straty dużo większe, niż sama poniosła.

Fragment 3.: Dowództwo objął stary i doświadczony żołnierz Paul von Hindenburg, jego szefem sztabu został Erich Ludendorff [...]. Udało im się oskrzydlić armię Samsonowa (której Rennenkampf nie udzielił żadnej pomocy) i rozbić ją w wielkiej bitwie [...]. Ludendorff nazwał ją bitwą pod Tannenbergiem dla przeciwstawienia tego zwycięstwa klęsce Krzyżaków pod Grunwaldem.

Fragment 4.: 19 lutego [...] flota angielsko-francuska podpłynęła do wejścia do Dardaneli i rozpoczęła ostrzeliwanie zewnętrznych fortów i umocnień. Wkrótce wszakże okazało się, że sama flota nie zdoła sforsować Cieśnin, że potrzebna jest do tego piechota, która musi być wysadzona na ląd. Przybyłe później wojska lądowe francuskie i brytyjskie (Australijczycy i Nowozelandczycy) zajęli skrawki wybrzeża na półwyspie Gallipoli [...].

Źródło: J. Pajewski, *Historia powszechna 1871–1918*, Warszawa 1978, s. 380, 388, 402, 475, 477.

a) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Szereg, w którym zapisano właściwą kolejność wydarzeń opisanych w źródle, to

A. 4, 3, 1, 2. B. 4, 1, 3, 2. C. 1, 4, 2, 3. D. 3, 4, 2, 1.

b) Podaj stosowaną w historiografii nazwę wydarzenia opisanego we fragmencie 2.

3 Źródło. Rosyjska karykatura z epoki

Napis: Rosyjski dom carski.

Wyjaśnij, odwołując się do elementów graficznych, okoliczności i cel powstania tej karykatury.

4 Źródło. Fragment współczesnego opracowania

Pałacu Zimowego broniła garstka wychowanków szkół oficerskich (junkrów) i oddział kobiet. Bolszewicy otworzyli ogień z automobilów pancernych, z dział „Aurory" i z twierdzy Pietropawłowskiej, szyby pałacu wylatywały z brzękiem, piękne ozdoby architektoniczne rozsypywały się w gruzy. Przez całą noc wśród posępnego i jakby martwego miasta Pałac Zimowy gorzał ogniem nieustannej strzelaniny. O godzinie drugiej nad ranem dostał się w ręce bolszewików.

Źródło: J. Parandowski, *Bolszewizm i bolszewicy w Rosji*, Londyn 1996, s. 50.

Podaj stosowaną w historiografii nazwę wydarzenia, którego początek opisano w źródle, i rok, w którym nastąpiło.

5 Źródło. Dokument z epoki

Do mieszkańców Warszawskiego Jeneralnego Gubernatorstwa.

Przejęci niezłomną ufnością w ostateczne zwycięstwo ich broni i życzeniem powodowani, by ziemie polskie przez waleczne ich wojska ciężkimi ofiarami panowaniu rosyjskiemu wydarte do szczęśliwej przywieść przyszłości, Jego Cesarska Mość Cesarz Niemiecki i Jego Cesarska i Królewska Mość Cesarz Austrii i Apostolski Król Węgier postanowili z ziem tych utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem. Dokładniejsze oznaczenie granic zastrzega się.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 64.

Na podstawie źródła i własnej wiedzy oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Zaprezentowany dokument to fragment manifestu wydanego w imieniu Wilhelma II i Franciszka Józefa.	P	F
Źródło to ogłoszono oficjalnie w styczniu 1918 r.	P	F
Królestwo Polskie miało się składać z ziem byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego.	P	F

6 Źródło 1. Wywóz towarów ze Stanów Zjednoczonych w mln dolarów

	Rok 1914	Rok 1915	Rok 1916
Do państw koalicji	824,8	1991,7	3214,5
Do państw centralnych	169,3	11,9	1,2

Źródło: J. Pajewski, *Historia powszechna. 1871–1918*, Warszawa 1978, s. 425.

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

W wyścigu gospodarczym Koalicja miała dużą przewagę nad Państwami Centralnymi. Państwa Koalicji panowały na morzach i mogły korzystać z wszelkich bogactw swych posiadłości kolonialnych. Niemcom natomiast groził nie tylko brak podstawowych surowców potrzebnych przemysłowi, ale także i środków żywności, jeśliby wojna miała przeciągnąć się ponad rok [...].
Zaraz po wybuchu wojny Wielka Brytania i Francja ogłosiły blokadę Niemiec. [...] Rządy angielski i francuski, interpretując rozszerzająco tzw. Deklarację londyńską z 1909 r. o kontrabandzie wojennej, uznały, że wszelkie towary wiezione nie tylko do portów niemieckich, ale i do portów w krajach neutralnych, sąsiadujących z Niemcami, uznać należy za przemyt wojenny, jeżeli nie będzie bezspornego dowodu, że krajem przeznaczenia wiezionego towaru jest rzeczywiście kraj neutralny. Za kontrabandę uznano nie tylko sprzęt wojenny i surowce bezpośrednio służące przemysłowi wojennemu, ale w ogóle wszelkie towary wysyłane do Niemiec, a co najważniejsze również żywność służącą zaopatrywaniu ludności cywilnej.
Niemcy odpowiedzieli na blokadę użyciem łodzi podwodnych, broni jeszcze stosunkowo świeżej i niewypróbowanej. 4 lutego 1915 r. rząd Rzeszy ogłosił, iż wody okalające Wyspy Brytyjskie będą uważane za strefę wojenną; niemieckie łodzie podwodne będą zatapiały nieprzyjacielskie okręty handlowe i pasażerskie.

Źródło: J. Pajewski, *Historia powszechna. 1871–1918*, Warszawa 1978, s. 367–368.

a) Odwołując się do obu źródeł, oceń skuteczność działań morskich prowadzonych przez państwa uczestniczące w I wojnie światowej.

b) Wyjaśnij, odwołując się do źródła 2., jakie skutki dla sytuacji gospodarczej Niemiec miały działania morskie prowadzone przez Wielką Brytanię i Francję.

▪ *The Flatiron Building* [czyt.: ze flatajen bildin] – obraz Samuela Halperta z 1919 r.

VI

DWUDZIESTOLECIE MIĘDZYWOJENNE

1 Ład wersalski
2 Kryzys demokracji
3 Wielki Kryzys
4 Narodziny III Rzeszy
5 Totalitaryzm stalinowski
6 Świat w okresie międzywojennym
7 Kultura i nauka w latach 20. i 30.
8 Na drodze ku wojnie

1 ŁAD WERSALSKI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie wydarzenia zmusiły Niemcy do zawarcia rozejmu?
2. Jakie warunki rozejmu zostały narzucone Niemcom?

KONFERENCJA PARYSKA

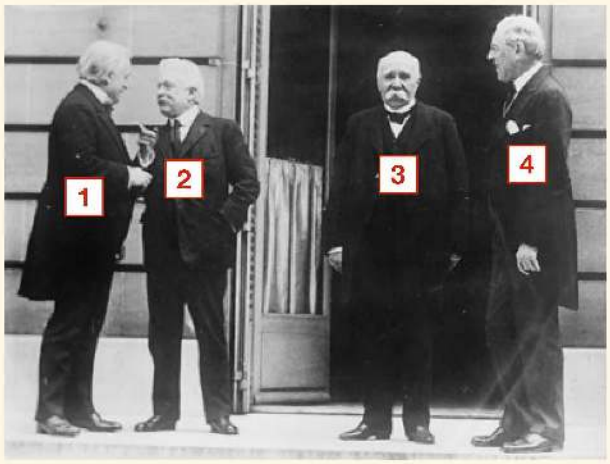
Choć 11 listopada 1918 r. został podpisany rozejm w Compiègne, co oznaczało wstrzymanie działań zbrojnych na frontach, to stan wojny formalnie trwał nadal. Dlatego w celu omówienia warunków pokoju na początku 1919 r. do Paryża zjechali się przedstawiciele państw ententy, które walczyły przeciwko Niemcom i ich sojusznikom podczas I wojny światowej. Głównymi celami zwołanej konferencji były:

- uregulowanie kwestii spornych, które przyczyniły się do wybuchu wojny,
- ustalenie roli Niemiec w Europie i na świecie,
- uporządkowanie kwestii granic w Europie Środkowej,
- zapewnienie podstaw do pokojowej koegzystencji między państwami i narodami.

Obrady konferencji pokojowej oparto na **14-punktowym programie** prezydenta USA Thomasa Woodrowa Wilsona (więcej zob. s. 363–364). Wzięli w niej udział delegaci 27 państw walczących przeciwko Niemcom, a także przedstawiciele Indii oraz czterech dominiów brytyjskich (Kanady, Australii, Afryki

WIELKA CZWÓRKA

Najważniejsze decyzje na konferencji paryskiej podejmowało zgromadzenie plenarne, czyli wszyscy delegaci państw uczestniczących w spotkaniu. Zbierało się ono jednak rzadko, a prace prowadzono w mniejszych komisjach problemowych. Porządkiem obrad zgromadzenia oraz komisji kierowała Rada Najwyższa Konferencji Pokojowej, złożona z szefów państw i ministrów spraw zagranicznych państw zwycięskich: Francji, Wielkiej Brytanii, Włoch, Stanów Zjednoczonych i Japonii. Najważniejsze decyzje podejmowali jedynie przywódcy trzech krajów: prezydent USA **Thomas Woodrow Wilson**, premier Francji **Georges Clemenceau** [czyt.: żorż klemą**so**] oraz szef rządu brytyjskiego **David Lloyd George** [czyt.: dejwid lojd dżordż]. Japończycy nie interesowali się problemami europejskimi i ich delegacja nie zabierała w tych kwestiach głosu, a potencjał militarny i ekonomiczny Włoch nie dorównywał potędze pozostałych trzech mocarstw i ich znaczenie uległo marginalizacji.

Wielka Czwórka, czyli premier Wielkiej Brytanii David Lloyd George [1], premier Włoch Vittorio Orlando [2], szef rządu francuskiego Georges Clemenceau [3] oraz prezydent Stanów Zjednoczonych Thomas Woodrow Wilson [4] podczas konferencji paryskiej.

▪ *fotografia, Paryż, 1919 r.*

? Dlaczego obrady kongresu zostały zdominowane przez trzy państwa?

EUROPA PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

?

1. Wymień terytoria, które zostały utracone przez Niemcy w wyniku postanowień traktatu wersalskiego.
2. Wymień nowe państwa, które pojawiły się na mapie Europy Środkowej na mocy podpisanych traktatów.

Południowej i Nowej Zelandii). W gronie zwycięskiej koalicji znalazły się ponadto reprezentacje nowych państw z Europy Środkowej: Polski, Czechosłowacji i Zjednoczonego Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Królestwa SHS). Do negocjacji, wbrew tradycjom z XIX w., nie zostali zaproszeni przedstawiciele państw, które poniosły klęskę. Wśród delegatów nie było również reprezentantów Rosji, ponieważ uznano, że zawierając odrębny pokój z państwami centralnymi, zdradziła ona swoich sojuszników. Zatem nowy, powojenny ład w Europie i na świecie mieli ustanawiać tylko zwycięzcy.

Głównym problemem, z jakim zmierzyli się uczestnicy konferencji paryskiej, była sprawa opracowania, podpisania i ratyfikacji traktatu pokojowego z Niemcami. Francja opowiadała się za maksymalnym osłabieniem potencjału politycznego, militarnego i gospodarczego Niemiec. Oprócz zwrotu Alzacji i Lotaryngii Francuzi

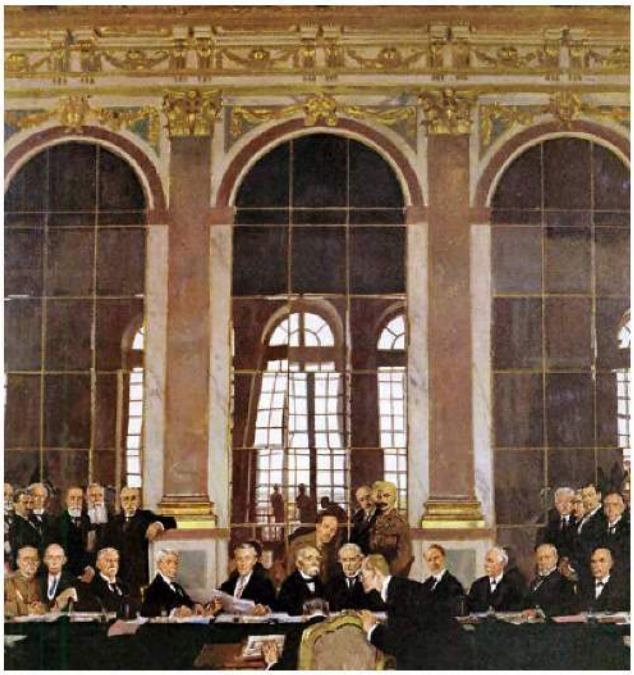
żądali oderwania ziem nadreńskich i utworzenia z nich buforowego państewka, a także okupacji i **demilitaryzacji** zachodniego pogranicza Rzeszy Niemieckiej. Premier Georges Clemenceau popierał ponadto terytorialne postulaty delegacji polskiej i czechosłowackiej. Odrodzoną Polskę uważał za barierę niezbędną do zachowania pokoju między Niemcami a Rosją i zależało mu na jej wzmocnieniu. Francuzi żądali także wysokich reparacji, czyli odszkodowań wojennych.

Brytyjczycy, którzy podczas wojny wyeliminowali Niemcy z rywalizacji kolonialnej i zniszczyli ich flotę, nie chcieli im narzucać zbyt ciężkich warunków pokojowych. Uważali, że mogą one destabilizować ten kraj wewnętrznie i przyczynią się do wybuchu tam rewolucji, która mogłaby doprowadzić do ich sojuszu z Rosją bolszewicką i kolejnej wojny. Ponadto nie chcieli wzrostu potęgi Francji, co mogło spowodować odnowienie tradycyjnej rywalizacji francusko-brytyjskiej.

Delegacja amerykańska z prezydentem Wilsonem propagowała z kolei powołanie międzynarodowej organizacji, której nadrzędnym celem miała być ochrona pokoju i dążenie do rezygnacji z wojny jako narzędzia rozwiązywania sporów międzynarodowych. W kwestiach granic nowych państw w Europie Środkowej Amerykanie byli zwolennikami zasady samostanowienia narodów, a na terenach spornych przeprowadzania pod nadzorem międzynarodowym **plebiscytów terytorialnych**, w których miejscowa ludność zdecydowałaby o swojej przynależności państwowej. W odniesieniu do Niemiec Amerykanie skłaniali się bardziej do poglądów wyrażanych przez delegację brytyjską niż postulatów francuskich.

TRAKTAT WERSALSKI

Dyskusje i prace nad tekstem traktatu pokojowego trwały niemal cztery miesiące. W tym czasie poszczególni uczestnicy konferencji starali się przeforsować swoje postulaty. W dniu 7 maja 1919 r. zaproszonej do Wersalu delegacji niemieckiej przedstawiono przygotowany przez ententę tekst układu. Niemal dwa

Podpisanie traktatu pokojowego z Niemcami odbyło się w Sali Lustrzanej pałacu w Wersalu. Było to miejsce symboliczne, gdyż to właśnie tam w 1871 r. ogłoszono powstanie II Rzeszy Niemieckiej.

▪ *obraz, Francja, ok. 1920 r.*

kolejne miesiące rząd i parlament niemiecki debatowały o jego ratyfikacji. Niemcy nie były już w stanie wznowić działań zbrojnych, co przesądziło o przyjęciu tego aktu. **28 czerwca 1919 r.** reprezentanci Niemiec podpisali **traktat pokojowy** w pałacu **w Wersalu**, który wszedł w życie 10 stycznia 1920 r. Na jego podstawie uznano Niemcy za mocarstwo odpowiedzialne za wybuch wojny i zobowiązano do wypełnienia następujących postanowień:

- oddania części dotychczasowych niemieckich terytoriów na rzecz Francji (Alzacja i Lotaryngia), Polski (Wielkopolska, Pomorze Nadwiślańskie oraz wydzielonego terytorium Wolnego Miasta Gdańska, Czechosłowacji (skrawek Górnego Śląska), Belgii, oraz rejonu Kłajpedy, który został ostatecznie włączony do Litwy;
- przeprowadzenia pod kontrolą międzynarodową plebiscytów na spornych i mieszanych pod względem etnicznym terenach (z Polską – Górny Śląsk, Warmia, Mazury i Powiśle, z Danią – Szlezwik-Holsztyn, Francją – Zagłębie Saary, Belgią – okręg Eupen-Malmédy; czyt.: eupen malme**di**);

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT WERSALSKI

Traktat podpisany 28 czerwca 1919 r. pomiędzy państwami ententy a Niemcami nakładał na przegranych trudne do spełnienia warunki pokoju, które przedstawiono im bez negocjacji.

Art. 227
Mocarstwa sprzymierzone i stowarzyszone stawiają w stan publicznego oskarżenia Wilhelma II Hohenzollerna, byłego cesarza Niemiec, o najwyższą obrazę moralności międzynarodowej i świętej powagi traktatów.
Zostanie ustanowiony specjalny Trybunał dla osądzenia oskarżonego, który będzie miał zapewnione istotne gwarancje prawa obrony. Trybunał będzie się składał z 5 sędziów, mianowanych przez każde z 5 następujących Mocarstw, a mianowicie: Stany Zjednoczone Ameryki, Wielka Brytania, Francja, Włochy i Japonia.
Trybunał wyda wyrok, kierując się względami na najwyższe zasady polityki międzynarodowej, z troską, aby zapewnić poszanowanie uroczystych umów oraz międzynarodowych zobowiązań, zarówno jak międzynarodowej moralności; oznaczy karę, którą uzna, że powinna być zastosowana.
Mocarstwa sprzymierzone i stowarzyszone zwrócą się do Rządu holenderskiego z prośbą o wydanie dawnego cesarza w ich ręce dla osądzenia.
Art. 231
Niemcy i ich sprzymierzeńcy, jako sprawcy, są odpowiedzialne za wszelkie szkody i straty poniesione przez rządy sprzymierzone i stowarzyszone oraz przez ich obywateli na skutek wojny, która została narzucona przez napaść ze strony Niemiec i ich sprzymierzeńców.
Art. 232
Rządy sprzymierzone i stowarzyszone uznają, że zasoby Niemiec nie wystarczają na zapewnienie zupełnego wynagrodzenia za te wszystkie straty i szkody. Jednakże żądają one, Niemcy zaś zobowiązują się do wynagrodzenia wszelkich, jakie przez czas, kiedy każde z Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych znajdowało się w stanie wojny z Niemcami, wyrządzone zostały jego ludności cywilnej i jej mieniu przez napaść na lądzie, morzu i powietrzu.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2001, s. 81–84.

? 1. Wskaż fragmenty traktatu pokojowego, w których mowa o odpowiedzialności Niemiec za wywołanie wojny.
2. Na podstawie wiedzy własnej oceń, czy obarczenie wyłącznie Niemiec i ich sojuszników za wybuch wojny można uznać za sprawiedliwe.

- rezygnacji z posiadłości kolonialnych (kolonie niemieckie zostały przejęte jako **terytoria mandatowe** przez Wielką Brytanię, Francję, Związek Południowoafrykański, Australię, Nową Zelandię oraz Japonię. Kontrola i przygotowanie tych ziem od uzyskania suwerenności spoczęły na Lidze Narodów;
- zmniejszenia armii lądowej do 100 tys. zawodowych żołnierzy, bez broni pancernej, chemicznej i lotnictwa oraz redukcji marynarki wojennej;
- zapłaty kwoty 132 mld marek w złocie jako **reparacji** wojennych (50% z nich przypadło Francji, 30% – Wielkiej Brytanii, a reszta innym członkom antyniemieckiej koalicji);
- **demilitaryzacji** i zgody na czasową okupację przez aliantów nadreńskich prowincji Rzeszy Niemieckiej, co miało zagwarantować szybką spłatę pierwszej raty odszkodowań;
- wyrzeczenia się możliwości zjednoczenia z Austrią i uznania jej za suwerenne i niepodległe państwo;
- wyrażenia zgody na umiędzynarodowienie Kanału Kilońskiego oraz rzek znajdujących się w granicach Rzeszy Niemieckiej: Łaby, Odry, Dunaju, Niemna.

Integralnymi elementami traktatu pokojowego z Niemcami były jego fragmenty

Traktaty pokojowe z sojusznikami Niemiec

Państwo	Data i miejsce podpisania traktatu	Postanowienia
Austria	10 września 1919 r. Saint Germain	• zatwierdzenie likwidacji monarchii austro-węgierskiej i powstania na jej terytorium niepodległych państw: Czechosłowacji, Królestwa Jugosławii (do 1929 r. Królestwa SHS, czyli Serbów, Chorwatów i Słoweńców) oraz Polski, • zakaz połączenia z Niemcami, • ograniczenie armii do 30 tys. żołnierzy (ochotników) oraz zakaz posiadania czołgów i lotnictwa, • przekazanie południowego Tyrolu Włochom, • oddanie Bukowiny Rumunii, • obciążenie odszkodowaniami wojennymi
Węgry	4 czerwca 1920 r. Trianon	• pozbawienie części terytorium na rzecz Rumunii (część Banatu i Bukowina), Królestwa SHS (Chorwacja, część Banatu, Slawonia, Wojwodina), Czechosłowacji (Słowacja, Ruś Zakarpacka) i Austrii (Burgenland), • ograniczenie liczebności armii do 35 tys. żołnierzy (ochotników) bez czołgów i samolotów, • obciążenie reparacjami wojennymi
Bułgaria	27 listopada 1919 r. Neuilly [czyt.: noi]	• pozbawienie części terytorium na rzecz: Rumunii (południowa Dobrudża), Grecji (zachodnia Tracja) i Królestwa SHS (część Macedonii), • ograniczenie liczebności armii do 20 tys. (ochotników) bez czołgów i lotnictwa, • obciążenie odszkodowaniami wojennymi
Turcja	10 sierpnia 1920 r. Sèvres [czyt.: sewr]	• likwidacja imperium osmańskiego, • utworzenie z części ziem terytoriów mandatowych pod zarządem Wielkiej Brytanii i Francji, • oddanie Grecji wschodniej Tracji, kontroli nad Dardanelami oraz rejonu Izmiru, • powstanie autonomicznego Kurdystanu, • włączenie do niepodległej Armenii wschodniej Anatolii, • ograniczenie liczebności armii do 50 tys. żołnierzy bez czołgów i lotnictwa oraz zakaz posiadania floty, • obciążenie reparacjami wojennymi, • demilitaryzacja cieśnin czarnomorskich

mówiące o powołaniu i zasadach funkcjonowania **Ligi Narodów** oraz **Międzynarodowej Organizacji Pracy**. Ponadto uczestnicy konferencji pokojowej w Paryżu obok prac nad przygotowaniem traktatu pokojowego z Niemcami pracowali nad analogicznymi układami z sojusznikami Rzeszy Niemieckiej z okresu Wielkiej Wojny. Ich również nie zaproszono do negocjacji, lecz przedstawiono do podpisania gotowe dokumenty.

ŁAD WERSALSKI

Warunki podyktowane przez zwycięzców w traktatach pokojowych ukształtowały nową sytuację geopolityczną. W Europie i na świecie zapanował **ład wersalski**. Mimo programowych haseł o samostanowieniu narodów i powołaniu **Ligi Narodów**, czuwającej nad przestrzeganiem zasad pokojowych i równouprawnieniem w stosunkach między państwami i narodami, dominację na świecie zdobyły głównie trzy mocarstwa: osłabione wojną Wielka Brytania, Francja oraz Stany Zjednoczone. Jednak wbrew dążeniom prezydenta Wilsona, który chciał, aby USA stały się międzynarodowym arbitrem, władzę przejęli tam zwolennicy **izolacjonizmu**. Kongres nie ratyfikował traktatu z Niemcami z 28 czerwca 1919 r., a Stany Zjednoczone nie weszły do Ligi Narodów.

Ponieważ traktaty pokojowe zostały narzucone pokonanym bez możliwości negocjacji, doprowadziło to do niezadowolenia wśród

TERYTORIA MANDATOWE

W wyniku działań wojennych z lat 1914–1918 Niemcy straciły wszystkie posiadłości kolonialne. Po wojnie kuratelę nad nimi przejęła Liga Narodów i jej zadaniem stało się przygotowanie miejscowych społeczeństw do utworzenia w przyszłości niepodległych państw. W imieniu Ligi czasowy zarząd nad tymi terenami miały sprawować poszczególne mocarstwa, mające dbać o ich rozwój gospodarczy i cywilizacyjny oraz umożliwiać lokalnej ludności swobodny rozwój kulturalny. W rzeczywistości słabość Ligi Narodów sprawiła, że terytoria mandatowe stały się posiadłościami kolonialnymi mocarstw, które eksploatowały je ekonomicznie. Możliwości uczestnictwa w zarządzaniu przez przedstawicieli miejscowych społeczności były ograniczone lub nie istniały w ogóle.

Podział terenów mandatowych

Mandaty typu A – kraje, które wkrótce mogą uzyskać niepodległość	Mandaty typu B – terytoria wymagające dłuższego czasu, aby rozwinąć swój potencjał gospodarczy i polityczny	Mandaty typu C – terytoria słabo rozwinięte, z długoterminową perspektywą na usamodzielnienie
Kraje arabskie Bliskiego Wschodu – Irak i Palestyna, mandaty Wielkiej Brytanii oraz Liban i Syria – mandaty Francji.	Dawne kolonie niemieckie w Afryce – Niemiecka Afryka Wschodnia, Kamerun Brytyjski, Kamerun Francuski, Togo Francuskie – Francja, Ruanda-Urundi – Belgia.	Niemiecka Afryka Południowo-Zachodnia (Namibia), oddana w zarząd Związkowi Południowej Afryki, a także niemieckie posiadłości w rejonie Oceanu Spokojnego.

? Według jakich kryteriów podzielono terytoria mandatowe Ligi Narodów?

społeczeństw tych państw. Dlatego od początku były one przeciwne ładowi wersalskiemu. Najbardziej pokrzywdzeni czuli się Niemcy. Zrzucono na nich odpowiedzialność za wszczęcie wojny, zabrano część terytorium oraz nałożono dotkliwy obowiązek wypłaty odszkodowań wojennych (pierwszą ratę w wysokości 21 mld marek w złocie Niemcy miały zapłacić do 1 maja 1921 r.). Dlatego postanowienia traktatu wersalskiego wywołały tam rozgoryczenie i sprzeciw, które przyczyniły się do radykalizacji nastrojów politycznych. Podobne nastroje panowały w Austrii oraz na Węgrzech. W tych ostatnich popularne stało się hasło ***Nem! Nem! Soha!*** (węg. 'Nie! Nie! Nigdy!'), negujące warunki pokoju w Trianon. Niezadowolona z rozpadu swojego imperium Turcja, aby wymusić rewizję postanowień pokojowych, rozpętała wojnę z Grecją. Niezadowoleni byli również niektórzy przedstawiciele ententy, jak Włosi, którzy nie otrzymali żadnych znaczących rekompensat terytorialnych. Dlatego w wielu z tych krajów głównymi założeniami politycznymi zarówno demokratycznych rządów, jak i środowisk nacjonalistycznych stały się hasła rewizji postanowień wersalskich.

Na marginesie międzynarodowej polityki znalazła się Rosja Sowiecka, pracująca do rewolucji światowej i uznająca demokratyczne państwa zachodnie za głównych przeciwników ideologicznych. Rząd sowiecki nie zaakceptował ładu wersalskiego, uważając go za twór kapitalistów służący do wyzysku klas pracujących.

Jego beneficjantami były natomiast odrodzone państwa narodowe w Europie Środkowej. Forsowane przez konferencję pokojową w Paryżu hasło samostanowienia narodów gwarantowało im niepodległość i suwerenność.

TRAKTATY MNIEJSZOŚCIOWE

Państwa, które powstały po I wojnie światowej (Polska, Czechosłowacja, Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców, a także Rumunia i Grecja) otrzymały terytoria zamieszkane przez

znaczny procent obywateli należących do mniejszości narodowych. Dlatego musiały podpisać dodatkowe **traktaty mniejszościowe**, gwarantujące przedstawicielom mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych poszanowanie i ochronę ich praw politycznych, gospodarczych, kulturalnych, wyznaniowych i językowych. Wzorem dla nich był tzw. **mały traktat wersalski**, podpisany przez Polskę w dniu **28 czerwca 1919 r.** wraz z traktatem wersalskim (jako warunek jego zawarcia). Mimo to państwa podpisujące traktaty mniejszościowe nie uzyskały analogicznej ochrony prawnej dla swoich grup etnicznych w innych krajach (np. Polacy musieli przestrzegać praw mniejszości niemieckiej, Niemcy polskiej – nie). Jednocześnie słabość Ligi Narodów sprawiła, że nie spełniły one swojej funkcji.

POWSTANIE I ZASADY DZIAŁANIA LIGI NARODÓW

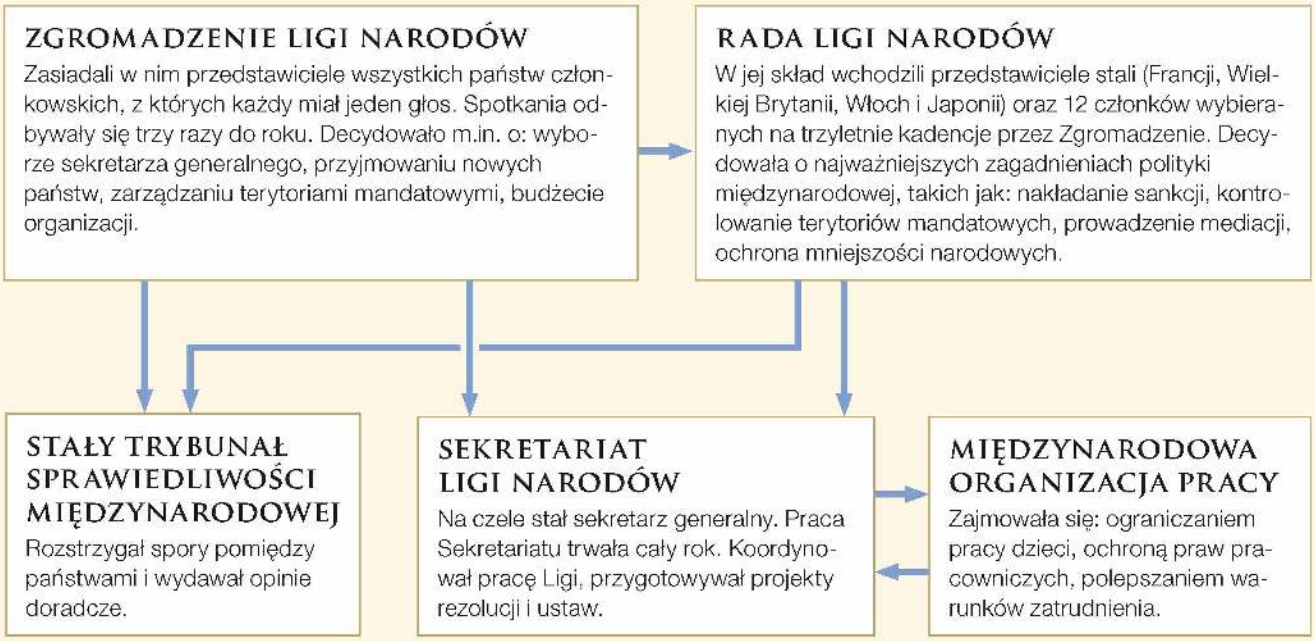
Pomysłodawcą ustanowienia **Ligi Narodów** był prezydent Stanów Zjednoczonych Thomas Woodrow Wilson. Jego pragnieniem stało się utworzenie międzynarodowej instytucji, która czuwałaby nad przestrzeganiem pokojowych stosunków między państwami i narodami, patronowała systemowi bezpieczeństwa zbiorowego na świecie i promowała rozwój współpracy międzynarodowej.

Wilson przedstawił swoją koncepcję w **14 punktach** już w styczniu 1918 r., a w trakcie konferencji pokojowej namówił członków Rady Najwyższej do założenia organizacji i wpisania jej statutu, czyli **Paktu Ligi Narodów**, do wszystkich traktatów kończących wojnę światową. Liga Narodów została pierwszą powszechną i dobrowolnie zrzeszającą członków organizacją czuwającą nad pokojem na świecie. Państwami założycielskimi stało się 45 krajów: 32 należące do dawnej koalicji antyniemieckiej oraz 13 państw neutralnych. Na przełomie lat 20. i 30. XX w. w skład Ligi wchodziły 63 kraje. Paradoksem stał się fakt, że Stany Zjednoczone do niej nie przystąpiły.

W latach 20. XX w. wielu polityków oraz intelektualistów, a także doświadczone wojną

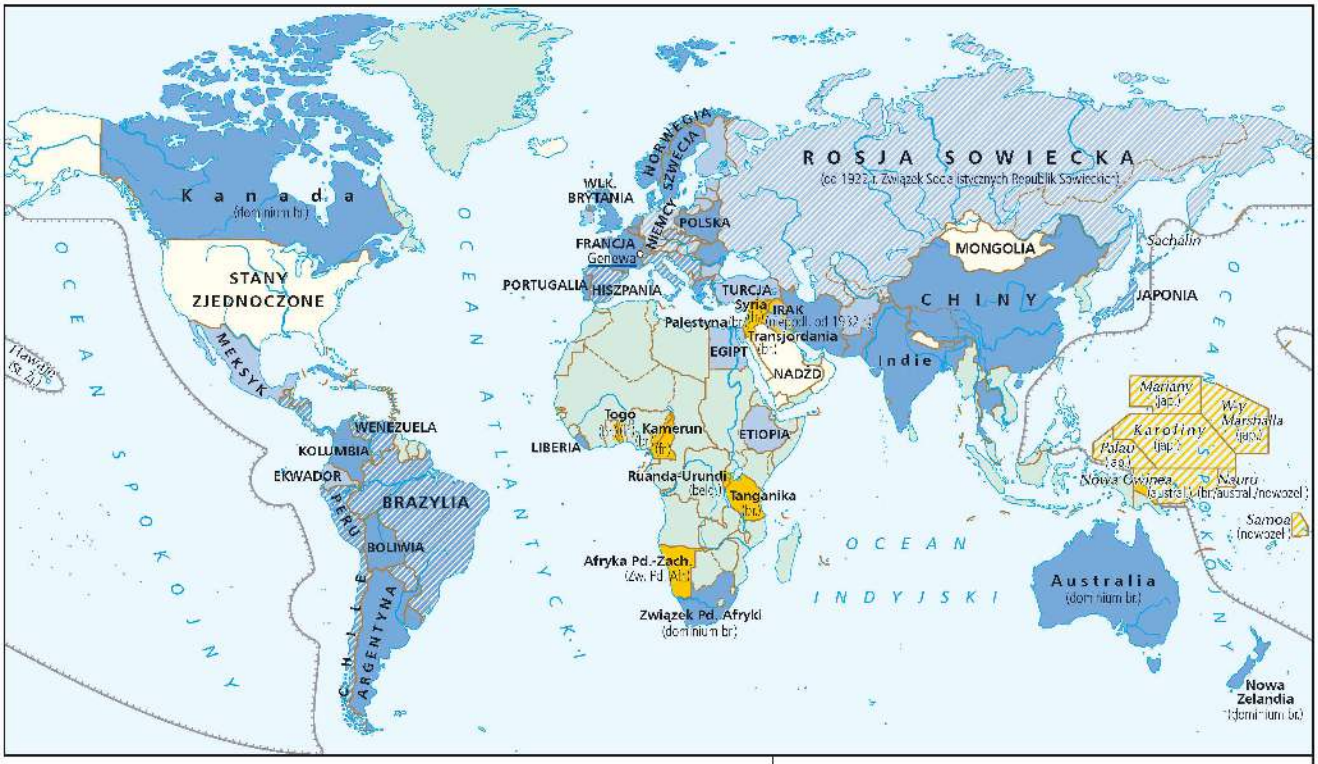
STRUKTURA I FUNKCJONOWANIE LIGI NARODÓW

Pakt Ligi określał ścisłą strukturę i zależność pomiędzy jej poszczególnymi organami. Siedzibą tej instytucji była Genewa, a na czele stał sekretarz generalny.

? Kto decydował o sprawach polityki międzynarodowej Ligi Narodów?

LIGA NARODÓW

? 1. Wskaż na mapie tereny mandatowe i protektoraty Ligi Narodów.

2. Wymień państwa, które opuściły Ligę Narodów lub zostały z niej usunięte do 1939 r.

społeczeństwa Europy pokładały w idei i działalności Ligi Narodów wielkie nadzieje związane z wyeliminowaniem wojny jako narzędzia prowadzenia polityki. Organizacjami ściśle współpracującymi z Ligą Narodów była **Międzynarodowa Organizacja Pracy** – czuwająca nad zabezpieczeniem praw pracowniczych i rozszerzenia zabezpieczeń społecznych pracowników, a także **Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej**, rozstrzygający spory między państwami.

Liga Narodów miała uchronić świat przed kolejną wielką wojną. Słabością organizacji okazało się to, że została zdominowana przez mocarstwa (Wielką Brytanię i Francję), które umacniały swoją pozycję kosztem słabszych jej członków, nie dbając o autorytet międzynarodowego organu. Doprowadziło to w ostateczności do zmarginalizowania jego znaczenia na forum międzynarodowym i podejmowania przez państwa działań dyplomatycznych poza systemem stworzonym przez Ligę Narodów. Co więcej, wielu ważnych uczestników światowej polityki nigdy nie wstąpiło do organizacji bądź w korzystnym dla siebie momencie wypowiedziało członkostwo. Państwa te mogły realizować cele sprzeczne z pokojowymi zasadami międzynarodowej społeczności. Ligę Narodów cechowało również niezdecydowanie, widoczne podczas rozstrzygania sporów, oraz brak mechanizmów pozwalających na skuteczną walkę z agresorami zakłócającymi ład. Nakładane przez nią sankcje ekonomiczne okazały się niewystarczające do powstrzymania agresji krajów łamiących postanowienia traktatu wersalskiego. Mimo licznych inicjatyw pokojowych organizacja nie zdołała zahamować ani konfliktów o charakterze lokalnym, ani wybuchu kolejnej wojny światowej.

WARTO WIEDZIEĆ

Niepodległość Irlandii

24 kwietnia 1916 r. (Wielkanoc) w stolicy Irlandii, Dublinie, wybuchło powstanie przeciwko władzy brytyjskiej. Proklamowano powstanie Republiki Irlandii, jednak buntowników nie poparła ludność stolicy, przez co ich zryw został zduszony przez wojska brytyjskie. Jednak gdy rząd w Londynie skazał 16 przywódców powstania na karę śmierci (wyroki szybko wykonano), wywołało to oburzenie opinii publicznej w Europie i Ameryce. Powstańcy zyskali poparcie społeczne i w 1919 r. w Irlandii rozpoczęła się wojna partyzancka przeciwko Brytyjczykom. Ostatecznie w nocy z 6 na 7 grudnia 1921 r. podpisano traktat, na mocy którego powstało Wolne Państwo Irlandzkie, jako brytyjskie dominium. Pełną niepodległość Irlandczycy uzyskali dopiero w 1937 r.

Walki na ulicach Dublina podczas powstania wielkanocnego w 1916 r.

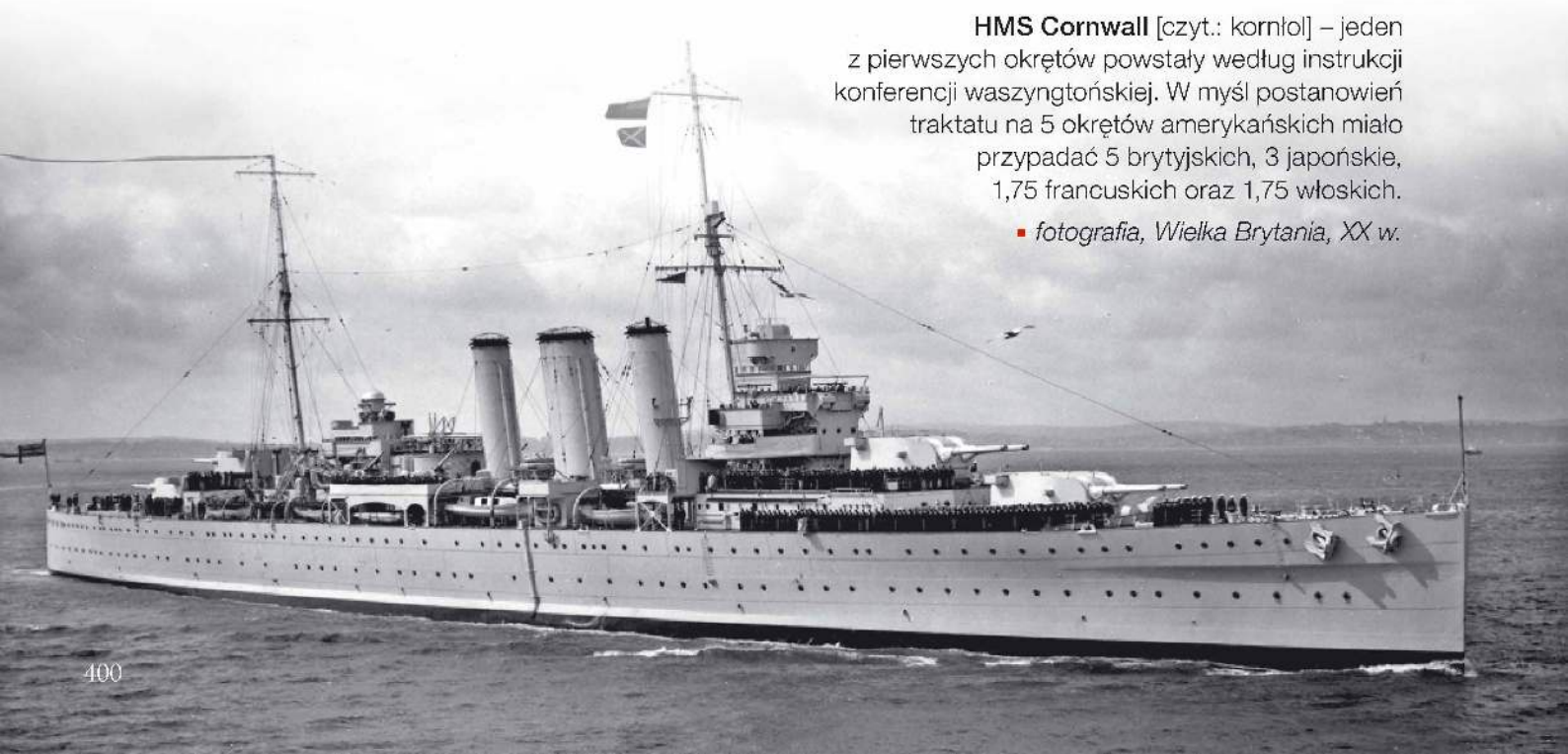
▪ *fotografia, Dublin, 1916 r.*

? Na czym polegał status dominium?

KONFERENCJA WASZYNGTOŃSKA

Na przełomie 1921 i 1922 r. z inicjatywy dyplomacji amerykańskiej w Waszyngtonie odbyła się konferencja dziewięciu państw (Stany Zjednoczone, Wielka Brytania – reprezentująca również dominia, Francja, Włochy, Holandia, Portugalia, Belgia, Japonia i Chiny), które miały swoje interesy w rejonie Oceanu Spokojnego i Azji Wschodniej. Efektem spotkania było zawarcie trzech głównych traktatów międzynarodowych ustanawiających nowy ład na tym obszarze.

Układ czterech mocarstw, zawarty między Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią, Francją i Japonią, był gwarancją poszanowania integralności terytorialnej wysp na Oceanie Spokojnym. Siłowa zmiana przynależności państwowej któregokolwiek z terytoriów na Pacyfiku równała się wypowiedzeniu wojny.

HMS Cornwall [czyt.: kornłol] – jeden z pierwszych okrętów powstały według instrukcji konferencji waszyngtońskiej. W myśl postanowień traktatu na 5 okrętów amerykańskich miało przypadać 5 brytyjskich, 3 japońskie, 1,75 francuskich oraz 1,75 włoskich.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, XX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Samostanowienie narodów

Zasada samostanowienia narodów, która gwarantowała niepodległość licznym narodom znajdującym się wcześniej pod panowaniem mocarstw, przy wytyczaniu granic po I wojnie światowej stała się trudna do realizacji. Szczególnie widoczne było to w rejonach o skomplikowanej strukturze etnicznej oraz istotnym znaczeniu gospodarczym. Niekiedy rezygnowano z arbitralnej decyzji co do przynależności państwowej i decydowano się na utworzenie terytoriów objętych nadzorem Ligi Narodów. W ten sposób powstało na terenie spornym między Polską a Niemcami Wolne Miasto Gdańsk, funkcjonujące w latach 1920–1939. Z kolei między Francją i Niemcami proklamowano Terytorium Saary (1920–1935), a między Litwą i Niemcami – Terytorium Kłajpedy (1920–1923). Najwyższą władzę sprawowali tam Wysocy Komisarze Ligi Narodów, odgrywający rolę moderatorów i mediatorów między skłóconymi narodami. Ostatecznie w wielu przypadkach zrezygnowano z tego systemu. Kłajpedę włączono do Litwy, gdzie uzyskała status obwodu autonomicznego, a Saara po przeprowadzeniu plebiscytu powróciła do Niemiec.

Defilada wojsk brytyjskich, które miały chronić Gdańsk, przed siedzibą Komisarza Ligi Narodów (po lewej).

▪ *fotografia, Gdańsk, 1920 r.*

? Dlaczego powołanie terytoriów objętych nadzorem Ligi Narodów nie spotkało się z przychylnością sąsiadujących z nimi państw?

Na podstawie układu o ograniczeniu zbrojeń morskich, zawartego między Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią, Japonią, Francją i Włochami, ustalono wzajemny stosunek wielkości sił morskich mocarstw oraz zabroniono budowy okrętów wojennych o wyporności większej niż 35 tys. ton, a także zakładania nowych baz morskich na Oceanie Spokojnym.

Traktat o poszanowaniu niepodległości i suwerenności Chin, podpisany przez wszystkich uczestników konferencji, gwarantował ochronę terytorium Republiki Chińskiej oraz równość wszystkich sygnatariuszy układu w dziedzinie prowadzenia handlu i wszelkiej działalności gospodarczej na jej terenie.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegały rozbieżności pomiędzy wizjami pokoju proponowanymi przez delegację brytyjską, francuską i amerykańską.
2. Przedstaw główne postanowienia traktatu wersalskiego dotyczące Niemiec.
3. Wymień traktaty pokojowe podpisane z sojusznikami Niemiec.
4. Omów zagrożenia, jakie niósł dla Europy ład wersalski.
5. Przedstaw zasady funkcjonowania Ligi Narodów i oceń skuteczność jej działań.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Balcerak, *Liga nadziei. Z dziejów Ligi Narodów*, Warszawa 2010.

M. Macmillan, *Paryż 1919. Sześć miesięcy, które zmieniły świat: konferencja pokojowa w Paryżu 1919 roku i próba zakończenia wojny*, Oświęcim 2018.

2 KRYZYS DEMOKRACJI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Po której ze stron konfliktu walczyły Włochy w czasie I wojny światowej?
2. Jakie były społeczno-gospodarcze skutki Wielkiej Wojny?

PRZYCZYNY KRYZYSU DEMOKRACJI

Wielka Wojna spowodowała głębokie przemiany w dziedzinie politycznej zarówno w państwach o utrwalonej już demokracji parlamentarnej, jak i nowych państwach, powstałych po jej zakończeniu. Nastąpiła znaczna **demokratyzacja** systemów politycznych. W Europie Środkowo-Wschodniej zniknęły wielonarodowe monarchie, zastąpione w większości wypadków rządami republikańskimi. Przy tworzeniu nowych systemów politycznych często wzorowano się na Francji, gdzie przewagę nad władzą wykonawczą miał parlament. Rozszerzeniu uległo także prawo do głosowania, które w wielu krajach przyznano wszystkim obywatelom bez względu na płeć.

Nowo powstałe demokracje od samego początku były targane sporami wewnętrznymi o podłożu społecznym oraz etnicznym.

Hiperinflacja przedstawiona na satyrycznym rysunku, ukazującym ludzi z olbrzymimi sumami pieniędzy, za które niewiele można kupić.

▪ *rysunek, Niemcy, 1922 r.*

Prowadziło to do **destabilizacji sceny politycznej** w tych krajach. Wyłonione z powszechnych wyborów parlamenty, odzwierciedlające zróżnicowanie polityczne społeczeństw, nie były w stanie stworzyć stabilnej większości ani silnego rządu. Powodowało to rozczarowanie obywateli nowymi systemami władzy.

Pierwsza wojna światowa naruszyła również podstawy funkcjonowania gospodarki światowej. W wyniku tego konfliktu nastąpiły olbrzymie zmiany w systemach produkcji przemysłowej oraz komunikacji. Niekorzystnie wpłynęła również na handel międzynarodowy oraz finanse wielu państw. Wszędzie – choć z różnym natężeniem – wystąpiła **inflacja**, a w byłych państwach centralnych oraz Polsce doszło do **hiperinflacji**, czyli gwałtownego spadku wartości pieniądza. Podkopywało to zaufanie ludności do władzy emitującej banknoty, które nie miały pokrycia. Rolnictwo i komunikacja ucierpiały w wyniku długoletniej wojny, więc wzrosły koszty produkcji żywności i jej transportu. Wpłynęło to na **drożyznę** podstawowych artykułów spożywczych i przemysłowych.

Zakończenie działań zbrojnych wiązało się z demobilizacją milionów żołnierzy. Niezwykle trudnym do rozwiązania problemem, przed którym stanęły powojenne rządy, było zapewnienie zabezpieczeń społecznych dla ogromnej liczby inwalidów wojennych oraz wdów i sierot po poległych. Przestawienie gospodarki z wojennej na pokojową wymagało jednak czasu i inwestycji. Kolejnym istotnym problemem społecznym stało się wysokie bezrobocie wśród weteranów. Wszystkie te czynniki powodowały wzrost napięć, frustracji i niezadowolenia.

KRYZYS POWOJENNY WE WŁOSZECH

Jednym z warunków przyłączenia się Włoch do państw ententy była obietnica uzyskania znaczących zdobyczy terytorialnych – m.in. Tyrolu, Triestu, północnej Dalmacji, części niemieckich kolonii w Afryce oraz protektoratu nad Albanią. Po zakończeniu I wojny światowej Włochy otrzymały jednak tylko niewielkie i mało znaczące tereny (południowy Tyrol, Istria). Zdaniem większości obywateli te nabytki nie rekompensowały ogromnych strat i kosztów wojennych. Dlatego w opinii społeczeństwa włoskiego powstało przeświadczenie o **„okaleczonym zwycięstwie"** – odniesionym dużym kosztem bez istotnych korzyści.

Niezadowolenie potęgowała fatalna sytuacja gospodarcza w pierwszych latach po wojnie. Kraj zmagał się z wysokim bezrobociem, inflacją i drożyzną. W wyniku powojennego kryzysu wiele zakładów przemysłowych upadło, a obroty handlowe uległy drastycznemu zmniejszeniu. Jednocześnie rząd był zmuszony do terminowej spłaty kredytów zaciągniętych na prowadzenie wojny. Trudna sytuacja państwa doprowadziła do radykalizacji nastrojów społecznych. Przez Włochy przeszła fala strajków, a opierające się na słabej większości parlamentarnej rządy nie potrafiły skutecznie i szybko zaradzić narastającym problemom. Pojawiły się nastroje rewolucyjne o podłożu komunistycznym, a także – szczególnie w masach zdemobilizowanych i bezrobotnych żołnierzy – **nacjonalistyczne**, cechujące się przede wszystkim krytyką niesprawiedliwych dla Włoch rozstrzygnięć pokojowych. Sfrustrowani weterani tworzyli **Związki Kombatanckie** (wł. *fasci di combattimento*; czyt.: faszi di kombattimento), które krytykowały zarówno słabe liberalno-demokratyczne rządy, jak i zagrażające tradycyjnym wartościom grupy dążące do rewolucji w stylu bolszewickim.

W napiętej sytuacji politycznej i gospodarczej popularność zdobył dawny działacz socjalistyczny i dziennikarz, weteran walk z Austriakami – **Benito Mussolini**. Krytykował on działania rządu oraz rosnących w siłę komunistów. Wykorzystał nastroje niezadowolenia wśród weteranów i doprowadził do zjednoczenia Związków Kombatanckich w **Narodową Partię Faszystowską**. W ten sposób narodziła się nowa ideologia oraz ruch polityczny – **faszyzm** (od wł. *fasci* – związek, liga). Według faszystów dobro państwa miało stanowić najwyższą wartość, ważniejszą od potrzeb jednostki. Sprzeciwiali się również demokracji parlamentarnej oraz komunizmowi. Wielu z członków partii wstąpiło do **„czarnych koszul"**, czyli paramilitarnej organizacji, której celem była ochrona demonstracji i siłowe zwalczanie komunistów.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BENITO MUSSOLINI (1883–1945)

Dorastał w rodzinie kowala o socjalistycznych poglądach. Przed 1914 r. pracował w redakcjach socjalistycznych pism, był zwolennikiem rewolucji i otwarcie sprzeciwiał się działaniom rządu włoskiego pragnącego budować imperium kolonialne. Po wybuchu wojny poparł rozprawę z Austrią i opowiedzenie się po stronie ententy. Po wojnie krytykował „okaleczone zwycięstwo", odpowiedzialność za nie zrzucając na nieudolne rządy demokratyczne. Zjednoczył ruch kombatancki wokół ideologii nacjonalistycznej i przekształcił go w partię polityczną. Zdobył we Włoszech olbrzymią popularność dzięki nowoczesnym środkom propagandowym i postulatom odtworzenia Imperium Rzymskiego. W latach 30. zawarł sojusz z III Rzeszą, który utrzymał się do końca II wojny światowej. Został pojmany i rozstrzelany przez partyzantów 28 kwietnia 1945 r.

WARTO WIEDZIEĆ

„Czarne koszule"

Oficjalna nazwa tej organizacji brzmiała: Ochotnicza Milicja Bezpieczeństwa Narodowego. Jej nazwa potoczna wzięła się od charakterystycznego stroju – czarnych koszul. Liczni członkowie „czarnych koszul" wzięli udział w marszu na Rzym. Po przejęciu władzy przez Mussoliniego weszli do sił zbrojnych – uczestniczyli m.in. w hiszpańskiej wojnie domowej oraz II wojnie światowej. Podczas pokoju ta organizacja była instrumentem kontroli społeczeństwa oraz narzędziem propagandowym. Indoktrynacją, czyli wpajaniem ideologii, i przygotowaniem przyszłych członków zajmowały się organizacje paramilitarne: „Balilla" (dziecięca) oraz „Avangardisti" (młodzieżowa). Obok czarnych koszul ważnym symbolem faszyzmu oraz partii Mussoliniego były *fasces* (łac. 'wiązka'), czyli rózgi liktorskie wywodzące się ze starożytnego Rzymu. W XX w. symbolizowały wszechwładzę i siłę państwa.

Oddział „czarnych koszul" podczas defilady przed Mussolinim. Mundury noszone przez członków tej organizacji nawiązywały bezpośrednio do tradycji włoskich elitarnych jednostek – Arditi, z czasów I wojny światowej.

▪ *fotografia, Włochy, ok. 1937 r.*

? Jaką rolę odgrywały we Włoszech „czarne koszule"?

W całym kraju dochodziło do manifestacji faszystów i starć z ich przeciwnikami. Mussolini otwarcie krytykował władze państwowe i zarzucał im nieudolność. W obliczu strajku generalnego, zorganizowanego w 1922 r. przez socjalistów, zdecydował się wykorzystać chaos i siłą przejąć władzę we Włoszech. W dniach **27–29 października 1922 r.** zorganizował **marsz na Rzym** – czyli wyprawę na stolicę ok. 30 tys. faszystów ubranych w czarne koszule. Zakończył się on pełnym sukcesem, gdyż wobec groźby wybuchu wojny domowej król Wiktor Emanuel III mianował Benita Mussoliniego szefem nowego, koalicyjnego rządu. Był to pierwszy krok w stopniowej przebudowie ustroju Królestwa Włoch, od demokracji parlamentarnej w stronę dyktatury jednopartyjnej.

Benito Mussolini 1 oraz czterej główni przywódcy ruchu faszystowskiego (tzw. quadrumwirzy; czyt.: kładrumwirzy) podczas marszu na Rzym. Mussolini nie brał udziału w całym marszu, tylko dał się fotografować na jego trasie. Pozostał w Mediolanie, gdzie oczekiwał na informacje o wyniku puczu.

▪ *obraz, Włochy, 1932 r.*

RZĄDY MUSSOLINIEGO

Mianowanie Mussoliniego szefem rządu otworzyło jego zwolennikom drogę do wprowadzenia we Włoszech **totalitaryzmu**, czyli systemu politycznego kontrolującego wszystkie aspekty życia obywateli, z silną władzą centralną. Początkowo faszyści musieli liczyć się jeszcze z ugrupowaniami opozycyjnymi (liberałami i socjalistami) i dlatego powstał rząd koalicyjny.

TEKST ŹRÓDŁOWY

IDEOLOGIA FASZYSTOWSKA

W wydanym w latach 30. eseju Benito Mussolini nakreślił założenia ideologii faszystowskiej.

[...] *Państwo faszystowskie, najwyższa i najpotężniejsza forma osobowości, jest siłą, ale siłą duchową. Skupia ona wszystkie formy moralnego i intelektualnego życia człowieka. Nie może się więc ograniczać do zwykłych czynności utrzymania porządku i sprawowania opieki, jak tego chciał liberalizm. Nie jest prostym mechanizmem, który ograniczałby sferę domniemanych swobód indywidualnych. Jest formą i normą wewnętrzną, jest ujęciem w karby dyscypliny całego człowieka, przenika tak wolę, jak i rozum. Jego zasada, ożywiająca go centralna idea, najistotniejsze natchnienie osobowości ludzkiej, żyjącej we wspólnocie obywatelskiej, zstępuje do głębi i zagnieżdża się tak w sercu człowieka czynu, jak i myśliciela, tak artysty, jak i uczonego: ona, co jest duszą duszy.* [...] *Faszyzm* [...] *jest nie tylko prawodawcą i założycielem instytucji, lecz wychowawcą i krzewicielem życia duchowego. Chce odnowić nie formy życia ludzkiego, lecz treść, człowieka, charakter, wiarę. I w tym celu pragnie karności i autorytetu, które by zstąpiły w dusze i zdobyły w nim rząd niezaprzeczony.*

Źródło: B. Mussolini, *Doktryna faszyzmu*, Lwów 1935, s. 25–26.

? 1. Wskaż, jaki aspekt liberalizmu skrytykował Mussolini.
2. Opisz rolę, jaką miał według autora odgrywać faszyzm w społeczeństwie.

Jednak Mussolini zaczął zdobywać coraz większe zaufanie społeczne dzięki wzmocnieniu pozycji Włoch na arenie międzynarodowej. Doprowadził m.in. do aneksji Rijeki (Fiume) czy inwazji na grecką wyspę Korfu. W 1923 r. powołał **Wielką Radę Faszystowską**, która stała się nowym ośrodkiem władzy, niezależnym od króla i parlamentu. Dodatkowo udało mu się wprowadzić zmiany w ordynacji wyborczej, co pozwoliło im zdobyć więcej mandatów. Kolejnym wydarzeniem ułatwiającym faszystom zdobycie władzy było zamordowanie w 1924 r. w niewyjaśnionych okolicznościach socjalisty i czołowego krytyka Mussoliniego – Giacomo [czyt.: dżiakomo] Matteottiego. O dokonanie zabójstwa opozycja oskarżyła faszystów i w proteście większość ugrupowań socjalistycznych i liberalnych opuściła parlament. Ta sytuacja oraz reformy wyborcze pozwoliły Mussoliniemu zdobyć większość w wyborach w 1924 r. W 1925 r. przyjął on tytuł **Duce** (czyt.: ducze, wł. 'wódz') oraz skupił w swoim ręku pełnię władzy. Włochy zachowały ustrój monarchiczny oraz niektóre instytucje demokratyczne, ale miały one jedynie charakter fasadowy.

W 1926 r. doszło do nieudanego zamachu na życie Mussoliniego. Pod pretekstem walki z terroryzmem politycznym zostało wówczas wprowadzone we Włoszech **ustawodawstwo wyjątkowe**. Na jego podstawie:

- zlikwidowano partie opozycyjne i związki zawodowe,
- zakazano strajków,
- wprowadzono przymus pracy,
- zniesiono wolność słowa i wprowadzono cenzurę,
- uchylono niezawisłość sądów,
- wprowadzono terror tajnej policji politycznej,
- scentralizowano władzę w ręku Duce.

Równolegle z ograniczeniem swobód demokratycznych przeprowadzono szerokie reformy w gospodarce skutkujące wyraźną poprawą warunków materialnych Włochów. Dzięki inwestycjom państwowym, które finansowano w dużej mierze z pożyczek zagranicznych, wdrożono program robót publicznych (m.in. budowę sieci autostrad, modernizację kolei), a także rozwój przemysłu ciężkiego i modernizację rolnictwa. Zatrudnienie przy robotach publicznych pozwoliło na szybką likwidację

bezrobocia. Został rozbudowany system zabezpieczeń społecznych, gwarantujący pomoc finansową państwa w przypadku chorób i starości. Faszyści promowali też idee **korporacjonizmu** – tworzenia przymusowych organizacji zrzeszających pracowników i pracodawców poszczególnych gałęzi gospodarki i branż. Zadaniem korporacji, kontrolowanych przez partię faszystowską, było wyeliminowanie sporów w zakładach pracy. Nie przeprowadzono jednak zapowiadanej wcześniej nacjonalizacji prywatnych przedsiębiorstw. Oprócz popularnych reform poparcie faszyści zdobywali dzięki szeroko zakrojonym działaniom propagandowym w kulturze, sztuce i kinematografii. Dodatkowo tworzono dziecięce i młodzieżowe organizacje, gdzie od najmłodszych lat wpajano ich członkom idee faszystowskie.

Jakie straty ponieśliśmy! to hasło z niemieckiego plakatu, który miał uświadomić społeczeństwu, jak mocno kraj ich został pokrzywdzony narzuconym traktatem wersalskim. Rysunki pokazują, że w jego wyniku Niemcom zabrano 20% obszarów przemysłowych, 10% ludności, 1/3 kopalń węgla, 1/4 produkcji żywności, 4/5 złóż rudy żelaza. Pozbawiono ich także kolonii i floty.

▪ *plakat, Niemcy, ok. 1930 r.*

NIEMCY PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

Zmęczenie długoletnią wojną i załamanie frontu zachodniego wywołały rewolucję w Niemczech. Jej skutkiem było obalenie monarchii. Władza znalazła się w rękach **Rady Pełnomocników Ludowych**, zdominowanej przez ugrupowania socjaldemokratyczne, których liderem był mianowany jeszcze w okresie cesarstwa kanclerz Rzeszy **Friedrich** [czyt.: fridriś] **Ebert**. Rządy rewolucyjne wprowadziły szereg oczekiwanych od dawna reform: ośmiogodzinny dzień pracy, ubezpieczenia społeczne na wypadek bezrobocia, swobodę zgromadzeń i stowarzyszeń. Została także zniesiona wojenna cenzura. Zapowiedziano wybory do Zgromadzenia Narodowego, którego zadaniem było określenie nowej formy państwowości niemieckiej, a udział w nich przyznano też kobietom.

Z tymi działaniami nie chciała pogodzić się lewica rewolucyjna, która dążyła do wprowadzenia wzorem bolszewików dyktatury proletariatu. W obawie przed dążeniami radykalnych zwolenników lewicy Ebert zawarł z naczelnym dowództwem sił zbrojnych umowę o współpracy przeciwko *rozpowszechnieniu się terroryzmu bolszewickiego*. Zezwolono na formowanie oddziałów ochotniczych (tzw. **Freikorpsów**, czyt.: frajkorpsów; z niem. 'wolny korpus'), które miały

Oddział Związku Spartakusa, komunistów niemieckich, podczas rewolucji na ulicach Berlina w 1919 r.

▪ *fotografia, Berlin, 1919 r.*

POLITYKA ZAGRANICZNA NIEMIEC

Po przegranej wojnie Niemcy znalazły się w kompletnej izolacji międzynarodowej. Jako strona pokonana nie zostały nawet członkiem Ligi Narodów. Podstawowym założeniem kolejnych rządów Republiki Weimarskiej stała się więc rewizja postanowień wersalskich zarówno w sferze politycznej, jak również gospodarczej (wymiar i forma wypłat odszkodowań wojennych). W tym celu starano się wykorzystać różnice w poglądach między Francją i Wielką Brytanią. Aby doprowadzić do powojennej normalizacji stosunków gospodarczych, wiosną 1922 r. zwołano konferencję międzynarodową, na którą zaproszono przedstawicieli Niemiec i Rosji Sowieckiej. Obie delegacje spotkały się w położonej nieopodal Genui miejscowości **Rapallo**, gdzie **16 kwietnia 1922 r.** doszło do podpisania układu o **przywróceniu stosunków dyplomatycznych** między Niemcami i Rosją Sowiecką. Poprzez dokonanie tego aktu oba państwa wyszły z międzynarodowej izolacji. Wzajemne wsparcie wzmocniło także ich pozycję przetargową względem państw zachodnich. Układ w Rapallo przyczynił się poza tym do zacieśnienia niemiecko-sowieckiej współpracy wojskowej.

Niemieccy i sowieccy delegaci podczas spotkania w Rapallo.

▪ *fotografia, Rapallo, 1922 r.*

? Jakie było znaczenie traktatu w Rapallo?

czuwać nad bezpieczeństwem wewnętrznym w państwie. Dzięki temu udało się rozbić radykalne grupy komunistyczne, m.in. **Związek Spartakusa**, które wywołały walki w Berlinie.

REPUBLIKA WEIMARSKA I JEJ FUNKCJONOWANIE

Wyłoniony w demokratycznym procesie parlament wybrał na prezydenta Rzeszy Niemieckiej Eberta. Został też ustanowiony koalicyjny rząd, a najważniejszym celem Zgromadzenia Narodowego, które z powodu zamieszek w Berlinie obradowało w **Weimarze** w Turyngii (stąd potoczna nazwa państwa niemieckiego z lat 1919–1933 – **Republika Weimarska**), stało się uchwalenie nowej konstytucji. Nastąpiło to **11 sierpnia 1919 r.** Według jej regulacji Rzesza Niemiecka miała być republiką. Pozostała jednak państwem federalnym, w którym wschodzące w jej skład kraje zachowały daleko posuniętą autonomię wewnętrzną. Wzmocnieniu uległa władza centralna, powstał ogólnoniemiecki rząd z **kanclerzem**, odpowiedzialnym przed parlamentem. Na czele państwa stał prezydent wybierany w wyborach powszechnych, o rozległych prerogatywach (mianowanie kanclerza, kontrola nad armią, możliwość rozwiązania parlamentu).

Uchwalenie konstytucji i działania podjęte przez rząd niemiecki w celu stabilizacji stosunków wewnętrznych nie zahamowały niepokojów społecznych. Nie sprzyjała temu sprawa ratyfikacji traktatu wersalskiego, którego postanowienia powszechnie uznano za niesprawiedliwe i krzywdzące dla Niemiec. Wśród rozczarowanych nową rzeczywistością było również wielu dawnych oficerów oraz weteranów Wielkiej Wojny, którzy nie potrafili odnaleźć się w warunkach pokoju. Wśród

USTROJE PAŃSTW EUROPEJSKICH

? 1. Wymień państwa, w których w okresie międzywojennym nie wprowadzono dyktatur.

2. Wskaż kraje, gdzie w dwudziestoleciu międzywojennym doszło do zmian władzy z demokratycznej na autorytarną.

tych środowisk zrodziła się **legenda o „ciosie w plecy”**. Według niej w listopadzie 1918 r. rewolucjoniści i zdrajcy sprawy niemieckiej (m.in. finansiści żydowscy) zadali go niezwyciężonej w bojach armii. W marcu 1920 r. doszło w Berlinie do próby zamachu stanu, którego celem było przywrócenie monarchii. Rząd wycofał się z miasta i wezwał do strajku generalnego w kraju. To posunięcie oraz odmowa przez urzędników wypełniania zaleceń zamachowców doprowadziły do klęski puczystów. Równocześnie w Zagłębiu Ruhry doszło do przewrotu komunistycznego. Został on ostatecznie krwawo stłumiony przez wojsko oraz Freikorpsy.

Radykalizacji nastrojów sprzyjało bardzo trudne położenie gospodarcze, w jakim znalazły się Niemcy po zakończeniu wojny. Nieustannie wzrastało bezrobocie, szalała drożyzna, pieniądz tracił na wartości. Szczególnie dotkliwym dla gospodarki ciężarem była konieczność terminowych spłat kolejnych rat odszkodowań wojennych. W styczniu 1923 r. ze względu na opóźnienia w przekazywaniu reparacji Francja i Belgia rozpoczęły okupację

Zagłębia Ruhry. Wywołało to kryzys finansowy w Niemczech, a wartość i tak słabej już marki zaczęła dramatycznie spadać. Rozpoczęła się hiperinflacja, która zrujnowała gospodarstwa domowe milionów Niemców.

KRYZYS DEMOKRACJI W INNYCH KRAJACH EUROPEJSKICH

Z problemami wewnętrznymi i dramatycznymi skutkami gospodarczymi będącymi konsekwencjami wojny światowej zmagały się również inne państwa Europy. Funkcjonujące tam systemy parlamentarne nie potrafiły skutecznie przeciwdziałać kryzysom wynikającym z rozproszenia i **polaryzacji sceny politycznej**, a także narastających animozji między przedstawicielami różnych grup etnicznych zamieszkujących wspólne państwo. Stabilizacji politycznej nowych państw nie sprzyjał poza tym brak tradycji państwowych i demokratycznych oraz mało zaawansowany proces tworzenia się społeczeństw obywatelskich. Nierzadko dochodziło do mordów politycznych (m.in. w Polsce była to śmierć pierwszego prezydenta Gabriela Narutowicza w 1922 r., a w Jugosławii zabójstwo trzech posłów chorwackich w parlamencie w 1928 r.). Po początkowych eksperymentach z systemem demokratycznym w wielu państwach Europy doszło do wprowadzenia rządów dyktatorskich lub **autorytarnych**, czyli ograniczających wolność jednostki i działalność opozycji politycznej.

Ważniejsze przewroty i zamachy stanu w Europie w latach 1918–1939

Rok	Państwo	Przewrót
1920	Węgry	regent admirał Miklós Horthy (rządy do 1944 r.)
1922	Włochy	Benito Mussolini (rządy do 1945 r.)
1923	Turcja	gen. Mustafa Kemal Atatürk (rządy do 1938 r.)
1923	Hiszpania	gen. Miguel Primo de Rivera (rządy do 1930 r.)
1925	Litwa	Antanas Smetona (rządy do 1940 r.)
1926	Albania	Ahmed Beg Zogu (król od 1928 r., rządy do 1939 r.)
1926	Portugalia	Antonio Salazar (rządy do 1968 r.)
1926	Polska	Józef Piłsudski (rządy do 1935 r.)
1929	Jugosławia	król Aleksander I Karadziordziewić (rządy do 1934 r.)
1930	Rumunia	król Karol II (rządy do 1940 r.)
1933	Austria	Engelbert Dollfuss (rządy do 1934 r.)
1934	Estonia	Konstantin Pats (rządy do 1940 r.)
1934	Łotwa	Kārlis Ulmanis (rządy do 1940 r.)
1934	Bułgaria	car Borys III Koburg (rządy do 1943 r.)
1936	Grecja	gen. Joanis Metaksas (rządy do 1941 r.)
1936	Hiszpania	gen. Francisco Franco Bahamonde (rządy do 1975 r.)

ĆWICZENIA

1. Podaj przyczyny, dzięki którym ugrupowania nacjonalistyczne zdobyły popularność po I wojnie światowej.
2. Przygotuj kalendarium najważniejszych wydarzeń, które pozwoliły Mussoliniemu zdobyć władzę we Włoszech.
3. Wymień postanowienia traktatu w Rapallo.
4. Oceń pozycję Niemiec w Europie po traktatach lokarneńskich. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do faktografii.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Kozłowski, *Historia Republiki Weimarskiej 1919–1933*, Poznań 2004.
R.O. Paxton, *Anatomia faszyzmu*, Poznań 2005.

3 WIELKI KRYZYS

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były założenia liberalizmu gospodarczego?
2. W jaki sposób Wielka Wojna odbiła się na światowej gospodarce?

SYTUACJA GOSPODARCZA PO WIELKIEJ WOJNIE

Dopiero dziesięć lat od wybuchu wojny gospodarka europejska zaczęła z wolna wychodzić z załamania spowodowanego światowym konfliktem, natomiast ekonomia Stanów Zjednoczonych zarówno w czasie wojny, jak i po jej zakończeniu rozwijała się znakomicie. Dostawy sprzętu, surowców i żywności oraz kredyty udzielane przez banki amerykańskie rządom państw ententy wzbogaciły firmy i społeczeństwo USA. Stany Zjednoczone uczestniczyły także w odbudowie zniszczonej wojną Europy. Dzięki pozycji ekonomicznej i politycznej wpływały bezpośrednio na szczególnie drażliwą kwestię wypłaty odszkodowań wojennych, doprowadzając do jej kompromisowej regulacji.

Wojenna i powojenna koniunktura spowodowała, że w Stanach Zjednoczonych do ogromnych rozmiarów wzrosła konsumpcja. Napędzała ona produkcję przemysłową i rolną. Rozwijały się nowoczesne branże gospodarki, m.in. telekomunikacja, elektrotechnika oraz showbiznes. W powszechnym użyciu znalazł się samochód osobowy, który w Europie stanowił wciąż przedmiot luksusu. Popularność zdobyła także spekulacyjna gra na giełdzie, ryzykowna, lecz przynosząca znaczne dochody przy niewielkim nakładzie środków i pracy.

WYBUCH WIELKIEGO KRYZYSU

Spekulacja, czyli nabywanie papierów wartościowych po zaniżonej cenie i sprzedaż z dużym zyskiem, powodowała bardzo niekorzystne zjawisko braku równowagi między wartością akcji a wartością produkcji. Papiery wartościowe kupowano na kredyt udzielany na podstawie zaświadczenia o zakupie innych akcji. Powszechnie rosło zadłużenie ludności, która pożądane towary nabywała na kredyt. Zarobki – choć wysokie – utrzymywały się jednak na stabilnym poziomie i nie wzrastały. Wzmożona produkcja przyczyniła się do nasycenia rynku towarami i doprowadziła do zjawiska **nadprodukcji**. Magazyny i place fabryk zapełniły się produktami, na które w Stanach Zjednoczonych brakowało już zbytu, a rynek

Dlaczego nie możesz dać mojemu tacie pracy? napisano na transparencie trzymanym przez dziecko podczas demonstracji w okresie Wielkiego Kryzysu. Olbrzymie bezrobocie było przyczyną biedy wielu amerykańskich rodzin.

▪ *fotografia, USA, ok. 1930 r.*

CZARNY CZWARTEK

W czwartek 24 października 1929 r. na giełdzie nowojorskiej doszło do gwałtownej wyprzedaży akcji. Pękła pęczniejąca od dłuższego czasu bańka spekulacyjna. Inwestorzy zareagowali paniką. Wysprzedawane były nie tylko akcje wątpliwej jakości przedsiębiorstw, których wartość została zawyżona, ale także tych firm, które prosperowały doskonale. Z dnia na dzień wartość wielu akcji spadła do zera. Liczni inwestorzy szybko stracili wszystkie środki, natomiast ci, którzy zadłużyli się na zakup akcji, stali się w jednej chwili bankrutami. Dzień rozpoczęcia kryzysu jest nazywany czarnym czwartkiem.

? Jakie były bezpośrednie skutki krachu na giełdzie nowojorskiej?

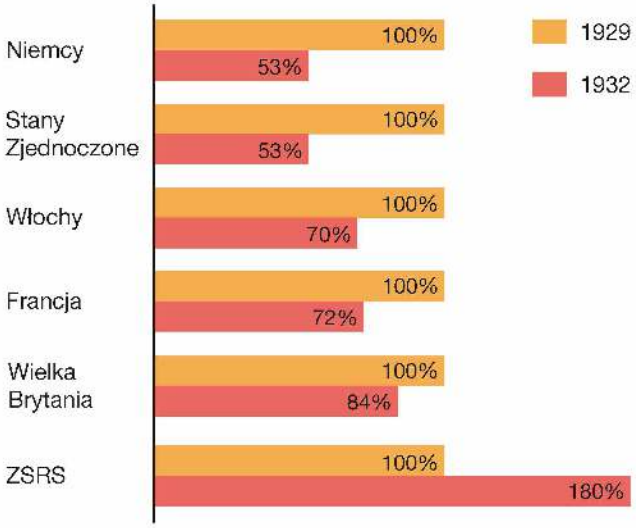

Tłumy gromadzące się pod budynkiem nowojorskiej giełdy papierów wartościowych w czarny czwartek. Kryzys wywołał liczne protesty ludzi pozbawionych w jednej chwili majątków.

europejski nie był w stanie ich wchłonąć. W 1928 r. nastąpiły pierwsze objawy spowolnienia produkcji, w kryzysie znalazł się także rynek budowlany. Były to pierwsze symptomy nadchodzącego załamania gospodarczego.

Za początek Wielkiego Kryzysu uważa się krach na nowojorskiej giełdzie z dnia **24 października 1929 r.** Panika na giełdzie papierów wartościowych spowodowała załamanie systemu bankowego. Udzielające kredytów instytucje finansowe nie miały gotówki na wypłatę wkładów oszczędnościowych dla milionów swoich klientów pragnących odzyskać środki pieniężne. Doprowadziło to do bankructwa tysięcy banków oraz przedsiębiorstw produkcyjnych w Stanach Zjednoczonych. Część z nich straciła płynność finansową i możliwość znalezienia kredytu. Spowodowało to zaprzestanie produkcji i masową redukcję zatrudnienia. Wzrost **bezrobocia** wpłynął na obniżenie standardów zarobkowania: zmniejszenie wynagrodzeń i wymuszanie przez pracodawców zwiększenia wydajności pracy. Odbiło się to niekorzystnie na rolnictwie – ograniczenie konsumpcji wpłynęło bowiem na mniejsze zapotrzebowanie na produkcję rolną i obniżenie cen żywności. Zadłużone wcześniej farmy bankrutowały, inne nie mogły czynić koniecznych do rozwoju inwestycji, np. zakupu nawozów sztucznych czy maszyn rolniczych. Ponadto kryzys wpłynął negatywnie na system walutowy oparty na zależności pieniądza papierowego od złota. Sztywny kurs pieniądza powodował obniżenie cen, nieopłacalność produkcji i wzrost bezrobocia. Doprowadziło to też do załamania się systemu handlu międzynarodowego. Koszty eksportu były wyższe przy zastosowaniu walut opartych wyłącznie na kruszcu.

Produkcja przemysłowa z czasów Wielkiego Kryzysu w stosunku do produkcji z 1929 r.

WIELKI KRYZYS W USA

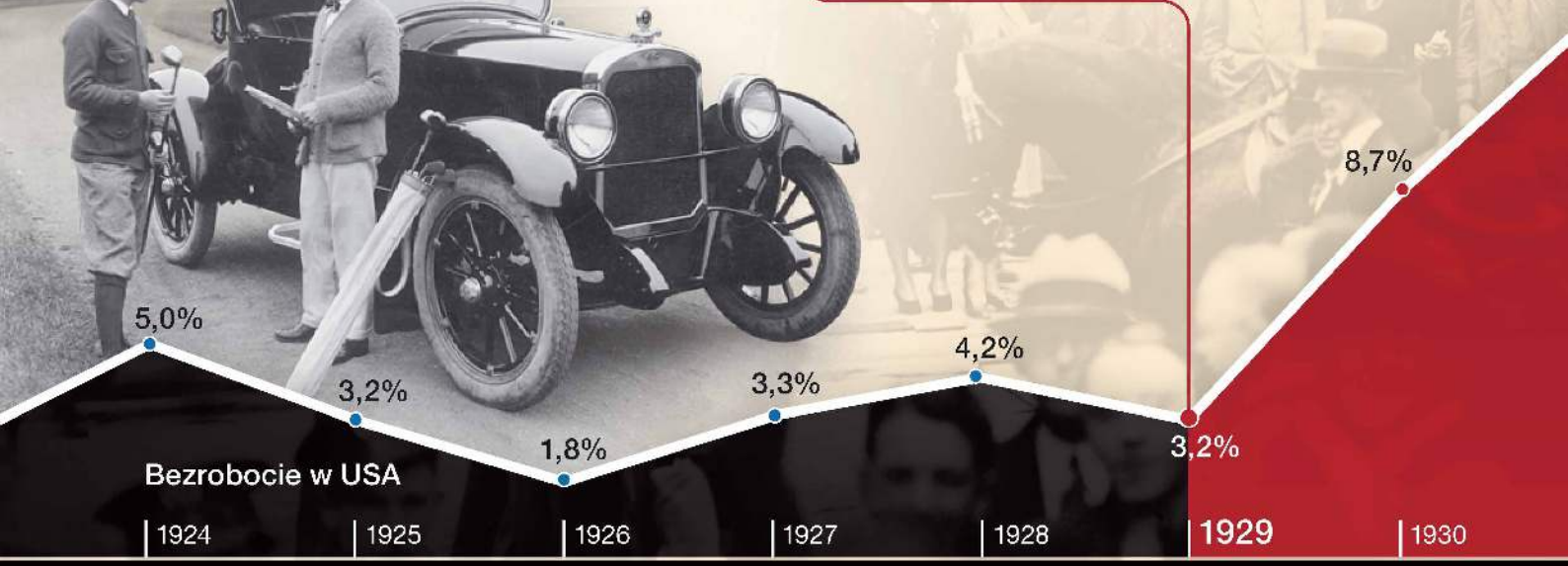
Po przezwyciężeniu powojennej recesji w 1921 r. Stany Zjednoczone wkroczyły w okres dobrobytu, zwany „szalonymi latami 20.". Dla Amerykanów były to czasy rozwoju, konsumpcjonizmu i zabawy, którym poza tym towarzyszyły niekorzystne zjawiska, takie jak słabość systemu bankowego, rozbuchana spekulacja giełdowa i nadprodukcja. Jednak już w 1929 r. rozpoczął się największy kryzys gospodarczy we współczesnych dziejach. W jego trakcie upadły tysiące firm i banków, a miliony ludzi zostały dotknięte bezrobociem, ubóstwem i bezdomnością.

Symbolem konsumpcjonizmu i wygodnego stylu życia w „szalonych latach 20." był samochód. To właśnie wtedy, dzięki wzrostowi dochodów i dostępności kredytów, Amerykanie zaczęli masowo kupować auta, a także sprzęty gospodarstwa domowego.

W „czarny czwartek" 24 października nastąpił krach na nowojorskiej giełdzie. Wywołana nim panika w kolejnych latach pociągnęła za sobą falę bankructw i upadłości banków. Wielu Amerykanów straciło wszystkie pieniądze – tak jak widoczny na zdjęciu mężczyzna, usiłujący sprzedać samochód za 100 dolarów.

Spadek wartości akcji w latach 1929–1932

Odsetek banków zamkniętych w latach 1929–1933

Spadek produktu krajowego brutto (PKB) w latach 1929–1933

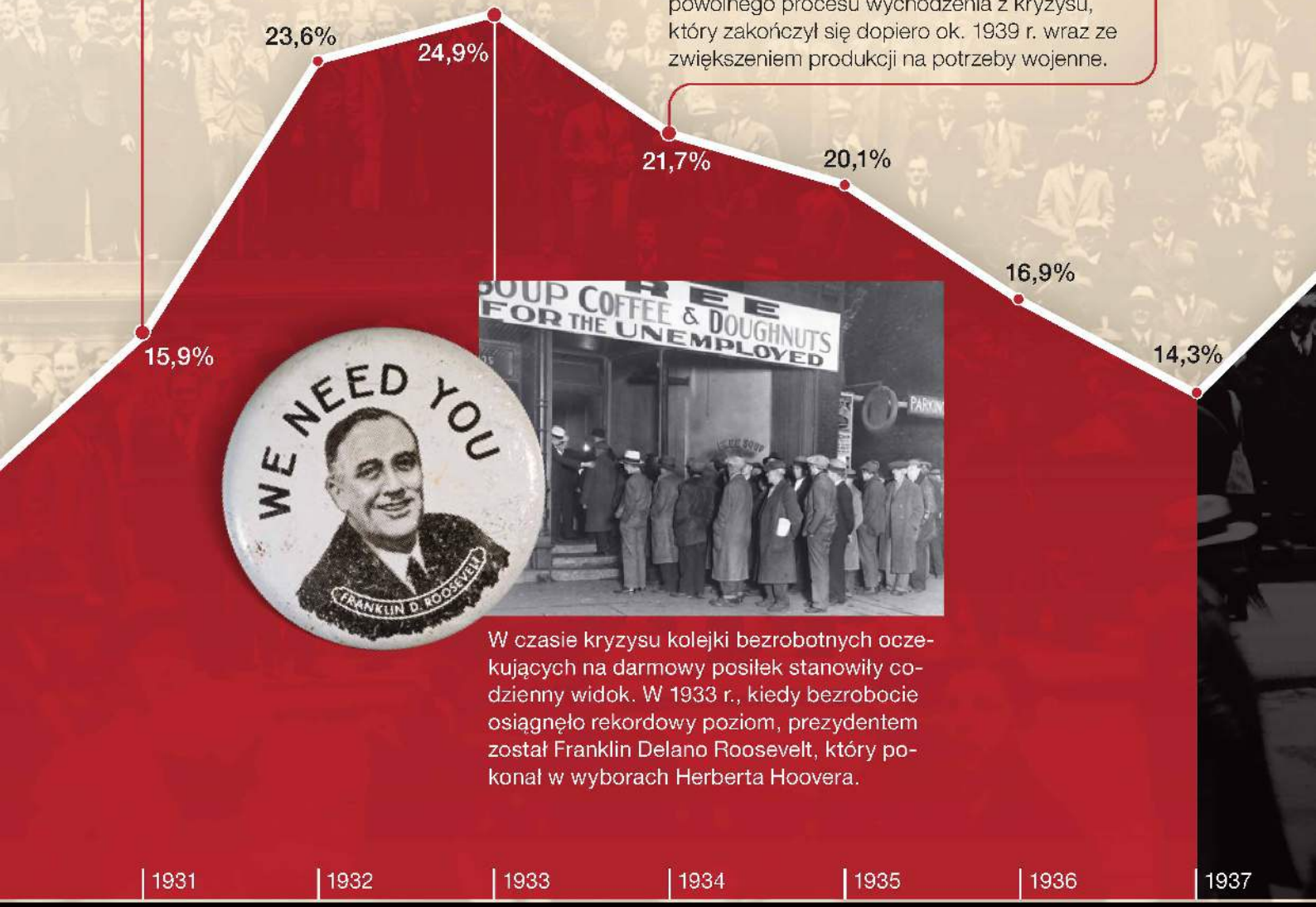

W latach 1931–1938 środkowe stany USA nawiedziła klęska niszczycielskich burz pyłowych, która zmusiła rzesze rolników do porzucenia farm i dodatkowo pogorszyła sytuację gospodarczą. Okres ten zyskał nazwę „brudnych lat 30.".

W ramach wprowadzonej przez Roosevelta polityki Nowego Ładu organizowano m.in. roboty publiczne. Reformy przyniosły spadek bezrobocia i poprawę sytuacji rolników. Był to początek powolnego procesu wychodzenia z kryzysu, który zakończył się dopiero ok. 1939 r. wraz ze zwiększeniem produkcji na potrzeby wojenne.

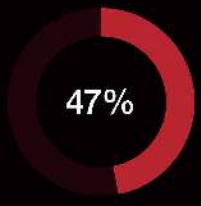

W czasie kryzysu kolejki bezrobotnych oczekujących na darmowy posiłek stanowiły codzienny widok. W 1933 r., kiedy bezrobocie osiągnęło rekordowy poziom, prezydentem został Franklin Delano Roosevelt, który pokonał w wyborach Herberta Hoovera.

Spadek produkcji przemysłowej w latach 1929–1933

? 1. Wymień społeczne i gospodarcze skutki Wielkiego Kryzysu w USA.

2. Oceń zasadność określeń „szalone lata 20." i „brudne lata 30.".

WIELKI KRYZYS NA ŚWIECIE

Rozpoczęty jesienią 1929 r. w Stanach Zjednoczonych kryzys ekonomiczny, który dotknął wszystkie działy amerykańskiej gospodarki, rozlał się na kraje Ameryki Środkowej i Południowej, Daleki Wschód, a przede wszystkim na Europę. Wynikało to z postępującej globalizacji handlu oraz powiązania państw europejskich z gospodarką USA poprzez liczne kredyty zaciągnięte w czasach Wielkiej Wojny. Skutki kryzysu w Europie były podobne jak w USA – spadek wartości pieniądza, upadek prywatnych przedsiębiorstw, rosnące bezrobocie, problemy z dostępem do podstawowych produktów. Najgorszym rokiem dla Starego Kontynentu okazał się rok 1932. Najbardziej ucierpiały w tym czasie gospodarki Wielkiej Brytanii, Niemiec i Francji. Mimo to kraje uprzemysłowione stosunkowo szybko odrobiły straty wywołane światowym kryzysem. Dużo gorzej sytuacja wyglądała w krajach rolniczych – na Węgrzech, w Polsce czy Rumunii. Wystąpiło tam zjawisko **rozwarcia nożyc cen**, czyli znaczny spadek cen produktów rolnych, przy jednoczesnej stagnacji lub niskim spadku cen produktów przemysłowych (np. nawozów) potrzebnych do uprawy. W tych krajach walka z kryzysem przeciągała się na kolejne lata. Szczególnie silnie skutki amerykańskiego kryzysu gospodarczego odczuły **Niemcy**, mocno związane z systemem finansowym Stanów Zjednoczonych z powodu planu Dawesa [czyt.: dołesa] (więcej zob. s. 418).

WARTO WIEDZIEĆ

Zniesienie prohibicji

16 stycznia 1919 r. na mocy decyzji Kongresu uchwalono XVIII poprawkę do konstytucji Stanów Zjednoczonych, zakazującą produkcji, transportu i sprzedaży wyrobów alkoholowych na terytorium amerykańskim. O wprowadzenie tego typu zakazu od dziesięcioleci walczyły środowiska związane z kościołami protestanckimi, dostrzegające w powszechnym alkoholizmie jedną z podstawowych plag dotykających społeczeństwo amerykańskie. Podział na „suchych" – zwolenników prohibicji, i „mokrych" – ich przeciwników, był jednym z ważnych elementów amerykańskiego życia politycznego w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Przeforsowana w 1919 r. poprawka odniosła odwrotny od zamierzonego skutek. Produkcja i spożycie alkoholu w zasadzie nie spadły, a proceder przeniósł się do podziemia. Powstały liczne zorganizowane grupy przestępcze, co generowało ogromne straty finansowe dla państwa. Wielki Kryzys spowodował, że wielu pozbawionych pracy ludzi w nielegalnej produkcji i obrocie alkoholem znalazło źródło utrzymania. Zniesienie prohibicji w grudniu 1933 r. stało się jednym z pierwszych elementów Nowego Ładu.

Niszczenie skonfiskowanego alkoholu – w czasie prohibicji groziły surowe kary za nieprzestrzeganie zakazu jego sprzedaży.

▪ *fotografia, USA, lata 20.*

? Jaki skutek przyniosło wprowadzenie prohibicji w USA?

SPOSOBY WALKI Z WIELKIM KRYZYSEM

Dramatyczne dla amerykańskiego społeczeństwa skutki załamania na początku lat 30. wykazały słabość reguł liberalizmu gospodarczego. Prawa rządzące wolnym rynkiem nie sprostały rosnącemu bezrobociu i powiększającemu się ubóstwu. Rządy Stanów Zjednoczonych oraz innych zagrożonych skutkami Wielkiego Kryzysu państw zdecydowały się na **interwencjonizm**, czyli sztuczne regulowanie gospodarki przez rząd. Twórcą i zwolennikiem tej teorii był brytyjski ekonomista **John Keynes** [czyt.: dżon kins], który krytykował teorię samoregulacji wolnego rynku.

W pierwszym rzędzie wprowadzano **cła protekcyjne**, chroniące własną produkcję przemysłową i rolną. Na wielką skalę zastosowano politykę skupów interwencyjnych płodów rolnych i towarów oraz regulację i kontrolę państwową cen i zarobków. Nie cofano się nawet przed stosowaniem **cen dumpingowych** [czyt.: dampingowych] – dopłacania ze środków publicznych w celu sprzedaży szczególnie ważnych dla danego państwa towarów, np. węgla. Ustanawiano **monopole** zarówno państwowe, jak i prywatne. Działania te pozwalały na ochronę pewnych gałęzi produkcji, godziło to jednak w ideę wolnej konkurencji. W celu zmniejszenia liczby bezrobotnych i rozbudzenia konsumpcji powszechnie otwierano programy **robót publicznych** finansowanych z dochodów podatkowych. Upaństwawiano również część zakładów produkcyjnych lub całych gałęzi przemysłu (np. przemysłu zbrojeniowego). Dzięki polityce kontrolowanej inflacji pobudzono eksport i konsumpcję. Działania prowadzone przez rządy krajów europejskich, zarówno tych o systemie demokratycznym, jak i tam, gdzie wpływy zdobył już **autokratyzm**, umacniały pozycję państwa w gospodarce i wzmacniały jego ingerencję w dziedzinie życia ekonomicznego. Było to zgodne z ideą **etatyzmu**, w myśl której państwo przejmowało funkcje podmiotu gospodarczego.

POLITYKA NOWEGO ŁADU

Załamanie systemu gospodarczego po 1929 r. zmusiło rząd Stanów Zjednoczonych do podejmowania kroków zaradczych. Urzędujący prezydent Herbert Hoover [czyt.: huwer] nie zdawał sobie jednak sprawy ze skali zapaści i jej społecznych skutków, co doprowadziło do jego porażki. W 1933 r. władzę przejął kandydat demokratów **Franklin Delano Roosevelt** [czyt.: ruzwelt], którego głównym postulatem stało się zwiększenie gospodarczej roli państwa. Wraz z grupą doradców opracował on

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANKLIN DELANO ROOSEVELT (1882–1945)

Był 32. prezydentem Stanów Zjednoczonych. Pochodził z rodziny prawniczej, a jego dalekim krewnym był prezydent Theodore Roosevelt. Od młodości pasjonował się polityką. W 1910 r. został senatorem z ramienia demokratów. W czasie I wojny światowej nadzorował rozbudowę amerykańskiej floty wojennej. Od 1925 r. był gubernatorem Nowego Jorku, w 1933 r. objął urząd prezydenta. Jego Nowy Ład, oparty na rozległej interwencji państwowej w gospodarkę, zahamował najbardziej odczuwalne skutki kryzysu: bezrobocie i biedę. Przeciwnicy zarzucali mu z tego powodu odchylenie w kierunku socjalizmu. Dzięki swojemu zaangażowaniu w walkę z państwami osi podczas II wojny światowej Franklin Delano Roosevelt jest przez Amerykanów uznawany za jednego z najważniejszych przywódców państwa, który mimo ciężkiej choroby i niepełnosprawności poprowadził kraj do zwycięstwa. Sprawował swój urząd aż do śmierci w kwietniu 1945 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

NOWY ŁAD

Już w przemówieniu inauguracyjnym z 4 marca 1933 r. prezydent Franklin Delano Roosevelt przedstawił swoją wizję sprawowania władzy państwowej oraz zapowiedział walkę ze skutkami kryzysu gospodarczego.

Jeśli potrafimy zrozumieć, że bogactwo materialne nie jest prawdziwą miarą powodzenia, to wyzbędziemy się również fałszywego mniemania, że urząd publiczny czy wysokie stanowisko polityczne należy traktować jako źródło zaszczytów i dochodów tylko. Trzeba położyć kres tym praktykom bankowym i handlowym, które aż nazbyt często przybierały postać podstępnych i egoistycznych machinacji podrywających zaufanie. Nic dziwnego, że zaufanie znika. Albowiem podstawą wszelkiego zaufania jest uczciwość, honor i świętość zobowiązań, dotrzymywanie wiary i bezinteresowność. Bez tego nie ma zaufania. Ale nie wystarczy uzdrowienie tylko etyki gospodarczej, krajowi naszemu potrzeba czynów, i to czynów natychmiastowych. Naszym najpilniejszym i największym zadaniem jest zatrudnianie bezrobotnych [...].

A wreszcie zmierzając stopniowo do likwidacji bezrobocia, musimy się zabezpieczyć przed powrotem plag dawnego porządku: musimy roztoczyć nadzór ścisły nad wszelką działalnością bankową, kredytową i inwestycyjną, musimy położyć kres spekulacji cudzymi pieniędzmi i zapewnić krajowi dostateczną ilość środków obiegowych, nie naruszając jednak zdrowych podstaw naszego pieniądza.

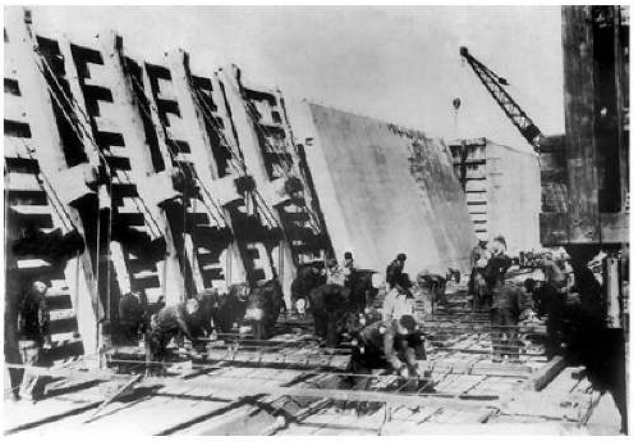
Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 103–104.

? 1. Opisz, w jaki sposób Franklin Delano Roosevelt postrzega sprawowanie funkcji państwowych.
2. Wymień przyczyny, które według prezydenta doprowadziły do utraty zaufania obywateli do polityki i sektora finansowego.

program walki z kryzysem, który określił jako **Nowy Ład**. Głównym założeniem programu było zwiększenie siły nabywczej społeczeństwa i rozszerzenie konsumpcji, co miało w ostateczności doprowadzić do wyjścia gospodarki z kryzysu, w jakim znalazła się po 1929 r. Głównymi założeniami planu Roosevelta były:

- **walka z bezrobociem** – program wielkich robót publicznych, np. regulacja rzek, budowa zapór i elektrowni wodnych, budynków publicznych, dróg, mostów i lotnisk, zalesianie nieużytków;
- **polityka rolna** – ograniczenie produkcji rolnej, zastosowanie odszkodowań państwowych za rezygnację z upraw i hodowli, interwencyjne skupy płodów rolnych przez państwo; pomoc państwowa w oddłużeniu gospodarstw rolnych;
- **polityka socjalna** – ingerencja państwa w stosunki między pracodawcą a pracownikiem, wprowadzenie płacy minimalnej, rozszerzenie praw związków zawodowych, stworzenie systemu zabezpieczeń emerytalnych i społecznych (zasiłki w przypadku utraty pracy);
- **polityka walutowa, bankowa i giełdowa** – obniżenie wartości dolara, rezygnacja z jego wymienialności na złoto, zakaz wywozu złota poza granice Stanów Zjednoczonych, kontrola instytucji państwowych nad systemem bankowym i giełdą, w celu wyeliminowania możliwości spekulacji papierami wartościowymi.

W ramach realizacji Nowego Ładu przy robotach publicznych znalazło zatrudnienie ok. 8 mln bezrobotnych. Unowocześniono wiele regionów Stanów Zjednoczonych, np. dolinę rzeki Tennessee, gdzie zmodernizowano infrastrukturę energetyczną i drogową i postawiono liczne zapory wodne.

Budowa fabryki w Stanach Zjednoczonych w ramach programu robót publicznych. W wyniku tej polityki w całym kraju zbudowano ponad 1 mln km dróg, 120 tys. budynków publicznych, 77 tys. mostów i blisko 300 lotnisk.

▪ *fotografia, USA, 1933 r.*

OCENA SKUTECZNOŚCI METOD WALKI Z KRYZYSEM

Polityka Nowego Ładu wprowadzona przez prezydenta Roosevelta w szybkim tempie przyniosła odczuwalne przez społeczeństwo zmiany. Przede wszystkim spadło bezrobocie i powolnemu wzrostowi uległa produkcja przemysłowa. Dopłaty dla rolnictwa i ograniczenie produkcji rolnej polepszyły też stan amerykańskich farmerów. Sytuacja ekonomiczna państwa i materialna obywateli była jednak nadal gorsza niż przed 1929 r. Działania administracji Roosevelta budziły obawy części klasy politycznej (przede wszystkim republikańskich oponentów prezydenta), a także obywateli, nieprzyzwyczajonych do zbyt silnej ingerencji państwa w sprawy gospodarcze. Sprzeciw narastał w obliczu pojawiających się w 1937 r. pierwszych symptomów kolejnego kryzysu, podobnych do tych z lat 1928–1929. Znowu pojawiła się nadprodukcja, ceny akcji spadały, zmniejszył się handel zagraniczny. Czynniki te automatycznie spowodowały wzrost bezrobocia. Ponownie zastosowano interwencjonizm państwowy. W 1939 r. Roosevelt zawiesił działania związane z Nowym Ładem.

SKUTKI WIELKIEGO KRYZYSU

Wielki Kryzys doprowadził do pogłębienia zadłużenia całych państw oraz bankructw przedsiębiorstw prywatnych. Narastające bezrobocie spowodowało gwałtowny spadek jakości życia obywateli, przez co zachwiały się dotychczasowe relacje społeczne. Państwa stopniowo odchodziły również od parytetu złota związanego z wartością waluty. Politycznym skutkiem Wielkiego Kryzysu była radykalizacja nastrojów społecznych w wielu krajach, szczególnie europejskich. W warunkach narastającego społecznego niezadowolenia krytykowano rządy, które nie radziły sobie należycie z postępującym zubożeniem i bezrobociem. Ponadto w latach 30. w większości państw dotkniętych kryzysem rozwinął się interwencjonizm państwowy. Do niewielu państw, których nie dotknął kryzys, należał ZSRS. Gospodarka tego kraju była już wcześniej centralnie zarządzana przez partię komunistyczną, a szeroko zakrojone programy industrializacji i kolektywizacji nie dawały obywatelom możliwości prowadzenia własnej działalności gospodarczej (więcej na ten temat na s. 430–431).

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny wielkiego kryzysu gospodarczego.
2. Wymień działania, jakie rząd USA podjął w celu walki z kryzysem.
3. Wyjaśnij, dlaczego kryzys zapoczątkowany w Stanach Zjednoczonych wpłynął również na Europę i inne kontynenty.
4. Oceń, czy polityka Franklina Delano Roosevelta odniosła sukces.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Nowakowska, *Dobroczynna Ameryka. Walka ze skutkami Wielkiego Kryzysu w latach 1929–1937*, Warszawa 2009.

J.E. Smith, *FDR*, tłum. M. Grzywa, Oświęcim 2017.

4 NARODZINY III RZESZY

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Co spowodowało kryzys demokracji w Europie w okresie międzywojennym?
2. Jakie znaczenie dla Niemiec miało zawarcie traktatu w Rapallo?

REPUBLIKA WEIMARSKA

Stabilizacja wewnętrzna Niemiec w latach 20. w dużej mierze była zasługą polityka **Gustava Stresemanna** [czyt.: sztrejzemana]. W 1923 r. jako kanclerz przeprowadził skuteczną reformę walutową i zahamował hiperinflację. Dzięki umiejętnej polityce wewnętrznej uspokoił także nastroje społeczne. Zrzekł się wówczas funkcji kanclerza i jako minister spraw zagranicznych rozpoczął ze zwycięskimi mocarstwami rozmowy na temat korzystniejszych warunków spłat odszkodowań wojennych. Dzięki przychylnej polityce Stanów Zjednoczonych opracowano **plan Dawesa** (od nazwiska amerykańskiego wiceprezydenta), który zakładał:

- rozłożenie reparacji na wieloletnie raty w celu ustabilizowania gospodarki Niemiec,
- udzielenie przez USA pożyczki dla rządu niemieckiego w kwocie 200 mln dolarów,
- wycofanie oddziałów francuskich i belgijskich z Zagłębia Ruhry,
- ewakuację wojsk alianckich z okupowanych ziem Nadrenii.

Dzięki realizacji planu Dawesa niemiecki przemysł wyszedł z kryzysu, co wpłynęło na poprawę sytuacji obywateli. Przełożyło się to od razu na spadek poparcia dla skrajnych ugrupowań politycznych – komunistów i faszystów. Polityka Stresemanna przyniosła także poprawę pozycji Niemiec na arenie międzynarodowej. Grożąc Francuzom i Brytyjczykom podpisaniem układu z ZSRS, doprowadził w **1925 r.** do zawarcia **układu w Locarno** [czyt.: lokarno]. Podpisane porozumienie zakładało:

- nienaruszalność granicy Niemiec z Francją i Belgią, której gwarantem zostały Wielka Brytania i Włochy (**pakt reński**),
- całkowitą **demilitaryzację Nadrenii** w zamian za skrócenie okresu okupacji tych terenów przez aliantów,
- mocarstwa zachodnie nie zagwarantowały nienaruszalności granicy wschodniej Niemiec, której przebieg mógł ulec rewizji,
- w kolejnych układach potwierdzono ścisły sojusz wojskowy Francji z Polską i Czechosłowacją, chroniący oba państwa przed ewentualną agresją niemiecką.

Rok po zawarciu układu w Locarno Stresemann wynegocjował także przystąpienie

WARTO WIEDZIEĆ

Niemiecko-sowiecka współpraca

Ograniczone traktatem wersalskim Niemcy nie mogły rozwijać zbrojeń ani prowadzić badań i doskonalić techniki wojskowej w dziedzinie broni pancernej, chemicznej czy lotnictwa wojskowego. Rosja Sowiecka po rewolucji i wojnie domowej nie miała natomiast wyszkolonej kadry oficerskiej. Dawni dowódcy z okresu carskiego zostali bowiem wymordowani lub udali się na emigrację. Tylko niewielu i to niższych rangą kontynuowało karierę w Armii Czerwonej. Dla obu państw korzystne stało się zatem zawarcie tajnego porozumienia militarnego, na którego podstawie instruktorzy niemieccy szkolili Armię Czerwoną. Reichswehra [czyt.: rajśswera], czyli armia Republiki Weimarskiej, mogła prowadzić na poligonach sowieckich testy i badania nad zabronionymi przez aliantów rodzajami broni.

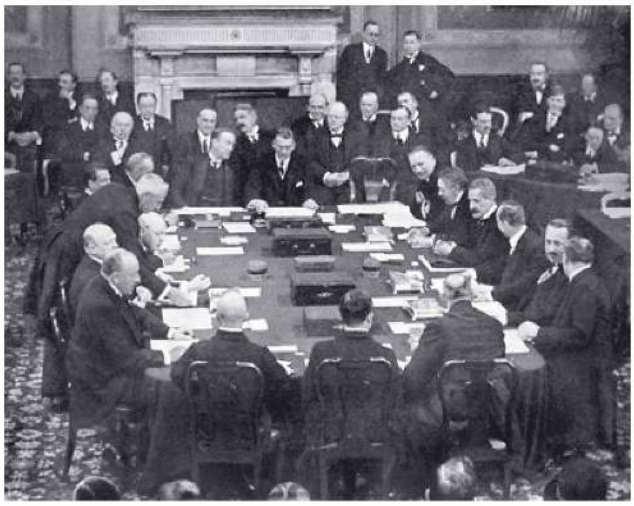
? Z jakimi problemami zmagały się armie obu państw?

Niemiec do Ligi Narodów i to od razu jako członka jej Rady. Jednocześnie Berlin nie rezygnował ze ścisłej politycznej i gospodarczej współpracy z Austrią i pozostawał w napiętych stosunkach z Polską i Czechosłowacją. Było to spowodowane nawoływaniem Niemiec do **rewizji wschodnich granic** i wykorzystywaniem na forum Ligi Narodów kwestii **niemieckiej mniejszości narodowej** zamieszkującej oba te kraje.

Okres spokoju w Republice Weimarskiej zakończył się wraz z wybuchem wielkiego kryzysu gospodarczego (więcej zob. s. 414).

POCZĄTEK DZIAŁALNOŚCI ADOLFA HITLERA

Zarówno przed wojną, jak i podczas niej największy wpływ na kształtowanie światopoglądu Niemców miał **nacjonalizm**. Niezadowolenie środowisk weteranów wojennych, podobnie jak we Włoszech, legło u podstaw **ruchu faszystowskiego**. Jedną z zafascynowanych tą ideologią postaci był **Adolf Hitler**, również weteran Wielkiej Wojny. W 1920 r. wstąpił on do niewielkiego, działającego w Bawarii ugrupowania nacjonalistyczno-faszystowskiego – **Niemieckiej Partii Robotników (DAP)**. Szybko znalazł się w jej kierownictwie, a ugrupowanie zmieniło nazwę na: **Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników** (niem. *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* – **NSDAP**; czyt.:

Podpisanie traktatu w Locarno zakończyło międzynarodową konferencję zwołaną z inicjatywy Niemiec. Była ona sukcesem tego kraju, gdyż otwierała m.in. drogę do rewizji granicy z Polską.

▪ *fotografia, Locarno, 1925 r.*

SKUTKI WIELKIEGO KRYZYSU W NIEMCZECH

W wyniku załamania się gospodarki amerykańskiej w 1929 r. gwałtownemu zahamowaniu uległa produkcja przemysłowa Niemiec. W rolnictwie doszło do masowych bankructw i licytacji zadłużonych gospodarstw rolnych. Zjawiska te przełożyły się na dramatyczny wzrost bezrobocia i rozszerzenie ubóstwa. Na napiętą sytuację nakładała się sprawa spłat zobowiązań reparacyjnych. W 1930 r. weszły w życie nowe zasady ich odprowadzania, opracowane przez amerykańskiego ekonomistę Owena Younga [czyt.: ołena janga]. Plan Younga zakładał redukcję i rozłożenie odszkodowań na równe raty w wysokości 2,5 mld marek rocznie. Ostatnią z nich rząd Rzeszy miał zapłacić w 1988 r.

Bezrobocie w Niemczech w latach 1928–1933

? W jaki sposób kryzys z 1929 r. wpłynął na Niemcy?

nacjonalsocjalistysze dojcze arbajterpartaj). Rządził nią niemal dyktatorsko, a jego wola decydowała o wszystkich posunięciach. Podobnie jak Mussolini, stworzył bojówki partyjne, **Oddziały Szturmowe** (niem. *Sturmabteilungen* – w skrócie **SA**; czyt.: szturmaptajlungen), których zadaniem była ochrona zebrań partyjnych i siłowe zwalczanie przeciwników politycznych.

W 1923 r., podczas szalejącej hiperinflacji i niespokojnej sytuacji wewnętrznej w kraju, Hitler z grupą zwolenników (ok. 3 tys. bojowników), uzyskawszy poparcie gen. **Ericha** [czyt.: erisia] **Ludendorffa**, postanowił przejąć rządy w Bawarii. Początek rewolucji narodowej został ogłoszony w dniu 8 listopada 1923 r. Puczystom nie udało się jednak opanować miasta i dzień później zostali rozbici przez policję. Po tych wydarzeniach NSDAP została zdelegalizowana, lecz nie doprowadziło to do jej całkowitej likwidacji.

W kolejnych latach wpływy faszystów w społeczeństwie zmniejszyły się, jednak ich ideologia wciąż pozostawała dla wielu atrakcyjna. Poglądy zwolenników Hitlera zaczęto nazywać **narodowym socjalizmem** (**nazizmem**). Jego głównymi cechami były:

- skrajny nacjonalizm,
- rasizm oparty na przekonaniu o wyższości „rasy germańskiej",
- antysemityzm,
- walka z marksizmem i międzynarodowym ruchem robotniczym,
- likwidacja rządów bogatej elity (plutokracji),
- walka z liberalizmem i demokracją parlamentarną,
- wprowadzenie rządów silnej ręki,
- rewizja traktatu wersalskiego i ekspansja terytorialna Rzeszy Niemieckiej w celu zdobycia dla Niemców przestrzeni życiowej (***Lebensraum***; czyt.: lejbensraum) w Europie Środkowo-Wschodniej i w koloniach.

HITLER U WŁADZY

Mimo delegalizacji partii i aresztowania Hitlera wydarzenia z 1923 r. stworzyły **mit założycielski** NSDAP. Zabici i aresztowani bojówkarze stali się bohaterami rewolucji

WARTO WIEDZIEĆ

SA

W celu siłowego zwalczania przeciwników politycznych i ochrony wystąpień organizowanych przez NSDAP powstała specjalna bojówka nazistowska nazywana SA (*Sturmabteilungen*, niem. 'oddziały szturmowe') pod dowództwem Ernsta Röhma [czyt.: roma], jednego z najbliższych współpracowników Hitlera. Szeregi tej organizacji zapełnili głównie weterani I wojny światowej. Ich brutalność ułatwiła NSDAP rozprawę z najgroźniejszymi rywalami – komunistami. SA sprawdzała się także w akcjach skierowanych przeciwko ludności żydowskiej. Rosnące wpływy SA i jej dowódcy Röhma stały się zagrożeniem dla Hitlera. Dlatego w nocy z 29 na 30 czerwca 1934 r. przeprowadził on czystkę wewnątrz ruchu narodowosocjalistycznego, która przeszła do historii pod nazwą „nocy długich noży" (ta użyta po raz pierwszy przez Goebbelsa nazwa nawiązywała do tradycji średniowiecznych sądów kapturowych, podczas których decydowano o zamordowaniu władców i możnych). W jej wyniku zginął Röhm i 74 innych wpływowych działaczy SA. Miejsce tej organizacji zajęła wówczas nowa formacja – SS (*Shutzstaffel*, czyt.: szucsztafel; niem. 'oddział ochronny').

Defilada SA, partyjnej bojówki, na której czele stał Ernst Röhm, bliski współpracownik Hitlera.

▪ *fotografia, Niemcy, 1934 r.*

? W jakim celu naziści utworzyli SA?

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROGRAM POLITYCZNY NAZISTÓW

Już w ogłoszonym w 1920 r. programie Niemieckiej Partii Robotników (DAP) znalazły się wszystkie najważniejsze założenia polityczne nazistów.

1. *Żądamy zjednoczenia wszystkich Niemców i powstania Wielkich Niemiec, zgodnie z prawem narodów do samostanowienia.*
2. *Żądamy równości praw dla Niemców w ich stosunkach handlowych z innymi narodami i unieważnienia pokojowych traktatów z Wersalu i St. Germain.*
3. *Żądamy ziemi i terytoriów (kolonii) w celu wyżywienia naszego narodu i osiedlenia ciągle wzrastającej liczby ludności.*
4. *Tylko członkowie narodu mogą być obywatelami państwa. A tylko ci, w których żyłach płynie niemiecka krew, bez względu na wyznanie, mogą być członkami narodu. Dlatego żaden Żyd nie może być członkiem narodu.*
5. *Ten, kto nie jest obywatelem państwa, może mieszkać w Niemczech jedynie w charakterze gościa* [...].
6. *Prawo wyborcze oraz całe prawodawstwo ma przysługiwać wyłącznie obywatelom państwa. Dlatego żądamy, aby wszystkie urzędowe nominacje – obojętnie jakiego szczebla – w Rzeszy* [...] *przyznawano tylko obywatelom państwa.*

Źródło: A. Hitler, *Mein Kampf*, tłum. I. Puchalska, P. Marszałek, Krosno 1992, s. 280.

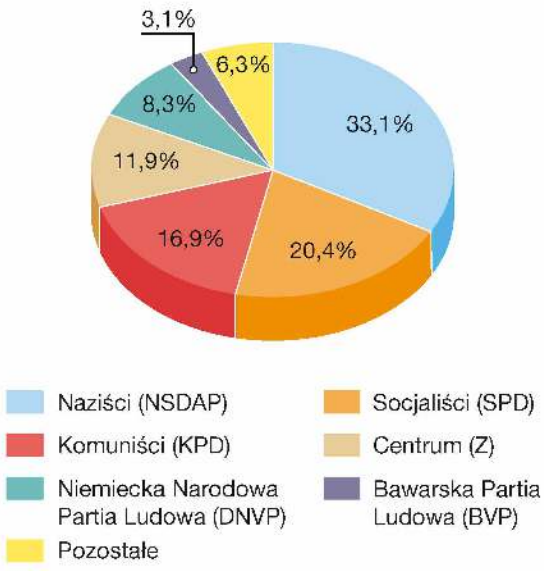
? 1. Wymień jawnie rasistowskie punkty programu partii nazistowskiej.
2. Wskaż punkty programu wymierzone w europejski ład polityczny.

narodowosocjalistycznej, a uwięziony Hitler – męczennikiem. W więzieniu napisał książkę *Moja walka* (niem. *Mein Kampf*; czyt.: majn kampf), która stała się manifestem ruchu nazistowskiego. Po uwolnieniu w grudniu 1924 r. zrezygnował z zamiaru siłowego przejęcia władzy na rzecz drogi legalnej.

Warunki sprzyjające nazistom nastąpiły ponownie po wybuchu Wielkiego Kryzysu. W wyborach do sejmów krajowych oraz Reichstagu, które odbyły się na początku lat 30. XX w., naziści systematycznie wprowadzali coraz większą liczbę deputowanych, by w końcu stać się najsilniejszym ugrupowaniem parlamentarnym. Jednocześnie powiększały się, choć w mniejszym zakresie, wpływy **Niemieckiej Partii Komunistycznej (KPD)**. W środowiskach konserwatywnych i centrowych wzrastała obawa przed radykalnym komunizmem na wzór sowiecki. Szansę na przeciwstawienie się tej ideologii politycy widzieli w podjęciu współpracy z nazistami. Przeważyła opinia prezydenta Hindenburga, który **30 stycznia 1933 r.** powierzył Hitlerowi misję tworzenia nowego koalicyjnego rządu, w którym objął urząd kanclerza.

Utworzenie gabinetu pod przewodnictwem Hitlera wywołało protesty lewicy. Na ulicach dochodziło do zamieszek i starć pomiędzy bojówkami KPD a SA. W nocy z **27 na 28 lutego 1933 r.** wybuchł **pożar Reichstagu**,

Wyniki wyborów w Niemczech 6 listopada 1932 r.

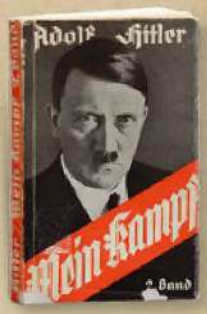
DROGA HITLERA DO WŁADZY

Już w 1923 r. Adolf Hitler próbował wykorzystać trudną sytuację gospodarczą związaną z hiperinflacją oraz niezadowolenie niemieckiego społeczeństwa z ówczesnych rządów demokratycznych, aby przejąć władzę. Jednak wódz NSDAP się przeliczył – poparcie dla jego partii okazało się zbyt małe i zamach stanu się nie powiódł. Dopiero kilka lat później, w okolicznościach Wielkiego Kryzysu oraz z wykorzystaniem SA i propagandy, naziści zdobyli popularność, która pozwoliła im zaistnieć na scenie politycznej.

Hitler staje na czele NSDAP.

1921

Po wyjściu z więzienia Hitler publikuje książkę ze zbrodniczymi tezami – Mein Kampf, oficjalnie reaktywuje NSDAP i rozpoczyna starania o zdobycie władzy legalnymi środkami.

1925

1932

Bezrobocie wywołane Wielkim Kryzysem osiąga rekordowy poziom. NSDAP wygrywa wybory parlamentarne, jednak nie zdobywa większości wystarczającej do sprawowania samodzielnych rządów.

1933

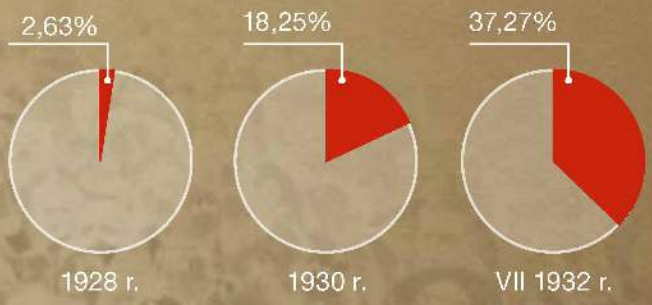
W wyniku decyzji prezydenta Paula von Hindenburga Hitler zostaje mianowany kanclerzem. Dochodzi do pożaru Reichstagu, po którym prezydent wydaje dekret ograniczający prawa obywatelskie. Na jego mocy naziści przystępują do rozprawy z opozycją.

1923 Hitler przeprowadza pucz monachijski – nieudany zamach stanu. W rezultacie trafia do więzienia, a NSDAP zostaje zdelegalizowana.

Odsetek miejsc NSDAP w parlamencie

1933 Reichstag przyjmuje ustawę o pełnomocnictwach, umożliwiającą rządowi uchwalanie prawa z pominięciem parlamentu i prezydenta. Wkrótce partie inne niż NSDAP zostają zdelegalizowane.

1934 Po śmierci Hindenburga Hitler przejmuje uprawnienia prezydenta i obejmuje władzę dyktatorską jako Führer [czyt.: firer].

? 1. Wymień etapy przejmowania przez Hitlera władzy w Niemczech.
2. Wskaż czynniki, które wpłynęły na wzrost popularności nazizmu.

WARTO WIEDZIEĆ

Polityka ekonomiczna nazistów

Poprawa ogólnej sytuacji ekonomicznej w drugiej połowie lat 30. umożliwiła nazistom podejmowanie nowych przedsięwzięć gospodarczych. W celu likwidacji bezrobocia ruszył program wielkich robót publicznych. Budowano autostrady i obiekty publiczne oraz odnawiano zaniedbane budynki. Duże nakłady skierowano na intensyfikację produkcji rolnej i zaczęto energicznie rozwijać przemysł zbrojeniowy, chemiczny oraz samochodowy. Jednocześnie państwo stało się regulatorem rynku i życia gospodarczego. W ramach czteroletniego planu gospodarczego (1936–1940) przejęło kontrolę nad produkcją, wydobyciem i rozdziałem surowców, a także cenami i strukturą płac oraz sprawami handlu wewnętrznego i zagranicznego. Koszty polityki gospodarczej nazistów ponosiło społeczeństwo – wzrosły podatki oraz dług państwowy. Tylko niewielkiej poprawie uległa sytuacja materialna Niemców. Jednak całkowita likwidacja bezrobocia dała ludziom bardzo pożądane poczucie stabilizacji ekonomicznej.

Członkowie Służby Pracy Rzeszy, organizacji młodzieżowej, która kierowała osoby powyżej 18. roku życia do obowiązkowej pracy w rolnictwie lub przy budowie infrastruktury.

▪ *fotografia, Niemcy, 1934 r.*

? Jakie kroki podjęli naziści w celu likwidacji bezrobocia i poprawy sytuacji gospodarczej kraju?

o którego podpalenie naziści oskarżyli komunistów. Pod pretekstem uspokojenia sytuacji w państwie Hitler przekonał prezydenta Hindenburga i parlament do powierzenia mu **specjalnych pełnomocnictw**, które pozwoliły kanclerzowi na wydawanie dekretów z pominięciem parlamentu. Na mocy ustaw wyjątkowych, zawieszających prawa obywatelskie, naziści wykorzystali **terror** do rozprawienia się z opozycją. Część aresztowanych trafiła do pierwszego niemieckiego **obozu koncentracyjnego** w **Dachau**.

Poprzez zastosowanie masowego terroru naziści objęli pełnię władzy. Znieśli federacyjny charakter państwa, a w ramach systemu inwigilacji i represji powstała **Tajna Policja Państwowa (Gestapo)**, podporządkowana fanatycznie oddanemu Hitlerowi **Heinrichowi** [czyt.: hajnrisiowi) **Himmlerowi**. Rozbudowano sieć obozów koncentracyjnych, do których zsyłano ludzi decyzją administracyjną policji. W dniu **14 lipca 1934 r.** ogłoszono ostatecznie ustawę, dzięki której NSDAP stała się jedyną legalnie funkcjonującą partią polityczną w Rzeszy Niemieckiej.

Po śmierci prezydenta Hindenburga, w sierpniu 1934 r., nie ogłoszono kolejnych wyborów prezydenckich. Hitler przejął funkcję szefa państwa, występując od tej pory jako **Führer** (czyt.: firer; niem. 'wódz') i kanclerz Rzeszy. Narodowi socjaliści uzyskali w ten sposób całkowitą kontrolę nad Niemcami. Zdominowany przez nich parlament stał się instytucją fasadową. Przejęta w sposób demokratyczny władza uległa przekształceniu w **system totalitarny (totalitaryzm)**. Państwo zaczęto nieoficjalnie nazywać **III Rzeszą**.

ANTYSEMICKA POLITYKA NAZISTÓW

Ludność pochodzenia żydowskiego stanowiła niecały jeden procent populacji Rzeszy i była silnie zasymilowana z kulturą niemiecką. Dla większości Żydów jedyną dzielącą ich od reszty społeczeństwa różnicą była kwestia religii i kultywowania tradycji żydowskiej. Wielu Żydów bohatersko walczyło na frontach Wielkiej Wojny i zginęło za Niemcy. Mimo to stali się oni dla narodowych socjalistów kluczowym

„NOC KRYSZTAŁOWA"

W nocy z 9 na 10 listopada 1938 r. w całej Rzeszy doszło do pogromów ludności żydowskiej. Pretekstem do ich zorganizowania był zamach na niemieckiego dyplomatę w Paryżu dokonany przez Żyda. Fala przemocy na tle rasowym przyniosła śmierć 91 osób narodowości żydowskiej, zniszczono także 171 synagog i zbezczeszczono kilkaset cmentarzy żydowskich. Do obozów koncentracyjnych trafiło ponad 20 tys. niemieckich Żydów. „Noc kryształowa", nazwana tak z powodu stłuczonego szkła z okien świątyń, domów i sklepów żydowskich, spowodowała też kolejną falę emigracji ludności „nicaryjskiej" z Niemiec.

? Jakie były skutki „nocy kryształowej" w Niemczech?

Witryna żydowskiego sklepu, zniszczonego przez nazistów podczas „nocy kryształowej".

▪ *fotografia, Niemcy, 1938 r.*

elementem uzasadniającym wprowadzenie zasad ideologii rasowej w życie. Z racji zajmowania przez przedstawicieli społeczności żydowskiej wysokich pozycji w elicie finansowej i intelektualnej łatwo było zdefiniować i wskazać ich jako wroga wewnętrznego. Hitlerowi udało się przekonać szerokie masy sfrustrowanych klęską i ubóstwem Niemców o rzekomych knowaniach Żydów, które doprowadziły do katastrofy Niemiec. Populistyczne hasła i nieustanne podsycanie atmosfery nienawiści rasowej przyniosły nazistom sukces wyborczy. Po przejęciu władzy rozpoczęto bojkot ekonomiczny żydowskich sklepów i przedsiębiorstw. Ta zorganizowana akcja, połączona z aktami terroru, publicznym poniżaniem i dewastacją mienia, wpłynęła znacząco na zubożenie ludności żydowskiej, co jej licznych przedstawicieli zmusiło do emigracji. W 1935 r. Reichstag przyjął tzw. **ustawy norymberskie**. Zdefiniowały one pojęcie Żyda pod względem rasowym, odbierały osobom pochodzenia żydowskiego obywatelstwo Rzeszy (odtąd byli tylko „przynależnymi do państwa") i zakazywały małżeństw i kontaktów intymnych z **Aryjczykami**, czyli czystymi rasowo Niemcami. Zostało także ograniczone prawo do wykonywania niemal wszystkich zawodów, pozostawiając jedynie możliwość pracy fizycznej. Szczyt przedwojennych prześladowań nastąpił podczas tzw. **nocy kryształowej** w listopadzie 1938 r.

IDEOLOGIA NAZISTOWSKA

Zamierzeniem Hitlera i jego zwolenników było uformowanie całkiem nowego, czystego pod względem rasowym społeczeństwa niemieckiego, które stanowiłoby „rasę panów" (*Herrenvolk*; czyt.: herrenfolk) zdolną do opanowania obszarów ('przestrzeni życiowej' – *Lebensraum*) niezbędnych Niemcom i nowej, III Rzeszy do dalszego rozwoju. Eliminacja opozycji stworzyła system wodzowski – na czele Rzeszy stanął jej wódz, którego wola stała się najwyższym prawem dla każdego Niemca.

Zapanował **kult jednostki**, portrety Führera zawisły nie tylko w miejscach publicznych, ale także w niemal każdym domu prywatnym. Podobnie było z egzemplarzami *Mein Kampf*, które stały się zwyczajowym podarkiem dla nowożeńców. Zarządzeniem władz państwowych wprowadzono „niemieckie pozdrowienie". Na powitanie wykrzykiwano zwrot *Heil* [czyt.: hajl] *Hitler!* (z niem. 'cześć/chwała Hitlerowi' – podnosząc przy tym prawe ramię

WARTO WIEDZIEĆ

Współpracownicy Hitlera

Hitler miał grono fanatycznych wielbicieli gotowych do poświęceń i wyrzeczeń dla wodza i jego idei. Potrafił także dobierać sobie najbliższych współpracowników, którzy podzielali jego skrajne zapatrywania na kwestie polityczne, społeczne i gospodarcze. Często byli to ludzie dobrze wykształceni i bez skrupułów. Służba dla Hitlera była ich sposobem na osiągnięcie osobistych korzyści. Należeli do nich m.in. Hermann Göring [czyt.: gering], as lotnictwa z okresu I wojny światowej, żądny władzy i zaszczytów, Heinrich Himmler [czyt.: hajnriś himler], fanatyczny rasista, który stworzył i kontrolował doskonale funkcjonującą tajną policję, a przede wszystkim kierował „gwardią Hitlera" – oddziałami SS, Joseph Goebbels [czyt.: jozef gebels] – mistrz manipulacji, minister propagandy i oświecenia publicznego.

Do grona bliskich współpracowników zaliczał się także w początkach ruchu Ernst Röhm [czyt.: rom], twórca i dowódca SA. Jednak jego popularność sprawiła, że Hitler poczuł się zagrożony i rozprawił się z przeciwnikami wewnątrz partii. Dowódca SA oraz wielu członków bojówki zginęli podczas „nocy długich noży" z 29 na 30 czerwca 1934 r.

Joseph Goebbels – jeden z najważniejszych członków NSDAP.

▪ *fotografia, Niemcy, ok. 1931 r.*

? Jakie funkcje spełniali w aparacie państwowym najbliżsi współpracownicy Hitlera?

w geście „salutu rzymskiego"). Społeczeństwo niemieckie zostało poddane ścisłej kontroli. Po likwidacji partii i związków zawodowych oraz większości stowarzyszeń tworzono nowe organizacje, podległe partii nazistowskiej. Dotyczyło to np. młodzieży, którą zrzeszono w Hitlerjugend (niem. 'młodzież Hitlera'), i poddano intensywnej indoktrynacji w duchu rasistowskim. Partyjnemu nadzorowi podporządkowano system oświatowy, naukę, życie kulturalne, a także wszelkie środki masowego przekazu: prasę, kinematografię, radiofonię. Głęboka indoktrynacja społeczeństwa i roztaczana nad nim kontrola były przejawami wcielenia w życie zasad państwa totalitarnego.

ĆWICZENIA

1. Stwórz kalendarium najważniejszych wydarzeń, które pozwoliły Adolfowi Hitlerowi na objęcie władzy.
2. Porównaj przyczyny i sposób dojścia do władzy Benita Mussoliniego i Adolfa Hitlera. Wymień podobieństwa i różnice.
3. Wskaż najważniejsze założenia ideologiczne nazizmu.
4. Wypisz przykłady indoktrynacji ideologicznej społeczeństwa stosowane przez nazistów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Bullock, *Hitler. Studium tyranii*, tłum. J. Mianowski, F. Pastusiak, Warszawa 2004.
I. Witkowski, *Propaganda III Rzeszy*, Warszawa 2008.

5 TOTALITARYZM STALINOWSKI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaki przebieg miała rewolucja bolszewicka w Rosji?
2. Dlaczego Rosja wycofała się z I wojny światowej?

POWSTANIE ZWIĄZKU SOCJALISTYCZNYCH REPUBLIK SOWIECKICH

Jesienią 1920 r. Armia Czerwona pokonała ostatnie oddziały białogwardyjskie, a wiosną 1921 r. Rosja zawarła pokój z Polską. Wkrótce z rosyjskiego terytorium wycofały się ostatnie siły interwencyjne Stanów Zjednoczonych i ententy. Sprzyjająca sytuacja na arenie międzynarodowej pozwoliła bolszewikom na zwarcie szeregów i wzmocnienie panowania nad rozległym obszarem byłego Imperium Rosyjskiego. Na zdominowanych przez siebie obszarach bolszewicy ustanawiali **socjalistyczne republiki sowieckie**. Choć formalnie jednostki te zostały ogłoszone niezależnymi bytami państwowymi, w rzeczywistości były one okupowane przez wojska sowieckie.

Zwieńczeniem procesu konsolidacji wewnętrznej **Rosji Sowieckiej** (Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej) stało się oficjalne wprowadzenie nowego ładu konstytucyjnego, które zbiegło się z nawiązaniem przez bolszewików stosunków politycznych i gospodarczych z państwami zachodnimi. W tym okresie w kierownictwie partii starły się dwie koncepcje nowego państwa:

- Włodzimierz Lenin chciał stworzenia konfederacji republik rządzonych przez partie komunistyczne, z których każda podejmowałaby suwerenne decyzje w sprawach wewnętrznych;

CIEKAWOSTKA

Bezprizorni

U progu lat 20. jedną ze społecznych bolączek Rosji Sowieckiej stał się problem milionów pozbawionych opieki sierot (ros. *bezprizornyj* – dosł. 'bez opieki, pozbawiony opieki'), których rodzice – ogłoszeni wrogami ludu – zapełniali więzienia i obozy odosobnienia lub zginęli w wyniku wojny domowej bądź represji policji politycznej – Czeki. Gromady niemal zdziczałych, zaniedbanych i brudnych dzieci okupowały dworce i ulice, koczowały w niedostępnych zakamarkach miast lub przemierzały kraj w poszukiwaniu pożywienia. Rozwiązanie problemu zaniedbanych dzieci zlecono służbom Feliksa Dzierżyńskiego. Czeka systematycznie wyłapywała nieletnich i osadzała ich w specjalnych ośrodkach, będących w rzeczywistości obozami pracy przymusowej. Podstawowym elementem wychowania sierot stało się wyrobienie nawyku posłuszeństwa wobec państwa sowieckiego. Wielu spośród zdemoralizowanych w młodości wychowanków tych przymusowych instytucji zasiliło później oddziały stalinowskich służb bezpieczeństwa.

Bezprizorni, opuszczone sieroty, skupiali się w liczące dziesiątki, a na nawet setki członków gangi dziecięce, które stanowiły zagrożenie kryminalne i epidemiologiczne.

▪ *fotografia, ZSRS, lata 20.*

Czekiści zabijający pojmanego wroga ludu. Oskarżonych rozstrzeliwano bez wyroku sądów, często na podstawie donosów lub zeznań wydobytych torturami.

▪ *obraz, ZSRS, przed 1947 r.*

- Józef Stalin, współpracownik Lenina, dążył do budowy scentralizowanego państwa, w którym republiki otrzymałyby jedynie teoretyczną autonomię.

Ostatecznie zwyciężyło zdanie wodza rewolucji i w dniu **30 grudnia 1922** r. utworzono **Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)**. Przez kilka kolejnych lat trwał stopniowy proces przekształcania niepodległych republik i obwodów wchodzących w skład ZSRS w odrębne jednostki urzędowe. Traktat zjednoczeniowy z 1922 r. przewidywał możliwość jego dobrowolnego opuszczenia, lecz w praktyce władza centralna kontrolowała siły zbrojne, politykę zagraniczną oraz gospodarkę. Jedynie republika ukraińska i białoruska uzyskały możliwość utrzymywania kontaktów dyplomatycznych i handlowych z innymi państwami. W teorii założenia ustrojowe gwarantujące poszczególnym republikom autonomię potwierdzała uchwalona w 1924 r. konstytucja ZSRS.

Sprawujący władzę komuniści zarządzali państwem za pomocą brutalnej siły i terroru. Represje **aparatu bezpieczeństwa** (tzw. **Czeka – Komisji Nadzwyczajnej do Walki z Kontrrewolucją, Spekulacją i Nadużywaniem Władzy**), na którego czele stał **Feliks Dzierżyński**, dotknęły nie tylko członków dawnych klas posiadających (arystokracji, ziemian i fabrykantów), ale także inteligencję, duchowieństwo prawosławne i wszystkich przedstawicieli wrogich bolszewikom środowisk politycznych. W tym czasie uśmiercono wielu dawnych dygnitarzy z okresu carskiego oraz działaczy ugrupowań demokratycznych: liberałów, Konstytucyjnych Demokratów (kadetów) czy nawet działaczy ruchu robotniczego. W ZSRS zapanowała **dyktatura monopartyjna**, a ugrupowania polityczne inne niż bolszewicy zostały zakazane. Władza, która znalazła się w rękach ścisłego kierownictwa **Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) – RKP(b) –** z **Włodzimierzem Leninem** na czele, nie była kontrolowana przez żadną pochodzącą z wyborów reprezentację społeczeństwa.

NOWA POLITYKA EKONOMICZNA

Długoletnie walki związane z rewolucją i wojną domową doprowadziły do całkowitego paraliżu sowieckiej gospodarki. Na początku lat 20. doszło do klęski **głodu**, spowodowanej gwałtownym załamaniem rolnictwa na terenie całego ZSRS. Władze usiłowały kontrolować sytuację za pomocą wzmożonego terroru i zastraszaniem wymusić posłuszeństwo i obowiązkowe dostawy od rolników.

Lenin szybko doszedł do wniosku, że władanie państwem przy użyciu surowych represji wkrótce doprowadzi do klęski demograficznej, a w konsekwencji do utraty władzy. Na zjeździe RKP(b) w marcu 1921 r. wódz rewolucji przedstawił założenia **Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP)**. W celu odbudowy ekonomii ZSRS władze bolszewickie zrezygnowały z odgórnego kontrolowania gospodarki.

Sprzedaż mięsa i wędlin na targowisku stała się możliwa dzięki wprowadzeniu w ZSRS NEP-u.

▪ *fotografia, Moskwa, lata 20.*

ZSRS W LATACH 1922–1939

?

1. Wskaż tereny, na których występowały sowieckie łagry.
2. Wymień prace, które byli zmuszeni wykonywać więźniowie stalinowskich obozów.

Ludność wiejską zwolniono z obowiązku kontyngentów, czyli przymusowych dostaw na rzecz państwa, wprowadzając na ich miejsce niezbyt wygórowany podatek żywnościowy. Została również przywrócona możliwość swobodnego handlu nadwyżkami wyprodukowanymi przez rolników. Działania te w krótkim czasie pozwoliły na zaopatrzenie mieszkańców miast i wsi w niezbędne do życia produkty. Chociaż państwo zachowało kontrolę nad przemysłem, bankowością i handlem zagranicznym, władza zezwoliła na funkcjonowanie niewielkich prywatnych przedsiębiorstw handlowo-usługowych. W tym okresie odnowiono wymianę handlową z państwami kapitalistycznymi, wznowiono eksport surowców i z radością powitano zagraniczne firmy inwestujące w kraju środki finansowe, które pozwoliły na rozbudowę przemysłu i rozwój nowoczesnych technologii. Co więcej, w latach 1922–1924 przeprowadzono reformę walutową, która odbudowała zaufanie społeczeństwa do pieniądza.

Okres NEP-u stał się czasem dynamicznej odbudowy gospodarki rosyjskiej i polepszania poziomu życia sowieckich obywateli. W szybkim tempie rozwinęła się grupa prywatnych przedsiębiorców. Zyskali oni nazwę **NEP-manów** i wypełnili lukę po zlikwidowanej

przez bolszewików burżuazji. Liberalizacja gospodarki szła w parze z koncesjonowanym przez państwo rozwojem kultury. Władze sowieckie wycofały się z prześladowań intelektualistów i zezwoliły na ograniczone prowadzenie działalności artystycznej i literackiej. Nie wprowadzono jednak wolności słowa i zgromadzeń, a w całym kraju nadal obowiązywała cenzura.

STALIN U WŁADZY

System władzy stworzony przez Lenina opierał się na **biurokracji** aparatu partyjnego i **terrorze** tajnej policji. Decyzje o kierunku rozwoju państwa podejmował wódz rewolucji oraz jego najbliżsi współpracownicy z Biura Politycznego Komitetu Centralnego RPK(b). Choć uznawali oni autorytet Lenina, kwestionowali niektóre jego posunięcia. **Lew Trocki** krytykował zarówno NEP, jak i odejście od idei rozszerzenia ruchu rewolucyjnego poza granice Rosji. Dążył on do demokratyzacji stosunków w partii, która według niego powinna stanowić przede wszystkim reprezentację proletariatu. Zupełnie odmienną wizję państwa miał **Józef Stalin**, pragnący przekształcić ustrój i społeczeństwo sowieckie na w pełni socjalistyczne. Rywalizacja pomiędzy dwoma politykami wzmogła się po zapadnięciu Lenina na ciężką chorobę wiosną 1922 r. W ostatnich miesiącach życia przywódca bolszewików przestrzegał współpracowników zarówno przed dyktatorskimi zapędami Stalina, jak i przed radykalizmem Trockiego. Duże wpływy w Biurze Politycznym mieli wówczas **Lew Kamieniew** i **Grigorij Zinowiew** – kontynuatorzy wytyczonej przez wodza polityki społecznej i ekonomicznej oraz zwolennicy postulowanego przez niego kierownictwa kolektywnego. Po spodziewanej śmierci przywódcy Stalin rozpoczął proces powolnego przejmowania władzy w partii. Na swoją stronę przeciągnął Kamieniewa i Zinowiewa, przekonując ich do chęci kontynuowania polityki gospodarczej forsowanej przez Lenina. Stopniowo wykluczał też Trockiego i jego zwolenników z ważnych spraw państwowych, aby w 1929 r. ostatecznie deportować przeciwnika poza granice ZSRS. Po ugruntowaniu swoich wpływów w partii i służbach specjalnych Stalin w 1926 r. odsunął od władzy także Kamieniewa i Zinowiewa, stając się nowym wodzem ojczyzny proletariatu.

UPRZEMYSŁOWIENIE I KOLEKTYWIZACJA ZSRS

Proces poszerzania wpływów i ugruntowania władzy przez Stalina zbiegł się z pierwszymi objawami kryzysu Nowej Polityki Ekonomicznej. W latach 1926–1927 pogorszeniu uległa sytuacja robotników, a rolnicy w obawie przed stratami zmniejszyli sprzedaż zboża na wolnym rynku. Pogłębiające się braki podstawowych

POSTAĆ HISTORYCZNA

JÓZEF DŻUGASZWILI (STALIN) (1878–1953)

Sowiecki rewolucjonista i polityk komunistyczny pochodzenia gruzińskiego, w latach 1924–1953 dyktator ZSRS. Odpowiedzialny za terror i ludobójstwo na licznych narodach, w tym także Polakach. Urodził się w miasteczku Gori jako syn niezamożnego szewca. W wieku ok. 10 lat rozpoczął w szkole cerkiewnej naukę, którą następnie kontynuował w seminarium duchownym w Tbilisi. Nie ukończył edukacji i jako młody chłopak związał się z antycarskim ruchem robotniczym. Wziął aktywny udział w zrywie społecznym w 1905 r. oraz w rewolucji październikowej. Podczas wojny domowej, jako jeden z dowódców Armii Czerwonej, ściśle współdziałał z Czeka. Po śmierci Lenina sięgnął po pełnię władzy. Był odpowiedzialny za kolektywizację rolnictwa i intensywne uprzemysłowienie ZSRS. Przeprowadzona kosztem milionów istnień ludzkich i dramatycznego zubożenia ludności metamorfoza państwa położyła podwaliny pod sowiecki imperializm i bezpośrednio wpłynęła na losy całego świata.

KLĘSKA GŁODU NA UKRAINIE

Ciała zmarłych z głodu leżące na ulicy podczas *Hołodomoru* na Ukrainie.

▪ *fotografia, Ukraina, 1933–1934*

Ziemie ukraińskie od wieków słynęły ze swojej urodzajności. W okresie NEP-u niemal połowa produkcji zboża w Związku Sowieckim pochodziła z Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej, a zbierane w tym rejonie pszenica i żyto stały się wówczas ważnym towarem eksportowym. W 1930 r., zgodnie z decyzją Stalina, obszar ten został objęty przymusową kolektywizacją gospodarstw rolnych. Na nowo utworzone kołchozy nałożono przymus dostarczenia określonej ilości płodów rolnych. Protesty i opór ludności wiejskiej spowodowały dramatyczne załamanie produkcji rolnej, a osłabieni represjami chłopi nie byli w stanie wykonać przewidzianych norm, które mimo apeli lokalnych działaczy partyjnych nie zostały zmniejszone. Na Ukrainę ruszyły oddziały rekwizycyjne i siłą odbierały resztki zapasów umierającemu z wycieńczenia społeczeństwu. Głodującemu krajowi nie udzielono jakiejkolwiek pomocy nawet w czasie największego nasilenia klęski, gdy coraz częściej dochodziło do aktów kanibalizmu. Szacuje się, że w wyniku Wielkiego Głodu (ukr. *Hołodomor*, zamorzenie głodem) umarło ok. 7 mln Ukraińców. Była to sztucznie wywołana klęska, za którą odpowiedzialność ponoszą centralne władze sowieckie z Józefem Stalinem na czele. Na początku XXI w. parlamenty 26 państw (w tym Polski) uznały Wielki Głód na Ukrainie z lat 1932–1933 za ludobójstwo wobec narodu ukraińskiego.

? Co było powodem klęski głodu na Ukrainie?

artykułów ułatwiły Stalinowi przeforsowanie w **1929 r.** nowego programu gospodarczego, zakładającego intensywne uprzemysłowienie ZSRS. Realizację rozbudowy poszczególnych gałęzi przemysłu rozłożono na pięcioletnie etapy (**plany pięcioletnie** – **pięciolatki**). W pierwszej kolejności zaplanowano rozwój przemysłu ciężkiego i wydobywczego oraz przeprowadzenie wielkich przedsięwzięć inżynieryjnych.

Największą przeszkodą we wcieleniu w życie tego planu było istnienie warstwy chłopskiej oraz indywidualnej produkcji rolnej. Wobec tego Stalin podjął decyzję o całkowitej przebudowie modelu gospodarki wiejskiej i przeprowadzeniu w latach 1929–1934 **kolektywizacji**, polegającej na upaństwowieniu indywidualnych gospodarstw rolnych. Przejęte przez władzę majątki stały się **sowchozami**, tj. państwowymi gospodarstwami, lub uległy przekształceniu w **kołchozy**, czyli spółdzielcze gospodarstwa. W ten sposób rolnicy przeobrazili się w zależnych finansowo od państwa **robotników rolnych**. Zarządzenie to wywołało protesty ludności wiejskiej. Nie chcąc oddawać swojej własności, chłopi niszczyli plony i pozbywali się inwentarza, opuszczali wsie i przenosili się do miast. Niekiedy stawiali też zbrojny opór, który był jednak brutalnie tłumiony. W okresie intensywnej kolektywizacji miliony osób deportowano do obozów pracy lub skazano na śmierć. Polityka Stalina doprowadziła do załamania produkcji rolnej i wywołała kolejną falę głodu. Ostatecznie w wyniku działań podjętych w celu zmiany gospodarki wiejskiej śmierć poniosło **10–14 mln ludzi**.

Likwidacja indywidualnego rolnictwa szła w parze z gwałtowną rozbudową przemysłu, która odbywała się kosztem obywateli ZSRS. Wszelkie zasoby państwa zostały przeznaczone na wznoszenie wielkich budów socjalizmu,

STALINIZM

Mianem stalinizmu określa się sposób rządzenia partią i państwem ukształtowany w ZSRS w okresie, w którym Józef Stalin sprawował niepodzielną władzę – w latach 1929–1953. Stalinizm stanowił formę ustroju totalitarnego opartego na kulcie jednostki, propagandzie, terrorze, kontroli i gospodarce centralnie sterowanej. Po II wojnie światowej ten model był narzucany innym państwom komunistycznym, m.in. Polsce.

Kult jednostki

Józef Stalin był otaczany niemal religijną czcią. Oficjalna propaganda kreowała jego wizerunek jako pozbawionego wad, genialnego i nieomylnego przywódcy, uznawanego za autorytet w każdej dziedzinie. Stalin był również przedstawiany jako ojciec narodu, często w otoczeniu dzieci. Nazywano go też „wielkim budowniczym", „lokomotywą historii" czy „nauczycielem ludzkości".

Propaganda

Propaganda odgrywała kluczową rolę w procesie indoktrynacji, która miała ukształtować człowieka sowieckiego – jednostkę posłuszną i gorliwie oddaną partii i państwu, kierującą się interesem kolektywu. Narzędziami propagandy były edukacja, nauka, media i sztuka socrealistyczna, w której ZSRS ukazywano jako krainę szczęścia i obfitości.

Terror państwowy

Terror państwowy miał na celu usunięcie przeciwników Stalina i zmuszenie obywateli do posłuszeństwa. Masowe represje prowadzono z wykorzystaniem rozbudowanych struktur policji politycznej NKWD. Zarządzała ona obozami pracy, do których zsyłano osoby uznawane przez propagandę za wrogów ludu, m.in. kułaków, trockistów czy duchownych.

Kontrola

W państwie stalinowskim każda istotna dziedzina życia podlegała kontroli partii i uzależnionych od niej organizacji, takich jak pionierzy (widoczni na zdjęciu) i Komsomoł, zrzeszające dzieci i młodzież, czy Związek Wojujących Bezbożników, zwalczający religię i propagujący ateizm. Media oraz twórczość literacka, artystyczna i filmowa były objęte cenzurą.

Kolektywizacja i industrializacja

Stalin dążył do przekształcenia ZSRS w kraj przemysłowy, w którym większość ludności należałaby do klasy robotniczej. W tym celu najpierw przeprowadził kolektywizację rolnictwa, w której wyniku rolnicy stali się robotnikami rolnymi, pracującymi na państwowych gruntach. Następnie wprowadził gospodarkę centralnie planowaną, nastawioną na rozwój przemysłu ciężkiego.

? 1. Scharakteryzuj sowiecki stalinizm.
2. Wymień zadania stalinowskiej propagandy.

takich jak ogromne zakłady wydobywcze, huty, stalownie oraz gigantyczne obiekty inżynieryjne. Wszystkie te przedsięwzięcia realizowano, korzystając w znacznej mierze z niewolniczej pracy ofiar represji.

WIELKI TERROR

Stalinizm, czyli sposób sprawowania władzy przez Stalina, spowodował nie tylko przebudowę gospodarki ZSRS, ale również rozbicie wszelkich więzi społecznych pomiędzy obywatelami kraju. Od końca lat 20. zajmował się on systematyczną likwidacją rzeczywistej i potencjalnej opozycji w partii komunistycznej. W 1934 r. została powołana tajna policja polityczna, której nadano nazwę **Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych** (ros. *Narodnyj Komissariat Wnutriennich Dieł*, stąd skrót **NKWD**). Rozbudowany aparat bezpieczeństwa czuwał nad wiernością i prawomyślnością społeczeństwa sowieckiego oraz nadzorował sieć więzień i **obozów pracy**, zwanych **gułagami**. Wzmocnienie pozycji służb policyjnych było przygotowaniem do wielkiej czystki, czyli ostatecznej likwidacji politycznych konkurentów Stalina, która nastąpiła w latach 1934–1938. W tym okresie skazano na śmierć czołowych działaczy komunistycznych z czasów rewolucji, w tym członków najwyższych władz (m.in. Kamieniewa i Zinowiewa). Główne funkcje partyjne i państwowe znalazły się w rękach ludzi bezwzględnie oddanych dyktatorowi. Jednak system stalinowskiego państwa totalitarnego sprawiał, że nawet najbardziej lojalni działacze nie mogli być pewni swojej przyszłości. Każdy obywatel był podejrzany, każdy mógł zostać oskarżony i skazany. Nie istniał niezależny system sądownictwa, a kary ciężkiego więzienia lub śmierci wydawano na podstawie decyzji tzw. **trójki**, czyli trzyosobowego zespołu składającego się z funkcjonariuszy władz bezpieczeństwa. W czasie wielkiego terroru zamordowano tysiące oficerów Armii Czerwonej, naukowców, artystów oraz zwykłych obywateli ZSRS. Represje skierowano również przeciwko członkom mniejszości narodowych zamieszkujących Związek Sowiecki, m.in. osiadłym na zachodnich rubieżach ukraińskiej i białoruskiej republiki Polakom. W wyniku **operacji**

WARTO WIEDZIEĆ

GUŁag

Terminem tym określa się funkcjonujący w ZSRS system obozów pracy przymusowej (skrót od ros. ***G**ławnoje **U**prawlenije **Łag**ieriej* – Główny Zarząd Obozów). Założony wkrótce po rewolucji październikowej aparat miał początkowo charakter kary tymczasowej, na którą skazywano przede wszystkim więźniów kryminalnych. W ciągu kolejnych kilku lat, na skutek fali represji skierowanej przeciw zamożnym chłopom, duchownym, inteligencji oraz przeciwnikom politycznym Stalina, w obozach zaczęli pojawiać się coraz liczniejsi wrogowie nowego reżimu. Chociaż oficjalnym założeniem łagrów nigdy nie była eksterminacja, lecz *reedukacja przez pracę*, w rzeczywistości pobyt w gułagach często kończył się przedwczesną śmiercią więźniów. Skazańcy pracowali ponad siły w kamieniołomach, kopalniach oraz przy budowie linii kolejowych i rurociągów. Bardzo ciężkie warunki panujące w obozach i nieustanne przeciążenie pracą powodowały masową śmiertelność, zabijając nawet jedną trzecią osadzonych w ciągu roku.

Opuszczone budynki dawnego gułagu zagubione wśród śniegów Syberii w Rosji w okolicach miasta Pevek nad Oceanem Arktycznym.

▪ *fotografia współczesna, Rosja*

? Jakie warunki panowały w sowieckich gułagach?

TEKST ŹRÓDŁOWY

REPRESJONOWANIE ELEMENTÓW ANTYSOWIECKICH

Charakterystycznym zjawiskiem dla ZSRS w dobie stalinizmu były powracające fale terroru.

[...] na wsi osiadła znaczna liczba byłych kułaków, wcześniej represjonowanych, kryjących się przed represjami, zbiegłych z obozów, zesłania i kolonii pracy. Osiadło wielu, represjonowanych wcześniej, byłych duchownych i sekciarzy, byłych aktywnych uczestników antyradzieckich wystąpień zbrojnych. Na wsi pozostały prawie nietknięte liczne kadry antyradzieckich partii politycznych [...], a także kadry byłych aktywnych uczestników bandyckich powstań, białych, oprawców, repatriantów, itp. Część wymienionych wyżej elementów, uciekając ze wsi do miast, przenika do przedsiębiorstw przemysłowych, transportu i budownictwa. Ponadto na wsi i w mieście do tej pory ciągle gnieżdżą się liczne kadry przestępców kryminalnych – złodziei bydła i koni, złodziei recydywistów, rabusiów i innych, którzy odbyli kary, zbiegli z miejsc izolacji i ukrywają się przed represjami. Niedostateczna walka z tymi kryminalnymi elementami stworzyła sytuację braku kary [...]. Przed organami bezpieczeństwa państwowego stoi zadanie – w sposób najbardziej bezwzględny rozgromić całą tę bandę elementów antyradzieckich, [...] rozpocząć operację represjonowania kułaków, aktywnych elementów antyradzieckich i kryminalistów [...].

Wszyscy represjonowani kułacy, kryminaliści i inne elementy antyradzieckie dzieleni są na kategorie: a) do pierwszej kategorii zaliczają się wszyscy najbardziej wrodzy spośród wymienionych wyżej elementów; podlegają oni natychmiastowemu aresztowaniu, a po rozpatrzeniu ich spraw przez trójki – rozstrzelaniu; b) do drugiej kategorii zaliczają się wszystkie pozostałe, mniej aktywne, lecz mimo wszystko wrogie elementy; podlegają one aresztowaniu i izolacji w obozach na okres od 8 do 10 lat, a najbardziej niepoprawne i niebezpieczne społecznie z nich, izolacji w więzieniach na taki sam okres, na mocy decyzji trójki.

Źródło: *Rozkaz operacyjny ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS nr 00447* [w:] *Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917–1953. Wybór źródeł*, oprac. J. Wojtkowiak, Poznań 2012, s. 53–56.

? 1. Podaj, kogo i z jakich względów definiowano jako element antyradziecki (antysowiecki).
2. Wyjaśnij, jaka kara miała spotkać wymienionych w tekście wrogów ludu.

polskiej NKWD, przeprowadzonej w latach 1937–1938, rozstrzelano ponad 111 tys. polskich obywateli ZSRS. Podobne represje objęły także inne narodowości: Litwinów, Łotyszy, Niemców oraz Żydów.

W utrzymaniu nieustannego terroru pomagała wszechobecna **propaganda**, a jedną z głównych metod indoktrynacji stała się **walka z religią**. Według lidera bolszewików wiarę należało bezwzględnie wyrugować i zastąpić naukową interpretacją faktów opartą na założeniach materializmu marksistowskiego. Prześladowaniom poddano duchownych wszystkich wyznań i religii. Niszczono też kościoły i obiekty sztuki sakralnej, ignorując ich wysoką wartość historyczną i artystyczną.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw założenia Nowej Polityki Ekonomicznej.
2. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszedł do władzy Józef Stalin.
3. Omów zapoczątkowany przez Stalina proces kolektywizacji wsi.
4. Scharakteryzuj stalinizm jako system totalitarny.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Baberowski, *Stalin. Terror absolutny*, Warszawa 2014.
R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu* (1929–1933), Toruń 2005.

6 ŚWIAT W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Na jakich pozaeuropejskich frontach toczyły się walki podczas Wielkiej Wojny?
2. Jakie obszary zostały skolonizowane przez mocarstwa europejskie w drugiej połowie XIX w.?

KRYZYS KOLONIALIZMU

Podczas Wielkiej Wojny kolonie traktowano przede wszystkim jako źródło surowców i zaplecze rekrutacyjne. Mieszkańcy Afryki i Indii walczyli w szeregach wojsk ententy niemal na wszystkich frontach. Miało to wpływ na kształtowanie się świadomości politycznej i etnicznej ludów znajdujących się pod panowaniem Europejczyków. Konflikt ukazał im podziały między kolonizatorami i uświadomił, że ich pomoc jest mocarstwom niezbędna do uzyskania przewagi nad przeciwnikiem. Ukazało to rysę na kreowanym dotąd wizerunku białego człowieka jako przewodnika innych ras. Efektem było powstanie ruchów politycznych, których celem było zrzucenie kolonialnej dominacji. Jednocześnie uwikłane w wojnę państwa europejskie mniej angażowały się w sprawy kolonii. Zjawisko to pogłębiło się po zakończeniu walk, gdy Europa musiała zmagać się z powojenną zapaścią ekonomiczną, a później z Wielkim Kryzysem. Problemy wewnętrzne sprawiły, że sprawy Azji i Afryki zeszły w tym okresie na dalszy plan. Zmianie nie uległ jedynie model zależności gospodarczych, w którym kolonie nadal stanowiły bazę surowcową i rynek zbytu dla przemysłu metropolii.

Żołnierze hinduscy z brytyjskich oddziałów kolonialnych podczas walk we Francji w 1914 r.

▪ *fotografia, Francja, 1914 r.*

Już w okresie Wielkiej Wojny i tuż po jej zakończeniu w niektórych rejonach Afryki Północnej, Azji i Bliskiego Wschodu zaczęły narastać fale protestów i buntów skierowanych przeciwko kolonizatorom. Ich celem było poszerzenie praw miejscowych społeczeństw oraz – w dalszej perspektywie – uzyskanie całkowitej niezależności. Na czele ruchów i organizacji dążących do emancypacji ludów kolonialnych stała warstwa miejscowej inteligencji, która powstała pod wpływem kolonizatorów i uzyskała zachodnioeuropejskie wykształcenie. Do nowych elit zaliczali się m.in. nauczyciele, lokalni urzędnicy, lekarze oraz duchowni.

ROZPAD IMPERIUM OSMAŃSKIEGO

Armia osmańska, mimo że ciągle walczyła z wojskami aliantów, znajdowała się w fatalnym stanie. Ostatecznie kryzys wewnętrzny sprawił, że **30 października 1918 r.** w **Mudros** na wyspie Lemnos na Morzu Egejskim podpisano zawieszenie broni. Państwo było pogrążone w kryzysie. Część jego terytorium kontrolowały wojska ententy (Arabia, Palestyna, Syria, Mezopotamia, cieśniny czarnomorskie), a dodatkowo bunt podnieśli Kurdowie i mniejszości chrześcijańskie – Grecy i Ormianie. Wojska greckie wkroczyły do Tracji Wschodniej oraz rozpoczęły okupację zachodniego wybrzeża Azji Mniejszej, co spowodowało wybuch wojny turecko-greckiej (1919–1922). W tym czasie uczestnicy konferencji pokojowej w Paryżu podyktowali

WARTO WIEDZIEĆ

Ludobójstwo Ormian

W imperium osmańskim Ormianie zamieszkiwali głównie północno-wschodnią część Anatolii. Mimo że traktowano ich jak „niewiernych", stanowili oni gospodarczą i intelektualną elitę państwa (kupcy, bankierzy, lekarze). Podczas wojny nacjonaliści tureccy uznali Ormian za wrogów wewnętrznych winnych ponoszonych klęsk (walczyli oni też w armii rosyjskiej na Kaukazie) i na początku 1915 r. rozpoczęli ich eksterminację. Najpierw rozbrojono i zamordowano żołnierzy narodowości ormiańskiej, a później wyniszczono elitę Ormian. Następnie (maj 1915 r.) rozpoczęto ich masowe przesiedlenia na pustynne rejony dzisiejszej Syrii. W trakcie wielotygodniowych „marszów śmierci" ludzie umierali z wycieńczenia lub od kul eskorty. Do samosądów i pogromów prowokowano także muzułmanów. Szacuje się, że w wyniku tej planowej akcji zginęło od 1 do 1,5 mln Ormian. Ich eksterminacja uważana jest za pierwszą zbrodnię ludobójstwa dokonaną w XX w. (choć prawo międzynarodowe zdefiniowało to zjawisko dopiero po II wojnie światowej). Współcześnie rząd Armenii, a także diaspora ormiańska stara się wymóc na Turcji uznanie działań jej ówczesnych władz za ludobójstwo. Parlamenty wielu państw na świecie w uroczystych uchwałach dokonały takich deklaracji. Uczynił to również Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 19 kwietnia 2005 r.

Potomkowie ocalałych Ormian w 103. rocznicę ludobójstwa w Stambule z fotografiami swoich bliskich zabitych przez Turków. Starają się oni kultywować pamięć o tym okrucieństwie, czemu przeciwdziałają władze tureckie.

▪ *fotografia współczesna, Stambuł, 2018 r.*

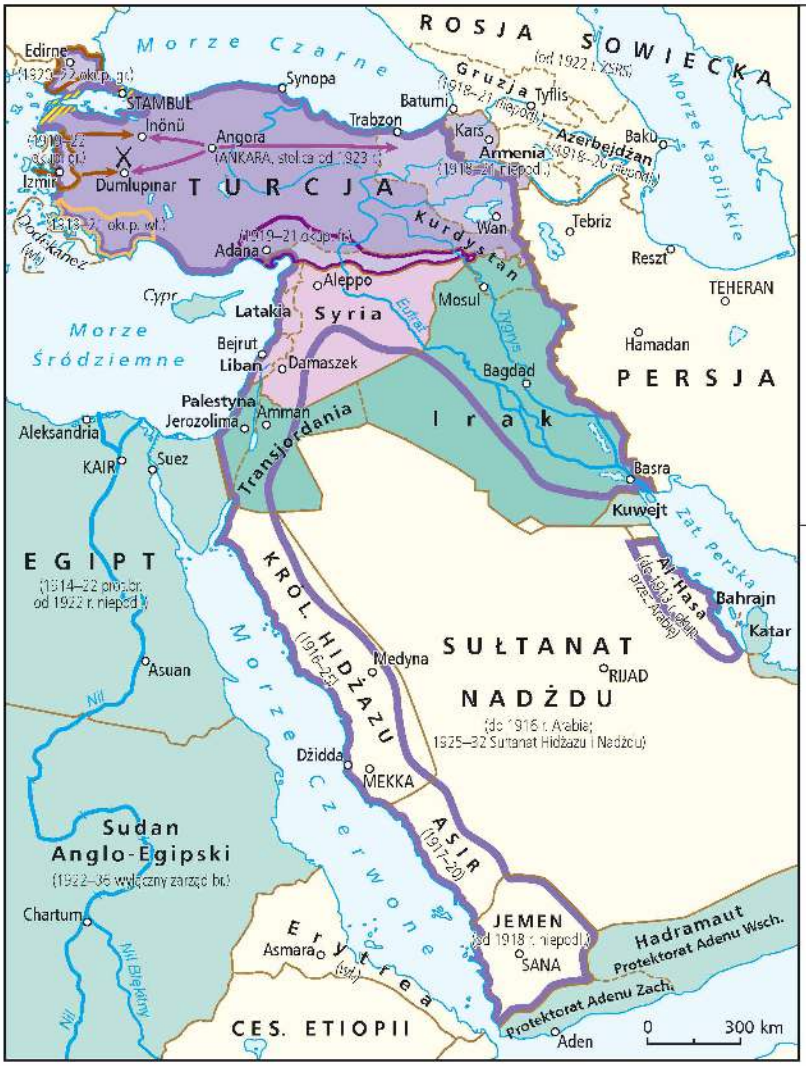
? Poszukaj informacji na temat państw, które uznały działania Turków wobec ludności ormiańskiej za ludobójstwo.

rządowi osmańskiemu ciężkie warunki pokojowe. Podpisany **10 sierpnia 1920 r. w Sèvres** traktat ograniczał państwo sułtana do terenów Azji Mniejszej (więcej zob. na s. 396). Wywołało to sprzeciw w kraju. Na czele ruchu odnowy stanął zwycięski wódz spod Gallipoli, **gen. Mustafa Kemal Pasza**. Wiosną 1920 r. odrzucono warunki pokoju i mianowano Kemala Paszę nowym premierem i dowódcą armii. Mimo przewagi przeciwnika Turkom udało się pokonać wspieranych przez ententę Greków, a dzięki sojuszowi z Rosją bolszewicką – zlikwidować niezależną Armenię. Wojna zakończyła się podpisaniem rozejmu i rozpoczęciem nowych rozmów pokojowych. W tym czasie w listopadzie 1922 r. obalono monarchię osmańską i Turcja stała się **republiką**. Ostatecznie pokój podpisano w **Lozannie 24 lipca 1923 r.** Grecja musiała wyzbyć się swoich pretensji do Tracji i obszaru Izmiru, a cieśniny czarnomorskie znalazły się pod kontrolą międzynarodową jako strefa zdemilitaryzowana. Warunkiem pokoju stała się także wymiana ludności. Turcję opuściło ok. 1,5 mln Greków z jońskiego wybrzeża Azji Mniejszej (zamieszkującej tam od starożytności), a Bałkany ponad 400 tys. Turków. Powodem tej ostatniej decyzji był los 1,5 mln Ormian, którzy w latach **1915–1916** padli ofiarą **ludobójstwa** dokonanego przez tureckich nacjonalistów.

KWESTIA ŻYDOWSKA

W 1917 r. brytyjski minister spraw zagranicznych ogłosił **deklarację Balfoura** [czyt.: belfora], zapowiadającą założenie w Palestynie państwa żydowskiego. Obietnica ta spotkała się ze zdecydowanym sprzeciwem zamieszkującej Palestynę ludności arabskiej, która stanowiła ok. 90% populacji tego regionu. Konflikt zaognił się po wojnie, gdy Palestyna stała się

BLISKI WSCHÓD PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

1. Wymień obszary dawnego imperium osmańskiego, które stały się terytoriami mandatowymi.
2. Wskaż terytoria, które Turcja utraciła w Europie.

mandatem brytyjskim i napłynęły tam tysiące żydowskich emigrantów. Doprowadziło to w 1921 r. do pogromu mniejszości żydowskiej. Londyn starał się rozwiązać konflikt, przyjmując funkcję neutralnego arbitra pomiędzy zwaśnionymi grupami. Aby załagodzić nastroje antyżydowskie, rząd brytyjski przydzielił wyznawcom islamu obszar **Transjordanii** i opublikował **Białą Księgę**, czyli dokument ustanawiający limit osadników przybywających do Palestyny. Starania Brytyjczyków nie przyniosły jednak oczekiwanych rezultatów, a w kraju nadal dochodziło do rozruchów i aktów przemocy przeciwko nowo przybyłym imigrantom oraz wojskom brytyjskim próbującym opanować sytuację. Niechęć Arabów podsycały również organizacje tworzone przez Żydów w celu obrony przed atakami miejscowej ludności. W 1936 r. w Palestynie doszło do antybrytyjskiego i antyżydowskiego powstania wywołanego przez ludność arabską, domagającą się powstania własnego niezależnego państwa i zakazu osadnictwa Żydów. Wskutek tego w drugiej połowie lat 30. Londyn ograniczył

Osadnicy żydowscy napływali do Palestyny mimo zakazów wprowadzanych przez Brytyjczyków. Powodowało to zaostrzenie konfliktu z ludnością arabską.

▪ *fotografia, Palestyna, lata 20.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA BALFOURA

W 1917 r. szef brytyjskiej dyplomacji Arthur Balfour wystosował list do przywódcy brytyjskich syjonistów, Waltera Rothschilda [czyt.: łoltera rotszilda], w którym zapewnił go, że rząd Wielkiej Brytanii popiera starania o utworzenie państwa żydowskiego w Palestynie.

Z wielką przyjemnością przekazuję Panu, w imieniu rządu Jego Królewskiej Mości, następującą deklarację sympatii wobec żydowskich dążeń syjonistycznych, która została przedłożona i zaaprobowana przez gabinet. Rząd Jego Królewskiej Mości ustosunkowuje się przychylnie do założenia w Palestynie siedziby narodowej dla narodu żydowskiego i dołoży wszelkich starań, aby ułatwić osiągnięcie tego celu. Jest przy tym całkiem zrozumiałe, że nie uczyni się nic, co mogłoby naruszyć prawa obywatelskie i religijne społeczności nieżydowskich w Palestynie lub też prawa i polityczny status, z których Żydzi korzystają w jakimkolwiek innym kraju. Byłbym wdzięczny, gdyby zechciał Pan przekazać niniejszą deklarację do wiadomości Federacji Syjonistycznej.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 40–41.

? 1. Określ, jakie zobowiązania w deklaracji złożył szef brytyjskiej dyplomacji.

2. Wyjaśnij znaczenie deklaracji Balfoura dla sprawy utworzenia państwa żydowskiego w Palestynie.

imigrację do Palestyny do 3 tys. osób rocznie. Decyzja ta skutkowała pozostawieniem europejskich Żydów na pastwę dochodzących do władzy nazistów oraz antysemickiej polityki III Rzeszy.

EKSPANSJA KOLONIALNA WŁOCH W AFRYCE

W uznaniu za wsparcie ententy w I wojnie światowej Włochy dostały możliwość powiększenia swoich posiadłości. Jednak otrzymane terytoria nie zaspokoiły mocarstwowych aspiracji tego państwa. Konieczność zdobycia nowych kolonii była ważnym postulatem polityki zagranicznej **Benita Mussoliniego**. Rozszerzenie wpływów kolonialnych bez ryzyka konfliktu z mocarstwami europejskimi było jednak niewielkie i w praktyce ograniczało się do podboju **Etiopii** (**Abisynii**). Aneksja tego kraju stwarzała możliwość połączenia posiadłości włoskich położonych nad Morzem Czerwonym w jednolity kompleks terytorialny oraz rewanżu za kompromitującą klęskę pod Aduą w 1896 r.

Niepodległa Etiopia (Abisynia) stanowiła obiekt zainteresowania mocarstw kolonialnych. Państwo to było również targane niepokojami wewnętrznymi. Od 1916 r. Abisynią rządził samodzielnie **Hajle Sellasje I**, który najpierw jako regent, a od 1930 r. jako cesarz starał się wzmocnić i zmodernizować kraj. Jednak gdy napięcie polityczne wywołane agresywną polityką Hitlera zmusiło Francję do szukania poparcia Włoch, Mussolini skorzystał ze sprzyjającej sytuacji międzynarodowej i zaatakował Etiopię.

Pretekstem do inwazji stał się szereg incydentów w abisyńsko-somalijskiej strefie granicznej. Hajle Sellasje starał się protestować przeciwko agresywnej postawie Italii na forum Ligi Narodów. Mimo to Wielka Brytania nie zdecydowała się na interwencję militarną. W październiku 1935 r. Włochy najechały Etiopię i dzięki przewadze technologicznej szybko pokonały jej niewielką i słabo uzbrojoną armię. Wiosną 1936 r. cesarz został zmuszony do emigracji. Abisynia weszła w skład posiadłości włoskich, a faszystowski rząd proklamował króla **Wiktora Emanuela III** cesarzem Etiopii. Choć Liga Narodów potępiła agresję i nałożyła na Włochy sankcje gospodarcze, okazały się one zupełnie nieskuteczne.

NIEPODLEGŁOŚĆ PAŃSTW ARABSKICH

Z końcem I wojny światowej rozpadło się imperium osmańskie. Jeszcze w trakcie walk Brytyjczycy starali się pozyskać do walki z Turcją podzielone plemiona arabskie, wykorzystując do tego ideologię **panarabizmu**, czyli idei zjednoczenia wszystkich ludów arabskojęzycznych. Rozbudziło to w lokalnych społecznościach poczucie jedności etnicznej i kulturowej, a także aspiracje do budowy wielkiego państwa, obejmującego zarówno Półwysep Arabski, jak i Mezopotamię, Palestynę oraz Syrię. Gdy po wojnie obszary te przejęli Brytyjczycy i Francuzi, wywołało to niezadowolenie i spowodowało wybuch powstań i rozruchów.

Jeszcze w czasie walk o niepodległość szarif Mekki, **Husajn ibn Ali**, ogłosił się władcą **Hidżazu**. Jednak w 1925 r. państwo to wraz z innymi ziemiami zamieszkanymi przez plemiona arabskie zjednoczył **Abd al-Azis ibn Saud**, przedstawiciel rodu **Saudów**, który w 1932 r. proklamował powstanie nowego królestwa – Arabii Saudyjskiej. Wojna zmieniła także status Egiptu. Gdy Brytyjczycy zaczęli traktować ten kraj jak swoją kolonię, doszło tam do wybuchu buntu. Po trzech latach niepokojów w 1922 r. kolonizatorzy zostali zmuszeni do uznania niepodległości kraju.

Fuad I był pierwszym władcą Egiptu, jednak mimo niepodległości prowadził politykę zgodną z brytyjską racją stanu.

▪ *fotografia, Egipt, lata 20.*

? Które państwa byłego imperium osmańskiego uzyskały niepodległość na skutek I wojny światowej?

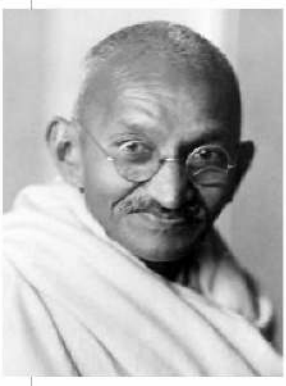
INDIE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Wieloletnie panowanie brytyjskie w Indiach przyczyniło się do znacznej modernizacji kraju. W tym czasie doszło do ukształtowania się warstwy lokalnej inteligencji. Przedstawiciele tej grupy już pod koniec XIX w. zaczęli formułować pierwsze postulaty dotyczące przyznania miejscowej ludności większych praw politycznych. W 1885 r. frakcja hinduskich inteligentów utworzyła partię o nazwie **Indyjski Kongres Narodowy (IKN)**, która dążyła do uzyskania przez kraj autonomii i przekształcenia go w kolejne dominium brytyjskie. Wkrótce o swoje prawa upomnieli się także – żyjący w zróżnicowanym etnicznie i wyznaniowo społeczeństwie indyjskim – wyznawcy islamu. W 1906 r. powstała **Liga Muzułmańska**, głosząca hasła równouprawnienia swoich współwyznawców i, podobnie jak IKN, nawołująca do rozszerzenia swobód obywatelskich dla miejscowej ludności.

Pierwsza wojna światowa osłabiła wizerunek imperium brytyjskiego w oczach wielu mieszkańców Indii. Coraz większe niezadowolenie budziło podwyższenie podatków oraz rozszerzenie obowiązku służby wojskowej. W kraju zaczęło dochodzić do licznych protestów, które zyskały poparcie zarówno IKN, jak i Ligi Muzułmańskiej. Hasło zrzucenia brytyjskiej zależności stało się jeszcze bardziej popularne wiosną 1919 r., gdy jeden z brytyjskich generałów doprowadził do masakry ludności cywilnej w indyjskim mieście Amritsar. Elitarny dotąd **Indyjski Kongres Narodowy** stał się partią masową, grupującą miliony członków i sympatyków. Stojący na jego czele **Mohandas Gandhi** [czyt.: gandi] wezwał ludność Indii do **obywatelskiego nieposłuszeństwa** wobec władz kolonialnych i **biernego oporu**. Hindusi mieli doprowadzić do całkowitego paraliżu administracji poprzez odmowę współpracy z władzami lokalnymi, niepłacenie podatków, bojkot towarów brytyjskich oraz zignorowanie

POSTAĆ HISTORYCZNA

MOHANDAS KARAMCHAND GANDHI (1869–1948)

Czołowy zwolennik budowy niepodległych Indii, zwany Mahatma – czyli „Wielki Duchem". Pochodził z bogatej rodziny kupieckiej. Studiował prawo na uniwersytecie w Bombaju i Londynie. Po zdobyciu uprawnień adwokata praktykował w Indiach oraz w Afryce Południowej. Nabyte w Afryce doświadczenia rasizmu i dyskryminacji ukształtowały jego światopogląd i filozofię polityczną, których podstawą stały się *uporczywe dochodzenie do prawdy* oraz bierny opór. Po powrocie do kraju w 1915 r. założenia te stosował w zmaganiach z władzami brytyjskimi. Ostatecznie taktyka pacyfisty w 1948 r. doprowadziła do uzyskania przez Indie pełnej niepodległości. Gandhi zyskał popularność dzięki bezpośrednim kontaktom z biedną ludnością. Wiele energii poświęcił również na prowadzenie dialogu z muzułmanami. Pragnął Indii świeckich i tolerancyjnych wobec swojej różnorodności. Polityk zginął z rąk zamachowca w 1948 r.

lokalnych wyborów. W latach 30. IKN, którym przewodził wówczas **Jawaharlal Nehru** [czyt.: dżawaharlal neru], zażądał już otwarcie niepodległości Indii. Wspierająca go dotychczas Liga Muzułmańska, kierowana przez **Mohammada Jinnaha** [czyt.: dżinnaha], zaczęła jednak postulować budowę odrębnego państwa dla wyznawców islamu.

CHINY W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

W 1911 r. władzę w Chinach objął gen. **Yuan Shikai** [czyt.: ju**an** szi**kai**], który w 1916 r. ogłosił się władcą i restaurował cesarstwo. Za namową Japonii podczas Wielkiej Wojny opowiedział się po stronie ententy, licząc na całkowite wyeliminowanie wpływów niemieckich z Dalekiego Wschodu. Zarówno uległość wobec Japonii, jak i dyktatura wojskowa oraz przywrócenie monarchii spowodowały duże niezadowolenie społeczeństwa. Po śmierci Yuana w 1916 r. sytuacja wewnętrzna państwa uległa znacznej destabilizacji. Chiny wkrótce pogrążyły się w wojnie domowej. W tym okresie z emigracji powrócił przywódca rewolucji z 1911 r. i twórca **Partii Narodowej (Kuomintang) – Sun Jat-sen** [czyt.: san dżatsin]. W sprawnym zjednoczeniu sił pomogło mu głoszenie haseł **trzech zasad ludowych** – jedności narodu, demokracji i dobrobytu. Stojąc na czele partii, lider doprowadził do stopniowego przejęcia przez nią rządów i ustabilizowania sytuacji politycznej.

Program polityczny Kuomintangu zakładał:

- przywrócenie jedności i pełnej suwerenności państwa,
- budowę ustroju demokratyczno-parlamentarnego,
- poszerzenie praw obywatelskich i dobrobytu chłopów, będących najliczniejszą oraz najuboższą warstwą społeczeństwa chińskiego.

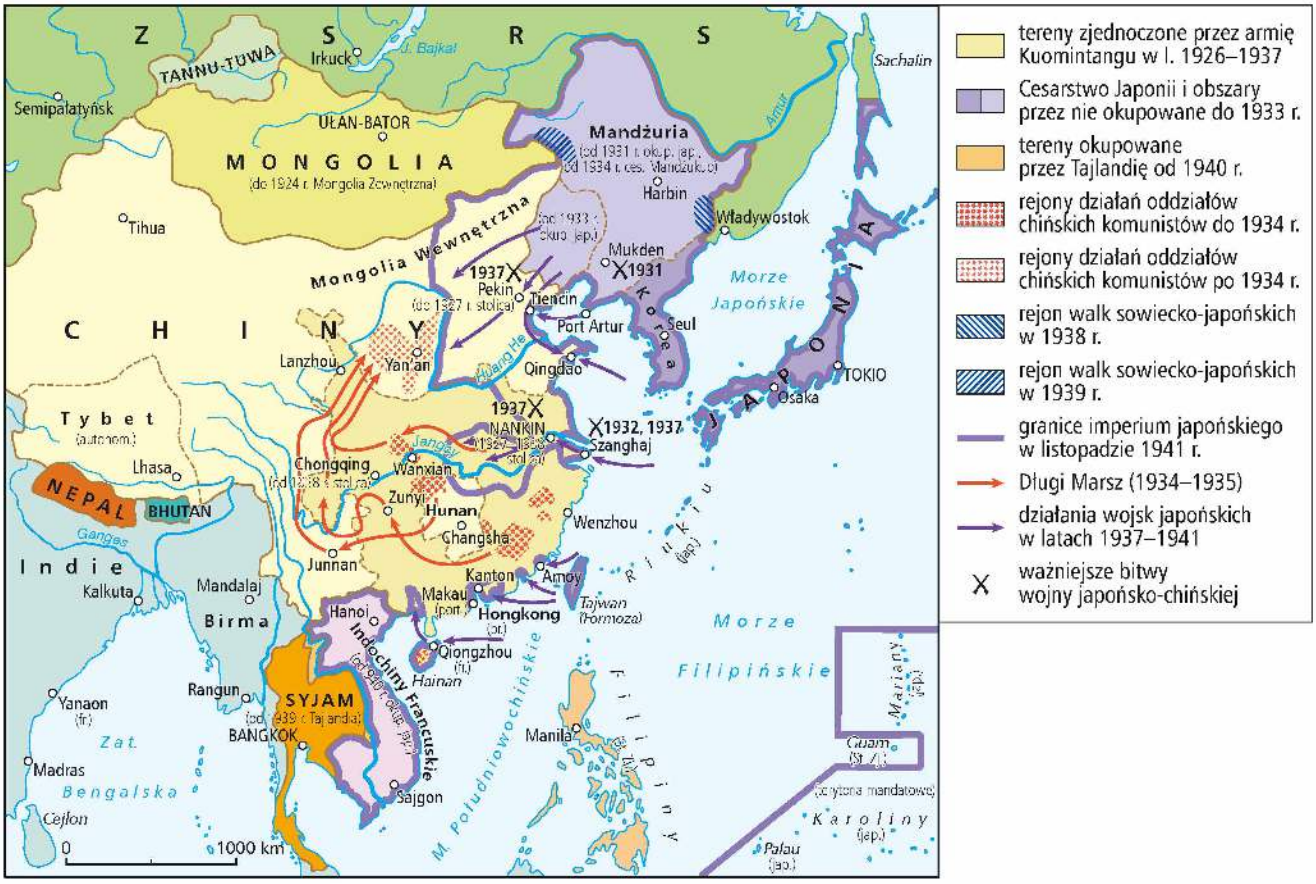
Chociaż postanowienia **konferencji waszyngtońskiej** z 1921 r. miały wprowadzić powojenny ład na Dalekim Wschodzie, międzynarodowa pozycja Chin nie uległa większej

Przywódca chińskich komunistów Mao Zedong podczas Długiego Marszu, odwrotu do prowincji Shaanxi [czyt.: szaanksi] po przegranych walkach z siłami Czang Kaj-szeka. Ewakuacja trwała cały rok, do października 1935 r., i uczestniczyło w niej ok. 90 tys. żołnierzy oraz ok. 30 tys. cywilów.

▪ *fotografia, Chiny, ok. 1935 r.*

DALEKI WSCHÓD W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

? 1. Wymień obszary okupowane przez Japonię w latach 1931–1941.
2. Wskaż teren, na którym doszło do incydentu mandżurskiego.

zmianie – wciąż nie było to państwo w pełni suwerenne. Wzrosły tam wpływy Stanów Zjednoczonych i Japonii, natomiast malało znaczenie mocarstw zachodnich. Co więcej, w tym okresie Rosja Sowiecka stopniowo odbudowywała pozycję carskiego imperium i za pomocą międzynarodowego ruchu komunistycznego, zwanego **Międzynarodówką Komunistyczną** (zob. s. 360), starała się destabilizować sytuację wewnętrzną w Chinach.

Następcą Sun Jat-sena został **Czang Kaj-szek**. Początkowo kontynuował on współpracę z ZSRS, co przełożyło się na sojusz nacjonalistycznego Kuomintangu z założoną w 1921 r. Chińską Partią Komunistyczną (KPCh). Wkrótce doszło jednak do konfliktu pomiędzy dwoma ugrupowaniami i w 1927 r. wybuchła kolejna wojna domowa, trwająca z przerwami ponad dwadzieścia lat. Przywódcą komunistów chińskich był w tym okresie **Mao Zedong**.

EKSPANSJA JAPONII

Z wewnętrznego osłabienia Chin skorzystała przede wszystkim Japonia. Poparcie udzielone entencie podczas I wojny światowej przyczyniło się do wzrostu znaczenia cesarstwa na arenie międzynarodowej. Władzę w kraju sprawowali w tym czasie zwolennicy **militaryzmu**, którzy rozwiązanie problemów gospodarczych i politycznych kraju widzieli w kontynuowaniu ekspansji terytorialnej. Podbój bogatych w surowce naturalne ziem Azji Wschodniej miał zapewnić rozwój gospodarczy cesarstwa. Co więcej, rząd głosił szowinistyczne hasła o prymacie Japończyków na Dalekim Wschodzie i stale przypominał o konieczności eliminacji z Azji wpływów Stanów Zjednoczonych oraz Europy.

Naturalnym obszarem ekspansjonizmu japońskiego stały się pogrążone w konflikcie wewnętrznym Chiny. We wrześniu 1931 r.

Żołnierze japońscy na stanowiskach bojowych na znajdującym się pod Pekinem moście Marco Polo.

▪ *fotografia, Pekin, 1937 r.*

Japończycy sprowokowali tzw. **incydent mukadeński**, podczas którego żołnierze cesarscy wysadzili kontrolowany przez siebie odcinek linii kolejowej, oskarżając o to wojska chińskie, a następnie dokonali aneksji Mandżurii. Zmusili administrację chińską do opuszczenia prowincji i na okupowanym przez siebie terenie ogłosili powstanie odrębnego państwa **Mandżukuo**.

Agresywna polityka Japonii wywołała protesty Chin, Stanów Zjednoczonych i państw europejskich. Działania cesarstwa potępiła Liga Narodów, a specjalnie powołana przez nią komisja międzynarodowa nakazała natychmiastowe zakończenie okupacji. Tokio nie spełniło jednak tego żądania i w odpowiedzi wycofało się z organizacji. Ekspansjonistyczna polityka Japonii znalazła natomiast uznanie rządzącego od 1933 r. w Niemczech Adolfa Hitlera. Japończyków uważał on za rasę wyższą, której przeznaczeniem jest zdobycie dominującej pozycji w Azji. Kraj Kwitnącej Wiśni postrzegał jako sojusznika. Założenie to doprowadziło do podpisania przez Rzeszę Niemiecką i Cesarstwo Japonii w **1936 r. paktu antykominternowskiego**, skierowanego przeciwko wpływom Międzynarodówki Komunistycznej.

W lipcu 1937 r. Japonia rozpoczęła otwartą wojnę z Republiką Chińską. Pokonała wojska chińskie i podjęła okupację wschodnich prowincji Państwa Środka, stosując wobec ludności cywilnej terror i eksterminację. Polityka ta budziła opór Chińczyków, którzy odpowiedzieli wojną partyzancką. Jednocześnie inwazja japońska spowodowała przerwanie wojny domowej i zmusiła zwolenników Kuomintangu i komunistów do podjęcia wspólnej walki z najeźdźcą.

Umacniające się w Mandżurii i północnych Chinach wojska japońskie w 1938 i 1939 r. rozpoczęły też walki graniczne z armią sowiecką. Jednak opór Sowietów spowodował, że Tokio zrezygnowało z ekspansji w tym kierunku.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj przejawy kryzysu kolonializmu, który nastąpił po zakończeniu Wielkiej Wojny.
2. Omów proces zdobywania niepodległości przez mieszkańców Indii.
3. Scharakteryzuj sytuację polityczną Chin w okresie międzywojennym.
4. Wskaż kierunek ekspansji Japonii w latach 30. XX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Davidson, *Społeczna i polityczna historia Afryki w XX wieku*, tłum. B. Hlebowicz, Warszawa 2011.
J. Wojtkowiak, *Stosunki radziecko-japońskie w latach 1931–1942*, Poznań 2000.

7 KULTURA I NAUKA W LATACH 20. I 30.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były najważniejsze wynalazki XIX w.?
2. Jakie style rozwinęły się w malarstwie i architekturze podczas „pięknej epoki”?

POWOJENNY KRYZYS WARTOŚCI

Wydarzenia Wielkiej Wojny przyniosły rozczarowanie ówczesnymi autorytetami oraz panującym na początku XX w. porządkiem społecznym. W wyniku konfliktu zginęło ponad 8 mln żołnierzy, a z powodu głodu, epidemii grypy hiszpanki oraz walk na świecie śmierć poniosło także kilkadziesiąt milionów ludności cywilnej. Zarówno straty materialne, jak i ogromna liczba ofiar podważyły wiarę w decyzje podejmowane przez władców i rządy oraz przekonania i wartości, na które się powoływali. Co więcej, kryzys ekonomiczny, który nastąpił na przełomie lat 20. i 30., przyczynił się do niemal całkowitego upadku autorytetu ówczesnych rządów. Ogólne niezadowolenie wzmagały również głosy weteranów. Okazało się, że dla milionów z nich po latach koszmaru w okopach nie ma miejsca w społeczeństwie. Odniesione rany, urazy psychiczne i kilkuletnia przerwa w nauce, studiach czy karierze zawodowej uniemożliwiały powrót do normalnego życia.

Okropności wojny sprawiły też, że wielu ludzi zaczęło poszukiwać pociechy w religii. Nastąpił powrót do wartości chrześcijańskich. Byli jednak także tacy, którzy wobec przerażających wydarzeń, jakich stali się świadkami, popadli w zwątpienie. Jednocześnie zarówno w krajach totalitarnych, jak i demokratycznych postępowała sekularyzacja społeczeństwa. Reżimy totalitarne starały się podporządkować sobie Kościół, gdyż samo istnienie niezależnej instytucji, która miała wpływ na światopogląd obywateli, było dla nich niebezpieczne. W państwach demokratycznych sekularyzacji sprzyjały urbanizacja i industrializacja. Przenosiny ze wsi do miasta wiązały się z porzuceniem

RADIO I TELEWIZJA

Czasy międzywojenne przyniosły znaczący rozwój telekomunikacji. Powszechnie zaczęto wykorzystywać fale radiowe do przesyłania informacji na odległość, a w krajach Europy Zachodniej oraz w Ameryce Północnej podstawowym narzędziem łączności stał się telefon. Z fazy eksperymentów wyszła także telewizja, czyli technologia umożliwiająca emitowanie obrazu. Wynalazek szkockiego inżyniera Johna Bairda [czyt.: dżona berda] z 1924 r. po raz pierwszy wykorzystano do publicznej prezentacji wiadomości w Wielkiej Brytanii już cztery lata później. Jeszcze przed wybuchem II wojny światowej w kolejnych krajach (w tym także w Polsce w 1938 r.) rozpoczęto eksperymentalne nadawanie sygnału telewizyjnego, który początkowo był kierowany do niewielkiej publiczności.

? Jakie znaczenie miał rozwój radia i telewizji?

Pierwsze telewizory, powstałe w latach 30. XX w., miały duże rozmiary, ale niewielkie lampy kineskopowe.

▪ *fotografia współczesna*

Ford T z 1908 r. to auto, które według założeń projektantów miało stać się samochodem dostępnym dla przeciętnej amerykańskiej rodziny. Dlatego było stosunkowo tanie i łatwe do prowadzenia i naprawy. Rozwiązania zastosowane w Fordzie T okazały się tak dobre, że dzień 27 września 1908 r., gdy pierwszy model opuścił fabrykę, uważa się za początek masowej motoryzacji.

▪ *fotografia, USA, XX w.*

lokalnej społeczności, a w anonimowym miejskim otoczeniu łatwiej było zaprzestać praktyk religijnych. Jednocześnie tempo życia i dostęp do dóbr konsumpcyjnych sprzyjały materializmowi i relatywizmowi moralnemu.

ROZWÓJ TECHNIKI

Okres międzywojenny był czasem kontynuacji zapoczątkowanych w drugiej połowie XIX w. badań naukowych i rozwoju technologii, które w istotny sposób wpływały na życie codzienne, przyczyniając się do dynamicznych przemian społecznych i kulturowych. Odkrycia z dziedziny chemii, fizyki i inżynierii doprowadziły do **powszechnej elektryfikacji** państw Europy Zachodniej, Ameryki Północnej oraz dominiów brytyjskich. Chociaż elektryczność utożsamiano z nowoczesnością i postępem cywilizacyjnym, jej upowszechnienie wiązało się ze zwiększeniem eksploatacji kopalnych źródeł energii (m.in. węgla kamiennego), co powodowało dalszą degradację środowiska naturalnego.

Zapoczątkowany w drugiej połowie XIX w. rozwój **motoryzacji** znacznie przyspieszył po zakończeniu Wielkiej Wojny. Choć samochód nie wygrał jeszcze w tym okresie z kolejami żelaznymi, jego użycie błyskawicznie rozpowszechniało się na całym świecie. W tej dziedzinie wyraźnie prowadziły Stany Zjednoczone. W latach 20. auta przestały uchodzić za symbol luksusu i dzięki masowej produkcji stały się podstawowym środkiem komunikacji dla wielu Amerykanów. Dynamiczny postęp wojskowych technologii, wynikający z potrzeb prowadzenia wojny, przyczynił się do późniejszego rozwoju **lotnictwa**. Po 1918 r. samoloty zaczęto wykorzystywać do transportu poczty, ludzi i towarów, a dziesięć lat później

Transatlantyk Normandie został zwodowany we Francji w 1935 r. Pływał na północnym Atlantyku z Hawru do Nowego Jorku.

▪ *fotografia, Francja, 1935 r.*

Amerykanin Charles Lindbergh [czyt.: czarls lindberg] na tle swojego samolotu Spirit of St. Louis [czyt.: sę luis], na którym jako pierwszy człowiek samotnie przeleciał nad Atlantykiem. Jego podróż, w którą wystartował 20 maja 1927 r. wiodła z lotniska Garden City w stanie Nowy Jork do Paryża. Lot trwał 33,5 godziny.

▪ *fotografia, Nowy Jork, 1927 r.*

funkcjonowały już profesjonalne przedsiębiorstwa lotnicze, utrzymujące stałe połączenia między najważniejszymi miastami w Europie i Stanach Zjednoczonych. Wysokie koszty kursów powietrznych zmniejszyć miało skonstruowanie **sterowców**, jednak zakończony katastrofą transatlantycki rejs wielkiego sterowca pasażerskiego Hindenburg w 1937 r. przerwał prace nad wykorzystaniem tych maszyn. W okresie międzywojennym nastąpił także dalszy rozwój komunikacji morskiej. Symbolem epoki stały się regularnie przemierzające wody Oceanu Atlantyckiego wielkie liniowce pasażerskie zwane **transatlantykami**.

ROZWÓJ SZKOLNICTWA I NAUKI

Przemiany społeczne spowodowane Wielką Wojną i wydarzeniami rewolucyjnymi przyniosły znaczną demokratyzację stosunków politycznych, która przejawiała się m.in. rozszerzeniem obowiązku szkolnego. Zjawisko to doprowadziło w krótkim czasie do niemal całkowitej **eliminacji analfabetyzmu** oraz upowszechniło dostęp do wiedzy. W okresie międzywojennym nastąpił także rozwój szkolnictwa średniego. Obok tradycyjnych szkół, przygotowujących ucznia do zajęć na uniwersytecie, popularnością cieszyły się placówki oświatowe o profilu technicznym i zawodowym.

WARTO WIEDZIEĆ

Nauka w imię ideologii

W krajach totalitarnych, takich jak ZSRS, Włochy czy III Rzesza, autorytarne władze ingerowały w tradycyjną niezależność wyższych uczelni, starając się dostosować je do swoich wymogów. Tworzono tam całkowicie nowe ośrodki badawcze, które miały legitymować ideologię komunistyczną lub faszystowską. Przykładem tego zjawiska był m.in. nacisk władz III Rzeszy na podjęcie badań w dziedzinie antropologii oraz przeanalizowanie cech rasowych poszczególnych społeczeństw. Skutkowało to powstaniem wielu pseudonaukowych teorii o nierówności ras ludzkich, co w konsekwencji przyczyniło się do ludobójstwa w okresie II wojny światowej. Hasła o przewodnictwie Aryjczyków były oparte również na zmanipulowanych wynikach badań statystycznych, według których populacja Żydów i Słowian rosła niewspółmiernie do populacji Niemców, co według nazistowskich naukowców miało skutkować katastrofą demograficzną.

? W jaki sposób nauka w okresie międzywojennym służyła legitymowaniu ideologii politycznych?

Zwieńczeniem edukacji były studia na uniwersytetach lub wyższych szkołach technicznych bądź artystycznych. Wysokie koszty nauki i utrzymania sprawiały, że miejsca w tych instytucjach wciąż były zarezerwowane dla najzamożniejszych studentów. Oprócz funkcji oświatowych uniwersytety odgrywały także rolę ośrodków badań w klasycznych dziedzinach wiedzy. Podobnie jak przed 1914 r., prym wiodły uczelnie europejskie, choć w okresie międzywojennym zaczęły je doganiać ich amerykańskie konkurentki.

Przeobrażenia społeczne zapoczątkowane jeszcze w poprzedniej epoce zwiększyły udział kobiet w zdobywaniu wiedzy na wszystkich szczeblach edukacji. Mimo że lata 1918–1939 charakteryzowały się przede wszystkim kontynuacją rozpoczętych wcześniej badań, w tym okresie dokonano również wielu przełomowych odkryć, w szczególności w dziedzinie

TEKST ŹRÓDŁOWY

LIST ALBERTA EINSTEINA DO PREZYDENTA USA

Autorem listu wysłanego 2 sierpnia 1939 r. był w rzeczywistości Leó Szilárd [czyt.: si**lad**], a Einstein jedynie się pod nim podpisał. Naukowcy ostrzegali prezydenta Franklina D. Roosevelta przed tym, że Niemcy jako pierwsi mogą opracować broń atomową.

Najnowsze prace E. Fermiego i L. Szilárda, które przedstawiono mi w postaci rękopisu, pozwalają oczekiwać, że w najbliższej przyszłości pierwiastek uran może stać się nowym ważnym źródłem energii. [...]

W ciągu ostatnich czterech miesięcy stało się prawdopodobne, że dzięki pracom Joliota we Francji, jak również Fermiego i Szilárda w Ameryce, uda się doprowadzić do jądrowej reakcji łańcuchowej w dużej masie uranu, w wyniku której powstaną olbrzymie ilości energii i znaczna obfitość nowych pierwiastków przypominających rad. [...] *To nowe zjawisko umożliwi konstruowanie bomb i nie jest wykluczone – choć mniej pewne – że mogą w ten sposób powstać niezwykle potężne bomby nowego typu, przewieziona na statku i zdetonowana w porcie, zniszczyłaby cały port wraz z częścią otaczającego go obszaru.* [...]

Stany Zjednoczone dysponują bardzo ubogimi rudami uranu w niedużych ilościach. Dobre rudy występują w Kanadzie i dawnej Czechosłowacji, ale najważniejszym źródłem uranu jest Kongo Belgijskie.

W takiej sytuacji uzna Pan może za pożądane nawiązanie stałego kontaktu między Administracją i grupą fizyków, pracujących w Ameryce nad zagadnieniem reakcji łańcuchowej. Jedną z dróg prowadzących do tego celu może być powierzenie tej misji zaufanej osobie, która mogłaby służyć w nieoficjalnym charakterze. Wzięłaby ona na swoje barki następujące zadania:

a) Zapewnienie współpracy departamentów rządowych, informowanie ich o postępach i przekazywanie im zleceń od rządu, zwłaszcza dotyczących zabezpieczenia amerykańskich zapasów rudy uranu.

b) Przyśpieszenie prac eksperymentalnych, które w chwili obecnej prowadzone są w ramach bardzo ograniczonych budżetów w laboratoriach uniwersyteckich, poprzez zapewnienie odpowiednich środków, jeśli okaże się to konieczne również przez kontakty z osobami prywatnymi, które są gotowe do dotowania naszego celu. Niewykluczone jest też zbieranie funduszy przez współpracę laboratoriów z przemysłem.

Rozumiem, że Niemcy rzeczywiście zatrzymały eksport uranu z przejętych kopalni czechosłowackich. Być może podjęto taką decyzję w związku z działaniami niemieckiego Podsekretarza Stanu von Weizsäckera [czyt.: wajtsekera], *związanego z Instytutem Cesarza Wilhelma w Berlinie, gdzie niektóre z amerykańskich doświadczeń nad uranem są obecnie powtarzane.*

Szczerze oddany,
Albert Einstein

Źródło: J. Bernstein, *Albert Einstein i granice fizyki*, Warszawa 2008, s. 143–144.

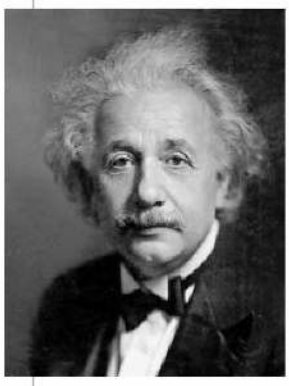
? **1.** Wyjaśnij, do czego zdaniem autora mogła być wykorzystana jądrowa reakcja łańcuchowa.

2. Podaj kraj, z którym Stany Zjednoczone rywalizowały na tym polu i odpowiedz dlaczego.

fizyki, medycyny oraz nauk przyrodniczych. Działania wybitnych fizyków takich jak **Albert Einstein** [czyt.: ajnsztajn], **Niels Bohr** [czyt.: nils bor] i **Max Planck** [czyt.: maks plank] przyczyniły się do sformułowania teorii **mechaniki kwantowej**, opisującej właściwości najmniejszych cząsteczek materii. Ich praca wyjaśniła wiele nieopisanych dotąd praw natury, wpłynęła na poszerzenie wiedzy z zakresu chemii i przyspieszyła badania nad rozszczepieniem jądra atomu, co pozwoliło na uwolnienie i wykorzystanie ogromnych ilości energii. Do naukowców szczególnie zaangażowanych w studia nad tym zagadnieniem zaliczało się małżeństwo **Jean Frédéric Joliot-Curie** [czyt.: żą fred**erik** żo**lio** ki**ri**] i **Irène** [czyt.: i**ren**] **Joliot-Curie** (córka polskiej noblistki Marii Skłodowskiej-Curie),

POSTAĆ HISTORYCZNA

ALBERT EINSTEIN (1879–1955)

Fizyk, twórca przełomowej w dziejach nauki teorii względności. Urodził się w żydowskiej rodzinie drobnego kupca w wirtemberskim Ulm. Po skończeniu szkoły średniej rozpoczął studia na renomowanej politechnice w Zurychu, gdzie zdobył stopień naukowy doktora i w 1905 r. opublikował wyniki kilku przełomowych badań. W 1915 r. przedstawił swoją pracę dotyczącą teorii względności, a sześć lat później otrzymał Nagrodę Nobla za wyjaśnienie efektu fotoelektrycznego. Po doświadczeniach Wielkiej Wojny Einstein został przeciwnikiem wojny (pacyfistą). Na początku lat 30. kilkukrotnie wyjeżdżał do Stanów Zjednoczonych w celach naukowych, a po dojściu Hitlera do władzy w 1933 r. zdecydował się zamieszkać w Ameryce Północnej. W czasie II wojny światowej ściśle współpracował z rządem amerykańskim nad projektem bomby atomowej. Teorie opracowane przez Einsteina zrewolucjonizowały wiedzę o wielu zjawiskach fizycznych i zasadach funkcjonowania Wszechświata.

oraz **Frederico** [czyt.: frederiko] **Fermi**. Okres międzywojenny odznaczał się ponadto znacznym postępem medycyny. W latach 20. i 30. stworzono podwaliny genetyki, opisującej zjawisko dziedziczenia, a Alexander Fleming odkrył **penicylinę**, ułatwiającą walkę z bakteriami chorobotwórczymi. Znacznie poszerzyła się również wiedza o ludzkiej psychice, a twórca **psychoanalizy** (metody poznania i leczenia człowieka) – **Zygmunt Freud** [czyt.: frojd] – zyskał ogólnoświatowy rozgłos i uznanie środowisk naukowych. Powojenna **filozofia** stała natomiast pod znakiem pesymizmu i katastrofizmu, co wynikało z doświadczeń Wielkiej Wojny, które powszechnie traktowano jako zaprzeczenie rozwoju cywilizacji i przejaw upadku dotychczasowej kultury.

Irène Joliot-Curie wraz z mężem Jeanem Frédérikiem Joliot-Curie otrzymała w 1935 r. Nagrodę Nobla w dziedzinie chemii za odkrycie sztucznej promieniotwórczości.

▪ *fotografia, Francja, lata 30.*

LITERATURA I SZTUKA

Wydarzenia Wielkiej Wojny odcisnęły swoje piętno na twórczości artystycznej lat 20. i 30. Literatura i malarstwo przedstawiały kataklizm wojny jako przejaw upadku dotychczasowej cywilizacji, ale również początek całkowicie nowych zasad w dziedzinie kultury. Wśród znanych pisarzy tej epoki szczególnie wyróżniali się m.in. **Franz** [czyt.: franc] **Kafka** (*Proces*), **Ernest Hemingway** [czyt.: hemingłej] (*Komu bije dzwon*) czy **Francis Scott Fitzgerald** [czyt.: fransis skot ficdżerald] (*Wielki Gatsby*).

Zerwanie z ustalonymi w przeszłości kanonami ekspresji artystycznej nastąpiło także w obszarze sztuk plastycznych. Swoją pozycję w malarstwie ugruntował, zapoczątkowany jeszcze w poprzedniej epoce, **abstrakcjonizm**, charakteryzujący się odrzuceniem wszelkiego rodzaju form. Buntem przeciwko dotychczasowym regułom stał się też **surrealizm** i związany z nim **dadaizm**, których założeniem było wyzwolenie świadomości ludzkiej z ram racjonalności i przeżywanie otaczającej rzeczywistości za pomocą wyobraźni. Surrealizm stał

Płonąca żyrafa to obraz Salvadora Dali namalowany w 1937 r. Artysta przyznał, że jest to alegoria freudowskiej psychoanalizy. Tytułowa żyrafa znajduje się na dalszym planie, zaś główne miejsce zajmuje postać kobiety, z której pleców wystają maczugi podparte kulami, a z ciała wyłaniają półotwarte i puste szuflady.

▪ *obraz, Hiszpania, 1937 r.*

się kierunkiem praktykowanym przez wielu artystów dwudziestolecia, wśród których byli plastycy, literaci, poeci i filmowcy. Do czołowych malarzy zaliczali się **Pablo Picasso** i **Salvador Dali**. Charakterystycznym dla okresu międzywojennego stylem architektonicznym został zaś **modernizm**. Nurt ten odrzucał ugruntowane mody na rzecz całkowicie nowej, uproszczonej formy, opartej wyłącznie na funkcjonalności budynków.

KULTURA MASOWA

Postęp techniczny, upowszechnienie dostępu do edukacji oraz lepsze warunki pracy (m.in. krótszy dzień pracy, płatne urlopy i więcej dni wolnych) spowodowały zwiększenie zainteresowania kulturą. Jeszcze przed wybuchem Wielkiej Wojny ogromną popularność zdobyło **kino**, które stało się tanią i atrakcyjną dla odbiorcy formą spędzania wolnego czasu. W latach 20. w wielu krajach dynamicznie rozwijały się wytwórnie filmowe, a ich produkcje wyświetlano w kinach objazdowych lub licznie powstających budynkach zwanych iluzjonami i teatrami świetlnymi. Nieustanny rozwój twórczości filmowej (zwanej **X Muzą**) powodował, że jej produkcja stała się przedsięwzięciem

CIEKAWOSTKA

Pola Negri

W okresie dynamicznego rozwoju kinematografii w latach 20. i 30. szansę na karierę w Hollywood dostała również polska aktorka – Pola Negri. Urodzona w 1897 r. w Lipnie jako Apolonia Chałupiec, dorastała w Warszawie w rodzinie ubogiego rzemieślnika. Jako kilkunastoletnia dziewczyna, za zgodą wychowującej ją samotnie matki, rozpoczęła naukę, a następnie występy w warszawskich teatrach. Obdarzona urodą i talentem, jeszcze przed wybuchem Wielkiej Wojny zadebiutowała w filmie *Niewolnica zmysłów*. W 1917 r. wyjechała do Niemiec, gdzie kontynuowała swoją karierę aktorską. Kontakty z wybitnymi reżyserami w 1923 r. otworzyły jej drogę do Hollywood. Pola Negri stała się jedną z ikon złotej ery kina, a jej sława i popularność zyskały wymiar ogólnoświatowy.

Pola Negri była gwiazdą kina niemego, jednak gdy do filmów został dodany dźwięk, ze względu na swój akcent, który był nie do zaakceptowania dla wielu Amerykanów, aktorce nie udało się odnaleźć w nowej rzeczywistości.

▪ *fotografia, USA, lata 20.*

ARCHITEKTURA OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

W dwudziestoleciu międzywojennym zapoczątkowano nowe prądy w architekturze, które cechowały się odejściem od naśladownictwa minionych epok (historyzmu) i ornamentyki na rzecz nowoczesności, prostoty i walorów użytkowych.

Modernizm

Był stylem międzynarodowym, który rozwinął się w okresie międzywojennym, ale największą popularność zdobył po II wojnie światowej. Jego zwolennicy kierowali się zasadami „mniej znaczy więcej" oraz „forma wynika z funkcji". Charakterystyczne cechy budowli modernistycznych widoczne na zaprezentowanych zdjęciach to:

- nowoczesne materiały: stal, żelbet i szkło,
- asymetryczna, geometryczna bryła,
- minimalizm (brak zdobień),
- płaski dach i duże okna,
- innowacyjne rozwiązania, takie jak przeszklona fasada 1 czy okna biegnące przez całą długość elewacji 2.

Budynek uczelni artystycznej Bauhaus w Niemczech, która odegrała pionierską rolę w rozwoju architektury modernistycznej. W tamtym okresie gmach, zaprojektowany przez Waltera Gropiusa, należał do najnowocześniejszych na świecie.

- *budynek, Dessau, 1925–1926*

Fallingwater [czyt.: folinłote] to dom nad wodospadem, wybudowany w południowo-zachodniej Pensylwanii. Autor projektu, Frank Lloyd Wright [czyt.: llojd rajt], zapoczątkował modernizm organiczny, który dążył do harmonijnego współistnienia architektury i przyrody.

- *budynek, Pensylwania, 1936–1939*

Isokon Building [czyt.: esoken bildin] **w Londynie** był pierwszym modernistycznym blokiem mieszkalnym w Wielkiej Brytanii. Jego twórcy promowali nowy, minimalistyczny styl miejskiego życia. Mieszkańcy mieli do dyspozycji wspólną kuchnię oraz bar.

- *budynek, Londyn, 1934 r.*

Art déco

Ten styl był popularny w latach 20. i 30. XX w. Łączył on typową dla modernizmu nowoczesność i oszczędność zdobień z wyrafinowaniem i luksusem, upodobaniem do drogich materiałów, geometrycznych form i śmiałych kolorów. Z tego względu znajdował zastosowanie w eleganckich hotelach, restauracjach, biurowcach itp. W stylu art déco wznoszono słynne nowojorskie drapacze chmur, m.in. Chrysler Building [czyt.: krajsler bildin], Empire State Building [czyt.: empajr stejt bildin] i Rockefeller Center [czyt.: rokefeler senter].

News to wielka metalowa płaskorzeźba w stylu art déco, umieszczona nad wejściem do jednego z budynków Rockefeller Center.

▪ *płaskorzeźba, Nowy Jork, 1938–1940*

Szczyt Chrysler Building przypomina koronę ozdobioną ornamentami w stylu art déco.

Manhattan w 1932 r. – widok na Chrysler Building 3 ze szczytu Empire State Building.

? 1. Podaj najważniejsze cechy architektury modernistycznej i art déco.

2. Odpowiedz, co odróżniało budowle modernistyczne od budynków wznoszonych w pierwszej połowie XIX w. oraz dzieł architektury secesyjnej.

MODA OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

Pierwsza wojna światowa miała duży wpływ na modę zarówno damską, jak i męską. Na początku lat 20. kobiety zrezygnowały z obcisłych długich sukien na rzecz luźnych sukienek z obniżoną talią odsłaniających nogi do połowy łydki. Bogate zdobienia i falbanki zostały zastąpione skromnymi dodatkami. Ideałem kobiecego stylu stała się szczupła, chłopięca sylwetka, którą można było osiągnąć, maskując biust i talię prostymi fasonami strojów. Popularne stały się również krótkie, praktyczne fryzury z prostą grzywką lub przedziałkiem na boku oraz małe kapelusze. Wielki wpływ na kształtowanie ówczesnych gustów miała paryska projektantka mody Gabrielle „Coco" Chanel [czyt.: ga**briel** koko sza**nel**], która wprowadziła do świata mody m.in. blezerowe żakiety i wąskie plisowane spódnice. Panowie w okresie międzywojennym zaczęli ubierać się w wełniane garnitury, wygodne marynarki, koszule bez krępującego, sztywnego kołnierzyka i szerokie, zwężane u dołu spodnie.

? Jak zmienił się ubiór kobiecy w dwudziestoleciu międzywojennym względem XIX w.?

Mężczyźni ubierali się w garnitury, do których zakładano krótką kamizelkę, białą koszulę i niezbyt szeroki krawat z dyskretnym wzorem.

Kobiety nosiły luźne sukienki, które maskowały wcięcie w talii. Poza tym modne były małe kapelusze, nasuwane głęboko na oczy.

przynoszącym wielkie zyski. Czołowe miejsce w tej dziedzinie zdobyły Stany Zjednoczone, w których mieściła się słynna kalifornijska fabryka snów w Hollywood. Dynamikę rozwoju tego obszaru sztuki dyktowały rewolucyjne wynalazki (takie jak zastosowanie koloru, animacji oraz dźwięku), dzięki którym kino zyskiwało następne rzesze oddanych widzów.

Kolejnym obok filmu symbolem epoki i rozwoju **kultury masowej** stało się **radio**. Skuteczne zastosowanie jego możliwości podczas działań wojennych przyspieszyło wykorzystanie fal radiowych jako środka masowego przekazywania informacji. W latach 30. stacje radiowe nadawały już dla milionów stałych słuchaczy na całym świecie. Choć największy rozkwit tej dziedziny nastąpił w Stanach Zjednoczonych, kraje europejskie oraz reszta świata nie pozostawały w tyle. Radio zostało istotnym czynnikiem kształtowania gustów, zwyczajów konsumenckich i opinii politycznych. W reżimach totalitarnych, gdzie znalazło się ono pod całkowitą kontrolą autorytarnego państwa, medium to wykorzystywano jako jedno z najważniejszych narzędzi do formowania korzystnych dla władzy postaw społecznych.

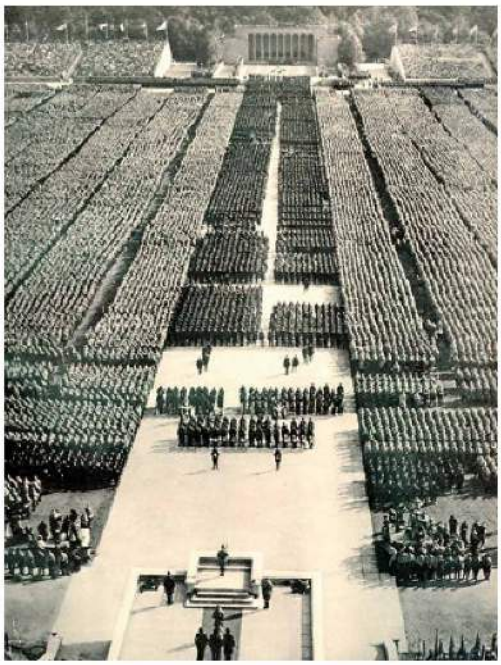
Okres międzywojnia charakteryzował się również dalszym wzrostem znaczenia **prasy**, która – pomimo pojawiania się coraz to nowych mediów – pozostała najpopularniejszym sposobem przekazywania informacji i kształtowania opinii publicznej. Rozpowszechniły się wówczas tanie i wysokonakładowe tytuły tzw. prasy bulwarowej, goniącej za sensacją i wykorzystującej najniższe instynkty swoich czytelników. W tym czasie znacząco wzrosła też liczba wydawanych tytułów literatury popularnej: książek przygodowych, romansów i kryminałów. Popularność zyskał także **komiks**, który był początkowo potępiany jako forma zagrażająca tradycyjnej kulturze czytania.

WARTO WIEDZIEĆ

Kultura w imię ideologii

Reżimy totalitarne w III Rzeszy i ZSRS odrzucały popularne w państwach demokratycznych wzorce kulturowe i odgórnie wpływały na kreowanie działalności artystycznej. W stalinowskiej Rosji po eliminacji początkowych eksperymentów modernistycznych doszło do powstania tzw. **realizmu socjalistycznego** (socrealizmu), który wykorzystywał malarstwo, rzeźbę, kino i literaturę, by głosić pochwałę pracy i promować przodującą rolę klasy robotniczej. To w tym okresie powstały obrazy takie jak *Lenin w Smolnym* czy *Podziękowanie traktorzyście*. W Niemczech po 1933 r. Hitler traktował współczesne mu trendy kulturowe – z powodu nieznajomości sztuki – jako zdegenerowane i zwyrodniałe, widząc w nich świadectwo upadku cywilizacji zachodniej. Z tego powodu w III Rzeszy postulowano powrót do klasycznych form wyrazu artystycznego. Co więcej, władze totalitarne szybko pojęły znaczenie kinematografii dla kształtowania opinii publicznej i szerzenia wybranych haseł. W 1934 r. niemiecka reżyserka Leni Riefenstahl [czyt.: rifen**sztal**] nakręciła dokument propagandowy ukazujący zjazd NSDAP w Norymberdze.

? W jaki sposób władze totalitarne w różnych państwach wykorzystały kulturę i sztukę do promowania swoich postulatów?

Triumf woli to film Leni Riefenstahl, w którym dzięki starannie dobranym kadrom ukazała ona Hitlera jako charyzmatycznego wodza III Rzeszy, otoczonego tłumem zachwyconych słuchaczy. Miało to na celu wzmocnienie wizerunku lidera i zachęcenie odbiorców do entuzjastycznego przyjęcia jego postulatów.

▪ *kadr filmowy, 1934 r.*

Rozwój środków masowego przekazu – przede wszystkim radia i kina dźwiękowego – przyczynił się do wzrostu zainteresowania muzyką rozrywkową. Również w tej dziedzinie kultury klasyczne formy sztuki odrzucono na rzecz nowych wynalazków. Na salonach zaczął królować jazz, którego korzenie tkwiły w tradycyjnej twórczości czarnoskórych niewolników amerykańskich. Popularność zdobyły również wywodzące się zza oceanu tańce, takie jak charleston [czyt.: czarlston], fokstrot czy swing [czyt.: sling]. Tanecznej ekspresji sprzyjała przyjęta po Wielkiej Wojnie moda, odrzucająca gorset i długie suknie na rzecz zwiewnych, sięgających do łydek sukni u pań i eleganckiego stylu sportowego u panów.

ĆWICZENIA

1. Opisz wpływ rozwoju techniki na codzienne życie społeczeństw Europy Zachodniej i Ameryki Północnej.
2. Wymień najważniejsze odkrycia naukowe okresu międzywojennego.
3. Omów zjawisko powstania kultury masowej w latach 20. XX w.
4. Wskaż charakterystyczne dla okresu międzywojennego kierunki w sztuce i architekturze.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Otto, *Literatura i film w kulturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Poznań 2007.
R. Syska, J. Wojnicka, *Historia filmu. Od Edisona do Nolana*, Bielsko-Biała 2016.

8 NA DRODZE KU WOJNIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie działania podjęła Liga Narodów w celu utrzymania międzynarodowego pokoju?
2. Które państwa zmieniły w okresie międzywojennym ustrój na totalitarny?

EUROPA NA POCZĄTKU LAT 30.

Choć postanowienia traktatu wersalskiego oraz inicjatywy pokojowe podejmowane przez Ligę Narodów miały zapewnić porządek społeczny i polityczny w Europie, działania te nie zdołały powstrzymać napięcia wzrastającego między mocarstwami. Zwycięstwo narodowych socjalistów w Niemczech (zob. s. 421) wzmocniło dążenie III Rzeszy do rewizji wschodnich granic i ponownego rozpatrzenia postanowień wersalskich dotyczących kwestii militarnych. Również Włochy i Węgry otwarcie kwestionowały powojenny ład. Pomiędzy niemal wszystkimi państwami Europy Środkowej panowały złe relacje, a Polska i Litwa pozostawały w formalnym stanie wojny. Trudną sytuację międzynarodową komplikowały także skutki gospodarcze Wielkiego Kryzysu, które przyczyniły się do radykalizacji społeczeństw oraz wzrostu popularności skrajnych nurtów politycznych: faszyzmu i komunizmu.

Z początkiem lat 30. ważnym graczem na arenie europejskiej stał się **ZSRS**, który z obawy przed ekspansją głoszących antykomunizm narodowosocjalistycznych Niemiec dążył do normalizacji stosunków politycznych z krajami zachodniej i centralnej Europy. W dobie przyspieszonej industrializacji stalinowskiej Rosji zależało także na poprawnych kontaktach gospodarczych z Zachodem oraz na związanym z tym transferem nowoczesnych technologii. Działania te zyskały przychylność dyplomacji francuskiej, która nawiązując do sojuszu francusko-rosyjskiego sprzed 1914 r., dążyła do współpracy wojskowej skierowanej przeciwko Niemcom. W **maju 1935** r. został podpisany **układ przyjaźni** między

CELE POLITYCZNE HITLERA

Celem niezrealizowanego projektu paktu czterech oraz działań politycznych podejmowanych przez dyplomatów francuskich i członków Ligi Narodów była neutralizacja **rewizjonizmu** Niemiec. Po dojściu do władzy w 1933 r. Adolf Hitler wycofał się ze wszelkich rozmów i inicjatyw pokojowych, do których przystąpiła wcześniej Republika Weimarska. Ówczesny kanclerz całkowicie zanegował ład wersalski i przedstawił nowe cele polityki zagranicznej, które zakładały:

- utworzenie Rzeszy Niemieckiej skupiającej wszystkich Niemców (m.in. poprzez włączenie Republiki Austrii i ziem zamieszkanych przez Niemców: rejonów Sudetów, Kłajpedy i południowego Tyrolu),
- rozbudowę sił zbrojnych i zniesienie alianckiej kontroli militarnej nad Rzeszą,
- podbój państw środkowoeuropejskich i ZSRS w celu zdobycia przestrzeni życiowej (niem. ***Lebensraum***) dla Niemców na wschodzie,
- rewizję granicy polsko-niemieckiej.

? Na podstawie zdobytej wiedzy odpowiedz, gdzie Hitler przedstawił swój program polityczny dla Niemiec.

WARTO WIEDZIEĆ

Zbrojenia Niemiec

W październiku 1933 r. Niemcy wycofały się z konferencji rozbrojeniowej w Genewie i w proteście przeciwko ograniczeniom w kwestiach militarnych opuściły Ligę Narodów. W ten sposób III Rzesza uwolniła się spod międzynarodowej kontroli i rozpoczęła systematyczne powiększanie swojego potencjału wojennego. Błyskawicznie rozbudowywano armię, marynarkę wojenną oraz siły powietrzne. W marcu 1935 r. Hitler ponownie wprowadził obowiązek powszechnej służby wojskowej i ochotniczą Reichswehrę przekształcono w siły zbrojne zwane **Wehrmachtem** [czyt.: wermachtem], które nieustannie modernizowano i wyposażano w nowoczesny sprzęt i broń pancerną. Kroki te dały mu poparcie niemieckich generałów. Zbrojenia wiązały się z całkowitym przestawieniem gospodarki na cele wojenne, a także z systematycznym przygotowywaniem społeczeństwa do udziału w konflikcie zbrojnym (m.in. za pomocą zakładania organizacji społecznych o strukturze przypominającej hierarchię w armii).

? W jaki sposób Niemcy przygotowywały się do nadchodzącej wojny?

Niemieckie wojska pancerne były rozbudowywane przez Hitlera mimo zakazów nałożonych przez traktat wersalski. Brak reakcji mocarstw zachodnich sprawił, że dyktator nie krył się z tym faktem.

▪ *fotografia, Norymberga, 1935 r.*

Liczba samolotów bojowych budowanych w Niemczech w latach 1933–1939

Rok	1933	1935	1938	1939
Liczba samolotów	368	3100	5200	8300

oboma państwami, a od jesieni 1934 r. ZSRS został przyjęty do Ligi Narodów, otrzymując status stałego członka Rady.

Wielka Brytania i Francja, zmagające się z wewnętrznymi kłopotami społeczno-ekonomicznymi oraz narastającymi problemami w koloniach, starały się zachować pokój na kontynencie europejskim. Dyplomacja francuska podejmowała szereg inicjatyw, których celem była eliminacja wojny jako środka prowadzenia polityki międzynarodowej. Działania te motywowano doświadczeniami poprzedniego konfliktu zbrojnego i wynikającymi z niego dotkliwymi stratami demograficznymi. W 1928 r. został podpisany wielostronny **pakt o wyrzeczeniu się wojny**, do którego oprócz inicjatorów umowy, czyli Francji i Stanów Zjednoczonych, przystąpiły również Wielka Brytania i jej dominia, a także Niemcy, Włochy, Japonia i państwa środkowoeuropejskie. Z początkiem 1932 r. pod patronatem Ligi Narodów rozpoczęła się w Genewie **międzynarodowa konferencja rozbrojeniowa**. Jej celem było przeprowadzenie stopniowej redukcji wojsk, zapasów broni i amunicji przez państwa członkowskie organizacji. W ostateczności miało to doprowadzić do całkowitego wyeliminowania konfliktów zbrojnych z areny międzynarodowej. W tym samym czasie Włochy wysunęły koncepcję odtworzenia tzw. **koncertu mocarstw**, w którego skład miały wejść – wedle pomysłu Mussoliniego – Francja, Wielka Brytania, Włochy i Niemcy. Sygnatariusze **paktu czterech** mieli zagwarantować równowagę sił w Europie i dążyć do utrzymania pokoju. Inicjatywa ta, potwierdzająca mocarstwowe aspiracje Włoch, nie spotkała się jednak z uznaniem Francji i Niemiec, a przede wszystkim państw środkowoeuropejskich, dla których oznaczałaby ona utratę równoprawnej pozycji.

MAŁA ENTENTA I ENTENTA BAŁKAŃSKA

Po zakończeniu I wojny światowej Paryż w obawie przed rewanżem Niemiec dążył do ich jak największego osłabienia. Jednocześnie zwycięstwo bolszewików w Rosji pozbawiło Francuzów najważniejszego sprzymierzeńca. Ponadto współpraca pomiędzy ZSRS i Niemcami zmusiła Francję do szukania nowych sojuszników. Dlatego ścisłe sojusze wojskowe połączyły Paryż z Warszawą, Pragą i Belgradem oraz z leżącymi na Bałkanach Rumunią i Grecją. Niesnaski między poszczególnymi krajami tego regionu uniemożliwiały jednak stworzenie trwałego systemu bezpieczeństwa. Już na początku lat 20. w rejonie Europy Wschodniej powstała **Mała Ententa**, skupiająca Czechosłowację, Rumunię i Jugosławię. Jej celem było przeciwstawienie się rewizjonizmowi węgierskiemu, ekspansji politycznej Włoch i Niemiec oraz ewentualnemu powrotowi Habsburgów na tron węgierski bądź austriacki. Po objęciu władzy przez narodowych socjalistów w Niemczech państwa Małej Ententy zacieśniły współpracę. W 1934 r. powstała też **ententa bałkańska** – zrzeszająca Rumunię, Jugosławię, Grecję i Turcję – która dążyła do zachowania powojennego ładu w tym regionie. Rosnące w siłę rządy Hitlera i Mussoliniego starały się dyplomatycznie osłabić łączące te kraje więzi.

Wkroczenie wojsk niemieckich do Nadrenii i brak reakcji na ten fakt państw zachodnich jedynie zachęciły Hitlera do dalszej ekspansji.

▪ *fotografia, Nadrenia, 1936 r.*

REMILITARYZACJA NADRENII

Kolejnym krokiem do całkowitego zrzucenia krępujących Niemcy zobowiązań wersalskich stała się kwestia **remilitaryzacji Nadrenii**. Według traktatu pokojowego i układu w Locarno z 1925 r. (zob. s. 418) tereny należące do III Rzeszy położone na zachód od Renu oraz obszary w odległości 50 km od jego wschodniego brzegu miały być pozbawione wszelkich jednostek wojskowych. Zdemilitaryzowana strefa służyła utrudnieniu potencjalnego ataku Berlina na Francję i Belgię. Dla Hitlera ten symbol klęski poniesionej w I wojnie światowej godził w suwerenność Niemiec, a jego likwidacja pozwoliłaby na wzmocnienie pozycji kanclerza w III Rzeszy. Co więcej, postawienie armii na zdemilitaryzowanym terenie byłoby sprawdzianem dla zachodnich mocarstw, testującym reakcje poszczególnych państw na podważanie postanowień traktatu wersalskiego. Okolicznością sprzyjającą ryzykownej taktyce Berlina stało się zaangażowanie Włoch w wojnę z Etiopią (zob. s. 439). Hitler poparł agresywną politykę Mussoliniego, czym zyskał przychylność premiera Italii. Pretekstem do zajęcia Nadrenii stało się podpisanie układu francusko-sowieckiego, godzącego w bezpieczeństwo Rzeszy. **7 marca 1936 r.** wojska niemieckie rozpoczęły zajmowanie terytoriów położonych nad Renem. Choć część polityków optowała za rozwiązaniem siłowym, rząd w Paryżu nie zdecydował się na stawienie czoła oddziałom niemieckim. Francja nie mogła liczyć na pomoc ze strony Londynu i nie zdecydowała się na samodzielne przeprowadzenie kosztownej operacji wojskowej. Zajęcie Nadrenii umocniło pozycję wewnętrzną Hitlera w Niemczech, a zbliżenie polityczne z Włochami otworzyło mu drogę do dalszego kwestionowania ładu wersalskiego i kolejnych ekspansywnych działań.

WOJNA DOMOWA W HISZPANII

Wielki Kryzys wstrząsnął uzależnioną od kapitałów zagranicznych ekonomią Hiszpanii. Odpływ inwestycji spowodował załamanie gospodarcze i falę społecznego niezadowolenia, która doprowadziła do upadku dyktatury gen. Miguela Primo de Rivery w 1930 r. Przeprowadzone w 1931 r. wybory przyniosły zwycięstwo partiom lewicowym i republikańskim. Zniesiono monarchię, król Alfons XIII udał się na emigrację, a Hiszpania została ogłoszona republiką. W 1936 r. zwycięstwo w wyborach parlamentarnych uzyskał składający się z sił lewicowych **Front Ludowy**. Wkrótce potem radykalni rewolucjoniści zaczęli atakować więzienia (aby uwolnić swoich towarzyszy), napadać na kościoły, mordować księży i przeciwników politycznych oraz dewastować redakcje nieprzychylnych im gazet. W lipcu 1936 r. przeciwko nowej władzy zbuntowało się wojsko pod komendą licznych oficerów. Buntownicy powołali własny rząd pod nazwą **Junty** [czyt.: hunty] **Obrony Narodowej** z gen. **Francisco Franco** [czyt.: fransisko franko] na czele i rozpoczęli regularne walki z siłami wiernymi republice.

Rebelianci, zwani **frankistami**, uzyskali poparcie bogatych warstw społeczeństwa, do których zaliczali się wielcy posiadacze ziemscy, i duchownych Kościoła katolickiego. Po ich stronie stanęła także większość korpusu oficerskiego, ⅔ armii lądowej, hiszpańscy faszyści oraz monarchiści. W początkowej fazie konfliktu siły antyrepublikańskie opanowały południowe regiony Półwyspu Pirenejskiego, które stały się bazą do podejmowania ataków na ziemie znajdujące się pod kontrolą republiki. W obronie Frontu Ludowego stanęli przede wszystkim zwolennicy reform społecznych,

WARTO WIEDZIEĆ

Guernica

W 1937 r. Pablo Picasso namalował wielki obraz olejny, na którym przedstawił ludzi cierpiących na skutek ran odniesionych podczas nalotu niemieckich bombowców. Dzieło wybitnego artysty było hołdem złożonym leżącemu w północnej części kraju baskijskiemu miasteczku Guernica [czyt.: głernika]. Podczas hiszpańskiej wojny domowej miasto poparło republikański rząd Frontu Ludowego i tym samym stało się celem ataku frankistów i ich sojuszników. 26 kwietnia 1937 r. miejscowość została zbombardowana przez niemiecki korpus lotniczy Legion Condor [czyt.: kondor], wchodzący w skład Luftwaffe. Najbardziej prawdopodobną przyczyną agresji była chęć wypróbowania przez nazistów różnego rodzaju broni. Tragedię Guerniki podkreślają widoczne na obrazie wykrzywione twarze namalowane w bieli, czerni i szarości. Choć dzieło przedstawia konkretne wydarzenie historyczne, symbolizuje ono również tragedię narodu baskijskiego walczącego o wolność swojego kraju oraz okrucieństwo wojny totalnej.

Obraz *Guernica* Picasso namalował w swojej pracowni w Paryżu na zlecenie władz republikańskich. Od 1981 r. kopia obrazu znajduje się w głównej siedzibie ONZ, gdzie ma przypominać o barbarzyństwie konfliktów zbrojnych, a oryginał wrócił do Hiszpanii.

▪ *obraz, Paryż, 1937 r.*

? Jakie było dosłowne i symboliczne znaczenie obrazu Picassa?

WOJNA DOMOWA W HISZPANII

?

1. Określ, w czyich rękach znajdowały się Madryt i Barcelona na początku wojny w 1936 r.
2. Wskaż tereny okupowane przez frankistów do końca 1938 r.

socjaliści, liberałowie, radykalne grupy komunistyczne, a także orędownicy idei autonomii Katalonii. Wierności władzom w Madrycie dochowały również flota wojenna oraz siły powietrzne. Ze względu na znaczne braki kadrowe w armii lądowej rząd republikański zdecydował się na formowanie brygad ochotniczych.

Konflikt już na samym początku przybrał krwawy charakter. Franco ogłosił się liderem krucjaty przeciwko komunizmowi, a oddziały republikańskie uznały swoich przeciwników za faszystów. W wyniku wyniszczających walk prowadzonych w latach 1936–1939 znaczna część Hiszpanii legła w gruzach. Konflikt przyniósł śmierć przeszło 0,5 mln Hiszpanów, z czego ok. 300 tys. stanowiła ludność cywilna.

Żołnierze Brygad Międzynarodowych, którzy brali udział w wojnie domowej w Hiszpanii po stronie sił republikańskich.

▪ *fotografia, Hiszpania, 1936 r.*

W hiszpańską wojnę domową wmieszały się także, zainteresowane uzyskaniem wpływów w tym newralgicznym rejonie Europy, państwa faszystowskie. Włochy i Niemcy wsparły rebeliantów, wysyłając im wspólnie ponad 60 tys. żołnierzy. Siły antyrepublikańskie mogły też liczyć na dostawy nowoczesnego sprzętu i amunicji oraz pomoc w zakresie szkoleń. W roli sojusznika Frontu Ludowego wystąpił zaś ZSRS, który poprzez **Komintern** optował za udzielaniem poparcia republikańskiej Hiszpanii przez komunistów z całego świata. Zostały sformowane w tym celu ochotnicze **Brygady Międzynarodowe**, kontrolowane przez oficerów i agentów sowieckich. Fronty hiszpańskiej wojny domowej stały się poligonem doświadczalnym dla sprzętu i taktyki stosowanej przez Niemców i Włochów oraz Armię Czerwoną. Choć lewicowy rząd francuski oficjalnie wspierał republikanów, Francja i Wielka Brytania, obawiając się rozszerzenia konfliktu na resztę Europy, wstrzymały się od interwencji militarnej w Hiszpanii.

ANSZLUS AUSTRII

Już od czasów zakończenia I wojny światowej zarówno w Austrii, jak i w Niemczech coraz bardziej popularne stawały się hasła **anszlusu**, czyli zjednoczenia obu państw (niem. *Anschluss* – 'przyłączanie'), które łączył wspólny język, narodowość i kultura. W unifikacji upatrywano m.in. rozwiązania problemów ekonomicznych Wiednia. Przejęcie władzy przez narodowych socjalistów w Niemczech w 1933 r. wzmogło nastroje zjednoczeniowe, a integracja sąsiadujących ze sobą krajów była jednym z głównych postulatów programu Hitlera. W lipcu 1934 r. zwolennicy zjednoczenia podjęli próbę przejęcia władzy nad pogrążoną w kryzysie Austrią. W czasie walk został zamordowany ówczesny kanclerz **Engelbert Dollfuss**, będący zaciekłym przeciwnikiem narodowych socjalistów i orędownikiem niepodległości państwa. Ostry sprzeciw Mussoliniego przyczynił się do fiaska puczu.

Pomimo klęski zamachowców Hitler nie zamierzał rezygnować z idei anszlusu. Nadal wspierał austriacki ruch narodowo-socjalistyczny, kierowany przez **Arthura Seyss-Inquarta** [czyt.: zajs inkfarta]. Do realizacji swoich planów kanclerz Rzeszy przystąpił po zdobyciu przychylności Włoch. Liczył on także na bierność Francji, Wielkiej Brytanii oraz Ligi Narodów. Z początkiem 1938 r. Hitler wzmógł naciski na rząd w Wiedniu. Próba przeprowadzenia referendum, w którym obywatele mieli zdecydować o przyszłości swojego państwa, przyspieszyła decyzję przywódcy III Rzeszy. **12 marca 1938 r.** wojska niemieckie wkroczyły do Austrii, gdzie spotkały się z entuzjastycznym powitaniem zwolenników anszlusu. Dotychczasowy kanclerz został odwołany, a przeprowadzony w następnych miesiącach plebiscyt, w którym ponad 90% ludności poparło integrację, usankcjonował likwidację austriackiej państwowości. Na wcielonych ziemiach ustanowiono **Marchię Wschodnią (Ostmark)**. Po zjednoczeniu proklamowano także na terenie obu krajów powstanie **Rzeszy Wielkoniemieckiej**.

Adolf Hitler podczas uroczystego przejazdu ulicami Wiednia, witany przez tłumy zwolenników przyłączenia Austrii do III Rzeszy.

▪ *fotografia, Wiedeń, 1938 r.*

POLITYKA APPEASEMENTU

Agresywne działania Hitlera, który otwarcie łamał postanowienia traktatu wersalskiego, nie wywołały reakcji ze strony Francji i Wielkiej Brytanii. Oba państwa skupiły się na rozwiązywaniu wewnętrznych trudności spowodowanych Wielkim Kryzysem oraz na zachowaniu integralności swoich imperiów kolonialnych. Od początku lat 30. w mierzącej się z kryzysem Francji nastąpiła widoczna radykalizacja i polaryzacja społeczeństwa. W dążeniu do poprawy złego stanu gospodarczego przeprowadzono szereg reform społecznych, lecz kosztem polityki zagranicznej i obronnej. Dyplomacja francuska, aktywna dotąd w kwestii izolowania Niemiec na polu międzynarodowym, stała się bierna wobec działań III Rzeszy. W rządzie zwyciężyła koncepcja polegająca na zaspakajaniu żądań Hitlera i odsuwaniu w czasie nieuchronnego wybuchu konfliktu zbrojnego. Polityce tej sprzyjało przyjęcie przez francuską armię defensywnej doktryny wojennej, poczucie bezpieczeństwa wytworzone przez istnienie linii Maginota [czyt: mażinota] (sieci fortyfikacji na granicy francusko-niemieckiej) oraz pacyfistyczne nastroje społeczne, wynikające w dużej mierze z pamięci o barbarzyńskim obliczu Wielkiej Wojny.

Podobne do francuskich nastroje występowały także w Wielkiej Brytanii. W kraju panowało wysokie bezrobocie, a działania władz podjęte w celu opanowania kryzysu

ekonomicznego okazały się niezwykle kosztowne. W tej sytuacji państwo nie mogło sobie pozwolić na zwiększanie zbrojeń i rozbudowę armii. Na trudności wewnętrzne nakładały się też problemy związane z polityką kolonialną. W 1931 r. doszło do powstania **Brytyjskiej Wspólnoty Narodów**, zrzeszającej dotychczasowe dominia, które stały się w tym czasie całkowicie niezależnymi państwami, związanymi z Londynem jednością interesów gospodarczych i politycznych. Zmagający się z wieloma trudnościami kraj obrał taktykę biernego akceptowania agresji Włoch i Japonii oraz zaspakajania żądań niemieckich w nadziei na odepchnięcie wizji kolejnej wojny.

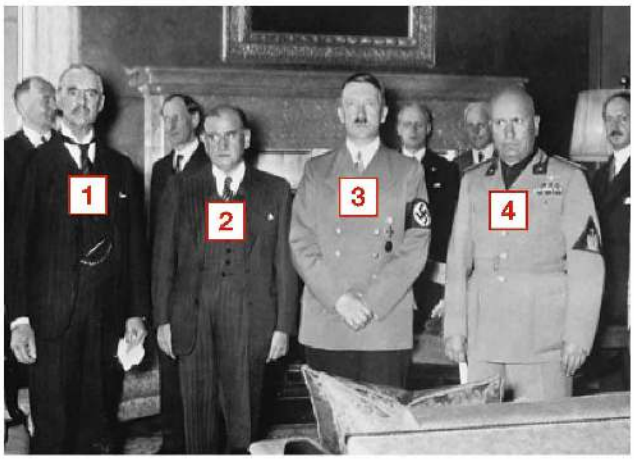
Działania dyplomatyczne zachodnich mocarstw, zezwalające na ekspansywne posunięcia niemieckie w dziedzinie polityki zagranicznej oraz zbrojeń, które w otwarty sposób łamały postanowienia traktatu wersalskiego i innych międzynarodowych umów, zyskały miano **appeasementu** [czyt.: apismentu] (ang. 'zaspakajania', 'udobruchania').

CZECHOSŁOWACJA

Zgodnie z programem zjednoczenia wszystkich ziem zamieszkanych przez Niemców wkrótce po przeprowadzeniu anszlusu Austrii Hitler rozpoczął naciski w sprawie rewizji granic **Czechosłowacji**. Po I wojnie światowej w granicach tego kraju znalazła się stanowiąca ponad piątą część mieszkańców mniejszość niemiecka. Zamieszkiwała ona głównie obszar pogranicza czesko-niemieckiego (rejon Sudetów) oraz czesko-austriackiego. Upatrzone przez kanclerza tereny były najbardziej uprzemysłowionym i zasobnym w bogactwa naturalne regionem kraju.

Propozycję rozwiązania **kryzysu sudeckiego** przedstawił Mussolini, a Włochy oraz państwa zachodnie wystąpiły w roli mediatorów w sporze między Berlinem a Pragą. **29 września 1938 r. w Monachium** doszło do konferencji, podczas której przedstawiciele czterech mocarstw: Francji, Wielkiej Brytanii, Włoch oraz Niemiec, zdecydowali o losie Czechosłowacji. Reprezentantów rządu czechosłowackiego nie zaproszono do udziału w rozmowach. Rząd w Pradze został zmuszony do odstąpienia Rzeszy pogranicznych terenów. Niepodległość okrojonego państwa miały gwarantować Wielka Brytania, Francja i Włochy. Hitler zapewnił polityków zachodnich, że włączenie zamieszkanych przez Niemców rejonów Sudetów stanowi kres jego żądań terytorialnych. W rzeczywistości nie zamierzał powstrzymywać swoich zaborczych zapędów i, wykorzystując separatystyczne dążenia skrajnych ugrupowań słowackich oraz rewizjonistyczne żądania Węgier i Polski, doprowadził do likwidacji państwa czechosłowackiego. Ziemie czeskie ogłoszono **Protektoratem Czech i Moraw**, a następnie włączono w skład Rzeszy Wielkoniemieckiej. Choć Słowacja formalnie została proklamowana niepodległym państwem, w praktyce stała się satelitą Niemiec.

Wiosną 1939 r. Hitler wymógł na Litwie odstąpienie autonomicznego okręgu Kłajpedy. W tym samym czasie Włochy zajęły Albanię, a Węgry przyłączyły do swojego kraju Ruś Zakarpacką, rewidując tym samym ustalenia traktatu z Trianon (zob. s. 396). Polityka ustępstw, której celem było powstrzymanie dalszych agresywnych kroków III Rzeszy, zakończyła się fiaskiem. Hitler nie respektował wcześniejszych ustaleń zawartych z Wielką

Uczestnicy konferencji monachijskiej Neville Chamberlain [1], Édouard Daladier [czyt.: ed**łar** dala**dje**] [2], Adolf Hitler [3] i Benito Mussolini [4]. Podjęte przez nich decyzje były szczytowym wyrazem polityki appeasementu.

▪ *fotografia, Monachium, 1938 r.*

EUROPA W PRZEDEDNIU WOJNY

obszary okupowane przez wojska państw ententy w latach 1919–1930
roszczenia terytorialne Niemiec wobec Polski i Wolnego Miasta Gdańska
Okręg Saary włączony do Niemiec w 1935 r.
strefa Nadrenii zremilitaryzowana przez Niemcy w 1936 r.
obszary przyłączone do Niemiec do marca 1939 r.
obszary okupowane przez Niemcy po marcu 1939 r.
obszary włączone do Polski w 1938 r.
obszary zajęte przez Węgry w 1938 i 1939 r.
obszary przyłączone do Włoch do VIII 1939 r.
państwa, które utworzyły Małą Ententę
państwa, które utworzyły ententę bałkańską
granice państw z 31 VIII 1939 r.
inne granice
granice Niemiec po III 1939 r.
granice stref wpływów Niemiec i ZSRS ustalone 23 VIII 1939 r.
miejsce podpisania traktatów lokarneńskich
miejsce podpisania układu monachijskiego
Traktaty o wzajemnej gwarancji:
francusko-polski
brytyjsko-polski
1933 obozy koncentracyjne z rokiem utworzenia

? 1. Wymień obszary włączone do terytorium niemieckiego w latach 1935–1939.

2. Wskaż granicę dzielącą strefy wpływów Niemiec i ZSRS, ustaloną w pakcie Ribbentrop–Mołotow.

Brytanią i Francją. Nie zamierzał także poprzestać na dotychczasowych zaborach i zgodnie z programem zawartym w *Mein Kampf* rozpoczął działania mające na celu rewizję granicy polsko-niemieckiej i likwidację Wolnego Miasta Gdańska. W tym okresie porzucił on plan ataku na Francję, zdając sobie sprawę z tego, że Polska wywiąże się ze zobowiązań wobec swojej zachodniej sojuszniczki i zaatakuje agresora. Oznaczałoby to dla Niemiec rozpoczęcie działań zbrojnych na dwóch frontach, czego kanclerz chciał za wszelką cenę uniknąć. Naturalnym celem ataku stała się więc Polska.

CIEKAWOSTKA

Pomiędzy wojną a hańbą

Po powrocie z konferencji monachijskiej Neville Chamberlain [czyt.: newil czamberlejn] oznajmił z dumą czekającym na niego na lotnisku Heston dziennikarzom: *Przywożę wam pokój!* Choć słowa te przeszły do historii, nie spełniły się jednak zawarte w nich nadzieje związane z uniknięciem konfliktu zbrojnego. Ówczesny lider opozycji parlamentarnej, Winston Churchill, w nieprzychylny sposób skomentował okrzyk premiera: *Anglia miała wybór pomiędzy wojną a hańbą. Wybrała hańbę, ale i tak będzie miała wojnę.* Wypowiedź polityka okazała się prorocza, gdyż stosowana przez Chamberlaina polityka appeasementu nie powstrzymała ekspansywnych zapędów Hitlera.

Premier Neville Chamberlain po wylądowaniu pokazuje podpisany w Monachium układ.

▪ *fotografia, Heston, 30 IX 1938 r.*

CELE POLITYKI ZAGRANICZNEJ ZSRS

Podstawowym założeniem polityki zagranicznej ZSRS w latach 30. XX w. było stworzenie systemu bezpieczeństwa zbiorowego skierowanego przeciwko narodowosocjalistycznym Niemcom. Moskwa mogła liczyć pod tym względem na przychylną postawę Paryża. Dyplomaci francuscy i sowieccy propagowali ideę budowy **paktu wschodniego**, czyli wielostronnego układu zawartego między ZSRS a państwami Europy Środkowej (m.in. Polską, Rumunią, Czechosłowacją, Litwą, Łotwą i Estonią). Dla większości krajów tego regionu oznaczało to jednak obawy związane z dominującą rolą militarną i gospodarczą ZSRS oraz idące za tym zagrożenie dla ich niepodległości. Porozumienie nie doszło więc do skutku. Pomimo pokojowych deklaracji Stalin nie wyrzekł się koncepcji wywołania rewolucji na kontynencie europejskim. Liczył przy tym na konflikt mocarstw zachodnich z Niemcami, z czego mógłby skorzystać ZSRS. Wiosną 1939 r. Stalin rozpoczął więc grę na dwa fronty. Nadal utwierdzał państwa demokratyczne o gotowości do działań przeciwko polityce członków **paktu antykominternowskiego** (Niemiec, Włoch i Japonii), prowadząc rozmowy francusko-brytyjsko-sowieckie na temat sojuszu wojskowego.

W tym samym czasie, od wiosny 1939 r., przedstawiciele Niemiec i ZSRS prowadzili bezpośrednie pertraktacje w sprawie poprawy stosunków panujących między obydwoma krajami. Sojusz ze Stalinem dawałby Hitlerowi pewność, że w razie ataku na Polskę i wynikającej z niego ewentualnej wojny z Francją i Wielką Brytanią ZSRS pozostałby neutralny. **23 sierpnia 1939** r. w Moskwie ministrowie spraw zagranicznych Niemiec i ZSRS – **Joachim von Ribbentrop** i **Wiaczesław Mołotow** – podpisali pakt o nieagresji. Składał się on z dwóch części. W pierwszej, oficjalnej, znajdowały się deklaracje o nieagresji i neutralności między obydwoma mocarstwami na wypadek uwikłania któregokolwiek z nich w konflikt z państwem trzecim. W istocie oznaczało to rezygnację Niemiec z postanowień układu antykominternowskiego i zerwanie pertraktacji pomiędzy krajami zachodnimi a Rosją. Druga część była **tajnym protokołem dodatkowym**, w którym określono strefy wpływów obu agresorów w Europie Środkowej. Porozumienie sowiecko-niemieckie przesądziło o ataku Hitlera na Polskę, co w konsekwencji oznaczało wybuch II wojny światowej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PAKT RIBBENTROP–MOŁOTOW

23 sierpnia 1939 r. w Moskwie ministrowie spraw zagranicznych Niemiec i ZSRS podpisali pakt o nieagresji. Druga część porozumienia zawierała tajny protokół dodatkowy, określający strefy wpływów obu państw w Europie Wschodniej.

Z okazji podpisania paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich niżej podpisani pełnomocnicy obydwu Stron poruszyli w ściśle poufnej rozmowie sprawę rozgraniczenia stref interesów obydwu Stron w Europie Wschodniej. Rezultaty rozmowy są następujące:

1. *W wypadku terytorialno-politycznych przeobrażeń na terenach należących do państw nadbałtyckich (Finlandia, Estonia, Łotwa, Litwa) północna granica Litwy będzie zarazem granicą stref interesów Niemiec i ZSRR. Przy tej okazji obie Strony uznają zainteresowanie Litwy rejonem Wilna.*
2. *W wypadku terytorialno-politycznych przeobrażeń na terenach należących do Polski strefy interesów Niemiec i ZSRR zostaną rozgraniczone w przybliżeniu wzdłuż rzek Narwi, Wisły i Sanu.*
3. *Kwestia, czy interesy obydwu Stron pozwolą na to, że wyda się pożądane utrzymanie niezależnego państwa polskiego oraz jak przebiegać będą granice tego państwa, może zostać definitywnie wyjaśnione dopiero w miarę dalszego rozwoju sytuacji politycznej.*
4. *W odniesieniu do Europy Południowej strona radziecka podkreśla swoje zainteresowanie Besarabią. Strona niemiecka zgłasza całkowity brak politycznego zainteresowania tymi terenami.*
5. *Obie Strony uważać będą niniejszy protokół za ściśle tajny.*

Podpisanie paktu Ribbentrop–Mołotow w Moskwie w obecności samego Józefa Stalina.
▪ *fotografia, Moskwa, 23 VIII 1939 r.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 118–119.

? 1. Wskaż kraje, które są wspomniane w pakcie niemiecko-sowieckim.
2. Opisz plan podziału Polski zaproponowany przez ZSRS i Niemcy.

ĆWICZENIA

1. Opisz sytuację międzynarodową panującą w Europie na początku lat 30.
2. Oceń prowadzoną przez Wielką Brytanię i Francję politykę appeasementu.
3. Scharakteryzuj postawy mocarstw zachodnich wobec anszlusu Austrii i aneksji Czechosłowacji.
4. Wyjaśnij, jaki wpływ miała wojna domowa w Hiszpanii na międzynarodową sytuację w Europie.
5. Wskaż główne cele polityki zagranicznej ZSRS w drugiej połowie lat 30.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Kitchen, *Historia Europy 1919–1939*, tłum. T. Rybowski, Wrocław 2009.
P.M. Majewski, *Kiedy wybuchnie wojna*, Warszawa 2019.

Podsumowanie rozdziału VI
Świat w okresie międzywojennym

1 Ład wersalski

1. W latach 1919–1920 trwała konferencja w Paryżu. Podpisano na niej traktaty pokojowe z Niemcami w Wersalu (28 czerwca 1919 r.) oraz ich sojusznikami. Trudne warunki narzucone pokonanym bez możliwości negocjacji wywołały w tych państwach niezadowolenie.
2. Nad utrzymaniem międzynarodowego pokoju miała czuwać powołana na konferencji Liga Narodów. W jej skład początkowo weszło 45 państw bez USA.
3. Z kolonii odebranych Niemcom i posiadłości tureckich utworzono terytoria mandatowe pod opieką Ligi Narodów.
4. Powojenny ład miał opierać się na zasadzie samostanowienia narodów. Nowym państwom narzucono traktaty mniejszościowe. Polska podpisała tzw. mały traktat wersalski.
5. Na przełomie 1921 i 1922 r. odbyła się konferencja waszyngtońska. Podpisane traktaty gwarantowały bezpieczeństwo wysp na Oceanie Spokojnym, ustalały stosunek wielkości flot poszczególnych państw.

2 Kryzys demokracji

1. Po konferencji paryskiej narastało w pokonanych państwach poczucie niesprawiedliwości. Doprowadziło to do zwrócenia się ich społeczeństw w stronę radykalnych poglądów.
2. We Włoszech Benito Mussolini założył Narodową Partię Faszystowską. W 1922 r. zorganizował marsz na Rzym i otrzymał stanowisko szefa rządu. Pełnię władzy przejął w 1925 r. Utrzymał fasadową monarchię, jednak stopniowo wprowadzał ustrój totalitarny.
3. Rząd Mussoliniego wdrożył szereg reform: program robót publicznych, system zabezpieczeń społecznych, modernizację rolnictwa i likwidację bezrobocia. Do umocnienia władzy Mussolini wykorzystywał propagandę w duchu faszyzmu.
4. W Niemczech w 1919 r. w miejsce monarchii powstała Republika Weimarska. Narzucenie ogromnych reparacji spowodowało w tym państwie kryzys gospodarczy oraz hiperinflację. Izolację polityczną Niemiec zakończyło podpisanie przez nie z Rosją Sowiecką traktatu w Rapallo.
5. W wielu państwach europejskich (np. Królestwie SHS, Hiszpanii, Portugalii, Austrii czy Polsce) na fali rozczarowania demokracją zapanowały ustroje autorytarne.

3 Wielki Kryzys

1. 24 października 1929 r. nastąpiło załamanie systemu bankowego w USA, które zapoczątkowało wielki kryzys gospodarczy. Doprowadził on do bankructwa wielu przedsiębiorstw, zaprzestania produkcji i masowego wzrostu bezrobocia. Kryzys rozlał się także na inne kraje na świecie.
2. Europa była silnie powiązana z gospodarką USA. Kraje uprzemysłowione szybciej wyszły z zapaści, gorzej poradzono sobie w rolniczej Europie Środkowo-Wschodniej. Kryzys przyczynił się do radykalizacji nastrojów społecznych.
3. Rządy USA i niektórych innych państw zdecydowały się na interwencjonizm. Ustalały cła protekcyjne, skupowały towary po cenach dumpingowych, ustanawiały monopole. W celu walki z bezrobociem przeprowadzano zakrojone na szeroką skalę roboty publiczne.
4. Prezydent USA Franklin D. Roosevelt wprowadził politykę Nowego Ładu, opartą na interwencjonizmie. Głównymi założeniami były: walka z bezrobociem, ograniczenie produkcji rolnej, zabezpieczenia socjalne dla pracowników.

Przymusowy wędrowiec nazywany *hobo* (ang. 'włóczęga'), czyli człowiek, który w wyniku Wielkiego Kryzysu został zmuszony do stałej wędrówki w poszukiwaniu pracy. Przypuszcza się, że takich osób mogło być w Stanach Zjednoczonych nawet 700 tys. Wędrowały one wzdłuż linii kolejowych lub nielegalnie przemieszczały się pociągami towarowymi.

▪ *fotografia, USA, ok. 1930 r.*

4 Narodziny III Rzeszy

1. W latach 20. poprawiła się sytuacja Niemiec dzięki planowi Dawesa, pomocnemu w zahamowaniu inflacji. W 1925 r. podpisano traktat w Locarno, w którym zagwarantowano im zachodnią granicę. Rok później Niemcy dołączyły do Ligi Narodów.
2. Na fali niezadowolenia popularność zdobył Adolf Hitler i jego partia (NSDAP). W 1923 r. próbował przejąć władzę w Bawarii w drodze puczu. Jego organizatorzy zostali aresztowani. Hitler podczas pobytu w więzieniu napisał książkę *Mein Kampf*, w której wyłożył podstawy ideologii nazistowskiej.
3. Hitler rywalizował o władzę z partią komunistyczną. W 1933 r. prezydent Hindenburg powierzył mu misję stworzenia rządu. Stopniowo za pomocą terroru i specjalnych pełnomocnictw Hitler przejął pełnię władzy.
4. Naziści utwierdzili swoją pozycję, przeprowadzając szereg reform gospodarczych. Jednocześnie nasilono działania propagandowe, ponadto szerokie uprawnienia zyskała tajna policja (Gestapo), zlikwidowano opozycję.
5. Propaganda jako głównego wroga przedstawiała Żydów. Ich prawa zostały znacznie ograniczone. W 1938 r. podczas „nocy kryształowej" doszło do ataków na ludność żydowską.

5 Totalitaryzm stalinowski

1. W 1922 r. utworzono ZSRS. Wbrew deklaracjom o autonomii poszczególnych republik faktycznie były one podporządkowane władzy RKP(b). Wprowadzono dyktaturę monopartyjną. Prawdziwych i rzekomych wrogów eliminowano z użyciem terroru stosowanego przez tajną policję – Czeka.
2. W wyniku początkowych niepowodzeń gospodarczych wprowadzono Nową Politykę Ekonomiczną (NEP). Przywracała ona część elementów gospodarki kapitalistycznej.
3. Po śmierci Lenina, w rezultacie usunięcia przeciwników politycznych, władzę przejął Józef Stalin. Dążył do centralizacji władzy i przekształcenia społeczeństwa we w pełni socjalistyczne. Został otoczony kultem jednostki.
4. W 1929 r. rozpoczęto intensywne uprzemysłowienie ZSRS w ramach planów pięcioletnich. Na wsi przeprowadzono kolektywizację. W tak powstałych państwowych kołchozach i sowchozach pracowała warstwa zależnych od państwa robotników rolnych.
5. W państwie Stalina panował terror i wszechobecna propaganda. Funkcjonował tam system więzień i obozów pracy (gułagów), do których trafiali przeciwnicy polityczni. Nie istniało niezależne sądownictwo.

6 Świat w okresie międzywojennym

1. Po I wojnie światowej wpływ metropolii na kolonie zmalał. Coraz częściej dochodziło do wystąpień lokalnych ludów. Utworzenie terytoriów mandatowych Ligi Narodów oraz napływ Żydów do Palestyny przyczyniły się do wzrostu niezadowolenia na Bliskim Wschodzie.
2. Mussolini pod hasłem odbudowy Imperium Rzymskiego zaatakował Abisynię. Konflikt ukazał słabość Ligi Narodów, której sprzeciw i sankcje nie przyniosły istotnych rezultatów.
3. W brytyjskich Indiach wybuchły protesty ludności domagającej się rozszerzenia praw. Przywódca Indyjskiego Kongresu Narodowego Mahatma Gandhi sprzeciwiał się władzy, stosując bierny opór.
4. W Chinach wybuchł konflikt między nacjonalistami Czang Kaj-szeka a komunistami Mao Zedonga. Wywołało to wybuch długotrwałej wojny domowej.
5. Po wojnie nastąpił wzrost znaczenia Japonii, jednak problemy gospodarcze doprowadziły tam do rozwoju militaryzmu. Mimo sprzeciwu Ligi Narodów Japonia zajęła Mandżurię i w 1937 r. rozpoczęła wojnę z Chinami. W 1936 r. zawarła pakt antykominternowski z Niemcami.

Więźniowie gułagu, bogaci chłopi nazywani przez bolszewików kułakami, podczas prac przy budowie Kanału Białomorsko-Bałtyckiego. Liczba osadzonych w obozach sowieckich w ciągu rządów Stalina stale rosła. W 1933 r. było to ok. 0,5 mln ludzi, a w 1939 r. już ponad 1,6 mln.

▪ *fotografia, ZSRS, 1930 r.*

7 Kultura i nauka w latach 20. i 30.

1. W okresie międzywojennym w wielu krajach wprowadzono powszechną elektryfikację. Do przepływu informacji wykorzystywano telefony, radio oraz pierwsze telewizory. Dzięki rozwojowi lotnictwa oraz połączeń transatlantyckich postępowała globalizacja.
2. Podstawę gospodarek stanowiło nadal rolnictwo i przemysł ciężki. Rozwój technologii pozwolił na usprawnienie produkcji oraz mechanizację rolnictwa.
3. Dzięki powszechnemu dostępowi do nauki doszło do wielu nowych odkryć. Albert Einstein i inni fizycy odkryli podstawy mechaniki kwantowej. Wynaleziono pierwszy antybiotyk – penicylinę. Poza tym Zygmunt Freud opracował podstawy psychoanalizy. W państwach totalitarnych często naginano wyniki badań do udowadniania państwowych teorii, np. rasizmu.
4. Wielka Wojna doprowadziła do kryzysu dotychczasowych wzorców kulturowych. W kulturze masowej dominowały kino oraz radio, pojawił się komiks. Dostęp do najświeższych informacji gwarantowała prasa. Kultura i sztuka były wykorzystywane w propagandzie państwowej.

8 Na drodze ku wojnie

1. Dotknięte doświadczeniami ostatniej wojny Wielka Brytania i Francja dążyły do eliminacji wojny ze stosunków międzynarodowych. Podpisano wielostronny pakt o wyrzeczeniu się wojny oraz próbowano wdrożyć postanowienia rozbrojeniowe.
2. W celu przeciwstawienia się rewizjonizmowi granic ustalonych w Paryżu państwa Europy Wschodniej zawiązały nowe sojusze – Małą Ententę oraz ententę bałkańską.
3. Wobec bierności Ligi Narodów co do remilitaryzacji Nadrenii i wznowienia niemieckich zbrojeń Hitler próbował rozszerzyć swoje strefy wpływów. 12 marca 1938 r. doszło do anszlusu (przyłączenia) Austrii.
4. W 1938 r. na konferencji w Monachium Francja i Wielka Brytania zdecydowały o przyznaniu Hitlerowi rejonu Sudetów. W kolejnym roku doszło do rozbioru Czechosłowacji. Hitler szukał porozumienia z ZSRS. 23 sierpnia 1939 r. podpisano pakt Ribbentrop–Mołotow.
5. W latach 1936–1939 doszło do wojny domowej w Hiszpanii między nacjonalistami i socjalistami. Zakończyła się zwycięstwem gen. Francisco Franco i wprowadzeniem prawicowych rządów autorytarnych.

Data	Wydarzenie
1917 r.	deklaracja Balfoura
I 1919–I 1920	konferencja pokojowa w Paryżu
28 VI 1919 r.	układ z Niemcami w Wersalu; utworzenie Ligi Narodów
1919–1933	Republika Weimarska
10 IX 1919 r.	układ z Austrią w Saint-Germain
27 XI 1919 r.	układ z Bułgarią w Neuilly
4 VI 1920 r.	układ z Węgrami w Trianon
10 VIII 1920 r.	układ z Turcją w Sèvres
1921 r.	wprowadzenie NEP-u w Rosji Sowieckiej
XI 1921–II 1922 r.	konferencja waszyngtońska
16 IV 1922 r.	niemiecko-sowiecki układ z Rapallo
X 1922 r.	marsz na Rzym
30 XII 1922 r.	utworzenie ZSRS
24 VII 1923 r.	traktat pokojowy kończący wojnę grecko-turecką w Lozannie
XI 1923 r.	pucz monachijski
1924 r.	plan Dawesa
X 1925 r.	traktat z Locarno
1927 r.	początek wojny domowej w Chinach
24 X 1929 r.	czarny czwartek, początek Wielkiego Kryzysu
1932–1933	Wielki Głód na Ukrainie
1933 r.	wprowadzenie Nowego Ładu w USA
30 I 1933 r.	objęcie urzędu kanclerza przez Adolfa Hitlera
1934 r.	powstanie ententy bałkańskiej
29–30 VI 1934 r.	„noc długich noży”
X 1935–V 1936 r.	wojna włosko-abisyńska
V 1935 r.	układ francusko-sowiecki o wzajemnej pomocy
7 III 1936 r.	remilitaryzacja Nadrenii
1936–1939	wojna domowa w Hiszpanii
1936 r.	pakt antykominternowski
1937 r.	początek inwazji japońskiej na Chiny
12 III 1938 r.	anszlus Austrii
9–10 XI 1938 r.	„noc kryształowa”
29 XI 1938 r.	konferencja monachijska
23 VIII 1939 r.	pakt Ribbentrop–Mołotow

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Mapa Niemiec

Zaznacz poprawne dokończenie zdania i uzasadnij swój wybór.

Mapa przedstawia granice Niemiec

A. w listopadzie 1936 r.

B. w kwietniu 1938 r.

C. w listopadzie 1938 r.

D. w kwietniu 1939 r.

Wskazówki:

a) Przypomnij sobie poszczególne etapy rozszerzania terytorium przez III Rzeszę. Postaraj się przyporządkować do podanych lat konkretne wydarzenia i obszary. Twoim zadaniem jest odpowiednie umiejscowienie pokazanej sytuacji politycznej w czasie.

b) Zastanów się, jakie zmiany terytorialne pasują do dostępnych odpowiedzi i wybierz właściwą. Zwróć uwagę na charakterystyczne elementy mapy. Do Niemiec została przyłączona Austria (zajęta w marcu 1938 r.), a także Sudety (zajęte jesienią 1938 r.). Nadal istnieje jednak Czechosłowacja, która została rozebrana przez III Rzeszę dopiero w marcu 1939 r. Musisz wskazać konkretne obszary w uzasadnieniu, odpowiedź nie może być zbyt ogólna.

Odpowiedź:

C.

Na mapie do Niemiec przyłączona jest Austria (zajęta w marcu 1938 r.), Sudety (zajęte we wrześniu – październiku 1938 r.), jednak jeszcze istnieje Czechosłowacja, która rozpadła się dopiero w marcu 1939 r.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Mapa Niemiec

Zaznacz poprawne dokończenie zdania i uzasadnij swój wybór.

Mapa przedstawia granice Niemiec

A. w listopadzie 1936 r.

B. w kwietniu 1938 r.

C. w listopadzie 1938 r.

D. w kwietniu 1939 r.

2 Źródło. Fragment współczesnego opracowania

Na koniec miesiąca [on] zaplanował marsz na [stolicę] z 4 dywizjami liczącymi razem 40 tys. mężczyzn w czarnych koszulach. Wielu dowódców wojskowych i policyjnych zgodziło się nie otwierać do nich ognia [...]. Kiedy wieczorem 28 października jego źle wyposażona, źle ubrana, niedokarmiona armia zatrzymała się w ulewnym deszczu u wrót [stolicy], nie wyglądała groźnie. Rząd, chociaż słaby, dysponował garnizonem złożonym z 28 tys. ludzi [...] w związku z tym zgodził się ogłosić stan wyjątkowy. Ale w mieście huczało od pogłosek i błędnych informacji [...]. Młodziutki król, Wiktor Emanuel, [...] dowiedział się, że przeciwko stutysięcznej hordzie gotowych na wszystko faszystów stoi jedynie 6 tys. niezdyscyplinowanych żołnierzy. Wpadł w panikę i odmówił podpisania dekretu o stanie wyjątkowym, a gotowe afisze trzeba było zdzierać z murów. W tym momencie rząd stracił serce do walki.

Źródło: P. Johnson, *Historia świata*, Londyn 1992, s. 133.

Podaj stosowaną w historiografii nazwę wydarzenia opisanego w źródle i rok, w którym nastąpiło.

3 **Źródło 1. Fragment współczesnego opracowania**

Z wielkiego państwa, obejmującego obszar 325 tys. km^2 i 21 mln mieszkańców, w ramach nowego państwa pozostało 93 tys. km^2 i 8 mln mieszkańców. Traktat sankcjonował ten stan rzeczy oraz zmuszał [...] do redukcji ich sił zbrojnych do stanu 35 tys. ludzi, pozbawionych ciężkiej artylerii, lotnictwa i marynarki wojennej [...] zobowiązane do płacenia odszkodowań wojennych oraz uznania szczególnych praw państw zwycięskich w gospodarce i handlu. Dzień podpisania traktatu [...] uznali za dzień żałoby narodowej. Państwo zachowało ustrój monarchii konstytucyjnej, ale wobec zakazu powrotu monarchii Habsburgów nie miało monarchy. Urząd głowy państwa sprawował regent [...].
[...] uznali się za naród najbardziej poszkodowany przez wojnę i niesprawiedliwy traktat pokojowy, toteż należeli do narodów usposobionych skrajnie rewizjonistycznie.

Źródło: A. Czubiński, *Historia powszechna XX wieku*, Poznań 2009, s. 134.

Źródło 2. Mapa Europy

Podaj nazwę państwa opisanego w źródle oraz wpisz cyfrę, jaką zaznaczono jego obszar na mapie.

4 **Źródło. Fragment przemówienia Benita Mussoliniego**

Musimy więc być przygotowani do wojny, nie na jutro, lecz już na dziś. Stajemy się narodem żołnierskim i chcemy być nim w jeszcze większym stopniu. I ponieważ nie obawiam się słów, dodam, naród żołnierski oznacza naród wojowniczy, posiadający w coraz wyższym stopniu cnoty posłuszeństwa, ofiarności i oddania dla Ojczyzny. Oznacza to, że całe życie narodu, polityczne, gospodarcze i duchowe musi być nastawione na nasze wojskowe konieczności. Wojnę nazywa się najwyższym trybunałem sądowym narodów, a ponieważ narody nie zatrzymują się w rozwoju, lecz postępują zgodnie z prawami siły oraz swej historycznej dynamiki, dlatego wojna pozostanie mimo wszystkich protokołów i mimo mniej lub więcej dobrych zamiarów. Tak jak wojna stała u kolebki ludzkości, tak będzie jej towarzyszyć także i w przyszłych stuleciach.

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 3, Rzeszów 1998, s. 39–40.

Wyjaśnij, jakie zdaniem autora tekstu było znaczenie wojen w dziejach ludzkości.

5 **Źródło. Fragment współczesnego opracowania**

[Hitler] miał coraz więcej powodów, by zniszczyć dowództwo i niezależność SA [...]. Hitler ruszył z czystką, będącą aktem absolutnego gangsterstwa, gdy tylko Himmler uzyskał monopol władzy nad policją polityczną. Postanowił zamordować wszystkich swoich politycznych wrogów jednocześnie, a przy okazji chciał wyrównać pewne stare długi [...]. Himmler i Heydrich przygotowali ostateczną listę, a Hitler jedynie podkreślił ołówkiem nazwiska tych, którzy mieli być rozstrzelani. Rankiem [...] Hitler osobiście obudził Röhma [...]. Bawarski minister sprawiedliwości nie chciał zarządzać masowych rozstrzeliwań jedynie na podstawie przepisanej na maszynie listy, tak więc Röhm oraz jego wspólnicy zostali zamordowani przez policję polityczną dopiero 2 lipca.

Źródło: P. Johnson, *Historia świata*, Londyn 1992, s. 399–400.

Na podstawie źródła i własnej wiedzy oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Tekst opisuje wydarzenia znane w historiografii jako „noc długich noży".	P	F
Opisywane wydarzenia nastąpiły po anszlusie Austrii.	P	F
W wyniku opisywanych wydarzeń zginęło dowództwo SA – ugrupowania skupiającego działaczy niemieckiej partii komunistycznej.	P	F

6 **Źródło. Fragment układu międzynarodowego**

Niemcy, Zjednoczone Królestwo, Francja i Włochy, biorąc pod uwagę osiągnięte już w zasadzie porozumienie co do odstąpienia Niemcom obszaru zamieszkanego przez Niemców sudeckich, zgodziły się na poniżej wymienione sposoby i warunki tej cesji oraz na zarządzenia, jakie mają być wydane [...].

1. Ewakuacja rozpocznie się 1 października.
2. Zjednoczone Królestwo, Francja i Włochy zgodne są do tego, żeby ewakuacja tego obszaru była zakończona 10 października, i to bez zniszczenia jakichkolwiek urządzeń, i że rząd czechosłowacki ponosi odpowiedzialność za to, że ewakuacja będzie dokonana bez uszkodzenia wspomnianych urządzeń.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 114.

a) Podaj nazwę konferencji międzynarodowej, podczas której powstał przedstawiony fragment.

b) Podaj nazwisko premiera brytyjskiego, który podpisał ten układ.

c) Wymień zobowiązania narzucone Czechosłowacji.

• *Rozbrajanie Niemców w Warszawie* – obraz Stanisława Bagieńskiego z 1938 r.

VII
II RZECZPOSPOLITA

1 Odzyskanie niepodległości
2 Ustalenie granic na zachodzie i południu
3 Walki o granice na wschodzie
4 Pierwsze lata II Rzeczypospolitej
6 Zamach majowy i rządy sanacji
6 Społeczeństwo II Rzeczypospolitej
7 Gospodarka polska w okresie międzywojennym
8 Kultura i nauka międzywojennej Polski
9 Ostatnie lata II Rzeczypospolitej

1 ODZYSKANIE NIEPODLEGŁOŚCI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie znaczenie dla sprawy polskiej miał Akt 5 listopada?
2. Jaka sytuacja panowała na ziemiach polskich w 1918 r.?

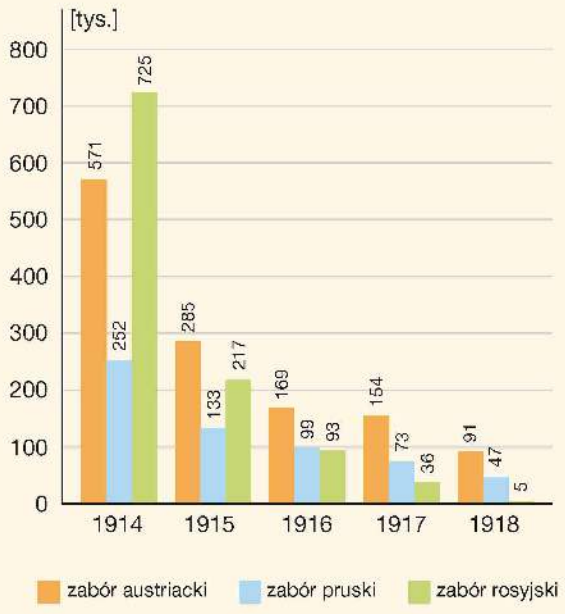
SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA

W drugiej połowie 1918 r. sytuacja militarna i polityczna w Europie coraz bardziej sprzyjała Polakom. Jesienią rozpadły się Austro-Węgry, na których gruzach zaczęły powstawać samodzielne państwa narodowe. W Rosji nadal trwała wojna domowa, a utrzymująca się za pomocą terroru władza bolszewicka była jeszcze zbyt słaba i niezdolna do podjęcia działań ofensywnych. Na froncie zachodnim oddziały ententy zaczęły odnosić zwycięstwa nad niemieckimi wojskami, co doprowadziło do rewolucji i upadku monarchii w Niemczech. Z tego powodu w dniu 11 listopada 1918 r. Niemcy byli zmuszeni prosić o zawieszenie broni na froncie zachodnim, co równało się ich kapitulacji. Tymczasem zwycięskie państwa dzięki działalności Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu przychylnie odnosiły się do idei suwerennej Polski. Co więcej, Stany Zjednoczone uważały istnienie niepodległego pań-

STRATY I ZNISZCZENIA WOJENNE

Walki podczas I wojny światowej na froncie wschodnim przez długi czas toczyły się na ziemiach polskich należących do Rosji i Austro-Węgier. Szacuje się, że w ich wyniku zniszczeniu uległa trzecia część znajdującego się tam majątku narodowego. Wielkie spustoszenie wywołały przemarsze obcych wojsk, które niszczyły napotykane na swojej drodze miasta i wioski. Choć żołnierze rosyjscy, stosujący podczas odwrotu taktykę spalonej ziemi, dewastowali głównie tereny wiejskie, zniszczeniu uległy również niektóre miasta. Jednym z pierwszych był Kalisz, który w 1914 r. został z niewyjaśnionych przyczyn zaatakowany przez oddziały niemieckie. Walki prowadzone z wykorzystaniem artylerii spowodowały unicestwienie licznych budynków mieszkalnych, zabudowań gospodarczych, a także świątyń i szkół. Wielu Polaków straciło dorobek swojego życia. Ponadto szacuje się, że na skutek walk zginęło ponad 500 tys. polskich żołnierzy oraz 300–400 tys. cywili.

Liczba osób zmobilizowanych na obszarze Polski (w granicach z 1923 r.) do armii zaborczych w latach 1914–1918

? Jakie straty dotknęły polską ludność w wyniku działań wojennych?

stwa polskiego za jeden z głównych warunków utrzymania pokoju na kontynencie. Sytuacja międzynarodowa sprzyjała więc dążeniom polskich środowisk niepodległościowych.

OŚRODKI WŁADZY PAŃSTWOWEJ

W obliczu klęski państw centralnych jesienią 1918 r. na ziemiach polskich rozpoczął się proces powstawania pierwszych ośrodków niepodległej władzy. Ich celem było przejęcie kontroli nad krajem oraz zapewnienie bezpieczeństwa i porządku. Najstarszym i najlepiej funkcjonującym ośrodkiem polskiego przywództwa pozostawała warszawska **Rada Regencyjna**, której podlegały rada ministrów, administracja terenowa oraz siły zbrojne. 7 listopada 1918 r. regenci ogłosili powstanie niepodległego i zjednoczonego państwa polskiego, obejmującego ziemie wszystkich trzech zaborów oraz tereny nad Bałtykiem. Zapowiedzieli też przeprowadzenie demokratycznych wyborów do sejmu, na których podstawie miał zostać wyłoniony nowy rząd. Brak wystarczającej siły politycznej, dotychczasowa zależność Rady od okupantów oraz jej konserwatywny charakter nie pozwoliły jednak na przejęcie przez nią kontroli nad odradzającym się państwem.

Rada Regencyjna, w skład której wchodzili Józef Ostrowski 1, arcybiskup Aleksander Kakowski 2 oraz książę Zdzisław Lubomirski 3.

▪ *fotografia, Warszawa, 27 X 1917 r.*

POLSKA ORGANIZACJA WOJSKOWA

Polska Organizacja Wojskowa (POW) była tajną formacją zbrojną utworzoną w lecie 1914 r. w Królestwie Polskim przez Józefa Piłsudskiego. Jej pierwotnym zadaniem było przygotowanie antyrosyjskiego powstania. W początkowych miesiącach wojny POW prowadziła szkolenia wojskowe dla młodzieży oraz działalność szpiegowską i sabotażową na tyłach wojsk rosyjskich. Po zajęciu Królestwa Polskiego przez państwa centralne organizacja działała na wpół jawnie, a wielu jej członków zasiliło szeregi Legionów Polskich. Wkrótce POW dotknęły liczne represje (głównie ze strony Niemców), w wyniku których przeszła ona do pełnej konspiracji. W tym okresie formacja spodziewała się rychłej klęski państw centralnych i przygotowywała się do przejęcia okupowanych przez nie obszarów. Członkowie POW brali też aktywny udział w powstaniu wielkopolskim i powstaniach śląskich. W listopadzie 1918 r. dzięki zaangażowaniu peowiaków powiodła się akcja rozbrajania niemieckich i austro-węgierskich sił okupujących byłą Kongresówkę.

Józef Piłsudski na ćwiczeniach POW w Zielonce pod Warszawą w kwietniu 1917 r. w otoczeniu żołnierzy z tej organizacji.

▪ *fotografia, Zielonka, kwiecień 1917 r.*

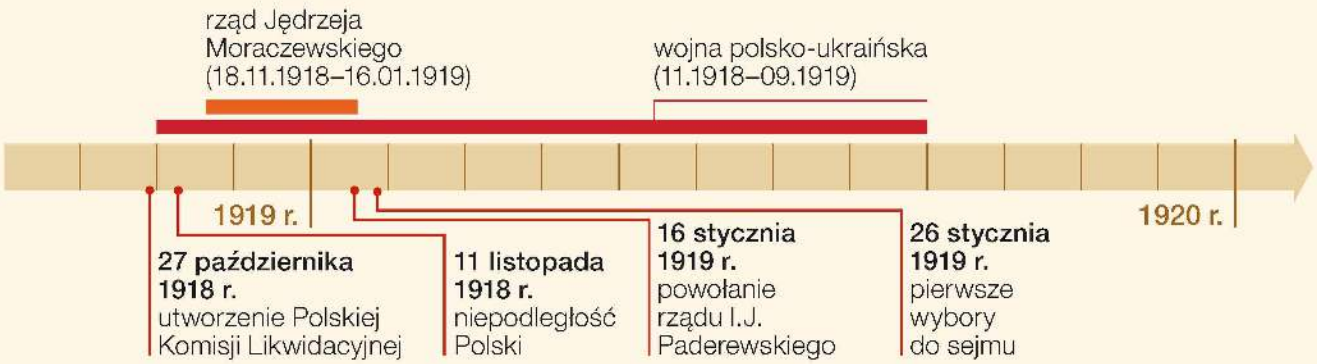
? Jakimi działaniami zajmowała się POW podczas I wojny światowej?

Upadek Austro-Węgier spowodował, że 27 października 1918 r. polscy działacze wszystkich opcji politycznych utworzyli w Krakowie **Polską Komisję Likwidacyjną (PKL)** z **Wincentym Witosem** na czele. Jej zadaniem było pokojowe przejęcie władzy w Galicji i na Śląsku Austriackim. Zwierzchnictwu krakowskiego ośrodka podporządkowały się Małopolska Zachodnia wraz ze Śląskiem Cieszyńskim. Wschodnia część byłego zaboru znalazła się jednak pod kontrolą organizujących się władz ukraińskich, a Lwów stał się rejonem zaciętych walk między Polakami i Ukraińcami. Napięta sytuacja panowała także na Śląsku Cieszyńskim, gdzie po początkowym okresie pokojowych stosunków zaczęły narastać konflikty między Polakami a Czechami. Pomimo nacisków ze strony warszawskiej Rady Regencyjnej Komisja Likwidacyjna nie uznała jej zwierzchnictwa.

Na obszarze okupacji austriackiej kontrolę stopniowo przejmowały pozostające w rękach Polaków władze lokalne, a także konspiratorzy z **Polskiej Organizacji Wojskowej**. W nocy z 6 na 7 listopada 1918 r. w Lublinie ukonstytuował się **Tymczasowy Rząd Republiki Polskiej** z działaczem socjalistycznym **Ignacym Daszyńskim** na czele. Rząd ten miał lewicowy charakter i zadeklarował chęć przeprowadzenia głębokich reform społecznych (m.in. wdrożenia ośmiogodzinnego dnia pracy, obowiązkowych ubezpieczeń pracowniczych, równouprawnienia kobiet i mężczyzn itp.). Podobnie jak Komisja Likwidacyjna, rząd lubelski nie uznał autorytetu Rady Regencyjnej, zarzucając jej bezprawne zagarnięcie władzy. Swoją pozycję opierał na podległej Józefowi Piłsudskiemu POW.

Mimo klęski militarnej na froncie zachodnim i rewolucji w Niemczech na ziemiach zaboru pruskiego nadal funkcjonowały organy dawnej administracji państwowej. Współdziałały z nią powołane w czasie wydarzeń rewolucyjnych rady robotniczo-żołnierskie, w których zdecydowaną przewagę mieli Niemcy. Polacy tworzyli oddolnie system **Polskich Rad Ludowych**, mający reprezentować ich interesy wobec władz niemieckich. Wśród polskiej ludności panowała nadzieja na korzystne dla niej rozstrzygnięcie przyszłego kongresu pokojowego. Na przełomie listopada i grudnia 1918 r. przeprowadzono demokratyczne wybory do **Polskiego Sejmu Dzielnicowego**. Jego inauguracja nastąpiła w Poznaniu 5 grudnia 1918 r. W toku obrad zaakceptowano jako najwyższą władzę polską w Niemczech **Naczelną Radę Ludową (NRL)**. Dominujące wpływy w organizacji zdobyła Narodowa Demokracja, a jej działacze, ksiądz Stanisław Adamski i Władysław Seyda [czyt.: sejda], weszli w skład Komisariatu NRL. Władze te nie uznawały zwierzchnictwa rządu polskiego w Warszawie, a za reprezentanta swoich interesów uważały **Komitet Narodowy Polski**.

POCZĄTKI NIEPODLEGŁOŚCI

? Jaki czas minął między odzyskaniem niepodległości a pierwszymi wyborami do sejmu?

WARTO WIEDZIEĆ

Orlęta Lwowskie

Tym mianem określa się zamieszkałą we Lwowie polską młodzież, która w 1918 r. broniła miasta przed żołnierzami ukraińskimi. Wobec początkowego braku regularnej armii do ochotniczych jednostek wojskowych wcielano uczniów i studentów. W konflikcie zbrojnym wzięli udział zarówno chłopcy, jak i dziewczęta. Na ponad 6 tys. walczących Polaków 1421 nie przekroczyło 17. roku życia, a najmłodszy z obrońców miał zaledwie 9 lat. Jednym z zasłużonych Orląt był najmłodszy w historii kawaler Orderu Virtuti Militari, 13-letni Antoś Petrykiewicz. Uznanie zyskał również o rok starszy Jurek Bitschan [czyt.: biczan], który zginął w przeddzień zakończenia walk. Młodzi bohaterowie spoczywają na Cmentarzu Obrońców Lwowa, który powstał z inicjatywy władz miasta już po zakończeniu walk.

? Poszukaj informacji na temat losów Cmentarza Orląt Lwowskich w XX w.

Orlęta – obrona cmentarza to obraz Wojciecha Kossaka poświęcony młodym obrońcom Lwowa z okresu walk z Ukraińcami.

- *obraz, Polska, 1926 r.*

WALKI POLSKO-UKRAIŃSKIE

Upadek monarchii habsburskiej sprawił, że zamieszkujący Galicję Wschodnią Ukraińcy, podobnie jak Polacy, zaczęli snuć plany budowy niepodległego państwa. Jesienią 1918 r. powołali oni **Zachodnioukraińską Republikę Ludową (ZURL)**, obejmującą tereny od Sanu aż po rzekę Zbrucz. Narastające od dziesięcioleci napięcia, które od dawna tliły się pomiędzy dwiema narodowościami, doprowadziły do wybuchu otwartego konfliktu w chwili upadku dotychczasowej władzy cesarskiej. 1 listopada 1918 r. żołnierze **Ukraińskiej Armii Halickiej** opanowali strategiczne punkty Lwowa, starając się przejąć całkowitą kontrolę nad miastem. Opór stawili im Polacy. We Lwowie funkcjonowały zalążki Wojska Polskiego (formalnie podległe Radzie Regencyjnej) oraz liczne organizacje konspiracyjne, m.in. POW. Do walki stanęła także młodzież (**Orlęta Lwowskie**) oraz kobiety. Dzięki determinacji mieszkańców Lwowa i pomocy wojska przybyłego z Małopolski Zachodniej miasto pozostało w polskich rękach, a jego obrona wpisała się trwale w mitologię narodową.

Żołnierze polscy walczący podczas obrony Lwowa w 1918 r. Wielu z obrońców biorących udział w konflikcie zbrojnym nie ukończyło 18. roku życia.

- *fotografia, Lwów, 1918 r.*

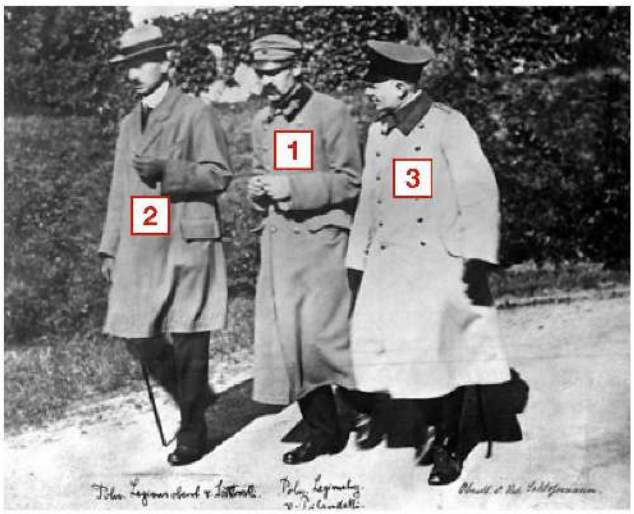
Mimo utrzymania Lwowa łączność z ziemiami polskimi była utrudniona, a w Galicji Wschodniej trwała regularna wojna polsko-ukraińska. W tym okresie ZURL połączyła się z **Ukraińską Republiką Ludową** z Kijowa. Jednak zjednoczone państwo ukraińskie musiało walczyć na kilku frontach, odpierając na

wschodzie ataki bolszewików oraz białych. Dlatego po przybyciu do Galicji Wschodniej regularnych oddziałów Wojska Polskiego Polacy zepchnęli przeciwnika na wschód. Choć znajdujący się w ciężkiej sytuacji Ukraińcy zgodzili się na oficjalne zawieszenie broni we wrześniu 1919 r., ostateczny kres wojny przyniosło dopiero zagrożenie bolszewickie na początku 1920 r.

Podczas walk we wschodniej Galicji oraz Lwowie na przełomie 1918–1919 r. doszło do pogromów ludności żydowskiej, których dopuścili się także polscy żołnierze. Żydów oskarżano o współpracę z Ukraińcami i bolszewikami. Prasa na całym świecie upubliczniała te nieuzasadnione akty agresji, co niekorzystnie wpłynęło na pozycję polskich dyplomatów biorących udział w toczącej się wówczas konferencji pokojowej w Paryżu.

ODZYSKANIE NIEPODLEGŁOŚCI

10 listopada 1918 r. do Warszawy przybył, zwolniony z twierdzy w Magdeburgu, **Józef Piłsudski**. W momencie powrotu do stolicy cieszył się wielkim poważaniem polskiego społeczeństwa. Był twórcą słynnych Legionów i założycielem POW. Zaufaniem darzyły go środowiska lewicowe, co miało szczególne znaczenie w obliczu znacznej radykalizacji

Józef Piłsudski 1 wraz z Kazimierzem Sosnkowskim 2 oraz niemieckim oficerem, hrabią Harrym Kesslerem 3 w ostatnich dniach pobytu w twierdzy w Magdeburgu.

▪ *fotografia, Magdeburg, listopad 1918 r.*

nastrojów społecznych jesienią 1918 r. i toczących się wówczas rewolucji w Rosji i Niemczech. O autorytecie Piłsudskiego świadczyło również powierzenie uwięzionemu jeszcze w Magdeburgu komendantowi pieczy nad przyszłą armią polską. **11 listopada 1918 r.**, w dniu podpisania przez Niemcy zawieszenia broni na froncie zachodnim, urzędująca w Warszawie Rada Regencyjna przekazała Piłsudskiemu władzę nad pozostającymi w jej dyspozycji siłami zbrojnymi. Konserwatywne środowisko regentów uznało, że jest on jedyną

POSTAĆ HISTORYCZNA

JĘDRZEJ MORACZEWSKI (1870–1944)

Wywodził się z wielkopolskiej rodziny szlacheckiej, w której żywe były tradycje walki o niepodległość oraz pracy organicznej. Po ukończeniu Politechniki Lwowskiej związał się z galicyjskim ruchem socjalistycznym. W 1907 r. został posłem do parlamentu austriackiego. Po wybuchu I wojny światowej wstąpił do Legionów Polskich. Wielki wpływ na jego działania i przekonania polityczne wywarł Józef Piłsudski, którego Moraczewski uznawał na niekwestionowany autorytet. W listopadzie 1918 r. wszedł w skład rządu lubelskiego, a następnie na żądanie naczelnika państwa stanął na czele pierwszego gabinetu odrodzonej Polski. Podczas wojny z bolszewikami dał się poznać jako doskonały organizator i dowódca frontowy. Opowiedział się po stronie Piłsudskiego w czasie zamachu majowego. W okresie sanacji minister robót publicznych i działacz prorządowych związków zawodowych. Zginął w sierpniu 1944 r. przy własnym biurku, trafiony przypadkowym odłamkiem pocisku artyleryjskiego.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TELEGRAM PIŁSUDSKIEGO

16 listopada 1918 r., tuż po otrzymaniu pełni władzy cywilnej i wojskowej, naczelnik państwa Józef Piłsudski nadał do rządów na świecie telegram informujący o odrodzeniu Rzeczypospolitej Polskiej.

Jako Wódz Naczelny Armii Polskiej, pragnę notyfikować rządom i narodom wojującym i neutralnym istnienie Państwa Polskiego Niepodległego, obejmującego wszystkie ziemie zjednoczonej Polski.
Sytuacja polityczna w Polsce i jarzmo okupacji nie pozwoliły dotychczas narodowi polskiemu wypowiedzieć się swobodnie o swym losie. Dzięki zmianom, które nastąpiły wskutek świetnych zwycięstw armii sprzymierzonych – wznowienie niepodległości i suwerenności Polski staje się faktem dokonanym.
Państwo Polskie powstaje z woli całego narodu i opiera się na podstawach demokratycznych. Rząd Polski zastąpi panowanie przemocy, która przez sto czterdzieści lat ciążyła nad losami Polski – przez ustrój, zbudowany na porządku i sprawiedliwości.
Opierając się na Armii Polskiej pod moją komendą, mam nadzieję, że odtąd żadna armia obca nie wkroczy do Polski, nim nie wyrazimy w tej sprawie formalnej woli naszej. Jestem przekonany, że potężne demokracje Zachodu udzielą swej pomocy i braterskiego poparcia Polskiej Rzeczypospolitej Odrodzonej i Niepodległej.

Wódz Naczelny Piłsudski
Za Ministra Spraw Zagranicznych Filipowicz
Warszawa, 16 XI 1918 r.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 133.

? 1. Określ, w jakim celu Józef Piłsudski wystosował powyższy telegram.
2. Zdecyduj, czego oczekiwał od mocarstw zachodnich naczelnik państwa.

osobą mogącą zjednoczyć wokół siebie wszystkie siły polityczne w celu odbudowy państwa polskiego. Utrzymywał dobre stosunki z Berlinem oraz był tolerowany przez państwa ententy. **14 listopada 1918 r.** Rada Regencyjna przekazała mu więc pełnię władzy, wyznaczając go **Tymczasowym Naczelnikiem Państwa**. Zwierzchnictwo Piłsudskiego uznał też rząd lubelski.

18 listopada 1918 r. Piłsudski powierzył misję utworzenia nowego rządu działaczowi socjalistycznemu i swojemu bliskiemu współpracownikowi z okresu Legionów, **Jędrzejowi Moraczewskiemu**. Nowy premier przeprowadził szereg reform społecznych, które obejmowały m.in.:

- wprowadzenie ośmiogodzinnego dnia pracy,
- ustanowienie „angielskiej soboty", czyli sześciogodzinnego dnia pracy w sobotę,
- wprowadzenie ubezpieczeń społecznych dla pracowników,
- ustanowienie płacy minimalnej,
- powołanie do życia Inspekcji Pracy – organu państwowego nadzorującego warunki pracy i stosunki między pracodawcami i robotnikami,
- ustanowienie praw chroniących lokatorów przed nieuzasadnioną eksmisją,
- walkę z lichwą i spekulacją.

Najważniejszym posunięciem politycznym nowego rządu było wydanie dekretów przygotowujących wybory do Sejmu Ustawodawczego. Ogłoszono demokratyczną ordynację wyborczą, w myśl której wybory wyznaczone na 19 stycznia 1919 r. miały być **powszechne**, **równe**, **bezpośrednie**, **tajne** i **proporcjonalne**. Czynne i bierne prawo wyborcze uzyskały także kobiety, co było jednym z pierwszych tego typu uregulowań w Europie.

Zarówno posunięcia Moraczewskiego, jak i skupienie szerokiej władzy w rękach Piłsudskiego budziły sprzeciw ugrupowań prawicowych. Rząd uznawano za socjalistyczny, zagrażający pozycji dotychczasowych warstw

posiadających. Słabością pierwszego rządu odrodzonej Rzeczypospolitej był też fakt, że nie został on uznany przez państwa ententy, które za jedyne prawowite przedstawicielstwo Polaków uważały **Komitet Narodowy Polski**. Istnienie tego rodzaju dwuwładzy osłabiało pozycję Polski na forum zapowiedzianej konferencji pokojowej w Paryżu. Fakt ten przeważył o dymisji gabinetu Jędrzeja Moraczewskiego i powołaniu przez Piłsudskiego nowego rządu pod kierownictwem przybyłego z Zachodu **Ignacego Jana Paderewskiego** (16 stycznia 1919 r.). Posunięcie to doprowadziło do uznania warszawskich władz przez mocarstwa europejskie i złagodziło podziały wewnątrz polskiego społeczeństwa.

KONFERENCJA PARYSKA

Równocześnie z wydarzeniami w Polsce trwały przygotowania do konferencji pokojowej w Paryżu. Wśród wielu kwestii wymagających rozstrzygnięcia ważne miejsce zajmowała sprawa polska. Delegatami KNP podczas konwencji byli **Roman Dmowski** i **Ignacy Jan Paderewski**. Na początku 1919 r., mimo niesnasek wynikających z różnic politycznych, doszło do porozumienia między KNP a Józefem Piłsudskim.

Po rozpoczęciu obrad konferencji Dmowski przedstawił rządom europejskim swoje postulaty terytorialne, dla których punktem wyjścia była granica I Rzeczypospolitej z 1772 r. Polityk wnioskował także o przyłączenie do odrodzonego państwa nabytków terytorialnych na zachodzie (Śląsk) i północy (Mazury) kosztem Niemiec. Początkowo, za namową dyplomatów francuskich, komisja przystała na większość

Czołowi przedstawiciele Komitetu Narodowego Polskiego na Zachodzie, którzy w 1919 r. reprezentowali Polskę na konferencji pokojowej w Paryżu. W pierwszym rzędzie pośrodku siedzi Roman Dmowski.

▪ *fotografia, Francja, 1917 r.*

postulatów Dmowskiego. Wywołało to jednak sprzeciw Brytyjczyków, którzy obawiali, że silna Polska, ściśle współpracująca z Francją, zaburzy równowagę europejską. Ostatecznie w postanowieniach konferencji paryskiej znalazły się zdecydowanie mniej korzystne dla Polski ustalenia obejmujące:

- utworzenie Wolnego Miasta Gdańska – znajdującego się pod patronatem Ligi Narodów neutralnego terytorium, z którego portu, na mocy międzynarodowej gwarancji, mogły korzystać zarówno Polska, jak i Niemcy;
- przeprowadzenie pod nadzorem międzynarodowym plebiscytu na obszarze Warmii, Mazur i Powiśla;
- przeprowadzenie pod nadzorem międzynarodowym plebiscytu na Górnym Śląsku;
- przyjęcie przez Polskę małego traktatu wersalskiego, gwarantującego ochronę praw mniejszości narodowych.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób korzystna sytuacja międzynarodowa wpływała na interesy państwa polskiego.
2. Scharakteryzuj pierwsze ośrodki władzy państwowej powstałe w latach 1918–1919.
3. Określ, jaką rolę odegrał Józef Piłsudski w odzyskaniu niepodległości.
4. Zdecyduj, do jakiego stopnia Dmowskiemu udało się spełnić postulaty przedstawione podczas konferencji paryskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Rezler, *Polska niepodległość 1918*, Poznań 2018.
P. Skibiński, *Polska 1918*, Warszawa 2018.

2 USTALENIE GRANIC NA ZACHODZIE I POŁUDNIU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Czego dotyczył Akt 5 listopada z 1916 r.?
2. Jakie decyzje dotyczące odbudowy państwa polskiego zostały podjęte podczas konferencji pokojowej w Paryżu?

SYTUACJA W ZABORZE PRUSKIM

Klęskę militarną Rzeszy oraz wybuch rewolucji powitano z nadzieją na przyłączenie **Poznania** i **Pomorza Nadwiślańskiego**, a także znacznej części **Górnego Śląska** oraz **Prus Wschodnich** do istniejącego już na terenie dawnej Kongresówki i Galicji państwa polskiego. Optymizm Polaków nie był bezpodstawny. Za fundament rozejmu podpisanego z zachodnimi mocarstwami Niemcy przyjęły deklarację prezydenta Wilsona mówiącą o zjednoczeniu wszystkich ziem polskich (a więc także tych znajdujących się pod panowaniem pruskim).

Mimo rewolucyjnego rozprzężenia w zaborze pruskim nadal funkcjonowała administracja państwowa i stacjonowały niemieckie wojska, a kraje europejskie w dalszym ciągu traktowały te ziemie jako integralną część Rzeszy. O ich losie rozstrzygnąć miała zapowiadana konferencja pokojowa w Paryżu. Niemcy uważali jednak, że wschodnia granica ich państwa nie powinna ulec zmianie i niechętnie patrzyli na aktywność polityczną Polaków. Dlatego na tym tle dochodziło do częstych napięć.

POWSTANIE WIELKOPOLSKIE

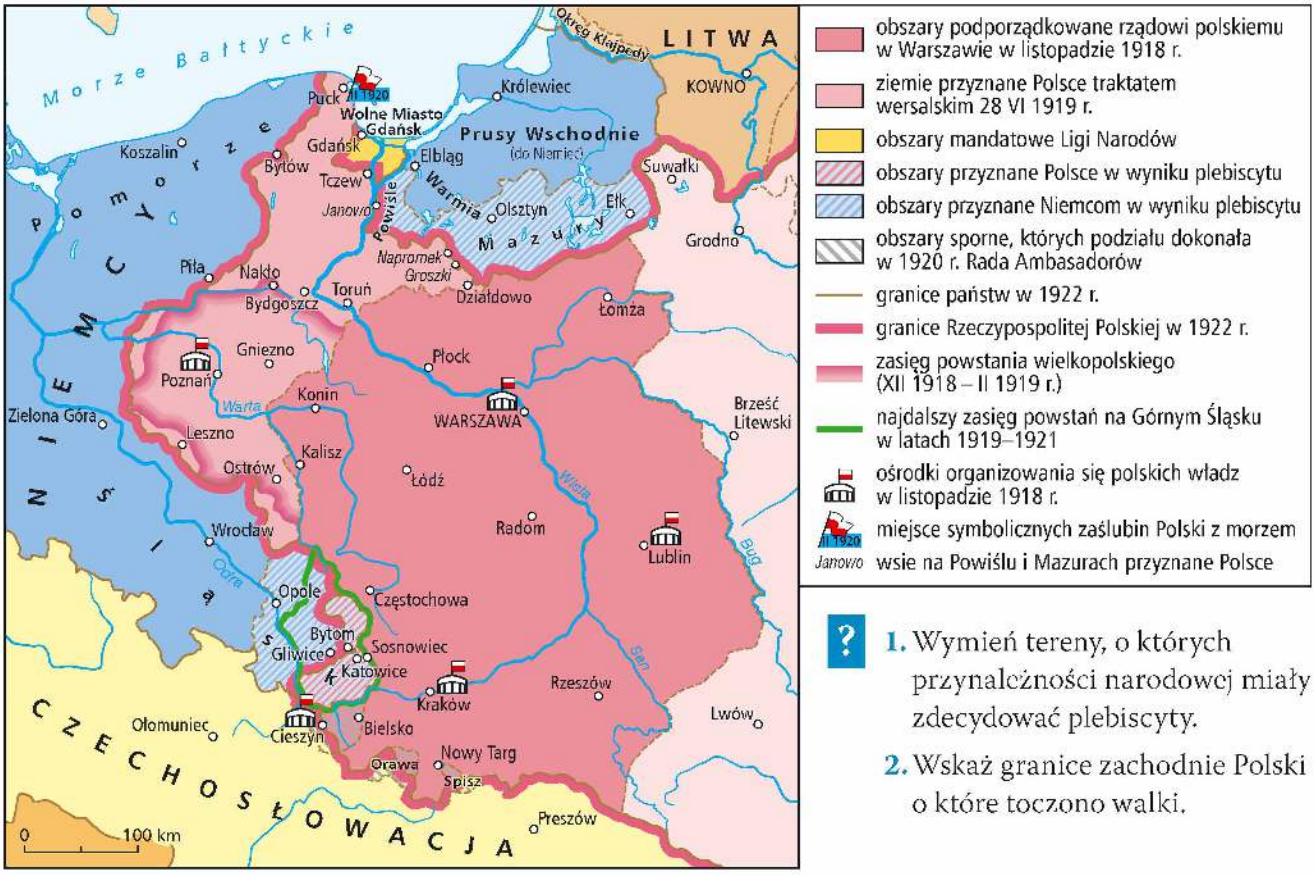
W listopadzie i grudniu 1918 r. na ziemie zaboru pruskiego powróciły w ramach demobilizacji tysiące polskich żołnierzy służących dotąd w armii niemieckiej. Spodziewając się możliwych zamieszek, władze Rzeszy zaczęły sprowadzać do wschodnich prowincji ochotnicze oddziały wojskowe, zwane **Grenzschutz** [czyt.: grencszuc]. Napiętą sytuację starała się neutralizować **Naczelna Rada Ludowa**, która obawiała się wznowienia i zwielokrotnienia prześladowań ludności polskiej. W takich okolicznościach **26 grudnia 1918 r.** do Poznania przybył w towarzystwie alianckiej misji wojskowej **Ignacy Jan Paderewski**. Specjalnie na tę okazję ulice miasta zostały przyozdobione flagami polskimi i alianckimi. Niemcy w prowokacyjny sposób zrywali przygotowane dekoracje, a narastające od miesięcy napięcie doprowadziło **27 grudnia 1918 r.** do rozpoczęcia walk. Polskie siły w szybkim tempie opanowały miasto. Za przykładem Poznania wkrótce poszła cała prowincja, a spontaniczne potyczki przekształciły się w **powstanie wielkopolskie**. Choć na terenach zdominowanych przez Polaków błyskawicznie usunięto pruską władzę, w miejscowościach z silnymi garnizonami niemieckimi walki były zaciekłe. W połowie stycznia 1919 r. zdecydowana większość Wielkopolski znajdowała się już jednak pod kontrolą sił powstańczych, nad którymi zwierzchnictwo

Przybycie Ignacego Jana Paderewskiego do Poznania stało się jedną z przyczyn wybuchu powstania przeciwko Niemcom. Wybitny pianista zatrzymał się w Wielkopolsce w drodze do Warszawy.

▪ *fotografia, Poznań, 26 XII 1918 r.*

WALKI O ZACHODNIĄ GRANICĘ RZECZYPOSPOLITEJ

1. Wymień tereny, o których przynależności narodowej miały zdecydować plebiscyty.
2. Wskaż granice zachodnie Polski o które toczono walki.

przejął **Komisariat Naczelnej Rady Ludowej**. Na wyzwolonym obszarze powstała polska administracja cywilna i wojskowa. Do Poznania przybył też gen. **Józef Dowbor-Muśnicki**, który podjął się dzieła przekształcenia oddziałów ochotniczych w regularną **Armię Wielkopolską**.

Swój sukces powstanie wielkopolskie zawdzięczało zarówno determinacji jego uczestników, jak i niezwykle korzystnej dla Polaków sytuacji w osłabionej wojną Rzeszy Niemieckiej. Istotne były także zabiegi polskich dyplomatów, którzy podczas konferencji pokojowej w Paryżu informowali państwa ententy o trudnej sytuacji militarnej Polaków w Wielkopolsce. W rezultacie, gdy na początku 1919 r. Niemcy przygotowywały się do zgniecenia polskiego zrywu narodowego, francuski marszałek Ferdynand Foch zagroził im wznowieniem działań zbrojnych na froncie zachodnim. Berlin nie był w stanie podjąć wówczas walki na dwóch frontach i został zmuszony do uznania polskich zdobyczy terytorialnych. Ostateczny powrót Wielkopolski do Rzeczypospolitej przypieczętowały postanowienia traktatu wersalskiego z czerwca 1919 r.

Powstańcy wielkopolscy z karabinem maszynowym, walczący o przywrócenie odebranych w wyniku zaborów ziem w granice nowo utworzonego państwa polskiego.

▪ *fotografia, Poznań, 1919 r.*

POWSTANIA ŚLĄSKIE

Na mieszanym etnicznie obszarze **Górnego Śląska** napięcie pomiędzy ludnością polską a niemiecką utrzymywało się od czasu zakończenia wojny. W rękach niemieckich znajdował się przemysł oraz wielkie majątki ziemskie. Mieszkający tam Polacy byli w większości ro-

Grupa powstańców śląskich z Bogucic przed wybuchem III powstania śląskiego na tle samochodu pancernego. Wystąpienie zbrojne przyniosło korzystne dla Polaków rozwiązanie kwestii przynależności Górnego Śląska.

▪ *fotografia, Śląsk, 1921 r.*

botnikami przemysłowymi i rolnikami. Cechowało ich przywiązanie do katolicyzmu, tradycji i mowy ojczystej. W czasie rewolucji w 1918 r. na tym obszarze powstały jednak polskie rady ludowe. Kilka tygodni później, po wybuchu powstania w Wielkopolsce, zostały utworzone konspiracyjne oddziały POW.

Kwestia przynależności Górnego Śląska do Rzeczypospolitej stanowiła jeden z najważniejszych postulatów zgłaszanych przez polską delegację podczas konferencji pokojowej w Paryżu. Choć żądania Polaków popierała dyplomacja francuska, odłączeniu prowincji od Niemiec zdecydowanie sprzeciwiała się Wielka Brytania. Ostatecznie mocarstwa zachodnie zdecydowały o przeprowadzeniu **plebiscytu** pod kontrolą międzynarodową. Jego wynik miał stać się podstawą do zgodnego z wolą miejscowej ludności przebiegu granicy polsko-niemieckiej na Górnym Śląsku.

W celu sparaliżowania polskiej aktywności politycznej władze niemieckie rozpoczęły akcję zastraszania i prześladowania lokalnej ludności. Miejscowi Niemcy tworzyli antypolskie oddziały tzw. samoobrony. Dochodziło też do licznych aktów terroru. W odpowiedzi Polacy ogłosili **strajk generalny**, a w sierpniu 1919 r. doszło do walk zbrojnych między członkami POW a bojówkami niemieckimi. W nocy z **16 na 17 sierpnia 1919 r.** wybuchło trwające tydzień **I powstanie śląskie**. Mimo klęski militarnej powstańców zakończyło się ono usunięciem z Górnego Śląska wojsk niemieckich i zastąpieniem ich siłami alianckimi (francuskimi, włoskimi i brytyjskimi). Rozpoczęły się także przygotowania do ogłoszonego

POSTAĆ HISTORYCZNA

WOJCIECH KORFANTY (1873–1939)

Pochodził z rodziny górnośląskiego górnika. W jego domu kultywowano język polski i wiarę katolicką. Od młodzieńczych lat pociągała go polityka i praca społeczna, prowadzona w kierunku rozbudzenia polskiej świadomości narodowej na Górnym Śląsku. Pracował jako redaktor pism wydawanych w języku ojczystym. W 1903 r. został posłem do parlamentu niemieckiego i sejmu pruskiego. Występował tam przeciwko wszelkim formom polityki germanizacyjnej. W 1920 r. został mianowany polskim komisarzem plebiscytowym, a po niepomyślnym wyniku referendum stanął na czele III powstania śląskiego. Był posłem na sejm w II Rzeczypospolitej i wicepremierem w rządzie Wincentego Witosa. Po przewrocie majowym ostro sprzeciwiał się antydemokratycznym posunięciom sanacji. Zmarł w sierpniu 1939 r., a jego pogrzeb, który odbył się w atmosferze zagrożenia nadchodzącą wojną, stał się wielką manifestacją uczuć patriotycznych Górnoślązaków.

POWSTANIA ŚLĄSKIE

1. Określ, które z powstań miało największy, a które najmniejszy zasięg terytorialny.
2. Wskaż obszar, który w lipcu 1922 r. został formalnie przyłączony do Rzeczypospolitej Polskiej.

wcześniej plebiscytu. Jednak napięcie pomiędzy Niemcami i Polakami nie ustępowało. Nadal dochodziło do prześladowań polskich działaczy, a przeciwnicy referendum zdemolowali siedzibę polskiego Komisariatu Plebiscytowego. Wydarzenie to doprowadziło do kolejnego zrywu zbrojnego. **II powstanie śląskie** wybuchło **19 sierpnia 1920 r.** i trwało sześć dni. W obliczu tych wydarzeń ententa podjęła szereg działań mających na celu zapewnienie bezpieczeństwa mieszkającym na Górnym Śląsku Polakom. Zlikwidowano niemiecką policję, a w jej miejsce utworzono mieszaną formację polsko-niemiecką.

Przeprowadzony **20 marca 1921 r.** pod nadzorem wojsk alianckich plebiscyt wypadł niekorzystnie dla Polski. Napięcia ponownie zaczęły narastać. Nasiliły się także szykany i dyskryminacja polskich pracowników ze strony Niemców (nastąpiły m.in. masowe zwolnienia z pracy robotników i górników deklarujących przywiązanie do polskości). W nocy z **2 na 3 maja 1921 r.** wybuchło **III powstanie śląskie**, na którego czele stanął **Wojciech Korfanty**. W przeciwieństwie do poprzednich zrywów wystąpienie było starannie przygotowane i uzyskało poparcie władz polskich w Warszawie. Walki miały szeroki zasięg terytorialny i trwały do 5 lipca 1921 r. Szczególnie ciężkie zmagania toczyły się w rejonie **Góry św. Anny**, gdyż jej opanowanie umożliwiłoby zwycięzcom kontrolę nad uprzemysłowioną częścią Górnego Śląska. Powstanie przyniosło korzystne dla Polski rezultaty. Nadzorująca sprawę podziału prowincji Rada Ambasadorów państw ententy odrzuciła koncepcję wytyczenia granic na podstawie wyników plebiscytu. 20 października 1921 r. podjęto decyzję o nowym podziale Górnego Śląska, w wyniku którego Polsce przypadła najbardziej wartościowa pod względem gospodarczym część z funkcjonującym tam przemysłem i kopalniami. Polska i Niemcy zobowiązały się także do wyrażenia zgody na międzynarodową kontrolę spraw mieszkających na tym terenie mniejszości narodowych (**konwencja genewska**). W lipcu 1922 r. wyznaczony obszar formalnie włączono w granice Rzeczypospolitej.

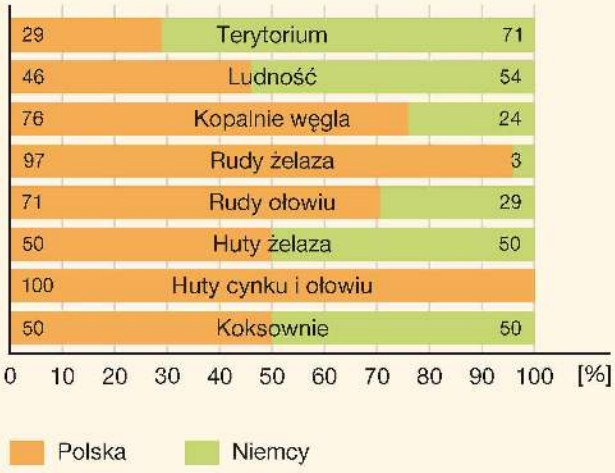
PODZIAŁ GÓRNEGO ŚLĄSKA

W drugiej połowie 1920 r. przygotowania do plebiscytu na Górnym Śląsku weszły w kluczową fazę. Polacy, aby zwiększyć swoje szanse na zwycięstwo, postulowali umożliwienie głosowania urodzonym na Śląsku emigrantom. Wbrew przewidywaniom polskich działaczy ten plan zadziałał na niekorzyść pomysłodawców. Świetnie zorganizowani Niemcy przywieźli na Górny Śląsk ok. 200 tys. jego dawnych mieszkańców, którzy zagłosowali za przyłączeniem tego obszaru do Rzeszy. Wynik referendum przesądził o pozostawieniu spornych ziem po stronie niemieckiej, co wywołało wybuch III powstania śląskiego. Zwycięstwo buntowników skłoniło jednak państwa byłej ententy do ponownego rozpatrzenia kwestii podziału terytorialnego. Ostatecznie Polska otrzymała niewielką, choć mocno uprzemysłowioną część Górnego Śląska. Decyzja ta znacznie przyspieszyła rozwój gospodarczy Rzeczypospolitej.

Ogólne wyniki plebiscytu na Górnego Śląska

Podział Górnego Śląska

? Zdecyduj, czy ostateczny podział Górnego Śląska był korzystny dla Polski.

SPÓR O ŚLĄSK CIESZYŃSKI

Pod koniec rządów austriackich na **Śląsku Cieszyńskim** zarysował się już dość wyraźny konflikt między zamieszkującymi ten obszar Polakami, Czechami i Niemcami. W listopadzie 1918 r. miejscowa Rada Narodowa rozgraniczyła strefy wpływów zgodnie z rzeczywistym zasięgiem każdej narodowości, uznając prawa Polski do znacznej części ziemi cieszyńskiej wraz z jej stolicą. Decyzji lokalnych działaczy nie uznał jednak rząd w Pradze. W styczniu 1919 r., wykorzystując zaangażowanie wojsk polskich w walki z Ukraińcami, armia czechosłowacka zajęła sporne tereny. Państwa ententy zażądały natychmiastowego zaprzestania działań zbrojnych na tym obszarze i postanowiły, iż o przyszłości Śląska Cieszyńskiego, a także **Spisza** i **Orawy** miał zdecydować plebiscyt. Do głosowania jednak nigdy nie doszło, a rząd w Pradze, wykorzystując trudną sytuację Polski, wymógł na zachodnich mocarstwach zgodę na **arbitraż**, czyli odgórny podział spornych terenów, nieuwzględniający woli jego mieszkańców. W wyniku tej niekorzystnej dla Rzeczypospolitej decyzji po czechosłowackiej stronie granicy znalazło się przeszło 150 tys. polskiej ludności oraz główne ośrodki przemysłowe tego regionu.

POMORZE, WARMIA I MAZURY

Kluczową sprawą dla niepodległej Rzeczypospolitej było posiadanie swobodnego dostępu do Morza Bałtyckiego. Tego domagała się m.in. delegacja polska na konferencji pokojowej. Żądania te nie zdobyły poparcia Wielkiej

Zaślubiny Polski z Bałtykiem z udziałem gen. Józefa Hallera (po środku), który odpowiadał za pokojowe przejęcie Pomorza, przyznanego Polsce na mocy traktatu wersalskiego.

▪ *fotografia, Puck, 1920 r.*

Brytanii, pod której naciskiem państwa ententy podzieliły **Pomorze Nadwiślańskie** pomiędzy oba kraje. W wyniku tego Polska otrzymała tereny wciśnięte między niemieckie Pomorze Zachodnie i Prusy Wschodnie, a na jej wybrzeżu nie znajdował się żaden większy port. Ponadto z silnie zgermanizowanego **Gdańska**, który był największym portem w tej części Bałtyku, utworzono neutralne państewko pod międzynarodowym nadzorem.

Włączenie Pomorza do Polski nastąpiło w styczniu 1920 r., po wejściu w życie postanowień traktatu wersalskiego. W tym okresie obszar ten zajmowało Wojsko Polskie pod komendą gen. Józefa Hallera, oddając następnie władzę w ręce przedstawicieli polskiej administracji cywilnej. Zwieńczeniem tego procesu stała się uroczystość zaślubin Polski z Bałtykiem, która odbyła się 10 lutego 1920 r. w Pucku.

Kwestią sporną przy wytyczaniu granic stały się również południowe i zachodnie rejony Prus Wschodnich, zamieszkane przez posługującą się gwarą ludność pochodzenia polskiego. Polscy działacze od wielu lat podejmowali próby rozbudzenia w lokalnych wspólnotach poczucia przynależności narodowej. Wysiłki te nie przyniosły jednak większych efektów. Decyzją konferencji pokojowej w Paryżu o przyszłym losie tych terenów miał

WARTO WIEDZIEĆ

Wolne Miasto Gdańsk

Na mocy postanowień traktatu wersalskiego Gdańsk wraz z jego rejonami podmiejskimi proklamowano neutralnym państwem-miastem pod protektoratem Ligi Narodów. Aglomeracją miał władać wybrany w sposób demokratyczny parlament (Volkstag) [czyt.: folksztag] wraz z zależnym od niego rządem (senatem) oraz prezydentem. Postanowienia te potwierdzała nadana miastu konstytucja. Ligę Narodów reprezentował Wysoki Komisarz, zaś interesów Polski bronił Komisarz Generalny RP. Rzeczpospolita otrzymała specjalne uprawnienia w mieście, m.in. swobodny dostęp do urządzeń i instalacji portowych oraz kontrolę nad gdańską koleją. Ponadto reprezentowała Gdańsk na forum międzynarodowym, odpowiadała za jego odrębność i miała na jego obszarze bazę wojskową na Westerplatte. Miasto było też wraz z Polską jednolitym obszarem celnym. Jednak władze Gdańska, którego 96% mieszkańców było Niemcami, od początku kwestionowały prawa Rzeczypospolitej na tym terenie.

Herb senatu Wolnego Miasta Gdańska, który był najwyższym organem wykonawczym i zarządzającym miasta w latach 1920–1939.

▪ *ilustracja, Gdańsk, lata 20.*

? Jakie specjalne uprawnienia otrzymała Polska w Wolnym Mieście Gdańsku?

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRAWA POLSKI W WOLNYM MIEŚCIE GDAŃSKU

W artykule 104. Działu XI traktatu wersalskiego określono prawa, jakie miały przysługiwać Rzeczypospolitej w Wolnym Mieście Gdańsku.

Pomiędzy Rządem polskim a Wolnym Miastem Gdańskiem zawarta zostanie konwencja, [...] *konwencja ta:*

1. *włączy Wolne Miasto Gdańsk do obszaru objętego polską granicą celną i zapewni ustanowienie w porcie strefy wolnej;*
2. *zapewni Polsce* [...] *swobodne używanie i korzystanie z dróg wodnych, doków, basenów, nabrzeży i innych budowli na terytorium Wolnego Miasta, koniecznych dla wwozu i wywozu z Polski;*
3. *zapewni Polsce nadzór i zarząd Wisły i całej sieci kolejowej w granicach Wolnego Miasta,* [...] *jako też nadzór i zarząd komunikacji pocztowych, telegraficznych między Polską a portem gdańskim;*
4. *zapewni Polsce prawo rozwijania i ulepszania dróg wodnych, doków, basenów, nabrzeży, dróg żelaznych i innych budowli* [...] *oraz prawo wydzierżawiania lub nabywania w tym celu na odpowiednich warunkach koniecznych terenów i wszelkiej własności.*
5. *zapewni, iż żadne różnice nie będą czynione w Wolnym Mieście Gdańsku na niekorzyść obywateli polskich* [...];
6. *zapewni prowadzenie spraw zagranicznych Wolnego Miasta Gdańska oraz ochronę jego obywateli za granicą przez Rząd polski.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 137.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób w dokumencie uregulowano problem dostępu Polski do morza i korzystania przez nią z portu gdańskiego.

2. Wskaż fragmenty tekstu świadczące o tym, że Wolne Miasto Gdańsk nie było państwem suwerennym.

rozstrzygnąć plebiscyt przeprowadzony pod międzynarodowym nadzorem. Jednak mimo obecności wojsk alianckich dochodziło tam do aktów terroru i prześladowań polskich działaczy plebiscytowych. Referendum odbyło się **11 lipca 1920 r.**, gdy Polska ponosiła porażki w walce z armią bolszewicką. Niemcy pokazywali ją więc jako państwo słabe i bliskie upadku. Sprawiło to, że wynik głosowania przyniósł zdecydowane zwycięstwo Berlina. Za przynależnością do Polski opowiedziało się niewiele ponad 3% mieszkańców obszaru plebiscytowego. Ostatecznie do Rzeczypospolitej przyłączono tylko pięć gmin na Mazurach i kilka wiosek na Powiślu.

ĆWICZENIA

1. Zdecyduj, jak duży wpływ miało powstanie wielkopolskie na decyzję mocarstw o przyznaniu Polsce ziem byłego zaboru pruskiego.
2. Określ, które z trzech powstań śląskich przyniosło Polakom największe korzyści.
3. Opisz przebieg sporu o obszary Śląska Cieszyńskiego, Spiszu i Orawy.
4. Wymień czynniki, które wpłynęły na niekorzystne dla Polski wyniki plebiscytu na Warmii, Mazurach i Powiślu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Grześkowiak, J. Mikitin, *Powstania Śląskie 1919–1920–1921*, Warszawa 2012.
A. Sakson, *Ślązacy, Kaszubi, Mazurzy i Warmiacy – między polskością a niemieckością*, Poznań 2008.

3 WALKI O GRANICĘ NA WSCHODZIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie narodowości zamieszkiwały państwo polskie przed III rozbiorem?
2. Jak przebiegały walki polsko-ukraińskie toczone od listopada 1918 r.?

KONCEPCJE GRANICY WSCHODNIEJ

Wraz z odzyskaniem niepodległości pojawiła się konieczność ustalenia wschodniej granicy nowego państwa. Dla większości Polaków punktem odniesienia był obszar Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Aspiracje niepodległościowe narodów zamieszkujących ten rejon (Litwinów, Łotyszy, Ukraińców oraz Białorusinów) uniemożliwiały jednak powrót do stanu sprzed 1772 r. Sytuacja ta spowodowała, że niezbędne stało się wypracowanie nowej koncepcji granic.

Wśród polskich działaczy politycznych szybko ukształtowały się **dwie koncepcje** dotyczące przebiegu granicy wschodniej. **Roman Dmowski** wraz ze swoim środowiskiem politycznym zaproponował **koncepcję inkorporacyjną**. Według jej założeń do Polski należało wcielić tylko te tereny, na których liczebnie, gospodarczo i kulturalnie dominowała ludność polska, a pozostałe narodowości miałyby zostać poddane procesowi szybkiej i skutecznej **asymilacji**. W praktyce sprowadzało się to do części dawnej Galicji wraz ze Lwowem, zachodniej Białorusi, a także całej Litwy. Reszta ziem wschodnich należących niegdyś do I Rzeczypospolitej miała przypaść Rosji. Odrodzona Polska winna zaś utrzymywać z nią dobrosąsiedzkie relacje w celu zawarcia ewentualnego sojuszu przeciwko Niemcom. Koncepcja Dmowskiego nie uwzględniała dążeń niepodległościowych mniejszości narodowych zamieszkujących sporne rejony.

Odmienną wizję ułożenia stosunków na wschodzie prezentował **Józef Piłsudski**. Nie wyzbył się on obaw co do zaborczych zapędów Rosji i uważał to państwo za głównego wroga odrodzonej Polski. Według jego opinii należało odsunąć Moskwę jak najdalej od Rzeczypospolitej. Forsował on **koncepcję federacyjną**, która zakładała utworzenie przy wschodniej granicy kraju niepodległych państw zamieszkanych przez Ukraińców, Litwinów, Łotyszy i Białorusinów. Te organizmy państwowe miały dobrowolnie związać się z Warszawą na zasadzie federacji i stanowić bufor pomiędzy Polską a Rosją. Wizja naczelnika zyskała poparcie stronnictw niepodległościowej lewicy (PPS oraz PSL-Wyzwolenia).

Komendant Józef Piłsudski w asyście oficerów Wojska Polskiego w Warszawie na Krakowskim Przedmieściu tuż po powrocie z Magdeburga do Polski.

▪ *fotografia, Warszawa, 1918 r.*

POCZĄTEK WALK Z BOLSZEWIKAMI

Jednym z głównych założeń programu rządzących Rosją bolszewików było przeniesienie rewolucji na inne kraje europejskie. Mimo trudnej sytuacji wewnętrznej władze sowieckie sukcesywnie zajmowały tereny opuszczane przez ewakuujące się wojska niemieckie. W styczniu 1919 r. siły bolszewików zajęły Wilno i rozpoczęły tworzenie struktur **Litewsko-Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej**. 13 lutego 1919 r. w okolicach Berezy Kartuskiej doszło do pierwszych walk pomiędzy nacierającą na zachód Armią Czerwoną a Wojskiem Polskim.

Wiosną 1919 r. Józef Piłsudski rozpoczął działania ofensywne, w wyniku których zdobył Wilno. Wojsko Polskie wstrzymało działania ofensywne. Decyzja ta była spowodowana sukcesami armii białych w rosyjskiej wojnie domowej. Piłsudski bardziej od bolszewików obawiał się powrotu dawnych władz carskich. Przywódcy białych nie wyrzekli się bowiem wpływów w Europie Środkowej i nie uznawali polskich postulatów terytorialnych sięgających poza linię rzeki Bug (dawna granica Królestwa Kongresowego). Na domiar złego mogli oni liczyć na poparcie mocarstw zachodnich. Wstrzymanie przez naczelnika działań zbrojnych pozwoliło bolszewikom skierować wszystkie siły na walkę z białymi i ich pokonanie.

WYPRAWA KIJOWSKA

Mimo poparcia udzielonego Leninowi w zmaganiach z białymi Piłsudski liczył na finalne osłabienie bolszewików. Z początkiem 1920 r. rozpoczął realizację programu federacyjnego, który miał być wprowadzony w życie za pomocą walk zbrojnych. W kwietniu tego samego roku podpisano dwustronny układ polityczny i sojusz wojskowy z **Symonem Petlurą**, stojącym na czele **Ukraińskiej Republiki**

WARTO WIEDZIEĆ

Ukraińska Republika Ludowa

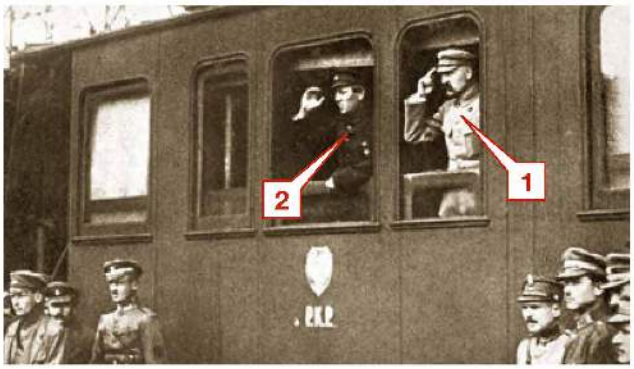
17 marca 1917 r., dwa dni po abdykacji cara Mikołaja II, Ukraińcy powołali na zamieszkanych przez siebie ziemiach Ukraińską Centralną Radę, będącą pierwszym organem autonomicznej władzy ustanowionym na okupowanych dotychczas terenach. Jednostka ta prowadziła intensywne działania na rzecz suwerenności kraju i 19 stycznia 1918 r. proklamowała pełną niepodległość Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL). Jej pierwszym prezydentem został historyk Mychajło Hruszewski, a hymnem ustanowiono pieśń *Jeszcze Ukraina nie umarła*. Działania te wywołały wojnę ukraińsko-bolszewicką, w wyniku której URL zwróciła się o pomoc do państw ententy. Na mocy traktatu pokojowego podpisanego 9 lutego 1918 r. w Brześciu Niemcy i Austro-Węgry uznały niepodległość Ukrainy i przyznały nowo powstałemu państwu Chełmszczyznę i część Podlasia oraz zgodziły się na wyodrębnienie Galicji Wschodniej jako autonomicznego kraju wewnątrz monarchii austro-węgierskiej. W zamian za pomoc URL obiecała dostarczyć państwom centralnym milion ton zboża. Decyzja ta wywołała oburzenie Polaków, którzy rościli sobie prawa do obszarów zamieszkanych przez ludność ukraińską.

Strzelcy Siczowi, formacja wojskowa złożona z ochotników, utworzona przez Ukraińców z Galicji i Naddnieprza w latach 1917–1919.

▪ *fotografia, Ukraina, 1918 r.*

? Jakie były skutki podpisania traktatu pokojowego w Brześciu?

Józef Piłsudski 1 i **Symon Petlura** 2 w pociągu na stacji w Winnicy w trakcie wyprawy na Kijów wojsk polskich i ukraińskich.

▪ *fotografia, Winnica, 1920 r.*

Ludowej. 25 kwietnia 1920 r. Wojsko Polskie, wspierane przez niewielkie siły ukraińskie, ruszyło na wschód w celu zdobycia Kijowa i oswobodzenia Ukrainy Naddniestrzańskiej. Poruszający się w szybkim tempie żołnierze nie napotykali większego oporu ze strony Armii Czerwonej i 7 maja 1920 r. zajęli Kijów. Zawierając przymierze z Petlurą, Piłsudski liczył na przychylne nastawienie ludności ukraińskiej wobec wojsk polskich i pozytywne przyjęcie programu bliskiej współpracy. Mimo nadziei naczelnika lokalne społeczności przyjmowały Polaków bez większego entuzjazmu, ponieważ nie postrzegano ich jako wyzwolicieli, lecz jako kolejnych okupantów.

KONTROFENSYWA BOLSZEWICKA

Tymczasem Lenin po pokonaniu sił białych i umocnieniu swojej władzy podjął decyzję o kontrofensywie, która miała zanieść nowy, bolszewicki ład na zachód Europy. Po pokonaniu Polski Armia Czerwona miała wesprzeć rewolucjonistów niemieckich. Pomóc w tym miała działająca na Zachodzie Międzynarodówka Komunistyczna, organizując strajki, protesty i prowadząc działania sabotażowe.

Kontratak bolszewicki rozpoczął się 14 maja 1920 r. na Białorusi. Armią Czerwoną dowodził tam były oficer carski, **Michaił Tuchaczewski**. Mimo zaciętej obrony wojsk polskich Rosjanie postępowali naprzód. W tym samym czasie na Ukrainę uderzyła **Armia Konna** pod dowództwem **Siemiona Budionnego** (jako komisarz polityczny frontu służył w niej Józef Stalin). Polacy musieli opuścić Kijów i wycofać się w kierunku Lwowa. W krótkim czasie w ręce bolszewików wpadły Wilno, Grodno i Białystok. Na południu zagrożony był Lwów, a do obrony szykowała się Warszawa. Strata stolicy równałaby się ostatecznej klęsce i w konsekwencji utracie niepodległości. Tymczasem w Białymstoku bolszewicy proklamowali powstanie **Polskiej Republiki Rad** i ustanowili jej marionetkowy rząd (**Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski**, tzw. **Polrewkom**), na czele którego stanęli Julian Marchlewski, Feliks Dzierżyński oraz Feliks Kon.

ENTENTA A SPRAWA POLSKA

1 lipca 1920 r. w Warszawie powstała **Rada Obrony Państwa**, której zadaniem była koordynacja działań obronnych. W jej skład weszli przedstawiciele wszystkich ugrupowań parlamentarnych, a przewodniczącym został Józef Piłsudski. W tym okresie ogłoszono także kierowany przez gen. Józefa Hallera pobór do armii ochotniczej. Premier Władysław Grabski

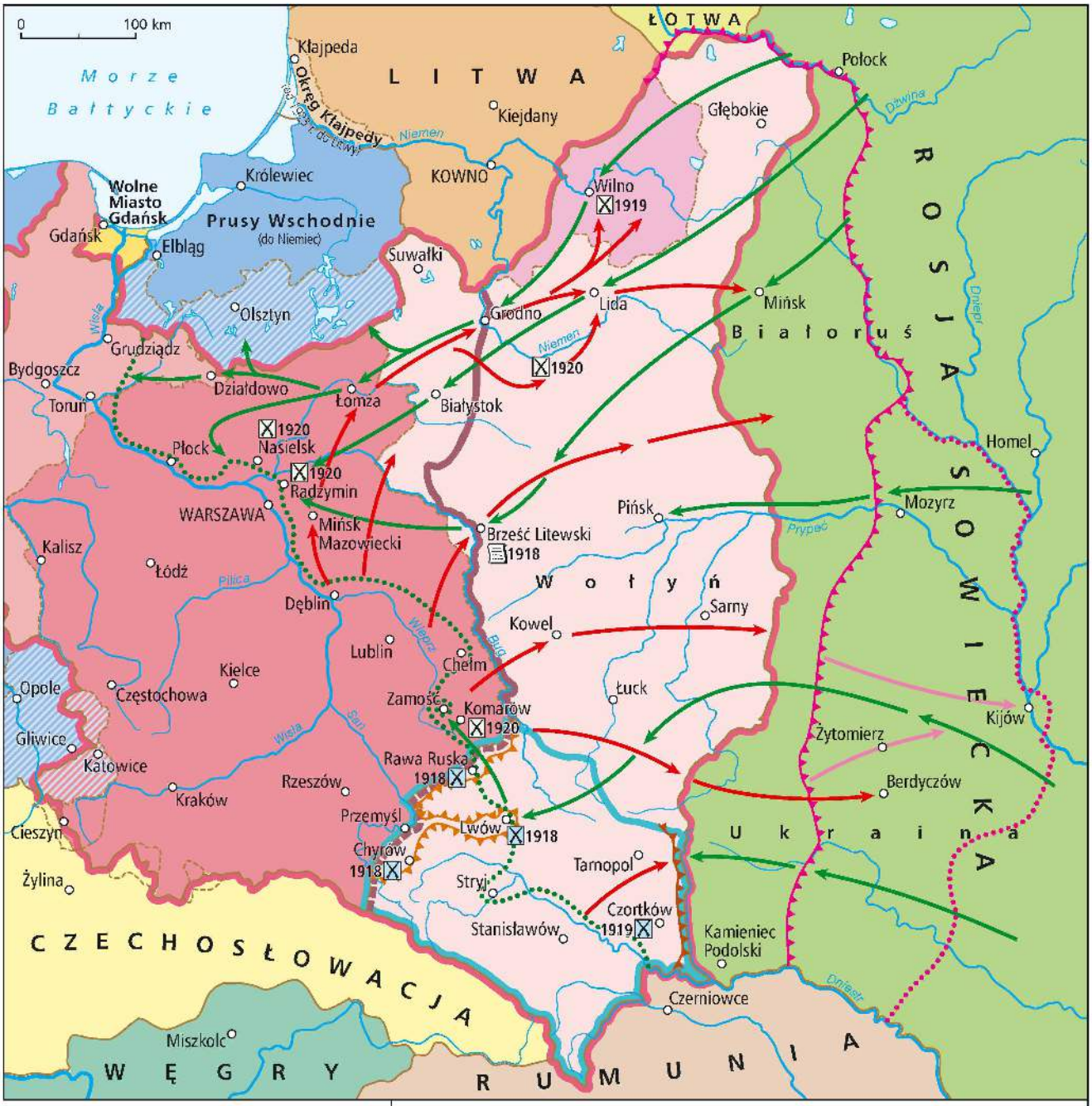
WARTO WIEDZIEĆ

Linia Curzona

Postawionym przez państwa ententy warunkiem rozpoczęcia mediacji pokojowych między Polską a Rosją Sowiecką była zgoda Warszawy na wyznaczenie linii demarkacyjnej o przebiegu: rejon Suwałk – Brześć, rzeka Bug, na wschód od Przemyśla – Karpaty. Twórcą koncepcji był ówczesny szef dyplomacji brytyjskiej – lord George Curzon [czyt.: dżordż ker-zon], któremu ta inicjatywa zawdzięczała swoją nazwę. Londyn, licząc na wygraną białych, nie popierał polskich aspiracji terytorialnych. Według Brytyjczyków wschodnia granica dawnego Królestwa Kongresowego stanowiła naturalną linię zasięgu zwartego osadnictwa polskiego, a obszary położone poza nią powinny przypaść Rosji.

? Wskaż na mapie proponowany przebieg linii Curzona.

KSZTAŁTOWANIE GRANICY WSCHODNIEJ

- obszary podporządkowane rządowi polskiemu w listopadzie 1918 r.
- ziemie przyznane Polsce traktatem wersalskim 28 VI 1919 r.
- terytorium Litwy Środkowej zajęte przez gen. L. Żeligowskiego w 1920 r.
- ziemie przyznane Polsce pokojowym traktatem w Rydze 18 III 1921 r.
- obszary plebiscytowe
- granice państw w 1922 r.
- granice Rzeczypospolitej Polskiej w 1922 r.
- propozycja tymczasowej granicy polsko-rosyjskiej, tzw. linia Curzona
- hipotetyczny przebieg tzw. linii Curzona
- granica Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej
- miejsce podpisania traktatu brzeskiego 9 II 1918 r.
- ofensywa wojsk polskich i ukraińskich, tzw. wyprawa kijowska
- ofensywa wojsk bolszewickich (VI–VIII 1920 r.)
- kontrofensywa wojsk polskich (16 VIII – 18 X 1920 r.)
- ważniejsze bitwy wojny polsko-bolszewickiej
- najdalszy zasięg wojsk polskich w maju 1920 r., po tzw. wyprawie kijowskiej
- najdalszy zasięg wojsk bolszewickich w sierpniu 1920 r.
- front polsko-ukraiński na początku 1919 r.
- front polsko-ukraiński w lipcu 1919 r.
- front polsko-bolszewicki na początku 1920 r.
- ważniejsze bitwy stoczone z wojskami ukraińskimi

?

1. Wskaż obszary przyłączone do Polski na mocy traktatu pokojowego w Rydze.
2. Porównaj przebieg proponowanej linii Curzona z ostatecznym kształtem granicy polsko-sowieckiej ustalonej w 1922 r.

udał się zaś na międzynarodową konferencję odbywającą się w belgijskim kurorcie **Spa**. Zabiegał tam o pomoc w walce z bolszewikami i pośrednictwo ententy w rozmowach z Rosją Sowiecką na temat rozejmu. Mocarstwa zachodnie zgodziły się na mediację, jednak za cenę zgody Polski na niekorzystny dla niej podział Śląska Cieszyńskiego oraz rezygnację z Wilna na rzecz Litwy. Ponadto chciały, aby Rzeczpospolita uznała za swoją wschodnią granicę linię Curzona.

Próby mediacji nie powiodły się, gdyż Lenin był pewien zwycięstwa Armii Czerwonej. Pod koniec lipca 1920 r. do Warszawy przybyła więc aliancka misja dyplomatyczna i wojskowa, mająca na celu doradztwo w sprawach sztabowo-szkoleniowych oraz pośredniczenie w spodziewanych pertraktacjach rozejmowych. Z Zachodu ruszyła też pomoc materialna w postaci zakupionych przez rząd polski dostaw amunicji i sprzętu wojennego. Działania te zostały początkowo sparaliżowane przez inicjowane na polecenie ruchu komunistycznego strajki, a także nieprzychylną Polsce postawę Niemiec, Czechosłowacji i władz Wolnego Miasta Gdańska. Zamówione dostawy zaczęto dostarczać przez Rumunię. Ponad 400 transportów z materiałami wojskowymi z krajów zachodnich dotarło także przez Węgry. Ponadto Węgrzy na własny koszt dostarczyli Polakom amunicję do karabinów i dział. Węgierscy ochotnicy walczyli też z bolszewikami w szeregach polskiej armii.

Polacy z rozgoryczeniem przyjęli stanowisko rządów ententy. Grabski został zmuszony do złożenia urzędu, a na stanowisko premiera powołano przywódcę ruchu ludowego – **Wincentego Witosa**. Wydał on natychmiast odezwę wzywającą ludność chłopską do solidarnej walki w obronie zagrożonej ojczyzny.

ARMIA POLSKA

Po odzyskaniu niepodległości Wojsko Polskie składało się z niejednolitych oddziałów, które posiadały różnorodną broń pochodzącą z magazynów byłych zaborców oraz dostaw od państw zachodnich. W armii znajdowały się zarówno pułki o tradycjach legionowych, peowiackich i powstańczych, jak i jednostki związane z rejonami sformowania (np. strzelcy podhalańscy czy ułani wileńscy). Swoją specyfikę zachowywały też Armia Wielkopolska oraz przybyła z Francji w 1919 r. Błękitna Armia gen. Hallera. W celu uzupełnienia strat dokonano też poboru rekrutów. W ten sposób na początku 1920 r. stan liczebny armii przekroczył 600 tys. żołnierzy. Sformowano z nich 21 dywizje piechoty i 7 brygad jazdy.

Żołnierz Wojska Polskiego z 1920 r. w regulaminowym mundurze koloru khaki i francuskim hełmie. Uzbrojony w niemiecki karabin Mauser wz. 98, ceniony za niezawodność i solidność.

Żołnierz Błękitnej Armii we francuskim mundurze w kolorze szaroniebieskim, uzbrojony w karabin Label.

? W szeregach jakich armii walczyły podczas I wojny światowej polskie oddziały?

BITWA WARSZAWSKA

Z początkiem sierpnia 1920 r. atakujące od północnego wschodu siły bolszewickie rozpoczęły decydujące natarcie. Tuchaczewski zamierzał powtórzyć manewr wojsk rosyjskich z okresu powstania listopadowego, zakładający obejście Warszawy od północy, sforsowanie Wisły i uderzenie od zachodu. Jednak ogromny zasięg frontu oraz szybkość natarcia rosyjskiego powodowały problemy z koordynacją działań poszczególnych jednostek Armii Czerwonej. Spowolniona komunikacja wydłużyła dostawy amunicji, sprzętu i uzupełnień. Przyczyną utrudnień były również ambicje poszczególnych dowódców bolszewickich.

W krytycznej sytuacji, gdy bolszewicy znaleźli się pod Warszawą, Piłsudski wraz ze swoimi dowódcami przygotowali plan kontruderzenia. Zamierzali bronić linii Wisły i przedpól stolicy, aby związać tam jak największe siły przeciwnika. Jednocześnie miały zostać przeprowadzone ataki: na północy w rejonie Wkry i Narwi oraz na południu znad rzeki Wieprz. To ostatnie, prowadzone osobiście przez **marszałka Piłsudskiego**, miało być decydujące dla pokonania Armii Czerwonej. **Bitwa Warszawska** rozpoczęła się **13 sierpnia 1920 r.** walkami obronnymi w okolicach Radzymina i Wiązowny. Desperacki opór polskich oddziałów na przedpolach stolicy trwał do 15 sierpnia. Dzień później, **16 sierpnia 1920 r.**, rozpoczęło się kontruderzenie **znad Wieprza**, skierowane na skrzydło i głębokie tyły wojsk bolszewickich. Armia Czerwona poniosła ciężkie straty i została zmuszona do odwrotu. Okupione ciężkimi stratami walki pod Warszawą uchroniły Polskę przed klęską, a tym samym utratą niepodległości. Przewodniczący alianckiej misji w Polsce **lord Edgar d'Abernon** [czyt.: dabernon], naoczny świadek zdarzeń, uznał Bitwę Warszawską za jedną z decydujących o losach Europy i świata.

Gdy główne siły bolszewików atakowały Warszawę, na południu Armia Konna bezskutecznie usiłowała zdobyć Lwów. Jej natarcie na miasto zostało zatrzymane w **bitwie pod Zadwórzem**, zwanej później polskimi Termopilami (zginęło tam 318 z 330 walczących Polaków). Czerwona kawaleria została też odparta przez jednostki polsko-ukraińskie broniące Zamościa.

Po tych zwycięstwach Polacy przeszli do natarcia na całym froncie. We wrześniu 1920 r. doszło do **bitwy nad Niemnem**, która ostatecznie przesądziła o klęsce Armii Czerwonej. Pościg za rozbitym i zdemoralizowanym wrogiem trwał do połowy października, kiedy zawarto rozejm.

WARTO WIEDZIEĆ

„Cud nad Wisłą"

Przeciwnicy Piłsudskiego wywodzący się z kręgów endecji i Kościoła starali się za wszelką cenę umniejszyć jego zasługi w powstrzymaniu ofensywy bolszewickiej. Dlatego zaczęli wykorzystywać fakt, że przełom w Bitwie Warszawskiej nastąpił 15 sierpnia, w dniu Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, i mówić o boskiej interwencji, która sprawiła „cud nad Wisłą". Określenie to z czasem na stałe przylgnęło do zwycięskich zmagań pod Warszawą w 1920 r.

Cud nad Wisłą Jerzego Kossaka zawiera elementy, które miały świadczyć o boskiej interwencji podczas walk pod Warszawą, m.in. postać Matki Bożej Łaskawej.

▪ *obraz, Polska, 1930 r.*

? Dlaczego przeciwnicy Piłsudskiego chcieli umniejszenia jego zasług w Bitwie Warszawskiej?

TRAKTAT RYSKI

Klęski Armii Czerwonej zaważyły na przyspieszeniu toczonych od lata rozmów pokojowych. W wyniku negocjacji odbywających się

WARTO WIEDZIEĆ

Tak nie miało być

Zgodnie z postanowieniami traktatu ryskiego Polska zobowiązała się do rozwiązania ukraińskich i białoruskich oddziałów sojuszniczych. Wojska te początkowo próbowały kontynuować wojnę z bolszewikami, lecz szybko zostały pobite i zmuszone do przekroczenia polskiej granicy. W tej sytuacji Polacy musieli internować swoich niedawnych towarzyszy broni. Białorusini gen. Stanisława Bułak-Bałachowicza w większości otrzymali polskie obywatelstwo oraz możliwość zatrudnienia i zamieszkania w Rzeczypospolitej. Ukraińców, których było ok. 20 tys., rozmieszczono w obozach w Szczypiornie, Kaliszu i Strzałkowie. Była to osobista porażka Piłsudskiego. Gdy w 1921 r. przybył do miejsca internowania ukraińskich oficerów, zdjął czapkę i powiedział: *Ja was przepraszam, panowie. Ja was bardzo przepraszam, tak nie miało być.* Armia URL ostatecznie przestała istnieć w 1924 r., a jej żołnierze zmienili status na emigrantów politycznych.

? Jak uważasz, dlaczego Piłsudski zwrócił się do żołnierzy URL takimi słowami?

w **Rydze**, na terenie neutralnej Łotwy, **18 marca 1921 r.** został podpisany polsko-sowiecki traktat pokojowy, którego postanowienia obejmowały:

- ustalenie granicy polsko-sowieckiej, przebiegającej od granicy łotewskiej na południe poprzez bieg rzeki Dźwiny, Dzisny, błota poleskie, Zbrucz aż do granicy rumuńskiej na południu;
- rekompensatę dla Polski za wkład w gospodarkę rosyjską w czasach zaborów w wysokości 30 mln rubli w złocie;
- zwrot zagrabionych dzieł sztuki, obiektów dziedzictwa kulturalnego i archiwaliów;
- wzajemną gwarancję suwerenności państwowej i poszanowania praw mniejszości narodowych;
- pozwolenie mieszkańcom terenów pogranicznych na wybór przynależności państwowej i przeprowadzenie repatriacji.

Warunki pokoju były korzystne dla Polski. Potwierdzone w Rydze granice wschodnie Rzeczypospolitej okazały się zgodne z koncepcją inkorporacyjną Dmowskiego, lecz oznaczały klęskę federacyjnej idei Piłsudskiego.

KONFLIKT POLSKO-LITEWSKI

Ostatnim spornym terenem, o który ubiegało się odrodzone państwo polskie, była **Wileńszczyzna**. Litwini nie zgodzili się na wchłonięcie ich ziem przez odrodzoną Rzeczpospolitą (czego chciał Dmowski) ani na federację. Zażądali także, aby w granicach niepodległej Litwy znalazła się jej historyczna stolica – Wilno – wraz z obszarem Wileńszczyzny. Tereny te były jednak zamieszkane w zdecydowanej większości przez ludność polską. Od wiosny 1919 r. sporne terytoria znajdowały się pod panowaniem Polaków, którzy mimo to w lecie 1920 r. musieli opuścić Wileńszczyznę. Rosja Sowiecka przekazała ten obszar Litwie, czym pozyskała wdzięczność jej obywateli i podsyciła ich antypolskie nastawienie.

Po pokonaniu armii sowieckiej i zajęciu przez wojska polskie obszarów na wschód od linii Bugu Józef Piłsudski sam rozstrzygnął sprawę konfliktu terytorialnego. W obawie przed negatywną reakcją mocarstw ententy upozorował bunt jednej z dywizji Wojska Polskiego, złożonej głównie z żołnierzy pochodzących z Wileńszczyzny. W październiku

Defilada wojsk polskich przyjmowana przez marszałka Piłsudskiego, która odbyła się w Wilnie z okazji przyłączenia Wileńszczyzny do Polski, ▪ *fotografia, Wilno, 18 IV 1922 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODEZWA DO MIESZKAŃCÓW DAWNEGO WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

Po odbiciu Wilna z rąk bolszewików, wiosną 1919 r., Józef Piłsudski wydał odezwę zachęcającą lokalną ludność do współpracy z wojskiem i władzami polskimi.

Kraj Wasz od stu kilkudziesięciu lat nie zna swobody, uciskany przez wrogą przemoc rosyjską, niemiecką, bolszewicką [...].
Ten stan ciągłej niewoli dobrze mi znany osobiście, jako urodzonemu na tej nieszczęśliwej ziemi, raz wreszcie musi być zniesiony [...].
Wojsko Polskie, które ze sobą przyprowadziłem dla wyrzucenia panowania gwałtu i przemocy, dla zniesienia rządów krajem wbrew ludności – wojsko to niesie Wam wszystkim wolność i swobodę.
Chcę dać Wam możność rozwiązania spraw wewnętrznych narodowościowych i wyznaniowych tak, jak sami sobie tego życzyć będziecie bez jakiegokolwiek gwałtu lub ucisku ze strony Polski.
Dlatego to, pomimo że na Waszej ziemi grzmią jeszcze działa i krew się leje – nie wprowadzam Zarządu Wojskowego, lecz cywilny, do którego powoływać będę ludzi miejscowych, synów tej ziemi.
Zadaniem tego Zarządu Cywilnego będzie:
1. *Ułatwienie ludności wypowiedzenia się co do swego losu i potrzeb przez swobodnie wybranych przedstawicieli. Wybory te odbędą się na podstawie równego, tajnego, powszechnego, bezpośredniego, bez różnicy płci głosowania.*
2. *Danie potrzebującym pomocy w żywności, poparcie pracy wytwórczej, zapewnienie ładu i spokoju.*
3. *Otoczenie opieką wszystkich nie czyniąc różnicy z powodu wyznania lub narodowości.*

[...]

J. Piłsudski, Wilno, 22 kwietnia 1919 r.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 33.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób Piłsudski próbował skłonić Litwinów do współpracy z polskimi władzami.
2. Określ, jaki plan miał naczelnik względem terenów byłego Księstwa Litewskiego.

1920 r. oddziały te pod wodzą gen. **Lucjana Żeligowskiego** zajęły rejon Wilna, gdzie proklamowały powstanie samodzielnego państwa, **Litwy Środkowej**. Po przeprowadzeniu wyborów do Sejmu Orzekającego, zbojkotowanych przez ludność litewską i białoruską, Żeligowski przyłączył Litwę Środkową do Rzeczypospolitej. Czyn ten usankcjonowała uchwała Sejmu Ustawodawczego z dnia 24 marca 1922 r. Działań Warszawy nie uznał jednak rząd Republiki Litewskiej, który nadal uważał zajęte przez żołnierzy Żeligowskiego ziemie za integralną część kraju. Ogłoszono stan wojny z Polską i zerwano wszelkie stosunki dyplomatyczne pomiędzy dwoma państwami (więcej o konflikcie polsko-litewskim na s. 540).

ĆWICZENIA

1. Porównaj wizje wschodniej granicy Rzeczypospolitej proponowane przez Piłsudskiego i Dmowskiego.
2. Oceń znaczenie Bitwy Warszawskiej oraz zwycięstwa nad bolszewikami dla Polski i Europy.
3. Zdecyduj, czy postanowienia traktatu ryskiego były korzystne dla Rzeczypospolitej. Uzasadnij swoją odpowiedź.
4. Przedstaw okoliczności zajęcia przez gen. Żeligowskiego Wileńszczyzny w 1920 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

N. Davies, *Orzeł biały, czerwona gwiazda*, tłum. A. Pawelec, Kraków 1988.
K. Śledziński, *Wojna polsko-bolszewicka. Konflikt, który zmienił bieg historii*, Kraków 2020.

4 PIERWSZE LATA II RZECZYPOSPOLITEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie partie istniały na ziemiach polskich przed wybuchem I wojny światowej?
2. Jakie ośrodki władzy państwowej zaczęły powstawać w 1918 r. w odrodzonej Rzeczypospolitej?

SEJM USTAWODAWCZY I MAŁA KONSTYTUCJA

Zarówno Józef Piłsudski jako Tymczasowy Naczelnik Państwa, jak i działający z jego nominacji rząd Jędrzeja Moraczewskiego położyli podwaliny pod demokratyczno-parlamentarny ustrój Polski. Dekretem z 22 listopada 1918 r. naczelnik uznał nadrzędną rolę Sejmu Ustawodawczego, który miał zostać wybrany w bezpośrednich, powszechnych i równych wyborach. Pierwsze wybory odbyły się **26 stycznia 1919 r.** w dość szczególnych okolicznościach, ponieważ kraj nie miał jeszcze ustalonych granic. Ziemie zachodnie nadal należały do Niemiec (Wielkopolska i Pomorze), w Galicji Wschodniej trwały walki z Ukraińcami, na Śląsku Cieszyńskim walczono z Czechami, a na Kresach Wschodnich nadal stacjonowały wojska niemieckie lub toczyła się tam rosyjska wojna domowa. Dlatego wybory przeprowadzono jedynie w Królestwie Polskim i Galicji Zachodniej. Dopiero później do wybranych z tych obszarów posłów dołączono deputowanych ze Śląska Cieszyńskiego (marzec 1919), Wielkopolski (czerwiec 1919) oraz z wyzwolonej Białostocczyzny. Galicję Wschodnią reprezentowali posłowie dawnego parlamentu austriackiego. Ogółem Sejm Ustawodawczy liczył 394 posłów. Największe poparcie zyskała prawicowa Narodowa Demokracja (35,8%). Niewiele ustępowały jej jednak partie centrowe (33,2%) i lewicowe (26,9%). Pozostałe miejsca w sejmie zajęli posłowie mniejszości narodowych – Żydów i Niemców. W wyborach nie wzięła natomiast udziału lewica rewolucyjna, która od grudnia 1918 r. tworzyła Komunistyczną Partię Robotniczą Polski.

Głównym zadaniem, przed jakim stanął nowy parlament, było opracowanie **konstytucji**. Już 20 lutego 1919 r. uchwalono **małą konstytucję**, czyli akt prawny zawierający zbiór tymczasowych regulacji dotyczących funkcjonowania władz. W myśl jej postanowień najważniejszym organem państwowym stał się sejm. Naczelnik państwa reprezentował Polskę za granicą, odpowiadał za sprawy obronności, a także – w porozumieniu z sejmem – powoływał premiera i radę ministrów. Wszelkie akty prawne naczelnika wymagały jednak **kontrasygnaty**, czyli aprobaty premiera oraz odpowiedniego ministra. Naczelnik został również pozbawiony inicjatywy ustawodawczej. Niemal dyktatorskie uprawnienia Józefa Piłsudskiego z początkowego okresu jego rządów zostały zastąpione ustrojem przejściowym, charakteryzującym się wyraźnie zarysowanym podziałem władzy. Uchwalenie małej konstytucji zakończyło pierwszy etap kształtowania się ustroju państwa, a jej przepisy stały się podstawą budowy systemu demokracji parlamentarnej.

Naczelnik państwa Józef Piłsudski i premier Ignacy Jan Paderewski w drodze na otwarcie obrad Sejmu Ustawodawczego w lutym 1919 r.

▪ *fotografia, Warszawa, 9 II 1919 r.*

UGRUPOWANIA POLITYCZNE II RZECZYPOSPOLITEJ

Od końca epoki zaborów w społeczeństwie polskim istniały głębokie podziały polityczne. Chociaż nadrzędnym celem większości Polaków było odzyskanie niepodległości, wizje odrodzonego państwa żywiono różnorodne. Wykształcone podczas wojny odmienne wyobrażenia sojuszy oraz rozbieżne koncepcje kształtu terytorialnego i miejsca Polski w Europie przełożyły się na późniejsze rozbicie partyjne. Cechą charakterystyczną tego okresu była budowa ogólnopolskich stronnictw politycznych, skupiających zwolenników nurtów prawicowych, centrowych i lewicowych. Złożoność sytuacji społecznej powodowała jednak znaczne rozdrobnienie ideologiczne i powstawanie licznych ugrupowań, wśród których dochodziło do częstych podziałów, roszad i zdumiewających nieraz zmian frontów oraz zapatrywań działaczy i aktywistów.

KONSTYTUCJA MARCOWA

Wynik wyborów do Sejmu Ustawodawczego ukazał rozbicie polityczne społeczeństwa polskiego, co nie sprzyjało konstruktywnej pracy nad projektem konstytucji. Spory dotyczyły przede wszystkim zakresu kompetencji i sposobu wyboru prezydenta, roli Kościoła w życiu Rzeczypospolitej oraz istnienia wyższej izby parlamentu. Ostatecznie, pod presją sytuacji międzynarodowej (plebiscyt na Górnym

Najważniejsze ugrupowania polityczne II Rzeczypospolitej (1918–1919)

Nazwa partii	Przywódcy	Założenia programowe (lata 1918–1919)
Związek Ludowo-Narodowy (ZLN)	Roman Dmowski	• poszanowanie praw własności • solidaryzm narodowy zakładający naturalną wspólnotę interesów członków państwa • przywiązanie do katolicyzmu • wprowadzenie demokracji parlamentarnej • ograniczenie praw mniejszości narodowych • wyraźna antyniemieckość w polityce zagranicznej
Polskie Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji i Narodowa Partia Robotników	Wojciech Korfanty	• katolicyzm społeczny inspirowany naukami papieża Leona XIII • praktyczna realizacja społecznej nauki Kościoła • odrzucenie idei rewolucyjnych i socjalistycznych
Polskie Stronnictwo Ludowe-Piast	Wincenty Witos	• przeprowadzenie reformy rolnej • poszanowanie własności prywatnej • wprowadzenie ustroju demokratycznego • podkreślenie znaczenia mieszkańców wsi dla państwa i jego gospodarki • przywiązanie do tradycji narodowych i katolickich
Polskie Stronnictwo Ludowe-Wyzwolenie	Stanisław Thugutt [czyt.: tugut]	• przeprowadzenie reformy rolnej • przekazanie ziemi najuboższym chłopom
Polska Partia Socjalistyczna (PPS)	Ignacy Daszyński i Jędrzej Moraczewski	• wprowadzenie demokracji parlamentarnej • objęcie jak największej części pracującej ludności systemem ubezpieczeń społecznych • oddzielenie religii od spraw państwowych • uspołecznienie głównych gałęzi gospodarki (m.in. górnictwa i przemysłu ciężkiego) • wprowadzenie równouprawnienia kobiet i mężczyzn • nadanie autonomii mniejszościom narodowym • rozwój darmowej oświaty
Komunistyczna Partia Robotnicza Polski (KPRP)	Adam Warski	• obalenie dotychczasowych stosunków społecznych i politycznych • walka robotników i chłopów przeciwko kapitalizmowi • budowa ustroju socjalistycznego • ścisła współpraca z Kominternem

Śląsku, negocjacje pokojowe w Rydze) wymuszającej stabilizację stosunków wewnętrznych, **17 marca 1921 r.** uchwalono **konstytucję marcową**.

Ustaliła ona ramy ustrojowe odrodzonej Polski, wprowadzając republikańską formę rządów, opartą na demokratycznej reprezentacji i trójpodziale władzy. Władzę wykonawczą miał sprawować wybierany przez **Zgromadzenie Narodowe** (sejm i senat) na siedmioletnią kadencję **prezydent** oraz **Rada Ministrów (rząd)**. Prezydent reprezentował państwo za granicą, powoływał rząd (który musiał mieć poparcie sejmu) i posiadał ograniczone prawo do rozwiązania parlamentu (za zgodą ⅗ senatorów). Otrzymał również prawo do obsadzania wyższych urzędów cywilnych, wojskowych i stanowisk sędziowskich. Nie miał on jednak inicjatywy ustawodawczej, a wydane przez niego akty prawne wymagały kontrasygnaty. Do kompetencji rady ministrów, odpowiedzialnej przed sejmem, należało nadawanie głównych kierunków polityce wewnętrznej i zewnętrznej państwa. Władzę ustawodawczą pełnił pochodzący z powszechnych wyborów dwuizbowy parlament, składający się z sejmu (izby niższej) i senatu (izby wyższej). Sejm, w którego skład wchodziło 444 posłów, odgrywał główną rolę

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONSTYTUCJA MARCOWA

Ustanowiona 17 marca 1921 r. konstytucja wprowadzała w Polsce republikańską formę rządów oraz określała prawa i obowiązki każdego z organów władzy.

Rozdział I. RZECZPOSPOLITA
Artykuł 2. Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu. Organami Narodu w zakresie ustawodawstwa są Sejm i Senat, w zakresie władzy wykonawczej – Prezydent Rzeczypospolitej łącznie z odpowiedzialnymi ministrami, w zakresie wymiaru sprawiedliwości – niezawisłe Sądy. [...]
Rozdział III. WŁADZA USTAWODAWCZA
Artykuł 43. Prezydent Rzeczypospolitej sprawuje władzę wykonawczą przez odpowiedzialnych przed Sejmem ministrów i podległych im urzędników.
Artykuł 45. Prezydent Rzeczypospolitej mianuje i odwołuje Prezesa Rady Ministrów, na jego wniosek mianuje i odwołuje ministrów, a na wniosek Rady Ministrów obsadza urzędy cywilne i wojskowe, zastrzeżone w ustawach. Każdy urzędnik Rzeczypospolitej musi podlegać ministrowi, który za jego działania odpowiada przed Sejmem. [...]
Artykuł 46. Prezydent Rzeczypospolitej jest zarazem najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych Państwa, nie może jednak sprawować naczelnego dowództwa w czasie wojny. Naczelnego Wodza sił zbrojnych Państwa na wypadek wojny mianuje Prezydent Rzeczypospolitej na wniosek Rady Ministrów, przedstawiony przez Ministra Spraw Wojskowych. [...]
Artykuł 48. Prezydent Rzeczypospolitej reprezentuje Państwo na zewnątrz, przyjmuje przedstawicieli dyplomatycznych państw obcych i wysyła przedstawicieli dyplomatycznych Państwa Polskiego do państw obcych.
Artykuł 49. Prezydent Rzeczypospolitej zawiera umowy z innymi państwami i podaje je do wiadomości Sejmu. Umowy handlowe i celne oraz umowy, które stale obciążają Państwo pod względem finansowym, albo zawierają przepisy prawne, obowiązujące obywateli, albo też wprowadzają zmianę granic Państwa, a także przymierza – wymagają zgody Sejmu.
Artykuł 50. Prezydent Rzeczypospolitej może wypowiedzieć wojnę i zawrzeć pokój tylko za uprzednią zgodą Sejmu.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 145–146, 148–149.

? 1. Scharakteryzuj zapisany w konstytucji marcowej system trójpodziału władz.
2. Oceń, do jakiego stopnia sejm ograniczał kompetencje prezydenta Rzeczypospolitej.

w sprawowaniu władzy. To on stanowił prawa, kontrolował rząd, uchwalał budżet państwa i posiadał inicjatywę ustawodawczą. Senat, składający się ze 111 senatorów, posiadał prawo *veta*, czyli zawieszenia ustawy sejmowej na 30 dni. Nie miał on inicjatywy ustawodawczej ani żadnych funkcji kontrolnych wobec pozostałych organów władzy. Władzę sądowniczą miały natomiast sprawować niezawisłe sądy.

Konstytucja z 1921 r. gwarantowała obywatelom Rzeczypospolitej ochronę życia, nietykalność mienia oraz równość bez względu na pochodzenie etniczne, rasę i płeć. Umożliwiała swobodę zakładania stowarzyszeń, a także wolność słowa i publikacji. Każdy mieszkaniec kraju miał prawo do wolności sumienia i wyznania, choć konstytucja wyraźnie zastrzegała, że rzymski katolicyzm zajmuje w Polsce *naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań*.

Regulacje konstytucji marcowej, gwarantujące demokratyczne zasady ustrojowe państwa oparte na parlamentarno-gabinetowym modelu rządów, w trudnej rzeczywistości społeczno-gospodarczej pierwszych lat niepodległości przyczyniły się do destabilizacji polskiego życia publicznego. Scena polityczna była rozbita na wiele konkurujących ze sobą partii, co uniemożliwiało stworzenie silnej większości gwarantującej stabilny rząd.

WYBORY PREZYDENCKIE

Podobna sytuacja zaszła przy okazji wyborów prezydenckich. **9 grudnia 1922 r.** zebrało się Zgromadzenie Narodowe, odpowiedzialne za elekcję głowy państwa. Do walki o urząd stanęło pięciu kandydatów: związany z PPS Ignacy Daszyński, popierany przez PPS-Piast Stanisław Wojciechowski, kandydat prawicy **Maurycy Zamoyski**, zgłoszony przez PPS--Wyzwolenie **Gabriel Narutowicz** i reprezentujący mniejszości narodowe Jan Baudouin de Courtenay [czyt.: bo**dłę** de kurte**ne**]. Po czterech turach głosowania w ostatecznej rozgrywce wzięli udział Zamoyski oraz Narutowicz. Decydujące znaczenie w tej fazie wyborów miały głosy posłów ugrupowań centrowych (przede wszystkim PSL-Piast oraz Narodowej Partii Robotników). Nie poparli oni, wbrew nadziejom działaczy prawicowych, Zamoyskiego, którego uważali za przeciwnika reformy rolnej. W rezultacie pierwszym prezydentem Rzeczypospolitej obwołano Gabriela Narutowicza. Po zaledwie pięciu dniach urzędowania został on jednak zamordowany przez jednego z fanatycznych zwolenników endecji.

W celu załagodzenia napiętej sytuacji politycznej pełniący obowiązki głowy państwa marszałek sejmu **Maciej Rataj** (PSL-Piast) powołał pozaparlamentarny rząd z gen. **Władysławem Sikorskim** na czele. Nowy

POSTAĆ HISTORYCZNA

GABRIEL NARUTOWICZ (1865–1922)

Pochodził z podtrzymującej patriotyczne tradycje rodziny szlacheckiej ze Żmudzi. Od młodości pociągały go technika i nauki ścisłe. Studiował w Petersburgu i Zurychu. Po zakończeniu nauki zamieszkał w Szwajcarii, gdzie zdobył sławę jako budowniczy nowoczesnych hydroelektrowni. W czasie Wielkiej Wojny współpracował z polskimi organizacjami charytatywnymi i sympatyzował z ruchem niepodległościowym reprezentowanym przez Józefa Piłsudskiego. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości wrócił do ojczyzny i zaangażował się w odbudowę krajowej gospodarki i infrastruktury. 9 grudnia 1922 r. został wybrany pierwszym prezydentem II Rzeczypospolitej. Jako głowa państwa deklarował chęć współpracy ze wszystkimi nurtami politycznymi i podkreślał konieczność szukania kompromisu dla dobra odrodzonej ojczyzny. Zginął z rąk zamachowca zaledwie pięć dni po objęciu urzędu.

WARTO WIEDZIEĆ

Zabójstwo Gabriela Narutowicza

11 grudnia 1922 r. Gabriel Narutowicz został oficjalnie zaprzysiężony na pierwszego prezydenta II Rzeczypospolitej. Przeciwko temu wyborowi zaprotestowały środowiska prawicowe, konserwatywne i nacjonalistyczne, które postrzegały elekta jako kandydata narzuconego przez reprezentantów mniejszości parlamentarnej. Przeciwnicy polityczni szybko rozpętali agresywne działania, mające na celu pomniejszenie autorytetu nowej głowy państwa i zmuszenie prezydenta do złożenia urzędu. Nastroje podgrzewała także prasa endecka, przedstawiająca elekta jako ateistę i odmawiająca mu patriotyzmu. 22 grudnia 1922 r., podczas uroczystego otwarcia galerii sztuk pięknych w Warszawie, Narutowicz został postrzelony przez malarza i pedagoga Eligiusza Niewiadomskiego. Zabójca, będący fanatycznym zwolennikiem Narodowej Demokracji i zdeklarowanym antysemitą, widział w prezydencie przeciwnika prawicy oraz kontynuatora polityki znienawidzonego przez siebie Piłsudskiego. Tragiczna śmierć głowy państwa wywołała szok i niedowierzanie, ale również ostudziła panujące od zaprzysiężenia Narutowicza radykalne nastroje społeczne.

Gabriel Narutowicz podczas spotkania z naczelnikiem państwa Józefem Piłsudskim. Uroczysty pogrzeb zamordowanego prezydenta stał się masową manifestacją potępiającą brutalizację polskiego życia politycznego.

▪ *fotografia, Warszawa, 1922 r.*

? W jaki sposób napięta sytuacja polityczna w kraju przyczyniła się do śmierci Gabriela Narutowicza?

premier wprowadził w kraju stan nadzwyczajny, dzięki czemu udało mu się uspokoić nastroje społeczeństwa. Zebrane ponownie Zgromadzenie Narodowe wybrało kolejnego prezydenta, którym został działacz niepodległościowy i propagator ruchu spółdzielczego – **Stanisław Wojciechowski**.

POLITYKA ZAGRANICZNA II RZECZYPOSPOLITEJ

Sytuacja międzynarodowa odrodzonej Polski nie układała się pomyślnie. Choć Warszawa mogła liczyć na przyjazną postawę Łotwy i Rumunii, pozostałe kraje europejskie nie odnosiły się do Rzeczypospolitej zbyt przychylnie. Z powodu bliskich więzi z Francją, która uważała Polskę za sojusznika w potencjalnej konfrontacji z Niemcami, Warszawa straciła poparcie Włoch oraz Wielkiej Brytanii. Oba mocarstwa obawiały się bowiem wzrostu wpływów francuskich w Europie. Stany Zjednoczone na początku lat 20. przeszły zaś w fazę izolacjonizmu i nie wykazywały większego zainteresowania sprawami międzynarodowymi.

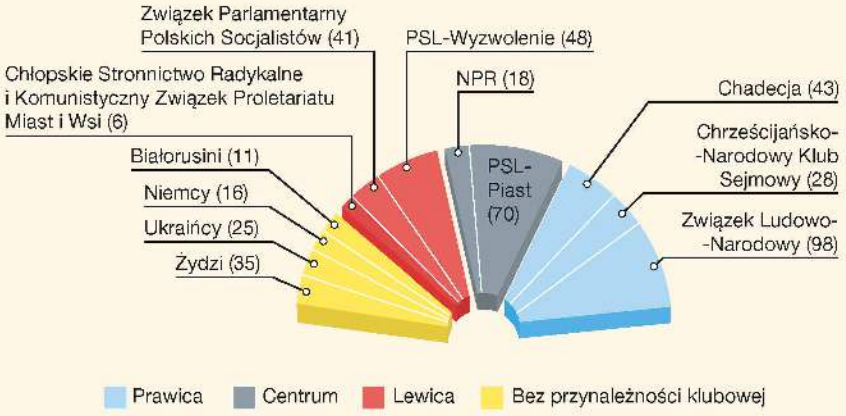
Polska dyplomacja za główną zasadę swojego działania przyjęła umacnianie powojennego ładu wprowadzonego przez postanowienia konferencji paryskiej, a jej podstawowym celem było podtrzymywanie przyjaznych stosunków z Francją. W lutym 1921 r. został podpisany **polsko-francuski układ sojuszniczy**, który uzupełniono także o tajną konwencję wojskową. Umowy te przewidywały współpracę polityczną i gospodarczą między oboma krajami oraz wzajemną pomoc w razie agresji ze strony Niemiec bądź ZSRS. Podobną formę, jednak w odniesieniu do zagrożenia sowieckiego, przybrał pakt zawarty z Rumunią.

Mimo sukcesów dyplomatycznych, jakimi były oba sojusze, pozycja Polski na arenie międzynarodowej nie uległa znacznej poprawie.

WYBORY PARLAMENTARNE W 1922 R.

Kadencja Sejmu Ustawodawczego dobiegła końca jesienią 1922 r., a zwycięzcą listopadowych wyborów parlamentarnych został Chrześcijański Związek Jedności Narodowej, będący koalicją ugrupowań prawicowych (ZLN i chadecji). Silną pozycję zdobyło także PSL-Piast oraz przedstawiciele mniejszości narodowych (Żydzi, Ukraińcy, Niemcy i Białorusini). Partie lewicowe, takie jak PSL-Wyzwolenie i PPS, znalazły się natomiast w opozycji. Nowy układ sił w parlamencie odzwierciedlał istniejące w państwie podziały polityczne, społeczne i etniczne. Rozproszenie w sejmie i senacie uniemożliwiało stworzenie rządu przez którąkolwiek z partii, gdyż do powołania gabinetu konieczna była współpraca zbliżonych programowo stronnictw.

Podział miejsc w parlamencie po wyborach w 1922 r.

? Ile partii znalazło się w parlamencie po wyborach w 1922 r.?

Na mocy traktatu podpisanego w **1922 r.** w **Rapallo** współpracę gospodarczą i polityczną nawiązały Republika Weimarska oraz Rosja Sowiecka. Na domiar złego Niemcy zaczęły stopniowo wychodzić z izolacji międzynarodowej, w której znalazły się po Wielkiej Wojnie. Podczas konferencji w **Locarno w 1925 r.** zwycięskie mocarstwa uzyskały od Berlina gwarancję nienaruszalności granic Francji i Belgii, ignorując postulaty Polski, aby podobnymi regulacjami objąć również jej zachodnią granicę. Przyjęcie Rzeszy do Ligi Narodów w 1926 r. skutkowało natomiast możliwością wykorzystania jej organów przez zamieszkałą w Polsce mniejszość niemiecką (m.in. podczas sporów o przynależność państwową Górnego Śląska czy Wolnego Miasta Gdańska), co wpłynęło na politykę wewnętrzną Rzeczypospolitej. Napięte stosunki z Niemcami doprowadziły do wybuchu w 1925 r. **wojny celnej**. Za pomocą restrykcji gospodarczych Republika Weimarska zamierzała narzucić Polsce korzystne dla siebie regulacje ekonomiczne i polityczne. Działania te doprowadziły do czasowej destabilizacji polskiej gospodarki, silnie powiązanej z gospodarką niemiecką.

Polskiej dyplomacji nie udało się również nawiązać bliższych stosunków z innymi sąsiadami. Rzeczpospolita nie zbudowała dobrej relacji z Czechosłowacją. Praga postrzegała bowiem Rosję Sowiecką jako swojego sojusznika oraz zwalczała popierany przez Warszawę rewizjonizm węgierski. Natomiast rozmowy z krajami nadbałtyckimi nieustannie rozbijały się o wrogie stanowisko Litwy.

KRYZYS POLITYCZNY I GOSPODARCZY

Energiczne działania premiera Władysława Sikorskiego opanowały napięcia polityczne po zabójstwie prezydenta Narutowicza, jednak jego gabinet nie miał zaufania większości sejmu, gdyż popierały go tylko siły lewicowe, ludowcy i mniejszości narodowe. W maju 1923 r. koalicja Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodu doszła do porozumienia z Polskim Stronnictwem Ludowym-Piast. Ludowcy zgodzili się na sojusz w zamian za obietnicę

przeprowadzenia reformy rolnej (zob. s. 522). Nowa większość parlamentarna doprowadziła do dymisji rządu gen. Sikorskiego i utworzyła w jego miejsce nowy gabinet, pod kierunkiem **Wincentego Witosa**. **Rząd Chjeno-Piasta**, jak nazywali go przeciwnicy polityczni, stanął w obliczu niezwykle złożonych problemów ekonomicznych i społecznych. Wzrosło bezrobocie i ubóstwo, a drukowane przez rząd pieniądze szybko stały się bezwartościowe. Sytuacja ta spowodowała wybuch w listopadzie 1923 r. strajku powszechnego, który stłumiono za pomocą bezwzględnych represji. Brutalne działania wywołały falę oburzenia i wymusiły dymisję centroprawicowego rządu.

Po upadku rządu Witosa prezydent Wojciechowski powierzył misję utworzenia pozaparlamentarnego gabinetu ekonomiście **Władysławowi Grabskiemu**. Dzięki specjalnym pełnomocnictwom, które uniezależniały jego działania od decyzji parlamentu, udało mu się zdławić hiperinflację i przeprowadzić w 1924 r. konieczną dla stabilizacji gospodarczej **reformę walutową** (zob. s. 521). Przyniosła ona początkowo pozytywne efekty, jednak w dłuższej perspektywie doprowadziła do zmniejszenia konkurencyjności polskiego eksportu, spadku produkcji, wzrostu bezrobocia i ponownego kryzysu ekonomicznego. Dodatkowo kraj zmagał się z niekorzystnymi dla gospodarki skutkami **wojny celnej** z Niemcami. Aby opanować sytuację, rząd Grabskiego zdecydował się na zwiększenie podatków i wzrost deficytu budżetowego. Ponowne obniżenie wartości złotego oraz pamięć o hiperinflacji pogłębiły brak zaufania do władzy i wywołały potężną falę oburzenia, co przyniosło dymisję rządu Grabskiego w listopadzie 1925 r. Kolejny gabinet upadł po niespełna pół roku funkcjonowania. W maju 1926 r. premierem znowu został Witos z mało popularnej koalicji Chjeno-Piasta.

Karykatura *Niesforni tancerze* z czasopisma „Mucha" przedstawiała polskich parlamentarzystów, którzy tworzą korowód, jednak każdy z nich tańczy w inny sposób. Ilustracja znakomicie odzwierciedlała rodzimą scenę polityczną, na której królował brak zgody i umiejętności porozumienia się.

▪ *karykatura, Polska, 1922 r.*

ĆWICZENIA

1. Wymień ugrupowania polityczne działające w Polsce w latach 1918–1919.
2. Omów system trójpodziału władz ustanowiony w konstytucji marcowej.
3. Przedstaw sytuację panującą w kraju po wyborach prezydenckich w 1922 r.
4. Oceń skuteczność polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej w pierwszej połowie lat 20.
5. Wyjaśnij przyczyny niestabilności polskich rządów w pierwszych latach po odzyskaniu przez Rzeczpospolitą niepodległości.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M.M. Drozdowski, *Gabriel Narutowicz. Prezydent RP*, Warszawa 2004.
T. Nałęcz, *Rządy Sejmu 1921–1926*, Warszawa 1991.

5 ZAMACH MAJOWY I RZĄDY SANACJI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaką formę rządów wprowadzono w Polsce na podstawie konstytucji marcowej?
2. Który organ władzy miał w tym ustroju przewagę nad pozostałymi?

PRZEWRÓT MAJOWY

Po upadku rządu Grabskiego sytuacja polityczna kraju uległa znacznemu pogorszeniu. Coraz większą niechęć społeczeństwa budziły m.in.:

- kryzys gospodarczy, objawiający się wzrostem bezrobocia,
- ciągłe zmiany gabinetów rządowych i niemożność wyłonienia stabilnej władzy państwowej,
- izolacja na arenie międzynarodowej, pogłębiona po podpisaniu układu z Locarno (zob. s. 418),
- ponowne powołanie rządu przez premiera Wincentego Witosa w 1926 r.

Zapowiedź utworzenia kolejnego rządu centroprawicowego spotkała się z falą oburzenia **środowisk lewicowych** (PPS i PSL-Wyzwolenie) oraz zwolenników **Józefa Piłsudskiego**. Byli to głównie dawni legioniści i członkowie POW, skupieni w organizacjach kombatanckich, takich jak Związek Strzelecki i Związek Legionistów oraz wierni marszałkowi oficerowie Wojska Polskiego. Krytykowali oni wszelkie próby odsunięcia byłego naczelnika od spraw militarnych. W wielu wystąpieniach publicznych oficerowie, głównie ci wywodzący się z Legionów, deklarowali poparcie dla swojego dawnego komendanta.

W nowym rządzie dostrzegano wszystkie wady panującego systemu: sejmokrację, niestabilność władzy centralnej, korupcję oraz powrót do niekorzystnych dla szerokich mas pracowniczych rozwiązań ekonomicznych. Na wieść o sformowaniu kolejnego gabinetu w Warszawie doszło do manifestacji ulicznych na cześć Piłsudskiego. Generał Żeligowski, będący jeszcze wówczas ministrem spraw wojskowych, pod pretekstem przeprowadzenia manewrów zaplanowanych na 10 maja 1926 r., zgromadził w pobliżu stolicy pułki wojskowe dowodzone przez sympatyków byłego naczelnika. Nowy minister nakazał odwołanie

Józef Piłsudski podczas spotkania towarzyskiego z udziałem wiernych mu oficerów w swojej rezydencji w Sulejówku. Dzięki kontaktom z dawnymi podwładnymi zapewnił sobie ich poparcie w konfrontacji z przeciwnikami politycznymi.

▪ *fotografia, Sulejówek, 1926 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

JÓZEF PIŁSUDSKI O PRZEWROCIE MAJOWYM

W wywiadzie opublikowanym 25 maja 1926 r. w „Kurierze Porannym" Józef Piłsudski wyjaśniał okoliczności obalenia rządu.

Wiem, że winienem obszerne wytłumaczenie wypadków w mojej ojczyźnie. Nie chcę zatrzymywać się długo na różnych detalach, które dotąd zbieram, jako materiał historyczny, lecz dam panu ogólny przebieg wypadków, tak jak on wrył się w moją pamięć. Przypuszczam, że pan pamięta, iż przez cały początek roku bieżącego, nie mówiąc już o końcu ubiegłego roku, toczę usilną walkę o naprawę stosunków w Rzeczypospolitej, specjalnie zaś w wojsku. Walka ta w swoich perypetiach nie dawała nigdy decyzywnego rezultatu. Tak, że wydawało mi się, iż przeciwko moim postulatom ześrodkowały się wszystkie siły, które według mnie zatrzymywały proces rozwoju Polski, a zwiększając ustawicznie demoralizację i gangrenę aparatu państwowego, czyniły dla mnie niemożliwym trwanie dłużej w bezczynności. Oburzała mnie specjalnie absolutna bezkarność wszystkich nadużyć w państwie i wzrastająca coraz bardziej zależność państwa od wszystkich „nuworiszów" [nowobogackich], *którzy na równi ze mną i wielu ludźmi przyszli do państwa polskiego ubodzy i zdążyli kosztem państwa i kosztem wszystkich obywateli w kilka krótkich lat wyrosnąć na potentatów pieniężnych, chcąc, by ku hańbie naszej ojczyzny państwo we wszystkich drobiazgach zależało od nich.*

Ostatnim momentem, który mnie zmusił do decyzji, było utworzenie rządu, przypominającego mi bezecnej pamięci rząd, z powodu którego wyszedłem ze służby państwowej, nie chcąc imieniem i służbą popierać ludzi, którzy, zdaniem moim, brali udział w najcięższej zbrodni, dokonanej na Polsce – w zabójstwie Prezydenta Rzeczypospolitej, Gabriela Narutowicza, mego zresztą osobistego przyjaciela. Bezkarność w tej dziedzinie z góry przesądzała trwanie bezkarności we wszystkich innych dziedzinach. Rząd ten od razu ogłosił rządy „silnej ręki", zwracając się przede wszystkim przeciwko mnie osobiście. Decyzję wystąpienia powziąłem z wewnętrznym postanowieniem starać się jedynie o obalenie rządu, nie występując zresztą przeciwko osobie Pana Prezydenta Wojciechowskiego.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2001, s. 161–162.

? 1. Wyjaśnij, co skłoniło Piłsudskiego do podjęcia decyzji o rozpoczęciu zamachu stanu.
2. Scharakteryzuj na podstawie słów marszałka sytuację polityczną, jaka panowała w kraju po upadku rządu Grabskiego w 1925 r.

zapowiadanych ćwiczeń i powrót jednostek do koszar. Rozkaz ten nie został jednak wykonany, a pod Warszawę przybywały dalsze oddziały wierne Piłsudskiemu. W nocy z 11 na 12 maja 1926 r. nieznani sprawcy ostrzelali willę marszałka w Sulejówku, co jego zwolennicy wykorzystali jako doskonały pretekst do rozpoczęcia przewrotu.

Zamach stanu rozpoczął się **12 maja 1926 r.** Wierne Piłsudskiemu wojska, biorące dotąd udział w manewrach pod Warszawą, opanowały prawobrzeżną część stolicy i zatrzymały się na linii Wisły. W godzinach popołudniowych doszło do spotkania marszałka

Marszałek Józef Piłsudski na moście Poniatowskiego w Warszawie oczekuje 12 maja 1926 r. na spotkanie z prezydentem Stanisławem Wojciechowskim.

▪ *fotografia, Warszawa, 12 V 1926 r.*

z prezydentem Wojciechowskim. Przekreślając oczekiwania byłego naczelnika, który liczył na poparcie głowy państwa, Wojciechowski uznał działania piłsudczyków za rebelię i wezwał zbuntowanych żołnierzy do podporządkowania się legalnemu rządowi. W tym czasie premier Witos wprowadził w kraju stan wyjątkowy i powołał wojsko do walki w obronie legalnych władz Rzeczypospolitej.

Po fiasku negocjacji z prezydentem Piłsudski zdecydował się na rozwiązanie siłowe. Na ulicach Warszawy doszło do otwartej walki. Choć przewagę w stolicy mieli zwolennicy marszałka, rząd dysponował rezerwami w postaci oddziałów stacjonujących w zachodnich okręgach wojskowych (m.in. w Wielkopolsce i na Pomorzu). Ich dowódcy rozpoczęli już przygotowania do przetransportowania jednostek w miejsce konfliktu. Realizacji tego przedsięwzięcia przeszkodził jednak **strajk kolejarzy**, zainicjowany przez **Polską Partię Socjalistyczną**, która

Walki w Warszawie wybuchły prawdopodobnie przypadkiem, gdy jeden z żołnierzy nie wytrzymał napięcia po spotkaniu marszałka z prezydentem i rozpoczął strzelaninę. Starcia na ulicach stolicy trwały trzy dni. Ostatecznie siły wierne rządowi musiały ustąpić oddziałom Piłsudskiego. Zdecydował o tym brak wsparcia ze strony wojsk z prowincji, które zostały zatrzymane przez strajk kolejarzy.

▪ *fotografia, Warszawa, 12 V 1926 r.*

UGRUPOWANIA POLITYCZNE WOBEC PRZEWROTU

Przeprowadzony w maju 1926 r. zamach stanu spotkał się z mieszanymi reakcjami polskich ugrupowań politycznych. Działania Piłsudskiego uzyskały pełną aprobatę większości środowisk kombatanckich, skupiających byłych uczestników ruchu niepodległościowego z okresu Wielkiej Wojny. Przewrót majowy zaakceptowały także partie lewicowe z PPS i PSL-Wyzwolenie, upatrując w nim możliwości odsunięcia od władzy prawicy i okazji do realizacji postulatów socjalnych i politycznych. Posiadające największe poparcie wśród ludności wiejskiej PSL-Piast uznało wystąpienie marszałka za bunt przeciwko legalnemu rządowi. Mimo oficjalnego stanowiska Piasta postawy członków stronnictwa nie były jednak jednolite. Zdarzali się wśród nich tacy, którzy przychylnie patrzyli na prowadzoną przez Piłsudskiego politykę wewnętrzną. Nacjonalistyczna prawica (ZLN) i część chadecji uznała byłego naczelnika za uzurpatora, a konserwatyści oraz niektórzy przedstawiciele chadecji przyjęli postawę wyczekującą. Krytykowali wprawdzie siłowe przejęcie władzy, jednak dostrzegali też w marszałku męża opatrznościowego i człowieka silnej ręki, ratującego państwo przed wewnętrznym rozkładem. Komuniści poparli przewrót majowy, jednak już dwa tygodnie później wycofali się i zanegowali prawo piłsudczyków do przejęcia władzy, traktując ich jako faszystów wzorujących się na Mussolinim.

? Jakie postawy przyjęły istniejące w tym okresie ugrupowania polityczne wobec przewrotu majowego?

Wincenty Witos oprócz działalności politycznej od 1909 do 1931 r. był także wójtem Wierzchosławic. W tym czasie starał się przeprowadzać we wsi zmiany mające na celu jej modernizację, m.in. poprawił stan dróg i zbudował szkołę.

▪ *fotografia, Polska, XX w.*

poparła działania piłsudczyków. Z wysłaniem wojsk do Warszawy zwlekał także dowódca okręgu lwowskiego, gen. Sikorski, argumentując to troską o bezpieczeństwo wschodniej granicy państwa. Opór oddziałów walczących w obronie rządu wyraźnie słabł, a rada ministrów wraz z prezydentem została zmuszona do przeniesienia się ze stolicy do Wilanowa. Aby uniknąć wybuchu wojny domowej, **14 maja 1926 r.** legalne władze Rzeczypospolitej zaprzestały walki. Nie chcąc w żaden sposób legalizować zamachu, prezydent Wojciechowski podał się do dymisji. Najwyższą władzę w państwie przejął marszałek sejmu Maciej Rataj, który wezwał do rozejmu i rozpoczął pertraktacje w sprawie utworzenia nowego rządu. Piłsudski, ażeby nie przedłużać walk, uznał uprawnienia marszałka sejmu. W wyniku przewrotu majowego zginęło ponad 350 osób (żołnierzy i cywilów).

NOWELA SIERPNIOWA

Po zwycięskim zakończeniu walk w stolicy Piłsudski nie zdecydował się na przejęcie władzy w kraju jako dyktator. W porozumieniu z marszałkiem został powołany pozaparlamentarny rząd pod kierunkiem Kazimierza Bartla, będącego zagorzałym zwolennikiem byłego naczelnika. 31 maja 1926 r. Zgromadzenie Narodowe wybrało Piłsudskiego na nowego prezydenta II Rzeczypospolitej. Wbrew oczekiwaniom licznych zwolenników oraz wiernych mu ugrupowań lewicowych ten mąż stanu odmówił przyjęcia urzędu, uzasadniając swoją decyzję niewielkimi uprawnieniami głowy państwa. W zamian wysunął kandydaturę **Ignacego Mościckiego**, który 1 czerwca 1926 r. został kolejnym prezydentem Rzeczypospolitej. Godząc się na współpracę ze skompromitowanym w oczach społeczeństwa parlamentem i rezygnując z najwyższego urzędu, marszałek podkreślał, iż zamachu stanu dokonał nie dla zdobycia władzy, ale dla **uzdrowienia (sanacji)** państwa. Równocześnie w celu zaznaczenia swojej apolityczności i ponadpartyjności zrezygnował ze współpracy politycznej z lewicą. Zbliżył się natomiast do kół konserwatywnych i ziemiańskich, pragnąc w imię naprawy Polski odciągnąć te kręgi od wpływów Narodowej Demokracji.

Mimo podjęcia oficjalnej współpracy z sejmem piłsudczycy rozpoczęli stopniowy proces przejmowania władzy. Po zaprzysiężeniu prezydenta Mościckiego, który był całkowicie oddany marszałkowi, dzięki poparciu sił sprzyja-

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY MOŚCICKI (1867–1946)

Polski działacz niepodległościowy, polityk oraz wybitny chemik i wynalazca. Studiował chemię na uniwersytecie w Rydze. Wówczas związał się z Ligą Narodową i działał w Związku Młodzieży Polskiej „Zet". Ostatecznie jednak przystał do niepodległościowego nurtu ruchu socjalistycznego. Wobec zagrożenia aresztowaniem przez władze carskie wyemigrował do Londynu, gdzie zetknął się z Józefem Piłsudskim. Później wyjechał do Galicji i w latach 1912–1922 był profesorem chemii Politechniki Lwowskiej. Podczas badań opracował metodę pozyskiwania kwasu azotowego z powietrza. W niepodległej Polsce podejmował działania na rzecz rozwoju przemysłu chemicznego. Po przewrocie majowym w 1926 r. Piłsudski wysunął jego kandydaturę na stanowisko Prezydenta Rzeczypospolitej. Funkcję tę pełnił do 1939 r. Po śmierci Piłsudskiego rządził państwem w porozumieniu z marszałkiem Edwardem Śmigłym-Rydzem. Gdy wybuchła wojna, wycofywał się do Rumunii. Na wieść o wkroczeniu Armii Czerwonej przekroczył 17 września 1939 r. granicę i został internowany. Zgodnie z konstytucją wyznaczył na swojego następcę Władysława Raczkiewicza. W 1940 r. wyjechał do Szwajcarii, gdzie przebywał do śmierci.

jących sanacji (m.in. lewicy), sejm uchwalił 4 sierpnia 1926 r. **nowelę sierpniową**, czyli ustawę nowelizującą prawo konstytucyjne. Według jej regulacji rozszerzeniu uległy kompetencje prezydenta. Mógł on teraz wydawać dekrety z mocą ustawy i samodzielnie rozwiązać parlament. Tym samym zostały ograniczone uprawnienia sejmu. W wyniku nowelizacji konstytucji możliwe stało się stworzenie silnego rządu, który nie był podatny na konflikty partyjne i miał sposobność współpracy z parlamentem na równych zasadach.

W tym okresie Piłsudski umocnił swoje wpływy w armii. Został mianowany ministrem spraw wojskowych oraz szefem **Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych**, czyli utworzonej specjalnie dla niego instytucji niepodlegającej kontroli parlamentu. Od spraw wojskowych stopniowo odsuwano oficerów krytykujących marszałka, a na wyższe stanowiska dowódcze awansowano jego popleczników. **Sanacja** – jak nazwano system rządów stworzony przez piłsudczyków po zamachu majowym w 1926 r. – umacniała także swoje wpływy w administracji terenowej i samorządzie. Stanowiska wojewodów i starostów obejmowali oddani byłemu naczelnikowi urzędnicy, którzy często wywodzili się z szeregów Wojska Polskiego.

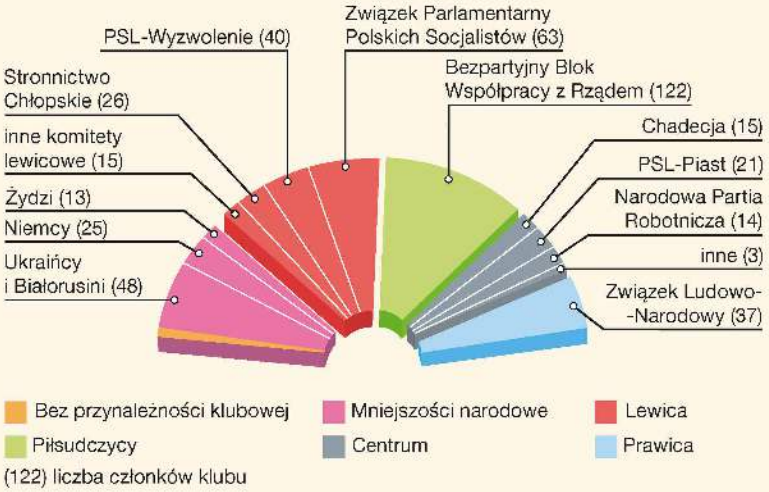
WZMACNIANIE WŁADZY PIŁSUDCZYKÓW

W drugiej połowie lat 20. podporządkowany Piłsudskiemu obóz władzy starał się nieustannie rozszerzać swoje wpływy w celu całkowitego zdominowania polskiego życia politycznego. Oficjalnie sanacja przedstawiała się jako ruch ponadpartyjny, mający na celu wzmocnienie instytucji państwa i poprawę doli obywateli. Marszałek unikał więc podejmowania współpracy z poszczególnymi ugrupowaniami

KONFLIKT Z OPOZYCJĄ

Umacnianie władzy przez zwolenników Piłsudskiego wzbudzało niepokój opozycji, która mimo różnic programowych starała się przeciwdziałać przekształceniu ustroju państwa z demokratycznego w autorytarny. Po opuszczeniu poszczególnych ugrupowań politycznych przez sympatyków polityki sanacyjnej, zasilających od 1928 r. szeregi Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem (BBWR), rozpoczęła się konsolidacja sił opozycyjnych. Kilka miesięcy po wyborach parlamentarnych przedstawiciele sześciu stronnictw – PPS, PSL-Wyzwolenie, PSL-Piast, NPR, Stronnictwa Chłopskiego oraz Chrześcijańskiej Demokracji – zadeklarowali ścisłą współpracę skierowaną przeciwko antydemokratycznym posunięciom piłsudczyków. 14 listopada 1929 r. partie lewicy i centrum zawarły sojusz pod nazwą **Związek Obrony Prawa i Wolności Ludu** (zwany potocznie **Centrolewem**). Zjednoczenie antysanacyjnych sił w parlamencie uniemożliwiło jakiejkolwiek partii podjęcie współpracy z rządem. W tej sytuacji prezydent Mościcki został zmuszony do rozwiązania parlamentu i rozpisania nowych wyborów, które wyznaczono na jesień 1930 r.

Skład Sejmu II kadencji (1928–1930)

? W jaki sposób opozycja parlamentarna walczyła z władzą sanacyjną?

Plakat wyborczy Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem z wyborów w 1928 r. z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego.

▪ *plakat, 1928 r.*

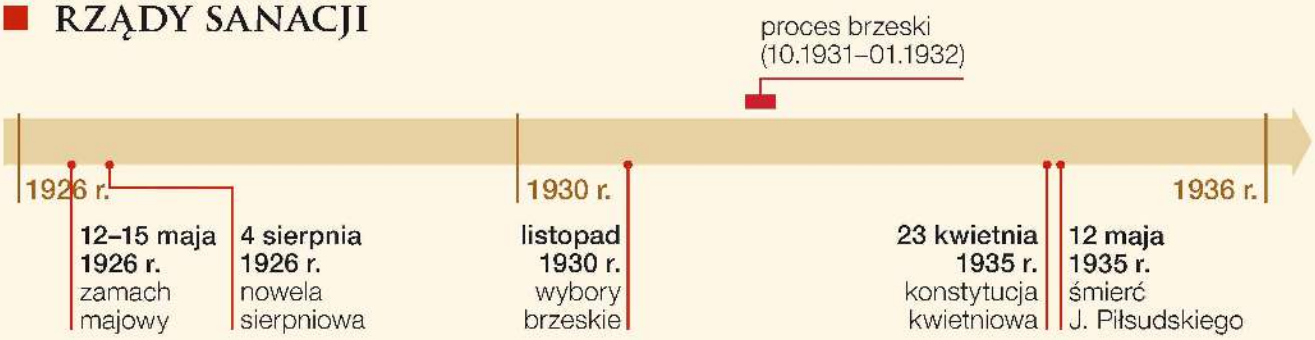
(także tymi sprzyjającymi mu podczas przewrotu majowego). W listopadzie 1927 r. powstał **Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR)** – organizacja, której zadaniem było skupienie zwolenników sanacji i budowa politycznego zaplecza w parlamencie. Członkowie BBWR głosili, że nie jest to partia, lecz ruch zrzeszający wszystkie nurty polityczne od konserwatystów po lewicę oraz mniejszości narodowe.

Wiosną 1928 r. BBWR zwyciężył w wyborach parlamentarnych. Było to w znacznej mierze zasługą osobistego zaangażowania Józefa Piłsudskiego oraz przychylnej mu administracji rządowej, która wspierała oddanych byłemu naczelnikowi kandydatów. Pomimo sprzyjających czynników organizacji nie udało się uzyskać bezwzględnej większości wymaganej do budowy stabilnego rządu. Marszałkiem sejmu, niezależnie od prób uzyskania tego stanowiska dla przedstawiciela sanacji, został socjalista Ignacy Daszyński. Zgodnie z wymogami konstytucji marcowej rząd, który nie posiadał większości sejmowej, powinien podać się do dymisji lub szukać wsparcia w szeregach innych, przychylnych mu ugrupowań. Chęć współpracy nad projektem wzmocnienia państwa deklarowała lewica. Piłsudski odrzucił jednak propozycję sojuszu i zdecydował się na konfrontację z opozycyjnym parlamentem. Używając niewyszukanych słów, umniejszał znaczenie sejmu w wywiadach prasowych i wypowiedziach publicznych. Do rządu, który nie był w żaden sposób kontrolowany przez parlament, wchodzili ludzie całkowicie oddani marszałkowi – najczęściej służący niegdyś w Legionach oficerowie. Tak zmilitaryzowana rada ministrów, sformowana w kwietniu 1929 r. pod kierunkiem Kazimierza Świtalskiego, zyskała miano „**rządu pułkowników**". Określenie to stosowano w późniejszych latach także wobec kolejnych gabinetów sanacyjnych.

SKUTKI KRYZYSU GOSPODARCZEGO

Przejęcie władzy przez sanację w 1926 r. zbiegło się z poprawą sytuacji gospodarczej w Polsce i na świecie. Rzeczpospolita zwiększyła eksport towarów, co korzystnie wpłynęło na wzrost produkcji i konsumpcji. W tym okresie znacznie wzrosła wysokość płac, a bezrobocie wyraźnie zmalało. Czynniki te wpłynęły na polepszenie nastrojów społecznych, a pozytywną

RZĄDY SANACJI

? Ile lat trwały rządy sanacji pod przywództwem Piłsudskiego?

PROCES BRZESKI

Po rozwiązaniu parlamentu przez prezydenta Mościckiego zarówno sanacja, jak i opozycja rozpoczęły przygotowania do kolejnej kampanii wyborczej. Aby ułatwić sobie zdobycie większości w sejmie, na dwa miesiące przed wyznaczoną datą głosowania podporządkowane Piłsudskiemu władze aresztowały 19 polityków opozycyjnych oraz 5 działaczy ukraińskich. Podczas tzw. **procesu brzeskiego** (październik 1931 r.–styczeń 1932 r.) postawiono im zarzut przygotowywania zamachu stanu i wzniecania zamieszek. Wśród zatrzymanych na podstawie decyzji ministra spraw wewnętrznych (a nie, jak nakazywała konstytucja, nakazu sądowego) były pierwszoplanowe postaci polskiego życia politycznego, takie jak były premier **Wincenty Witos** czy dyktator III powstania śląskiego Wojciech Korfanty. Jeden z oskarżonych został uniewinniony, pozostałych natomiast skazano na kary od 1,5 do 3 lat więzienia. Po zatwierdzeniu wyroku przez Sąd Najwyższy większość polityków trafiła do więzienia, a kilku (wśród nich Witos) udało się na emigrację.

Ława oskarżonych podczas procesu brzeskiego, na której siedzą politycy PPS.

▪ *fotografia, Warszawa, 1931 r.*

? Jakie były skutki procesu brzeskiego?

zmianę warunków bytowych łączono z przejęciem władzy przez Józefa Piłsudskiego.

Dobre notowania sanacji zaczęły spadać na przełomie lat 20. i 30. Napięcia o charakterze politycznym zostały uwydatnione przez problemy ekonomiczne powodowane Wielkim Kryzysem, który w 1929 r. dotknął wszystkie gałęzie polskiej gospodarki. W tym okresie doszło do zmniejszenia eksportu towarów i surowców, załamania produkcji przemysłowej i upadku handlu wewnętrznego. Wzrosła też liczba bezrobotnych, co przyczyniło się do znacznego zubożenia społeczeństwa. Wywołane tymi czynnikami obniżenie konsumpcji doprowadziło do paraliżu gospodarki wiejskiej. Rządy sanacyjne nie potrafiły przeciwdziałać negatywnym skutkom załamania gospodarczego. Nieudolne działania władzy wywoływały niezadowolenie społeczne i falę krytyki wobec zwolenników Piłsudskiego. Na początku lat 30. w całej Polsce wybuchły masowe strajki robotników. Akcje protestacyjne prowadziła także, szczególnie dotknięta następstwami kryzysu, ludność wiejska. Władze rozprawiały się z buntownikami za pomocą brutalnych represji. Regularnie dochodziło również do licznych starć z policją, w trakcie których wiele osób zostało rannych lub zabitych. Społeczne skutki kryzysu zbiegły się z narastającymi konfliktami politycznymi.

WYBORY BRZESKIE

Bezprawne aresztowania działaczy politycznych uderzyły w ugrupowania opozycyjne, utrudniając im prowadzenie kampanii wyborczej. Do nieuczciwego promowania kandydatów prorządowych włączyła się, na podstawie decyzji ministra spraw wewnętrznych, gen. **Felicjana Sławoja Składkowskiego**, administracja państwowa szczebla wojewódzkiego i powiatowego. Na terenach zamieszkanych przez Ukraińców dochodziło do zamachów terrorystycznych na przedstawicieli władz sanacyjnych. W odpowiedzi na te ataki

piłsudczycy przeprowadzili akcję pacyfikacyjną, która sparaliżowała wszelkie działania polityczne tej mniejszości narodowej. W brutalny sposób ingerowano również w wolność słowa. Rząd konfiskował całe nakłady nieprzychylnych mu organów prasowych, a z funduszy publicznych finansował czasopisma popierające ekipę rządzącą. Co więcej, władze państwowe doprowadziły do unieważnienia kilku opozycyjnych list wyborczych. W wielu miejscach na apel działaczy BBWR zrezygnowano z tajności wyborów. Na terenach kilku województw wschodnich doszło nawet do fałszerstw.

Przeprowadzone w 1930 r. wybory zyskały miano **„brzeskich"**, gdyż odbywały się w cieniu bezprawnego aresztowania przeciwników sanacji. Przyniosły one sukces piłsudczykom i niemal całkowicie wyeliminowały opozycję z życia politycznego. Znacznemu osłabieniu uległ przede wszystkim Centrolew, który utracił swoje dotychczasowe wpływy w parlamencie. Wyraźnie wzmocniło się natomiast Stronnictwo Narodowe. Pomimo stosowanych przez władze państwowe represji swoje pozycje w obu izbach udało się zachować mniejszościom narodowym (przede wszystkim Ukraińcom).

KONSTYTUCJA KWIETNIOWA

W styczniu 1934 r. BBWR przegłosował projekt nowej konstytucji, który na przeszło rok trafił pod obrady senatu. Mimo protestów opozycji i niezadowolenia znacznej części społeczeństwa (czego wyrazem były krytyczne wobec nowej ustawy zasadniczej i metod jej uchwalenia głosy prasy) kilkanaście miesięcy później posłowie BBWR ponownie zaakceptowali projekt z naniesionymi przez izbę wyższą poprawkami. Sanacja przegłosowała zmianę ustawy zasadniczej zwykłą większością głosów (a nie wymaganą przez dotychczasowe prawo większością bezwzględną). **23 kwietnia 1935 r.** uchwalona sprzecznie z procedurami parlamentarnymi konstytucja trafiła do zatwierdzenia przez prezydenta, który bez wahania złożył pod nią swój podpis.

Konstytucja kwietniowa przesycona była typową dla środowiska sanacyjnego ideologią państwową. Według jej założeń w centrum życia społecznego i politycznego stało państwo, uważane za dobro wspólne wszystkich obywateli, bez względu na ich narodowość, płeć czy wyznanie. Choć teoretycznie nie ograniczało to dotychczasowych swobód, korzystanie z nich zostało uzależnione od lojalnej postawy wobec Rzeczypospolitej.

Nowa ustawa zasadnicza obaliła wprowadzony w 1921 r. ustrój parlamentarno-gabinetowy i utworzyła w jego miejsce **system prezydencki**. W rękach prezydenta skupiła się prawie cała władza wykonawcza, za którą ponosił on odpowiedzialność jedynie ***przed Bogiem i historią***, a nie jak dotychczas przed parlamentem. Ograniczono również wpływ społeczeństwa na procedurę wyboru głowy państwa. O kandydaturach decydować miało specjalne **kolegium elektorów** (składające się z 80 najwyższych urzędników oraz parlamentarzystów) oraz ustępujący prezydent. Dopiero spośród wytypowanych w ten sposób kandydatów dokonywano ostatecznej selekcji w głosowaniu powszechnym. Wybierany na **7 lat**

Uroczyste podpisanie konstytucji kwietniowej przez prezydenta Ignacego Mościckiego, który na jej mocy otrzymał władzę zwierzchnią nad parlamentem i rządem.

▪ *fotografia, Warszawa, 23 IV 1935 r.*

prezydent Rzeczypospolitej posiadał niemal nieograniczone uprawnienia:

- powoływał i odwoływał premiera oraz członków rady ministrów,
- mianował wyższych urzędników państwowych i sędziów,
- posiadał zwierzchnictwo nad siłami zbrojnymi,
- reprezentował państwo za granicą (miał prawo do wypowiadania wojny oraz zawierania i ratyfikowania traktatów i umów międzynarodowych),
- zwoływał i rozwiązywał sejm i senat,
- posiadał inicjatywę ustawodawczą i prawo wydawania dekretów,
- mógł wetować ustawy sejmowe,
- wyznaczał swojego następcę w czasie wojny.

Do zadań rady ministrów, która odpowiadała jedynie przed głową państwa, należało bieżące administrowanie sprawami kraju oraz wdrażanie ustaw sejmowych i woli prezydenta. Rola parlamentu ograniczała się natomiast do wykonywania zadań ustawodawczych i uchwalania budżetu. Choć sejm mógł w ograniczony sposób kontrolować rząd, w przypadku przegłosowania przez niego votum nieufności to prezydent decydował o ostatecznym odwołaniu rady ministrów bądź sejmu.

Nowa ustawa zasadnicza zmniejszyła liczbę posłów i senatorów. Rozszerzyła zakres kompetencji senatu, którego marszałek był z urzędu zastępcą prezydenta. Ponadto ⅓ członków izby wyższej była mianowana przez głowę państwa, a pozostała część wybierana w wyborach pośrednich. Jedynie sejm pochodził w całości z wyborów powszechnych. Za sprawą uchwalonej w 1935 r. ordynacji wyborczej podniesiono wiek czynnego (24 lata) i biernego (30 lat) prawa wyborczego. Partie polityczne straciły możliwość typowania kandydatów na posłów na rzecz powołanych w tym celu **kolegiów wyborczych**. Wybory proporcjonalne zostały zastąpione głosowaniem w okręgach dwumandatowych. Wyłoniony w ten sposób sejm miał być odzwierciedleniem rzeczywistych wpływów poszczególnych kandydatów, a nie popularności danej partii.

WARTO WIEDZIEĆ

Bereza Kartuska

Symbolem autorytarnych rządów wprowadzonych przez sanację było utworzenie w czerwcu 1934 r. obozu dla więźniów politycznych w Berezie Kartuskiej, na terenie ówczesnego województwa poleskiego. To miejsce odosobnienia zorganizowano zgodnie z rozporządzeniem prezydenta Rzeczypospolitej. Do tymczasowego aresztu trafiano na podstawie decyzji administracyjnej, a nie wyroku sądowego. Więźniami Berezy były głównie osoby zagrażające bezpieczeństwu państwa, takie jak zaangażowani w działalność terrorystyczną komuniści czy bojówkarze ukraińskich organizacji nacjonalistycznych. Przez mury więzienia przewinęli się jednak także członkowie legalnych ugrupowań politycznych, które zagrażały pozycji ówczesnej władzy. W obozie dochodziło do nadużyć oraz przemocy wobec skazanych. Szacuje się, że w ciągu pięciu lat istnienia tego ośrodka zginęło w nim od 4 do 20 więźniów. Likwidacja obozu w Berezie Kartuskiej była głównym hasłem wysuwanym przez wszystkie ugrupowania opozycyjne wobec sanacji.

? Kim byli więźniowie Berezy Kartuskiej?

Konstytucja kwietniowa wprowadziła w II Rzeczypospolitej system **dyktatury autorytarnej**, przy zachowaniu demokratycznych form państwa. Odzwierciedlała ona autokratyczne i antydemokratyczne tendencje panujące wówczas w wielu krajach Europy.

POLSKA NA ARENIE MIĘDZYNARODOWEJ

Jedną z przyczyn siłowego przejęcia władzy przez Józefa Piłsudskiego był niekorzystny dla Polski rozwój sytuacji międzynarodowej. Na polecenie marszałka wypracowano więc nową koncepcję działań polskiej dyplomacji, polegającą na prowadzeniu polityki równowagi między Niemcami a Rosją (zwaną też **polityką równej odległości** od Berlina i Moskwy). Jej realizatorem został oddany stronnik

Piłsudskiego, płk **Józef Beck** [czyt.: bek], który od 1932 r. pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych. Nowym celem Rzeczypospolitej stało się utrzymywanie poprawnych stosunków z oboma wrogimi mocarstwami, czego podstawą było niesprzymierzanie się z którymkolwiek z tych państw przeciwko drugiemu. Marszałek, zdając sobie sprawę z rozwoju sytuacji międzynarodowej w Europie, przewidywał nieuchronny wybuch nowego konfliktu i nie miał złudzeń co do trwałości swojego planu. Uważał jednak, że zaproponowane przez niego w tym okresie działania były jedyną szansą na obronę całkowitej suwerenności. W lipcu 1932 r., korzystając z poprawy stosunków międzynarodowych między ZSRS a państwami Zachodu, polski rząd zawarł z Rosją Sowiecką **pakt o nieagresji**. Obie strony rezygnowały w nim z wojny jako środka rozwiązywania konfliktów, a Moskwa potwierdziła nienaruszalność granicy polsko-sowieckiej.

Poprawa stosunków polsko-niemieckich nastąpiła dopiero po dojściu do władzy Adolfa Hitlera. Początkowo nowy kanclerz, podobnie jak jego poprzednicy, kwestionował prawo Polski do jej ziem zachodnich (Pomorza, Wielkopolski i Śląska) oraz rościł pretensje do Wolnego Miasta Gdańska. Jednak międzynarodowa izolacja, która nastąpiła po wyjściu Niemiec z Ligi Narodów i zerwaniu negocjacji rozbrojeniowych, zmusiła nazistów do tymczasowego powstrzymania antypolskiej polityki. Polepszenie układów z Warszawą potrzebne im było do konsolidacji władzy i wzmocnienia budowanej dyktatury. W **styczniu 1934** r. została podpisana **polsko-niemiecka deklaracja o nieagresji**. Od tej chwili relacje obu państw uległy normalizacji. Hitler zrezygnował z dotychczasowej retoryki rewizjonistycznej i powstrzymywał od antypolskich wystąpień zamieszkałych w Polsce oraz Gdańsku działaczy niemieckich.

Józef Beck z małżonką oraz ambasador Polski w Niemczech Józef Lipski podczas oficjalnej wizyty w Berlinie.

▪ *fotografia, Berlin, VII 1935 r.*

Zawarcie dwustronnych paktów o nieagresji z Niemcami i ZSRS dawało Rzeczypospolitej tymczasową gwarancję pokojowego współistnienia z sąsiadami oraz czas na wzmocnienie potencjału gospodarczego i militarnego. Polska pod rządami marszałka Piłsudskiego i jego następców starała się przygotować do nieuchronnego konfliktu zbrojnego i walki w obronie swojej niepodległości.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw pośrednie i bezpośrednie przyczyny przewrotu majowego.
2. Wyjaśnij, jakie zmiany w konstytucji wprowadziła nowela sierpniowa.
3. Oceń wpływ kryzysu gospodarczego na sytuację polityczną w Polsce.
4. Przedstaw metody walki obozu sanacyjnego z przeciwnikami politycznymi.
5. Określ, jaką rolę w państwie miał odgrywać prezydent według wprowadzonej w 1935 r. konstytucji kwietniowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Gmitruk, *Przyczyny i skutki przewrotu majowego 1926 roku*, Warszawa 2017.
W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław 2006.

6 SPOŁECZEŃSTWO II RZECZYPOSPOLITEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie narodowości zamieszkiwały ziemie polskie przed 1914 r.?
2. Czego dotyczyły postanowienia małego traktatu wersalskiego?

SYTUACJA SPOŁECZNA II RZECZYPOSPOLITEJ

Obszar odrodzonego państwa polskiego liczył niemal 390 tys. km^2, a liczba zamieszkującej go ludności stale wzrastała. W 1921 r. w Rzeczypospolitej mieszkało 27 mln osób, a już pod koniec lat 30. ponad 35 mln. Zdecydowaną większość obywateli stanowili mieszkańcy wsi. Poza Wielkopolską, Pomorzem i Śląskiem odsetek ludności miejskiej nie przekraczał 30%, co pozostawiało Polskę daleko w tyle za bardziej rozwiniętymi krajami Europy Zachodniej. Na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego (zwłaszcza na Kresach Wschodnich) proporcja ta była jeszcze niższa. Jedyną wielką aglomeracją, która w 1939 r. liczyła ponad milion mieszkańców, była Warszawa. Zamieszkujące obszar odrodzonej Rzeczypospolitej społeczeństwo okresu międzywojennego było bardzo zróżnicowane pod względem etnicznym i wyznaniowym. Wynikało to m.in. z historycznego dziedzictwa wielonarodowego państwa oraz procesów społecznych i politycznych, które zaszły na ziemiach polskich w czasie zaborów.

WARTO WIEDZIEĆ

Mniejszości etniczne

Oprócz wielu mniejszości narodowych mozaikę wielokulturowej Rzeczypospolitej tworzyły także mniej liczne, ale za to ciekawe pod względem historycznym grupy etniczne. Jedną z nich stanowili wyznający islam polscy Tatarzy, którzy zamieszkiwali głównie Polesie. Na Kresach niezwykle oryginalną, choć niewielką społecznością byli Karaimi, czyli lud pochodzenia tureckiego wyznający karaimizm – religię zbliżoną do judaizmu. Lwów stanowił ważny ośrodek życia kulturalnego i religijnego Ormian, zaś rejon Czarnohory, położony na obszarze Karpat Wschodnich, był małą ojczyzną Hucułów. W dzisiejszych Bieszczadach i Beskidach żyły grupy Bojków i Łemków, podkreślających swoje regionalne różnice względem narodu ukraińskiego. Rejon nadbałtycki zamieszkiwali kultywujący swój język oraz obyczaje Kaszubi, będący potomkami średniowiecznych Pomorzan. Choć stanowili oni odrębną pod względem dialektu i tradycji społeczność, nieustannie podkreślali swój nierozerwalny związek z państwem polskim.

Rodzina Bojków, którzy zamieszkiwali tereny Karpat (od Bieszczad do Gorganów). Byli oni mniejszością etniczną pochodzenia ruskiego.

▪ *fotografia, Polska, lata 30.*

? Jakie mniejszości etniczne zamieszkiwały Polskę w okresie międzywojennym?

MNIEJSZOŚCI NARODOWE W POLSCE MIĘDZYWOJENNEJ

1. Wskaż obszary, na których duży odsetek ludności stanowiły mniejszości narodowe.
2. Wymień tereny zamieszkiwane przez ludność pochodzenia niemieckiego.

WIELONARODOWA RZECZPOSPOLITA

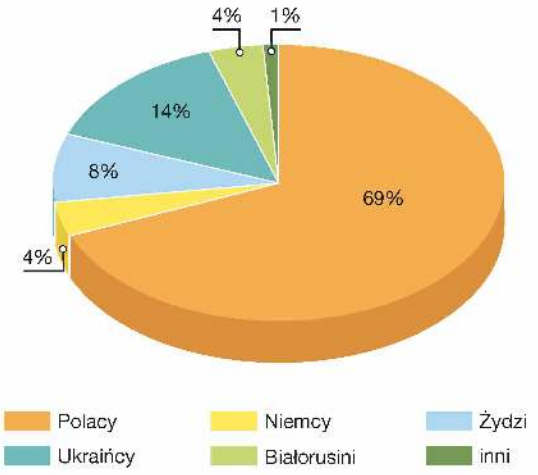
Polacy stanowili ok. 69% mieszkańców Rzeczypospolitej. W zachodnich i centralnych dzielnicach kraju, a także na Wileńszczyźnie dominowali oni liczebnie nad innymi grupami narodowymi i etnicznymi.

Najliczniejszą mniejszością narodową międzywojennej Polski byli **Ukraińcy**. Zamieszkiwali oni głównie cztery województwa (lwowskie, tarnopolskie, stanisławowskie i wołyńskie), w południowo-wschodniej części kraju. W większości była to ludność wiejska, która trudniła się pracą na roli we własnych gospodarstwach chłopskich. W miastach tego regionu stanowili trzecią, po Polakach i Żydach, grupę etniczną.

Drugą pod względem wielkości mniejszością narodową w Polsce byli **Żydzi**. W II Rzeczypospolitej mieszkała największa w Europie i druga na świecie (po Stanach Zjednoczonych) społeczność żydowska. Żydzi zamieszkiwali głównie miasta i miasteczka w całym kraju.

Mniejsze, ale również dość liczne grupy mniejszości stanowili **Niemcy** i **Białorusini**. Ludność niemiecka występowała przeważnie na dawnych terenach II Rzeszy. Ludność

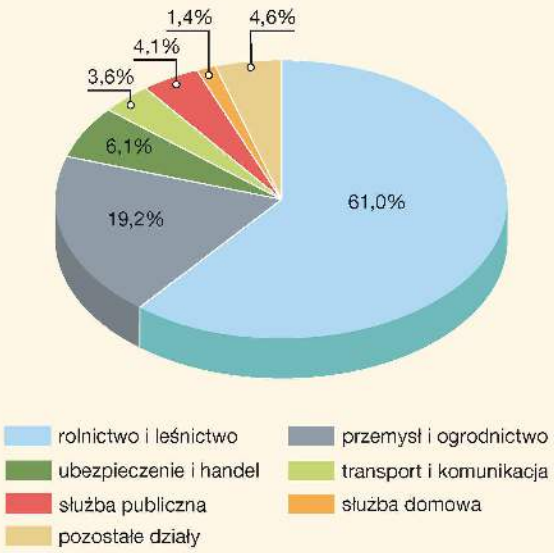
Struktura narodowościowa II Rzeczypospolitej według spisu z 1921 r.

STRUKTURA ZAWODOWA LUDNOŚCI II RZECZYPOSPOLITEJ

Struktura społeczna II Rzeczypospolitej ukształtowała się jeszcze w czasach zaborów. Dominującą grupą ludności byli mieszkańcy wsi, którzy stanowili ok. ¾ wszystkich obywateli kraju. W skład tej grupy wchodzili zarówno właściciele dużych i średnich majątków ziemskich, jak i biedniejsi posiadacze niewielkich pól oraz robotnicy rolni. Większość ludności chłopskiej była pochodzenia polskiego, a na Kresach także ukraińskiego i białoruskiego. Mimo reformy rolnej wpływ na hierarchię na wsi nadal miało dziedzictwo poprzednich epok. Najwyższą warstwę nadal stanowiło posiadające duże gospodarstwa ziemiaństwo. Wśród mieszkańców miast najliczniejsi byli rzemieślnicy oraz pracownicy przemysłowi. W miastach żyło aż ¾ populacji żydowskiej. Na obszarach wschodniej Polski Żydzi dominowali pod względem liczebnym i monopolizowali typowo miejskie zajęcia, takie jak sklepikarstwo, drobna wytwórczość i rzemiosło. Klasa robotnicza zrzeszała głównie Polaków, choć na Śląsku liczni byli wśród niej także Niemcy.

Struktura zawodowa ludności II Rzeczypospolitej

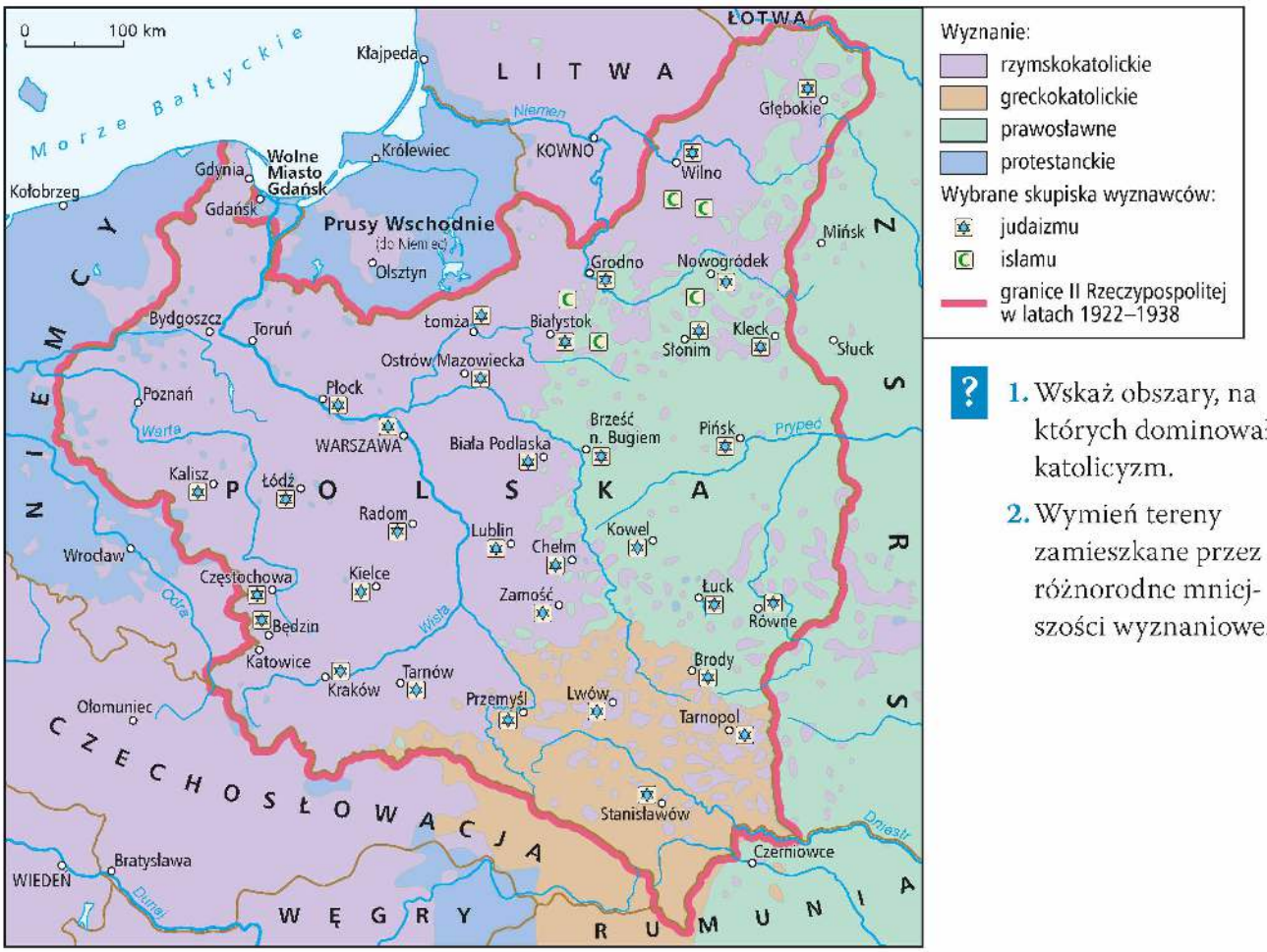

? Jak przedstawiała się struktura zawodowa II Rzeczypospolitej?

białoruska skupiała się w województwach północno-wschodnich. W okresie międzywojennym wśród Białorusinów dopiero rozpoczynał się proces kształtowania nowoczesnej tożsamości narodowej. Dlatego wielu mieszkańców Polesia nie czuło się jeszcze związanych emocjonalnie z jakimkolwiek państwem i nie utożsamiało się z żadną grupą narodową. Określali oni siebie mianem „**tutejszych**" lub Poleszuków.

Oprócz wymienionych grup w międzywojennej Polsce znaleźli się przedstawiciele jeszcze innych mniejszości. Pogranicze polsko-litewskie zamieszkiwała ludność litewska, a rejon Śląska Cieszyńskiego nieliczna mniejszość czeska. Ponadto akcje kolonizacyjne przeprowadzane w poprzednich stuleciach doprowadziły do powstania skupisk Czechów na Wołyniu oraz w centralnej Polsce (gmina Zelów). Podobny typ osadnictwa był charakterystyczny dla ludności niemieckiej, której gromady ciągnęły się wzdłuż dolnego i środkowego biegu Wisły, na Lubelszczyźnie i Wołyniu.

Kwestia mniejszości narodowych była jednym z kluczowych problemów, przed którym stanęła odrodzona Rzeczpospolita. W okresie międzywojennym wypracowano dwie koncepcje radzenia sobie z zamieszkującymi kraj różnorodnymi grupami etnicznymi. Obie wizje – choć odmienne w kilku kluczowych aspektach – opierały się na wspomaganiu procesów asymilacyjnych m.in. poprzez organizowanie szkolnictwa w języku polskim i wprowadzenie obowiązkowej służby wojskowej. W dobie rządów parlamentarnych asymilację rozumiano jako stopniowe, choć przeprowadzane pod przymusem, wchłonięcie grup mniejszościowych przez dominujący w państwie naród polski. Sanacja natomiast pragnęła rozwiązać problem obcych narodowości za pomocą asymilacji państwowej i zachęcić przedstawicieli mniejszości do stworzenia wraz z Polakami jednego narodu.

MNIEJSZOŚCI WYZNANIOWE II RZECZYPOSPOLITEJ

1. Wskaż obszary, na których dominował katolicyzm.
2. Wymień tereny zamieszkane przez różnorodne mniejszości wyznaniowe.

GŁÓWNE WYZNANIA II RZECZYPOSPOLITEJ

W okresie międzywojennym istotną rolę w definiowaniu własnej tożsamości narodowej wciąż odgrywała przynależność wyznaniowa. Podziały wyznaniowe najczęściej były zgodne z granicami obszarów zamieszkanych przez daną grupę narodową bądź etniczną. Zdecydowana większość Polaków należała do **Kościoła katolickiego**. Posiadał on potężne zaplecze instytucjonalno-gospodarcze oraz wynikającą z tradycji i uregulowań prawnych (konkordat podpisany w 1925 r.) silną pozycję w państwie. Katolikami byli także przedstawiciele mniejszości litewskiej oraz dość liczna zbiorowość górnośląskich Niemców.

W miarę duża grupa Polaków należała do Kościoła ewangelicko-reformowanego lub ewangelicko-augsburskiego, czyli luterańskiego. Polscy luteranie zamieszkiwali głównie **Śląsk Cieszyński**, Żywiecczyznę i mazurską Działdowszczyznę. Ewangelicyzm był jednak w II Rzeczypospolitej głównie wyznacznikiem przynależności do mniejszości niemieckiej.

Ludność ukraińska była podzielona na dwa wyznania. Ukraińcy z Małopolski Wschodniej (byłego zaboru austriackiego) należeli najczęściej do **Kościoła greckokatolickiego**, który był traktowany jako ukraiński kościół narodowy. Z kolei ci zamieszkujący Wołyń i Polesie (przed 1914 r. zabór rosyjski) byli członkami **Kościoła prawosławnego**. Prawosławie wyznawali także Białorusini, ludność województw wschodnich określająca się mianem „tutejszych" oraz rozsiana po całym kraju mniejszość rosyjska.

Ludność żydowska wyznawała **judaizm**, czym wyraźnie odróżniała się od Polaków oraz pozostałych narodowości. Zdecydowana większość polskich Żydów identyfikowała się z judaizmem ortodoksyjnym i **ruchem chasydzkim**, którego członkowie skrupulatnie przestrzegali zasad tradycyjnej pobożności.

PROBLEM MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH

Wybuch rewolucji w Rosji oraz upadek Austro-Węgier przyniósł Ukraińcom nadzieję na stworzenie niepodległego państwa. Jednak zarówno próby podjęte na Ukrainie Naddnieprzańskiej (Ukraińska Republika Ludowa), jak i w Galicji (Zachodnioukraińska Republika Ludowa) zakończyły się porażką. Kres marzeniom o suwerennym państwie ukraińskim położył traktat ryski (zob. s. 492).

Ukraińcy w II Rzeczypospolitej prowadzili aktywną działalność polityczną, gospodarczą i społeczną. Uczestniczyli w wyborach do parlamentu i samorządu, dysponowali oświatą w rodzimym języku (w mniejszej skali niż w czasach Austro-Węgier) oraz zakładali własne organizacje kulturalne.

Dla polskich władz kwestia ukraińska stanowiła jeden z najtrudniejszych do rozwiązania problemów zagrażających bezpieczeństwu i integralności terytorialnej państwa. Rządy sanacji zamierzały zjednoczyć wszystkie nurty polityczne (także przedstawicieli mniejszości narodowych) w ramach jednego obozu **ideologii państwowej**. W 1935 r. doszło do porozumienia między piłsudczykami a **Ukraińskim Zjednoczeniem Narodowo-Demokratycznym (UNDO)**, najbardziej wpływową partią Ukraińców. Porzuciła ona swoją wrogą wobec Rzeczypospolitej retorykę i zdecydowała się na współpracę. Jednak nienadanie obiecanej autonomii obszarom zamieszkanym przez ludność ukraińską oraz zwrot sanacji w kierunku nacjonalizmu w drugiej połowie lat 30. spowodowały zerwanie ugody. Niekonsekwencja i działania władz polskich, które likwidowały niektóre ukraińskie szkoły, przeprowadzały akcje pacyfikacyjne oraz burzyły prawosławne cerkwie na Chełmszczyźnie w 1938 r., przyczyniły się do wzrostu ukraińskiego nacjonalizmu i popularności powstałej w 1929 r. **Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów** (OUN). Jako metodę walki stosowała ona

WARTO WIEDZIEĆ

Działalność terrorystyczna ukraińskich nacjonalistów

Po zawarciu traktatu ryskiego Ukraińcy nie wyzbyli się aspiracji niepodległościowych. W 1920 r. w Pradze powstała **Ukraińska Organizacja Wojskowa** (ukr. Ukrajińska Wijśkowa Orhanizacija, **UWO**), zasilana przez podatną na ideologię nacjonalistyczną młodzież. Prowadzona przez UOW walka przyjęła formę działalności terrorystycznej wymierzonej przeciwko instytucjom i wysokim urzędnikom państwa polskiego. Przeprowadzono m.in. nieudane zamachy na marszałka Piłsudskiego i prezydenta Wojciechowskiego. W 1929 r. działacze UOW założyli w Wiedniu Organizację Ukraińskich Nacjonalistów, której jednym z przywódców był polityk Stepan Bandera. OUN przeprowadziła m.in. udane zamachy na polityka Tadeusza Hołówkę i ministra spraw wewnętrznych Bronisława Pierackiego. Jej celem byli także działacze ukraińscy opowiadający się za porozumieniem z Polakami. Nacjonaliści ukraińscy od początku korzystali z pomocy państw wrogich Polsce – Niemiec, Czechosłowacji i Litwy.

Podejrzani Ukraińcy, których oskarżono o przeprowadzenie na zlecenie (UWO) zamachu na lwowskiego kuratora szkolnego Stanisława Sobińskiego. Po wielu latach okazało się, że skazane na długoletnie więzienia osoby były niewinne.

▪ *fotografia, Lwów, 1928 r.*

? Jaki charakter miała działalność wymienionych w tekście organizacji walczących o niepodległość Ukrainy?

terror. Działania ukraińskich nacjonalistów oraz władz polskich pogłębiały wrogość i grzebały szanse na porozumienie. Nie skutkowały natomiast ugodowe kroki wojewody wołyńskiego **Henryka Józewskiego**, który propagował politykę **asymilacji państwowej**.

Problem dla Rzeczypospolitej stanowiła także mniejszość niemiecka. Zgodnie z traktatem wersalskim Niemcy mogli sami zdecydować, czy chcą pozostać w Polsce, czy wyjechać do ojczyzny. W latach 1918–1925 na podstawie tych uregulowań Rzeczpospolitą opuściło ok. miliona Niemców. Ci, którzy pozostali, stanowili wprawdzie elitę ekonomiczną zachodnich regionów Polski, jednak utracili swój dotychczasowy status. Polskie panowanie na tych terenach traktowali jako tymczasowe, w czym utwierdzała ich Republika Weimarska, domagając się rewizji granic.

Mniejszość niemiecka w Polsce miała prawo do prowadzenia swobodnej działalności politycznej, gospodarczej i kulturalnej. Była także aktywna politycznie. Jej przedstawiciele regularnie zostawali posłami, senatorami oraz wchodzili w skład władz samorządowych. Dominował wśród nich **nurt nacjonalistyczny**. Na początku lat 30. coraz większe poparcie zdobywała NSDAP. Młodsze pokolenie szybko uległo ideologii nazistowskiej i zaczęło zrzeszać się w powstałej w 1931 r. **Partii Młodoniemieckiej** (filia NSDAP w Polsce). W połowie lat 30. ugrupowanie to zdominowało scenę polityczną mniejszości niemieckiej. Wywiad III Rzeszy traktował zamieszkałych za wschodnią granicą Niemców jako zaplecze działań dywersyjnych i szpiegowskich.

ŻYDZI W POLSCE MIĘDZYWOJENNEJ

Ludność żydowska w II Rzeczypospolitej była grupą niejednolitą pod względem struktury społecznej i zawodowej. Skupiała zarówno zamożnych przedsiębiorców, jak i ubogich rzemieślników. Zdecydowaną większość (ok. 60%) tworzyli jednak reprezentanci drobnomieszczaństwa, czyli różnego rodzaju samodzielni przedsiębiorcy. Żydzi byli także szeroko reprezentowani w wolnych zawodach. Mniejszość ta zapełniała

WARTO WIEDZIEĆ

Getto ławkowe i *numerus clausus*

Wśród negatywnych zjawisk antysemickich inspirowanych przez ONR i młodzieżowe organizacje nacjonalistyczne (Młodzież Wszechpolska) było ustanowione w 1937 r. getto ławkowe. Polegało ono na zmuszaniu studentów żydowskich do zajmowania jedynie określonych miejsc na salach wykładowych. Innym przejawem antysemityzmu było przyjmowanie na uczelnie takiego odsetka żydowskiej młodzieży, ile procent mniejszość ta stanowiła w Rzeczypospolitej. Procedura ta była nazywana *numerus clausus* [czyt.: klauzus]. Protestowali przeciwko temu nieliczni, solidaryzujący się z żydowskimi kolegami, polscy studenci i wykładowcy. Pod wpływem nacjonalistycznej retoryki dochodziło także do antysemickich ekscesów i samosądów na ludności żydowskiej. Przypadki takie szczególnie zaczęły nasilać się po śmierci marszałka Piłsudskiego, gdy do władzy doszło prawicowe skrzydło sanacji.

Wieszanie antyżydowskich transparentów na bramie Uniwersytetu Warszawskiego przez studentów domagających się utworzenia getta ławkowego dla Żydów i zmniejszenia opłat dla polskich studentów.

▪ *fotografia, Warszawa, 1936 r.*

? Poszukaj informacji na temat tego, do jakiego projektu odnosiło się popularne w kręgach endeckich hasło *Żydzi na Madagaskar!*

też szeregi elity finansowej kraju, mając wśród swoich przedstawicieli wielkich przedsiębiorców oraz właścicieli nieruchomości.

Polscy Żydzi, mocno przywiązani do własnych tradycji oraz religii, stanowili grupę zamkniętą i mało podatną na asymilację. Choć z żyjącymi tuż obok Polakami często utrzymywali jedynie więzy ekonomiczne, część inteligencji żydowskiej nawiązała bliższe stosunki z sąsiadami, a ich reprezentanci wnieśli wielki wkład do kultury i nauki polskiej. Żydowscy działacze polityczni byli podzieleni na trzy główne nurty.

- **Konserwatyści** (skupieni w tzw. Związku Izraela) starali się podtrzymać odrębności narodowe i umacniać żydowską tożsamość. Współpracowali z władzami państwowymi, aby zapewnić Żydom warunki do kultywowania własnej kultury i religii.
- **Syjoniści** za główny cel swoich działań uznawali budowę suwerennego państwa żydowskiego w Palestynie. W sprawach wewnątrzkrajowych dążyli do zapewnienia swojej społeczności autonomii i pełnego równouprawnienia.
- **Socjaliści** poprawy sytuacji ludności żydowskiej w Polsce upatrywali w przebudowie całego społeczeństwa zgodnie z postulatami socjalizmu. Ich ugrupowaniem był **Bund** (**Powszechny Żydowski Związek Robotniczy**).

Pod koniec lat 30. pojawiły się Polsce przejawy wrogości wobec Żydów. Polskie środowiska nacjonalistyczne jeszcze przed wybuchem Wielkiej Wojny propagowały ideę rywalizacji w sferze gospodarczej i kulturalnej, której celem było wyeliminowanie wpływów mniejszości żydowskiej z życia publicznego. Aktywność ta nabrała dynamiki wraz ze wzrostem nacjonalizmu w okresie II RP. Umocnieniu uległ stereotyp przedstawiający Żyda jako wyzyskiwacza polskiego ludu. Niechęć potęgowało także propagandowe powiązanie ludności żydowskiej z ruchem komunistycznym.

POLSKA EMIGRACJA

W okresie międzywojennym poza granicami Rzeczypospolitej mieszkało ponad 8 mln Polaków. Była to zarówno ludność pograniczy, jak też wychodźcy ekonomiczni lub potomkowie wcześniejszych emigrantów. Największym skupiskiem polskiej emigracji były Stany Zjednoczone (4 mln) i Brazylia (ok. 250 tys.). Ponadmilionowa społeczność polonijna żyła także w Niemczech (Śląsk Opolski, Pomorze Zachodnie, Warmia i Mazury, a także Berlin). W ZSRS mieszkało ok. 900 tys. Polaków. Początkowo władze sowieckie utworzyły polskie okręgi autonomiczne, jednak w latach 30., podczas stalinowskiego terroru, Polacy stali się jednymi z pierwszych ofiar masowych represji. Liczba Polaków decydująca się na emigrację zarobkową w okresie międzywojennym znacznie spadła. Przyczyną było zaostrzenie polityki imigracyjnej przez Stany Zjednoczone i Niemcy. Mimo to w latach 1918–1939 na wyjazd z kraju zdecydowało się ok. 2 mln osób.

? W jakich krajach były największe skupiska polskiej emigracji?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw strukturę narodowościową i wyznaniową II Rzeczypospolitej.
2. Oceń, w jakim stopniu polskim władzom udało się zasymilować mieszkające w Rzeczypospolitej mniejszości narodowe.
3. Wyjaśnij, z czego wynikało wrogie nastawienie mniejszości niemieckiej i ukraińskiej wobec państwa polskiego.
4. Przedstaw strukturę zawodową międzywojennej Polski.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Koper, *Dwudziestolecie międzywojenne*, t. 6: *Mniejszości*, Warszawa 2013.
M.J. Łozińscy, *Życie codzienne i niecodzienne w przedwojennej Polsce*, Warszawa 1999.

Mniejszości narodowe w II Rzeczypospolitej – równouprawnienie czy dyskryminacja?

Jednym z poważniejszych problemów wewnętrznych, z jakim przyszło zmierzyć się młodemu państwu polskiemu, była kwestia mniejszości narodowych. W nową rzeczywistość polityczną Polska wkraczała jako kraj wielonarodowy, wielowyznaniowy oraz wielojęzyczny.

Prawa mniejszości narodowych

W 1931 r. Rzeczpospolita liczyła prawie 32 mln mieszkańców, z czego ponad 30% stanowiły mniejszości narodowe. Dane z tego roku, uzyskane na podstawie drugiego powszechnego spisu ludności, wykazały, iż największa była mniejszość ukraińska (ok. 16% – 5–6 mln). Drugą co do wielkości była mniejszość żydowska (ok. 10% – 3 mln), następnie białoruska (ok. 6% – 2 mln) oraz niemiecka (ok. 2% – 1 mln). Rosjanie, Czesi, Słowacy i Litwini stanowili 1% mieszkańców kraju. Zdaniem wielu historyków Polska *w 1931 r. wraz z państwami sąsiedzkimi tworzyła najbardziej zapalny region w Europie z powodu konfliktów narodowościowych.*

Pozycję prawną mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej regulowały zarówno traktaty międzynarodowe, jak i ustawodawstwo wewnętrzne. W 1919 r. Polska przyjęła tzw. traktat mniejszościowy, który określał uprawnienia mniejszości oraz obowiązki państwa wobec nich. Na mocy owego porozumienia przedstawiciele mniejszości uzyskali możliwość prowadzenia na własny koszt szkół oraz instytucji charytatywnych, religijnych i społecznych we własnym języku. Państwo zobowiązało się też do finansowania szkół publicznych z narodowym językiem wykładowym. Co więcej, traktat gwarantował przyznanie mniejszościom praw językowych oraz religijnych. Praw mniejszości broniła także konstytucja marcowa z 1921 r. W art. 95 napisano, iż *Rzeczpospolita Polska zapewnia na swoim obszarze zupełną ochronę życia, wolności i mienia wszystkim bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka, rasy lub religii.*

Ograniczenie swobody mniejszości

Wejście w życie postanowień ustawy zasadniczej nie oznaczało jednak automatycznego anulowania obowiązujących od czasów zaborów rozporządzeń

Żydzi wyjeżdżający do Izraela w ramach prowadzonej przez syjonistów akcji emigracji do Palestyny korzystali z pomocy polskich władz. Opuszczający Polskę Żydzi otrzymywali dostawy broni, a w polskich ośrodkach szkoliły się żydowskie oddziały zbrojne. Polscy dyplomaci starali się też, aby żydowscy osadnicy zostali życzliwie przyjęci przez Brytyjczyków administrujących Palestyną.

▪ *fotografia, Warszawa, 1925 r.*

Grupa Ukraińców z portretem i tablicą z napisem *Niech żyje Józef Piłsudski*. Stosunek Ukraińców do władz polskich był złożony i niejednolity, podobnie jak rządowa polityka wobec nich. Polskie stronnictwa polityczne miały zróżnicowane plany wobec mniejszości.

▪ *fotografia, Polanka, 1935 r.*

ograniczających przywileje mniejszości narodowych. Przepisy niezgodne z konstytucją w ciągu roku miały zostać zastąpione nowymi regulacjami. Tak się jednak nie stało. Najwięcej legislacji niekorzystnych dla mniejszości funkcjonowało na ziemiach wchodzących w skład byłego zaboru rosyjskiego. Nadal obowiązywało prawo, które wyznaczało za określone przestępstwa większe kary dla Żydów niż dla chrześcijan. Żydzi nie mogli pełnić określonych funkcji publicznych, a w niektórych przypadkach kupić ziemi. Ostatecznie dopiero ustawa z 1931 r. wprowadziła pełne równouprawnienie dla wszystkich obywateli Rzeczypospolitej. Konstytucja kwietniowa z 1935 r. w dalszym ciągu stała na straży praw mniejszości narodowych, choć wprowadziła zasadę lojalności wobec państwa i zakazała działań mogących mu zaszkodzić. Pojawienie się takiego zapisu wskazywało na istnienie poważnych problemów wynikających z wielonarodowej struktury kraju.

Próba asymilacji

Prowadzona przez ówczesny rząd polityka asymilacyjna nie przyniosła oczekiwanych rezultatów, co zadecydowało o zaostrzeniu stanowiska państwa polskiego wobec mniejszości narodowych. W latach 1936–1939 obowiązywał Program Wzmacniania Polskości Kraju, w myśl którego różnorodne formy działalności politycznej, społecznej i kulturalnej prowadzone przez przedstawicieli mniejszości uznano za wrogie i nielegalne. Wśród historyków często pojawia się opinia o braku spójnej i przemyślanej polityki wobec problemów wieloetnicznej Polski. Endecja zakładała asymilację i przymusową emigrację, a zwolennicy Piłsudskiego wykorzystywali aparat wojskowy jako narzędzie nacisku na osoby o odmiennej narodowości. Niektórzy badacze tego okresu zauważają, iż postawa władz wobec reprezentantów mniejszości miała charakter represyjny. Inni historycy twierdzą, że sytuacja mniejszości narodowych w Polsce przypominała czasami sytuację Polaków, gdy znajdowali się pod zaborami.

Szansa na całkowite rozwiązanie konfliktów na tle narodowościowym w II Rzeczypospolitej była raczej nierealna. Sprzeczności interesów, jakie istniały w ówczesnej sytuacji polityczno-gospodarczej, były zbyt duże. Organizacje mniejszości narodowych miały zróżnicowany program polityczny, a wraz z tym stosunek do władz polskich. Rząd polski nie był w stanie sprostać zróżnicowanym oczekiwaniom mniejszości. Podczas gdy ludność białoruska i ukraińska walczyły o wyzwolenie narodowe i społeczne, mniejszość niemiecka dążyła do zachowania swojej uprzywilejowanej pozycji. Spełnienie wszystkich postulatów wymagałoby od państwa zgody na utratę części swojego terytorium.

Delegacje Niemców spoza granic kraju, w tym także ze Śląska, uczestniczyły w zlotach organizowanych w Berlinie. Niemcy zamieszkujący polską część Śląska korzystali ze wsparcia władz Republiki Weimarskiej, a następnie III Rzeszy. Volksbund [czyt.: folksbund], w którym byli zrzeszeni, po dojściu do władzy Hitlera stał się organizacją nazistowską. Część jego członków podczas okupacji ułatwiała niemieckim służbom zatrzymywanie polskich działaczy społecznych.

▪ *fotografia, Berlin, 1931 r.*

7 GOSPODARKA POLSKA W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Z czego wynikały różnice w poziomie rozwoju gospodarczego w poszczególnych rejonach odrodzonej Polski?
2. Jak wyglądał ostateczny podział Górnego Śląska?

PROBLEMY GOSPODARCZE ODRODZONEJ POLSKI

Odrodzona Rzeczpospolita stanęła w obliczu licznych problemów gospodarczych. Podczas I wojny światowej ziemie polskie były miejscem wyniszczających walk oraz rabunkowej eksploatacji ekonomicznej okupujących Królestwo Polskie państw centralnych. W wyniku tego ucierpiały niemal wszystkie gałęzie gospodarki. Ponadto wojny prowadzone w latach 1914–1921 spowodowały wysokie straty demograficzne oraz zubożenie społeczeństwa.

Na te trudności nałożyły się ponadto problemy wynikające z historycznego dziedzictwa zaborów. Zjednoczona po 1918 r. Polska składała się bowiem z dzielnic, które przez przeszło sto lat funkcjonowały w zupełnie odmiennych strukturach gospodarczych. Do najbardziej rozwiniętych regionów Rzeczypospolitej (ale też ówczesnej Europy) należał Górny Śląsk. Mimo licznych strat poniesionych w wyniku wojny swój przemysłowy potencjał zachowały także niektóre rejony Polski centralnej (Zagłębie Dąbrowskie, Łódź, Warszawa) i dawnej Galicji (m.in. dobrze prosperujący przemysł naftowy w Borysławiu).

Zdecydowana większość ziem wchodzących w skład II Rzeczypospolitej miała jednak charakter rolniczy, lecz poziom rolnictwa w poszczególnych dzielnicach był zróżnicowany. W Wielkopolsce, na Pomorzu i Śląsku funkcjonował model zbliżony do standardów zachodnioeuropejskich. Natomiast w dawnym Królestwie Polskim, na Kresach Wschodnich w Galicji stało ono na zdecydowanie niższym poziomie. Było tam wiele niewielkich gospodarstw stosujących prymitywne środki produkcji. Różnice między rozwojem ziem poszczególnych zaborów sprawiły, że w okresie międzywojennym wyraźnie dało się dostrzec podział na tzw. **Polskę A**, w której skład wchodziły województwa zachodnie i centralne, oraz **Polskę B**, obejmującą zacofane regiony rolnicze położone na wschodzie i południu.

Dziedzictwem epoki zaborów było także funkcjonowanie w Polsce trzech odmiennych ustrojów prawnych. W każdej dzielnicy obowiązywały inne przepisy podatkowe, metody

Dworzec kolejowy w Kaliszu zniszczony w wyniku działań wojennych w 1914 r. Walki na ziemiach polskich oraz rabunkowa polityka państw centralnych spowodowały ogromne straty materialne, która później utrudniały odbudowę gospodarki II Rzeczypospolitej.

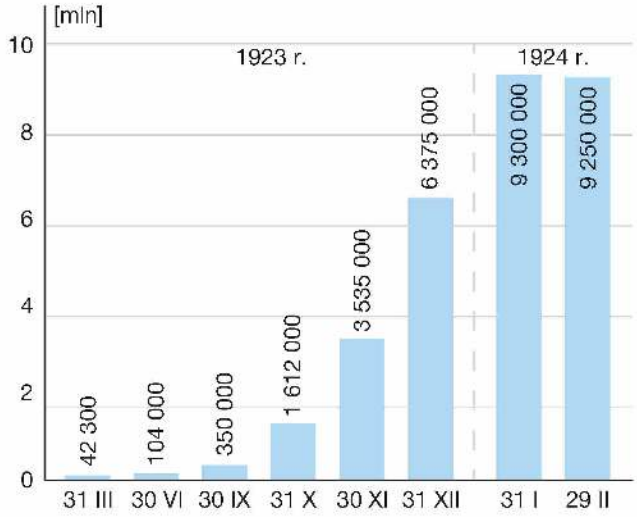
▪ *fotografia, Kalisz, 1914 r.*

ich ściągania oraz praktyki administracyjne. Poważnymi problemami były również brak wspólnej waluty i istnienie kilku systemów pieniężnych (rosyjskie ruble, austriackie korony, niemieckie marki, a także liczne waluty zastępcze). Z biegiem lat na całym obszarze Rzeczypospolitej wprowadzono **markę polską**, emitowaną przez powołaną jeszcze w czasie okupacji niemieckiej Polską Krajową Kasę Pożyczkową (PKKP). Co więcej, sieć kolejowa i drogi stanowiły część odrębnych struktur: niemieckiej, austriackiej i rosyjskiej. Największe miasta odrodzonej Rzeczypospolitej, będące także lokalnymi ośrodkami gospodarczymi, nie miały dogodnych połączeń komunikacyjnych. W celu pobudzenia rozwoju gospodarczego władze centralne powołały w 1919 r. wspólne dla wszystkich dzielnic **Polskie Koleje Państwowe**.

KRYZYS I REFORMY GRABSKIEGO

Po odzyskaniu niepodległości polskie władze nie mogły od razu skupić się na odbudowie, gdyż większość budżetu przeznaczano na wojny, m.in. z Rosją Sowiecką. Jednocześnie zubożenie społeczeństwa w wyniku długotrwałych walk sprzyjało wybuchowi rewolucji. Aby temu zapobiec, władze przeprowadziły szereg reform społecznych, które obciążyły budżet państwa i zwiększyły **deficyt budżetowy**. Ze względu na panujący w kraju kryzys oraz brak zaufania międzynarodowych instytucji finansowych do młodego państwa rząd nie mógł liczyć na pożyczki zagraniczne i dlatego zaczął drukować pieniądze. Działania te wywołały inflację, która początkowo przyniosła pewne korzyści – zwiększył się polski eksport, wzrosła produkcja przemysłowa i rolna, a bezrobocie znacznie spadło. Jednak utrzymująca się tendencja inflacyjna doprowadziła do obniżenia zarobków pracowników najemnych i spadku opłacalności produkcji rolnej. W drugiej połowie 1923 r. doszło do **hiperinflacji**, czyli błyskawicznego

Rozwój hiperinflacji w Polsce w latach 1923–1924 na podstawie kursu dolara w markach polskich

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW GRABSKI (1874–1938)

Pochodził z zamieszkałej na Kujawach rodziny szlacheckiej, która kultywowała tradycje patriotyczne i niepodległościowe. W 1894 r. ukończył z wyróżnieniem Szkołę Nauk Politycznych w Paryżu, a następnie przez cztery lata studiował ekonomię i historię na Sorbonie. Po śmierci ojca wrócił do kraju i przejął rodzinne gospodarstwo. Pracę na roli łączył z działalnością społeczną. W 1905 r. rozpoczął działalność polityczną, zostając posłem do I Dumy. Po zakończeniu Wielkiej Wojny został powołany przez Józefa Piłsudskiego na prezesa Głównego Urzędu Likwidacyjnego, którego zadaniem było ustalenie strat wojennych i zagranicznej polityki finansowej. Pełnił funkcję premiera w czasie wojny bolszewickiej. W grudniu 1923 r. objął urząd premiera. W tym okresie udało mu się przeprowadzić szereg istotnych reform, m.in. reformę walutową. Po swojej dymisji w 1925 r. poświęcił się całkowicie pracy naukowej. Zmarł w 1938 r.

REFORMA WALUTOWA

Najważniejszym etapem zaproponowanej przez Grabskiego reformy było wprowadzenie całkowicie nowej waluty. W tym okresie powołano do istnienia Bank Polski – niezależną od rządu instytucję odpowiedzialną za emisję pieniądza. Była to spółka akcyjna, w której państwo miało jedynie niewielki pakiet udziałów. 28 kwietnia 1924 r. do obiegu wprowadzono nową jednostkę monetarną. Złoty miał pokrycie w zgromadzonym przez Bank Polski złocie, a jego wartość była równa frankowi szwajcarskiemu oraz 1 800 000 dotychczasowych marek polskich. Reforma walutowa przeprowadzona przez Grabskiego miała stabilizujący wpływ na stosunki gospodarcze w Rzeczypospolitej. Przywróciła zaufanie obywateli do waluty krajowej, zrównoważyła budżet państwa i uszczelniła system podatkowy. Unormowała także polski system finansowy i bankowy. W odróżnieniu od innych krajów europejskich (np. Austrii) naprawę polskiego pieniądza premier przeprowadził wyłącznie z wykorzystaniem zasobów krajowych, bez pożyczek zagranicznych.

Banknoty o nominale 50 złotych.
▪ *banknot, Polska, 1929 r.*

? Jakie konsekwencje dla polskiej gospodarki miała reforma walutowa?

spadku wartości polskiej waluty. Zaufanie do pieniądza nieustannie malało, a wszelkie operacje finansowe (z wyjątkiem odprowadzania podatków) przeprowadzano w bardziej stabilnych walutach obcych (przede wszystkim dolarach amerykańskich). Aby przeciwdziałać kryzysowi, centroprawicowy rząd zdecydował się na drastyczne oszczędności i cięcia wydatków budżetowych. Wywołało to protesty społeczne stłumione za pomocą siły. Działania te doprowadziły do upadku rządu Witosa i powołania w grudniu 1923 r. pozaparlamentarnego rządu **Władysława Grabskiego**.

Celami nowego rządu były stabilizacja stosunków gospodarczych, poprawa ściągalności podatków, opanowanie hiperinflacji i przeprowadzenie **reformy walutowej**. Uzyskał on specjalne pełnomocnictwa, które na sześć miesięcy uniezależniały jego działania od decyzji parlamentu. Grabski kontynuował redukcję wydatków budżetowych (m.in. podwyższył taryfy kolejowe), zwiększył obciążenia podatkowe i rozszerzył system monopoli państwowych. Uchwalił także pobór nadzwyczajnego podatku majątkowego, którym obciążono wyłącznie klasy posiadające. Uzyskane w ten sposób środki miały pokryć koszty zaplanowanej reformy walutowej. W lutym 1924 r. działania te zahamowały inflację, a marka polska została zastąpiona **złotym**. Choć początkowo reforma przyniosła pozytywne efekty dla polskiej gospodarki, w dłuższej perspektywie zmniejszyła konkurencyjność polskiego eksportu, co spowodowało spadek produkcji i wzrost bezrobocia. Ponowny kryzys ekonomiczny pociągnął za sobą upadek gabinetu Grabskiego.

REFORMA ROLNA

Jednym z najważniejszych problemów społecznych i gospodarczych odrodzonej Rzeczypospolitej była kwestia stosunków własnościowych na polskiej wsi. Na prowincji panował bowiem głód ziemi – małe gospodarstwa rolne nie były w stanie wyżywić szybko wzrastającej liczby ludności, a zniszczone wojną miasta i słabo rozwinięty przemysł nie nadążały z przyjmowaniem stale napływających mas rolników.

Likwidacji wielkiej własności ziemskiej i podziału jej między bezrolnych i małorolnych chłopów domagały się stronnictwa ludowe i lewicowe. Za zachowaniem dotychczasowych stosunków lub zrównoważonym i stopniowym procesem przeobrażeń opowiadały się natomiast ugrupowania prawicowe (konserwatyści i narodowi demokraci). W celu zachęcenia chłopów do walki z nadciągającą ze wschodu armią bolszewicką w latach 1919–1920 sejm opowiedział się za przeprowadzeniem reformy rolnej. Istniejące w odrodzonej Polsce podziały polityczne sprawiły, iż prace nad przebudową wsi nie posuwały się do przodu. Kryteria planowanej restrukturyzacji ustalono dopiero w 1923 r. na skutek **paktu lanckorońskiego**, czyli kompromisu zawartego pomiędzy reprezentującym interesy warstwy chłopskiej PSL-Piast i prawicą. Parcelacja miała mieć charakter dobrowolny, a skarb państwa zobowiązał się do wypłacania odszkodowań dotychczasowym właścicielom ziemskim. Reformą zostały objęte majątki zajmujące powyżej 180 ha w Polsce Centralnej i Zachodniej oraz powyżej 300 ha w województwach wschodnich. Własne gospodarstwa mieli otrzymać w pierwszej kolejności chłopi nieposiadający gruntów, małorolni oraz weterani walk o niepodległość. Roczny limit parcelacji majątków ograniczono do 200 tys. ha. Uzgodnienia te stały się podstawą uchwalonej w grudniu 1925 r. **reformy rolnej**.

Wprowadzane w powolnym tempie stopniowe przekształcenie własnościowe nie rozwiązało problemu przeludnienia i ubóstwa na wsi. Pogarszająca się sytuacja gospodarcza powodowała narastanie napięć społecznych, szczególnie w okresie **Wielkiego Kryzysu**, który wyjątkowo negatywnie wpłynął na opłacalność produkcji rolnej.

WOJNA CELNA Z NIEMCAMI

W połowie lat 20. pogorszeniu uległy stosunki ekonomiczne pomiędzy Rzecząpospolitą i Niemcami, które były głównym polskim partnerem handlowym. Ponadto ściśle powiązane z ekonomią niemiecką były ziemie byłego zaboru pruskiego, a zwłaszcza Górny Śląsk. Niemcom zależało na osłabieniu pozycji Polski i rewizji wschodniej granicy. Latem 1925 r., po wygaśnięciu dotychczasowych

WARTO WIEDZIEĆ

Budowa magistrali węglowej

Po wybuchu wojny celnej i zamknięciu granic Niemiec dla polskiego węgla Rzeczpospolita zaczęła szukać nowych rynków zbytu dla tego surowca. Po 1925 r. węgiel musiał być transportowany do krajów nadbałtyckich drogą morską i przechodzić przez porty polskiego obszaru celnego. Aby ominąć pośrednictwo gdańskie i niemieckie, rząd zdecydował się na budowę bezpośredniej linii kolejowej łączącej nowo wybudowany port w Gdyni z Górnym Śląskiem. Magistrala węglowa biegnąca z Katowic do Gdyni powstawała w latach 1928–1933, a pełny ruch na całym odcinku ruszył w 1937 r. Nowoczesna, dwutorowa trasa przyczyniła się do integracji gospodarczej ziem polskich, ożywiła polską produkcję przemysłową i otworzyła polski handel zagraniczny na transport morski.

Budowa magistrali węglowej była największą inwestycją transportową II Rzeczypospolitej. Długość linii z Katowic do Gdyni wybudowanej we współpracy polsko-francuskiej wynosiła 552 km, z czego od podstaw położono 458 km torów (pozostałe linie tylko zmodernizowano).

▪ *fotografia, Polska, lata 20.*

? Jakie korzyści przyniosła Polsce budowa magistrali węglowej?

regulacji prawnych, Republika Weimarska obłożyła wysokim cłem polski węgiel i wprowadziła zakaz wwozu na swoje terytorium wielu towarów produkowanych w Rzeczypospolitej. W odpowiedzi rząd w Warszawie zakazał importu produktów przemysłowych z Niemiec. Podjęte przez Piłsudskiego próby mediacji nie przyniosły oczekiwanych rezultatów.

Rozpoczęta w 1925 r. wojna celna miała dramatyczne konsekwencje dla polskiej gospodarki. Produkcja przemysłowa i wydobycie spadły w tym okresie o 20%, co przełożyło się na wysoki poziom bezrobocia i niezadowolenia społecznego. Poważne osłabienie kursu złotego rozbudziło obawy powtórzenia się hiperinflacji. Do długofalowych skutków konfliktu należało rozluźnienie więzów ekonomicznych zachodnich ziem Polski z gospodarką niemiecką. W tej sytuacji przemysł musiał szukać kontrahentów w innych regionach Polski, co spowodowało konsolidację krajowego rynku wewnętrznego.

POLITYKA GOSPODARCZA EUGENIUSZA KWIATKOWSKIEGO

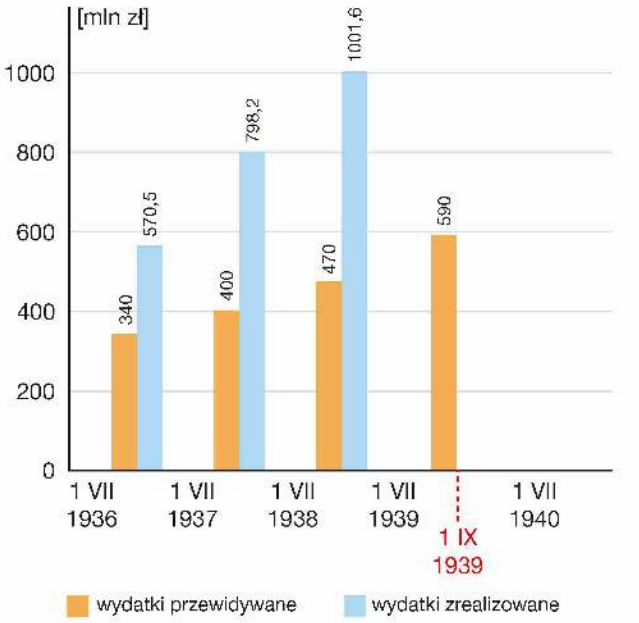
Po przejęciu władzy przez Józefa Piłsudskiego w maju 1926 r. szefem resortu przemysłu i handlu, odpowiedzialnym za kształtowanie polityki ekonomicznej państwa, został inżynier **Eugeniusz Kwiatkowski**. Był on doskonałym organizatorem, który przyczynił się do odbudowy zniszczonego długoletnimi wojnami przemysłu. Wykorzystując dobrą koniunkturę światowej gospodarki pod koniec lat 20., Kwiatkowski przyspieszył budowę portu w Gdyni i szeregu związanych z nim połączeń komunikacyjnych. Działania te wzmocniły potencjał ekonomiczny Polski i pomogły uniezależnić kraj od silniejszych sąsiadów. Aktywność ministra Kwiatkowskiego spowolnił dopiero Wielki Kryzys. Negatywne następstwa tej zapaści trwały w Polsce aż do 1935 r. i w dramatyczny sposób obniżyły stopę życiową mieszkańców, a także produkcję przemysłową. Okres ten był szczególnie niekorzystny dla polskiego rolnictwa, które w dalszym ciągu stanowiło główną gałąź polskiej gospodarki. Kwestie przeludnienia wsi, **nędzy** jej mieszkańców oraz bardzo wysokiego bezrobocia były kluczowymi problemami państwa polskiego nawet po zakończeniu kryzysu i znacznej poprawie koniunktury.

Eugeniusz Kwiatkowski był ministrem przemysłu i handlu, a także ministrem skarbu. Najbardziej jednak zapamiętano go jako budowniczego Gdyni. On osobiście twierdził, że jego udział był niewielki i podkreślał zasługi inżyniera Tadeusza Wendy. Jednak bez jego talentu organizacyjnego osiągnięcie tego sukcesu byłoby niemożliwe.

▪ *fotografia, Polska, lata 30.*

Suma wydatków przewidywanych i zrealizowanych w ramach planu czteroletniego

BUDOWA CENTRALNEGO OKRĘGU PRZEMYSŁOWEGO

Sytuacja gospodarcza kraju znacząco poprawiła się w drugiej połowie lat 30. Wzrosły eksport i produkcja przemysłowa, a także rentowność rolnictwa. Wykorzystując korzystne ogólnoświatowe trendy, Eugeniusz Kwiatkowski (będący od 1935 r. wicepremierem) przeforsował **czteroletni plan inwestycyjny**, czyli rozłożony na lata 1936–1940 projekt dynamicznej moder-

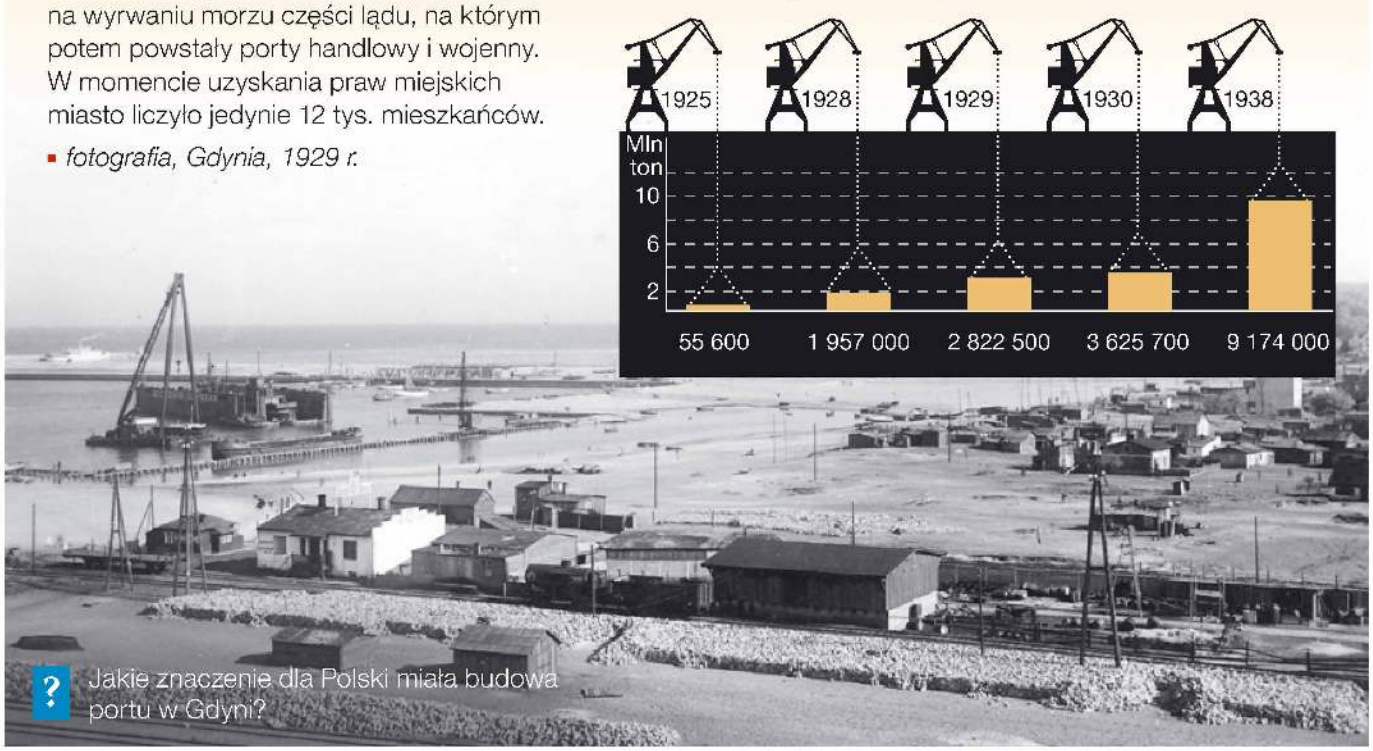
GDYNIA

Po decyzji państw centralnych o utworzeniu Wolnego Miasta Gdańska kluczowe dla polskiej gospodarki stało się wybudowanie własnego portu morskiego. Ze względu na korzystne położenie wybór padł na Gdynię. Pierwsze prace ruszyły już w 1921 r., a dwa lata później otwarto port tymczasowy. Prace uległy znacznemu przyspieszeniu w 1925 r., po rozpoczęciu wojny celnej z Niemcami. Nieprzychylne Rzeczypospolitej władze Republiki Weimarskiej utrudniały polski eksport, a rząd w Warszawie stanął przed koniecznością znalezienia nowych partnerów gospodarczych oraz zmiany szlaków komunikacyjnych. Postawiono na budowę nowoczesnego portu, dzięki któremu możliwe stało się nawiązanie bezpośrednich kontaktów z całym światem. Nakładem środków budżetowych i prywatnych w miejscu niewielkiej wioski rybackiej w ciągu zaledwie kilku lat powstało najnowocześniejsze miasto II Rzeczypospolitej i największy port południowego Bałtyku.

Budowa Gdyni w rzeczywistości polegała na wyrwaniu morzu części lądu, na którym potem powstały porty handlowy i wojenny. W momencie uzyskania praw miejskich miasto liczyło jedynie 12 tys. mieszkańców.

▪ *fotografia, Gdynia, 1929 r.*

Przeładunek portu w Gdyni

? Jakie znaczenie dla Polski miała budowa portu w Gdyni?

nizacji polskiego przemysłu. Najważniejszym czynnikiem kreującym rozwój ekonomiczny stało się państwo, które miało być zarówno inwestorem, jak i właścicielem nowo powstałych zakładów produkcyjnych. Kwiatkowski dążył do rozbudowy przemysłu ciężkiego i zbrojeniowego, zagęszczenia sieci komunikacyjnej oraz zwiększenia wytwórstwa energii elektrycznej. Plan wicepremiera miał dwa podstawowe cele:

- wzmocnienie potencjału gospodarczego i militarnego kraju w obliczu narastającego zagrożenia z zewnątrz,
- zmniejszenie bezrobocia oraz przebudowę struktury zawodowej i społecznej (obniżenie liczby zatrudnionych w rolnictwie mieszkańców wsi).

Projekt zakładał utworzenie **Centralnego Okręgu Przemysłowego** (**COP**) w **polskim trójkącie bezpieczeństwa**, czyli na pograniczu czterech województw: krakowskiego, kieleckiego, lubelskiego i lwowskiego. Pod względem strategicznym był to obszar najmniej narażony na ataki nieprzyjaciela – można było bezpiecznie ulokować tam fabryki broni, amunicji i sprzętu wojskowego. Rejon ten należał zarazem do najmniej rozwiniętych pod względem gospodarczym. Dominowało w nim rolnictwo, charakteryzujące się dużą liczbą

GOSPODARKA II RZECZYPOSPOLITEJ

? 1. Wskaż okręgi przemysłowe, w których wydobywano węgiel kamienny.

2. Wymień najważniejsze ośrodki przemysłu zbrojeniowego.

niewydolnych ekonomicznie małych gospodarstw. Najważniejsze obiekty COP-u umieszczono w widłach Wisły i Sanu, gdzie znajdowały się złoża surowców oraz korzystne warunki aprowizacyjne i demograficzne. Do realizacji planu Kwiatkowskiego przystąpiono z dużym rozmachem. W przeciągu zaledwie kilkunastu miesięcy zbudowano zakłady produkcyjne

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE EUGENIUSZA KWIATKOWSKIEGO W SEJMIE

W przemówieniu wygłoszonym w sejmie 5 grudnia 1935 r. minister skarbu II Rzeczypospolitej skomentował katastrofalne położenie polskiej wsi.

[...] *Nasza struktura gospodarcza jest wyjątkowo niekorzystna i oporna wobec procesów aktywizacji. Na ok. 33 mln gospodarstw rolnych w Polsce 34% przypada na gospodarstwa zupełnie karłowate i dalsze 31% na gospodarstwa małe 2–5 ha. W województwach południowych liczba gospodarstw karłowatych przekracza nawet 54% ogółu gospodarstw rolnych. Ta wielka warstwa ludności, reprezentująca powyżej 10 milionów ludzi, stoi całkowicie poza nawiasem jakiegokolwiek aktywizmu gospodarczego. W średnich i dobrze prowadzonych gospodarstwach kilkunastohektarowych roczne wydatki gotówkowe gospodarstwa domowego spadły między 1929 r. i 1934 r. z zł 112 na zł 40 na dorosłą osobę.* [...] *wszystko to spowodowało, że wieś polska w XX wieku powróciła prawie do gospodarki naturalnej. Zamiast rozwijać swą pojemność, jako naturalny i niewyczerpany rynek zbytu, wieś staje się pod każdym względem tylko skromnym i ciasnym dodatkiem do rynku miejskiego. Można by powiedzieć, że pod uderzeniami tego młota kryzysowego kraj nasz począł się rozpadać gospodarczo na 4 różne elementy i części, a każda z nich była niepodobna do drugiej.* [...] *Najpowszechniejsza obserwacja wskazuje na rozpiętość tych różnic, jakie istnieją między miastem w zachodniej i centralnej Polsce, a miastem na kresach wschodnich i południowych, pomiędzy wsią na zachodzie i wschodzie Państwa, pomiędzy każdym miastem i każdą wsią. Szereg potrzeb wsi zaspakaja się dziś w sposób anormalny i niezwykle prymitywy, zapałki dzieli się na części, wraca do łuczywa, a transport pieszy i kołowy na znaczne nawet odległości przyszedł ponownie – po przerwie od końca XIX w. – do znaczenia.*

Źródło: *Przemówienie Pana Wicepremiera inż. Eugeniusza Kwiatkowskiego w Sejmie (wygłoszone na plenum Sejmu w dn. 5 XII 1935)*, „Polska Gospodarcza", R. 16 (1935) nr 49, s. 1535.

? 1. Omów strukturę gospodarczą polskiej wsi.
2. Scharakteryzuj sytuację panującą na polskiej wsi.

(m.in. fabrykę broni w Radomiu, fabrykę sztucznego kauczuku w Dębicy oraz zakłady lotnicze w Mielcu), a także zapewniające im energię elektryczną elektrownie wodne i cieplne. Pozytywne rezultaty aktywności państwa zachęciły Kwiatkowskiego do ogłoszenia kolejnego planu gospodarczego. W rozciągniętym na piętnaście lat okresie (1939–1954) Polska miała przejść proces gwałtownej industrializacji oraz rozbudowy infrastruktury komunikacyjnej i energetycznej. Realizacji ambitnego celu przeszkodził jednak wybuch II wojny światowej.

ĆWICZENIA

1. Wskaż przyczyny zróżnicowania ekonomicznego poszczególnych rejonów odrodzonej Polski.
2. Wyjaśnij, na czym polegała wprowadzona w połowie lat 20. reforma rolna.
3. Wymień krótko- i długofalowe konsekwencje wojny celnej z Niemcami.
4. Scharakteryzuj politykę gospodarczą prowadzoną przez Eugeniusza Kwiatkowskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Gołębiowski, *COP. Dzieje industrializacji w rejonie bezpieczeństwa 1922–1939*, Kraków 2000.
I. Kienzler, *Dwudziestolecie międzywojenne*, t. 26: *Gospodarka i pieniądze*, Warszawa 2014.

8 KULTURA I NAUKA MIĘDZYWOJENNEJ POLSKI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Na terenie którego zaboru Polacy cieszyli się największą wolnością w dziedzinie kultury i sztuki?
2. Jakie główne nurty artystyczne rozwijały się w międzywojennej Europie?

KULTURA MIĘDZYWOJENNA

Odzyskanie niepodległości pozytywnie wpłynęło na rozwój polskiej sztuki. Kultura narodowa dwudziestolecia międzywojennego uwolniła się od narzucanych wcześniej przez zaborców ograniczeń. Ponadto twórcy nie musieli dłużej skupiać się na tematach wolności i suwerenności. Odejście od dotychczasowych kanonów często prowadziło do stosowania nowych form i środków ekspresji artystycznej. Co więcej, Wielka Wojna odmieniała gusta, estetykę i potrzeby odbiorców. Powszechność edukacji, wzrost czytelnictwa, rozwój prasy, a także powstanie nowych sposobów przekazu informacji, takich jak kinematografia i radiofonia, oddziaływał na zmianę obyczajów i mentalności społeczeństwa.

Ważnym czynnikiem wspomagającym rozwój artystyczny w okresie międzywojennym stały się działania organów państwa polskiego, które wspierało rozmaite przedsięwzięcia kulturalne. **Mecenat państwowy** w znacznym stopniu wpływał na formę i zakres działalności artystycznej. Szczególny nacisk kładziono na stworzenie ogólnonarodowych kanonów, wzorców i symboli ułatwiających konsolidację społeczeństwa i unifikację rozdartego podziałami zaborczymi kraju. Z inicjatywy rządowej w 1928 r. powołano **Fundusz Kultury Narodowej**, który poprzez system specjalnych stypendiów i dotacji wspierał prowadzenie działalności artystycznej i naukowej. Ponadto w 1930 r. otwarto **Bibliotekę Narodową** w Warszawie. Jej podstawowym zadaniem stało się gromadzenie, ochrona oraz rejestracja polskich druków i rękopisów.

OŚWIATA I SZKOLNICTWO WYŻSZE

Niezwykle istotnym osiągnięciem odrodzonej Rzeczypospolitej było upowszechnienie i ujednolicenie edukacji. Miało to fundamentalne znaczenie dla integracji społeczeństwa polskiego oraz konsolidacji tożsamości narodowej. W lutym 1919 r., na mocy dekretu naczelnika państwa, wprowadzono obowiązek ukończenia **szkoły powszechnej** (podstawowej). Dotyczył on wszystkich dzieci do 14. roku życia. W 1921 r. blisko ⅓ dorosłych mieszkańców Polski nie potrafiła czytać ani pisać. Dzięki upowszechnieniu oświaty już w ciągu pierwszej dekady niepodległości analfabetyzm spadł do ok. 20%. W okresie międzywojennym rozbudowie uległa sieć szkół powszechnych. W wielu miejscowościach położonych na słabo rozwiniętym obszarze Kresów Wschodnich funkcjonowanie placówki edukacyjnej wpływało na podniesienie poziomu cywilizacyjnego i kulturalnego całej okolicy. Szkoła powszechna przekazywała także wartości patriotyczne oraz uczyła szacunku do państwa

Dzieci uczące się w szkole powszechnej w Kobryniu w województwie poleskim.

▪ *fotografia, Polska, lata 30.*

ARCHITEKTURA NIEPODLEGŁOŚCI

Ogromny wpływ, jaki wywarło odzyskanie niepodległości na polską sztukę, był szczególnie widoczny w architekturze. Wznoszone po 1918 r. budynki publiczne (m.in. gmachy urzędów, dworców kolejowych i szkół) miały stać się świadectwem odrodzenia i witalności nowego państwa. Początkowo promowano nawiązujący do architektury dworkowej i renesansowej styl narodowy. W latach 30. popularność zdobył modernizm, który doskonale podkreślał nowoczesność i siłę Polski. Najlepszym przykładem tego kierunku stała się zabudowa Gdyni – miasta-symbolu niepodległej Rzeczypospolitej. W podobnym tempie rozwijała się Warszawa, gdzie stawiano całe dzielnice inspirowane najnowszymi trendami światowej architektury. Do najbardziej charakterystycznych budynków okresu międzywojennego zalicza się zaprojektowany przez Adolfa Szyszko-Bohusza zameczek polskiego prezydenta w Wiśle czy stworzone na podstawie szkicu Tadeusza Tołwińskiego Muzeum Narodowe.

Gmach Muzeum Narodowego w Warszawie jest jednym z najbardziej rozpoznawalnych budynków stolicy. Modernistyczna bryła składa się z trzech budynków ustawionych prostopadle do ulicy oraz trzech łączących je równolegle, które znajdują się w głębi.

▪ *fotografia, Warszawa, lata 30.*

? W jakich miastach dynamicznie rozwijała się architektura modernistyczna?

i jego organów, co przyczyniło się do utrwalenia polskiej tożsamości narodowej w najmłodszym pokoleniu Polaków.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego nastąpił też dynamiczny rozwój **szkolnictwa średniego**. Na początku lat 20. najpopularniejszym rodzajem szkół ponadpodstawowych były ośmioletnie gimnazja. Kontynuowały one nauczanie na podstawie programów i metod wypracowanych jeszcze w czasach zaborów. W 1932 r. pod kierunkiem **Janusza Jędrzejewicza** została przeprowadzona zasadnicza reforma systemu edukacyjnego. Jej efektem było wprowadzenie sześcioletniej **szkoły ogólnokształcącej**, podzielonej na czteroletnie **gimnazjum** i dwuletnie **liceum**. Działania te zapewniły polskiemu szkolnictwu średniemu bardzo wysoki poziom nauczania i przygotowały absolwentów do odnajdywania się w warunkach szybko zmieniającego się świata. W odróżnieniu od szkół powszechnych nauka w gimnazjach i liceach była odpłatna. Istotną rolę w polskim systemie edukacji odgrywały także **szkoły zawodowe**, których zadaniem było wyuczenie młodych ludzi umiejętności przydatnych na rynku pracy. Szkoły te dobrze przygotowywały do pracy w przemyśle modernizującej się polskiej gospodarki.

Kompleks budynków Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, który rozpoczął działalność jesienią 1918 r., jeszcze przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości. Miał on zastąpić zlikwidowaną wcześniej przez bolszewików Akademię Duchowną w Petersburgu.

▪ *fotografia, Lublin, lata 30.*

W odrodzonej Rzeczypospolitej rozwijało się również **szkolnictwo wyższe**. Oprócz istniejących już uczelni, **Uniwersytetu Jagiellońskiego** w Krakowie i **Uniwersytetu Lwowskiego** (w latach 1919–1939 nosił nazwę Uniwersytetu Jana Kazimierza), w okresie niepodległości na ziemiach polskich utworzono nowe ośrodki akademickie. Jeszcze w czasie okupacji niemieckiej powołano Uniwersytet Warszawski oraz Politechnikę Warszawską. W 1919 r. ustanowiono Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie, które stały się ważnymi centrami naukowymi i kulturalnymi na Kresach Zachodnich i Wschodnich. W 1918 r. w Lublinie z inicjatywy władz kościelnych założono Katolicki Uniwersytet Lubelski. W tym okresie powstawały także szkoły o charakterze profilowym: Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie, Szkoła Wyższa Gospodarstwa Wiejskiego i Akademia Wychowania Fizycznego im. Józefa Piłsudskiego w Warszawie. W 1938 r. w Polsce działało już 38 uczelni wyższych, na których kształciło się ok. 50 tys. studentów.

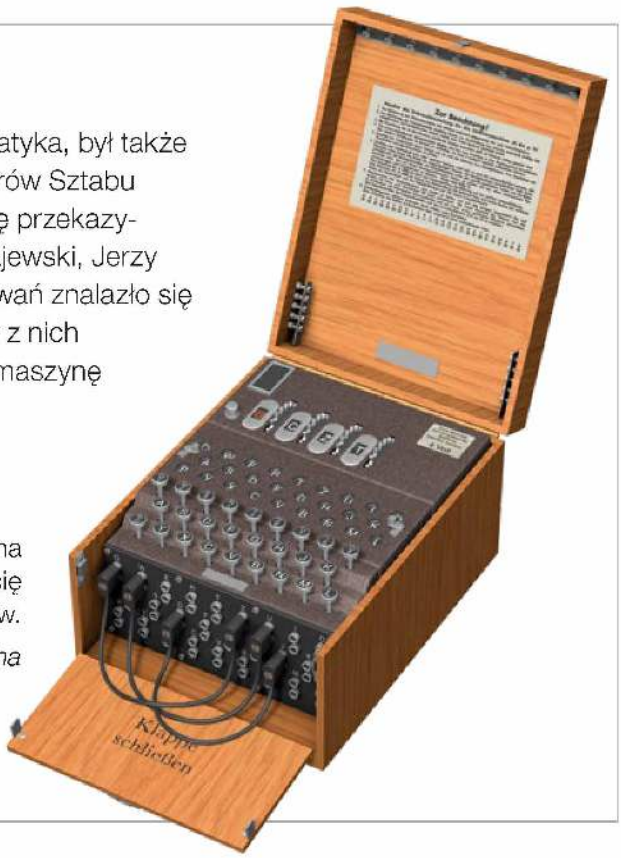
ROZWÓJ NAUKI

Odzyskanie niepodległości korzystnie wpłynęło na rozwój nauki. Przygotowanie i poziom polskich naukowców nie odbiegały od norm europejskich i światowych. Wielu pracujących na uniwersytetach zachodnich polskich badaczy (m.in. profesorowie Gabriel Narutowicz i Ignacy Mościcki) powróciło do kraju i energicznie działało na rzecz odbudowy ojczyzny. Choć większość uczonych była związana z placówkami akademickimi (uniwersytetami, szkołami wyższymi i akademiami), w okresie międzywojennym powstawały także samodzielne instytucje naukowe, zajmujące się tylko i wyłącznie prowadzeniem badań. Jednym z takich ośrodków był – założony przez światowej sławy badaczkę i podwójną laureatkę Nagrody Nobla **Marię Skłodowską-Curie – Instytut Radowy**, w którym pogłębiano wiedzę z dziedziny onkologii. Swoją działalność rozszerzyły także założone jeszcze w czasach zaborów liczne stowarzyszenia i towarzystwa naukowe, takie jak Polska Akademia Umiejętności, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Towarzystwo Naukowe w Toruniu i Polskie Towarzystwo Historyczne. Dużym szacunkiem

WARTO WIEDZIEĆ

Polscy kryptolodzy

Ośrodkiem, w którym znakomicie rozwijała się matematyka, był także Poznań. To stamtąd pochodzili pracownicy Biura Szyfrów Sztabu Głównego WP – kryptolodzy, czyli osoby zajmujące się przekazywaniem informacji w zaszyfrowany sposób, Marian Rajewski, Jerzy Różycki oraz Henryk Zygalski. W kręgu ich zainteresowań znalazło się złamanie szyfru używanego przez Niemców. Pierwszy z nich w 1932 r. odczytał szyfry nadawane przez niemiecką maszynę szyfrującą o nazwie Enigma używaną przez wojsko. Po wybuchu II wojny światowej z wiedzy Polaków korzystały Francja i Wielka Brytania.

Enigma, czyli niemiecka przenośna maszyna szyfrująca, której działanie opiera się mechanizmie obracających się wirników.

▪ *fotografia współczesna*

? Jakie znaczenie miało odkrycie sposobu szyfrowania Enigmy?

SZTUKI PLASTYCZNE

W latach międzywojennych rozwijały się także sztuki plastyczne. Choć początkowo kontynuowano tradycje niepodległościowe i patriotyczne, polscy artyści stopniowo zaczęli podążać za nurtami widocznymi w zachodnioeuropejskim malarstwie: kubizmem, futuryzmem, abstrakcjonizmem i ekspresjonizmem. Do najwybitniejszych malarzy tej epoki należeli reprezentujący jeszcze starą szkołę Julian Fałat, Wojciech Kossak i Olga Boznańska oraz przedstawiciele nowoczesnych trendów: Władysław Strzemiński i Stanisław Ignacy Witkiewicz. Duże uznanie zarówno w kraju, jak i na świecie zdobyła polska sztuka plakatu oraz grafika.

? Do jakich zmian doszło w malarstwie polskim w okresie międzywojennym?

Autoportret z Tadeuszem Langerem i Bronisławą Włodarską to obraz Stanisława Ignacego Witkiewicza.

▪ *obraz, Polska, lata 30.*

cieszyli się związani z **lwowską szkołą matematyczną Stefan Banach** i **Hugo Steinhaus** [czyt.: sztajnhałz]. Polscy filozofowie **Roman Ingarden** i **Kazimierz Tatarkiewicz** – ceniony do dziś autor *Historii filozofii* – zdobyli uznanie międzynarodowych środowisk akademickich. Ważną rolę w rozwoju polskiej nauki odegrał również **Florian Znaniecki**, który przyczynił się do pogłębienia badań w dziedzinie socjologii zarówno w Polsce, jak i w Stanach Zjednoczonych. W światowych kręgach medycznych poważaniem darzono **Ludwika Hirszfelda**, którego pionierskie badania pozwoliły na stworzenie klasyfikacji grup krwi.

LITERATURA I SZTUKA MIĘDZYWOJENNA

Okres międzywojenny był czasem bujnego rozwoju wszystkich form twórczości literackiej: poezji, prozy i dramatu. Wielu wybitnych pisarzy kontynuowało działalność zapoczątkowaną w poprzednich latach. Zaliczyć do nich można m.in. autora *Chłopów* i laureata Nagrody Nobla z 1924 r. **Władysława Stanisława Reymonta** oraz **Stefana Żeromskiego**, którego *Przedwiośnie* prezentowało przemyślenia na temat dylematów pierwszych lat niepodległości. Kryzys wartości, spowodowany wydarzeniami Wielkiej Wojny oraz rewolucji bolszewickiej, odcisnął się na polskiej twórczości literackiej. Pisarze rezygnowali z priorytetowych dotąd kwestii patriotycznych i podejmowali wątki dotyczące spraw ogólnoludzkich i artystycznych. Wielu twórców międzywojennych skupiało się w rozmaitych grupach literackich. Do najbardziej znanych należeli warszawscy **skamandryci**: Julian Tuwim, Antoni Słonimski, Jan Lechoń, Jarosław Iwaszkiewicz i Kazimierz Wierzyński. Choć odrzucili dotychczasowy patriotyczny patos, nie stronili od komentowania w swoich dziełach aktualnych, niepokojących ich wydarzeń politycznych. W połowie lat 30. do stowarzyszenia skamandrytów dołączył Bolesław Leśmian. W tym samym czasie powstała również **Awangarda Krakowska**, gromadząca

Głowy wawelskie to cykl dwunastu rzeźb, które przedstawiają m.in. Annę Jagiellonkę, Adama Mickiewicza i Henryka Walezego. Zostały wykonane przez Xawerego Dunikowskiego w latach 1925–1927. Według pierwotnych założeń miały znaleźć się na stropie Sali Poselskiej zamku wawelskiego, ale nigdy tam nie zawisły.

▪ *fotografia, Polska, XX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

MANIFEST FUTURYSTÓW

W 1921 r. futuryści wydali broszurę, która w charakterystycznym dla ich grupy stylu komentowała stan polskiej sztuki i twórczości artystycznej.

Do Narodu Pilskiego. Mańfest w sprawie natychmiastowej futuryzacji życa.

[...] Wojna wszechświatowa wraz z olbrzymim pszesunięćem śę całych państw, warstw i naroduw poćągnęła za sobą wilekie przesuńęcie wartości. Rezultatem tego jest kryzys kulturalny, którego widowńą jest dźiśaj cała Europa. Wshodnia i Zahodnia. U nas ten kryzys objaiwa śę w szczególnie ostrej i specyficznej formie. Pułtora wieku niewoli politycznej wyćisnęło na całej naszej fizjognomji, psychice i produkcji twardy, ńezatarty śćeg. Świadomość kuluralna nasza ńe mogła śę rozwijać tak swobodnie, jak w państwach zachodnich. Z końeczności cała nasza energja narodowa wyładowywała śę w kierunku największego naporu, w kierunku żmudnej i mozolnej walki o język, życe i organzacje własne. [...]

My, futuryści polscy, składamy w tym miejscu polskiej poezyji romatyczneń okresu ńewoli, której widma dźiśaj bez litości szczuć i dobijać bedźemy, – hołd za to, że w czasach wielkiego skupiańa śę i powolnego dojżewania Narodu Polskiego ńe była sztuką „czystą", a właśnie głęboko narodową, że pisana była sokiem i krwią samego przewalającego śę życa, że była tętnem i kszykiem swojego dńa, jaką wogule i jedyńe może i muśi być każda sztuka. Dla tyh samych pszyczyn dźiśaj, kiedy wraz z odzyskańem samodźelnego bytu politycznego, życe polskie wstąpiło w zupełńe nową fazę i ocknęło się wobec miljona czyhających u dźwi zagadnień, o których wczoraj jeszcze ńe było poprostu czasu myśleń, a na które dziś już trzeba dać ńezłoczną i kategoryczną odpowiedź, jeżeli ńe hcemy aby fale nabiegające znów naz zalały, wołany do was: Dość długo byliśmy już narodem-panopticum, produkującym tylko mumje i relikwje. Szalone ńepowstszymane dźiś wali do wszystkich naszych dźwi i okien, kszyczy, dopomina śę, wymaga. Jeżeli ńe stać nas na stworzenie nowych kategorji w których by śę mogło pomieścić, nwej sztuki, w kturej by śę mogło wyśpiewać – ńe ostoimy śę. Trzeba otwożyć naośćież wszystkie dźwi i okna, ńeh wywieje ten swąd piwńic i kościelnego kadzidła, kturym od dźecka nauczyli nas oddyhać. Zaopatszeni w gigantyczne respiratory idźemy wam na spotkanie. [...]

Źródło: *Jednodńuwka Futurystuw: manifesty futuryzmu polskiego. Wydańe nadzwyczajne nacałą Żeczypospolitą Polską: Krakuw czerwiec MCMXXI*, Bruno Jasieński, Kraków 1921.

? 1. Wskaż charakterystyczne dla stylu futurystów elementy tekstu.

2. Wyjaśnij, od jakich trendów w polskiej sztuce przedwojennej chcieli odejść autorzy manifestu.

Władysław Stanisław Reymont był czołowym polskim przedstawicielem realizmu. Oprócz powieści *Chłopi*, która przyniosła mu międzynarodową sławę, był także autorem *Ziemi obiecanej*, przedstawiającej życie fabrycznej Łodzi.

▪ *fotografia, Polska, lata 20.*

polskich futurystów. Futuryści szli z duchem czasów i tworzyli tzw. sztukę teraźniejszości, opiewającą postęp technologiczny i industrializację. W swojej twórczości odrzucali dotychczasowe kanony, sprzeciwiając się nawet regułom ortografii. Do przedstawicieli tego nurtu zaliczali się m.in. Julian Przyboś czy Jalu Kurek. Nowatorskie dzieła, w tym pod względem formy, tworzyli również **Stanisław Ignacy Witkiewicz, Bruno Schulz** [czyt.: szulc] i **Witold Gombrowicz**, którego powieść *Ferdydurke*, krytykująca tradycyjną edukację i wychowanie, stała się wydarzeniem literackim 1938 r.

Literaci starali się także komentować zachodzące w okresie międzywojennym procesy społeczne i wydarzenia polityczne. Do najbardziej wnikliwych obserwatorów ówczesnej rzeczywistości zaliczali się **Maria Dąbrowska**, **Pola Gojawiczyńska**, **Juliusz Kaden-Bandrowski** i **Tadeusz Dołęga-Mostowicz**, który w swojej powieści *Kariera Nikodema Dyzmy* krytycznie ukazał system zależności towarzysko-politycznych ukształtowany przez sanację. Wysoki poziom osiągnęła również sztuka felietonu i reportażu, reprezentowana m.in. przez **Tadeusza Boya-Żeleńskiego**, **Kornela Makuszyńskiego** i **Melchiora Wańkowicza**. W tym okresie powszechna stała się **literatura popularna**, a powieści sensacyjne, kryminały i romanse cieszyły się dużym zainteresowaniem czytelników.

Hanka Ordonówna (właśc. Anna Maria Tyszkiewicz) była nie tylko aktorką, ale również piosenkarką, tancerką oraz autorką piosenek i wierszy. W 1939 r. została aresztowana przez Gestapo, a po zwolnieniu wyjechała do Wilna znajdującego się w rękach Sowietów. Tam aresztowało ją NKWD i wraz z mężem trafiła do łagrów. Z Syberii wydostała się wraz z armią gen. Andersa.

▪ *fotografia, Polska, lata 30.*

KINEMATOGRAFIA II RZECZYPOSPOLITEJ

Choć zalążki polskiej kinematografii sięgają końca XIX w., dopiero okres międzywojenny przyniósł dynamiczny rozwój produkcji filmowej. Kino traktowano początkowo jako pozbawioną większych walorów artystycznych rozrywkę dla mas, jednak szybko rosnące zarobki osób zatrudnionych w branży filmowej spowodowały, że angażowało się w nią coraz więcej zdolnych twórców. W pierwszych latach istnienia kina w repertuarze dominowały melodramaty i komedie. Z biegiem czasu polska kinematografia zaczęła produkować coraz ambitniejsze dzieła. Popularne stały się ekranizacje polskiej literatury (np. wyświetlony po

POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW IGNACY WITKIEWICZ – WITKACY (1885–1939)

Był synem znanego malarza i twórcy stylu zakopiańskiego, Stanisława Witkiewicza. Dorastał w otoczeniu przedstawicieli młodopolskiej bohemy artystycznej Zakopanego i Krakowa. Ojciec od najmłodszych lat dbał o wszechstronne wykształcenie syna, choć będąc przeciwnikiem formalnej edukacji, nigdy nie posłał go do szkoły. W czasie I wojny światowej jako poddany rosyjski Witkacy służył w armii carskiej. W Rosji przeżył także okres rewolucji bolszewickiej. Po powrocie do Polski osiadł w Zakopanem, a jego willa stała się ośrodkiem życia towarzyskiego elit artystycznych II Rzeczypospolitej. Był autorem serii portretów najwybitniejszych twórców polskiej sztuki i literatury. We wrześniu 1939 r. zgłosił chęć dołączenia do armii polskiej, jednak ze względu na wiek i zły stan zdrowia nie uzyskał stosownego przydziału. Wraz z uchodźcami skierował się na wschód kraju, gdzie 17 września dotarły wojska sowieckie. Na wieść o ataku ZSRS na Polskę zrozpaczony Witkacy odebrał sobie życie. Jego utwory przetłumaczono na 30 języków. W kolejnych latach stał się on najczęściej wystawianym polskim dramaturgiem na świecie.

KULTURA MASOWA I SPORT W II RZECZYPOSPOLITEJ

W okresie międzywojennym w Polsce wprowadzono ośmiogodzinny dzień pracy i określono zasady korzystania z płatnych urlopów. Obywatele przeznaczali czas wolny na aktywny wypoczynek i rozrywkę, co sprzyjało rozwojowi kultury masowej. Chętnie oglądano na żywo zawody sportowe. Mieszkańcy miast chodzili też na rewie, kabarety i dancingi. Najpopularniejszymi środkami masowego przekazu były prasa, radio i kino.

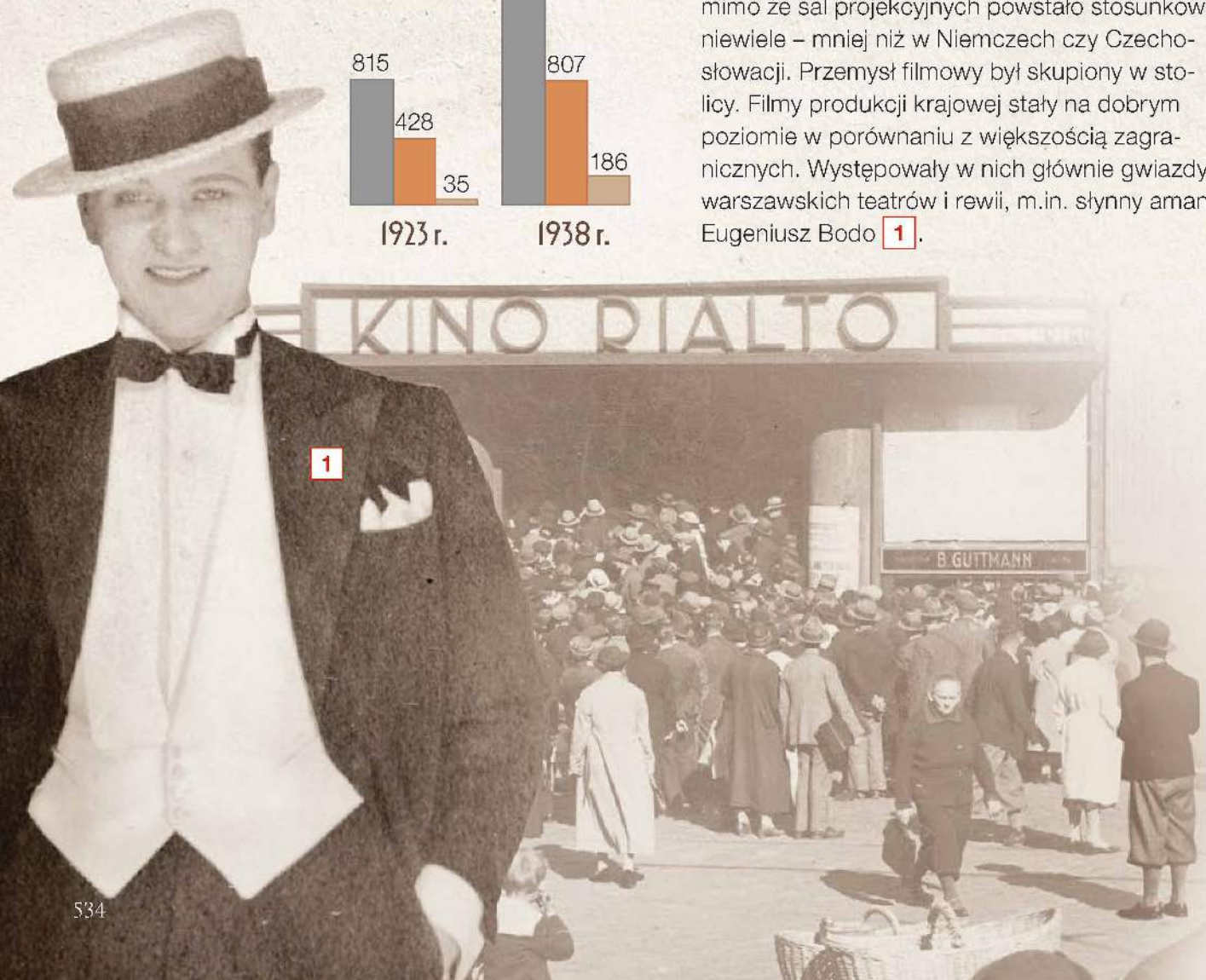
Prasa była dla mieszkańców II Rzeczypospolitej głównym źródłem informacji. Ukazywały się tytuły z wielu dziedzin, ale na rynku przeważały czasopisma i gazety ogólnoinformacyjne oraz sensacyjne. Wydawcy promowali aktywność fizyczną i modę sportową, organizowali też plebiscyt na sportowca roku. Wraz z rozwojem prasy postępowała specjalizacja reklamy.

Rozwój prasy i kina

Kino stanowiło tanią, ogólnodostępną rozrywkę, mimo że sal projekcyjnych powstało stosunkowo niewiele – mniej niż w Niemczech czy Czechosłowacji. Przemysł filmowy był skupiony w stolicy. Filmy produkcji krajowej stały na dobrym poziomie w porównaniu z większością zagranicznych. Występowały w nich głównie gwiazdy warszawskich teatrów i rewii, m.in. słynny amant Eugeniusz Bodo [1].

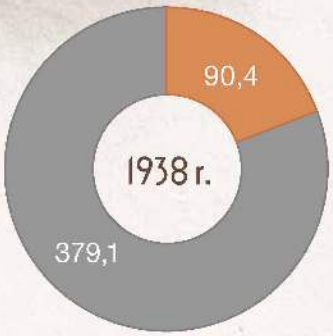

Radio w 1925 r. miało 200 abonentów, a w 1939 r. już ponad milion. Większość czasu antenowego zajmowała muzyka klasyczna i rozrywkowa. Emitowano też audycje edukacyjne, informacyjne i inne. Potencjał nowego medium szybko docenili dziennikarze sportowi. Od 1927 r. prowadzono relacje na żywo z zawodów, wkrótce zaczęto też nadawać codzienne wiadomości sportowe.

3

Członkowie stowarzyszeń sportowych

Kobiety (w tys.)
Mężczyźni (w tys.)

Sport był modny i promowany przez władze, a odnoszący sukcesy zawodnicy cieszyli się statusem celebrytów, jak np. Halina Konopacka 2, pierwsza polska medalistka olimpijska. Chętnie uprawiano wioślarstwo, kolarstwo, sporty zimowe i związane z wojskiem: jeździectwo, strzelectwo, lotnictwo, szermierkę. Jednak najpopularniejszą dyscypliną był futbol. W 1938 r. kadra narodowa zadebiutowała na mundialu we Francji, gdzie przegrała 5:6 z reprezentacją Brazylii 3.

2

? 1. Scharakteryzuj przejawy kultury masowej w II Rzeczypospolitej.

2. Wymień czynniki, które sprzyjały wzrostowi popularności sportu w Polsce międzywojennej.

WARTO WIEDZIEĆ

Sport w dwudziestoleciu międzywojennym

Elementem kultury masowej, który zyskał ogromną popularność w okresie międzywojennym, stał się sport. Już w XIX w. były promowane zachowania prozdrowotne w postaci ćwiczeń gimnastycznych i zdrowego stylu życia. Odrodzeniu uległa także idea rywalizacji sportowej, co przejawiało się wskrzeszeniem w 1896 r. igrzysk olimpijskich. Choć w latach 1914–1918 kwestia aktywności fizycznej zeszła na dalszy plan, zainteresowanie sportem powróciło wraz z zakończeniem działań wojennych. Powstały wówczas liczne kluby i towarzystwa sportowe, które wystawiały swoje reprezentacje w rozmaitych zawodach. Na łamach prasy pojawiały się oddzielne rubryki poświęcone wiadomościom o rozgrywkach między drużynami. Z czasem powołano osobne organy prasowe zajmujące się tylko sprawami sportu. Czasopisma te szybko zyskały oddane grono czytelników, a najpopularniejszym polskim tytułem stał się założony w 1921 r. w Krakowie „Przegląd Sportowy".

Nowy trend zawitał również do szkół, stawiając na wzmocnienie tężyzny fizycznej na równi z rozwojem intelektualnym. Z inicjatywy władz wojskowych powołano do życia Akademię Wychowania Fizycznego im. Józefa Piłsudskiego w Warszawie, która kształciła trenerów i profesjonalnych nauczycieli kultury fizycznej. Polscy sportowcy aktywnie uczestniczyli w rywalizacji międzynarodowej i odnosili sukcesy olimpijskie. Podczas igrzysk w Amsterdamie w 1928 r. i Los Angeles w 1932 r. Polacy zdobyli aż trzy złote medale: Halina Konopacka w rzucie dyskiem, Janusz Kusociński w biegu na 10 km i Stanisława Walasiewiczówna w biegu na 100 m.

Janusz Kusociński przekracza metę podczas mistrzostw Warszawy w 1938 r. Oprócz złota na olimpiadzie w Los Angeles zdobył on też srebro w biegu na 5000 m w mistrzostwach Europy.

▪ *fotografia, Warszawa, 1938 r.*

? W jaki sposób objawiała się rosnąca w okresie międzywojennym popularność sportu?

raz pierwszy w 1928 r. *Pan Tadeusz*) i obrazy przestawiające przełomowe wydarzenia z historii Polski (np. *Rok 1863* nakręcony na podstawie *Wiernej rzeki* Stefana Żeromskiego). Wprowadzenie kina dźwiękowego w latach 30. przyczyniło się do jeszcze większej jego popularności, a przezwyciężenie skutków Wielkiego Kryzysu spowodowało wzrost i poprawę jakości polskich produkcji. W okresie międzywojennym do najpopularniejszych polskich gwiazd srebrnego ekranu należeli **Jadwiga Smosarska**, **Eugeniusz Bodo**, **Adolf Dymsza** i **Hanka Ordonówna**, będąca również znaną piosenkarką i artystką rewiową.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw strukturę szkolnictwa podstawowego, średniego i wyższego w międzywojennej Polsce.
2. Wymień najważniejsze osiągnięcia naukowe okresu międzywojennego.
3. Przedstaw trendy panujące w międzywojennej literaturze polskiej.
4. Określ kierunek rozwoju polskiej kinematografii.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Otto, *Literatura i film w kulturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Poznań 2007.
M. Urbanek, *Genialni. Lwowska szkoła matematyczna*, Warszawa 2014.

9 OSTATNIE LATA II RZECZYPOSPOLITEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie tereny należące przed 1918 r. do Niemiec zostały włączone do odrodzonej Polski?
2. Jakie konsekwencje miała prowadzona przez dyplomatów europejskich polityka appeasementu?

SANACJA PO ŚMIERCI PIŁSUDSKIEGO

Józef Piłsudski zmarł **12 maja 1935 r.**, nie pozostawiając jasnych wskazówek co do wyboru nowego przywódcy sanacji. Formalnie najwyższą funkcję w państwie sprawował prezydent Ignacy Mościcki, który po śmierci marszałka podjął działania mające na celu wzmocnienie swojej pozycji. Prezydent i jego poplecznicy dążyli do poprawy gospodarczej i cywilizacyjnej sytuacji państwa, a także do rozpoczęcia dialogu z opozycją. Mościcki musiał jednak liczyć się z głosami innych polityków ze środowiska sanacyjnego. W połowie lat 30. doszło do tarć pomiędzy poszczególnymi członkami ugrupowania. Rywalizować ze sobą zaczęli bliscy współpracownicy Piłsudskiego z okresu Legionów: **Walery Sławek** (piastujący wówczas funkcję premiera) oraz generałowie **Kazimierz Sosnkowski** i **Edward Rydz-Śmigły**. Ostatecznie zwycięzcą sporu okazał się Rydz-Śmigły, który został Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych i przejął kontrolę nad armią. Głosząc hasła silnej władzy państwowej, zdobył zaufanie sanacji oraz wyższych oficerów wojskowych. Swoją wygraną zawdzięczał także wstawiennictwu Mościckiego. Udzielając poparcia generałowi, prezydent wyeliminował działaczy posiadających znacznie większy autorytet i tym samym umocnił swoją własną pozycję. Dużym poważaniem, wynikającym w znacznej mierze z zaufania Piłsudskiego, wciąż cieszył się minister spraw zagranicznych **Józef Beck**. Zarówno Beck, jak i Mościcki

TRZY OŚRODKI WŁADZY

W konsekwencji tarć wewnętrznych po śmierci marszałka Piłsudskiego w obozie sanacyjnym ukształtował się system trzech nieoficjalnych ośrodków władzy.

- **„Zamek"** – środowisko polityczne skupione wokół prezydenta Ignacego Mościckiego i wicepremiera Eugeniusza Kwiatkowskiego. Domeną tego obozu była aktywność zmierzająca do poprawy sytuacji gospodarczej i podniesienia potencjału ekonomicznego kraju.
- **„Klonowa"** (nazwa pochodziła od ulicy Klonowej w Warszawie, przy której siedzibę miał Główny Inspektorat Sił Zbrojnych) – grupa skupiająca głównie wyższych oficerów popierających gen. Rydza-Śmigłego. Środowisko to zajmowało się sprawami związanymi z podniesieniem stanu obronności państwa.
- **„Wierzbowa"** (nazwa pochodziła od ulicy, przy której znajdowało się Ministerstwo Spraw Zagranicznych) – ugrupowanie zrzeszające współpracowników Józefa Becka. W rękach ministra i jego ekipy znalazła się całość polityki zagranicznej Polski.

? Jakie nieoficjalne ośrodki władzy powstały w Polsce po śmierci Piłsudskiego?

Kondukt pogrzebowy z urną, w której znajduje się serce Józefa Piłsudskiego na ulicach Wilna. Uroczystości ku czci marszałka trwały od 13 do 18 maja 1935 r. i były olbrzymią manifestacją jego kultu w II Rzeczypospolitej. W Warszawie tłum zapełnił całą Starówkę, a tysiące ludzi brały udział w uroczystościach także w innych miastach. Ciało Józefa Piłsudskiego spoczęło na Wawelu, a serce, zgodnie z jego wolą, zostało umieszczone w grobie jego matki na wileńskim cmentarzu na Rossie.

▪ *fotografia, Wilno, 1935 r.*

uznali prymat Rydza-Śmigłego, a symbolicznym potwierdzeniem tego faktu było mianowanie generała marszałkiem w listopadzie 1936 r. W ten sposób stał się on oficjalnym następcą Józefa Piłsudskiego.

Główny konkurent Rydza-Śmigłego, Walery Sławek, był stopniowo odsuwany od władzy. Choć w 1938 r. został wybrany marszałkiem sejmu, rola parlamentu nie miała już w tym okresie dużego znaczenia. Podczas kolejnych wyborów, które odbyły się jesienią tego samego roku, Sławek nie uzyskał nawet mandatu poselskiego. W kwietniu 1939 r. popełnił samobójstwo, zaś akt ten powszechnie odczytano jako protest wobec obecnego przywództwa sanacji i sytuacji, w jakiej znalazło się państwo.

W lutym 1937 r. powołano partię polityczną o nazwie **Obóz Zjednoczenia Narodowego** (popularnie nazywaną **Ozonem**). Zajęła ona miejsce BBWR i stała się zapleczem politycznym marszałka, szykującego się na objęcie funkcji szefa państwa po upływie kadencji Mościckiego w 1940 r. Program OZN, zgodnie z duchem polityki sanacyjnej, uwypuklał rolę silnej władzy państwowej. W założeniach ideowych partii znalazły się także kwestie narodowe oraz tradycja katolicka, za pomocą których zamierzano pozyskać zwolenników ze środowisk endeckich i konserwatywnych. Działania OZN wywołały zaniepokojenie socjalistów i ludowców, jak również lewicowego skrzydła ruchu piłsudczykowskiego.

POSTAĆ HISTORYCZNA

EDWARD RYDZ-ŚMIGŁY (1886–1941)

Pochodził z położonego we wschodniej Galicji miasta Brzeżany. Uzdolniony plastycznie młodzieniec po maturze rozpoczął naukę na Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Po kilku latach przeniósł się na Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Jagiellońskiego. W okresie akademickim związał się z ruchem strzeleckim i został bliskim współpracownikiem Józefa Piłsudskiego. Podczas Wielkiej Wojny służył w Legionach Polskich, a po kryzysie przysięgowym objął kierownictwo nad Polską Organizacją Wojskową. Choć poparł przewrót majowy, nie stał się członkiem nowego rządu, zadowalając się pracą w wojsku. Po śmierci Piłsudskiego został mianowany Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych, a następnie Marszałkiem Polski. Po agresji III Rzeszy jako naczelny wódz kierował działaniami militarnymi. Pierwsze lata wojny spędził internowany w Rumunii. Jesienią 1941 r. powrócił do okupowanej przez Niemców Polski. Przyjmuje się, że Edward Rydz-Śmigły zmarł w wyniku choroby w grudniu 1941 r., ukrywając się pod pseudonimem Adam Zawisza.

OPOZYCJA ANTYSANACYJNA

Dekompozycja obozu sanacyjnego, spowodowana śmiercią Piłsudskiego, zbiegła się z zaostrzeniem konfliktów społecznych i napięć politycznych w kraju. Polska wciąż mierzyła się ze skutkami Wielkiego Kryzysu, a mimo chwilowego polepszenia sytuacji gospodarczej i spadku bezrobocia poziom życia ludności wciąż był bardzo niski. W drugiej połowie lat 30. coraz większą popularnością cieszyły się hasła ideologii komunistycznej, faszystowskiej i nacjonalistycznej.

Działająca pod nadzorem Moskwy Międzynarodówka Komunistyczna (Komintern) nawoływała do stworzenia w każdym z państw europejskich jednolitego bloku stronnictw lewicowych i demokratycznych. Politykom należącym do **Komunistycznej Partii Polski** nie udało się jednak sformować **frontu ludowego**. Stalinowskie czystki, jakie objęły organizację pod koniec lat 30., doprowadziły do rozwiązania KPP w 1938 r. Idea frontu ludowego nie znalazła także zbyt licznych zwolenników wśród członków **Polskiej Partii Socjalistycznej** i **Stronnictwa Ludowego**. Rydz-Śmigły, pragnący zyskać poparcie chłopów, prowadził zakulisowe pertraktacje z ludowcami. Idea porozumienia rozbiła się jednak o kwestię powrotu do kraju i oczyszczenia z zarzutów działalności antypaństwowej Wincentego Witosa.

Nieprzychylnie nastawione do rządów sanacji były także centrowe środowiska liberalno-demokratyczne i chadeckie. Po śmierci Piłsudskiego prominentni przedstawiciele tej grupy pragnęli kształtować losy kraju i zdemokratyzować stosunki polityczne poprzez konsolidację ugrupowań centrowych oraz podjęcie współpracy z ruchem ludowym. W lutym 1936 r. w szwajcarskiej siedzibie Ignacego Jana Paderewskiego został zawiązany **Front Morges** [czyt.: morż], czyli porozumienie polityczne działaczy stronnictw centrowych. Utworzona przez nich partia – **Stronnictwo Pracy** – nie zdobyła jednak większych wpływów w społeczeństwie.

Stronnictwo Narodowe było w tym okresie najsilniejszą siłą polityczną występującą przeciwko sanacji. Endecja zmagała się jednak z wynikającym ze zmiany pokoleniowej konfliktem wewnętrznym. Starsi działacze tracili wpływy na rzecz popieranych przez Romana Dmowskiego młodszych aktywistów, opowiadających się za narodowo-autorytarnym systemem rządów. W 1934 r. utworzyli oni **Obóz Radykalno-Narodowy (ONR)**, który ze względu na otwarte głoszenie antysemityzmu i zamiaru siłowego przejęcia władzy został niemal natychmiast rozwiązany przez władze państwowe. W 1935 r. zdominowana przez młodych część ruchu narodowego rozpadła się na dwa konkurujące ze sobą ugrupowania: **ONR-Falanga** i **ONR-ABC**. Hasła forsowane przez obóz narodowy (ograniczenie praw mniejszości narodowych, nadanie szczególnej pozycji katolicyzmowi i przeprowadzenie radykalnych reform własnościowych na wsi) zyskiwały posłuch wśród społeczeństwa. Rosnące wpływy nacjonalistów przyczyniły się do znacznej radykalizacji nastrojów politycznych pod koniec lat 30.

Władysław Sikorski był jednym z sygnatariuszy skierowanego przeciwko rządom sanacji Frontu Morges. Pisał także artykuły do polskiej prasy na temat niebezpieczeństwa dalszego wzmacniania się hitlerowskich Niemiec.

▪ *fotografia, Polska, lata 30.*

POLITYKA ZAGRANICZNA JÓZEFA BECKA

Jako szef polskiej dyplomacji Józef Beck zyskał silną pozycję w obozie sanacyjnym. Po śmierci marszałka Piłsudskiego minister kontynuował politykę równowagi między Moskwą a Berlinem, co wiązało się z rezygnacją Polski z proponowanych przez Francję układów wzajemnego bezpieczeństwa (m.in. pakt wschodni,

KONFLIKT POLSKO-LITEWSKI

17 marca 1938 r. (w czasie kryzysu międzynarodowego związanego z anszlusem Austrii) w wyniku ostrzału na granicy polsko-litewskiej zginął polski żołnierz. Beck wykorzystał ten incydent i wystosował wobec Litwy ultimatum, w którym żądał natychmiastowego nawiązania stosunków dyplomatycznych. W tym samym czasie minister skierował na granicę polsko-litewską oddziały wojskowe, a do Wilna udał się marszałek Edward Rydz-Śmigły. Przez całą Polskę przetoczyła się fala zainicjowanych przez rząd manifestacji pod hasłem *Wodzu, prowadź nas na Kowno!*. Działania polskiej dyplomacji wywołały ostry sprzeciw Moskwy, która potępiała politykę Becka i udzieliła poparcia Litwinom. Zaniepokojenie wyraził także Paryż. Litwa przyjęła jednak warunki polskiego ultimatum, nawiązała stosunki dyplomatyczne z Warszawą i otworzyła granice. Relacje pomiędzy obydwoma krajami uległy zaś stopniowej normalizacji.

Pełnomocnik Polski Franciszek Charwat witany na przejściu granicznym z Litwą przez przedstawiciela władz litewskich po nawiązaniu stosunków dyplomatycznych między obydwoma krajami w 1938 r. Nastąpiło to po wystosowaniu przez polski rząd ultimatum wobec Litwinów.

▪ *fotografia, Litwa, 1938 r.*

? Jakie były konsekwencje incydentu na granicy polsko-litewskiej?

w którym dominującą rolę we wschodniej Europie zyskiwał ZSRS). Dyplomacja polska lat 30. mniejszą wagę przykładała też do aktywności na forum tracącej już swój autorytet Ligi Narodów. Jeszcze w 1934 r. Beck wymówił obowiązujący dotychczas Polskę traktat mniejszościowy. Międzynarodowe bezpieczeństwo kraju minister spraw zagranicznych opierał na układach dwustronnych. Były to zarówno sojusze wojskowe, pakty o nieagresji (z ZSRS i Niemcami) oraz różnego rodzaju deklaracje (np. podpisana w 1937 r. polsko-niemiecka umowa o równoprawnym traktowaniu mniejszości narodowych).

Ideą Becka było także zbliżenie wszystkich państw regionu środkowoeuropejskiego położonych między morzami Bałtyckim, Czarnym i Adriatyckim. Minister uważał Polskę, ze względu na jej położenie geograficzne i przeceniany potencjał gospodarczo-militarny, za lidera tej części kontynentu. Ścisła współpraca między poszczególnymi krajami Międzymorza nie była jednak możliwa ze względu na różnice interesów dzielące potencjalnych sojuszników. Oprócz tradycyjnie przyjaznej Rumunii Rzeczpospolita nawiązała dobre relacje jedynie z Węgrami. Zbliżenie Warszawy z Budapesztem przekreśliło jednak możliwość współpracy polsko-czechosłowackiej oraz ochłodziło stosunki z Jugosławią i Rumunią. Przymierzem nie były zainteresowane Włochy, które polski minister postrzegał jako przeciwwagę dla agresywnej polityki Niemiec. W obliczu agresywnych działań dyplomacji niemieckiej (demilitaryzacja Nadrenii, wcielenie Austrii i żądania wobec Czechosłowacji) oraz biernej postawy mocarstw zachodnioeuropejskich prowadzenie polityki równowagi stawało się jednak coraz trudniejsze. Traktując zawarte z ZSRS i Niemcami układy o nieagresji jedynie jako tymczasowe zabezpieczenie, Beck starał się wzmocnić pozycję Polski i zabezpieczyć niepodległość kraju na arenie międzynarodowej.

ZAJĘCIE ZAOLZIA

Prowadzona przez mocarstwa zachodnie polityka zaspakajania żądań III Rzeszy niekorzystnie wpływała na międzynarodową pozycję Polski. Aby przeciwdziałać osłabieniu Rzeczypospolitej, minister wykorzystał

POLSKA W PRZEDEDNIU WOJNY

1. Wskaż obszary, do których pretensje wobec Polski zgłaszała III Rzesza.
2. Wyjaśnij, z jakich obszarów wojska niemieckie mogły w 1939 r. zaatakować Polskę.

trudną sytuację Czechosłowacji, która w wyniku konferencji monachijskiej utraciła część terytoriów, i 30 września 1938 r. wystosował wobec Pragi ultimatum, domagając się oddania położonych za rzeką Olzą ziem śląskich zajętych przez wojska czeskie w 1919 r. Znajdujący się pod presją Niemiec oraz zmagający się z kryzysem wewnętrznym spowodowanym separatyzmem słowackim rząd zgodził się na spełnienie żądań. **2 października 1938 r.**, w porozumieniu z czechosłowackimi władzami wojskowymi i cywilnymi, oddziały polskie zajęły Zaolzie. Do Rzeczypospolitej został przyłączony obszar zajmujący ok. 800 km^2, który zamieszkiwało przeszło 220 tys. Polaków. Miesiąc później podobny los spotkał sporne tereny pogranicza polsko-słowackiego.

Działania polskiej dyplomacji przyczyniły się do wzmocnienia potencjału ekonomicznego Polski. Na zagarniętych przez Warszawę terenach Czechosłowacji znajdował się istotny gospodarczo okręg przemysłowy z ośrodkiem w Karwinie. Społeczeństwo polskie potraktowało podjętą przez Becka akcję jako korzystne dla interesów narodowych zakończenie sporu z okresu kształtowania granic Rzeczypospolitej. Zupełnie inaczej na aneksję Zaolzia zapatrywały się mocarstwa zachodnie, które widziały w niej wsparcie dla agresywnej polityki Hitlera. Decyzja ministra negatywnie wpłynęła także na obraz Polski w oczach Czechów i Słowaków.

Defilada polskich żołnierzy po zajęciu czeskiej części Cieszyna. Byli oni z radością witani przez tamtejszych Polaków, którzy rzucali pod ich nogi kwiaty. Jednak napięta sytuacja polityczna w Europie sprawiła, że zajęcie Zaolzia skomplikowało sytuację międzynarodową Polski.

▪ *fotografia, Cieszyn, X 1938 r.*

NA DRODZE KU WOJNIE

Zagarnięcie Sudetów nie wyhamowało aspiracji terytorialnych Niemiec. **24 października 1938 r.**, podczas rozmowy z ambasadorem RP w Berlinie, niemiecki minister spraw zagranicznych **Joachim von Ribbentrop** przedstawił żądania przyłączenia Wolnego Miasta Gdańska do III Rzeszy i budowy biegnącej przez Pomorze linii kolejowej i autostrady łączącej Prusy Wschodnie z Niemcami. Z początkiem 1939 r. roszczenia te stawały się coraz bardziej natarczywe, co w połączeniu z równoczesną likwidacją Czechosłowacji i wcieleniem okręgu Kłajpedy do Niemiec sugerowało, iż Polska stanie się kolejną ofiarą agresywnej polityki Hitlera.

Pogwałcenie przez Berlin układów monachijskich wpłynęło na zmianę postępowania mocarstw zachodnich wobec Hitlera. 31 marca 1939 r. premier Wielkiej Brytanii wygłosił przemówienie, w którym udzielił Polsce gwarancji niepodległości oraz zobowiązywał się do przyjścia z pomocą militarną w przypadku agresji. Podobną deklarację złożył także rząd francuski. W tym samym czasie oba kraje rozpoczęły zabiegi mające na celu uzyskanie poparcia ZSRS i eliminacji wzrastających na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej wpływów niemieckich. **10 marca 1939 r.**, podczas XVIII zjazdu partii bolszewickiej, Józef Stalin wygłosił przemówienie krytykujące agresywne działania Niemiec, Włoch i Japonii. Negatywnie ocenił także postawę państw zachodnich. Choć Stalin oskarżył mocarstwa o chęć wciągnięcia Związku Sowieckiego do wojny, jego wystąpienie uznano zarówno w Niemczech, jak i na Zachodzie za zaproszenie do swoistej licytacji o pozyskanie ZSRS jako sojusznika.

Gwarancje brytyjsko-francuskie oraz dwuznaczne propozycje Stalina zachęciły Hitlera do zaostrzenia konfliktu z Polską. Już pod koniec marca 1939 r. Hitler wydał rozkaz przygotowania planów inwazji na Polskę, a 28 kwietnia 1939 r. wypowiedział polsko-niemiecki pakt o nieagresji. Rzesza podtrzymywała także swoje żądania wcielenia Gdańska oraz rewizji wschodnich granic. W odpowiedzi na agresywną politykę Niemiec **5 maja 1939 r.** Józef Beck wygłosił przemówienie, w którym zaprezentował nieugiętą postawę wobec nieuzasadnionych roszczeń Berlina (zob. s. 543).

W tym samym czasie Związek Sowiecki prowadził grę na dwa fronty, pertraktując zarówno z nazistowskimi Niemcami, jak i z delegacją francusko-brytyjską. Ostatecznie wstępne porozumienie brytyjsko-francusko-sowieckie podpisano pod koniec lipca 1939 r. Jednocześnie intensyfikacji uległy rozmowy sowiecko-niemieckie. W odróżnieniu od państw zachodnich Berlin przedstawił Moskwie konkretną propozycję podziału Europy Środkowo-Wschodniej i wyraził chęć podjęcia mediacji w konflikcie z Japonią w zamian za podpisanie sowiecko-niemieckiego paktu o nieagresji. Stalin zgodził się na zawarcie porozumienia i **23 sierpnia 1939 r.** w Moskwie **Joachim von Ribbentrop** i **Wiaczesław Mołotow** podpisali układ o nieagresji (więcej zob. s. 466).

Samolot PZL.37 Łoś był dwusilnikowym bombowcem średniego zasięgu, wykonanym w całości z metalu, z chowanym podwoziem. Stanowił jedną z najbardziej udanych polskich konstrukcji powstałych w okresie międzywojennym. Mimo to do wybuchu wojny wyprodukowano tylko ok. 120 egzemplarzy tej maszyny.

▪ *fotografia, Polska, 1939 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE JÓZEFA BECKA

W odpowiedzi na coraz bardziej agresywne żądania Adolfa Hitlera, dotyczące przyłączenia do Rzeszy Wolnego Miasta Gdańska i budowy eksterytorialnego połączenia Niemiec z Prusami Wschodnimi, 5 maja 1939 r. minister spraw zagranicznych Józef Beck wygłosił przemówienie w sejmie.

Wysoka Izbo!
Ażeby sytuację należycie ocenić, trzeba sobie przede wszystkim postawić pytanie, o co właściwie chodzi? Bez tego pytania i naszej na nie odpowiedzi nie możemy właściwie ocenić istoty doświadczeń niemieckich w stosunku do spraw Polskę obchodzących. O naszym stosunku do Zachodu mówiłem już uprzednio. Pozostaje zagadnienie propozycji niemieckiej co do przyszłości Wolnego Miasta Gdańska, komunikacji Rzeszy z Prusami Wschodnimi przez nasze województwo pomorskie i dodatkowych tematów, poruszonych jako sprawy interesujące wspólnie Polskę i Niemcy. [...]
Daliśmy Rzeszy Niemieckiej wszelkie ułatwienia w komunikacji kolejowej, pozwoliliśmy obywatelom tego państwa przejeżdżać bez trudności celnych czy paszportowych z Rzeszy do Prus Wschodnich. Zaproponowaliśmy rozważenie analogicznych ułatwień w komunikacji samochodowej. I tu znowu zjawia się pytanie, o co właściwie chodzi? [...]
Pokój jest na pewno celem ciężkiej i wytężonej pracy dyplomacji polskiej. Po to, aby to słowo miało realną wartość, potrzebne są dwa warunki: 1) pokojowe zamiary, 2) pokojowe metody postępowania. Jeśli tymi dwoma warunkami Rząd Rzeszy istotnie się kieruje w stosunku do naszego kraju, wszelkie rozmowy, respektujące oczywiście wymienione przeze mnie poprzednio zasady, są możliwe.
Pokój jest rzeczą cenną i pożądaną. Nasza generacja, skrwawiona w wojnach, na pewno na pokój zasługuje. Ale pokój, jak prawie wszystkie sprawy tego świata, ma swoją cenę wysoką, ale wymierną. My w Polsce nie znamy pojęcia pokoju za wszelką cenę. Jest jedna tylko rzecz w życiu ludzi, narodów i państw, która jest bezcenna. Tą rzeczą jest honor.

Przemówienie Józefa Becka w sejmie po zerwaniu przez Niemcy paktu o nieagresji z Polską.
▪ *fotografia, Warszawa, 5 V 1939 r.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 179–180.

? 1. Oceń stanowisko Józefa Becka wobec niemieckich roszczeń.
2. Na podstawie zawartych w tym temacie informacji zdecyduj, czy spełnienie żądań III Rzeszy mogłoby zahamować agresywną politykę Hitlera.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację polityczną, jaka zapanowała w Polsce po śmierci marszałka Piłsudskiego.
2. Oceń prowadzoną przez Józefa Becka politykę zagraniczną.
3. Zdecyduj, czy zajęcie Zaolzia przyniosło Polsce więcej korzyści, czy strat.
4. Przedstaw nastroje panujące na arenie międzynarodowej w ostatnich miesiącach przed wybuchem wojny.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Chociłowski, *Najpierw Polska. Rzecz o Józefie Becku*, Warszawa 2019.
P. Wieczorkiewicz, *Ostatnie lata Polski niepodległej. Kampania 1939 roku*, Warszawa 2013.

Podsumowanie rozdziału VII
II Rzeczpospolita

1 Odzyskanie niepodległości

1. Pod koniec 1918 r. brak było wspólnej wizji zjednoczonej Polski. Oprócz Rady Regencyjnej władzę na ziemiach polskich przejęła funkcjonująca we Lwowie Polska Komisja Likwidacyjna oraz Tymczasowy Rząd Republiki Polskiej z siedzibą w Lublinie.
2. Po rozpadzie Austro-Węgier niepodległość ogłosili również Ukraińcy. Doszło do licznych walk z wojskami polskimi. Najważniejszym starciem była obrona Lwowa m.in. przez POW i Orlęta Lwowskie.
3. 10 listopada 1918 r. do Polski powrócił Józef Piłsudski. 14 listopada został wyznaczony na Tymczasowego Naczelnika Państwa, a 18 listopada powierzył tworzenie rządu Jędrzejowi Moraczewskiemu. W styczniu 1919 r. stanowisko to objął popierany przez ententę Ignacy Jan Paderewski.
4. Polskimi delegatami na konferencji paryskiej byli Ignacy Jan Paderewski i Roman Dmowski. Wobec niechęci Brytyjczyków do nadmiernego osłabienia Niemiec postanowienia konferencji były dla Polski mniej korzystne niż zakładano.

2 Ustalenie granic na zachodzie i południu

1. 26 grudnia 1918 r. do Poznania przybył Ignacy Jan Paderewski, co przyczyniło się do wybuchu powstania wielkopolskiego przeciw Niemcom. Doszło do zaciętych walk. Wobec groźby interwencji francuskiej władze niemieckie musiały uznać zdobycze powstańców.
2. Konflikty polsko-niemieckie na Górnym Śląsku doprowadziły w latach 1919–1921 do wybuchu trzech powstań. Wyniki plebiscytu okazały się na tym obszarze niekorzystne dla Polaków. Podczas wojny polsko-bolszewickiej Czechosłowacja zajęła Śląsk Cieszyński. Wymusiło to niekorzystny dla Polski podział Śląska i w rezultacie spowodowało pogorszenie stosunków politycznych pomiędzy Polską a Czechosłowacją w kolejnych latach.
3. Na pozostałych terenach spornych – Warmii, Powiślu i Mazurach, przeprowadzono niekorzystne dla Polski plebiscyty. Polakom przyznano wąski pas wybrzeża pomiędzy terenami niemieckimi, z Gdańska zaś utworzono zależne od Ligi Narodów Wolne Miasto.

3 Walki o granicę na wschodzie

1. W kwestii przebiegu granic wschodnich pojawiły się dwie koncepcje – inkorporacyjna Romana Dmowskiego i federacyjna Józefa Piłsudskiego.
2. W 1919 r. doszło do wybuchu wojny polsko-bolszewickiej. Po początkowych sukcesach Piłsudski wstrzymał ofensywę. W 1920 r. doszło do kontrataku bolszewików. Zagrozili oni Warszawie oraz Lwowowi. Sierpniowe zwycięstwo w Bitwie Warszawskiej uchroniło Polaków przed utratą niepodległości.
3. Polacy rozbili bolszewików w bitwie nad Niemnem. Wojnę zakończył traktat ryski z 18 marca 1921 r. Ustalał m.in. granicę polsko-sowiecką i rekompensatę za czas zaborów. Ziemie ukraińskie i białoruskie stały się republikami sowieckimi, co wykluczyło koncepcję federacyjną Piłsudskiego.
4. Po wojnie polsko-bolszewickiej Piłsudski podjął się rozwiązania granicznego konfliktu litewsko-polskiego. Oddziały gen. Lucjana Żeligowskiego zajęły rejon Wileńszczyzny i proklamowały powstanie Litwy Środkowej, którą następnie przyłączono do Rzeczypospolitej.

4 Pierwsze lata II Rzeczypospolitej

1. Pierwsze wybory do parlamentu odbyły się 26 stycznia 1919 r. Najwięcej głosów zdobyła endecja oraz partie centrowe i lewicowe. Głębokie podziały polityczne utrudniały porozumienie w sprawach ustrojowych oraz stworzenie stabilnego rządu. Powszechnie godzono się na ustrój republikański i trójpodział władzy.
2. 20 lutego 1919 r. uchwalono tzw. małą konstytucję, która utrzymywała Piłsudskiego jako naczelnika państwa. 17 marca 1921 r. zastąpiła ją konstytucja marcowa, która wprowadzała urząd prezydenta, dwuizbowy parlament i niezawisłe sądy.
3. 9 grudnia 1922 r. Zgromadzenie Narodowe wybrało na urząd prezydenta Gabriela Narutowicza, który po pięciu dniach zginął w zamachu. Kolejnym prezydentem został Stanisław Wojciechowski.
4. Polsce udało się podpisać układ sojuszniczy z Francją. Stosunki z Niemcami pozostawały napięte. Podczas konferencji w Locarno nie udało się uzyskać gwarancji w kwestii zachodniej granicy. Poza Rumunią nie nawiązano przyjaznych stosunków z sąsiadami.

5 Zamach majowy i rządy sanacji

1. Nieudolna polityka i upadki kolejnych rządów wzmagały niezadowolenie społeczeństwa. 12 maja 1926 r. wojska oddane Piłsudskiemu opanowały prawobrzeżną Warszawę. Doszło do walk z żołnierzami wiernymi wobec rządu. Prezydent podał się do dymisji.
2. Nowym prezydentem został Ignacy Mościcki. Wprowadzono nowelę sierpniową, która znacznie wzmacniała jego prerogatywy, a osłabiała parlament. Piłsudski został mianowany ministrem spraw wojskowych, a ważne stanowiska państwowe obsadzano jego zwolennikami. Nowy układ polityczny nazywano sanacją.
3. Stronnicy marszałka utworzyli BBWR. W 1930 r. doszło do bezprawnych aresztowań polityków opozycji i krytyków Piłsudskiego. Odbywające się w tej atmosferze wybory przyniosły sukces piłsudczykom i właściwie wyeliminowały opozycję z życia politycznego.
4. 23 kwietnia 1935 r. została uchwalona konstytucja kwietniowa. Wprowadziła ona system prezydencki, w którym głowa państwa zyskała znaczne uprawnienia i nie była odpowiedzialna przed parlamentem. Ustawa miała autokratyczny i antydemokratyczny charakter.

6 Społeczeństwo II Rzeczypospolitej

1. W II Rzeczypospolitej Polacy stanowili ok. 69% społeczeństwa. Najliczniejszą mniejszością narodową byli Ukraińcy. Około 10% społeczeństwa stanowili Żydzi, z kolei na byłych ziemiach zaboru pruskiego mieszkała znaczna mniejszość niemiecka.
2. Kolejne rządy dążyły do asymilacji mniejszości. Narodowa polityka i niewywiązanie się władz polskich z obietnic wobec ludności ukraińskiej doprowadziły do powstania UOW i OUN, które walczyły o uzyskanie niepodległości również z użyciem aktów terroru.
3. Pozostali w Polsce Niemcy stanowili najczęściej lokalną elitę ekonomiczną. Posiadali prawo do prowadzenia działalności politycznej i kulturalnej. Przez władze polskie byli traktowani z nieufnością ze względu na postulaty rewizji traktatu wersalskiego.
4. Żydzi polscy byli przywiązani do swojej tradycji oraz religii i niechętnie asymilowali się z polskim społeczeństwem. Część z nich pod wpływem syjonistów wyjeżdżała do Palestyny. Wraz ze wzrostem nacjonalizmu rozwijał się antysemityzm. Na uczelniach pojawiły się getto ławkowe i *numerus clausus*.

7 Gospodarka polska w okresie międzywojennym

1. Po okresie zaborów i Wielkiej Wojny polska gospodarka była bardzo wyniszczona. Odrębne systemy prawne i gospodarcze poszczególnych ziem przyczyniły się do podziału na nowocześniejszą Polskę A na zachodzie i zacofaną Polskę B na wschodzie.
2. Ograniczona reforma rolna została przeprowadzona poprzez parcelację wielkiej własności ziemskiej. Nie rozwiązało to problemu przeludnienia, ubóstwa i zacofania wsi.
3. W 1925 r. Niemcy nałożyły wysokie cła i zablokowały import niektórych polskich towarów. Zapoczątkowało to wojnę celną, która miała dramatyczne skutki dla polskiej gospodarki i spowodowała wzrost bezrobocia.
4. W 1926 r. Eugeniusz Kwiatkowski przyspieszył odbudowę przemysłu. Doprowadził do powstania portu w Gdyni oraz magistrali węglowej. Mimo to trudna sytuacja utrzymywała się do połowy lat 30.
5. Na lata 1936–1940 zaplanowano czteroletni plan inwestycyjny, którego celem było wzmocnienie potencjału przemysłowego i militarnego. Stworzono COP, w którym ulokowano strategicznie ważne zakłady przemysłowe.

Port w Gdyni wybudowany od podstaw w okresie międzywojennym był szeroko promowany przez Polskę, także za pomocą plakatów reklamowych.

▪ *plakat, Polska, 1930 r.*

8 Kultura i nauka międzywojennej Polski

1. W odrodzonej Rzeczypospolitej wprowadzono obowiązkowe szkoły powszechne oraz odpłatne szkoły średnie. Przyczyniło się to do ograniczenia analfabetyzmu. Powstały nowe uniwersytety i politechniki oraz nowe ośrodki naukowe, np. Instytut Radowy.
2. Po Wielkiej Wojnie w literaturze odrzucono patriotyczny patos oraz tematykę niepodległościową. Poruszano sprawy ogólnoludzkie i artystyczne. Powstało wiele grup literackich, np. Skamander czy Awangarda Krakowska. W 1924 r. Władysław Stanisław Reymont otrzymał Nagrodę Nobla za powieść *Chłopi*.
3. W polskiej sztuce zaczęły dominować zachodnioeuropejskie nurty: kubizm, futuryzm, abstrakcjonizm i ekspresjonizm. W architekturze popularny był modernizm. Szczególnym przykładem tego stylu jest zabudowa Gdyni oraz niektóre dzielnice Warszawy. Stawianie nowoczesnych budynków publicznych miało podkreślić siłę nowego państwa.
4. Dynamicznie rozwijała się polska kinematografia tworząca coraz ambitniejsze dzieła. Często ekranizowano wybitne dzieła polskiej literatury lub przełomowe wydarzenia historyczne.

9 Ostatnie lata II Rzeczypospolitej

1. Po śmierci Józefa Piłsudskiego w obozie sanacji rozpoczęła się rywalizacja o władzę. Najsilniejszą pozycję zdobył Edward Rydz-Śmigły. W 1937 r. miejsce BBWR zajął OZN; nowe ugrupowanie było skupione wokół marszałka i nabrało charakteru konserwatywnego.
2. Opozycja antysanacyjna pozostawała podzielona. Komunistom z KPP nie udało się stworzyć jednolitego frontu ludowego i w 1938 r. partia została rozwiązana. Utworzony w 1936 r. Front Morges, złożony z ugrupowań centrowych, nie zdobył w kraju znaczącego poparcia.
3. W polityce zagranicznej minister Józef Beck kontynuował politykę równowagi. Wobec agresywnych działań niemieckich Beck zawarł traktaty o nieagresji z ZSRS i III Rzeszą.
4. Pogarszały się stosunki Polski z sąsiadami. W 1938 r. Polska wymusiła na Litwie nawiązanie stosunków dyplomatycznych. W tym samym roku oddziały polskie zajęły Zaolzie.
5. III Rzesza przedstawiała liczne roszczenia terytorialne wobec Polski oraz wypowiedziała pakt o nieagresji. Dyplomacja polska starała się oddalić możliwość konfliktu i uzyskać zapewnienia państw zachodnich o udzieleniu pomocy w przypadku konfliktu.

Data	Wydarzenie
27 X 1918 r.	utworzenie Polskiej Komisji Likwidacyjnej
XI 1918–IX 1919 r.	wojna polsko-ukraińska
11 XI 1918 r.	powrót Józefa Piłsudskiego, odzyskanie niepodległości przez Polskę
14 XI 1918 r.	mianowanie Józefa Piłsudskiego Tymczasowym Naczelnikiem Państwa
XII 1918–II 1919 r.	powstanie wielkopolskie
13 II 1919 r.	wybuch wojny polsko-bolszewickiej
20 II 1919 r.	uchwalenie tzw. małej konstytucji
16 VIII 1919 r.	wybuch I powstania śląskiego
10 II 1920 r.	zaślubiny Polski z morzem
13–15 VIII 1920 r.	Bitwa Warszawska
20 VIII 1920 r.	wybuch II powstania śląskiego
X 1920 r.	bunt Żeligowskiego, powstanie Litwy Środkowej
17 III 1921 r.	uchwalenie konstytucji marcowej
18 III 1921 r.	traktat ryski
2 V 1921 r.	wybuch III powstania śląskiego
9 XII 1922 r.	wybór Gabriela Narutowicza na prezydenta
1924 r.	reforma walutowa
12–14 V 1926 r.	przewrót majowy
4 VIII 1926 r.	uchwalenie noweli sierpniowej
1927 r.	utworzenie BBWR
VII 1932 r.	pakt o nieagresji między Polską a ZSRS
I 1934 r.	polsko-niemiecka deklaracja o nieagresji
23 IV 1935 r.	uchwalenie konstytucji kwietniowej
12 V 1935 r.	śmierć Józefa Piłsudskiego
1936 r.	początek budowy COP
2 X 1938 r.	przyłączenie Zaolzia do Polski
24 X 1938 r.	przedstawienie niemieckich żądań terytorialnych wobec Polski
23 VIII 1939 r.	pakt Ribbentrop–Mołotow

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragment ulotki wyborczej z 1930 r.

a) Odwołując się do wydarzeń historycznych, wyjaśnij polityczne okoliczności powstania ulotki przedstawionej w źródle.

b) Na podstawie źródła i własnej wiedzy oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Na ulotce widać postać polskiego premiera obalonego w czasie zamachu majowego.	P	F
Jedna z kart przedstawia lidera Polskiej Partii Socjalistycznej.	P	F
Organizacja wspomniana na ulotce skupiała głównie zwolenników Romana Dmowskiego.	P	F

Wskazówki:

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na datę powstania ulotki. Przypomnij sobie wydarzenia polityczne, jakie zaszły w tym czasie w Polsce. Centrolew był wówczas opozycyjną wobec Piłsudskiego organizacją polityczną. Ulotka symbolizuje sposób rozprawienia się Piłsudskiego z opozycją, która uległa rozpadowi i przegrała kolejne wybory. Odwołaj się do konkretnych wydarzeń, odpowiedź nie może być zbyt ogólna.

Podpunkt b)

Zapoznaj się z postaciami przedstawionymi na obrazie i na podstawie wiedzy własnej oceń prawdziwość zdań. Wincenty Witos pełnił funkcję premiera w czasie zamachu majowego, a jednym z liderów PPS był Ignacy Daszyński. Obaj widnieją na ilustracji, więc są to zdania prawdziwe. Centrolew skupiał partie i stronnictwa lewicowe i centrowe, a Dmowski był liderem prawicy. Jest to zdanie fałszywe.

Odpowiedź:

Podpunkt a)

Karykatura ta powstała w 1930 r., w okresie walki Józefa Piłsudskiego z blokiem opozycji, zwanym Centrolewem. Miała symbolizować słabość opozycji wobec potęgi Piłsudskiego i jego stronników.

Podpunkt b)

P, P, F

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Ulotka z epoki

Podaj, jakie były okoliczności i cel powstania tej ulotki.

2 Źródło. Fragment ustawy

Art. 2.
(1) Na czele Państwa stoi Prezydent Rzeczypospolitej.
(2) Na Nim spoczywa odpowiedzialność wobec Boga i historii za losy Państwa.
(3) Jego obowiązkiem naczelnym jest troska o dobro Państwa, gotowość obronną i stanowisko wśród narodów świata.
(4) W Jego osobie skupia się jednolita i niepodzielna władza państwowa [...].

Art. 16.
(1) Wybór Prezydenta Rzeczypospolitej odbywa się w sposób następujący:
(2) Kandydata na Prezydenta Rzeczypospolitej wybiera Zgromadzenie Elektorów.
(3) Ustępującemu Prezydentowi Rzeczypospolitej służy prawo wskazania innego kandydata.
(4) Jeżeli ustępujący Prezydent Rzeczypospolitej z tego uprawnienia skorzysta, wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej dokonają obywatele w głosowaniu powszechnym spomiędzy dwóch kandydatów: Zgromadzenia Elektorów i ustępującego Prezydenta Rzeczypospolitej.
(5) Jeżeli ustępujący Prezydent Rzeczypospolitej oświadczy, że nie zamierza skorzystać z prawa wskazania kandydata albo w ciągu siedmiu dni od dokonanego przez Zgromadzenie Elektorów wyboru nie wskaże innego kandydata i nie zarządzi głosowania powszechnego – kandydat Zgromadzenia Elektorów uznany będzie za obranego na Prezydenta Rzeczypospolitej.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 172, 174.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę dokumentu, którego fragment przedstawiono w źródle, i rok, w którym został on wprowadzony w życie.

b) Wyjaśnij, jakie zmiany w sposobie wyboru prezydenta wprowadzała ta ustawa.

c) Na podstawie fragmentu oraz wiedzy własnej rozstrzygnij, czy przedstawiona norma prawna była zgodna z zasadą trójpodziału władzy Monteskiusza. Uzasadnij swoją odpowiedź.

3 **Źródło 1. Dokument z epoki**

Art. I. Obejmuję jako Tymczasowy Naczelnik Państwa Najwyższą Władzę Republiki Polskiej i będę ją sprawował aż do czasu zwołania Sejmu Ustawodawczego.

Art. 2. Rząd Republiki Polskiej stanowią mianowani przeze mnie i odpowiedzialni przede mną aż do zebrania się Sejmu, Prezydent Ministrów i Ministrowie. [...]

Art. 3. Projekty ustawodawcze, uchwalone przez Radę Ministrów, ulegają mojemu zatwierdzeniu [...].

Art. 7. Mianowanie wyższych urzędników państwowych, zastrzeżone w myśl przepisów dotychczasowych głowie państwa, wychodzić będzie ode mnie, na propozycję Prezydenta Ministrów i właściwego Ministra.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 134.

Źródło 2. Fragment pamiętnika Macieja Rataja

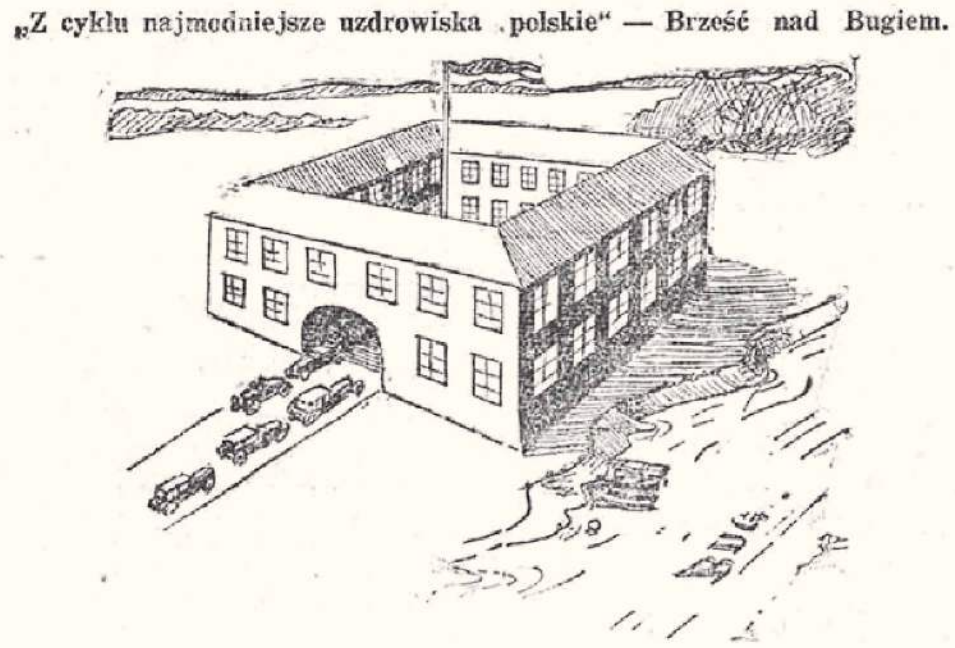
Wkroczenie Piłsudskiego do Warszawy [...]
Piątek przed południem. Trzeci dzień walk.
Zdobycie Belwederu, rezygnacja prezydenta RP i rządu.
„Do P. Marszałka Józefa Piłsudskiego!
Przed chwilą oddziały wojska słuchającego rozkazów Pana Marszałka weszły pod dowództwem majora do budynku sejmowego, na terytorium którego nietykalności jestem obowiązany bronić. Nie mogąc przeciwstawić się fizycznie sile zbrojnej, muszę się ograniczyć do wyrażenia jak najostrzejszego protestu. Nie wątpię, iż Pan Marszałek wyda rozkaz respektowania gmachu sejmowego.
Maciej Rataj
Marszałek Sejmu"

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 160.

a) Określ zakres władzy Tymczasowego Naczelnika Państwa.

b) Rozstrzygnij, czy źródło 2. przedstawia bezpośrednią konsekwencje wydarzeń opisanych w źródle 1. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do obydwu źródeł.

4 **Źródło. Rysunek satyryczny**

Uzasadnij, odwołując się do źródła i własnej wiedzy, że przedstawiona ilustracja pochodzi z okresu rządów sanacji.

5 **Źródło 1. Fragmenty pamiętnika Lucjana Żeligowskiego**

Zameldowałem się w wagonie, w którym mieszkał marszałek. Łatwa była rozmowa, obaj rozumowaliśmy wileńskimi kategoriami. Marszałek ocenił sytuację. Bolszewicy oddali Wilno rządowi kowieńskiemu. Polska nie może tu nic zrobić, gdyż nie pozwolą na to państwa koalicji i ponieważ w Spa Wilno zostało przez rząd polski oddane Litwie. Jeżeli teraz Wilna nie wyratujemy, to historia nam tego nie daruje. I nie tylko Wilna. Musimy odbudować Litwę. Może to tylko zrobić sama ludność – jej synowie z Litewsko-Białoruskiej Dywizji [dywizja złożona głównie z Polaków, ochotników z terenów białoruskich i litewskich]. Trzeba, aby ktoś wziął na siebie całą sprawę. Marszałek uważał, że tylko ja mogę to zrobić. Tylko pamiętać należy, że wszystkich mamy przeciwko sobie, nawet społeczeństwo polskie, które nie rozumie sprawy litewskiej [...].

Źródło: A. Garlicki, [...], Warszawa 1989, s. 234.

Źródło 2. Znaczek pocztowy z epoki

a) Podaj nazwisko rozmówcy Lucjana Żeligowskiego.

b) Wyjaśnij związek między wydarzeniami, do których nawiązują źródła 1. i 2.

6 **Źródło. Komunikat z epoki**

Dnia 16 grudnia, [...] udał się Prezydent Rzeczypospolitej o godzinie 12-tej do Gmachu Zachęty Sztuk Pięknych na otwarcie dorocznego „Salonu" [...] w tłumie stojący tuż za Prezydentem malarz, Eligiusz Niewiadomski, trzykrotnie z rewolweru strzelił w plecy Prezydenta Rzeczypospolitej. Prezydent upadł i w kilka minut potem życie zakończył. Mordercę ujął adiutant Prezydenta Rzeczypospolitej. [...]

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 3, Rzeszów 1998, s. 76.

a) Podaj nazwisko prezydenta, o którym mowa w źródle, oraz rok, w którym doszło do tego wydarzenia.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Głównymi przeciwnikami politycznymi opisywanego w źródle prezydenta byli

A. ludowcy B. socjaliści. C. piłsudczycy. D. endecy.

Słowniczek

A

Abolicjonizm – ruch społeczno-polityczny powstały w XVIII w. w USA; abolicjoniści postulowali zniesienie niewolnictwa i dyskryminacji rasowej.

Adres – pismo zbiorowe wystosowane do władz lub osób wybitnych, zajmujących wysokie stanowiska.

Anarchizm – idea głosząca zapewnienie jednostce nieograniczonej wolności oraz likwidację państwa jako źródła ucisku i niesprawiedliwości społecznej.

Antysemityzm – wrogość wobec osób pochodzenia żydowskiego wynikająca z uprzedzeń (religijnych, kulturowych), niosąca prześladowania i dyskryminację. Najbardziej skrajny antysemityzm głosili niemieccy naziści, dążący do fizycznej eksterminacji Żydów.

Arakczejewszczyzna – okres rządów bliskiego współpracownika cara Aleksandra I – gen. Aleksieja Arakczejewa. Cechował się wzmocnieniem samowładztwa cara, odwrotem od liberalizmu, cenzurą oraz rezygnacją z reform ustrojowych.

Aryjczyk – według ideologii nazistowskiej przedstawiciel idealnej białej rasy typu nordyckiego, najczęściej Niemiec, przeciwstawiany Żydom.

Asymilacja – przystosowanie się określonej jednostki lub grup społecznych do danego kręgu kulturowego.

Asymilacja narodowa – rodzaj asymilacji, w której rezultacie przedstawiciele danej grupy etnicznej zaczynają należeć do obcej sobie przedtem wspólnoty narodowej; w II RP endecja forsowała politykę asymilacji narodowej wobec słowiańskich mniejszości.

Asymilacja państwowa – rodzaj asymilacji mający na celu ugruntowanie w członkach określonych grup etnicznych (stanowiących mniejszość w państwie) poczucia przywiązania do państwa, przy jednoczesnym poszanowaniu ich tradycji narodowej i kultury.

Autokratyzm – system rządów, w którym cała władza należy do jednego człowieka i jest sprawowana poza kontrolą społeczną.

Autonomia – system polityczny, w którym kluczową rolę odgrywa przywódca oraz jego bliscy współpracownicy tworzący partię władzy. Ogranicza się w nim działalność parlamentu oraz ugrupowań opozycyjnych, a władza stosuje cenzurę. W przeciwieństwie do totalitaryzmu autorytaryzm nie dąży do nadmiernej ingerencji w życie obywateli, nie funkcjonuje też oficjalna ideologia państwowa, indoktrynacja oraz masowy terror.

Autorytaryzm – system polityczny, w którym kluczową rolę odgrywa najczęściej jedna partia i jej przywódca. Ogranicza się w nim funkcjonowanie parlamentu oraz ugrupowań opozycyjnych, a władza stosuje cenzurę. W przeciwieństwie do totalitaryzmu autorytaryzm nie dąży do nadmiernej ingerencji w życie obywateli, nie funkcjonuje też oficjalna ideologia państwowa, indoktrynacja oraz masowy terror.

B

Bierny opór – forma sprzeciwu wobec władzy bez użycia przemocy. Pojęcie to jest związane z obywatelskim nieposłuszeństwem i bywa z nim utożsamiane. Za jego twórcę uznaje się M. Gandhiego.

Bolszewicy (ros. *bolszynstwo* – 'większość') – nazwa członków frakcji powstałej w 1903 r. na II Zjeździe Socjaldemokratycznej Robotniczej Partii Rosji. W kolejnych latach samodzielna formacja, której przedstawiciele podczas rewolucji październikowej w 1917 r. zdobyli władzę i wprowadzili ustrój komunistyczny w Rosji.

Branka – przymusowy pobór do wojska rosyjskiego w czasach carskich.

C

Cenzus – ograniczenie prawa wyborczego obywateli poprzez nałożenie ograniczeń majątkowych, zamieszkania lub wykształcenia, wymaganych do udziału w głosowaniu.

Chrześcijańska demokracja (chadecja) – nurt polityczny istniejący od końca XIX w., opierający się głównie na społecznej nauce Kościoła katolickiego. Podważał głoszone przez zwolenników socjalizmu hasło walki klas.

Czartyzm – ruch polityczny działający w latach 1836–1849 w Wielkiej Brytanii. Jego przedstawiciele domagali się praw wyborczych dla wszystkich mężczyzn oraz poprawy sytuacji robotników.

D

Dialektyczna metoda – teoria filozoficzna Georga Wilhelma Friedricha Hegla, według której ścieranie się przeciwieństw (teza – antyteza) prowadzi do rozwoju (synteza). Stanowiła podstawę ideologii marksistowskiej.

Doktryna Monroego – doktryna polityczna, której nazwa pochodzi od nazwiska prezydenta Stanów Zjednoczonych Jamesa Monroego, polegająca na obronie amerykańskich interesów na terenie obu Ameryk oraz nieingerowaniu w sprawy europejskie.

Dyktator – osoba mająca absolutną władzę w państwie; także: w okresie polskich powstań niepodległościowych osoba mająca najwyższą władzę wojskową i cywilną.

E

Emisariusz – tajny wysłannik mający za zadanie zebranie informacji na temat sytuacji panującej na danym obszarze.

Emancypacja – nadanie danej grupie społecznej pełni praw.

Etatyzm – podporządkowanie wybranych aspektów życia interesowi państwa. W ekonomii oznacza przejęcie przez państwo funkcji m.in. inwestora i praco-

dawcy poprzez przejmowanie prywatnych przedsiębiorstw oraz tworzenie państwowych.

F

Falanster – osiedle, w którym miała się mieścić falanga (zrzeszenie spółdzielcze) w koncepcji idealnego społeczeństwa z pierwszej połowy XIX w., stworzonej przez francuskiego socjalistę utopijnego Charles'a Fouriera.

Faszyzm – ideologia polityczno-ustrojowa o charakterze nacjonalistycznym zapoczątkowana we Włoszech w latach 20. XX w. Stawiała dobro państwa ponad dobrem jednostki, budowała poczucie dumy i wyższości własnego narodu nad innymi. Przywództwo należało najczęściej do jednej partii i silnej postaci wodzowskiej.

Filhellenizm – dziewiętnastowieczny ruch sympatyzujący z działaniami Greków na rzecz uzyskania niepodległości.

G

Germanizacja – narzucanie (albo przyjmowanie) języka i kultury niemieckiej. W zaborze pruskim i austriackim była wprowadzana pod przymusem.

Gubernia – najwyższa jednostka podziału administracyjnego obowiązująca w Rosji do 1929 r.

H

Hiperinflacja – skrajna forma inflacji, czyli spadku wartości pieniądza i wzrostu cen produktów, przez co ta sama ilość pieniądza przekłada się na mniej nabytych towarów. Przyjmuje się, że hiperinflacja występuje przy powyżej 50% wzroście cen miesięcznie.

I

Industrializacja – proces uprzemysłowienia, czyli zwiększania udziału produkcji przemysłowej w gospodarce państwa.

Interwencjonizm – teoria ekonomiczna, według której państwo powinno ingerować w rynek. Jej celem jest likwidacja bezrobocia poprzez organizację robót publicznych, ochronę rynku państwowego przed ingerencjami zagranicznymi, regulację i nakładanie nowych podatków.

Izolacjonizm – strategia w polityce zagranicznej polegająca na nieangażowaniu się przez dane państwo w sprawy innych krajów przy jednoczesnym skupieniu się na obronie własnych interesów.

J

Junta (hiszp. 'związek, rada') – w koloniach hiszpańskich były to rady rewolucyjne powoływane w czasie walk o niepodległość. Oznacza również system rządów, w którym wojskowi piastują wysokie stanowiska państwowe.

K

Kapitał – zasoby finansowe, środki i aktywa, które służą prowadzeniu i rozwijaniu działalności gospodarczej poprzez inwestycje. Występuje również kapitał intelektualny.

Karbonariusze – członkowie tajnej organizacji rewolucyjnej działający po okresie napoleońskim w różnych krajach Europy. Sprzeciwiali się absolutyzmowi i dążyli do wprowadzenia znaczących zmian społeczno-politycznych w Europie.

Klerykał – zwolennik doktryny, która uzasadnia prawo wpływania duchowieństwa i hierarchii kościelnej na sferę publiczną oraz przejawia się podporządkowaniem im różnych dziedzin życia (społecznej, politycznej i kulturalnej).

Komunizm – ideologia głosząca powstanie jednej klasy społecznej oraz likwidację własności prywatnej poprzez zapewnienie wszystkim równego podziału dóbr. Zmiany te miały zajść w wyniku rewolucji proletariackiej, mającej obalać istniejące ustroje polityczne.

Komunizm wojenny – realizowana przez bolszewików w latach 1918–1921 polityka gospodarcza, w wyniku której dokonano nacjonalizacji przemysłu, zlikwidowano handel prywatny, a problemy zaopatrzeniowe rozwiązywano poprzez wprowadzenie obowiązkowych dostaw żywności i reglamentacji artykułów spożywczych.

Konserwatyzm – doktryna odwołująca się do tradycyjnych wartości, takich jak religia, państwo czy rodzina. Jej zwolennicy sprzeciwiają się gwałtownym zmianom w życiu społecznym, gospodarczym i politycznym.

Kontrybucja – forma odszkodowania lub podatku nakładana na państwo pokonane podczas wojny.

L

Laicyzacja – proces eliminowania wpływów religii z życia politycznego i społecznego. Charakteryzuje się również osłabnięciem religijności wyznawców lub odejściem ich od religii, a zwłaszcza zmniejszeniem uczestnictwa w praktykach religijnych.

Legitymizm – idea polityczna z początku XIX w., według której prawa monarchów nie podlegały zmianom, a ich władza pochodziła wyłącznie od Boga.

Leseferyzm (fr. *laisser faire* – 'nie sprzeciwiać się, pozwalać') – pogląd filozoficzno-ekonomiczny zakładający całkowitą wolność społeczno-gospodarczą, która nie powinna być skrępowana jakimikolwiek działaniami państwa.

Liberalizm (łac. *liberalis* – dotyczący wolności, od *liber* – 'wolny') – kierunek polityczny i ekonomiczny postulujący swobodny rozwój jednostki i zapewnienie jej wszelkich praw zarówno w wymiarze politycznym, jak i gospodarczym.

Luddyzm – działający w XVIII i XIX w. ruch robotników. Luddyści niszczyli znajdujące się w zakładach przemysłowych maszyny, które uznawali za przyczynę bezrobocia i zubożenia ludności.

Ludobójstwo – celowe wyniszczanie całych grup narodowych, etnicznych, religijnych lub rasowych.

M

Marksizm – system poglądów Karola Marksa i Fryderyka Engelsa będący podstawą ideologiczną ruchu robotniczego, powstały w drugiej połowie XIX w.

Zakładał osiągnięte na drodze rewolucji zniesienie kapitalizmu, uspołecznienie środków produkcji oraz powstanie bezklasowego społeczeństwa, w którym panowałaby równość i sprawiedliwość.

Moskalofile – zwolennicy moskalofilstwa, czyli ruchu społeczno-politycznego w Galicji na przełomie XIX i XX w., którego zwolennikami była część ludności ukraińskiej. Głosił przynależność mieszkańców tego obszaru do większego narodu rosyjskiego.

N

Nacjonalizacja – inaczej: upaństwowienie; przejęcie przez państwo majątków rolnych, przedsiębiorstw i kapitału, będących własnością prywatną.

Nacjonalizm – przekonanie, ale także postawa społeczna i polityczna oraz ideologia, która interes własnego narodu stawia ponad interesami jednostki, grupy społecznej czy wspólnoty religijnej. Jego zwolennicy uznają naród za suwerena, a państwo narodowe za najlepszą formę organizacji społeczeństwa.

Nazizm (narodowy socjalizm) – ideologia polityczna, skrajna forma faszyzmu. Wykształciła się w latach 20. w Niemczech. Zakładała wyższość rasy germańskiej (Aryjczyków) nad innymi, szczególnie Żydami i Słowianami.

O

Obóz koncentracyjny – miejsce przetrzymywania dużej liczby osób uznawanych za zagrażające władzom, bez wyroku sądowego i najczęściej bezterminowo. W państwach totalitarnych obozy koncentracyjne były jednym z podstawowych narzędzi terroru.

Odwilż posewastopolska – okres w dziejach państwa rosyjskiego charakteryzujący się pewną liberalizacją życia politycznego, wprowadzoną na skutek klęski Rosji podczas wojny krymskiej. Nazwa wywodzi się od miasta Sewastopol, gdzie w okresie wojny krymskiej toczyły się najważniejsze walki.

Ordonans – akt prawny we Francji, który mógł zostać ogłoszony jedynie przez władcę.

P

Panslawizm – idea powstała w Czechach w XIX w., zakładająca zjednoczenie się wszystkich Słowian pod względem politycznym i gospodarczym. Popierana szczególnie przez Rosję.

Partia polityczna – ugrupowanie zrzeszające ludzi o tych samych poglądach, dążących do objęcia rządów w swoim kraju celem realizacji wcześniej ustalonego programu politycznego.

Partykularyzm – postawa, według której dbałość o własne, regionalne interesy jest ważniejsza od dbałości o interes ogółu (np. państwa). Najczęściej jest to dążenie do zachowania odrębności politycznej lub kulturalnej.

Plebiscyt terytorialny – głosowanie, które jest wyrażeniem woli ludności zamieszkującej sporne terytorium, np. w sprawie przyłączenia danego obszaru do któregoś z istniejących państw lub utworzenia nowego, niezależnego państwa.

Polaryzacja sceny politycznej – powstanie dwóch przeciwstawnych, o zaostrzających się poglądach grup zwolenników partii politycznych.

Praca organiczna – działania podejmowane w XIX w. przez Polaków w myśl założeń pozytywistycznych, postulujących pracę na rzecz rozwoju gospodarczego kraju celem wzmocnienia ekonomicznego narodu polskiego.

Prawo propinacji – prawo właściciela ziemskiego do produkcji alkoholu (piwa, miodu, wódki) oraz jego sprzedaży w obrębie jego dóbr, zazwyczaj w karczmie pańskiej, gdzie nie można było sprzedawać innego alkoholu.

Proletariat (łac. *proletarius* – 'należący do najuboższej klasy, dający państwu tylko potomstwo' od *proles* 'potomstwo') – w okresie rewolucji przemysłowej klasa społeczna składająca się z zatrudnionych w przemyśle robotników najemnych, rekrutujących się z najbiedniejszych grup ludności; inaczej: klasa robotnicza.

Protektorat – forma zależności politycznej, w której państwo silniejsze (protektor) sprawuje władzę nad innym, słabszym państwem (protegowanym), zachowującym niektóre swoje instytucje, rząd i administrację. Protektor kieruje m.in. polityką zagraniczną i gospodarką protegowanego.

Pucz – pozakonstytucyjne przejęcie władzy politycznej w państwie przez jednostkę lub grupę osób, wbrew obowiązującemu prawu i najczęściej przy użyciu siły; zob. 'zamach stanu'.

R

Rządy autorytarne – zob. 'autorytaryzm'.

Reformiści – zwolennicy socjaldemokratycznej teorii ewolucyjnej, powolnej przemiany kapitalizmu w socjalizm na drodze pokojowych zmian, odrzucający celowo marksistowską drogę rewolucyjnego zburzenia stosunków kapitalistycznych.

Restauracja (łac. *restauratio* – 'przywrócenie') – ponowne objęcie rządów przez wcześniej obaloną dynastię.

Rewizjonizm – kierunek ideologiczny powstały w ruchu robotniczym w drugiej połowie XIX w., który postulował rewizję podstawowych zasad marksizmu i kwestionował jego główne idee, czyli rewolucję społeczną oraz dyktaturę proletariatu. Dał początek socjaldemokracji.

Rojaliści – zwolennicy przywrócenia lub obrony monarchii i praw arystokracji w danym państwie.

Rusyfikacja – narzucanie (albo przyjmowanie) języka oraz kultury rosyjskiej. W zaborze rosyjskim była wprowadzana pod przymusem.

S

Sanacja (łac. *sanatio* – 'uzdrowienie') – obóz polityczny sprawujący dyktatorską władzę w Polsce w latach 1926–1939; postulował odnowę moralną i naprawę życia politycznego państwa.

Secesja – podział, odłączenie się określonego obszaru od organizmu państwowego.

Separatyzm – dążenie danej grupy narodowościowej lub etnicznej do uzyskania niezależności. Wiąże się z próbami oderwania danego terytorium od istniejącego państwa i utworzenia własnego.

Serwituty – uprawnienia nadawane chłopom pozwalające im na korzystanie z łąk i lasów będących własnością szlachty.

Socjaldemokracja – lewicowy ruch społeczno-polityczny, powstały w Niemczech w drugiej połowie XIX w. W przeciwieństwie do komunistów socjaldemokraci zakładali wprowadzenie reform politycznych i gospodarczych w ramach państwa demokratycznego, odrzucając konieczność wzniecenia rewolucji proletariackiej.

Socjalizm – nurt polityczny utworzony w XIX w., pod wpływem powstania klasy robotniczej, dążącej do poprawy swojej sytuacji. Socjaliści postulowali zapewnienie wszystkim równego traktowania w kwestiach społeczno-politycznych i gospodarczych.

Socjalizm naukowy – materialistyczna teoria stworzona przez Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, którzy głosili, że socjalizm stanowi konieczne stadium rozwoju społecznego. Sam termin miał podkreślać naukowość przejawiającą się w analizie zjawisk gospodarczych i został ukuty, by umożliwić zdystansowanie się od socjalizmu utopijnego z początku XIX w.

Socjalizm utopijny – nurt socjalizmu, zakładający zniesienie własności prywatnej i stworzenie idealnego bezklasowego społeczeństwa opartego na wspólnotach. Dążył do zmian metodami pokojowymi.

Stalinizm – sposób rządzenia partią i państwem ukształtowany w ZSRS w okresie sprawowania władzy przez J. Stalina w latach 1929–1953.

Sufrażystki – działaczki społeczne walczące w drugiej połowie XIX w., głównie w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych, o równouprawnienie i prawa wyborcze dla kobiet.

System kurialny – forma wyborów do zgromadzeń przedstawicielskich, charakteryzująca się podziałem wyborców na tzw. kurie; liczba deputowanych pochodzących z wyboru danej kurii zależała od statusu majątkowego, wykształcenia i statusu społecznego.

T

Terror indywidualny – taktyka stosowana przez radykalne ugrupowania (najczęściej anarchistyczne) w walce z istniejącym porządkiem politycznym, polegająca na organizowaniu zabójstw ludzi zajmujących kluczowe stanowiska w aparacie państwa.

Terytoria mandatowe – kolonie odebrane po I wojnie światowej Niemcom i Turcji, decyzją Ligi Narodów powierzone w opiekę niektórym państwom zwycięskim.

Totalitaryzm – system rządów, który opiera się na jednej obowiązującej wszystkich ideologii, a państwo kontroluje wszystkie aspekty życia obywateli. W państwach totalitarnych nie może funkcjonować legalna opozycja, a krytyka władzy jest surowo karana. Państwami totalitarnymi były m.in. faszystowskie Włochy, III Rzesza i ZSRS.

Trójlojalizm – postawa części polskiego społeczeństwa, która zaistniała po upadku powstania styczniowego. Polegała na wyrzeczeniu się dążeń do odbudowania niepodległego państwa polskiego za cenę ekonomicznych i kulturalnych ustępstw ze strony trzech zaborców.

U

Ultrasi – stronnictwo polityczne działające we Francji w okresie restauracji dynastii Burbonów. Jego członkowie mieli konserwatywne poglądy oraz byli zagorzałymi zwolennikami monarchii.

Urbanizacja – proces koncentracji ludności na małym obszarze, prowadzący do rozwoju terytorialnego i demograficznego miast. W XIX w. odbywał się głównie dzięki przenoszeniu się tam mieszkańców wsi.

W

Walka klas – pojęcie stworzone przez francuskiego polityka François Guizota [czyt.: fransła gizota], przejęte później przez Karola Marksa, dotyczące problemów, rywalizacji i starć w społeczeństwie, które jest podzielone na pozostające w konflikcie klasy społeczne, jak np. przedsiębiorcy i robotnicy. Według Marksa społeczeństwo składało się z klas uciskających i klas uciskanych w całym okresie historii ludzkości.

Węglarstwo – zob. 'karbonariusze'

Wojna manewrowa – wojna charakteryzująca się brakiem stabilnych frontów, gwałtownością zmian położenia oraz szybkim tempem działań bojowych na rozległej przestrzeni.

Wojna pozycyjna – konflikt, podczas którego obie strony zajmują silnie umocnione pozycje rozdzielone ziemią niczyją. Linia frontu jest stabilna, a jej przerwanie trudne i przynosi wiele ofiar.

Wojna totalna – podporządkowanie całego społeczeństwa i zasobów państwa celom wojskowym w czasie prowadzenia wojny.

Z

Zamach stanu – zob. 'pucz'

Ziemie zabrane – obszary utracone przez Rzeczpospolitą podczas rozbiorów na rzecz Rosji, z wyjątkiem ziem Królestwa Polskiego.

Ziemstwa – samorząd terytorialny istniejący w Rosji w latach 1864–1917. W jego skład wchodzili wybierani przedstawiciele ziemiaństwa, mieszczaństwa i majętnych chłopów. Dzieliły się one na powiatowe i gubernialne.

Zsyłka – w czasach carskiej Rosji zesłanie sprzeciwiających się władzy cara w daleki zakątek imperium, głównie na Syberię.

Indeks

I Międzynarodówka 170, 236
I powstanie śląskie 481
I Rzesza 8
II Cesarstwo 71
II Międzynarodówka 296
II Proletariat 292
II powstanie śląskie 482
II Rzesza 204
III Międzynarodówka 360
III powstanie śląskie 482
III Rzesza 424
14 punktów Wilsona 364, 369, 398

A
abolicjonizm 184
absolutyzm 21, 22, 24, 84
akademizm 251
Akt 5 listopada 379, 380
Aleksander I, car Rosji 9, 15, 19, 23, 24, 31. 95, 98
Aleksander II, car Rosji 81, 83, 84, 85, 159, 160, 162
Aleksander III, car Rosji 85
alianci zob. ententa
Ampère André 218
anarchizm 236
Angers Pierre-Jean David D' 57
Anschluss (anszlus) Austrii 459
antysemityzm 239, 420
Apuchtin Aleksandr 267, 268
appeasement 460
arbitraż 483
Armia Czerwona 358, 488, 491
Armia Polska we Francji (Błękitna Armia) 382
Asnyk Adam 313
asymilacja 165, 287, 316, 486, 516, 519
autonomia galicyjska 278
autorytaryzm 409

B
Bach Aleksander von 205
Bakunin Michaił 236
Balzac Honoré de 53, 250
Banach Stefan 531
Beck Józef 510, 537, 539, 542
Beethoven Ludwik van 57
Bell Graham Alexander 218
Bem Józef 147
Benz Carl 223
Berg Fiodor 168, 267
Bernstein Eduard 237
„biali" (powstanie styczniowe) 162, 164, 165, 167
biali (przeciwnicy bolszewików) 358
Bilińska Anna 317
Bismarck Otto von 200, 273, 274, 276
bitwa
  jutlandzka 351
  nad Marną 343
  nad Niemnem 491
  nad Sommą 348
  pod Alamo 67
  pod Ayacucho 61
  pod Boyaca 62
  pod Calatafimi 195
  pod Chrobrzem 167
  pod Custozą 197
  pod Cuszimą 248
  pod Dębem Wielkim 118
  pod Dobrem 115
  pod Gettysburgiem 189
  pod Gorlicami 349
  pod Grochowem 118, 121
  pod Grochowiskami 167
  pod Iganiami 118
  pod Krzywopłotami 378
  pod Krzywosądzem 167
  pod Magentą 194
  pod Mukdenem 248
  pod Navarino 30
  pod Novarą 76
  pod Nową Wsią 167
  pod Ostrołęką 119
  pod Sadową 201
  pod Sedanem 204
  pod Sewastopolem 81
  pod Solferino 194
  pod Synopą 81
  pod Tannenbergiem 345
  pod Verdun 348
  pod Vittorio Veneto 368
  pod Wawrem 118
  pod Ypres 345
  Warszawska 491
Bolívar Simón 61, 62
bolszewicy 352, 355, 428, 488
Bonaparte Ludwik Napoleon zob. Napoleon III
branka 165, 166
Brown John 185
Brusiłow Aleksiej 349
Brygady Międzynarodowe 468
Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska 209
Brzóska Stanisław 173
Burke Edmund 43
Burowie 209, 216, 363
burszowie 21
Byron George 53, 58

C
Canova Antonio 51
Castlereagh Robert Stewart 9
Cavour Camillo 193
Cegielski Hipolit 137, 284
centralizacja 130, 161
Centralny Okręg Przemysłowy (COP) 525
Ceynowa Florian 142
Chamberlain Neville 462

Chłapowski Dezydery 137
Chłopicki Józef 117, 118
Chopin Fryderyk 57, 156, 157, 313, 320
chrześcijańska demokracja 238
Churchill Winston 350, 462
Clemenceau Georges 392
Colonna-Walewski Aleksander 82
Comte Auguste 249
Conrad Joseph (właśc. Józef Korzeniowski) 250
Costilla Miguel Hidalgo 62
Coubert Gustave 251
Coubertin Pierre de 257
Curie Pierre 219
Cytadela Aleksandrowska 136
Czang Kaj-szek, przywódca Republiki Chin 442
„czarne koszule" 404
czarny czwartek 411
Czartoryska Anna Zofia 130
Czartoryski Adam Jerzy 94, 95, 99, 117, 126, 129, 130, 131, 146, 158, 161
czartyści 45
Czechow Anton 250
Czeka 358, 428
„czerwone koszule" 195
czerwoni (bolszewicy) 358
„czerwoni" (powstanie styczniowe) 162, 165
Czerwony Krzyż 195
czwórprzymierze 350

D
Daimler Gottlieb 223
Daladier Édouard 460
Darwin Charles 219
Daszyński Ignacy 294, 474
David Louis-Jacques 50
Davis Jefferson 188
Dąbrowski Jarosław 164, 272
Degas Edgar 251
dekabryści 23, 24
deklaracja Balfoura 437
Delacroix Eugène 26, 29, 52, 57
Dembiński Henryk 119, 122
Dembowski Edward 138, 140
depesza emska 203
depesza Zimmermanna 363
Dickens Charles 53, 250
Diesel Rudolf 223
Dmowski Roman 297, 299, 378, 478, 486, 495
dominium 208, 217, 400, 440
doktryna Monroego 66
Dollfuss Engelbert 459
Dostojewski Fiodor 250
Dowbor-Muśnicki Józef 480
Drucki-Lubecki Franciszek Ksawery 104, 117
Drzymała Michał 276
Dumas Aleksander ojciec i syn 251
Dunant Jean Henri 195
Dwernicki Józef 118, 132
Dybicz Iwan 30, 117, 118, 119
Dyrekcja Krajowa 164
Dzierżyński Feliks 296, 358, 428

E
Ebert Friedrich 370
Edison Thomas 218
Einstein Albert 447, 448
eklektyzm 58
eksterminacja 67, 434, 437
emancypacja kobiet 231, 232
emisariusz 130, 138
Engels Fryderyk 48, 49
ententa 341, 350
eserowcy 352
etatyzm 415

F
falanster 47
Falkenhayn Erich von 344
Faraday Michael 218
faszyzm 403
Ferdynand VII Burbon, król Hiszpanii 17, 61
Ferdynand Franciszek Habsburg, arcyksiążę 340
Flaubert Gustave 250
Flottwell Edward 136
Foch Ferdynand 368
Fourier Charles 47, 48
Franciszek I Habsburg, cesarz Austrii 11, 15, 21
Franciszek Józef I, cesarz Austrii 74, 75, 149, 201
Franco Francisco 457, 458
Fredro Aleksander 103, 156
Freikorpsy 406
Front Ludowy (hiszp.) 457
Fryderyk Wilhelm III, król Prus 9, 15, 97, 98
Fryderyk Wilhelm IV, król Prus 72, 136, 142
futuryzm 254

G
Gandhi Mahatma 441
Gapon Gieorgij 305
Garibaldi Giuseppe 192, 195
Géricault Théodore 57
germanizacja 97, 136, 274, 276, 277
Główna Rada Ruska 149
Goebbels Joseph 426
Goethe Johann Wolfgang 50
Gogh Vincent van 251
Gołuchowski Agenor Romuald 149, 277
Gombrowicz Witold 532
Gorzkowski Ludwik 139, 140
Grabski Władysław 500, 522
Grant Ulisses 189
Gromady Ludu Polskiego 132, 133
Grottger Artur 156, 314
Guernica 457
GUŁag 434

H
Hajle Sellasje I, cesarz Abisynii 439
Hakata 273
Haller Józef 378
Hamilton Alexander 63, 66
Hegel Georg Wilhelm Friedrich 49
Heltman Wiktor 129, 133, 145
Hemingway Ernest 448

Herzl Theodor 239
Himmler Heinrich 424, 426
Hindenburg Paul von 345, 424
hiperinflacja 402, 420, 422, 500, 521, 522, 524
Hitler Adolf 419, 421, 454, 459, 460, 542
Hoffmanowa Klementyna 103
Holodomor, zob.: Wielki Głód na Ukrainie
Hôtel Lambert 129, 131, 133, 161, 272
Horthy Miklos 409
Hurko Iosif 267

I
impresjonizm 251
Indyjski Kongres Narodowy 440
Ingres Jean-Auguste-Dominique 50
inteligencja 40, 287, 306
interwencjonizm 415, 417
izolacjonizm 66, 363

J
Jefferson Thomas 63, 66
Jędrzejewicz Janusz 529
Joffre Joseph 343

K
Kafka Franz 448
kaliszanie 109
kapitalizm 36, 191
karbonariusze 19, 20, 21
Karol X, król Francji 23, 25
katorga 126, 266, 270
Kemal Mustafa (Atatürk) 437
Kiereński Aleksander 353
Kipling Rudyard 250
klasycyzm 50, 51, 152
„kocioł bałkański" 335
kolektywizacja wsi 431
kolonializm 207
kołchozy 431
Komisja Kolonizacyjna 276
Komitet Centralny Narodowy 165
Komitet Narodowy Polski
(ugrupowanie emigracyjne) 128
Komitet Narodowy Polski
(I wojna światowa) 382, 474, 478
Komuna Paryska 235
komunizm 48, 49
Konarski Szymon 132, 138
Konfederacja (USA) 188
Konfederacja Powszechna Narodu Polskiego 138
konferencja monachijska 460
konferencja pokojowa w Paryżu 392–396
konferencja waszyngtońska 400–401
kongres berliński (1878 r.) 242–243
kongres paryski (1856 r.) 84
kongres wiedeński 8–16
Konopnicka Maria 282, 313, 316
konserwatyzm 43
Konstanty Romanow, wielki książę 101, 108, 113, 116
konstytucja kwietniowa 508–509
konstytucja marcowa 496–497
kontrasygnata 494
konwencja Alvenslebena 170
konwencja genewska 481
Konopacka Halina 536
Konstytuanta 357
Korfanty Wojciech 482
Korniłow Ławr 354
korporacjonizm 406
Kossuth Lajos 75
Kraj Nadwiślański (*Priwislinskij Kraj*) 267
Krasiński Zygmunt 155, 157,
Krępowiecki Tadeusz 129, 133,
Kronenberg Leopold 159, 160, 282
Kropotkin Piotr 236
Krukowiecki Jan 122
„krwawa niedziela" w Petersburgu 305, 308
kryzys marokański 334
kryzys przysięgowy 380
kryzys sudecki 460
Krzyżanowski Seweryn 111, 112
kubizm 251
kultura masowa 255–257, 449–453
Kulturkampf 273, 274
kułak 358
Kuomintang (Chińska Partia Narodowa) 441
Kusociński Janusz 536
Kwiatkowski Eugeniusz 524

L
Langiewicz Marian 167, 168
Lechoń Jan 531
Ledóchowski Mieczysław, abp 274
Lee Robert 186, 188
Legiony Polskie 376
legitymizm 10, 11,
Lelewel Joachim 103, 116, 126, 128, 131–133, 153
Lenin Włodzimierz 237, 428
leseferyzm 42
Leśmian Bolesław 531
liberalizm gospodarczy 42, 191
Liga Bałkańska 335
Liga Narodów 398, 399
Liga Polska 149
Limanowski Bolesław 292
Lincoln Abraham 185, 188
Lloyd George David 392
Lompa Józef 143
London Jack 250
Louverture Toussaint François-Dominique 59
luddyści 43
Ludwik Filip I, król Francji 25, 26
Ludwik XVIII, król Francji 8, 22
Luksemburg Róża 295
Lumière Auguste, Louis 256

Ł
Łukasiewicz Ignacy 40
Łukasiński Walerian 110–112

M
Mały manifest 129
Maistre Joseph de 43
Makuszyński Kornel 533

mała konstytucja (1919 r.) 494
mały traktat wersalski 398
Manifest do Narodu Polskiego 140
manifest dwóch cesarzy 379
Manifest komunistyczny 48, 49
Manifest październikowy 306, 309
Mao Zedong 441, 442
marksizm 250
Marks Karol 48
marsz na Rzym 404
Matejko Jan 314
Mazzini Giuseppe 21
Mendelejew Dimitrij 219
Metternich Klemens 11, 15, 21
Mickiewicz Adam 146, 155, 157, 161
Mierosławski Ludwik 142–144, 146, 161, 166
Mikołaj I, car Rosji 30, 78, 81, 96, 112, 117, 157
Mikołaj II, car Rosji 306
millenerzy 161, 162
Mill John Stuart 42, 230
Millet Jean-François 251
Miranda Francisco de 60
Młoda Europa 21, 132
Młoda Polska (kultura) 317, 320
Młoda Polska (organizacja) 132, 133
Młode Włochy 21
Mochnacki Maurycy 111, 116
modernizm 449, 450
Moltke Helmut von 200
Moltke Helmut von (młodszy) 342
Mołotow Wiaczesław 462
Monet Claude 251
Moniuszko Stanisław 156
Monroe James 66
Moraczewski Jędrzej 476, 477
More Thomas 45
Mościcki Ignacy 504, 537
Mussolini Benito 403, 404, 460
Mutsuhito 244

N
nacjonalizacja 357
nacjonalizm 239, 330
Naczelna Rada Ludowa 474, 479
Naczelny Komitet Narodowy 376
Napoleon I Bonaparte, cesarz Francuzów 8, 15, 23, 42, 44, 50, 59,
Napoleon III, cesarz Francji 71, 76, 165, 171, 202–204
Narodowa Demokracja 299, 303, 474
Narodowa Partia Faszystowska 403
Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników, NSDAP 419
Narutowicz Gabriel 497
Nehru Jawaharlal 441
neogotyk 51, 57
neoromanizm 51, 57
NEP (Nowa Polityka Ekonomiczna) 428
Nesselrode Karl Robert 9
Niemojowski Bonawentura 109, 123, 128
Niemojowski Wincenty 109
Nietzsche Fryderyk 249
Nightingale Florence 83
NKWD (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych) 433, 434
Nobel Alfred 221
noc apuchtinowska 268
noc paskiewiczowska 134
nowela sierpniowa 505
Nowosilcow Nikołaj 101, 102, 108
Nowy Ład 416

O
obóz koncentracyjny 217
odwilż posewastopolska 83, 84, 159
Ohm Georg 218
Ordonówna Hanka 533
Organizacja Bojowa PPS 307, 310
Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów 515
Orlęta Lwowskie 475
Orzeszkowa Eliza 282, 313
Owen Robert 44, 46, 47

P
Paderewski Ignacy Jan 321, 379, 479
pakt Ribbentrop–Mołotow 462
Pankhurst Emmeline 232
panslawizm 80, 240
państwa centralne 341
państwo podziemne 169
paragraf o kazalnicy 274
Paskiewicz Iwan 122, 123, 134
Pasteur Louis 219, 228
„patent lutowy" 205, 277
Petlura Symon 487
Petőfi Sándor 53, 75
Picasso Pablo 251, 449
Piłsudski Józef 294, 304, 306, 374, 380, 476–477, 491, 501, 506
Piotr I, cesarz Brazylii 62
Pius IX, papież 76, 198
plan Schlieffena 342
Plater Emilia 123
plebiscyt 195, 481
Płaskowicka Filipina 292
pogrom 425, 437, 476
politruk 358
Polska Macierz Szkolna 282
Polska Organizacja Wojskowa 380, 473
Polska Partia Socjalistyczna (PPS) 294, 311, 495, 499, 504
Polska Republika Rad 488
Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) 302, 303, 495
postimpresjonizm 251
powstanie
  bokserów 246
  łódzkie 309, 310
  wielkopolskie 142–144, 479
  zabajkalskie 271
pozytywizm 280, 281, 313,
pozytywizm warszawski 280, 315
praca organiczna 136, 160, 280, 282
Prądzyński Ignacy 118, 119, 120
proces brzeski 507
program paryski 293

propaganda 361
Proust Marcel 251
Prus Bolesław 281, 313
Przerwa-Tetmajer Kazimierz 320
Przybyszewski Stanisław 317
PSL-Lewica 303
PSL-Piast 303, 503, 505
PSL-Wyzwolenie 303, 499, 503
pucz 354
pucz monachijski 422

R
rabacja galicyjska 140
Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich 353
Rada Komisarzy Ludowych 357
Rada Narodowa 148, 149
Rada Obrony Państwa 488
Rada Regencyjna 473
Radziwiłł Antoni 98, 99, 136
Radziwiłł Michał 117, 121
Rajewski Marian 530
Rasputin Grigorij 353
Rataj Maciej 497
realizm 250, 252, 318
reforma walutowa 522
reformizm 237
rekonstrukcja 189
Renoir Auguste 251
Republika Weimarska 407
restauracja 10, 22
rewizjonizm 237
rewolucja
  lipcowa 22, 25
  lutowa 353
  październikowa 356
  przemysłowa 32–41
  wiedeńska 73, 74
rewolucjonizm 237
Reymont Władysław Stanisław 320, 531
Rhodes Cecil John 209, 212
Ribbentrop Joachim von 462, 542
Riefenstahl Leni 453
Rimbaud Arthur 250
risorgimento 192
Roentgen Wilhelm 219
rojaliści 23
romantyzm 50, 51, 52
Roosevelt Delano Franklin, prezydent USA 415
równouprawnienie Żydów 160, 163
ruch chasydzki 514
ruch ludowy 299
ruch robotniczy 44
ruch socjalistyczny 290–296
Rude François 57
Rydz-Śmigły Edward 537
Rząd Narodowy 140, 168, 169, 171, 172
Rząd Narodowy Rzeczypospolitej Polskiej 140
Rząd Tymczasowy (Francja) 69
Rząd Tymczasowy (Rosja) 353
Rzeczpospolita Krakowska 98, 99

S
SA („Oddziały Szturmowe") 420
Saint-Simon Claude Henri de 46, 47
samodzierżawie 23, 84
sanacja 504
San Martín José de 61
Schiller Friedrich 50
Schinkel Karl Friedrich 51
Schlieffen Alfred von 341
Schopenhauer Arthur 249
Schumann Robert 57
Scott Walter 53
secesja (Stany Zjednoczone) 188
secesja, styl 188, 232, 320
serdeczne porozumienie, *entente cordiale*, zob. ententa
serwituty 148, 286
Shelley Mary 53
Sienkiewicz Henryk 275, 313, 314, 378
Sierakowski Zygmunt 161, 164, 173
Sikorski Władysław 497
Składkowski Felicjan Sławoj 507
Skłodowska-Curie Maria 219
Słonimski Antoni 531
Słowacki Juliusz 58, 153, 155, 157
Smolka Franciszek 145
socjaldemokracja 237
Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL) 296, 312
socjalizm 45
socjalizm utopijny 46, 47
sojusz trzech cesarzy 240
Sowiński Józef 122
SS („Sztafety Ochronne") 420
Stadion Franciszek 145, 148
Stalin Józef 430
stańczycy 277
Statut Organiczny 134
Stefczyk Franciszek 283
Stendhal (właśc. Henri Beyle) 53
Stołypin Piotr 311
Stowarzyszenie Ludu Polskiego 138
strajk szkolny 275, 309
stan wojenny 134, 267, 310
Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne 298, 299
Stronnictwo Polityki Realnej („realiści") 306
sufrażystki 231
syjonizm 239, 517
symbolizm 250, 253, 318,
Szela Jakub 140
szkoła krakowska 314, 315
szkoła warszawska 314, 315

Ś
Ściegienny Piotr 138
Święte Przymierze 15, 16, 17, 19, 68, 82
Świętochowski Aleksander 280, 281

T
Talleyrand Charles de 13, 14
terytoria mandatowe 395
Thorvaldsen Bertel 51

Tocqueville Alexis de 42
Tołstoj Lew 250
Towarzystwo Demokratyczne Polskie 129, 130, 133
Towarzystwo Patriotyczne 116, 122,
Towarzystwo Rolnicze 159, 162, 163
traktat
  londyński 31
  pokojowy w Brześciu Litewskim 357
  ryski 491
  wersalski 394–396
  w Locarno 499
  w Portsmouth 248
  w Rapallo 499
Traugutt Romuald 172, 173
trializm 374
Tristan Flora 46
Trocki Lew 358, 430
trójlojalizm 315
trójporozumienie 334
trójprzymierze 241, 333
Tuchaczewski Michaił 488
Tuwim Julian 531
Twain Mark 250
Tymczasowy Rząd Narodowy 166, 167, 169

U
U-boot 361
ukaz tolerancyjny 311
Ukraińska Republika Ludowa 475
ultrasi 23
Uniwersytet Latający 280
ustawy norymberskie 425
uwłaszczenie chłopów 106, 107, 166, 172, 285

V
Verlaine Paul 250
Verne Juliusz 251

W
Waryński Ludwik 290, 291, 292
Wellesley Arthur 9
Weltpolitik 330
Wielka Czwórka 392
Wielka Emigracja 126–133
wielkie czystki 434
Wielki Głód na Ukrainie 431
Wielki Kryzys 410–417, 523
Wielki manifest 129, 130
Wielki Proletariat 291
Wielopolski Aleksander 162, 163, 165
wigowie 42
Wiktor Emmanuel II 192
Wiktor Emanuel III, król Włoch 404
Wiktoria I, królowa 211, 241
Wilhelm I Hohenzollern 199
Wilhelm II Hohenzollern 330
Wilson Thomas Woodrow 363, 392, 398
Wiosna Ludów 68–77, 142, 149, 150
Witkiewicz Stanisław Ignacy 532
Witos Wincenty 303, 474
Wodzicki Stanisław 99
Wojciechowski Stanisław 498
wojna
  celna 499
  krymska 78–82
  z Abisynią (Etiopią) 439
  domowa w Chinach 441, 442
  domowa w Hiszpanii 457, 458
  secesyjna 188
  totalna 189, 361
wojny bałkańskie 338
wojny burskie 209
wojny opiumowe 213
Wolne Miasto Gdańsk 484
Wolne Miasto Kraków 95, 98, 126, 139, 141
Wolnomularstwo Narodowe 110
Wright Willbur i Orville 223
wyprawa tysiąca 195
Wysłouch Bolesław 300
Wysłouchowa Maria 299
Wysocki Piotr 112, 115, 116
Wyspiański Stanisław 320, 321
wyścig zbrojeń 338

Z
Zachodnioukraińska Republika Ludowa 475
Zajączek Józef 96, 108, 109
Zaleski Wacław 149
Zaliwski Józef 115, 138
Zamoyski Andrzej 159
Zamoyski Maurycy 497
Zamoyski Władysław 133, 161
Zan Tomasz 110
zniesienie pańszczyzny 148
Zola Émile 250
Związek Celny 199
Związek Narodu Polskiego 130
Związek Niemiecki 14, 21, 22
Związek Plebejuszy 130, 139
Związek Północnoniemiecki 202
Związek Reński 14
Związek Walki Czynnej 374

Ż
Żeligowski Lucjan 493
Żeromski Stefan 531
Żmichowska Narcyza 137

Ilustracje:

Wioleta Herczyńska: 64 (mapa), 66 (mapa), 121, 186–187 (mapa), 210–211 (mapa i wykresy), 336–337, 347 (mapa), 366, 521, 525; **Marta Długokęcka:** 58, 65, 80, 121, 164, 168, 186, 199, 346–347, 367, 376, 452, 490; **Ewelina Baran:** 80 (piechur rosyjski), 168, 186, 199, 367, 376; **Elżbieta Buczkowska:** 38 (mapa, tło), 120 (mapa), 147 (mapa); **Rafał Buczkowski:** 38–39 (render), 336–337 (render), 366 (render); **Laura Maziewska:** 38 (ikonki), 222, 233, 337 (schemat), 366 (schemat), 367 (ikonka); **Paulina Podolska:** 39 (wykres), 73, 419, 474, 483, 499, 505, 512, 513, 524; **Adam Król:** 32, 191, 205, 221, 285, 287, 371, 411, 421, 472; **fly123:** 38–39 (model 3D); **tom_fsx:** 336–337 (model 3D); **same_rus:** 366 (model 3D).

Infografiki:

Katarzyna Gołąb: Wyścig zbrojeń (336–337), Nowe techniki walki (366–367), Kultura masowa i sport w II Rzeczypospolitej (534–535); **Marek Błoszko:** Rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych (64–65), Walki podczas powstania listopadowego (120–121), Polacy w europejskiej Wiośnie Ludów (146–147), Północ – Południe (186–187), Imperium, nad którym słońce nie zachodzi (210–211), Wielki Kryzys w USA (412–413); **Zuzanna Sri, Marek Błoszko:** Rozwój transportu (38–39); **Zuzanna Sri:** Malarstwo romantyczne (54–55), Nowe kierunki w sztuce przełomu XIX i XX wieku (252–253), Sztuka polska na przełomie wieków (318–319), Architektura okresu międzywojennego (450–451); **Katarzyna Gołąb, Marcin Oleksak:** Droga Hitlera do władzy (422–423).

Źródła ilustracji:

Agencja Gazeta/Łukasz Zandecki s. 320 (pomnik Chopina); **Archiwum Nowej Ery**: s. 34, 113 (musztra), 123, 128 (powstańcy), 132, 140, 150, 153, 171, 172 (Artur Grottger „Kucie kos", Iraugutt), 173, 180, 266, 272, 277, 281, 305, 307, 314, 320 (Wyspiański „Macierzyństwo"), 324, 328 (Podkowiński „Szał"), 379, 381, 475 (Kossak „Orlęta. Obrona Lwowa"), 487, 545; **BE&W**: s. 400 (HMS Cornwall), 404, AISA/Iberfoto/Archivo de la Imagen s. 183, AKG Images s. 7, 70 (barykada), 72, 79 (Dolina Śmierci), 125 (Prometeusz), 205, 225, 226, 235, 240, 243, 362 (U Booty), 402, 406 (rachunek strat), 432 (Stalin), 440, AKG Images/Erich Lessing s. 25, 84 (kongres), Alamy s. 8, 26 (powstanie), 27, 35, 42, 46 (Owen), 51, 54, 60 (Miranda), 67, 79 (wóz Fantona), 83 (obywatel), 84 (Aleksander I), 87, 108 (Konstanty), 113 (koronacja), 124, 125 (ofiary pogromu), 126, 135 (Grzegorz XVI), 142, 146 (Sybir), 149, 157 (Towiański), 163 (dumienie zamieszek), 168, 186 (Lee), 187 (Gettysburg), 192, 194, 197 (Garibaldi), 202, 207, 212 (Rhodes), 216 (Isandlwana), 230 (Mill), 231, 234, 251, 253 (Gauguin, „Skąd pochodzimy? Dokąd zmierzamy?"), 259, 337 (armata), 339, 346 (obywatel), 346, 360, 361, 362 (na gruzach), 366, 367, 387, 394, 424, 445 (Ford T), 450 (Isokon Building), 451 („News"), 484 (herb), 530, 550, Archivo de la Imagen/AISA Iberfoto s. 26 (Delacroix, „Wolność wiodąca lud na barykady"), 29, Bildarchiv Monheim/Shütze/Rodemann s. 450 (Bauhaus), Billwissedition/B. Reek s. 195, Glasshouse Images s. 182, Granger Collection s. 46 (Flora Tristan), 59, 60 (niepodległość Wenezueli), 77, 189, 209, 212 (okręt), 221, 244 (walki na Kubie), 330, 354 (car), 427, Heritageimages s. 43, 78, 187 (Vicksburg), 197 (spotkanie z Wiktorem Emanuelem), Heritageimages/Art Media s. 57, Heritageimages/Fine Art Images s. 70 (Lamartine), 252 (Monet), Heritageimages/Historica Graphica Collection s. 241, Heritageimages/Museum of London s. 230 (sufrażystki), Heritageimages/The Print Collector s. 61, 213 (Kanał Sueski), 345, IAM Ltd/World History Archive s. 244 (Matthew C. Perry), 247, Imagno s. 10, 193, 252 (Cézanne „Martwa natura"), Mary Evans Picture Library s. 19, 76, 81, 160, 248, 459, Mary Evans Picture Library/Ronald Grant Archive/Lumière s. 256 (kadr), MJS s. 448 (Einstein), PHOTO 12 s. 349, Science Source s. 228, Science Source/New York Public Library s. 357, Sovfoto s. 431, Sovfoto/Universal Images Group s. 432 (Stalin z dziećmi), ULLSTEINBILD/Axel Springer Syndication GmbH s. 137 (Bazar w Poznaniu), 334, 343, 351, 455, ULLSTEINBILD/Axel Springer Syndication GmbH/Archiv Gerstenberg s. 213 (Algieria), 356 (Pałac Zimowy), Universal Images Group/Universal History Archive 216 (Burowie), Universal History Archive/Universal Images Group s. 426, World History Archive s. 62, 358, World History Archive/IAM 11, 411, 465; **Biblioteka Cyfrowa Regionalia Ziemi Łódzkiej** s. 549; **Depositphotos** s. 450 (Fallingwater); **East News**: s. 101, 476 (Moraczewski), Kolekcja Mieczysława Karlickiego s. 497, ACE/Enstock s. 451 (iglica), AKG Images s. 15, 22, 239, 367, Album Online s. 17, Archiwum Laski Diffusion s. 310, Associated Press s. 443, Danuta Łomaczewska s. 151, 382, 478, Erich Lessing/Album s. 91, Everett Collection s. 449 (Pola Negri), Fine Art Images s. 433 (Sołowki), Image State/National Motor Museum s. 412 (auto), Jan Bielecki s. 162, 323, Kolekcja Krzysztofa Chojnackiego s. 375, 475 (obrońcy Lwowa), 480, 484 (zaślubiny z morzem), 503 (Witos), 506, 521, 536, 538 (Rydz-Śmigły), Laski Diffusion/Zbigniew Kapuścik s. 316, Lech Charewicz s. 533 (Witkacy), Leemage s. 9, 237, 295, Mary Evans Picture Library s. 400 (Dublin), Muzeum Etnograficzne/Krzysztof Chojnacki s. 300 (Bronowice), Muzeum Literatury s. 97, 103, 146 (Mickiewicz), 313, Muzeum Niepodległości s. 118, 294 (Daszyński), 491, 494, Muzeum Śląskie s. 481 (powstańcy śląscy), Muzeum Wojska Polskiego s. 93, 112 (Krzyżanowski), 122, 166, 269 (męczennicy), 378, 486, Polska Press/Andrzej Szkocki s. 257 (flaga), Rafał Jabłoński s. 100, Roger Viollet s. 532, Science Photo Library s. 223, SPUTNIK Russia s. 428 (targowisko), 433 (kontrola), Stacja Muzeum s. 520, 523, Willa Oksza – Zakopane/Michał Woźniak s. 531 (Witkacy „Autoportret..."), zbiory Mateusza Kolamsiaka s. 473 (Piłsudski z POW); **FORUM**: s. 138, Archiwum Filmu s. 534 (Bodo), Cezary Wojtkowski s. 289 (teatr), FoKa s. 276 (Kossak „Rugi pruskie"), 289 (pomnik grunwaldzki), 292 (Płaskowicka), 508, Grzegorz Kozakiewicz s. 319 (Biegas „Marsz Chopina"), Jan Morek s. 264 (ratusz w Poznaniu), Leszek Kaprzak s. 528, Marek Skorupski s. 104, 257, 282, 297, 326 (Dmowski, Witos), 524, Piotr Morek s. 143 (Mikoław, Lompa), 146 (Chrzanowski), 288, 300 (Wysłouchi), Radek Jaworski s. 299 (Wysłouchowa), 522, RSW s. 284, 533 (Ordonówna), RSW/Henryk Poddębski s. 529 (Muzeum Narodowe), RSW/Jerzy Michalski s. 164, Sz Photo s. 456, Wojciech Kryński s. 152, 161, 286, Z archiwum Izy Wojciechowskiej s. 511; **Gallo Image Poland/Getty Images**: s. 438, 445 (transatlantyk), API s. 47, Archive Photos s. 403, bartosh s. 134, Bettmann s. 227, 254, 335, 412 (czarny czwartek), 413 (bezrobotni), Blank Archives s. 413 („We need you"), Chris McGrath s. 437, Classic Stock/H. Armstrong Roberts s. 464, Corbis s. 460, Corbis Historical s. 333 (niemiecka flota), Culture Club s. 211, 406 (Związek Spartakusa), DEA /A. DAGLI ORTI/De Agostini s. 340, DEA Picture Library s. 19 (Marks), Fine Art s. 50, 55 (Friedrich „Opactwo..."), 56, Fototeca Storica Nazionale s. 441 (Mao), FPG s. 373 (fabryka broni), 420, 422 (poddruk), Gado/Smith Collection s. 373 (sanitariuszki), Heritage Images s. 14 (karykatura), 44, 291 (zamach), 312, 428 (czeluści), Heritage Images/Fine Art Images s. 55 (Friedrich „Marzyciel"), Historical Picture Archive s. 422 (defilada), Hulton Archive s. 249, Hulton Archive/Imagno s. 52, Hulton Archives/Print Collector s. 45, Hulton Deutsch s. 338 (stanowisko obrony przeciwlotniczej), Jacques Langevin s. 434, Keystone-France s. 369, 404 („Czarne koszule"), 417, Leemage s. 55 (Friedrich „Wędrowiec..."), Leemage/Photo Josse s. 329, Library of Congress s. 356, Minnesota Historical Society s. 410, New York Times Co. s. 413 (prace publiczne), Photo 12 s. 200, 327, 407, 413 (burza pyłowa), 414, 419, 422 (plakat NSDAP, pucz monachijski), Photo 12/Universal Images Group s. 215, 236, Print Collector s. 68, 333 (Edward VII), 423 (Hitler), s. 39, Sean Gallup s. 423 (Mein Kampf), Sepia Times s. 391, Sovfoto s. 305, 430, 432 (plakat o kołchozach), 433 (kolektywizacja), Stock Montage s. 186 (Grant), 263, Stringer/Central Press s. 462, Stringer/Elliott & Fry s. 441 (Gandhi), Stringer/HPG/Paul Thompson s. 337 (Vickers), Stringer/Hulton Archive s. 370, 372, 415, 436, 448 (Irena Curie), Stringer/IMPI s. 65, Stringer/Otto Herschan Collection s. 255 (Royal Engineers), Stringer/SSPL s. 444, swim ink 2 llc s. 49 (Engels), tanatat Pongphibool s. 255 (Sagrada Familia), Time Life Pictures s. 385, Ullsteinbild s. 204, 256 (Pulitzer), 401, Universal History Archive s. 33, 155, 338 (samoloty), 389, 425, 458, Universal Images Group s. 187 (marsz), 384, 453, Windmill Books s. 350; **Indigo Images**: s. 264 (Casa Mila), 356 (Lenin); **Library of Congress**: s. 184, 257 (Courbertin), 311, 354 (Kiereński), 363, 392, 504; **Mazowiecka Biblioteka Cyfrowa** s. 534 („Kino"); **Muzeum Górnośląskie w Bytomiu** s. 548; **Muzeum Historyczne w Sanoku** s. 107; **Muzeum Narodowe w Krakowie**: s. 99 (Wodzicki), 148 (teatr), 271, 319 (witraż), 321, Jacek Świderski s. 110, 115, Józef Cyganik s. 128 (Lelewel), Karol Kowalik s. 131, 147 (Dembiński), 157 (Chopin), 319 (Poznańska „Dziewczynka z chryzantemami"), Paweł Czernicki s. 156 (Grottger „Pożegnanie powstańca"), 317, Tomasz Hołka s. 130; **Muzeum Narodowe w Warszawie**: s. 291 (Proletariatczycy), 307, Krzysztof Wilczyński s. 108 (Grudzińska), 318 (Malczewski „Thanatos"), Piotr Ligier s. 116, 117, 121, 265 (Lenz „Strajk"), 301; **Muzeum Niepodległości w Warszawie** s. 269 (Sochaczewski „Pani Gudzińska nad przeręblą"); **Muzeum Śląskie w Katowicach** s. 318 („Żydówka z pomarańczami"); **Muzeum Wojska Polskiego**: s. 114, 304, 471 (rozbrajanie Niemców); **Narodowe Archiwum Cyfrowe**: s. 158, 274, 276 (wóz Drzymały), 294 (przywódcy PPS), 303, 306, 311, 328 (wóz Drzymały), 374, 383, 463, 473 (Rada Regencyjna), 476 (Piłsudski i Sosnkowski), 479, 481 (Korfanty), 488, 492, 496, 501, 502, 503 (walki w Warszawie), 507, 510, 515, 516, 518, 519 (Ukraińcy popierający Piłsudskiego), 519 (delegacja Niemców), 525, 529 (Budynki Kill), 534 (Rialto), 535 (studio radiowe), 535 (football), 535 (rzut kulą), 538 (pogrzeb Marszałka), 540, 541, 542, 543; **PAP**: Alamy s. 137 (Żmichowska), PAP/CAF s. 531 (Dunikowski „Głowy wawelskie"), PAP/UPPA/Photoshot s. 539; **Photo Power/Bridgeman Images**: s. 23, 71, 181, 218, 253 (Pallas Atena), 446, ©Salvador **Dalí, Fundació Gala-Salvador Dalí/ADAGP, Paris 2021** s. 449 (Salvador Dalí „Płonąca żyrafa"), ©**Succession Picasso, 2021** s. 457 (Pablo Picasso „Guernica"), Archives Charmet s. 24, 47, 206, British Library Board s. 250, Deutsches Historisches Museum/DHM s. 14 (waga), Everett Collection s. 451 (Chrysler Building z panoramą), Giancarlo Costa s. 53, New York Historical Society s. 37, Peter Newark Military Pictures s. 422 (ulotka NSDAP), Photo CCI s. 75, Scherl/SV Photo 422 (legitymacja); **POLONA/Biblioteka Narodowa** s. 99, 547 (Radziwiłł), 109 (obywatel), 112 (Łukasiński), 146 (Mierosławski), 147 (Bem), 156 (Fredro), 159, 163 (Wielkopolski), 169, 280, 290, 298, 326 (Waryński), 534 („Przegląd mody"); **REPORTER**/Adam Burakowski s. 102; **Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych** s. 299 (Założyciele LPP); **Shutterstock**: s. 135 (Brama Straceń), 148 (katedra), 432 (sierp i młot), Shutterstock/Everett Collection s. 220; **Travel Photo** (CKŁADKA); **Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa** s. 275, 500.

nowa era Twoje mocne strony

Zrozumieć przeszłość

W podręczniku *Zrozumieć przeszłość 3* omówiono wydarzenia z lat 1815–1939. Cechują go chronologiczny układ treści, przystępny język oraz atrakcyjna szata graficzna, co ułatwia efektywną naukę. Szczególny nacisk w podręczniku położono na analizę tekstów źródłowych i tablic genealogicznych oraz pracę z mapą.

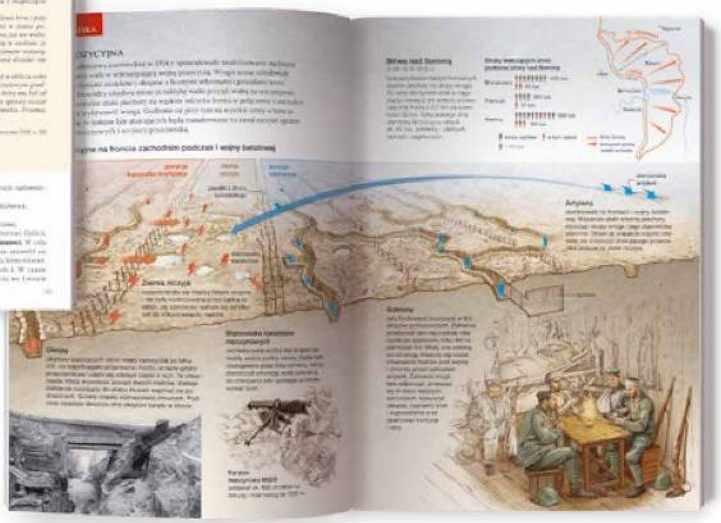

Analiza materiałów źródłowych

Teksty źródłowe i mapy wraz z obudową ćwiczeniową pomagają zrozumieć szerszy kontekst wydarzeń i ułatwiają kształcenie umiejętności historycznych.

Prezentacja ważnych zagadnień

Czytelne infografiki i schematy ułatwiają zapamiętanie istotnych wiadomości.

WIESZ, UMIESZ, ZDASZ

W podręczniku do zakresu rozszerzonego *Zrozumieć przeszłość 3* zamieszczono rozwiązania kształcące kluczowe umiejętności zawarte w podstawie programowej. Ułatwia to ponadto porządkujący wiedzę blok *Wiesz, umiesz, zdasz*, który powtarza się po każdym rozdziale. Na ten moduł składają się *Podsumowanie*, *Sposób na zadania* oraz *Zadania powtórzeniowe*.

Nowa Era Sp. z o.o.
www.nowaera.pl nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 801 88 10 10, 58 721 48 00
ISBN 978-83-267-4149-4